

॥ श्रीः ॥

॥ ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ॥

श्रीशुक्लयजुर्वेदीयमाध्यन्दिनवाजसनेयिनां

आह्निकसूत्रावलिः ।

पुरन्दरोपाह्वविडलात्मजवैद्यनारायणशर्मणा

अनेकग्रन्थेभ्यः सङ्गृहीता ।

पणशीकरोपाह्वविद्वद्रत्नलक्ष्मणशर्मतनुजनुषा
वासुदेवशर्मणा संस्कृता ।

आवृत्तिः ९ मी ।

तुकाराम पुंडलीक शेठ्ये इत्येतैः

मुम्बापुर्यां

निर्णयसागराख्यमुद्रणयन्त्रालये मुद्रापयित्वा

प्राकाश्यं नीता ।

शकाब्दाः १८४५, सन १९२३.

किंमत २॥ रुपये.

दिनेश जोशी

इयं च सप्तषष्ठ्युत्तराष्टादशशतस्य (१८६७) पञ्चविंशति (२५) सङ्ख्याकराज-
नियमानुसारतो लेखावलीकृताऽस्ति ॥ अस्याः पुनर्मुद्रणादयः सर्वेऽप्य-
धिकाराः प्रकाशयित्रा स्वाधीनाः स्थापिताः सन्ति ॥

Published by Tukaram Pundalik Shetye, book-seller and publisher,
Madhavbag, Bombay No 4.

Printed by Ramchandra Yesu Shedge at the "Nirnaya-sagar" Press,
23, Kolbhat Lane, Bombay.

कै० नारायण विठ्ठल वैद्य पुरन्दरे पुणताम्बेकर.

॥ श्रीकामाक्षीसंक्षिप्तवर्णनम् ॥

(कामरूपदेशे कामाक्षीमूलपीठं प्रसिद्धमस्ति ॥)

अथ 'श्रीकामाक्षीसंक्षिप्तवर्णनम्.' कालिकापुराणे श्रीभगवानुवाच—कामार्थमागता यस्मान्मया सार्धं महागिरौ । कामाख्या प्रोच्यते देवी नीलकूटे रहोगता । १ ॥ कामदा कामिनी कामा कान्ता कामाङ्गदायिनी । कामाङ्गनाशिनी यस्मात्कामाख्या तेन चोच्यते । २ ॥ एका समस्तजगतां प्रकृतिः सा यतस्ततः । ब्रह्मविष्णुशिवैर्देवैः स्तुता सा जगतां प्रसूः । ३ ॥ तत्र पूर्वा ब्रह्मशैलः श्वेत इत्युच्यते बुधैः । मद्रूपधारी शैलस्तु नील इत्युच्यते तथा । ४ ॥ अजीर्णपत्रः सुच्छायो वृक्षस्तत्र तु संस्थितः । आम्रातकः कल्पवृक्षः कल्पवल्लीसमन्वितः । ५ ॥ पीठे तु सिद्धगङ्गाख्या स्वयं गङ्गा समुत्थिता । आम्रातकस्य निकटे मम प्रीतिविबुद्धये । ६ ॥ तत्रत्या पृथिवी सर्वा देवीरूपा स्मृता बुधैः । नातः परतरं स्थानं पूज्यमस्ति जगन्त्रये । ७ ॥ इति श्रीकामाक्षीसंक्षिप्तवर्णनम् ॥

(१) साम्प्रतं कामरूपदेशो 'मणिपूर' संस्थाननाम्ना प्रसिद्धः ॥

॥ श्रीः ॥

॥ अथ प्रस्तावनिका ॥

। प्रथमाद्यष्टमान्तावृत्तीनां प्रस्तावनिका ।

ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवज्ञां जानन्तु ते किमपि तान् प्रति नैष यत्नः । उत्पत्स्यते हि मम कोऽपि समानधर्मा कालो ह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी । १ ॥ सर्वथा व्यवहर्तव्ये कुतो ह्यवचनीयता । यथा स्त्रीणां तथा वाचां साधुत्वे दुर्जनो जनः । २ ॥ अङ्गीकृतं सुकृतिनः परिपालयन्ति । विघ्नैः पुनः पुनरपि प्रतिहन्यमानाः । इति न्यायमनुसृत्य स्वशास्त्रीयानां हितेच्छया तद्वत् यथाशक्ति आर्यधर्मविशेषप्रसारार्थं मया—

२. श्रीशुक्लयजुर्वेदीयमाध्यन्दिनवाजसनेयाह्निकसूत्रावलिनामायं ग्रन्थोऽनेकग्रन्थेभ्यः सारमुद्धृत्य कृतः । तेन ग्रन्थाः— याज्ञवल्क्यशिक्षादिसूत्राणि, कात्यायनसूत्राणि, पारस्करगृह्यसूत्राणि, शुक्लयजुर्वेदसंहिता, नागोजीभट्टकृतमाह्निकम्, आयुर्वेदः, पञ्चनाभप्रयोगः, आचारमयूखः, धर्मप्रवृत्तिः, श्रौतोत्प्लोसः, स्मार्तोत्प्लोसः, हलायुधकृतं ब्राह्मणसर्वस्वम्, बृहदारण्यकोपनिषत्, आचारार्कः, निर्णयसिन्धुः, मदनपारिजातः, संस्कारभास्करः, चतुर्विंशतिस्मृतयः, विश्वामित्रकल्पः, इत्यादयः । तत उषःकालादारभ्य रात्रौ शयनकालपर्यन्तं दिवसस्याष्टसु भागेषु यस्मिन्त्यस्मिन्भागे यद्यत्स्नानसन्ध्याद्यनुष्ठानं शास्त्रतः कर्तव्यत्वेन विहितं तत्र मया मूलग्रन्थं प्रमाणत्वेन गृहीत्वा झटिति बोधार्थं तदेव प्रयोगादिप्रदर्शनेन स्पष्टीकृतम् । तथा चाह्निकप्रकरणेऽनुक्तमप्यावश्यकत्वेन सङ्ग्रहणीयं स्त्रीणामाह्निकम्, प्रातःस्नानप्रयोगः, नवकण्डिकाश्राद्धसूत्रकम्, मृत्युञ्जयजपविधिः, हेमाद्रिकृतः स्नानसङ्कल्पः, उत्सर्जनोपाकरणप्रयोगः, सप्रमाणं यज्ञपात्रकरणम्, वाजसनेयब्राह्मणानां शान्तिसूक्तपाठः, याज्ञवल्क्यचरितम्, अन्यदपि तत्र तत्रोपयुक्तं तत्तत्स्थले परिशिष्टप्रकरणेऽपि संगृहीतम् ।

३. अस्याः चतुर्थावृत्तावपि दक्षिणद्वारनिर्णयनामकं प्रकरणं परिशिष्टे प्रदर्शितम् । किञ्च नित्यकर्मप्रतिपादकत्वेन तत्र संगृहीतम् । अस्याः

चतुर्थावृत्तावपि पार्षदगणाः, संक्षिप्तदेवपूजाप्रयोगः, संक्षेपतो मा-
ध्याह्नसन्ध्याप्रयोगः, संक्षेपतो दिवाभोजनप्रयोगः, संक्षेपतः सायं-
सन्ध्याप्रयोगः, सायं पञ्चोपचारदेवपूजाप्रयोगः, भूतप्रेतव्याघ्रचौरा-
दिभयदेहपीडादिनिवारणार्थं स्तोत्राणि तद्वदात्मविद्याविचारोपयुक्तप्र-
करणानीत्येतेषां सङ्ग्रहणं कृतम् ।

४. असन्मित्रवर्गैः श्रीत्र्यम्बकक्षेत्रस्थकैलासवासिभिर्देवकुटे इत्युपनामक-
काकात्मजब्रह्मदेवशर्मभिः तथाच मुम्बापुरस्थमुद्रलोपाह्वैर्वाचनात्मजैः प-
ण्डितैरात्मारामशर्मभिस्तथा च मम सुहृद्वर्यैर्मुम्बापुरस्थवैद्योपनामकवासुदे-
वात्मजकेशव(किरोमट्ट)शर्मभिर्याः सोपयोगाः सविशेषाः सूचनाः कृतास्ता-
सां बहुमानपुरःसरमस्याः सूत्रावल्याश्चतुर्थावृत्तौ समावेशः कृतः । अपिच—

५. काशीक्षेत्रनिवासिना वे. सं. गान्धीत्युपनामधरविट्टलात्मजवैजनाथ-
शर्मणा करवीरक्षेत्रनिवासिना वे. सम्पन्नेन पाटकोपाह्वेन ज्योतिर्विदात्मा-
रामात्मजबालम्भट्टशर्मभिर्मम मित्रैः संशोधितेयं 'यजुर्वेदसंहिता' तदुत्तरो-
धेन मया पुनरपि प्रत्येकप्रयोगस्थमन्त्राणां सम्यग्रीत्या स्वरशोधनं च कृतम्

६. अस्यां सूत्रावल्यां स्थूलाक्षरैः विन्यस्ता मन्त्रादयोऽवश्यं पठनीयाः ।
सूक्ष्माक्षरैस्तत्रतत्राङ्कितं तु मननीयं शास्त्रार्थजातमिति सुधीभिरूह्यम् ।
'६', '७', '८', '९', '१०', '११', '१२', '१३', '१४', '१५', '१६', '१७', '१८', '१९', '२०', '२१', '२२', '२३', '२४', '२५', '२६', '२७', '२८', '२९', '३०', '३१', '३२', '३३', '३४', '३५', '३६', '३७', '३८', '३९', '४०', '४१', '४२', '४३', '४४', '४५', '४६', '४७', '४८', '४९', '५०', '५१', '५२', '५३', '५४', '५५', '५६', '५७', '५८', '५९', '६०', '६१', '६२', '६३', '६४', '६५', '६६', '६७', '६८', '६९', '७०', '७१', '७२', '७३', '७४', '७५', '७६', '७७', '७८', '७९', '८०', '८१', '८२', '८३', '८४', '८५', '८६', '८७', '८८', '८९', '९०', '९१', '९२', '९३', '९४', '९५', '९६', '९७', '९८', '९९', '१००', '१०१', '१०२', '१०३', '१०४', '१०५', '१०६', '१०७', '१०८', '१०९', '११०', '१११', '११२', '११३', '११४', '११५', '११६', '११७', '११८', '११९', '१२०', '१२१', '१२२', '१२३', '१२४', '१२५', '१२६', '१२७', '१२८', '१२९', '१३०', '१३१', '१३२', '१३३', '१३४', '१३५', '१३६', '१३७', '१३८', '१३९', '१४०', '१४१', '१४२', '१४३', '१४४', '१४५', '१४६', '१४७', '१४८', '१४९', '१५०', '१५१', '१५२', '१५३', '१५४', '१५५', '१५६', '१५७', '१५८', '१५९', '१६०', '१६१', '१६२', '१६३', '१६४', '१६५', '१६६', '१६७', '१६८', '१६९', '१७०', '१७१', '१७२', '१७३', '१७४', '१७५', '१७६', '१७७', '१७८', '१७९', '१८०', '१८१', '१८२', '१८३', '१८४', '१८५', '१८६', '१८७', '१८८', '१८९', '१९०', '१९१', '१९२', '१९३', '१९४', '१९५', '१९६', '१९७', '१९८', '१९९', '२००', '२०१', '२०२', '२०३', '२०४', '२०५', '२०६', '२०७', '२०८', '२०९', '२१०', '२११', '२१२', '२१३', '२१४', '२१५', '२१६', '२१७', '२१८', '२१९', '२२०', '२२१', '२२२', '२२३', '२२४', '२२५', '२२६', '२२७', '२२८', '२२९', '२३०', '२३१', '२३२', '२३३', '२३४', '२३५', '२३६', '२३७', '२३८', '२३९', '२४०', '२४१', '२४२', '२४३', '२४४', '२४५', '२४६', '२४७', '२४८', '२४९', '२५०', '२५१', '२५२', '२५३', '२५४', '२५५', '२५६', '२५७', '२५८', '२५९', '२६०', '२६१', '२६२', '२६३', '२६४', '२६५', '२६६', '२६७', '२६८', '२६९', '२७०', '२७१', '२७२', '२७३', '२७४', '२७५', '२७६', '२७७', '२७८', '२७९', '२८०', '२८१', '२८२', '२८३', '२८४', '२८५', '२८६', '२८७', '२८८', '२८९', '२९०', '२९१', '२९२', '२९३', '२९४', '२९५', '२९६', '२९७', '२९८', '२९९', '३००', '३०१', '३०२', '३०३', '३०४', '३०५', '३०६', '३०७', '३०८', '३०९', '३१०', '३११', '३१२', '३१३', '३१४', '३१५', '३१६', '३१७', '३१८', '३१९', '३२०', '३२१', '३२२', '३२३', '३२४', '३२५', '३२६', '३२७', '३२८', '३२९', '३३०', '३३१', '३३२', '३३३', '३३४', '३३५', '३३६', '३३७', '३३८', '३३९', '३४०', '३४१', '३४२', '३४३', '३४४', '३४५', '३४६', '३४७', '३४८', '३४९', '३५०', '३५१', '३५२', '३५३', '३५४', '३५५', '३५६', '३५७', '३५८', '३५९', '३६०', '३६१', '३६२', '३६३', '३६४', '३६५', '३६६', '३६७', '३६८', '३६९', '३७०', '३७१', '३७२', '३७३', '३७४', '३७५', '३७६', '३७७', '३७८', '३७९', '३८०', '३८१', '३८२', '३८३', '३८४', '३८५', '३८६', '३८७', '३८८', '३८९', '३९०', '३९१', '३९२', '३९३', '३९४', '३९५', '३९६', '३९७', '३९८', '३९९', '४००', '४०१', '४०२', '४०३', '४०४', '४०५', '४०६', '४०७', '४०८', '४०९', '४१०', '४११', '४१२', '४१३', '४१४', '४१५', '४१६', '४१७', '४१८', '४१९', '४२०', '४२१', '४२२', '४२३', '४२४', '४२५', '४२६', '४२७', '४२८', '४२९', '४३०', '४३१', '४३२', '४३३', '४३४', '४३५', '४३६', '४३७', '४३८', '४३९', '४४०', '४४१', '४४२', '४४३', '४४४', '४४५', '४४६', '४४७', '४४८', '४४९', '४५०', '४५१', '४५२', '४५३', '४५४', '४५५', '४५६', '४५७', '४५८', '४५९', '४६०', '४६१', '४६२', '४६३', '४६४', '४६५', '४६६', '४६७', '४६८', '४६९', '४७०', '४७१', '४७२', '४७३', '४७४', '४७५', '४७६', '४७७', '४७८', '४७९', '४८०', '४८१', '४८२', '४८३', '४८४', '४८५', '४८६', '४८७', '४८८', '४८९', '४९०', '४९१', '४९२', '४९३', '४९४', '४९५', '४९६', '४९७', '४९८', '४९९', '५००', '५०१', '५०२', '५०३', '५०४', '५०५', '५०६', '५०७', '५०८', '५०९', '५१०', '५११', '५१२', '५१३', '५१४', '५१५', '५१६', '५१७', '५१८', '५१९', '५२०', '५२१', '५२२', '५२३', '५२४', '५२५', '५२६', '५२७', '५२८', '५२९', '५३०', '५३१', '५३२', '५३३', '५३४', '५३५', '५३६', '५३७', '५३८', '५३९', '५४०', '५४१', '५४२', '५४३', '५४४', '५४५', '५४६', '५४७', '५४८', '५४९', '५५०', '५५१', '५५२', '५५३', '५५४', '५५५', '५५६', '५५७', '५५८', '५५९', '५६०', '५६१', '५६२', '५६३', '५६४', '५६५', '५६६', '५६७', '५६८', '५६९', '५७०', '५७१', '५७२', '५७३', '५७४', '५७५', '५७६', '५७७', '५७८', '५७९', '५८०', '५८१', '५८२', '५८३', '५८४', '५८५', '५८६', '५८७', '५८८', '५८९', '५९०', '५९१', '५९२', '५९३', '५९४', '५९५', '५९६', '५९७', '५९८', '५९९', '६००', '६०१', '६०२', '६०३', '६०४', '६०५', '६०६', '६०७', '६०८', '६०९', '६१०', '६११', '६१२', '६१३', '६१४', '६१५', '६१६', '६१७', '६१८', '६१९', '६२०', '६२१', '६२२', '६२३', '६२४', '६२५', '६२६', '६२७', '६२८', '६२९', '६३०', '६३१', '६३२', '६३३', '६३४', '६३५', '६३६', '६३७', '६३८', '६३९', '६४०', '६४१', '६४२', '६४३', '६४४', '६४५', '६४६', '६४७', '६४८', '६४९', '६५०', '६५१', '६५२', '६५३', '६५४', '६५५', '६५६', '६५७', '६५८', '६५९', '६६०', '६६१', '६६२', '६६३', '६६४', '६६५', '६६६', '६६७', '६६८', '६६९', '६७०', '६७१', '६७२', '६७३', '६७४', '६७५', '६७६', '६७७', '६७८', '६७९', '६८०', '६८१', '६८२', '६८३', '६८४', '६८५', '६८६', '६८७', '६८८', '६८९', '६९०', '६९१', '६९२', '६९३', '६९४', '६९५', '६९६', '६९७', '६९८', '६९९', '७००', '७०१', '७०२', '७०३', '७०४', '७०५', '७०६', '७०७', '७०८', '७०९', '७१०', '७११', '७१२', '७१३', '७१४', '७१५', '७१६', '७१७', '७१८', '७१९', '७२०', '७२१', '७२२', '७२३', '७२४', '७२५', '७२६', '७२७', '७२८', '७२९', '७३०', '७३१', '७३२', '७३३', '७३४', '७३५', '७३६', '७३७', '७३८', '७३९', '७४०', '७४१', '७४२', '७४३', '७४४', '७४५', '७४६', '७४७', '७४८', '७४९', '७५०', '७५१', '७५२', '७५३', '७५४', '७५५', '७५६', '७५७', '७५८', '७५९', '७६०', '७६१', '७६२', '७६३', '७६४', '७६५', '७६६', '७६७', '७६८', '७६९', '७७०', '७७१', '७७२', '७७३', '७७४', '७७५', '७७६', '७७७', '७७८', '७७९', '७८०', '७८१', '७८२', '७८३', '७८४', '७८५', '७८६', '७८७', '७८८', '७८९', '७९०', '७९१', '७९२', '७९३', '७९४', '७९५', '७९६', '७९७', '७९८', '७९९', '८००', '८०१', '८०२', '८०३', '८०४', '८०५', '८०६', '८०७', '८०८', '८०९', '८१०', '८११', '८१२', '८१३', '८१४', '८१५', '८१६', '८१७', '८१८', '८१९', '८२०', '८२१', '८२२', '८२३', '८२४', '८२५', '८२६', '८२७', '८२८', '८२९', '८३०', '८३१', '८३२', '८३३', '८३४', '८३५', '८३६', '८३७', '८३८', '८३९', '८४०', '८४१', '८४२', '८४३', '८४४', '८४५', '८४६', '८४७', '८४८', '८४९', '८५०', '८५१', '८५२', '८५३', '८५४', '८५५', '८५६', '८५७', '८५८', '८५९', '८६०', '८६१', '८६२', '८६३', '८६४', '८६५', '८६६', '८६७', '८६८', '८६९', '८७०', '८७१', '८७२', '८७३', '८७४', '८७५', '८७६', '८७७', '८७८', '८७९', '८८०', '८८१', '८८२', '८८३', '८८४', '८८५', '८८६', '८८७', '८८८', '८८९', '८९०', '८९१', '८९२', '८९३', '८९४', '८९५', '८९६', '८९७', '८९८', '८९९', '९००', '९०१', '९०२', '९०३', '९०४', '९०५', '९०६', '९०७', '९०८', '९०९', '९१०', '९११', '९१२', '९१३', '९१४', '९१५', '९१६', '९१७', '९१८', '९१९', '९२०', '९२१', '९२२', '९२३', '९२४', '९२५', '९२६', '९२७', '९२८', '९२९', '९३०', '९३१', '९३२', '९३३', '९३४', '९३५', '९३६', '९३७', '९३८', '९३९', '९४०', '९४१', '९४२', '९४३', '९४४', '९४५', '९४६', '९४७', '९४८', '९४९', '९५०', '९५१', '९५२', '९५३', '९५४', '९५५', '९५६', '९५७', '९५८', '९५९', '९६०', '९६१', '९६२', '९६३', '९६४', '९६५', '९६६', '९६७', '९६८', '९६९', '९७०', '९७१', '९७२', '९७३', '९७४', '९७५', '९७६', '९७७', '९७८', '९७९', '९८०', '९८१', '९८२', '९८३', '९८४', '९८५', '९८६', '९८७', '९८८', '९८९', '९९०', '९९१', '९९२', '९९३', '९९४', '९९५', '९९६', '९९७', '९९८', '९९९', '१०००' इति यथासङ्ख्यमनुक्रमेणाक्षरोच्चारणं ज्ञेयम् ॥

७. एवमस्याः सूत्रावल्याश्चतुर्थावृत्तिर्मया शुद्धीकृत्यान्यशास्त्रीयविद्व-
ज्जनानां स्वशास्त्रीयजनानां च विनयपूर्वकं दृग्गोचर्यकारि । तथाप्यस्याः शो-
धनसमयेऽनवधानाद् दृग्दोषाद्वा स्थलविशेषे कचिद्दोषा यदि दृक्पथमापतेयु-
स्तदा सदयहृदयैर्नैसर्गिकगुणग्रहणसदृचैर्विद्वद्विरयं ग्रन्थः संशोध्य सङ्ग्रहणीयः ।
चिरकालमाचारशीलानामिहामुत्र च सुखकारको भूयादिति चाशासहे ॥

मुम्बापुर्याम्—

माघशुक्ले ११ दश्यां इन्दौ,
शके १८१७ मन्मथाब्दे.

}

पुरन्दरोपाह्वविट्टलात्मजो
वैद्यो नारायणशर्मा,

ग्रन्थकारः.

यदत्र स्थलितं किञ्चित्प्रमादेन भ्रमेण वा ।

तत्सर्वं शोधयन्त्वार्याः कस्य न स्थलितं मनः ॥

नवा प्रस्ताव.

आह्निकसूत्रावली हा ग्रंथ शुक्लयजुर्वेदी माध्यंदिनशास्त्रीयांचा आहे. याची रचना सर्वोपयोगी असल्यामुळे प्रत्येकाला अत्यावश्यक असणाऱ्या या ग्रंथाच्या आठ आवृत्ति खपूनदेखील अद्याप लोकांना त्याची कमतरताच भासत आहे. बुकसेलर लोकांपाशी बहुधा पुष्कळांकडून याच्या मागण्या येतात, परंतु प्रति शिल्लक नाहीत, व त्यांतूनही कोणाकडे असल्या, तर त्यांची भलतीच किंमत सांगतात. अशाप्रकारे हा ग्रंथ घेणे अत्यंत मुश्किलीचें झाल्यामुळे हरहमेशा मोठ्या उत्सुकतेने आलेले ग्राहक निराश होऊन परत जातात. ही आपत्ति दूर करण्याकरितां हा उपयुक्त ग्रंथ अवश्य छापवा असे वाटले; परंतु याजवर मालकी हक्क कै. जनार्दन महादेव गुर्जर यांचा असल्यामुळे, तो संपादन केल्याशिवाय छापणे योग्य होणार नाही, म्हणून आम्ही त्यांचे कुटुंब व मुलगे यांच्यापाशी मागणी करून त्यांच्या इच्छेप्रमाणे रक्कम देऊन त्यांकडून या ग्रंथासंबंधी मालकी हक्क कायदेशीर विकत घेतला, व वे. शा. सं. वासुदेव लक्ष्मणशास्त्री पणशीकर यांकडून शुद्ध करवून सुप्रसिद्ध निर्णयसागर छापखान्यांत छापून प्रसिद्ध केला आहे. यापुढे याजवर आमचाच हक्क राहील. पूर्वाप्रमाणे सर्वलोक याचा आदराने संग्रह करोत अशी सविनय प्रार्थना आहे.

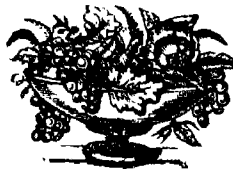
शके १८४५ कार्तिक

शुक्ल १ शुक्रवार.

तुकाराम पुंडलीक शेठ्ये,

बुकसेलर आणि पब्लिशर,

माघवबाग. नं. ४ मुंबई.

अथ श्रीशुक्लयजुर्वेदीयमाध्यन्दिनवाजसनेयिनां आह्निकसूत्रावल्या विषयानुक्रमणिका ॥

पृष्ठं.	पृष्ठं.
श्रीकामाक्षीसंक्षिप्तवर्णनम्—	वाजिशस्त्रिनः ५
चित्रसहितं च	विंशतिस्मृतिकारिणः ”
प्रस्तावनिका—	वेदप्रशंसा ४
ग्रन्थारम्भः १	वेदयोषितः ३
मङ्गलाचरणम्	” वेदाः ”
१. ब्रह्मकर्मविचारः ॥	” वेदाङ्गानि ”
अथाऽशां चे कर्मत्यागविचारः ... १०	” वेदादिसंख्या ४
अष्टादशपुराणानि ५	शुक्लयजुर्वेदान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखा-
अष्टादशविद्याः	प्रशंसा ४
अष्टादशस्मृतिकाराः	” शुक्लयजुर्वेदीयमाध्यन्दिनब्राह्मणप्र-
अष्टादशोपपुराणानि ६	शंसा ५
ईश्वराराधनावश्यकता २	षोडशसंस्काराः १०
ईश्वराराधने धर्मावश्यकता	समावर्तनोत्तरं ब्राह्मणस्य सदावर्त-
उपस्मृतिकाराः ५	नम् ११
ऋषिच्छन्दादि ९	सर्वकर्मसिद्ध्यर्थं सङ्कल्पावश्यकता ”
एकविंशतिस्मृतिकाराः ५	२. प्रथमभागकृत्यानि ॥ १२
ॐकारपूर्वकत्वमुक्तम् ९	अग्निहोत्रफलम् ८६
ॐकारफलम्	” अग्निहोत्रशालाकुण्डरचनाप्रकारः ७८
नित्यकर्मणि विशेषविचारः ... ६	अग्राह्यसमिधः ८४
नित्यकर्मविधौ संक्षेपेण कारिकाः १२	अग्निप्रज्वलनम् ८५
नित्याचाराः १०	अग्निहोत्रे अग्निनामानि ”
ब्रह्मकायस्य लक्षणम् १	अघमर्षणं तदेव पापपुरुषनिरसनम् ४९
ब्राह्मणकर्म २	अर्घ्यफलम् ५०
ब्राह्मणपालनम् २	अर्घ्यम् ४९
ब्राह्मणलक्षणम् १	अनेकदेवतास्तुतिफलम् २१
ब्राह्मणानां वेदाध्ययनावश्यकता ३	अग्निवादनम् ५५
भारतवर्षे जन्मफलम् २	अष्टादशधान्यानि ८४
वाजसनेयसंहितामन्त्रसंख्या ... ४	आकण्ठज्ञानम् २६

	पृष्ठः		पृष्ठः
आचमनप्रकाराः	४६	गायत्रीशब्दस्यार्थः	५३
आचमनफलम्	४५	गृहे प्रातःस्नानसङ्कल्पः	२७
आचमनम्	४४	गृहे स्नानादिविचारः	२५
आचमनविचारः	४५	ग्रहस्तुतिर्वामनपुराणे	२०
आचमने उदकम्	”	ग्राह्यं भस्म	४१
आर्द्रवस्त्रनिष्पीडनम्	२५	ग्राह्यसमिधः	८४
आसनगुणाः	३९	जपनियमाः	”
आसनपरिमाणम्	”	जपफलम्	५३
आहुतयः	८५	जपलक्षणम्	”
इमार्थं समिद्धणम्	८४	जपसंख्या	”
इष्मादिविचारः	८३	जलाभावे आचमनम्	४६
ईश्वरनामोच्चारणम्	१३	जलाभावेऽर्घ्यविचारः	५०
उक्तवस्त्रधारणम्	३५	तीर्थमेदाः	२६
उक्तासनानि	३९	त्रिकालसन्ध्यानामानि	३७
उपवस्त्रधारणमन्त्रः	३६	दन्तघर्षणान्ते गण्डूषविधिः	१८
उपवस्त्रपरिधानावश्यकता	”	दन्तधावनकाष्ठप्रमाणम्	१८
उपवस्त्राभावे प्रतिनिधिः	”	दन्तधावनकाष्ठवर्जनकालः	१८
उपस्थानम्	५०	दन्तधावनकाष्ठभावे	१७
उष्णोदकस्नाननिषेधः	२३	दन्तधावनविधिः	१७
ऋषिस्तुतिः	२०	दन्तधावनावश्यकता	१६
कच्छविचारः	१६	दन्तधावने उक्तकाष्ठानि	१६
कर्मविशेषे दर्भप्रमाणम्	४३	दन्तधावने दिग्विचारः	१८
कात्यायनादिपरिशिष्टनूत्रोक्तत्रिकाल- सन्ध्याप्रयोगः	६७	दन्तधावने वनस्पतिप्रार्थना	१६
कारिका	१२	देवीस्तुतिः	१९
कालातिक्रमणे सन्ध्यापासनम्	३९	द्रुपदागायत्री	४९
कुण्डसंस्कारादिकर्म	६६	धौतवस्त्रप्रसारणम्	३६
कुशपवित्रम्	४३	नद्यादौ नित्यस्नानप्रयोगः	२७
कुशपवित्रप्रमाणम्	४३	नित्यदानप्रयोगः	९७
कुशपवित्राभावेऽन्यपवित्रम्	”	नित्यदानम्	९६
गणेशस्तुतिः	१९	पद्मासनम्	४०
गण्डूषादिविधिः	१५	पाणिपादप्रक्षालनम्	१५
गायत्रीजपफलम्	५४	पादुकाधारणनिषेधः	३९
गायत्रीजपविधिः	”	पुण्यश्लोकजनस्तुतिः	२०
गायत्रीवर्णदेवताः	५२	पृष्टोदिविविधानम्	८५
		प्रत्यक्षस्नानाभावे गौणस्नानानि	२३

	पृष्ठं.		पृष्ठं.
प्राणायामः	४७	मुखप्रक्षालनानन्तरं तुलसीप्रार्थना	१८
प्राणायामप्रकाराः	४७	मुखप्रक्षालनानन्तरं देहशुद्धिः ...	"
प्राणायामसङ्ख्या	"	मुखप्रक्षालनानन्तरं सूर्यप्रार्थना ...	"
प्रातस्त्यानकालः... ..	१२	मुखमार्जनविधिः	१६
प्रातस्त्यानानन्तरं नद्यादौ जलग्रहण- प्रकारः	१३	मौनधारणम्	"
प्रातस्त्यानाभावे दोषः	१३	यज्ञपात्राकृतयः	७९
प्रातरौपासनपरिचरणम्	९४	यज्ञपात्राणि	"
प्रातःकाले दर्शनायोग्याः पदार्थाः	"	यज्ञार्थेऽप्राप्त्यवस्थाः	८४
प्रातःकाले दर्शनीयपदार्थाः ...	१३	यज्ञियवृक्षाः	"
प्रातःसन्ध्याप्रयोगः	५६	रामस्तुतिः	२०
प्रातःसन्ध्यावर्णनम्	३७	रुद्राक्षधारणफलम्	४२
प्रातःस्नानफलम्	२२	रुद्राक्षधारणाभावे दोषः	४३
प्रातःस्नानाभावे दोषः	२३	लिङ्गगुदप्रक्षालनम्	१५
प्रातःस्मरणसूक्तम्	३४	वज्रासनम्	४०
प्रातःस्मरणे नारायणस्तुतिः ...	१८	वर्ज्यदन्तधावनकाष्ठानि	१७
प्रेषपद्धतिः	"	वर्ज्यवस्त्राणि	३५
प्रीढपादासनम्	३९	वर्ज्यासनम्	३९
ब्राह्मणभोजनम्	८५	वस्त्रधारणम्	३५
ब्राह्मणाय दक्षिणाविचारः	"	वस्त्रादिशुद्धिः	३६
ब्राह्ममुहूर्तः	१२	विष्णुत्रोत्सर्गविधिः	१४
भद्रासनम्	४०	वीरासनम्	४०
भस्मधारणम्	४१	वैदिकाचमनं तथा प्राणायामप्र- योगः	४६
भस्मधारणप्रकाराः	४१	वैदिकाचमनम्	४६
भस्मधारणफलम्	४१	शिखाबन्धनम्	४४
भस्मधारणाभावे दोषः	४२	शिखाबन्धनविचारः	४४
भस्मधारणे मन्त्राः	"	शिखामुक्तिविचारः	"
भूमिस्पर्शनम्	१३	शिरःस्नानम्	२५
मङ्गलपदार्थदर्शनम्	९८	शिवस्तुतिः	१९
मङ्गलस्नानम्	२६	शुचिभूतता	१३
मातृपितृवन्दनम्	९८	शौचस्थलम्	१४
माध्याह्नसन्ध्यावर्णनम्	३८	शौचावश्यकता	"
मार्जनम्	४८	शौचे उक्तदिशः	"
मालालक्षणम्	४२	शौचे उपवीतधारणप्रकारः ...	"
मुखप्रक्षालनानन्तरं गोप्रार्थना ...	१८	शौचे जलपात्रग्रहणविचारः ...	१५

	पृष्ठं.		पृष्ठं.
शौचे मृत्तिकाग्रहणम्	१५	ज्ञानभेदाः	२३
शौचे मृत्तिकाप्रमाणम्	"	ज्ञानात्पूर्वं भक्षणयोग्याः पदार्थाः	२१
शौचे मृत्तिकालेपनम्	"	ज्ञानार्थे उक्तदिशः	२४
श्रौताचमनम्	४६	ज्ञानार्थे उक्तं जलम्	२३
श्रौताभिकुण्डम्	७७	ज्ञानादौ निषिद्धजलम्	२४
श्रौतःप्रातर्होमप्रयोगः	८९	ज्ञानानन्तरं वस्त्रपरिधानम्	३५
श्रौतःसायंप्रातरभिहोत्रहोमप्रयोगः	८६	ज्ञाने आसनम्	२५
सङ्कल्पावश्यकता	२५	ज्ञाने उक्ततीर्थानि	२६
सन्ध्याकालः	३७	ज्ञाने जलादिविचारः	२५
सन्ध्यागोत्राणि	३८	स्मार्ताभिकुण्डम्	७७
सन्ध्यादिजपस्थलम्	"	स्मार्ताचमनम्	४६
सन्ध्यादिमुद्राः	५०	खकरतलाद्यवलोकनम्	१३
सन्ध्याफलम्	३७	खस्तिकासनम्	४०
सन्ध्याभावे दोषः	"	हेमादिपवित्रप्रमाणम्	४४
सन्ध्यामन्त्रक्रमः	५५	होमकुण्डम्	७७
सन्ध्यायां मात्राः	४०	होमद्रव्याणि	८४
सन्ध्यावर्णाः	३८	होमनिषेधः	८५
सन्ध्याविसर्जनम्	५६	होमप्रकारः	७७
सन्ध्याव्याख्या	३७	होमे उक्तधान्यानि	८५
सन्ध्योपयोगिजलपात्राणि	३८	३. ॥ द्वितीयभागकृत्यानि ॥ ९९	
सन्ध्योपासने दिग्विचारः	४०		
सन्ध्योपासनम्	३७	अध्ययनक्रमः	१०१
सन्ध्यास्तुतिः	५५	अध्ययनप्रकारः	"
संक्षेपतः प्रातःसन्ध्याप्रयोगः	६८	अनध्यायाः	१०२
सप्तधान्यानि	८४	अन्तर्मातृकान्यासाः	११८
सप्तमहाव्याहतयः	५४	अष्टत्रिंशदुपचाराः	१०९
समिधाप्रमाणम्	८४	आचमनम्	१२४
समिधाविचारः	"	आचार्यलक्षणम्	१०१
सायमौपासनपरिचरणम्	९२	आवाहनम्	१२४
सायंप्रातर्होमः	७४	आशीर्वादमन्त्राः	१५२
सायंसन्ध्यावर्णनम्	३८	आसनम्	१२४
सूर्यस्तुतिः	१९	उत्तरपूजाप्रकारः	१३२
ज्ञानकालः	२९	उद्वर्तनम्	१२५
ज्ञानकाले नारायणस्मरणम्	२५	उपाध्यायः	१०१
ज्ञानम्	२२	कलशादिपूजा	१२३

सुश्रावल्या विषयानुक्रमिका ।

५

	पृष्ठं.		पृष्ठं.
कारिका	९९	पञ्चपल्लवानि	१२९
कालविशेषे पूज्यदेवता	१०३	पञ्चपुष्पाणि	१२८
गणेशपार्श्वकाः	१०७	पञ्चरत्नानि	१२९
गृहे देवताप्रतिमाविचारः	१०४	पञ्चाङ्गन्यासाः	११०
गृहे देवागारम्	१०८	पञ्चामृतम्	१२५
ताम्बूलम्	१३१	पञ्चायतनदेवताः	१०५
तुलसीप्रहणविचारः	१२७	पञ्चायतनदेवतास्थापनविचारः	१०६
तुलसीपत्रप्रहणमन्त्रः	"	पञ्चायतनार्तिः	१४९
दशोपचाराः	१०८	पञ्चोपचाराः	१०८
दीपः	१२९	पुरुषसूक्तपठनात्फलम्	११३
देवतानैवेद्यार्पणविधिः	१३०	पुष्पाऽभावे	१२८
देवताघृतशर्करादिनैवेद्यार्पणविधिः	१३०	पुष्पार्पणप्रकारः	१२७
देवताप्रतिमाप्रतिष्ठाविचारः	१०७	पूजनप्रकारः	१०३
देवतीर्थविचारः	१३१	पूजाफलम्	१३२
देवप्रतिमाप्रतिष्ठाविचारः	१०५	पूजायां ग्राह्यपुष्पाणि	१२८
देवप्रतिमायां नित्यस्नानविचारः	१२४	पूजायां सुदालक्षणम्	१२४
देवपूजा	१०३	पूजाविधिः	१०३
देवपूजाप्रयोगः	१३२	प्रदक्षिणा	१३१
देवस्पर्शेऽनधिकारः	१०४	प्राणप्रतिष्ठा	११७
देवार्चनकालः	"	प्राणप्रतिष्ठाप्रयोगः	१२०
देव्या आर्तिः	१४९	बहिर्मातृकान्यासः	११९
देवे गन्धानुलेपनम्	१२६	विल्वपत्रम्	१२७
देवेष्वभिषेकविचारः	१२५	भूतशुद्धिः	११५
ध्यानम्	१२३	भूतादिशुद्धिः	११३
धूपः	१२९	भूशुद्धिः	"
नवग्रहादिप्रतिमाः	१०८	भूशुद्ध्यादिप्रयोगः	"
नवविधाभक्तिः	१३२	मध्याह्ने भुक्तस्यापि पञ्चोपचारपूजा-	
निर्माल्यप्रहणविचारः	"	प्रकारः	१०४
नैवेद्यपात्रम्	१३०	मन्त्रपुष्पम्	१३१
नैवेद्यभक्षणविचारः	"	मन्त्रपुष्पाञ्जलिमन्त्राः	१२०
न्यासाः	११०	महादेवीपार्श्वकाः	१०७
पञ्चगव्यम्	१२४	मानसपूजा	१५३
पञ्चगव्यप्राशनमन्त्रः	१२५	मानसपूजास्तोत्रम्	"
पञ्चगव्यसंमीलनमन्त्राः	१२४	राजोपचाराः	१०८
पञ्चनद्यः	"	वज्र्यपुष्पाणि	१२८

	पृष्ठं.		पृष्ठं.
ब्रह्मार्पणम्	१२६	तर्पणे अधिकारिणः	१८३
वाजसनेयिनां षोडशोपचारपूजाक्रमः	१०९	तर्पणे उक्तपात्राणि	१८१
बाह्याधुरीकरणम्	१०१	तर्पणे उपवीतधारणप्रकारः	”
विष्णुपार्श्वकाः	१०७	तर्पणे तिलग्रहणावश्यकता	१८२
वेदाध्ययनफलम्	१०२	तर्पणे तिलनिषेधः	”
शिक्षायां ताडनम्	”	तर्पणे दर्भविचारः	१८३
षडङ्गन्यासप्रयोगः	११०	तर्पणे निषिद्धजलम्	१८४
षोडशाङ्गन्यासाः	१११	तर्पणे स्थलम्	१८१
षोडशाङ्गन्यासप्रयोगः	११२	पञ्चमहायज्ञफलम्	१६३
षोडशोपचाराः	१०९	पञ्चमहायज्ञाः	१६३
षोडशोपचारपूजामन्त्राः	१०९	ब्रह्मयज्ञः	१६५
सदाशिवपार्श्वकाः	१०७	ब्रह्मयज्ञप्रयोगः	१७५
संक्षेपतो देवपूजाप्रयोगः	१५४	ब्रह्मयज्ञविधिः	१६५
साष्टाङ्गनमस्कारः	१३१	माध्याह्नकृत्यानि	१६०
सिद्धाभ्रसोपस्करनैवेद्यार्पणविधिः	१३०	माध्याह्नसन्ध्या	”
सूर्यपार्श्वकाः	१०७	माध्याह्नसन्ध्याप्रयोगः	”
सौभाग्यद्रव्यम्	१२५	वल्गनिष्पीडनम्	१८२
स्नानदिपात्रेषु पदार्थनिकेपः	११०	सप्तगोत्राणि	१८१
स्वाध्यायाध्ययनम्	९९	संक्षेपतो माध्याह्नसन्ध्याप्रयोगः	१६१
४. ॥ तृतीयभागकृत्यानि ॥ १५८		सूर्योपस्थानप्रयोगः	१६६
कारिका	१५८	६. ॥ पञ्चमभागकृत्यानि ॥ १९२	
गृहस्थधर्मः	”	अग्निजिह्वानामानि	१९८
गृहस्थाश्रमप्रशंसा	”	अग्निशक्तिनामानि	”
पोष्यवर्गसाधनादीनि	”	अग्नेध्वैयस्वरूपम्	२००
योगक्षेमविधिः	”	अतिथिपूजनम्	२०७
सत्प्रतिग्रहः	”	अतिथिविचारः	”
५. ॥ चतुर्थभागकृत्यानि ॥ १६०		अन्नप्रासप्रमाणम्	२११
एकोत्तरशतकुलानि	१८१	अन्नपरिवेषणम्	”
कारिका	१६०	अन्नस्तुतिः	२१२
तर्पणप्रकारः	१८२	आपोशनम्	”
तर्पणप्रयोगः	१८४	आपोशनाभावे दोषः	”
तर्पणम्	१७८	कारिका	१९२
तर्पणादौ पितृणामनुक्रमः	१८१	गन्धगुणाः	२०७
तर्पणे अङ्गलिदानविचारः	१८३	गन्धतिलकधारणमन्त्रः	”

	पृष्ठं.		पृष्ठं.
गन्धतिलकधारणविचारः	... २०६	भोजने दिश आह	... २११
गन्धधारणप्रकारः	... २०६	भोजने पादुकानिवेषः	... २१०
गन्धधारणावश्यकता	... २०५	भोजने मण्डलम्	... २११
गन्धमुद्राधारणम्	... २०७	भोजने सिताहारः	... २१५
गन्धविलेपनविचारः	... २०७	भोजने वर्ज्यपात्राणि	... २१०
गन्धस्थानानि	... २०६	भोजने वर्ज्यासनानि	...
गन्धे उक्तद्रव्याणि	... २०५	भोजने विशेषनियमाः	... २१३
गृहदेवानां सिद्धान्तसोपस्करनैवेद्यार्पणप्रयोगः	... २०४	मङ्गलकर्मणि गन्धतिलकम्	... २०७
चित्राहुतयः	... २१२	मण्डलप्रमाणादि	... २११
ताम्बूलभक्षणम्	... २१६	मण्डलाऽभावे दोषः	... २१२
ताम्बूलवर्जने योग्याः	... २२०	रात्रौ भोजने दीपविचारः	... २१४
दीक्षामार्गे गन्धधारणम्	... २०६	वैश्वदेवः	... १९७
देवतीर्थग्रहणमन्त्रः	... २१५	वैश्वदेवप्रयोगः	... २००
नानाविधकर्मसु प्रोक्तान्यग्निनामानि	१९७	वैश्वदेवफलम्	... १९९
नित्यश्राद्धप्रयोगः	... १९५	वैश्वदेवामिप्रज्वलनम्	... १९९
नित्यश्राद्धविचारः	... २१२	वैश्वदेवाऽभावे दोषः	...
पङ्क्तिवारणम्	... २१२	वैश्वदेवे आहुतिविचारः	... १९८
पङ्क्तिवारणाऽभावे दोषः	...	वैश्वदेवे कुण्डम्	... १९९
प्राणाऽग्निहोत्रम्	... २१३	वैश्वदेवे ग्राह्योऽग्निः	... १९८
प्राणाऽग्निहोत्रफलम्	... २१३	वैश्वदेवे पात्राणि	... १९८
प्राणाऽग्निहोत्रे पञ्चामिनामानि	...	वैश्वदेवे वर्ज्यद्रव्याणि	... १९९
प्राणाहुतिग्रहणम्	...	वैश्वदेवे हवनीयद्रव्यविचारः	... १९८
श्राद्धणसुवासिनीनां समाराधनप्रयोगः	२१५	शतपदम्	... २१५
भोजनकालः	... २०९	श्राद्धसूत्रम्	... १९२
भोजनप्रकारमाह	... २१५	श्राद्धे ब्राह्मणलक्षणम्	... १९५
भोजनप्रयोगः	... २१६	श्राद्धे वैश्वदेवः	... १९९
भोजनम्	... २०८	संक्षेपतो भोजनप्रयोगः	... २१६
भोजनादौ देवतीर्थग्रहणम्	... २११	हस्तेनाऽप्राण्यपदार्थाः	... २१०
भोजनानन्तरमवश्यकर्माणि	... २१४	क्षुत्तृणपशमनार्थमन्त्रार्पणम्	... २१३
भोजनानन्तरं निर्मात्यतुलसीभक्षणावश्यकता	...		
भोजनानन्तरं स्मरणे योग्याः	...		
भोजने प्राससङ्ख्या	... २१५		
भोजने ग्राह्यपात्राणि	... २१०		

७॥ षष्ठसप्तमभागकृत्यानि ॥२२१

इतिहासाद्यभ्यसनम् ... २२२

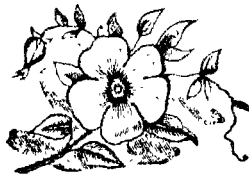
कारिका ... २२२

दिवाग्निद्रादिनिषेधः ... २२२

	पृष्ठं.		पृष्ठं.
८. ॥ अष्टमभागकृत्यानि ॥ २२२		सायं पञ्चोपचारपूजाप्रयोगः ...	२२७
अयोग्या शय्या	२३१	सायंसन्ध्याकालः	२२२
अष्टाङ्गमधुनम्	”	सायंसन्ध्यास्थलम्	”
आचारसम्पन्ने फलश्रुतिः	२३४	सायंसन्ध्यायां दिग्विचारः	”
उक्तशय्यादीनि	२३२	सायंसन्ध्यायां मन्त्राचमनम्	२२३
ऋतुमतीस्त्रीधर्माः	२२९	सायंसन्ध्यायामर्घ्यम्	”
ऋतुस्नातायास्तु न सेवनाद्वोपः	२३०	सायंसन्ध्यायां जपविचारः	”
कारिका	२२२	सायंसन्ध्याफलम्	”
कालातिक्रमे सायंसन्ध्या	२२२	सायंसन्ध्याप्रयोगः	”
गर्भिणी अकर्मकरणात्परिणामः	२३०	मुक्तशायिनां स्मरणम्	२३२
गर्भिणीकर्माणि	”	स्त्रीपुरुषयोर्व्यायः	२२७
गर्भिणीलिङ्गानि	”	स्त्रीपुरुषयोग्यायोग्यविचारः	२२९
तालादिप्रमाणम्	२३१	स्त्रीणां मैथुनात्प्राग्विधिः	२३०
दिवाशयने योग्याः	२३२	९. ॥ स्त्रीणामाद्विकाचारः ॥ २२५	
दीपकालः दीपगुणश्च	२२४	ऋतुमत्यां प्रथमदिनत्रये पुरुषसे-	
दीपलक्षणम्	”	वने दोषः	२३६
दीपस्तुतिः	”	कुलयोषितां दूषणम्	”
निषिद्धशय्यागारम्	२३२	प्रदक्षिणाविधिः	२३७
पञ्चदक्षिणि	२३२	रजस्वलास्त्रीकृत्यम्	२३६
पर्यङ्कोऽयुक्तस्तत्रैव	२३१	विधवाचाराः	२३७
पुरुषस्य दीपनिर्वापणे दोषः	२२४	विधवाधर्माः	२३६
पुंस्त्रीगर्भोत्पत्तिविचारः	२२९	श्रीतुलसीपूजाप्रयोगः	२३७
प्रजोत्पादने स्त्रीपुरुषयोग्यायोग्य-		मुवासिनीकर्म	२३५
विचारः	”	मुवातिनीनित्यकृत्यम्	”
रतिवर्त्यदिनानि	२३१	स्त्रीणां देवतान्तिविधिः	२३७
रात्रिस्मरणसूक्तम्	२३०	स्त्रीणां धर्मपालनात्फलम्	”
लोकयात्रा	२२२	स्त्रीधर्माः	२३५
वर्ज्यस्त्री	२३०	स्त्रीस्वातन्त्र्यनिषेधः	२३६
शयनकालः	२३१	स्त्रीपुंसामाचरणीया धर्माः २४२	
शयनात्प्राक्स्मरणे योग्याः	२३२	श्रीशुक्लयजुर्वेदीयमाध्यन्दिन-	
शयने आवश्यककर्माणि	”	वाजसनेयाऽद्विकसूत्रावल्याः	
शयने दिग्विचारः	”	परिशिष्टाऽ-	
शयने भूमिः	२३१	नुक्रमणिका. २४३	
शय्याविचारः	”	अध्यायोपाकर्म	३०९
संक्षेपतः सायंसन्ध्याप्रयोगः	२२५		
सायंतर्पणादिनिषेधः	२२४		

	पृष्ठं.		पृष्ठं.
अभिषेकादिप्रयोगाः	२४३	महामृत्युञ्जयमन्त्रजपविधिः	३३२
आत्मविद्याविचारः	३४१	यज्ञोपवीततन्तुदेवताः	३२८
आत्मषट्कस्तोत्रम्	३४२	यज्ञोपवीतधारणप्रयोगः	"
आदित्यस्तोत्रम्	३४०	यज्ञोपवीतधारणे साङ्ख्या	"
आरुण्योपनिषत्	३४५	यज्ञोपवीतलक्षणम्	३२७
ईशावास्यम्	३४६	यज्ञोपवीतविधिः	३२६
उपाकर्मप्रयोगः	३०९	रामहृदयम्	३४२
उपाकर्मफलम्	२८७	रुद्रः	२४३
ऋषिपूजनम्	२८९	वाजसनेयिब्राह्मणानां शान्तिसूक्तपाठः ३१५	
ऋषिपूजनक्रमः	२८६	विष्णुपञ्जरस्तोत्रम्	३३७
ऋषिश्राद्धम्	३०८	वेदोक्तं सबीजं नवग्रहस्तोत्रम्	३३५
गणपतिस्तोत्रम्	३४०	शिवाथर्वशीर्षम्	२६७
गणेशाथर्वशीर्षम्	२६६	शिवे रुद्राऽभिषेकप्रयोगः	२४२
गर्भोपनिषत्	३४४	श्रावणीपद्धतिः	२८५
चतुःश्लोकाभागवत्तम्	३४२	श्रावणीप्रयोगः	२८७
दक्षिणद्वारनिर्णयः	३४८	श्रीमहालक्ष्मीस्तोत्रम्	३४०
देव्यथर्वशीर्षम्	२७४	श्रीयाज्ञवल्क्यचरितम्	३५२
नवग्रहस्तोत्रम्	३३३	श्रीसूक्तम्	२७६
नारायणाथर्वशीर्षम्	२६७	संक्षेपतो यज्ञोपवीतधारणप्रयोगः ३३१	
नारायणालम्	३३८	सप्तश्लोकीगीता	३४३
नूतनोपाकर्मविचारः	२८७	सूचना ग्रन्थार्पणं च	३५९
पूजनार्हा ऋषयः	२८६	सूर्याथर्वशीर्षम्	२७३
पूजाऽर्थे ऋषिकल्पना	२८६	हेमाद्रिकृतः खानसङ्कल्पः	२७८
महापुरुषविद्या	३४१		

विद्वज्जनानां अभिप्रायाः ।

॥ श्रीकामाक्षीकुलदेवतायै नमः ॥

‘श्रीगुरुभ्यजुर्वेदीयमाध्यन्दिनवाजसनेयाह्निकसूत्रावली’
बदल ग्रन्थकारास विद्वान् गृहस्थांकडून
आलेले अभिप्राय.

यो माध्यन्दिननित्यकृत्यमुकुरः सूत्रावलीनामको
ग्रन्थः सद्भाषितोऽकितोऽर्पित इतः पूर्वं त्रिवारं मया ।
तं साग्रं सुविलोक्य भूसुरवरैः स्वीयाऽश्या येऽर्पिता
मह्यं तानिह मुद्रयामि मुचिरं तेषां स्थितिः स्यादिति ॥ १ ॥

१. स्वरितनिहतकं योमिहयाजजहंसे यदुक्तमुदयुचन्द्रं रक्षणे त्यक्ततन्द्रम् । श्रुति-
जलनिधिसारं निर्गुणं निर्विकारं हृदय भज मुकुन्दं नित्यमानन्दकन्दम् ॥ १ ॥ गोत्रे
त्रिप्रवरे तु गौतममुनेर्माध्यन्दिनो विट्ठलो जातो यो विमलः पुरन्दरशुभोपातोऽन्नपू-
र्णपतिः । तस्यायं तनयो द्वितीय इह यो वैद्यस्तु नारायणः सन्नित्याह्निकमुज्ज्वलं वि-
तनुते नानर्षिवाक्याश्रयात् ॥ २ ॥ सखा सहायः शिवरामपुत्रोऽस्मिन् भास्करोपाह्वम-
यूरशास्त्री । पद्याननोपाह्वयरामकृष्णोऽत्रादात्स्वरान् भट्टमयूरसूनुः ॥ ३ ॥ गौरीशङ्करत-
नयो नरोत्तमाऽख्योऽत्र गुर्जरः शुक्रः । कालायनसूत्राणां समीक्षणात्साह्यमाधत्त ॥ ४ ॥
इह भास्करोपनामकवापुतनयश्च बाळकृष्णाख्यः । गोरे इत्युपनामकनारायणतनयविट्ठलः
शास्त्री ॥ ५ ॥ साद्यं शोधादीं मे कृतवन्ताविति परिश्रमेऽपि सति । न्यौन्यं चेदिह कि-
ञ्चित् क्षन्तव्यं तदुधैः स्वशास्त्रैः ॥ ६ ॥ शौचोपनामकसदाशिवदीक्षितेन सिद्धेश्वरस्य
तनयेन वचःसमूहम् । सद्गुरु साह्यमिह मे रक्षितं तथैव न्यूनाधिका मम कृतिर्विबुधै-
र्विशोभ्या ॥ ७ ॥ बाब्रेकरेत्युपनामा जागन्नाथिः प्रभाकरः । निर्माणावसरे ग्रन्थमिमं
स ध्रमतोऽलिखत् ॥ ८ ॥ स्थूलाक्षरैर्वचनमन्त्रततिर्व्यलेखि कार्या स्वकण्ठभुवि साल्प-
मध्यवर्णैः । सा दर्शिता खलु यथावसरं विधेया सूक्ष्माक्षरैस्तु लिखितं मननोपयोगि
॥ ९ ॥ कामाक्षी कुलदेव्यमुष्य जननं मुम्बापुरे दृड्भोवस्विन्दुप्रमिते शके स्ववयः
सश्वत्वेन्धिसङ्क्षेपेऽब्दे । माने भाद्रपदे सिते शनियुताऽष्टम्यां समारम्भणं ग्रन्थं पूरित-
वानिमं किल सहाष्टम्यां सितायां गुरौ ॥ १० ॥ पञ्चनखुपाह्वनदयामभट्टात्म-
जगोवर्धनशर्मा (आशुकवि गड्डालाजी) .

२. श्रीमन्नारायणाख्यानमलगुणगणाधारभूतान् जनानां श्रेयःप्राप्तावजस्रं प्रकटित-
सुमतीन् विट्ठलानन्दहेतून् । मुम्बासौभाग्यचिह्नान्सकलनृपतान् रावजीशास्त्रिवर्यौ
नित्यं नत्वातिहर्षाद्भवदभिमतये पत्रिकां प्रेषयामि ॥ १ ॥ यथा—गोदावर्या दक्षिणे
पुण्यतीरे पुण्यस्तम्भं क्षेत्रमास्तेऽतिरम्यम् । यस्मिन्निष्ठास्तद्यस्या-

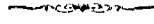
सीतपूर्वजानां निवासः ॥ १ ॥ रत्नाकरप्रतीरे मुम्बानगरी महेन्द्रपुरतुल्या । सम्प्रति तस्यां वसतिर्यस्योपान्ते निरस्ततरखल्या ॥ २ ॥ आयास्योथाङ्गिरसो गौतम इति ते विलोमतो यस्य । प्रवरा गौतमगोत्रे तस्मिन् प्रभवो हि यस्य कायस्य ॥ ३ ॥ यन्माता पतिदेवता मुचरिता विद्यातकीर्तिः क्षितौ विप्राणामनिशान्नदाननिरता नाम्नाऽन्नपूर्णा स्वतः । यत्तातः सकलश्रुतिस्मृतिपुराणाचारनिष्ठैकभूर्विद्वान् विट्ठलनामधेयविदितो विप्राग्रगण्यो भुवि ॥ ४ ॥ सोऽयं विट्ठलनन्दनो मत्तिमतां नारायणोऽप्रेसरः शाके वाणखनागभू (१८०५) परिमिते वर्षे सुभानौ शुभे । श्रीमद्वाजसनेयकाहिकमिदं सूत्रावलीसंहितं सम्पूर्णं व्यतनोत्परोपकृतये योगेश्वरानुग्रहात् ॥ ५ ॥ स विप्रवर्चो निज-शाखिनुष्टयै सूत्रावलि संविरचय्य यत्नात् । ददौ द्विजेभ्यः कृपयातिहर्षात्तदुक्तकर्माचर-णांशलब्धं ॥ ६ ॥ श्रीरामेण पुरा समुद्रतरणं कर्तुं स्वयं निर्मितः सेतुर्वानरवीरवर्धनि-करैः सावित्र्यमालम्ब्यता । कर्मन्धान् भवरागराद्बहुजनानुत्तारितुं निर्ममे सेतुं विट्ठलन-न्दनो दृष्टनरं सूत्रावलीनामकम् ॥ ७ ॥ अयातयागे यजुषि प्रसिद्धादशेषनो वाजसने-यिराखाः । माध्यन्दिनी मुख्यतमा हि तासां मूलं स्मृतं सर्वमुनीन्द्रमुख्यैः ॥ ८ ॥ तच्छाखिनामाहिककर्मदीपिका सूत्रावलिः सर्वनिबन्धसङ्ग्रहा । आत्रायमूला स्मृतिसार-शाखिनी कल्पप्रवालाखिलकामदायिनी ॥ ९ ॥ आसेतोरहिमोदेरनवरतमुदं राज्ञानां भवित्री ह्या स्यादा च चन्द्राद्विजयतु जगति प्रौढपथप्रयोगा । सुत्यन्तं कर्म यस्यां सकलदिनगतं प्रातरादिप्रयुक्तं सूत्रावलिः सा सार्वार्हा भवति कथमदो माध्यानां जडा-नाम् ॥ १० ॥ नवगव्यूयुत्तरनो गोदावरी उदक्कटात्पुण्यात् । औदुम्बरमिति चित्तं क्षेत्रं वसतिर्हि यस्य बहुविहङ्गम् ॥ १ ॥ यद्गोत्रं वत्सख्यं पद्मापेर्ययुतं तथा शान्ता । माध्यन्दिनी विशुद्धा मूलं यजुषो व्यनेकशाखस्य ॥ २ ॥ यन्माता रङ्गाख्या निजता-चारा पिता च रघुनाथः । गेहे बहवश्छात्रा यस्य सुशीलाः पठन्त्यहोरात्रम् ॥ ३ ॥ सोऽहं पथप्रदीपः सूत्रावलिमानुमजरा भक्त्या । नीराजयामि धृष्टः सर्वं श्रद्धाकृतं हि सद्भवति ॥ ४ ॥ धन्या सा जननी भवादृशमुनं याजीजनद्विभुतं धन्योऽसौ जनको रमेशकृपया येन त्वया पुत्रवान् । धन्या सा वसुधा त्रिविष्टपसमा यस्यां भवान् संस्थि-तस्तं त्वां सर्वजनोपकारनिरतं किं वर्णयामोऽधुना ॥ १ ॥ आश्विन वद्य १३ शी शके १८०५ रविवार. रावजी रघुनाथशास्त्री पाध्ये.

३. मुम्बासंस्थ पुरन्दरोपपद हे नारायणाह त्वया नुनेयं हृदयङ्गमाहिकमहामूत्रा-वलिर्नूतना । मामुद्दिश्य समागता च मम सान्निध्यं समालोच्य यां सन्तुष्टोऽस्म्यति-भट्टमानुरधिकं वावच्यते किं मया ॥ १ ॥ श्रीमन्नारायणा यूयं धन्या भुवि यतो महान् । प्रयत्नोऽयं समुद्धर्तुं मज्जतां पङ्कसागरे ॥ २ ॥ भुवि भूसुरोपकर्त्रा निगमागम-विहितधर्मसम्भर्त्रा । कलषव्रजसंहर्त्रा सूत्रालिरियं चिरञ्जीयात् ॥ ३ ॥ श्रीनारायण-धर्मपद्मतरणे मुम्बापुरे वासकृद्गर्भं वर्तयितुं सदोद्यतमतिः सूत्रावलीनामकम् ॥ ग्रन्थं वाजसनेयिधिप्रसदने कृत्वा च नव्यं स्वयं यस्त्वं प्रेषितवानतस्त्वमधुना जातो द्वितीयो मनुः ॥ ४ ॥ शुक्लोपासिधरामचन्द्रनिकटे सूत्रावलिः प्रेषिता तन्नाम्नायपुराणवाक्यसहि-

ताऽतः सप्रमाणा सदा ॥ श्रीनारायण धर्मपालक सतां मध्ये सदा वासकृत् नव्येयं
द्विजधर्मपालनहितेच्छातस्त्वया कारिता ॥ ५ ॥ वैशाख वद्य १४ शके १८०४ राम-
चन्द्र विश्वनाथ शुक्ल. गणदेवी.

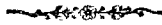
४. 'शुक्लयजुर्वेदीयमाध्यन्दिनवाजसनेयाहिकसूत्रावलिः' कृपया मध्यमर्पिता साऽति-
दृष्टभरेण मया यज्ञमूर्तिरिव परमादरेण छत्रमिव स्वीकृताऽतः (श्लोक उपजातिवृत्तम्)-
भवतामिमांमुपकृतिं न विस्मरन् विगतान्तरोऽनुसवनं हविषा ॥ प्रजुहोमि विश्वभुजम-
न्वहं समादृतभूसुरो नतिकरो भवते ॥ १ ॥ परञ्च यत्तदस्मदनुसृतं कार्यं चेत्तदा कृपया
योजनीयम् अलमतिविस्तरेण । सुज्ञेषु किमधिकलेखनाडम्बरेण ॥ यज्ञेश्वरेणामिहितो
नमस्कारो भवेद्भि वः ॥ प्रागजित्तन विभुना भवतामनुसेवने ॥ २ ॥ संवत्सरैकगुणर-
न्ध्रधरामिते च पक्षे सिते शुचिभवेऽवनिजस्य वारे ॥ यज्ञेश्वरेण लिखितं नतिपत्रमेतत्
यत्तत्क्षमः त्रयसदर्थनपत्रमेऽग ॥ ३ ॥ देव प्राग्जी किका.

५. *भवद्भिः 'श्रीशुक्लयजुर्वेदीयमाध्यन्दिनवाजसनेयाहिकसूत्रावलि' नामको ग्रन्थः
कृतः तेन सर्वेषां ब्रह्मवृन्दानामुपकारः कृतः । किं च येषां ब्रह्मवृन्दानां अनेकग्रन्थानां
ज्ञानं एकसमयावच्छेदेन न भवेत्तज्ज्ञानं भवद्भिः अनेकग्रन्थानवलोक्य एकस्मिन् ग्रन्थे
प्रकटीकृतं एतत् समीचीनं कृतम् ॥ सर्वान् ग्रन्थस्थान्विषयान् अवलोक्य मम ब्रह्मा-
नन्दो बभूव ॥ (बडोदें) राजधान्यां भाद्रपद ५ मी शके १८०४—बालकृष्ण-
शास्त्री वैद्य.

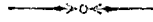

६. *युष्मभिः 'श्रीशुक्लयजुर्वेदीयमाध्यन्दिनवाजसनेयाहिकसूत्रावलि' ग्रन्थः कृतः
तेन सर्वेषां ब्रह्मवृन्दामुपरि उपकृतिः कृता । किञ्च येषां ब्रह्मवृन्दानां अनेकग्रन्थज्ञानं
एकसमयावच्छेदेन न भवेत् तज्ज्ञानं युष्मभिः अनेकग्रन्थानवलोक्यैकस्मिन्ग्रन्थे प्रक-
टीकृतम् एतत्समीचीनं कृतम् ॥ पटोदर (बडोदें) राजधान्याम् माघ शुद्ध ९ म्या
शके १८०४—वामनशास्त्री सङ्गमनेरकर.

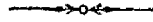

७. श्रीकातीयधरामरातिमुखदा स्वाचारनिष्ठाजनि यस्यां वेदिककर्मगूढहृदयं बालै-
रपि ज्ञायते । यामाप्रिय सतः स्वकर्मनिरतान्मुक्तिः समालिङ्गते सेयं तत्कृतसूत्रपट्टिर-
निशं भूयात्सतां भूषणम् ॥ १ ॥ पूर्वं क्षीरसरित्पतौ हि हरिणा सम्प्राप्य नानौषधीर्य-
त्नेनामुलभेन निर्जरकृते सम्पादिता सा मुधा । यां पीत्वापि सुरा व्रजन्ति विलयं रात्र्या-
गमे ब्रह्मणो नैकान्तेन मृतिं निहन्ति न तनोत्येषा सतां सन्मुदम् ॥ २ ॥ नानाशास्त्रनि-
बन्धसद्बहुसुधासिन्धौ मनीषौषधीः क्षिप्त्वा विट्ठलसूनुना हि मथितं सूत्रावलीपीयु-
षम् । यच्चेतोमलमाशु हन्ति भजतां ज्ञानं ददात्यात्मनः कैवल्यं च सतां तथा विपयिणो
धर्मार्थकामान्सदा ॥ ३ ॥ ओ विट्ठलसिका वचः शृणु मे धार्या भवद्भिर्हृदा श्रीनारा-

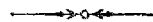
यणभूसुरेण रचिता सत्सूत्रमुक्तावलिः । यां दृष्ट्वा वशमेव मुक्तिरमणी कण्ठे स्वयं
 ग्राहिणी सुष्मान्संवृणुयाद्विदाय विबुधानिःसूत्रमुक्तावलीन् ॥ ४ ॥ भो नारायणवैद्य
 नाम भवता स्वीयं कृतार्थकृतं यत्सूत्रावलिमेषजेन भवता कर्मान्धरोगो हतः । वि-
 प्राणां निजकर्मकौशलदृशी पुष्टिश्च सम्पादिता मन्ये त्वां निजशास्त्रिशर्मभृतये जातं तु
 नोभीश्वरम् ॥ ५ ॥ मुम्बापुरीमण्डनविट्टलात्मज नारायणाशेषमहीसुरोत्तम । पुर-
 न्दरेपाद्व महानुभाव भो किं वर्णनीया कृतिता तवाधुना ॥ ६ ॥ येन त्वर्यषाद्विकसूत्र-
 मालिका माध्यन्दिनीयार्थमनल्पयत्नतः । विनिर्मिता यत्र चकासति स्फुटं नित्यानि कर्मा-
 ण्यशिलार्थदान्यपि ॥ ७ ॥ सत्कर्माणि विधातुमेव मनसो नास्ति प्रवृत्तिः क्षितौ कुत्रा-
 ण्यस्मि च या तथापि वयुनाभावो बलाद्वन्ति ताम् । एवं कारणयुग्मतः प्रतिदिनं नष्टं
 स्वकर्माणि तु विद्वंस्वद्वन्विता भविष्यति कलौ मातेव सूत्रावलिः ॥ ८ ॥ आसन्नपूर्वमनेक-
 शास्त्रनिपुणा विप्रा भविष्यन्त्यतो वर्तन्ते च तथापि केश्वन महीलेखोपकारक्षमा । ईद-
 र्गवर्महृद्यमूढमपदवी यत्नेन नो निर्मिता धन्येयं कृतिता यया विरचिता सत्सूत्रवा-
 वलिः ॥ ९ ॥ आश्विन शुद्ध ११ शी शुक्रवार शके १८०२ रावजी रघुनाथ
 शास्त्री पाध्ये. उम्बरखेड.

८. * अधुना सुष्माभिः वाजसनेयाद्विकसूत्रावलि प्रबन्धः कृतः सोपि समीचीनां
 विदुषां सर्वकार्यसाधकश्चेति अस्माकमपि सर्वं कार्यमस्मात्सेत्स्यतितराम् । आपादशुक्र-
 प्रतिपदाया एकोनविंशतिकद्विचत्वारिंशत्संख्याके संवत्सरे आपादवदी १ रागे प-
 ण्डित श्रीस्नेहिरामशर्मा.

९. * भवतां स्वप्रज्ञापूर्वककृतस्वाचारविबुद्धये सूत्रावलिग्रन्थं सम्यग् दृष्ट्वा परमाह्लादो
 जातः । मिति भाद्रपद वद्य ७ मी गुर्गै शके १८०६. सदाशिव वैजनाथशास्त्री.

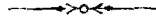

१०. * माध्यन्दिनीयाद्विकसूत्रपट्टिः कृता भवद्भिर्बहुधोषकारिणी । दृष्टा मया सर्व-
 लुपेस्तु गार्ह सा नित्यकर्मानुपथप्रदर्शिनी ॥ १ ॥ मनोभूसां जाता प्रकृतिचपलायां
 विधिवशात्कवेः संवर्धय्या प्रचुरगुणपुष्पप्रसविनी ॥ तथा संसेक्तव्या स्मरणसलिलेनानु-
 दिवसे यथा नेवं म्लानिं व्रजति मृदुला स्नेहलतिका ॥ २ ॥ शराभ्रवस्विन्दुमिते शके
 (शके १८०५) मुभानुसंज्ञिते ॥ नभस्य (ध्रावणस्य) शुक्रपूर्णायां लेख्यं वै लिखितं
 तुभे ॥ १ ॥ यादव जनार्दनशास्त्री. लुमपाठकी, पुणताम्बे.

११. स्वस्तिश्री वेदशास्त्रसम्पन्न राजमान्य राजश्री नारायण विट्टल वैद्य पुर-
 न्दरे यांसी प्रति श्रीक्षेत्र काशी येथून श्रीब्रह्मामृतवर्षिणी सभेतील विद्वन्मण्डळीचा नम-
 स्कार. विशेष आपण माध्यन्दिनशाखेचा 'आद्विकसूत्रावलिनामक' ग्रन्थ निर्माण केला,
 हे ऐकून येथील श्रीब्रह्मामृतवर्षिणी सभा यांतील विद्वान् माध्यन्दिनी वाजसनेयीशा-
 खेची आपही मण्डळी फारच सन्तुष्ट झाली आणि ग्रन्थकरास धन्यवाद देऊं लागली.

इली एक पुस्तक 'महामोहविद्रावण' नांवाचें आपल्याकडे रवाना करितो. हा नमस्कार. पुस्तक रवाना करण्याचा पत्ता. बनारस संस्कृत कालेज दर्शनशास्त्राध्यापक तथा श्रीब्रह्मामृतवर्षिणी सभासम्पादक पण्डित **राममिश्रशास्त्री मुक्ताम काशी.** श्रावण कृष्ण ७ मी संवत् १९४० मंगळवार. (शके १८०९). शिक्षा **ॐ** ब्रह्मामृतवर्षिणी सभा.

१२. श्रीविश्वेश्वरो विजयते—वेदशास्त्रसम्पन्न राजमान्य राजश्री शुक्रयजुर्वेदीयमाध्यन्दिनीयशास्त्राध्यायी ब्राह्मणोत्तमेषु पुण्यस्तम्भनिवासी पुरन्दरोपाह्व श्रीचिह्नलालमज-श्रीनारायणशर्मसु-रामदुर्गनिवासी महर्षीय पुरोहितोपाह्वय पण्डितचुनीलालकुना नतयः समुद्रसन्तुतराम । शुभयत्र वृत्तं-शेखावद्वी देशीयभाषया बोध्यम्-शुक्रयजुर्वेदीय माध्यन्दिनवाजसनेयाह्निकसूत्रावलि नामक ग्रन्थ आपका यनाया हुया आपने हमको दिया सो ग्रन्थको देखकर हमारा चित्तमाह बहुत हर्ष हुआ ग्रन्थ बहुत उत्तम है बहुत लोमुका उपकार है. संवत् १९४२ आषाढ वदी ११ बुध. रघुनाथ चुनीलालशर्मा.

शिक्षा.

१३. श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीमच्छंकराचार्य महाराजाधिराज अगण्टभू-मण्डलाचार्य सद्गुरुज्योतिर्मठाधीश्वर षड्दर्शनस्थापनाचार्य श्रीनगरराजधानी श्रीमच्छं-कराचार्य श्रीकेशवानन्दस्वामी मुक्ताम चतुर्मास्य सुरतबन्दर.

परम शिष्योत्तम षट्पदप्रेष्याराधनतत्परचरणारविन्दमकरन्दमिलिन्दधर्मपुरन्दर-मुम्बईवन्दरमध्ये, वेदमूर्ति राजमान्य राजश्री नारायण चिह्नल वैद्य पुरन्दरेषु नारायण-पूर्वक आशीर्वाद. जत अत्रे कुशलम्. तत्रास्तु विशेष लखनेका के, आपना तरफथी आवेल पुस्तक वेदमूर्ति राजमान्य राजश्री पुरुषोत्तम यादव देवधर एओए व्याथुं ते अमोए बधुं वाच्युं; तेमानुं तत्त्व आपना श्रमनुं धणुं सार्थक थाय एवुं छे. दीजूं एवा गृहस्थो सर्वे ब्रह्मचन्द उपयोगी ग्रन्थ करनारा माणसो आ सृष्टिमां घणा ललभ्य छे. माटे आपना जेवा धर्मस्थापन करनारा पुरुषो आ वखतनी अन्दर थोडाज छे, आपनुं रचलं पुस्तक जोई अमारा आत्माने घणोज सन्तोष थयो छे, ने अमारो आपना-उपर आशीर्वाद छे के, आ पुस्तक करतां जोई धर्मसम्बन्धी ग्रन्थो आप प्रसिद्ध करसो, ने धर्मेनुं उलेजन सारं वधारसो, लखितन एज आशीर्वाद. संवत् १९४० ना कार-तक शुद्ध २ गरेउ. लखितन **छोटालाल सदाशङ्करना** नमस्कार.

१४. वे. शा. सं. रा. रा. श्रीनारायण चिह्नल वैद्य पुरन्दरे पुणताम्बे-कर यांस. ग्वाल्लेर लष्कर राजाश्रित जगन्नाथ आबा ज्योतिर्वित्सङ्गकस्य कृतानेकसा-ष्टांगनमस्कार. आपण आह्निकसूत्रावलीनामकग्रन्थ केला हा पाहून परम सन्तोष झाला. **आपण केलेल्या ग्रन्थसंग्रहांत बराच उपयोगी विषयसंग्रह लिहिला आहे. **ग्रन्थसंग्रह तर चांगला झाला. यांत विषयही बहुधा सर्वे आहेत. **आणि

आपण सर्वे ग्रन्थांचे आधारानें हा संग्रह केला हे तर उत्तमच झालें. * * मुख्य हा ग्रन्थ बहुतसुन्दर सप्रमाण झाला आहे. * * कळावें हे विज्ञापना. मिति आषाढ शुद्ध १२ शी शके १८१६ ता० १४।७।९४ उत्तरं प्रेष्यताम् ॥ ज्योतिर्विद् जगन्नाथ आषा.

१५. श्रीपुरुन्दरोपाह्वविट्टलात्मजवैद्यनारायणशर्मणा यजुर्वेदीयब्राह्मणा-
नामुपयोगी सरल भाषया 'आह्निकसूत्रावलि' नामा यो ग्रन्थो विरचितस्तस्यावलो-
कनेन मे महान्सन्तोषो जातः महामुनिवाक्यप्रदर्शनपूर्वमस्मिन्ग्रन्थे नित्यकर्मविधानं
जनानां मार्गे यथाऽभिरुचि भवेत्तथा ग्रन्थकारेण यः प्रयत्नः कृतोऽस्ति तेन स महतीं
प्रशंसामर्हति तस्योद्देशः सफलो भूयात् ॥ नडियाद् कार्तिक शुक्ल १५ मा गुरुवासरे
संवत् १९५२ शके १८१७ धार्मिक शास्त्रि हरिशङ्करात्मज प्रभुशङ्कर.

सन्त्येऽस्मिन्बद्दोऽभिप्रायास्ते च स्थलश्लोचान्नात्र संगृहीताः.

॥ श्रीः ॥

श्रीशुक्लयजुर्वेदीयमाध्यन्दिनवाजसनेयिनां आह्निकसूत्रावलिः ।

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॐ तत्सत् ॥ अथ श्रीशुक्लयजुर्वेदीयमा-
ध्यन्दिनवाजसनेयिब्राह्मणानां नित्याह्निकसूत्रावलिः प्रारभ्यते ॥ त-
त्रादौ 'मङ्गलाचरणम्'—नमामि देवं करुणाकरं तं विनायकं विघ्न-
गणं हरन्तम् । गौरीसुतं गौररुचिं गजास्यं वृन्दारकैर्वर्णितचारुला-
स्यम् ॥ १ ॥ शारदाम्भोजवदनां शारदां वन्दितां सुरैः । वन्दे च
कामदां देवीं कामाक्षीं कुलदेवताम् ॥ २ ॥ नमस्कृत्य तातं निजं
विट्ठलं च प्रसूतमन्नपूर्णां गुरुं याज्ञवल्क्यम् । तदुक्ताह्निकाचारसूत्रप्र-
माणान्मया रच्यते स्वल्पसूत्रावलीयम् ॥ ३ ॥ भिन्नैर्भिन्नैर्धुनीनां व-
चनजलगणैः पूर्णमाचारसिन्धुं निर्मल्याचारसारग्रहणमपि बुधैर्दुष्करं
चेत्तथापि । निर्वाहार्थं प्रदीनं क्रियत इह न किं खे खगैः स्वात्मश-
क्त्या तद्वत्सूत्रावलीयं क्रियत इह मया वेद्यमेवं सुधीभिः ॥ ४ ॥

॥ अथ ब्रह्मकर्मविचारः ॥

१. 'ब्रह्मकायस्य लक्षणम्.' भगवान्धन्वन्तरिः—शौचमास्तिक्य-
मभ्यासो वेदेषु गुरुपूजनम् । प्रियातिथित्वमिज्या च ब्रह्मकायस्य लक्षणम् ॥

२. 'ब्राह्मणलक्षणम्.' आह्निककारिकासु—शान्ताः सन्तः सुशी-
लाश्च सर्वभूतहिते रताः । क्रोधं कर्तुं न जानन्ति एतद्ब्राह्मणलक्षणम् ॥ स-
न्ध्योपासनशीलश्च सौम्यचित्तो दृढव्रतः । समः परेषु च स्वेषु एतद्ब्राह्मणल-
क्षणम् ॥ एकाहारश्च सन्तुष्टः स्वल्पाशी स्वल्पमैथुनः । ऋतुकालाभिगामी
च एतद्ब्राह्मणलक्षणम् ॥ परात्रं परवित्तं च पथि वा यदि वा गृहे । अदत्तं
नैव गृह्णाति एतद्ब्राह्मणलक्षणम् ॥ सत्यं ब्रह्म तपो ब्रह्म ब्रह्म चेन्द्रियनि-
ग्रहः । सर्वभूतदया ब्रह्म एतद्ब्राह्मणलक्षणम् ॥ वसिष्ठः—योगस्तपो दमो
दानं सत्यं शौचं दया श्रुतम् । विद्या विज्ञानमास्तिक्यमेतद्ब्राह्मणलक्षणम् ॥

३. 'ब्राह्मणपालनम्.' महाभारते—सम्पतन्मोहजालेषु कदाचिदिह मानुषे । ब्राह्मण्यं लभते जन्तुस्तत्पुत्र परिपालय ॥

४. 'ब्राह्मणकर्म.' कात्यायनः—वेदे तथात्मज्ञाने च ब्राह्मणो यत्नवान्भवेत् । एष धर्मस्य सर्वस्य चतुर्वर्गस्य साधकः ॥ अङ्गिराः—अग्निहोत्रं तपः सत्यं वेदानां चैव पालनम् । आतिथ्यं वैश्वदेवश्च इष्टमित्यभिधीयते ॥

५. 'भारतवर्षे जन्मफलम्.' विष्णुपुराणे—अत्रापि भारतं श्रेष्ठं जम्बूद्वीपे महामुने । यतो हि कर्मभूरेण ततोऽन्या भोगभूमयः ॥ कदाचिद्धमते जन्तुर्मानुष्यं पुण्यसञ्चयात् । गायन्ति देवाः किल गीतकानि धन्यास्तु ये भारतभूमिभागे । स्वर्गपवर्गस्य च हेतुभूते भवन्ति भूयः पुरुषाः सुत्वात् ।

६. 'ईश्वराराधने धर्मावश्यकता.' याज्ञवल्क्यः—पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः । वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥ मनुः—वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् । आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च ॥ व्यासः—ब्राह्मणक्षत्रियविश्वस्यो वर्णा द्विजातयः । श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तधर्मयोग्यास्तु नेतरे ॥ तस्मादहरहर्वेदं द्विजोऽधीयीत वाग्यतः । धर्मशास्त्रेतिहासादि सर्वेषां शक्तितः पठेत् ॥ मनुः—प्रजापतिरिदं शास्त्रं तपसैवानुत्तमम् । तथैव वेदानुष्यस्तपसा प्रतिपदिरे ॥ ऋक्संहितां त्रिरभ्यस्य यजुषां वा समाहितः । साम्नां वा सरहस्यानां सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ श्रुतिस्मृत्युदितं धर्ममनुतिष्ठन् हि मानवः । इह कीर्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमां गतिम् ॥ श्रुतिर्वेदस्तु विज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिः । ते सर्वार्थेष्वमीमांसे ताभ्यां धर्मो हि निर्ममे ॥ वेदः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः । एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद्धर्मस्य लक्षणम् ॥ महाभारते—श्रुतिस्मृतिसमं पुण्यं पापनाशनमुत्तमम् । चिन्तयेद्ब्राह्मणो भक्त्या धर्मसंस्थापनाय च ॥ देशे काल उपायेन द्रव्यश्रद्धासमन्वितम् । पात्रे प्रदीयते यत्तत् सकलं धर्मलक्षणम् ॥ श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः । सम्यक् सङ्कल्पजः कामो धर्ममूलमिदं स्मृतम् ॥

७. 'ईश्वराराधनावश्यकता.' विश्वामित्रकल्पे याज्ञवल्क्यः—आत्मनो न सहायार्थं पिता माता च तिष्ठति । न पुत्रद्वारा न ज्ञातिधर्मस्तिष्ठति केवलम् ॥ अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः । दानं दया दमः क्षान्तिः सर्वेषां धर्मसाधनम् ॥ व्यासः—आलोढ्य सर्वशास्त्राणि विचार्यैवं पुनः पुनः । इदमेकं सुनिष्पन्नं ध्येयो नारायणः सदा ॥ विष्णुशर्मा—आहारनिद्राभयमैश्वर्यं च सामान्यमेतत्पशुभिर्नराणाम् । धर्मो हि तेषामधिको विशेषो धर्मेण हीनाः पशुभिः समानाः ॥

८. 'ब्राह्मणानां वेदाध्ययनावश्यकता.' याज्ञवल्क्यः—यज्ञानां तपसां चैव शुभानां चैव कर्मणाम् । वेद एव द्विजातीनां निःश्रेयसकरं परम् ॥ मधुना पायसेनैव स देवांस्तर्पयेद्विजः । पितृन्मधुघृताभ्यां च ऋचोऽधीते हि योऽन्वहम् ॥ यजूंषि शक्तितोऽधीते योऽन्वहं स घृतामृतैः । प्रीणाति देवानाज्येन मधुना वा पितृन्स्था ॥ स तु सोमघृतैर्देवांस्तर्पयेद्योऽन्वहं पठेत् । सामानि तृप्तिं कुर्याच्च पितॄणां मधुसर्पिषा ॥ मेदसा तर्पयेद्देवानथर्वाङ्गिरसं पठन् । पितॄंश्च मधुसर्पिर्भ्यामन्वहं शक्तितो द्विजः ॥ व्यासः—श्रुतिः स्मृतिश्च विप्राणां नयने द्वे विनिर्मिते । एकेन विकलः काणो द्वाभ्यामन्धः प्रकीर्तितः ॥ अत्रिः—वेदं गृहीत्वा यः कश्चिच्छास्त्रं चैवावमन्यते । स सद्यः पशुतां याति सम्भवानेकविंशतिम् ॥ उक्तं च प्रतिषिद्धं च पुनः सम्भावितं तथा । साक्षेपं निरपेक्षं च ऋषिवाक्यमनेकधा ॥ वेदाः प्रमाणं स्मृतयः प्रमाणं धर्मार्थयुक्तं वचनं प्रमाणम् । एतत्रयं यत्र भवेत्प्रमाणं तद्वाक्ययुक्तं कुरु तत्प्रमाणम् ॥ (तस्माद्वाङ्मणेन वेदशास्त्राध्ययनमवश्यमेव कर्तव्यम्) ॥

९. 'वेदाः' मनुः—त्वमेको ह्यस्य सर्वस्य विधानस्य स्वयम्भुवः । अचिन्त्यस्याप्रमेयस्य कार्यतत्त्वार्थविलम्बो ॥ चरणज्यूहे—तत्र यदुक्तं चातुर्वेद्यं चत्वारो वेदा विज्ञाता भवन्ति ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वणवेदश्चेति । तत्र ऋग्वेदस्यायुर्वेद उपवेदः अत्रिगोत्रं । स्वरूपं तु—पद्मपत्रायताक्षः सुविभक्तश्रीवः कुञ्चितकेशश्मधुः श्वेतवर्णः पञ्चवितस्तिमितः । अस्य मधुच्छन्दा ऋषिः सोमो देवता गायत्री छन्दः ॥ यजुर्वेदस्य धनुर्वेद उपवेदः काश्यपगोत्रं । स्वरूपं तु—पिङ्गाक्षः कृशमध्यः स्थूलगलकपोलमन्त्रवर्णः पट्प्रादेशदीर्घः । अस्य परमेष्ठी ऋषिः इन्द्रो देवता त्रिष्टुप् छन्दः ॥ सामवेदस्य गान्धर्ववेद उपवेदः भारद्वाजगोत्रं । स्वरूपं तु—सर्ग्वी शुचिः बृहच्छरीरः काञ्चननयनः आदित्यवर्णः पट्टरलिमात्रः । अस्य गौतम ऋषिः अग्निर्देवता जगती छन्दः ॥ अथर्वणवेदस्य शिल्पशास्त्राद्युपवेदः वैश्वानरगोत्रं । स्वरूपं तु—तीक्ष्णश्चण्डः कामरूपी विश्वात्मा नीलोत्पलवर्णः दशरत्निमात्रः । अस्य दध्यङ्गयवर्णः ऋषिः आपो देवता अनुष्टुप् छन्दः ॥

१०. 'वेदयोपितः'—ईतिर्धृतिः शिवा शक्तिश्चतस्रो वेदयोपितः । भवन्ति यज्ञकालेऽस्मिन्वाशानादि व्यवस्थिताः ॥

११. 'वेदाङ्गानि.'—शिक्षाकल्पव्याकरणनिरुक्तछन्दोज्योतिषाणि षडेदाङ्गानि ॥ छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते । ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ॥ शिक्षा ब्राह्मणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् ॥

१२. 'वेदादिसंख्या.' लक्षं तु वेदाश्चत्वारो लक्षं भातरमेव च । लक्षं व्याकरणं प्रोक्तं चतुर्लक्षं तु ज्योतिषम् ॥ महाभारते—ब्रह्मन् वेदरहस्यं च यच्चान्यत्स्थापितं मया । साङ्गोपनिषदां चैव वेदानां विस्तरक्रिया ॥ इति-हासपुराणानामुन्मेषं निर्मितं च यत् । भूतं भव्यं भविष्यच्च विविधं कालसं-ज्ञितम् ॥ तस्मात्—प्रयोगेष्वपि श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तफलप्राप्त्यर्थमित्यु-क्तम् ॥ अस्यार्थः—विधिविधेयस्तर्कश्च वेदः । विधिर्नाम ब्राह्मणम् । विधेयो नाम मन्त्रः । तर्को नाम अर्थवादः । प्राशस्त्यनिन्दान्यतरलक्षणया विधिशेषभूतं वाक्यमर्थवादः ॥

१३. 'वेदप्रशंसा.' पाराशरस्मृतौ—न कश्चिद्वेदकर्ता स्याद्वेदस्मृतौ चतुर्मुखः । वेदो नारायणः साक्षात्स्वयम्भूरिति शुश्रुम् ॥

१४. 'शुक्लयजुर्वेदान्तर्गतमाध्यन्दिनशाखाप्रशंसा.' यजुर्वेदकल्प-तरंग—सन्मूलो यजुराख्यवेदविटपी जीयात्स माध्यन्दिनिः शाखा यत्र 'यु-गेन्दुकाण्डमहिता यत्रान्ति सा संहिता । यत्राभ्रौब्धिरुता विभान्ति शैरशै-लाङ्गेन्दुभी ऋग्दलैः पञ्चद्वीपुनभोङ्कषण्मधुपैः स्वाभ्यर्कगुह्जुजितैः ॥ देवी-भागवते—अयातयामानि तु भानुगुप्तान्यन्यानि जातान्यतिनीरसानि । यजुंषि तेषामथ याज्ञवल्क्यो ह्ययातयामानि रवेरवाप ॥

वाजसनेयसंहितामन्त्रसङ्ख्या.

वर्गः	वर्गः	वर्गः	वर्गः	अध्यायः	अध्यायः	अध्यायः	अध्यायः
अ २९३ ओ	६३८	१०००	१६८१	१ ३१	५१३	१२७२	१६७५
आ ८७ क	५११	१४१४	२५	२ ३० १२	११७२२	३४३२	१६
इ ९६ ख	१४	२३५	१८९	४ ३७ १४	३१२४	४०३४	५८
ई ७ ग	१५३	१९६	६३	५ ४३ १५	६५२५	४७३५	२२
उ ८९ घ	९५	७३६	५	६ ३७ १६	६३२६	२६३६	२४
ऊ ११ च	१५५	१८३	...	७ ४८ १७	९९२७	४७३७	२१
...	ज ९	८ ६३ १८	७७२८	४६३८	२८
क १९ त	११६२	२३	...	९ ४० १९	९५२९	६०३९	१३
ए ३५ द	१२५८	५	...	१० ३४ २०	९०३०	२२४०	१७
० १५ ध	१९५	१३४	...	११ ८३ २१	६१३१	२२...	...
३३८	१०००	१६८१	१९७५	५१३	१२७२	१६७५	१९७५

उक्तं च—कलौ माध्यन्दिनी शाखा कलौ चण्डीविनायकाविति स्मृतिः॥

(१) काण्डानि १४ । (२) अध्यायाः ४० । (३) मन्त्राः १९७५ । (४) अक्षराणि ९०५३५ । (५) हस्त , दृश्य २०० इत्याकाराण्यनुस्वारचिह्नानि १२२० ।

१५. 'वाजिशखिनः.' वायुपुराणे—शक्रसोमाम्निरुद्राश्च विश्वेदेवा-
खिलोचनः । विधाता शङ्खपाणिश्च तथा सप्तर्षयोऽमलाः ॥ मृकुण्डकपिलव्या-
सयाज्ञवल्क्यपराशरोः । वाल्मीकिर्नारदोऽगस्त्य इत्येते वाजिशखिनः ॥

१६. 'शुक्रयजुर्वेदीयमाध्यन्दिनब्राह्मणप्रशंसा'. होलिभाष्ये—
ऋग्वेदी च पितृस्थाने यजुर्वेदी पितामहः । त्रिवेदी प्रपितुः स्थाने विश्वेदेवा
ह्यथर्ववित् ॥ वाजिविप्रविशेषेण श्राद्धकर्म निरन्तरम् । शुक्राः प्रशस्ताः कृष्णा-
स्तु यजुरुक्तनिषेधतः ॥ तस्मात्कव्यानि हव्यानि दातव्यानि द्विजातये ।
वाजिने दत्तमेकं तु तत्कोटिगुणितं भवेत् ॥

१७. 'अष्टादशविद्याः.' विष्णुपुराणे—अङ्गानि वेदाश्चत्वारो
मीमांसा न्यायविस्तरः । धर्मशास्त्रं पुराणं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ॥ आयुर्वेदो
धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति ते त्रयः । अर्थशास्त्रं चतुर्थं तु विद्या ह्यष्टादशैव तु ॥

१८. 'अष्टादशस्मृतिकारिणः.' बृहन्मनुः—विष्णुः पराशरो दक्षः
संवर्तव्यासहारिताः । शातातपो वसिष्ठश्च यमापस्तम्बगौतमाः ॥ देवलः शङ्ख-
लिखितौ भरद्वाजोऽश्विनोऽत्रयः । शौनको याज्ञवल्क्यश्च दशाष्टौ स्मृतिका-
रिणः ॥ अन्यच्च—मनुर्बृहस्पतिर्दक्षो गौतमोऽथ यमोऽङ्गिराः । योगीश्वरः
प्रचेताश्च शातातपपराशरो ॥ संवर्तेशनसौ शङ्खलिखितावत्रिरेव च । विष्णवा-
पस्तम्बहारीता धर्मशास्त्रप्रवर्तकाः ॥

१९. 'विंशतिस्मृतिकारिणः.' याज्ञवल्क्यः—मन्वत्रिविष्णुहारीत-
याज्ञवल्क्योऽश्विनोऽङ्गिराः । यमापस्तम्बसंवर्ताः कात्यायनबृहस्पती ॥ पराशरो
व्यासश्चौ लिखितौ दक्षगौतमौ । शातातपो वसिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रयोजकाः ॥

२०. 'एकविंशतिस्मृतिकारिणः.' ग्रन्थान्तरे—वसिष्ठो नारदश्चैव सु-
मन्तुश्च पितामहः । वसुः कृष्णाजिनिः सत्यव्रतो गार्ग्यश्च देवलः ॥ जमदग्निर्भर-
द्वाजः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः । आत्रेयश्छागलेयश्च मरीचिर्वत्स एव च ॥ पार-
स्कर ऋष्यशृङ्गो बैजवापस्तथैव च । इत्येते स्मृतिकर्तार एकविंशतिरीरिताः ॥

२१. 'उपस्मृतिकाराः.' ग्रन्थान्तरे—जाबालिर्नाचिकेतश्च स्कन्दो
लौगाक्षिकाश्यपौ । व्यासः सनत्कुमारश्च सुमन्तुश्च पितामहः ॥ व्याघ्रः
काष्णाजिनिश्चैव जानूकर्ण्यः कपिल्ललः । बौधायनश्च काणादो विश्वामित्रस्त-
थैव च । पैठीनसिर्गोभिलश्च उपस्मृतिविधायकाः ॥

२२. 'अष्टादशपुराणानि.' वाचस्पतौ—ब्राह्मं पाद्यं वैष्णवं च शैवं
भागवतं तथा । तथाऽन्यन्नारदीयं च मार्कण्डेयं च सप्तमम् । आग्नेयमष्टमं
प्रोक्तं भविष्यं नवमं तथा । दशमं ब्रह्मवैवर्तं लिङ्गमेकादशं तथा ॥ वाराहं

द्वादशं प्रोक्तं स्कान्दं चाऽत्र त्रयोदशम् । चतुर्दशं वामनं च कौर्म पञ्च-
दशं तथा ॥ मात्स्यं च गारुडं चैव ब्रह्माण्डमष्टादशं तथा ॥

२३. 'अष्टादशोपपुराणानि.' कूर्मपुराणे—आद्यं सनत्कुमारोक्तं ना-
रसिंहमतः परम् । तृतीयं नारदप्रोक्तं कुमारैण तु भाषितम् ॥ चतुर्थं शिव-
धर्माख्यं साक्षान्नन्दीशभाषितम् । दुर्वाससोक्तमाश्वर्यं नारदोक्तमतः परम् ॥
कापिलं मानवं चैव तथैवोशनसेरितम् । ब्रह्माण्डं वारुणं चाथ कालिकाह-
यमेव च । माहेश्वरं तथा साम्बं सौरं सर्वार्थसञ्चयम् ॥ पराशरोक्तं प्रवरं
तथा भागवतद्वयम् । इदमष्टादशं प्रोक्तं पुराणं कौर्मसंज्ञितम् ॥

२४. 'नित्यकर्मणि विशेषविचारः.' छान्दोग्योपनिषदि—य-
देव विद्यया करोति श्रद्धया वीर्यवत्तरं भवति ॥ वुषः—न्यायागतेन
द्रव्येण कर्माणि कुर्यादिति ॥ याज्ञवल्क्यः—योऽसौ विस्तरशः प्रोक्तः
स्नानस्य विधिरुत्तमः । असामर्थ्यान्न कुर्याच्चेत्तत्रायं विधिरुच्यते ॥ स्नानम-
न्तर्जले चैव मार्जनाचमने तथा । जलाभिमन्त्रणं चैव तीर्थस्य परिकल्पनम् ।
अयमर्पणसूक्तेन त्रिरावृत्तेन नित्यशः । स्नानाचरणमित्येतत्समुद्दिष्टं महा-
त्मभिः ॥ यथाहनि तथा प्रातर्नित्यं स्नायादनातुरः । दन्तान् प्रक्षाल्य नद्यादौ
गृहे चेत्तदमन्त्रवत् ॥ कात्यायनः—अल्पत्वाद्धोमकालस्य बहुत्वात्स्नानक-
र्मणः । प्रातर्न तनुयात्स्नानं होमलोपो विगर्हितः ॥ उक्तं च—अस्नात्वा
स्वमलं भुङ्क्ते अजप्त्वा पूयशोणितम् । अजुह्वंश्च कृमीन्कीटानददंश्च शकृतथा ॥
मनुः—नित्यं स्नात्वा शुचिः कुर्याद्देवर्षिपितृतर्पणम् । देवताभ्यर्चनं चैव नि-
त्यहोमं तथैव च ॥ देवतानां गुरो राज्ञः स्नातकाचार्ययोस्तथा । नाकमेत्का-
नतश्छायां बभ्रुणो दीक्षितस्य च ॥ भैत्रप्रसाधनं स्नानं दन्तधावनमञ्जनम् ।
पूर्वाह्न एव कुर्वीत देवतानां च पूजनम् ॥ दैवतान्यभिगच्छेत्तु धार्मिकांश्च
द्विजोत्तमान् । ईश्वरं चैव रक्षार्थं गुरुनेव च पर्यतु ॥ गुरुन्मृत्यांश्चोजिही-
र्षत्रार्चिष्यन्देवतातिथीन् । सर्वतः प्रतिगृह्णीयात्तु नृप्येत् स्वयं ततः ॥ ना-
स्तिवयं वेदनिन्दां च देवतानां च कुत्सनम् । द्वेषं दम्भं च मानं च क्रोधं
तैक्ष्ण्यं च वर्जयेत् ॥ देवस्वं ब्राह्मणस्वं वा लोभेनोपहिनस्ति यः । स पापात्मा
परं लोके गृध्रोच्छिष्टेन जीवति ॥ उद्धृत्य वामहस्तेन पातीयं न पिवेद्विज
इति ॥ हारीतः—अनुष्ठितं तु यदेवैर्भुनिर्भिर्यदनुष्ठितम् । नानुष्ठेयं मनु-

(१) गृहे चेत्तदमन्त्रवदित्यस्य वपासु वृष्यतिशयजानेतशीतभयन हेमन्तशिशिरयो-
रत्यन्तशीतभयेन च यदा गृहभ्यन्तरेऽवश्यकतैव्यतया प्रातःस्नानं करोति तदा तेन मल-
प्रक्षालनरूपममन्त्रक्रमेव स्नानं कार्यमित्यर्थः । (२) न तनुयाद्विस्तारविधिना न कुर्यादि-
त्यर्थः । यदा तु तिरभ्रेहोमादिनिमित्तत्वेन स्नानादेरतिवरा नास्ति तदा तेनासङ्गकाल-
पर्यन्तं यथाविधौ स्नानसन्ध्यादिकर्माणि कार्याणि ॥

व्यैस्तत्तदुक्तं कर्म चाचरेत् ॥ वराहपुराणे—स्नानसन्ध्यातर्पणादि जपहोम-
सुरार्चनम् । उपवासवता कार्यं सायंसन्ध्याहुतिस्तथा । कर्मप्रदीपे—पि-
त्र्यमन्त्रानुदवणे आत्मात्मने अवेक्षणे । अधोवायुसमुत्सर्गे प्रहासेऽनृतभाषणे ॥
मार्जारमूषकस्पर्शे आकुष्ठे क्रोधसम्भवे । निमित्तेष्वेपु सर्वत्र कर्म कुर्वन्नपः
स्पृशेत् ॥ तथा च तैल्यन्नस्य शब्दो यावत्प्रवर्तते । तावत्कर्म न कर्तव्यं
शूद्रान्यजगणस्य च ॥ भोजने हवने दाने उपहारे प्रतिग्रहे । सन्ध्यात्रये-
ऽम्बुस्नाने च पूर्वं पश्चाद्विराचमेत् ॥ मण्डनः—मुख्यकाले यदावश्यं कर्म
कर्तुं न शक्यते । गौणकालेऽपि कर्तव्यं गौणोऽऽप्यत्रेदृशो भवेत् ॥ याज्ञ-
वल्क्यः—देवार्त्विक्स्नातकाचार्यराज्ञां छायां परस्त्रियाः । नाक्रमेद्रक्तघ्निसू-
त्रघ्नीवनोद्धर्तनादि वा ॥ देवतातिथिकार्यार्थं गुरुभृत्यार्थमेव च । सर्वतः
प्रतिगृह्णीयादात्मवृत्त्यर्थमेव च ॥ अग्निपुराणे—सायं प्रातश्च यः सन्ध्या-
सुपान्ने शुद्धमानसः । जग्न् हि पावनीं देवीं गायत्रीं वेदमातरम् ॥ याव-
न्तश्च पृथिव्यां हि चीर्णवेदव्रता द्विजाः । अचीर्णव्रतभेदा वा विकर्मपथमा-
श्रिताः ॥ तेषां हि पावनार्थाय गायत्री नित्यमेव हि ॥ सन्ध्याकल्पे—
कुशहीना तु या सन्ध्या तिलहीनं तु तर्पणम् । दानं च दक्षिणाहीनं तत्सर्वं
निष्फलं भवेत् ॥ सन्ध्या येन न विज्ञाता सन्ध्या नैवाप्युपासिता । जीवन्नेव
भवेच्छूद्रो मृतः श्वा चाभिजायते ॥ न तिष्ठति तु यः पूर्वा नोपास्ते यस्तु
पश्चिमात् । स साधुभिर्बहिष्कार्यः सर्वस्वाद्विजकर्मणः ॥ भरद्वाजः—
मृतके मृतके वापि प्राणायामममन्त्रकम् । तथा मार्जनमन्त्रास्तु मनसोच्चार्य
मार्जयेत् । गायत्रीं सम्यगुच्चार्य सूर्यायार्थं निवेदयेत् । मार्जनं तु न वा
कार्यमुपस्थानं न चैव हि ॥ उक्तं च—तिलकं ब्रह्मसूत्रं च पाद्यमाचमनी-
यकम् । तिष्ठन्नेव सदा कुर्यात्सद्यः शूद्रो भवेद्विजः ॥ दीर्घकाष्ठे शिलापृष्ठे
नौकायां शकटे तटे । विवाहे बहुसम्पर्के स्पर्शदोषो न विद्यते । अङ्गिराः—
अश्रयगारे गवां गोष्ठे देवब्राह्मणसन्निधौ । आहारे जपकाले च पादुकानां विसर्ज-
नम् ॥ नागदेवः—दिवोदितानि कर्माणि प्रमादादकृतानि वै । सर्वेभ्यः प्रथमे
यामे तावत्कुर्याद्यथाक्रमम् । राष्ट्रक्षोभे नृपक्षोभे रोगार्ते क्षयसूतके ।
सन्ध्यावन्दनविच्छित्तिर्न दोषाय कदाचन ॥ देवाग्निद्विजर्वेद्यादिकार्यं महति
वा भवेत् । सन्ध्यालोपे न दोषोऽस्ति येन तत्पुण्यसाधनम् ॥ ब्राह्मणस-
र्वस्वे हलायुधः—शिरसोऽक्षरदैवत्यमाह्वानं च विसर्जनम् । ध्यानं जपं
प्रयोगं च येषु कर्मसु यादृशम् ॥ ज्ञातव्यं ब्राह्मणैर्यत्प्राज्ञाप्यं येन वै भवेत् ।
स्त्रीशूद्रपतितांश्चैव पाखण्डं च रजस्वलम् । स्नानकाले न सम्भाषेज्जपहोमा-
दिकेषु च ॥ स्मृतिसङ्ग्रहे—समयाचारिको धर्मो जातिदेशकुलोद्भवः ।

ग्रामाचाराः परिग्राह्याः सर्वत्रैव यथोदितम् ॥ **याज्ञवल्क्यः**—देशकाल उ-
पायेन द्वयं श्रद्धासमन्वितम् । पात्रे प्रदीयते यत्तत्सकलं धर्मलक्षणम् ॥
बृहस्पतिः—अभक्ष्यपरिहारश्च संसर्गश्चाप्यनिन्दितैः । स्वधर्मे च व्यवस्थानं
शौचमेतत्प्रकीर्तितम् ॥ **गृह्यपरिशिष्टे**—बह्वलं वा खगृह्योक्तं यस्य याव-
त्प्रचोदितम् । तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्वैः कृतो भवेत् ॥ यन्नाम्नातं
स्वशास्त्रायां पारक्यमविरोधि च । विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयममिहोत्रादिकर्मवत् ॥
मनुः—कृष्णसारस्तु चरति मृगो यत्र स्वभावतः । स ज्ञेयो यज्ञियो देशो
म्लेच्छदेशस्त्वतः परः ॥ **ब्राह्मे**—ब्रह्मण्याधाय कर्माणि निःसङ्गः कामव-
र्जितः । प्रसन्नेनैव मनसा कुर्वाणो याति तत्पदम् ॥ **याज्ञवल्क्यः**—आर्षं
छन्दश्च देवत्यं विनियोगं तथैव च । वेदितव्यं प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विशेषतः ॥
अविदित्वा तु यः कुर्याद्वाजनाध्यापनं जपम् । होममन्तर्जलादीनि तस्य
चाल्पफलं लभेत् ॥ यजुर्वेदस्य मन्त्राणां सम्यक्पाठस्य सिद्धये । प्रणवं प्राक्
प्रयुज्ज्ञात व्याहृतीस्तदनन्तरम् । सावित्रीं चानुपूर्व्येण ततो वेदं समारमेत् ॥
आत्मशास्त्रमधीत्यादावन्यशास्त्रामतः परम् । स्वशास्त्रं च त्यजेद्यस्तु शास्त्रा-
रण्डः स उच्यते ॥ **आश्वलायनः**—ऋषिदैवतच्छन्दांसि प्रणवं ब्रह्मय-
ज्ञके । मग्नौ नोचरेच्छाद्रे यागकालेऽपि चैव हि ॥ **श्रावणीपद्धतिः**—
स्वरवर्णलयोपेतं मन्त्रस्थानक्रियान्वितम् । वेदमेवं पठेद्यस्तु स्वाध्यायफलम-
श्नुते ॥ **शौनकः**—ॐकारं व्याहृतीस्तिस्रो गायत्रीं त्रिपदां तथा । मन-
सैवमनुस्मृत्य वेदादिकमुपकमेत् । **मनुः**—वेदोपाकरणे चैव स्वाध्याये
चैव नैत्यके ॥ नानुरोधोऽस्त्यनध्याये होममन्त्रेषु चैव हि ॥ नैत्यके नास्त्य-
नध्यायो ब्रह्मसत्रं हि तत्स्मृतम् ॥ **स्मृतिमहार्णवे**—अन्वाधाने ऋषिच्छ-
न्दौ यजुषां नैव कारयेत् ॥ **कात्यायनपरिभाषाखण्डे**—एकश्रुतिदूरा-
त्सम्बुद्धौ यज्ञकर्मणि ॥ **प्रतिज्ञासूत्रे**—तानस्वराणि छन्दोमत्सूत्राणि ॥
पारस्करगृह्यसूत्रे हरिहरभाष्ये—स्वाहां कुर्यान्न मग्नान्ते न चैव जुहुया-
द्भविः । स्वाहाकारेण हुत्वाग्नौ पश्चान्मन्त्रं समापयेत् ॥ **कृष्णभट्टीये**—
न च सरेदृषिच्छन्दौ श्राद्धे वैतानिके मखे । अमिहोत्रे वैश्वदेवे विवाहादि-
विधौ तथा ॥ होमकाले न दृश्यन्ते प्रायश्छन्दर्षिदेवताः । शान्तिकादिषु
कार्येषु मन्त्रपाठजपादिषु ॥ होमे नैव प्रकर्तव्याः कदाचिदृषिदेवताः ॥
होर्लिभाष्ये—ॐकारसंज्ञं त्रिगुणं व्यक्षरं च त्रिदैवतम् । त्रिव्रमेति त्रिषु
स्थानं विकल्पं त्रिप्रतिष्ठितम् ॥ **आपस्तम्बः**—तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञ-
दानतपःक्रियाः । प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥ त्रिसात्रस्तु
प्रयोक्तव्यः कर्मरम्भेषु सर्वशः । तिस्रः सार्धाश्च कर्तव्या मात्रास्तत्त्वार्थचि-

न्तकैः ॥ शौनकः—मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदस्त्रिगुणो यत्र पठ्यते । यजुर्वेदः स विज्ञेयो ह्यन्ये शास्त्रान्तराः स्मृताः ॥

२५. 'ऋपिच्छन्दादिः.' छन्दोगब्राह्मणम्—यो हि वार्थोवि-
दितापेयच्छन्दोब्राह्मणविनियोगो ब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति अध्या-
पयति स्थाणुं गच्छति गर्तं वा प्रतिपद्यते वा प्रमीयते पापीयान्
भवति । यातयामान्यस्य छन्दांसि भवन्ति । अथ यो मन्त्रे वेद स
सर्वमायुर्वेत्ति अयातयामान्यस्य छन्दांसि भवन्ति । तस्मान्मन्त्रे
विद्यादिति ॥ व्यासः—अविदित्वा ऋषिं छन्दो देवतं योगमेव च ।
योऽध्यापयेद्याजयेद्वा पापीयान् जायते तु सः ॥ 'मन्त्रर्षिः' योगियाज्ञ-
वल्क्यः—येन यो ऋषिणा दृष्टो मन्त्रः सिद्धिश्च तेन वै । मन्त्रेण तस्य स
प्रोक्त ऋषिभावस्तदात्मकः ॥ 'मन्त्रच्छन्दः'—छान्दनाच्छन्द उद्दिष्टं
वाससी वाऽथवा कृते । आत्मा तु छादितो देवि मृत्योर्भीतैस्तु वै पुरा ।
आदित्यैर्वगुभी रुद्रैस्तेन छन्द इति स्मृतम् ॥ 'मन्त्रदेवताः'—यस्य यस्य
च मन्त्रस्य प्रोद्दिष्टा या च देवता । तदाकारं भवेत्तस्य देवतं देवतोच्यते ॥
'मन्त्रविनियोगः'—पुरा कल्पे समुपन्ना मन्त्राः कर्मार्थमेव च । अने-
नेदं तु कर्तव्यं विनियोगः स उच्यते ॥ निरुक्तं यत्तु मन्त्रस्य समुत्पत्तिः
प्रयोजनम् । प्रतिष्ठानं स्तुतिश्चैव ब्राह्मणं चाभिधीयते ॥ एवं पञ्चविधं योगं
त्रयकाले त्वनुस्तरेत् । होमे वान्तर्जले योगे स्वाध्याये याजने तथा ॥

२६. 'ॐकारपूर्वकत्वमुक्तम्.' छन्दोगपरिशिष्टे—ॐकारपूर्वं हि
योगोपासनं यानि नित्यानि पुण्यतमानि कर्माणि दानयज्ञतपःस्वा-
ध्यायजपध्यानसन्ध्योपासनप्राणायामहोमदैवपैत्र्यमन्त्रोच्चारब्रह्मार्म्भा-
दीनि यच्चान्यत्किञ्चिच्छ्रेयस्तत्सर्वं प्रणवमुच्चार्य प्रवर्तयेत् समाप-
येच्च ॥ स्वरितोदात्त एकाक्षर ॐकारो ऋग्वेदे । सर्वोदात्त एकाक्षर
ॐकारो यजुर्वेदे । दीर्घोदात्त एकाक्षर ॐकारः साम्नि । संक्षिप्तो-
दात्त एकाक्षर ॐकारोऽथर्वणवेदे ॥ वाचस्पतौ तु—ॐकारस्य
ब्रह्मविष्णुरुद्ररूपत्वमुक्तम् ॥ वौधायनः—अपिवा प्रणवमेव त्रिरन्तर्जले
पठन्सर्वपापः प्रमुच्यते सर्वपापात्पूतो भवति ॥

२७. 'ॐकारफलम्.' योगियाज्ञवल्क्यः—माङ्गल्यं पावनं धर्म्यं स-
र्वकासप्रसाधनम् । ॐकारं परमं ब्रह्म सर्वमन्त्रेषु नायकम् ॥ यथा पर्णं पला-
शम् शङ्कुनैकेन धार्यते । तथा जगदिदं सर्वमोङ्कारेणैव धार्यते ॥ सिद्धानां
चैव सर्वेषां वेदवेदान्तयोस्तथा । अन्येषामपि शास्त्राणां निष्ठार्थोङ्कार उच्यते ॥
आद्यं मन्त्राक्षरं ब्रह्म त्रयी यस्मिन् प्रतिष्ठिता । सर्वमन्त्रप्रयोगेषु ओमित्यादौ

प्रयुज्यते । तेन सम्परिपूर्णानि यथोक्तानि भवन्ति हि । सर्वमन्त्राधियज्ञेन
ॐकारेण न संशयः । तत्तदोङ्कारयुक्तेन मन्त्रेण सफलं भवेत् ॥

२८. 'अथाशौचे कर्मत्यागविचारः.' कात्यायनः—सूतके कर्मणां
त्यागः सन्ध्यादीनां विधीयते । होमः श्रौते च कर्तव्यः शुष्कान्नेनाथवा
फलैः ॥ जाबालिः—जन्महानौ वितानस्य कर्मत्यागो विधीयते । शालाग्रौ
केवलौ होमः कार्य एवान्यगोत्रजैः ॥ सन्ध्यां पञ्चमहायज्ञानैत्यकं स्मृतिकर्म
च । तन्मध्ये हापयेत्तेषां दशाहान्ते पुनः क्रियाः ॥ मनुः—उभयत्र
दशाहानि कुलस्यात्रं न भुज्यते । दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायश्च निव-
र्तते ॥ शुच्येद्विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः । वैश्यः पञ्चदशाहेन
शूद्रो मासेन शुध्यति ॥ यमः—सूतके च कुलस्यान्तमभोज्यं मनुरब्रवीत् ।
एकादशेऽहिं कुर्यात् दानमभ्ययनं तपः ॥ पराशरः—एकाहाद्वाणः
शुच्येद्योऽग्निवेदसमन्वितः । व्यहात्केवलवेदज्ञो निर्गुणो दशभिर्दिनैः ॥
आह्निककारिकासु—देशान्तरे मृतं श्रुत्वा गोत्रिणं च स्वबान्धवम् ।
स्वगोत्री शुच्यते सद्यो मातापित्रोर्दशाहकम् ॥ यदि गर्भविपातश्च श्रूयते मास-
सहस्रया । यावन्मासस्थितो गर्भस्तावद्यामाश्च मृतकम् । आचतुर्धाद्भवे-
त्सावः पातः पञ्चमपष्ठयोः । अत ऊर्ध्वं प्रसूतिः स्याद्दशाहं मृतकं भवेत् ॥
अजा गावो महिष्यश्च ब्राह्मणी च प्रसूतिका । दशरात्रेण शुच्यन्ति
भूमिस्थं च नवोदकम् ॥ ग्राममध्ये मृतः कश्चिन्नरो नारी चतुष्पदः । न
कुर्यादन्नपानं च मृतं यावन्न नीयते ॥ अपां मध्ये गवां गोष्ठे विवाहे
यज्ञमण्डपे । राहोर्दर्शनकालस्य मृतकं न विधीयते ॥

२९. 'षोडशसंस्काराः.' संस्कारभास्करे—गर्भाधानमतश्च पुंस्रवनकं
सीमन्तजाताभिरे नामाख्यं सह निष्क्रमेण च तथाऽन्नप्राशनं कर्म च ।
चूडामृत्यं व्रतपन्धकोप्यथ चतुर्वेदव्रतानां पुरः केशान्तः सविसर्गकः परि-
णयः सात् षोडशी कर्मणाम् ॥

३०. 'नित्याचाराः.' याज्ञवल्क्यः—श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य
च धियमात्मनः । सम्यक् सङ्कल्पजः कामो धर्ममूलमिदं स्मृतम् ॥ व-
सिष्ठः—आचारः परमो धर्मः सर्वेषामिति निश्चयः । हीनाचारी परीतात्मा
श्रेय चेह दिनश्यति ॥ नैनं तपांसि न ब्रह्म नाग्निहोत्रं न दक्षिणा । हीनाचा-
राश्रितं श्रेष्ठं तारयन्ति कथञ्चन । तपोदानोपवासेषु व्रतेषु नियमेषु च । दृज्या-
ध्वजसप्तर्षिषु षोडशमक्तः स निष्क्रियः ॥ पराशरः—सन्ध्या स्नानं जपो
होमः स्वाध्यायो देवताचनम् । वैश्वदेवाऽतिश्रेयश्च पद् कर्माणि दिने दिने ॥
दक्षः—आचारः प्रथमो धर्मः श्रुत्युक्तः सार्त एव च । तस्मादेतत्तमायुक्तं

गृहीयाद्वात्मनो द्विजः । आचाराहभ्यते पूजा आचाराहभ्यते प्रजा । आचारादन्नमक्षय्यं तदाचारस्य लक्षणम् ॥ आचारात्प्राप्यते स्वर्ग आचारात्प्राप्यते सुखम् । आचारात्प्राप्यते मोक्ष आचारात्किं न लभ्यते ॥ तस्मात्—चतुर्णामपि वर्णानामाचारो धर्मपालनम् । आचारभ्रष्टदेहानां भवेद्धर्मः पराङ्मुखः ॥ दुराचारो हि पुरुषो लोके भवति निन्दितः । दुःखभोगी च सततं रोगी चाल्पायुषी भवेत् ॥ दक्षः—अनाश्रमी न तिष्ठेत् दिनमेकमपि द्विजः । आश्रमेण विना तिष्ठन्प्रायश्चित्ती भवेद्विजः ॥ विष्णुपुराणे—यस्मिन् दशभिर्वर्षेस्त्रेतायां हायनेन यत् । द्वापारे यत्तु मासेन अहोरात्रेण तत्कलौ ॥ तपसो ब्रह्मचर्यस्य जपादेश्च फलं द्विजः । प्राप्नोति पुरुषस्तेन कलिमाप्नोति मानवः ॥ कपर्दिकायाम्—यत्रैविद्यात्मकं कर्म श्रौतं तदभिधीयते । श्रुतिस्मृत्यात्मकं कर्म स्मार्तं च तदुच्यते ॥ याजुर्वेदो मन्वेऽध्वर्युर्वेदा ऋक्शाखिलमथा । उद्गाता सामवेदी च श्रौतं कर्म त्रिधा स्मृतम् ॥

३१. 'सर्वकर्मसिद्ध्यर्थं सङ्कल्पपावश्यकता.' यजुःसंहितायाम्—अग्रे व्रतपते व्रतं चरिष्यामि । इदमहमनृतात्सत्यमुपैमि सत्यं देवा अनृतं मनुष्या इति श्रुतेः ॥ बृहद्यमः—सङ्कल्पं च यथा कुर्यात्स्नानदानव्रतादिके । अन्यथा पुण्यकर्माणि निष्फलानि भवन्ति च ॥ मार्कण्डेयः—नङ्कल्पनृकः कामो वै यज्ञाः सङ्कल्पसम्भवाः । व्रतं नियमधर्मौ च सर्वे सङ्कल्पज्ञाः स्मृताः ॥ ऋषिभट्टीये—सङ्कल्पश्चेन्मनसि मननं प्रोक्तरीत्याथ वाचा व्याहर्तव्यं तदनु च करेणाम्बुसेकस्त्रिधेति । याज्यात्रेण त्वरितकरणे केचिदिच्छन्ति चाम्बुक्षेपस्थानेऽञ्जलिमुपदिशन्त्यन्य एष्विष्ट आद्यः ॥

३२. 'समावर्तनोत्तरं ब्राह्मणस्य सदावर्तनम्.' पारस्करगृह्यसूत्रे—स्नातस्य यमान्वक्ष्यामः । कामादितरः । नृत्यगीतवादित्राणि न कुर्याच्च च गच्छेत् । कामं तु गीतं गायति चैव गीते वा रमन् इति श्रुतेर्द्वयम् । क्षेमे नक्तं ग्रामान्तरं न गच्छेन्न च धावेत् । उदपानावेक्षणवृक्षारोहयफलप्रपतनसन्धिसर्पणविवृतस्नानविपमलङ्घनशुष्कवदनमन्ध्यादित्यप्रेक्षणभैक्षणानि न कुर्यान्न ह वै स्नात्वा भिक्षेताप ह वै स्नात्वा भिक्षां जयतीति श्रुतेः । वर्षत्यप्रावृतो व्रजेदयं मे व्रजः पाप्मानमपहनदिति । अप्स्वात्मानं नावेक्षेत् । अजातलोभ्नीं विपुष्टपीष्टपण्डञ्च नोपहसन् । गर्भिणीं विजन्येति ब्रूयात् । सकुलमिति नकुलम् । भगालमिति कपालम् । मणिधनुरितीन्द्रधनुः । गां धयन्तीं परस्मै नाचक्षीत् । उर्वरायामनन्तर्हितायां भूमावुत्सर्पस्तिष्ठन्न मूत्रपुरीषे कुर्यात् ॥ स्वयं प्रशीर्णेन

काष्ठेन गुदं प्रमृजीत । विकृतं वासो नाच्छादयीत । दृढव्रतो वधव्रः
स्यात्सर्वत आत्मानङ्गोपायेत्सर्वेषां मित्रमिव ॥ २-७ ॥ तिस्रो रात्री-
व्रतं चरेत् । अमाष्टसाश्यमृष्मयपायी । स्त्रीशूद्रशवकृष्णशकुनिशुनां
चादशनमसम्भाषणं च तैः । शवशूद्रसूतकान्नानि च नाद्यात् ।
मूत्रपुरीषे णीवनं चातपे न कुर्यात्सूर्याच्चात्मानं नान्तर्दधीत । तप्तेनो-
दकाथान्कुर्वीत । अवज्योत्य रात्रौ भोजनम् । सत्यवदनमेव वा ।
दीक्षितोप्यादीनि कुर्यात्प्रवर्ग्यवाँश्चत् ॥ २-८ ॥

३३. 'नित्यकर्मविधौ संक्षेपेण कारिकाः.' वाचस्पतौ दक्षः—
प्रातरुत्थाय कर्तव्यं यद्विजेन दिने दिने । तत्सर्वं सम्प्रवक्ष्यामि द्विजानामुप-
कारकम् ॥ उदयास्तमयं यावन्न विप्रः क्षणिको भवेत् । नित्यनैमित्तिकैर्मुक्ताः
काम्यैश्चान्यैरगर्हितैः ॥ यः स्वकर्म परित्यज्य यदन्यत्कुरुते द्विजः । अज्ञा-
नाद्यदि वा मोहात्स तेन पतितो भवेत् ॥ दिवसस्याद्यभागे तु कृत्यं तस्यो-
पदिश्यते । द्वितीये च तृतीये च चतुर्थे पञ्चमे तथा ॥ षष्ठे च ममने चैव
अष्टमे च पृथक् पृथक् । विभागेष्वेव यत्कर्म तदपवक्ष्याम्यशेषत इति ॥

॥ प्रथमभागकृत्यानि ॥

३४. 'कारिकाः.' वाचस्पतौ दक्षः—उपःकाले तु सम्प्राप्ते शौचं
कृत्वा यथार्थवत् । ततः स्नानं प्रकुर्वीत दन्तधावनपूर्वकम् ॥ सन्ध्यायां च
प्रभाते च मध्याह्ने च ततः पुनः । सन्ध्यां चोपासते यस्तु ब्राह्मणो हि वि-
शेषतः ॥ सन्ध्याकर्मवसाने तु स्वयं होमो विधीयते । स्वयं होमे फलं यत्तु
तदन्येन न जायते ॥ ऋत्विक् पुत्रो गुरुर्भ्राता भागिनयोऽथ विट्पतिः ।
एभिरेव हुतं यत्तु तद्भुतं स्वयमेव हि ॥ देवकार्यं ततः कृत्वा गुरुमङ्गल-
वाक्षणम् । देवकार्याणि पूर्वाह्णे मनुष्याणां च मध्यमे ॥ पितृणामपराह्णे च
कार्याण्येतानि यत्नतः । पौर्वाह्निकं तु यत्कर्म यदि तत्सायमाचरेत् ॥ न तस्य
फलमामोति वत्स्यान्मैथुनाद्यथा । दिवसस्याद्यभागे तु सर्वमेतद्विधीयते ॥

३५. 'प्रातरुत्थानकालः.' मनुः—ब्राह्मे सुहृते बुद्धेते धर्मार्थावनु-
चिन्तयेत् । कायक्लेशांश्च तन्मूलान्वेदतत्त्वार्थमेव च । (वेदतत्त्वार्थ ईश्वरः) ॥

३६. 'ब्राह्मसुहृतेः.' विष्णुपुराणे—रात्रेः पश्चिमयामस्य सुहृते य-
स्तृतीयकः । स ब्राह्म इति विज्ञेयो विहितः स प्रबोधने ॥ पञ्चपञ्च उपः-
कालः सप्तपञ्चारुणोदयः । अष्टपञ्च भवेत्प्रातस्ततः सूर्योदयः स्मृतः ॥ ध-

१ प्रथमार्द्धमागास्त्वष्टा विभक्तदिवसांशाः । ते च प्रत्येकं स्थूलमानेन पादोन-
चतुर्धटिकात्मका ज्ञातव्याः ॥

भागकृत्यानि] प्रातरुत्थानानन्तरं नद्यादौ जलग्रहणप्रकारः । १३

न्यन्तरिः—धर्मार्थकामप्रीत्यर्थं सतां ग्रहणमुत्तमम् । प्राप्नुयात्स्वर्गवासं च नित्यमेव समाचरेत् ।

३७. 'प्रातरुत्थानाभावे दोषः.' रत्नावल्याम्—ब्राह्मे मुहूर्ते या निद्रा सा पुण्यक्षयकारिणी । तां करोति द्विजो मोहात्पादकृच्छ्रेण शुध्यति ॥

३८. 'ईश्वरनामोच्चारणम्.' व्यासः—हे जिह्वे रससारज्ञे सर्वदा मधुरप्रिये । नारायणाख्यपीयूषं पिव जिह्वे निरन्तरम् ॥ त्रैलोक्यचैतन्यमयाद्यदेव श्रीनाथ विष्णो भवदान्त्यैव । प्रातः समुत्थाय तव प्रियार्थं संसारयात्रामनुवर्तयिष्ये ॥ लुप्तः प्रबोधितो विष्णो हृषीकेशेन यत्त्वया । यद्यत्कारयसे कर्म नत्करोमि तवाज्ञया ॥ तस्मान्नारायण, रामकृष्ण, राधाकृष्ण, गौरीशङ्कर, विष्णो, गजानन, सच्चिदानन्द इत्यादि नामस्मरणं नित्यमेव कर्तव्यम् ॥

३९. 'गुचिर्भूतता.' कात्यायनः—उत्थाय नेत्रे प्रक्षाल्य गुचिर्भूत्वा समाहितः । परिजप्य च मन्त्रेण भक्षयेद्दन्तधावनम् ॥ अङ्गिराः—उत्थाय पश्चिमे रात्रे नत आचम्य द्वादशम् । मुखगुच्छयभादौ तु गण्डद्वयवित्तयं चरेत् ॥

४०. 'स्वकरतलाद्यवलोकनम्.' आचारप्रदीपे—कराग्रे वसने यक्ष्मीः करमध्ये सरस्वती । करमूले स्थितो ब्रह्मा प्रभाते कर्गदर्शनम् ॥

४१. 'प्रातःकाले दर्शनीयपदार्थाः.' आचारप्रदीपे नागदेवः—त्रोत्रियं मुभगां नां च अग्निमग्निचितं तथा । प्रातरुत्थाय यः पश्येदापन्नः स प्रमुच्यते ॥ अन्यच्च—भारद्वाजमयूराणां चापस्य चकुलस्य च । प्रभाते दर्शनं श्रेष्ठं वामपृष्ठे विशेषतः ॥

४२. 'प्रातःकाले दर्शनायोग्याः पदार्थाः.' नागदेवः—वापिष्ठं दुर्भगं चान्धं नममुत्कृत्तनासिकम् । प्रातरुत्थाय यः पश्येत्तत्कलेरुपलक्षणम् ॥ भल्लातकं कर्पफलं काकमाज्जरमूषकान् । क्लीवं च गर्दभं चैव न पश्येत्प्रातरेव हि ॥

४३. 'भूमिस्पर्शनम्.' मदनपारिजाते—समुद्रवसने देवि पर्वतस्तनमण्डिते । विष्णुपत्नि नमस्तुभ्यं पादस्पर्शं क्षमस्व मे ॥

४४. 'प्रातरुत्थानानन्तरं नद्यादौ जलग्रहणप्रकारः.' व्यासः—सरित्सरःसु वापीषु गर्तप्रस्रवणादिषु । स्नायात्प्रथममुद्धृत्य पञ्च पिण्डास्तु वारिणा ॥ नागदेवः—अभावे कूपवापीनामनपाये पयोभुताम् । रजोदुष्टेऽपि पयसि उपभोगो न दुष्यति । तस्मात्प्रथममुद्धृत्य जलं भूम्यां परित्यजेत् ॥

४५. 'विष्मूत्रोत्सर्गविधिः.' पारस्करगृह्यमूत्रे—तिष्ठन्न मूत्रपुरीषे कुर्यात् । स्वयं प्रशीर्णेन काष्ठेन गुदं प्रमृजीत । विकृतं वासो नाच्छादयीत ॥२।७।१५॥ मूत्रपुरीषे णीवनं चातपे न कुर्यात् ॥२।८।५॥

४६. 'शौचावश्यकता.' दक्षः—शौचे यत्रः सदा कार्यः शौचमूलो यतो द्विजः । शौचाचारविहीनस्य समस्ता निष्फलाः क्रियाः ॥ व्याघ्रपादः—शौचं तु द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरं तथा । मृज्जलाभ्यां स्मृतं बाह्यं भावशुद्धं तथान्तरम् ॥ वृद्धपराशरः—कृत्वाथ शौचं प्रक्षाल्य हस्तौ पादौ च मृज्जलैः । निवद्धशिलाकच्छस्तु द्विज आचमनं चरेत् ॥ औशनः—अकृत्वा पादयोः शौचमाचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत् । सोपानस्को जलस्यो वा नोष्णीषी वाचमेदुधः ।

४७. 'शौचमथलम्.' अङ्गिराः—अथज्जियैरनाद्रैश्च तृणैः संलघ्य मेदिनीम् । कुर्यान्मूत्रपुरीषे तु शुचौ देशे समाहितः ॥ बौधायनः—देशं कालं तथात्मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनम् । उपपत्तिमवस्थां च ज्ञात्वा शौचं विधीयते ॥ दश हस्तान्परित्यज्य मूत्रं कुर्याज्जलाशये । शतहस्तान्पुरीषार्थं तीर्थे नद्यां चतुर्गुणम् ॥ अवकृप्य च विष्मूत्रं काष्ठलोष्ठवृणादिना । उदन्तवासा उत्तिष्ठेदृष्टं विधृतमेहनः ॥ धाराशौचं न कुर्वीत शौचशुद्धिभीप्सता । सुलैकरैव कर्तव्यं हस्तशुद्धिविधानतः ॥ तीर्थे शौचं न कुर्वीत कुर्वीतोद्धृतवारिणा ॥

४८. 'शौचे उक्ता दिशः.' पराशरः—ततः प्रातः समुत्थाय कुर्याद्विष्मूत्रमेव च । नैर्ऋत्यामिषुविक्षेपादतीत्याभ्यधिकं भुवः ॥ यमः—प्रत्यङ्मुखस्तु पूर्वाह्नेऽपराह्णे प्राङ्मुखस्तथा । उदङ्मुखस्तु मध्याह्ने निशायां दक्षिणामुखः ॥ मनुः—छायायामन्धकारे च रात्रावहन्ति वा द्विजः । यथामुखं मुखं कुर्यात्प्राणवाधाभयेषु च ॥ (रात्रौ गृहेऽपि यथामुखं मुखं कुर्यात्) औशनः—शौचं च मुखमासीनः प्राङ्मुखो वाप्युदङ्मुखः । शिरः प्रावृत्य कर्णं वा सुक्तकच्छशिखोऽपि वा ॥

४९. 'शौचे उपवीतधारणप्रकारः.' अमरे—उपवीतं ब्रह्मसूत्रं प्रोद्धृते दक्षिणे करे । प्राचीनावीतमन्यस्मिन्निवीतं कण्ठलम्बितम् ॥ आहिककारिकामु—मूत्रे तु दक्षिणे कर्णे पुरीषे वामकर्णके । उपवीतं सदा धार्य मैथुने तूषवीतित्वत् ॥ अङ्गिराः—कृत्वा यज्ञोपवीतं तु पृष्ठतः कण्ठलम्बितम् । विष्मूत्रे तु गृही कुर्याद्द्वामकर्णे समाहितः ॥ सायणीये—मलमूत्रं त्यजेद्विप्रो विस्मृत्यैवोपवीतधृक् । उपवीतं तदुत्सृज्य धार्धमन्यत्नं तदा ॥ बौधायनः—सदोपवीतिना भाव्यं सदा बद्धशिखेन च । विशिखो

व्युपवीतश्च यत्करोति न तत्कृतम् ॥ हेमाद्रौ भरद्वाजः—दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य वामस्कन्धे निवेशितम् । यज्ञोपवीतमित्युक्तं देवकार्येषु शस्यते ॥

५०. 'शौचे जलपात्रग्रहणविचारः.' सायणीये—गृहीत्वा जलपात्रं तु विष्णुमंत्रं कुरुते यदि । तज्जलं मूत्रसदृशमतश्चान्द्रायणं चरेत् ॥ (शौचोत्तरमिति शेषः) ॥

५१. 'शौचे मृत्तिकाग्रहणम्.' यमः—आहरेन्मृत्तिकां विप्रः कुलालासिकतां तथा । विप्रे तु शुक्ला ग्राह्योक्ता रक्ता क्षात्रे विधीयते ॥ हरिद्रवर्णा वैश्ये तु शूद्रे कृष्णा प्रकीर्तिता ॥ भृगुः—यस्मिन् देशे तु यत्तोयं या च यत्रैव मृत्तिका । सैव तत्र प्रशस्ता स्यात् तथा शौचं विधीयते ॥

५२. 'शौचे मृत्तिकालेपनम्.' याज्ञवल्क्यः—गृहीतशिश्वश्चोत्थाय मृद्भिरभ्युद्धृतैर्जलैः । गन्धलेपक्षयकरं शौचं कुर्यादतन्द्रितः ॥

५३. 'शौचे मृत्तिकाप्रमाणम्.' भृगुः—द्वे लिङ्गे मृत्तिके देये गुदे पञ्च करे दश । उभयोः सप्त दातव्या विदुःशौचे मृत्तिकाः स्मृताः ॥ एकं शौचं गृहस्थस्य द्विगुणं ब्रह्मचारिणः ॥ वानप्रस्थस्य त्रिगुणं यतीनां च चतुर्गुणम् । यद्दिवा विहितं शौचं तदर्थं निशि कीर्तितम् । तदर्थमातुरे प्रोक्तमातुरस्यार्धमध्वनि ॥ शौनकः—आर्द्रामलकमात्रास्तु मूत्रशौचे हि मृत्तिकाः ॥ शातातपः—आर्द्रामलकमात्रास्तु ग्रासा इन्दुव्रते यथा । तथैवाहुतयः सर्वाः शौचे देयास्तु मृत्तिकाः ॥ अंतर्जलादेवगृहाद्वल्मीकान्मूषकगृहात् । कृतशौचस्थलाच्चैव न ग्राह्याः पञ्च मृत्तिकाः । आदित्यपुराणे—स्त्रीशूद्रयोरर्धमानं शौचं प्रोक्तं मनीषिभिः । दिवा शौचस्य निश्यर्धं पथि पादो विधीयते ॥ आर्तः कुर्याद्यथाशक्ति शक्तः कुर्याद्यथोदितम् ॥ चन्द्रिकायाम्—पादतले तिस्रो मृत्तिका गुल्फयोश्चतस्र इति ॥ अरण्ये निर्जले रात्रौ चौरव्याकुलिते पथि ॥ कृत्वा मूत्रपुरीषं च द्रव्यहस्तेन शुद्ध्यति । गङ्गातोयेन कृत्वाया मृदो भारैश्च गोमयैः । आमृतेराचरन् शौचं भावदुष्टो न शुद्ध्यति ॥

५४. 'लिङ्गगुदप्रक्षालनम्.' आश्वलायनः—लिङ्गशौचं पुरा कृत्वा गुदशौचं ततः परम् ॥ देवलः—धर्मविदक्षिणं हस्तमधःशौचे न योजयेत् । तथा च वामहस्तेन नाभेरुर्ध्वं न शोधयेत् ॥

५५. 'पाणिपादप्रक्षालनम्.' नागदेवः—एकैकया मृदा पादौ हस्तौ प्रक्षाल्य यत्नतः । निवद्धशिखकच्छस्तु द्विज आचमनं चरेत् ॥

५६. 'गण्डूपादिविधिः.' नागदेवः—मूत्रे पुरीषे भुक्त्यन्ते रेतःप्र-

सवणे तथा । चतुरष्ट द्विपद् द्यष्ट गण्डूषैः शुद्धिमाप्नुयात् ॥ अन्तर्जानु
शुचौ देशे उपविष्ट उदङ्मुखः । प्राग्वा ब्राह्मेण तीर्थेन द्विजो नित्यमपः
स्पृशेत् । आश्वलायनः—कुर्याद्वादश गण्डूपान् पुरीषोत्सर्जने ततः ।
मूत्रोत्सर्गे च चतुरो भोजनान्ते तु षोडश ॥ भक्ष्यभोज्यावसाने तु गण्डू-
पाष्टकमाचरेत् ॥ प्रयोगपारिजाते—पुरतः सर्वदेवाश्च दक्षिणे पितरस्त-
था । कपयः पृष्ठतः सर्वे वामे गण्डूपमाचरेत् ॥

५७. 'कच्छविचारः.' मङ्गहे—वामे पृष्ठे तथा नामौ कच्छत्रयमु-
दाहृतम् । त्रिभिः कच्छैः परिजेष्यो विप्रो यः स शुचिर्भवेत् ॥ ग्रन्थान्तरे—
आदौ कच्छस्ततो नीची नाभिमध्ये च वामग्री । नीची दक्षिणतः स्थाप्या
एतत् त्रिकच्छलक्षणम् ॥ कच्छेन सहितो विप्रो मूत्रोत्सर्गं करोति चेत् ।
अज्ञानाज्ज्ञानतो वापि पादकच्छेन शुच्यति ॥ गुणं प्रशस्त्य सलिलैर्मूत्रो-
त्सर्गदनन्तरम् । गण्डूपत्रितयं कृत्वा तेन शुद्धो भवेद्विजः ॥ मुक्तकच्छस्तु
यो विप्रो धरण्यां पादतश्चरेत् । पदे पदे नुरापानं प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥

५८. 'मौनधारणम्.' हारीतः—उच्चारं मैथुने चैव प्रत्यावे दन्त-
धावने । श्राद्धे भोजनकाले च पदगु मौनं समाचरेत् ॥ अङ्गिराः—स-
न्ध्ययोरुभयोर्जाप्ये भोजने दन्तधावने । पितृकार्ये च देवे च तथा सूत्रपु-
रीषयोः । गुरुणां सन्धिषु दाने योगे चैव विशेषतः । एतेषु मौनमातिष्ठ-
न्सर्गं प्राप्नोति मानवः ॥

५९. 'मुखमार्जनविधिः.' पारस्करगृह्यसूत्रे—दन्तधावनमन्त्रः—
औदुम्बरेण दन्तान्धावेत् । अन्नाद्याय व्यूहध्वद्मोमो राजाज्यमाग-
मत् । स मे मुखं प्रमादयेने यशसा च भगन चेति ॥ २।६। १७ ॥
हरिहरमाप्ये—औदुम्बरेण द्वादशाङ्गुलसंमितेन कनिष्ठिकाग्रवत्
स्थूलेनोदुम्बराकाष्ठेन अन्नाद्याय व्यूहध्वमितिसन्नेन दन्तान्धावेत् ॥

६०. 'दन्तधावनावश्यकता.' अत्रिः—मुखे परुषिते नित्यं भव-
त्यप्रयतो नरः । दन्तधावनमुद्दिष्टं जिह्वोल्लखनिका तथा ॥

६१. 'दन्तधावने वनस्पतिप्रार्थना.' विश्वामित्रकल्पे—आयुर्वलं
यशो वर्चः प्रजाः पशून् वसूनि च । ब्रह्म प्रज्ञां च मेधां च त्वं नो देहि
वनस्पते ॥

६२. 'दन्तधावने उक्तकाष्ठानि.' नागदेवः—करज्जोदुम्बरौ चूतः
कदम्बो लोत्रचम्पकौ । बदरीति दुनाश्चैते प्रोक्ता दन्तप्रधावने ॥ वाचस्प-
र्तिः—अथो मुखविशुद्ध्यर्थं गृहीयादन्तधावनम् । आचान्तोऽप्यशुचिर्यस्मा-
दकृत्वा दन्तधावनम् ॥ आम्राभ्रातकधात्रीजमङ्कोटखदिरोद्भवम् । शम्भपा-

मार्गखर्जूरीशेलुश्रीपणिषीलुजम् ॥ राजादनं च नारङ्गं कषायं कटुकण्टकम् ।
क्षीरवृक्षोद्धवं वापि प्रशस्तं दन्तधावने ॥ जिह्वोल्लेखनिकां वापि कुर्याच्चा-
पाकृतिं शुभाम् । ततः कुर्यात्प्रयत्नेन शुद्ध्यर्थं दन्तधावनम् ॥ 'उक्तदन्त-
धावनकाष्ठे गुणाः' नृसिंहपुराणे—तिन्तिणिर्वेणुपृष्ठं च आप्रनिम्बौ त-
थैव च । सर्जे धैर्यं वटे दीप्तिः करज्जे विजयो रणे ॥ पृश्नजे चार्थसम्पत्ति-
र्वदयो मधुरः स्वरः । स्वादिरे चैव सौभाग्यं विल्वे तु विपुलं धनम् ॥
उदुम्बरे च वाक्सिद्धिर्वन्धूके च दृढा मतिः । रौध्रे च कीर्तिः सौभाग्यं पा-
लाशे सिद्धिरुत्तमा ॥ कदम्बे सकला लक्ष्मीरात्र आरोग्यमेव च । अपामार्गे
स्मृतिर्मेधा प्रज्ञा वाणी वपुर्धृतिः ॥ आयुः शीलं यशो लक्ष्मीः सौभाग्यं
चोपजायते । अर्क्रेण हन्ति रोगान्तु वीजपूरेण तु व्यथाम् ॥ दाडिमै सि-
न्दुवारे च उटजे कुटजे तथा । जाती च करमर्दश्च दुःस्वप्नं नाशयेदिति ॥
ककुभेन तथायुष्मान्भवेत्फलितर्जाजितः । तस्माच्छुष्कं तथार्द्रं वा भक्षयेदन्त-
धावनम् ॥

६३. 'दन्तधावनविधिः' धन्वन्तरिः—तत्रादौ दन्तपवनं द्वादशा-
ङ्गुलमायतम् । कनिष्ठिकापरीणाहमृज्यग्रन्थिकमव्रणम् ॥ अयुग्मग्रन्थि
यच्चापि प्रत्यग्रं शस्तभूमिजम् । अवेक्ष्यर्तुं च दोषं च रसं वीर्यं च योज-
येत् ॥ कषायं मधुरं तिक्तं कटुकं प्रातरुत्थितः । निम्बश्च तिक्तके श्रेष्ठः
कषाये खदिरस्तथा ॥ मधूको मधुरे श्रेष्ठः करज्जः कटुके तथा । क्षौ-
द्रव्योषत्रिवर्गोक्तं सतैलं सैन्धवेन च ॥ चूर्णेन तेजोवत्याश्च दन्तान्नित्यं
विशोषयेत् । एकैकं वर्षयेदन्तं मृदुना कूर्चकेन च ॥ दन्तशोधनचूर्णेन
दन्तमांसान्यवाधयन् । जिह्वानिलेयनं रौप्यं सौवर्णं वार्क्षमेव च ॥ तन्म-
लापहरं शस्तं मृदु शृङ्गे दशाङ्गुलम् । मुखवैरस्यदौर्गन्ध्यशोफजाव्यहरं
परम् ॥ दन्तदाढ्यकरं रुच्यं सेहगण्डूपधारणम् । क्षीरवृक्षकषायैर्वा क्षीरेण
च विनिध्रितैः ॥ भिल्लोदककषायेण तथैवामलकस्य वा । प्रक्षालयेन्मुखं
नेत्रे स्वस्थः लीतोदकेन वा ॥

६४. 'दन्तधावनकाष्ठाभावे.' आचारार्के—तिन्तिण्यादिविहितवृ-
क्षोद्धवेन चूर्णाकृताग्रेण प्रक्षालितेन गुप्फेणार्द्रेण वा दन्तधावनं कुर्यात् ॥
नागदेवः—अभावे दन्तकाष्ठस्य प्रतिपिद्धदिने तथा । अपां द्वादशगण्डू-
पैर्विदध्यादन्तधावनम् ॥ यद्वा तृणपर्णैर्दिकैरङ्गुल्या वा दन्तान्याधयेत् ॥

६५. 'वर्ज्यदन्तधावनकाष्ठानि.' गर्गः—कुशं काशं पलाशं च
निशुपं यस्तु भक्षयेत् । तावद्भवति चाण्डालो यावद्भङ्गां न पश्यति ॥
अर्धशुष्कं त्वचाद्दीनं यत्नेन परिवर्जयेत् । पतितं चातिरिक्तं च कीटविद्धं

तथैव च ॥ नागदेवः—नाङ्गुलीभिश्च मृद्धिश्च पर्णैर्लोष्ठैश्च भस्मना । ना-
यसैश्च तथा लोहैः सदा दन्तान् मृजेद्विजः ॥

६६. 'दन्तधावनकाष्ठप्रमाणम्.' नागदेवः—दशाङ्गुलं तु विप्राणां
क्षत्रियाणां नवाङ्गुलम् । अष्टाङ्गुलं तु वैश्यानां शूद्राणां सप्तसंमितम् ॥
गर्गः—चतुरङ्गुलमात्रं तु नारीणां नात्र संशयः ॥ विष्णुस्मृतिः—कनीन्य-
प्रसमस्यौल्यं सकृच्च द्वादशाङ्गुलम् । प्रातर्भूत्वा च यतवाग्भक्षयेदन्तधावनम् ॥

६७. 'दन्तधावनकाष्ठवर्जनकालः.' व्यासः—प्रतिपद्दर्शषष्ठीषु
नवम्यां रविवासरे । दन्तानां काष्ठसंयोगो दहत्यासप्तमं कुलम् ॥ आ-
चार्यः—अष्टम्योश्च चतुर्दश्योः पञ्चदश्यां त्रिजनमगु । व्यतीपाते च
संक्रान्त्यां दन्तकाष्ठं न भक्षयेत् ॥

६८. 'दन्तधावने दिग्विशेषः.' विष्णुः—प्राङ्मुखस्य धृतिः सौख्यं
शरीरारोग्यमेव च । दक्षिणेन तथा कष्टं पश्चिमेन पराजयः ॥ उत्तरेण
गवां नाशः स्त्रीणां परिजनस्य च । पूर्वोत्तरे तु दिग्भागे सर्वान्कामानवा-
प्नुयात् ।

६९. 'दन्तधर्षणान्ते गण्डपविधिः.' शौनकः—पश्चाद्वादशगण्ड-
पैर्विदध्यादन्तधावनम् । स्मृत्योङ्कारं च गायत्रीं वध्नीयाद्वै शिखां तनः ॥

७०. 'मुखप्रक्षालनानन्तरं देहशुद्धिः.' व्यासः—अपवित्रः पवित्रो
वा सर्वावस्थां गतोऽपि वा । यः स्मरेत्पुण्डरीकाक्षं स बाह्याभ्यन्तरः शुचिः ॥
अनेन प्रकारेणाद्विः शरीरं मार्जयेत् ॥

७१. 'मुखप्रक्षालनानन्तरं सूर्यप्रार्थना.'—आदित्यस्य नमस्कारं
ये कुर्वन्ति दिने दिने । जन्मान्तरसहस्रेषु दारिद्र्यं नोपजायते ॥

७२. 'मुखप्रक्षालनानन्तरं तुलसीप्रार्थना.'—महाप्रसादजननी
सर्वसौभाग्यवर्धिनी । आधिव्याधिहरा नित्यं तुलसि त्वं नमोऽस्तु ते ॥

७३. 'मुखप्रक्षालनानन्तरं गोप्रार्थना.'—गावो मे अग्रतः सन्तु
गावो मे सन्तु पृष्ठतः । गावो मे हृदये सन्तु गवां मध्ये वसाम्यहम् ॥

७४. 'प्रातःस्मरणे नारायणस्तुतिः.' आचारमयूखे व्यासः—
प्रातः स्मरामि भवभीतिमहार्तिशान्त्यै नारायणं गरुडवाहनमञ्जनाभम् ।
आहाभिभूतवरवारणमुक्तिहेतुं चक्रायुधं तरुणवारिजपत्रनेत्रम् ॥ प्रातर्नमामि
मनसा वचसा च मूर्ध्ना पादारविन्दयुगुलं परमस्य पुंसः । नारायणस्य नर-
काणवतारणस्य पारायणप्रवणविप्रपरायणस्य ॥ प्रातर्भजामि भजतामभयङ्करं
तं प्राक्सर्वजन्मकृतपापभयापहत्यै । यो ब्राह्मवक्रपतिताङ्घ्रिगजेन्द्रघोरशो-

कप्रणाशनकरो धृतशङ्खचक्रः ॥ श्लोकत्रयमिदं पुण्यं प्रातः प्रातः पठेन्नरः ।
लोकत्रयगुरुस्तस्मै दद्यादात्मपदं हरिः ॥

७५. 'गणेशस्तुतिः.' सद्धर्मचिन्तामणौ—प्रातः स्मरामि गणनाथ-
मनाथबन्धुं सिंदूरपूरपरिशोभितगण्डयुग्मम् । उदण्डविघ्नपरिस्रण्डनचण्डद-
ण्डमाखण्डलादिसुरनायकवृन्दबन्धम् ॥ प्रातर्नमामि चतुराननबन्धमानमि-
च्छानुकूलमखिलं च वरं ददानम् ॥ तं तुन्दिलं द्विरसनाधिपयज्ञभूत्रं पुत्रं
विलासचतुरं शिवयोः शिवाय ॥ प्रातर्भजाम्यभयदं खलु भक्तशोकदावा-
नलं गणविभुं वरकुञ्जरास्यम् । अज्ञानकाननविनाशनहव्यवाहमुत्साहवर्ष-
नमहं सुतमीश्वरस्य ॥ श्लोकत्रयमिदं पुण्यं सदा साम्राज्यदायकम् ।
प्रातरुत्थाय सततं यः पठेत्प्रयतः पुमान् ॥

७६. 'सूर्यस्तुतिः.' सद्धर्मचिन्तामणौ—प्रातः स्मरामि खलु तत्स-
विर्गुर्वरेण्यं रूपं हि मण्डलमृचोऽथ तनुर्यज्जृषि । सामानि यस्य किरणाः
प्रभवादिहेतुं ब्रह्माहारात्मकमलक्ष्यमचिन्त्यरूपम् ॥ प्रातर्नमामि तरणिं
तनुवाङ्मनोमित्रेन्द्रेन्द्रपूर्वकमुरैर्नुतमचितं च । वृष्टिप्रमोचनविनिप्रदहेतुभूतं
त्रैलोक्यपालनपरं त्रिगुणात्मकं च । प्रातर्भजामि सवितारमनन्तशक्तिं
पापघशत्रुभयरोगहरं परं च । तं सर्वलोककलनात्मककालमूर्तिं गोकण्ठव-
न्धनविमोचनमादिदेवम् ॥ श्लोकत्रयमिदं भानोः प्रातः प्रातः पठेत्तु यः ।
रा सर्वव्याधिनिर्मुक्तः परं सुखमवाप्नुयात् ॥

७७. 'देवीस्तुतिः.' सद्धर्मचिन्तामणौ—प्रातः स्मरामि शरदिन्दु-
करोज्ज्वलाभां सद्रत्नबन्मकरकुण्डलहारभूषाम् । दिव्यायुधोजितमुनीलमह-
सहस्रां रक्तोत्पलाभचरणां भवतीं परेशाम् ॥ प्रातर्नमामि महिषासुरचण्ड-
मुण्डशुम्भासुरप्रमुखदैत्यविनाशदक्षाम् । ब्रह्मेन्द्ररुद्रमुनिमोहनशीललीलां
चण्डीं समस्तनुरमूर्तिमनेकरूपाम् ॥ प्रातर्भजामि भजतामभिलाषदात्रीं धात्रीं
समस्तजगतां दुरितापहन्त्रीम् । संसारबन्धनविमोचनहेतुभूतां मायां परां
समधिगम्य परस्य विष्णोः ॥ श्लोकत्रयमिदं देव्याश्चण्डिकायाः पठेन्नरः ।
सर्वान्कामानवाप्नोति विष्णुलोके महीयते ॥

७८. 'शिवस्तुतिः.' सद्धर्मचिन्तामणौ—प्रातः स्मरामि भवभी-
तिहरं सुरेशं गङ्गाधरं वृषभवाहनमम्बिकेशम् । खट्वाङ्गशूलवरदाभयहस्त-
मीशं संसाररोगहरमौषधमद्वितीयम् ॥ प्रातर्नमामि गिरिशं गिरिजार्धदेहं
सर्गस्थितिप्रलयकारणमादिदेवम् । विश्वेश्वरं विजितविश्वमनोभिरामं संसाररो-
गहरमौषधमद्वितीयम् ॥ प्रातर्भजामि शिवमेकमनन्तमाद्यं वेदान्तवेद्यमनर्घं
पुरुषं महान्तम् । नामादिभेदरहितं षडभावशून्यं संसाररोगहरमौषधमद्वि-

तीयम् । प्रातः समुत्थाय शिवं विचिन्त्य श्लोकत्रयं येऽनुदिनं पठन्ति ।
ते दुःखजातं बहुजन्मसञ्चितं हित्वा पदं यान्ति तदेव शम्भोः ॥

१७९. 'रामस्तुतिः.' आदिकर्मप्रकाशे—प्रातः सरामि रघुनाथ-
मुखारविन्दं मन्दस्मितं मधुरभाषि विशालमालम् । कर्णावलिम्बिचलकुण्डल-
शोभिगण्डं कर्णान्तदीर्घनयनं नयनाभिरामम् ॥ प्रातर्भजामि रघुनाथकरार-
विन्दं रक्षोगणाय भयदं वरदं निजेभ्यः । यद्राजसंसदि विभज्य महेशचापं
सीताकरग्रहणमङ्गलमाप सद्यः ॥ प्रातर्नमानि रघुनाथपदारविन्दं वज्राङ्कुशादि-
शुभरेखि सुखावहं मे । योगीन्द्रमानसमधुव्रतमेव्यमानं शापापहं सपदि
गौतमधर्मपत्न्याः ॥ प्रातर्वदामि वचसा रघुनाथनाम वाग्दोषहारि सकलं
शमलं निहन्ति । यत्पार्यती स्वपतिना सह मोक्षकामा प्रीत्या सहस्रहरि-
नामसमं जजाप ॥ प्रातः श्रये श्रुतिनुतां रघुनाथमूर्तिं नीलाम्बुदोत्पलसिते-
तररत्ननीलाम् । आमुक्तमौक्तिकविशेषविभूषणाढ्यां ध्येयां समस्तमुनिभिर्ज-
नमुक्तिहेतुम् ॥ यः श्लोकपञ्चकमिदं प्रथतः पठेद्भि नित्यं प्रभातसमये
पुरुषः प्रबुद्धः । श्रीरामकिङ्करजनेषु स एव मुख्यो भूत्वा प्रयाति हरिलो-
कमनन्यलभ्यम् ॥

८०. 'ग्रहस्तुतिर्वामनपुराणे.'—ब्रह्मा सुरारिस्त्रिपुगन्धकारी भानुः
शशी भूमिसुतो बुधश्च । गुरुश्च शुक्रः अनिराहुकेतवः कुर्वन्तु सर्वे मम
सुप्रभातम् ॥

८१. 'ऋषिस्तुतिः.'—भृगुर्वसिष्ठः क्रतुरङ्गिराश्च मनुः पुलस्त्यः पुल-
हश्च गौतमः । रैभ्यो मरीचिश्चयवनश्च दक्षः कुर्वन्तु सर्वे मम सुप्रभातम् ॥
सनत्कुमारः सनकः सनन्दनः सनातनोऽप्यामुरिपिङ्गलौ च । सप्त त्वराः
सप्त रसातलानि कुर्वन्तु सर्वे मम सुप्रभातम् ॥ सप्तार्णवाः सप्त कुलाचलाश्च
सप्तर्षयो द्वीपवनानि सप्त । भूरादिकृत्वा भुवनानि सप्त कुर्वन्तु सर्वे मम
सुप्रभातम् ॥ पृथ्वी सगन्धा सरसास्तथापः स्पर्शी च वायुर्ज्वलितं च तेजः ।
नभः सशब्दं महता सहैव कुर्वन्तु सर्वे मम सुप्रभातम् ॥ अथ प्रभाते परमं
पवित्रं पठेत्स्मरेद्वा शृणुयाच्च तद्वत् । दुःस्वप्नाशस्त्रिवह सुप्रभातं भवेच्च
नित्यं भगवत्प्रसादान् ॥

८२. 'पुण्यश्लोकजनस्तुतिः.' आचारमयूखे—पुण्यश्लोको नल्लो
राजा पुण्यश्लोको युधिष्ठिरः । पुण्यश्लोका च वैदर्ही पुण्यश्लोको जनार्दनः ॥
अश्वत्थामा बलिर्व्यासो हनूनांश्च विभीषणः । कृपः परशुरामश्च सप्तैते
चिरजीविनः ॥ सप्तैतान् संस्मरेन्नित्यं मार्कण्डेयमथाष्टमम् । जीवेद्वर्षशतं
सोऽपि सर्वव्याधिविवर्जितः ॥ अहल्या द्रौपदी सीता तारा मन्दोदरी तथा ।

पञ्चकं ना स्मरेन्नित्यं महापातकनाशनम् ॥ अविमुक्तचरणयुगलं दक्षिणमू-
र्तेश्च कुक्कुटचतुष्कम् । स्मरणमपि वाराणस्या निहन्ति दुःस्वप्नमशकुनं च ॥

८३. 'अनेकदेवतास्तुतिफलम्.' पद्मपुराणे—उमा उवा च वैदेही
रमा गङ्गेति पञ्चकम् । प्रातरेव पठेन्नित्यं सौभाग्यं वर्धते सदा ॥ सोम-
नाथो वैजनाथो धन्वन्तरिरथाधिनौ । पञ्चैतान्यः स्मरेन्नित्यं व्याधिस्य न
बाधते ॥ कपिलः कालियोऽनन्तो वामुकिस्तक्षकस्तथा । पञ्चैतान्स्मरतो
नित्यं त्रिषवाधा न बाधते ॥ हरं हरिं हरिश्चन्द्रं हनूमन्तं हलायुधम् ।
पञ्चकं वै स्मरेन्नित्यं घोरसङ्कटनाशनम् ॥ रामं स्कन्दं हनूमन्तं वैनतेयं वृ-
कोदरम् । पञ्चैतान्संस्मरेन्नित्यं भववाधा विनश्यति ॥ आदित्यश्च उपेन्द्रश्च
चक्रपाणिर्महेश्वरः । दण्डपाणिः प्रतापी स्यात्कुह्याधा च न बाधते ॥ वसु-
धैरुणसोमौ च सरस्वती च सागरः । पञ्चैतान्संस्मरेद्यत्र तृषा तत्र न बा-
धते ॥ सनत्कुमारदेवर्षिशुक्रभीष्मवृद्धमाः । पञ्चैतान् स्मरतो नित्यं काम-
न्तस्य न बाधते ॥ रामलक्ष्मणौ सीता च सुग्रीवो हनुमान् कपिः । पञ्चैता-
न्स्मरतो नित्यं महाबाधा प्रमुच्यते ॥ कर्कोटकस्य नागस्य दमयन्त्या न-
लस्य च । कतुपर्णीस्य राजर्षेः कीर्तनं कलिनाशनम् ॥ कार्तवीर्यार्जुनो नाम
राजा बाहुयहस्रवान् । तस्य स्मरणमात्रेण गतं नष्टं च लभ्यते ॥ प्रह्लाद-
नारदपद्मशरपुण्डरीकव्यासाम्बरीषशुकशौनकभीष्मदाल्भ्यान् । रुक्माङ्गदा-
र्जुनवशिष्ठविष्मीषणादीन्पुण्यान्निमान्परमभागवान् नमामि ॥ धर्मो विवर्धति
शुभिष्टिरकीर्तनेन पापं प्रणश्यति वृकोदरकीर्तनेन । शत्रुर्विणश्यति धनञ्ज-
यकीर्तनेन माद्रीमुक्तौ कथयतां न भवन्ति रोगाः ॥ काश्यां वै भैरवो देवः
संसारभयनाशनः । अनेकजन्मजं पापं स्मरणेन विनश्यति ॥ वाराणस्यां
पूर्वभागे व्यासो नारायणः स्वयम् । तस्य स्मरणमात्रेण अज्ञानी ज्ञानवान्भ-
वेत् ॥ वाराणस्यां परे भागे भीमचण्डी महासती । तस्याः स्मरणमात्रेण
जयी भवति सर्वदा ॥ वाराणस्यामुत्तरे तु सुमन्तुर्नाम वै द्विजः । तस्य
स्मरणमात्रेण निर्धनो धनवान्भवेत् ॥ वाराणस्यां दक्षिणे तु कुक्कुटो नाम
वै द्विजः । तस्य स्मरणमात्रेण दुःस्वप्नः सुखदो भवेत् ॥ विधेशं माधवं
धुण्डि दण्डपाणिं च भैरवम् । वन्दे काशीं गुहां गङ्गां भवानीं मणिकर्णि-
काम् ॥

८४. 'स्नानात्पूर्वं भक्षणयोग्याः पदार्थाः.' चतुर्विंशतिमते—इक्षु-
रापः फलं मूलं पयस्ताम्रूलमौषधम् । भक्षयित्वापि कर्तव्याः स्नानदाना-
दिकाः क्रियाः ॥ (आरोग्याभाव एवायं विधिः । आरोग्ये सति तु स्नान-
सन्ध्यादिकं कृत्वैवेष्ट्यादिभक्षणं कार्यम्) ॥

८५. 'स्नानम्.' कात्यायनपरिशिष्टसूत्रे—अथातो नित्यस्नानं नद्यादौ मृदोमयकुशतिलसुमनमऽआहृत्योदकान्तं गत्वा शुचौ देशे स्थाप्य प्रक्षाल्य पाणिपादं कुशोपग्रहो वद्वशिखी यज्ञोपवीत्याचम्योत्तुं हीति तोयमामच्यावर्त्तयेद्येते शतमिति सुमित्रिया नऽइत्य-पोञ्जलिनादाय दुर्मित्रियाऽइति द्वेप्यं प्रति निषिञ्चेत् कटिम्बस्त्यू-रु जङ्घे चरणौ कर्णौ मृदा त्रिस्त्रिः प्रक्षाल्याचम्य मनस्योदकमालभे-दज्ञानि मृदेदं विष्णुरिति सूर्याभिमुखो निमज्जेदापोऽअस्मानिति स्नात्वोदिदाभ्यऽइत्युन्मज्ज्य निमज्ज्योन्मज्ज्याचम्य गोमयेन विलि-म्पेन्मानस्तोकऽइति । ततोऽभिषिञ्चेदिसं मे वरुणेति चतस्रभिर्मा-पऽउदुत्तमं मुञ्चन्त्ववमृथेत्यन्ते चैतन्निमज्ज्योन्मज्ज्याचम्य दमैः पाव-येदापोहिष्ठं तिस्रभिरिदमापो हविष्मतीर्देवीरपाऽइति द्वाभ्याम-पोदेवा द्रुपदादिव शन्नो देवीरपाऽरुसमपोदेवीः पुनन्तु मेति नव-भिश्चित्पतिर्मेत्योङ्कारेण व्याहृतिभिर्गायत्र्या चादावन्ते चान्तर्जलेऽ-वमर्षणं त्रिगवर्तयेद्द्रुपदादिवायङ्गैरिति वा न्यूचं प्राणायामं वा सशिरसमोमिति वा विष्णोर्वा स्मरणम् ॥

८६. 'स्नानकालः.' हेमाद्रौ—अरुणकिरणयुक्तं प्राची दिशमव-लोक्य स्नायादिति ॥ याज्ञवल्क्यः—प्रातःस्नानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्टकृतं हि तत् । सर्वमर्हति शुद्धात्मा प्रातःस्नायी जपादिकम् ॥ अत्यन्तमलिनः कायो नवच्छिद्रममन्वितः । सवत्येव दिवारात्रौ प्रातःस्नानं विशेषनम् ॥ दक्षः—प्रातःस्नानं चरित्वाथ शुद्धे तीर्थे विशेषनः । प्रातःस्नानायतः शु-च्येत्कायोऽयं गलिनः सदा ॥ नोपसर्पन्ति वै दुष्टाः प्रातःस्नायिजनं क-चित् । दृष्टादृष्टफलं तस्मान् प्रातःस्नानं सगाचरेत् ॥ आह्निककारिकासु—वटिकाद्वयावशिष्टायां रात्र्यां गच्छेज्जटाशये । तिलगन्धाक्षतापुष्पैर्दमैर्वाः सहितः शुचिः ॥ प्रातर्मध्याह्नयोः स्नानं वानप्रस्थगृहस्थयोः । यत्तेस्त्रिपवणं प्रोक्तं सकृत्तु ब्रह्मचारिणः ॥ प्रातःस्नानं सनक्षत्रं सन्ध्या नक्ष-त्रमंयुता । होमः प्रागुदयाद्भानोर्गायत्र्यास्तु ततो जपः ॥ कात्यायनः—यथाहनि तथा प्रातर्नित्यं स्नायादनातुरः । दन्तान् प्रक्षाल्य नद्यादौ गृहे च तदमन्त्रवत् ॥

८७. 'प्रातःस्नानफलम्.' याज्ञवल्क्यः—गुणा दश स्नानपरस्य साधो रूपं च तेजश्च बलं च शौचम् । आयुष्यमारोग्यमलोद्भुतत्वं दुःस्वप्न-नाशश्च यशश्च मेधा ॥ नागदेवः—अगम्यागमनाच्चैव पापेभ्यश्च परिग्र-हात् । रहस्यचरितात्पापान्मुच्यते स्नानयोगतः ॥

८८. 'प्रातःस्नानाभावे दोषः.' याज्ञवल्क्यः—अस्नात्वा नाचरेत्कर्म जपहोमादिकं तथा । लालाखेदसमाकीर्णः शयनादुत्थितः पुमान् ॥ स्विद्यन्ते हि सुपुत्रस्य इन्द्रियाणि स्रवन्ति च । अङ्गानि समतां यान्ति चोत्तमान्यधमैः सह ॥ नागदेवः—अस्नातस्य क्रियाः सर्वा भवन्ति निष्फला यतः । प्रातः समाचरेत्स्नानं तच्च नित्यमुपस्थितम् । अस्नातस्तु पुमान्नाहो जपहोमादिकर्मसु । प्रातःस्नानं तदर्थं तु नित्यस्नानं प्रकीर्तितम् ॥ योगियाज्ञवल्क्यः—स्नानमूलाः क्रियाः सर्वाः श्रुतिस्मृत्युदिता नृणाम् । तस्मात्स्नानं निषेवेत श्रीपुष्ट्यारोग्यवर्धनम् ॥

८९. 'स्नानार्थे उक्तं जलम्.' मरीचिः—भूमिष्ठमुद्धृतं वापि शीतमुष्णमथापि वा । गाङ्गं पयः पुनात्येव पापमामरणात्कृतम् ॥ यमः—आप एव सदा पूतास्तासां बह्विर्विशोधकः । तस्मात्सर्वेषु कालेषु उष्णाम्भः पावनं स्मृतम् ॥ नित्यं नैमित्तिकं चैव क्रियाङ्गं मलकर्षणम् । तीर्थाभावे तु कृतव्यमुष्णोदकपरोदकैः ॥ गार्ग्यः—कुर्यान्नैमित्तिकं स्नानं शीताद्भिः काम्यमेव च । नित्यं यादृच्छिकं चैव यथाशक्ति समाचरेत् ॥ नागदेवः—सरित्सु देवस्नातेषु तीर्थेषु च नदीषु च । क्रियास्नानं समुद्दिष्टं स्नानं तत्रामलाः क्रियाः ॥ वाप्यां कूपे तडागे वा नद्यां वा चोष्णवारिणा । प्रातःस्नानं सदा कुर्यादुष्णेनैव सदातुरः ॥

९०. 'उष्णोदकस्नाननिषेधः.' बृद्धमनुः—सङ्क्रान्त्यां रविचारं च भस्म्यां राहुदर्शने । आरोग्ये पुत्रमित्रार्थं न ज्ञायादुष्णवारिणा ॥ मृते जन्मनि सङ्क्रान्तौ श्राद्धे जन्मदिने तथा । अस्पृष्टस्पर्शने चैव न ज्ञायादुष्णवारिणा ॥

९१. 'स्नानभेदाः.' नागदेवः—अस्नानार्थान्छरीरस्य देशकालाद्यपेक्षया । मन्त्रस्नानादिकाः सप्त केचिदिच्छन्ति सूरयः । स्नानं तु द्विविधं प्रोक्तं मुख्यगौणप्रभेदतः । चतुर्विधं तत्र मुख्यं गौणं चै पञ्चविधं भवेत् ॥ सर्जोवत्पितृकः स्नायान्यस्तदक्षिणतःकचः । प्रसीतपितृकः स्नायात्सव्यभागकचः पुमान् ॥ (कचिदस्यले मुसलस्नानमप्युक्तम्) तच्चैवम्—निरुद्धकर्णनासस्तु मुसलस्नानमाचरेत् । उभे सन्ध्ये च स्नातव्यं ब्राह्मणैश्च गृहाश्रितैः ॥ तिसृष्वपि हि सन्ध्यासु स्नातव्यं तु तपस्विभिः ॥

९२. 'प्रत्यक्षस्नानाभावे गौणस्नानानि.' योगिप्राज्ञवल्क्यः—मात्रं भौमं तथाऽग्नेयं वायव्यं दिव्यमेव च । वारुणं मानसं चैव सप्त स्नानान्यनुकमात् ॥ आपोहिष्ठादिभिर्मन्त्रैर्मृदालम्भं च 'पार्थिवम्' ॥ 'आग्नेयं' भस्मना स्नानं 'वायव्यं' गोरजः स्मृतम् ॥ यतु सातपदर्पण

स्नानं त'दिव्य'मुच्यते । 'वारुणं' चावगाहं तु 'मानसं' ह्यात्मचिन्तनम् ॥ लघुव्याससंहितायाम्—आर्द्रेण वाससा चाङ्गमार्जनं कापिलं स्मृतम् । अप्राशस्त्ये समुत्पन्ने स्नानमेव समाचरेत् ॥ 'ब्राह्म्यं' तु मार्जनं मन्त्रैः कुशैः सोदकविन्दुभिः । 'यौगिकं' स्नानमाख्यातं योगोऽयं विष्णुचिन्तनम् ॥ जावालिः—अशिरस्कं भवेत्स्नानं स्नानाशक्तौ तु कर्मिणाम् । आर्द्रेण वाससा वापि मार्जनं दैहिकं त्रिदुः ॥ उवराभिभूता या नारी रजसा च परिशुता । कथं तस्या भवेच्छौचं शुद्धिः स्यात्केन कर्मणा ॥ चतुर्थेऽहनि सम्प्राप्ते स्पृशदत्या तु तां स्त्रियम् । सा सचैलाऽवगाह्यापः स्नात्वा स्नात्वा पुनः स्पृशेत् । दशद्वादशकृत्वो वा आचमेद्य पुनः पुनः । अन्ते च वाससां त्यागस्तथा शुद्धा भवेत्तु सा ।

९३. 'स्नानार्द्रा निषिद्धजलम्.' धन्वन्तरिः—तृणपर्णोत्करयुतं क्लृप्तं विपसंयुतम् । योऽवगाहंत वर्षातु पिबेद्वापिनयं जलम् । स बाह्याभ्यन्तगन्धोगात् प्रामुयात्क्षिप्रमेव हि ॥ वाचस्पती—स्नानमाचरन्तं दानं देवतापितृतण्डिम् । शूद्रोर्दकं कुर्वीत तथा तेषां द्विनिःश्रुतः ॥ मामद्वयं श्रावणादि सर्वा नयो रजस्वलाः । तानु स्नानार्द्रं वर्ज्यं वर्जयित्वा मुगपगाम् ॥ यदि विप्रः प्रगाढेन शूद्रतोयं पिबेत्स्वयम् । उपोष्य विष्वक्पन्नानां पलायस्य कुशस्य च ॥ एतेषामुदकं पीत्वा तेन शुद्धिमवाप्नुयात् ॥ यमः—अन्त्यजैः स्नानिताः कृपाम्नाङ्गानि नैथैव च । एषु स्नात्वा च पीत्वा च पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥ वृद्धशानानयः—अन्त्यजैः स्नानितं कूपे सेतौ वाप्यादिकं तथा । तत्र स्नात्वा च पीत्वा च प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ (एतद्वचनद्वयमापदनापद्विषयकमिति वाचस्पती स्पष्टीकृतम्) ॥ कात्यायनः—यच्च द्वयं श्रावणादि सर्वा नयो रजस्वलाः । तानु स्नानं न कुर्वीत वर्जयित्वा समुद्रगाः ॥ धनुःसहस्राण्यष्टौ तु गतिर्यासां न विद्यते । न ता नदीः शङ्खवहा गर्तास्ताः परिकीर्तिताः ॥ उपाकर्मणि चोत्सर्गे प्रेतस्नाने तथैव च । चन्द्रसूर्यग्रहे चैव रजोदोषो न विद्यते ॥

९४. 'स्नानार्थे उक्तदिशः.' विष्णुः—स्रोतसोऽभिमुखं स्नायात्त्रदीपु प्रवहजले । स्थावरे च तडागे च रवेरभिमुखं सदा ॥ स्रोतसोऽभिमुखो मज्जेद्यत्रापः प्रवहन्ति वै । स्थावरेषु च सर्वेषु आदित्याभिमुखस्तथा ॥ गृहे गृहमुखः कूपे तडागे सूर्यसन्निधौ ॥ प्रातः संक्षेपतः स्नानं शौचार्थं तु तदिव्यते ॥ रेणुः—तडागादिषु तोयेषु प्रत्यर्कं स्नानमाचरेत् । (नद्यादौ तु प्रवाहाभिमुखो वा स्नानमाचरेत् ॥ नद्यां खवत्सु च स्नायात्प्रतिश्रोतःस्थितौ

द्विजः । या याः समुद्रगा नद्यस्तासु स्नानं तु संमुखम् । सर्वेषां शाखिना-
मेवं विना वाजसनेयिनः ॥

९५. 'गृहे स्नानादिविचारः.' बौधायनः—गृहस्नाने न तु प्रोक्तं
मार्जनं तर्पणादिकम् । नान्तराचमनं प्रोक्तं पश्चादाचम्य शुद्ध्यति ॥ आ-
दिककारिकासु—पादौ प्रक्षालयेत्पूर्वं मुखं यज्ञोपवीतकम् । द्विराचम्य
कराभ्यां तु दर्भान्धृत्वा शिखां स्पृशेत् ॥ द्वौ कुशौ दक्षिणे हस्ते त्रयः
सव्ये तथासने । पादमूले शिखायां च एकैकं धारयेत्कुशम् ॥ प्राणायाम-
मन्त्रं कृत्वा कालज्ञानं ततः सरेत् ॥

९६. 'स्नानकाले नारायणस्मरणम्.' लघुव्याससंहितायाम्—
आपो नारायणोद्भूतास्ता एवास्यायनं पुनः । तस्मान्नारायणं देवं स्नान-
काले सरेद्बुधः ॥

९७. 'सङ्कल्पावश्यकता.' बृहस्पतिः—सङ्कल्पश्च यथा कुर्यात्स्नान-
दानक्रमादिके ॥

९८. 'स्नाने श्रासनम्.' कालिकापुराणे—नोये शिखामयं कुर्या-
दासनं कौशमेव वा ॥

९९. 'स्नाने जलादिविचारः.'—अभावे देव्यन्तानां सरितां सरसां
तथा । उद्धृत्य चतुरः पिण्डान् पारके स्नानमाचरेत् ॥ (पारके इत्यनु-
त्पृष्टजले) ॥ चतुर्हस्तसमायुक्तं समन्ताच्चतुरस्रकम् । प्रकल्प्यावाहयेद्ब्रह्मा-
मेभिर्मन्त्रैर्विचक्षणः ॥ हस्ताभ्यामङ्गलिं कृत्वाऽनामिकामूलपर्वणोः । अ-
ङ्गुष्ठौ निक्षिपेत्सेयं मुद्रा चावाहनी स्मृता ॥ विष्णोः पादप्रसृताऽसि वै-
ष्णवी विष्णुदेवता । त्राहि नस्त्वेनसस्तस्मादाजन्ममरणान्तिकात् ॥ पश्चा-
द्ब्रह्मादितीर्थानि प्रार्थयेच्च समन्ततः ॥

१००. 'शिरःस्नानम्.' मार्कण्डेयपुराणे—शिरःस्नानं च कुर्वीत
दैवं पित्र्यमथापि वा ॥

१०१. 'आर्द्रवस्त्रनिष्पीडनम्.' बृहमनुः—निष्पीड्य स्नानवस्त्रं तु
पश्चात्सन्ध्यां समाचरेत् । अन्यथा कुरुते यस्तु स्नानं तस्याफलं भवेत् ॥
प्रयोगपारिजाते—स्नानं कृत्वाऽर्द्रवस्त्रं तु ऊर्ध्वमुत्तारयेद्विजः । आर्द्रव-
स्त्रमथस्ताच्चेत्पुनः स्नानेन शुद्ध्यति ॥

(१) एतेन वाजसनेयिनां समुद्रगामिनीषु नदीषु प्रवाहासिमुखस्नाननिषेधेन तैः प्रत्य-
क्षसमुद्रसङ्गमवतीष्वपि गङ्गागोदादिनदीषु सूर्याभिमुखं स्नानं कर्तव्यम् । समुद्रगा इत्युक्त-
त्वात् । गङ्गादिनदीसङ्गमपर्यन्तं प्रवाहनामादिधारकासु यमुनाभीमातुङ्गभद्रादिषु तु स्वतः-
सागरगामिलायोगात्प्रवाहाभिमुखमेव स्नानं कर्तव्यमिति प्रतिभाति ।

१०२. 'आकण्ठस्नानम्.' कात्यायनत्रिकाण्डिकासूत्रे हरिहर-
भाष्ये—जटिलस्य शिरोरोगिणश्चाकण्ठमज्जनं स्नानम् । समर्तकयो-
पितां च ग्रहणादिनिमित्तं गङ्गादितीर्थेषु संक्रान्त्यादिपर्वनिमित्तं
च फलप्रदम् । नद्यादिष्वपि सशिरस्कमेव । नित्यमेव स्त्रीशूद्राणां
सर्वत्र तूर्णी स्नानम् ॥

१०३. 'मङ्गलस्नानम्.' ग्रन्थान्तरे—सर्वौषधी कृष्णतिला गन्धमा-
मलकैस्तथा । सुगन्धिना चम्पकादि तैलं युक्तं सचूर्णकैः ॥ उद्धृत्याङ्गानि
चूर्णां तत् मङ्गलस्नानमाचरेत् । एवं स्नानं प्रकुर्वीत ब्राह्मणैः सह निश्चितम् ॥

१०४. 'तीर्थभेदाः.' 'मानसतीर्थानि.' याज्ञवल्क्यः—अन्तर्जानु
शुचौ देशे उपविष्ट उदङ्मुखः । प्राग्वा ब्राह्मण तीर्थेन द्विजो नित्यमुप-
स्पृशेत् ॥ वाचस्पतावगमिः—मत्स्यं तीर्थं क्षमा तीर्थं तीर्थमिन्द्रियनि-
ग्रहः । सर्वभूतदया तीर्थं सर्वत्रार्जवमेव च ॥ दानं तीर्थं दमस्तीर्थं सन्तो-
षस्तीर्थमुच्यते । ब्रह्मचर्यं परं तीर्थं तीर्थं च प्रियवादिता ॥ ज्ञानं तीर्थं
धृतिस्तीर्थं पुण्यं तीर्थमुदाहृतम् । तीर्थानामपि तृतीयं विशुद्धिर्नमसः
परा । एतत्ते कथितं देवि मानसं तीर्थलक्षणम् ॥ 'शारीरतीर्थानि'—
यस्य हन्तौ च पादौ च मनश्चैव सुसंयतम् । विद्या तपश्च कीर्तिश्च स
तीर्थफलमश्नुते । मनो विशुद्धं पुरुषस्य तीर्थं वाचां यमस्त्विन्द्रियनिग्रह-
स्तपः । एतानि तीर्थानि शरीरजानि स्वर्गस्य मार्गं प्रतिबोधयन्ति ॥
'भौमतीर्थानि'—प्रथमं पुष्करं तीर्थं नैमिषारण्यमेव च । प्रयागं च प्रव-
क्ष्यामि धर्मारण्यं तृतीयकम् । एवमादीनि तीर्थानि स्नानकार्ये निबोधत ॥
परं च—चित्तमन्तर्गतं दुष्टं तीर्थस्नानात् शुच्यति । शतशोऽथ जलैर्धौतं
सुराभाण्डमिवाशुचि ॥ अमरः—अङ्गुल्यग्रे तीर्थं 'देवं' स्वल्पाङ्गुल्योर्नूले
'कायम्' । मध्येऽङ्गुष्ठाङ्गुल्योः 'पित्र्यं' मूले त्वङ्गुष्ठस्य 'ब्राह्मम्' ॥ याज्ञ-
वल्क्यः—कनिष्ठदोशस्यङ्गुष्ठमूलान्यग्रं करस्य च । प्रजापतिपितृब्रह्मदेव-
तीर्थान्यनुक्रमात् ॥ आह्निककारिकासु—ब्राह्मणो ब्रह्मतीर्थेन दृष्टिपूर्ता-
भिराचमेत् । कण्ठगामिर्नृपः शुद्धेन्नामिगामिस्तथोरुजः ॥ स्त्रियश्च शूद्रः
संस्पर्शं मन्त्रेणापि विशुच्यति ॥ औशनः—हृद्रामिः पूयते विप्रः कटि-
गामिर्नृपः शुचिः । प्राशितामिस्तथा वैश्यः स्त्रीशूद्रैः स्पर्शनं तथा ॥

१०५. 'स्नाने उक्ततीर्थानि.' अग्निपुराणे—नदीदेवनिखातेषु तडा-
गेषु सरस्सु च । स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्तप्रस्रवणेषु च । निपानादुद्धृ-
तं पुण्यं ततः प्रस्रवणोदकम् । ततोऽपि सारसं पुण्यं ततो नादेयमुच्यते ।
तीर्थतोयं ततः पुण्यं गङ्गातोयं ततोऽधिकम् ॥ वाचस्पतौ—ब्राह्मणा

जङ्गमं तीर्थं निर्मलं सार्वकामिकम् । येषां वाक्योदकेनैव शुद्ध्यन्ति
मलिना जनाः ॥ किञ्च पराशरः—ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च सोमः
सूर्योऽनिलस्तथा । ते सर्वे ह्यपि तिष्ठन्ति कर्णे विप्रस्य दक्षिणे ॥

१०६. 'गृहे प्रातःस्नानसङ्कल्पः'—प्रथमतः सूर्याभिमुखः स्यात्
शिलासने स्थितो दारुत्रासने स्थितो वा आदौ हस्तौ पादौ प्रक्षाल्य
गण्डूपत्रयं कुर्यात् । पश्चात् अञ्जलावुदकं गृहीत्वा स्नानसङ्कल्पं कुर्यात्
यथा—विष्णुर्विष्णुर्विष्णुः श्रीमद्भगवतो महापुरुषस्य विष्णोराज्ञया
प्रवर्तमानस्य अद्य ब्रह्मणः द्वितीये परार्धे श्रीश्चेतवाराहकल्पे वैव-
स्वतमन्वन्तरे अष्टाविंशतितमे कलियुगे कलिप्रथमचरणे भारतवर्षे
(भारतखण्डे) जम्बुद्वीपे रामक्षेत्रे परशुरामाश्रमे दण्डकारण्यदेशे श्री-
गोदावर्याः पश्चिमदिग्भागे श्रीमहवणाब्धेरुत्तरे तीरे श्रीशालिवाह-
नशाके बौद्धावतारे अस्मिन्वर्तमाने अमुकनामसंवत्सरे अमुकायने
अमुकर्ता अमुकमासे अमुकपक्षे अमुकवासरे अमुकतिथौ मम
आत्मनः श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तफलप्राप्त्यर्थं मम इह जन्मनि कायि-
कवाचिकमानसिकसांमर्गिकज्ञाताज्ञातस्पर्शस्पर्शसिनसोजनशयन-
गमनादिकृतकर्मदोषनिगमद्वारा त्रिविधतापोपशमनार्थं श्रीपरमेश्व-
रप्रीत्यर्थं शीतोदकेन उष्णोदकेन वा (अमुकर्तार्थे गृहे तडागतटे वा)
प्रातःस्नानमहं करिष्ये ॥ (इति सङ्कल्प्य पश्चात् तीर्थादिनामोच्चारपूर्वकं
ज्ञायात्) ॥ 'तीर्थप्रार्थना'—आपो नारायणोद्भूतास्ता एवास्ना-
यनं पुनः । तस्मान्नारायणं देवं स्नानकाले स्मराम्यहम् ॥ त्वं
राजा सर्वतीर्थानां त्वमेव जगतः पिता । याचितं देहि मे तीर्थं
तीर्थराज नमोस्तुते ॥ नमामि गङ्गे तव पादपङ्कजं सुगमुरैवन्दितदि-
व्यरूपम् । भुक्तिं च मुक्तिं च ददासि नित्यं भावानुमारेण सदा
नराणाम् ॥ पुष्कगद्यानि तीर्थानि गङ्गाद्याः स्मरितस्तथा । आगच्छ-
तु पवित्राणि स्नानकाले यदा मम ॥ गङ्गे च यमुने चैव गोदावरि
सरस्वति । नर्मदे सिन्धो कावेरि जलेस्मिन् सन्निधिं कुरु ॥ न-
न्दिनी नलिनी सीता मालती च मलापहा । विष्णुपादाब्जमम्भृता
गङ्गा त्रिपथगामिनी ॥ भागीरथी भोगवती जाह्नवी त्रिदशेश्वरी ।
द्वादशतानि नामानि यत्र यत्र जलाशये ॥ स्नानोद्यतः पठेद्यच्च
तत्रैव निवसाम्यहम् । एतान्मन्त्रान्पठित्वान्ते सर्वाङ्गस्नानमाचरेत् ॥
(एवं स्नायात् शरीरं प्रमृज्य गृहे प्रविशेत्) ॥

१०७. 'अथ नद्यादौ नित्यस्नानप्रयोगः'—शुचिर्भूतः कर्ता शुभ्रां

यथादेशसंभवां वा मृदमार्द्रं गोमयं कुशान् तिलाक्षतान् सुरभीणि पुष्पाणि भस्म चादाय तीर्थतटे गच्छेत् । तदनन्तरं सूर्याभिमुखस्तीर्थानि प्रार्थयेत् । 'तीर्थप्रार्थना'—नमामि गङ्गे तव पादपङ्कजं सुरासुरैर्वन्दितदिव्यरूपम् । भुक्तिं च मुक्तिं च ददासि नित्यं भावानुसारेण सदा नराणाम् ॥ या गतियोंगयुक्तानां मुनीनामूर्ध्वरेतसाम् । सा गतिः सर्वजन्तूनां गौतमीतीरवासिनाम् ॥ पुष्कराद्यानि तीर्थानि गङ्गाद्याः सग्नितस्था । आगच्छन्तु पवित्राणि स्नानकाले मदा मम ॥ त्वं राजा सर्वतीर्थानां त्वमेव जगतः पिता । याचितं देहि मे तीर्थं तीर्थराज नमोस्तु ते ॥ अपामधिपतिस्त्वं च तीर्थेषु वसतिस्तव । वरुणाय नमस्तुभ्यं स्नानानुज्ञां प्रयच्छ मे ॥ अधिष्ठात्र्यश्च तीर्थानां तीर्थेषु विचरन्ति याः । देवतान्ताः प्रयच्छन्तु स्नानाज्ञां मम सर्वदा ॥ गङ्गे च यमुने चैव गोदावरि सरस्वति । नर्मदे सिन्धो कावेरि जलेऽग्निम् सन्निधिं कुरु ॥ इति सम्प्रार्थ्य हन्तां पादौ प्रक्षाल्याचम्य 'संकल्पः'—अद्य पूर्वोच्चरित एवंगुणविशेषणविशिष्टायां शुभपुण्यतिथौ मम आत्मनः ध्रुतिस्मृतिपुणोक्तफलप्राप्त्यर्थं मम इह जन्मनि जन्मान्तरे वा कायिकवाचिकमानसिकसांसर्गिकजाताज्ञातस्पर्शास्पर्शभुक्ताभुक्तापीतापीतादिमकल्पपातकनिरासपूर्वकमात्मनो जन्मशपनगमनादिष्वनृतभाषणादिदोषनिरासद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थमष्टकतीर्थे स्नानमहं करिष्ये ॥ इति संकल्प्य—पश्चात्—'तीर्थामिमन्त्रणम्—* * * ॐ उरु६ हि राजा वरुणञ्चकार सूर्याय पन्थामर्ध्वतवाऽऽ ॥ उपदे पाटा प्रपतिधातवे कुरुतापवृक्ता हृदयाविधिश्रित । नमो वरुणायाम्बिष्टुतो वरुणस्य पाशाः ॥ १ ॥ इति मन्त्रेण न्युज्जाजलिहस्तेन तीर्थमभिमन्त्रयेत् ॥ 'जलवर्तनम्'—ॐ ये ते शतं वरुण ये सहस्रं यज्ञियाः पाशा वितता महान्तः । तेभिर्नो अद्य सवितोत विष्णुर्विंशे मुखन्तु मरुतः स्वर्काः । २ (सूत्रोक्तः) ॥ 'पूर्णा-

(१) केचित्तु प्रायश्चित्ते श्रावण्यादिर्नैमात्तकाले हेमाद्रिप्रोक्तं महासङ्कल्पं कुर्वन्ति तीर्थस्नानादावन्वतः कारयन्ति च । स सङ्कल्पोऽयं परिशिष्टप्रकरणे द्रष्टव्यः ॥
(२) विष्णुस्मृतिः—अद्या विष्णुश्च रुद्रश्च सर्वमोमिति चोच्यते । सम्पन्नेऽसुरसंयामे नम्यते च मुमुक्षुभिः ॥ (३) इति मन्त्रेण जलं दक्षिणहस्ताहुलिभिर्दक्षिणावर्तत्रिवारमवर्तयेत् (श्रावयेत्) ॥ (४) इति मन्त्रेणाजलिस्थमुदकं स्वशत्रून्मनसा विचिन्त्य तन्नाशार्थं स्ववामभागे तीर्थतटे क्षिपेत् ॥

अलिनापोग्रहणम्—* * ॥ सुमित्रिया नुऽआपुऽओव-
 धयऽ सन्तु * * । ३^{००} ॥ (इति मन्त्रेण जलाञ्जलिं गृहीयात् ॥
 'तीर्थतटे जलप्रक्षेपणम्'—* * दुर्मिस्रियास्तस्मै सन्तु
 योऽस्मान्द्वेष्टि यच्च द्रुयन्दिष्मऽ । ४^{००} ॥ मृत्तिकालेप-
 नम्—ॐ इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निर्दधे पदम् । स-
 मूढमस्य पा १० सुरे स्वाहा । ५^{००} ॥ (अश्वक्रान्ते रथक्रान्ते वि-
 ष्णुक्रान्ते वसुन्धरे । उद्धृतासि वराहेण कृष्णेन शतबाहुना ॥ मृत्तिके ब्रह्म-
 पूतासि काश्यपेनाभिवन्दिता । त्वया हतेन पापेन गच्छामि परमां गतिम् ॥
 मृत्तिके हर मे पापं यन्मया दुष्कृतं कृतम्) । (इति सम्प्रार्थ्य । नाभि-
 मात्रं तीर्थजलं प्रविश्य सूर्याभिमुखं स्थित्वा स्नायात् ।) तत्र मन्त्रः—
 ॐ आपोऽअस्मान्मातरं शुन्धयन्तु घृतेन नो घृत-
 एव पुनन्तु । विश्वरू हि रिप्सम्प्रवहन्ति देवीऽ
 * * । ६^{००} ॥ इति मन्त्रेण निमज्ज्य पुनः—ॐ उदिदाम्नुऽ
 शुचिरापूतऽमि * । ७^{००} ॥ (इति मन्त्रेण द्वितीयवारं निमज्ज्य)
 (पुनस्तूर्णीं निमज्ज्योन्मज्ज्याचामेत्) गोमयलेपनम्—(अग्रमग्र-
 चरन्तीनामोपधीनां वनेवने । तासां वृषभपत्नीनां पवित्रं कायशोभनम् ॥
 तन्मे रोगांश्च शोकांश्च पापं मे हर गोमय) । (इति मन्त्रेण गोमयम-
 भिमन्त्र्य) ॥ ॐ मां नस्तोके तनय मा नुऽआयुषि मा
 नो गोषु मा नोऽअश्वेषु रीरिषऽ । मा नो हिरानुद्भू-
 मिनो वृधीर्हविष्मन्तुऽ सदभिस्त्वा हवामहे । ८^{००} ॥
 'भस्मलेपनम्' (क्षेपकम्)—(जलमिति भस्म । स्थलमिति भस्म । व्योमेति

(१) मृत्तिकामादाय तस्याः त्रिभागान्कृत्वा प्रथमभागं दामहस्ते गृहीत्वा तेन
 जाभेरग्रः कटिप्रदेशमनुलेपयेत् । हस्तं प्रक्षाल्य ॥ (२) पुनस्तेनैव हस्तेन द्वितीय-
 भागेन वस्ति ऊरु जङ्घे चरणौ करौ च प्रत्येकं तूर्णीं त्रिखिरनुलिप्य पुनर्हस्तं प्रक्षाल्या-
 चम्य तीर्थोदकं नमस्कुर्यात् ॥ (३) इति मन्त्रेण तृतीयभागेन दक्षिणहस्तेन ललाटादि-
 नाभिपर्यन्तानि गात्राण्युपलिप्य हस्तं प्रक्षाल्याचम्य तीर्थोदकं नमस्कुर्यात् ॥ (४) इति
 मन्त्रेण सोदकं गोमयं सूर्याय दर्शयित्वा तेन त्रिवारमहानि ललाटादिपादतलपर्यन्तानि
 मूलेपनवदनुलिप्य क्षालयेत् ॥

भस्म । सर्वं ह वा इदं भस्म । मन एतानि चक्षूःपि भस्मानीति) ॥
 ॐ एषेदहं भस्मना योनिमपश्च पृथिवीमग्ने । सुह-
 रुज्यं मातृभिष्टृङ्ग्योतिष्मान्पुनरा संदः । ९१ ॥
 (इति क्षेपकम्) ॥ 'मार्जनम्'—ॐ इमस्मे वरुण श्रुधीहवम-
 दया च मृडय । चामवस्युरा चके । १० ॥ तत्त्वा यामि
 ब्रह्मणा ब्रन्दमानस्तदाशास्ते यजमानो हविर्भिः ।
 अहेडमानो वरुणेह वोक्त्वुरुशःसमानऽआयुऽप्समो-
 षीः । ११ ॥ त्वन्नोऽअग्ने वरुणस्य विद्वान्देवस्य हे-
 डोऽअवयासिसीष्टाः । यजिष्ठो ब्रह्मिहतमुः शोशुचानो
 विश्वाद्देवाँसि प्समुमुग्ध्यस्मत् । १२ ॥ सत्त्वन्नोऽ-
 अग्ने वमो भवोती नेदिष्ठोऽअस्याऽउषसो ब्रुष्टौ । अव
 यस्व नो वरुणरराणो डीहि मृडीकःसुहवो नऽएधि ।
 १३ ॥ मापोमौषधीर्हिःसीर्द्धाम्नो धाम्नो राजस्ततो
 वरुण नो मुञ्च । यदाहुरग्न्या ऽइति वरुणेति शपोमहे
 ततो वरुण नो मुञ्च । १४ ॥ उदुत्तमं वरुणपा-
 शंस्मदवाधुमं वि मध्यमं श्रयाव । अथा व्रय-
 मादित्यव्रते तवानागसो ऽअदितये स्याम । १५ ॥
 मुञ्चन्तु मा शपत्स्यादथो वरुण्यादुत । अथो यमस्य प-
 र्वाशात्सर्वस्मादेव किल्बिषात् । १६ ॥ अवभृथ
 निचुम्पुण निचेरुरसि निचुम्पुणः । अवदेवैवैवकृतमेनो
 यासिषुमव मर्त्यैर्मर्त्यैकृतम्पुरुषाव्णो देव रिषस्पाहि ।
 १७ ॥ (इति मन्त्रैः सर्वाङ्गानि मार्जयित्वा । पश्चात्पूर्णं स्नात्वाच-
 म्य) 'पुनर्दमेर्माजनम्'—ॐ आपो हि ष्ठा मयोभुवस्ता नऽ-

(१) इति मन्त्रेण ललाटायत्रेषु भस्मलेपनं कृत्वा ॥ (२) तत्र सजलेन कुशत्रयेण
 नाभिदक्षिणपार्श्वमारभ्य शिरो नीत्वा नाभिवामपार्श्वपर्यन्तं प्रदक्षिणमात्मानं पावयेत् ॥

ऊर्जे दधातन । सुहे रणां चक्षसे । १८ ॥ यो वं-
 शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह नः । उशतीरिव मातर-
 । १९ ॥ तस्मा अरङ्गनाम वो यस्य क्षयः यजिन्वथ ।
 आपो जनयथा च नः । २० ॥ इदमापुं प्रवहता वदयच्च
 मलञ्च यत । यच्चाभिदुद्रोहानृतं यच्च शेषेऽजंभीरुणम् ।
 आपो मा तस्मादेनसं पर्वमानश्च मुञ्चतु । २१ ॥
 हविष्मतीरिमाऽआपो हविष्माँऽअविवासति ।
 हविष्मान्देवोऽअक्षुरो हविष्माँऽअस्तु सूर्यः । २२ ॥
 देवीरापोऽअपान्नपुद्ग्यो वंऽऊर्मिमहविष्प्यऽइ-
 न्द्रियावन्मुदितमः । तन्देव्यो देवत्रादन्त शुक्रपय्यो
 येषांभागस्थ स्वाहा । २३ ॥ कार्पिरसि समुद्रस्य
 चाक्षित्याऽउन्नयामि । समापोऽअज्जिरंगमतु समोप-
 धीभिरार्षधीः । २४ ॥ अपो देवा मधुमतीरगृण-
 न्नीस्वती राजस्वश्चितानाऽ । याभिर्मित्रावरुणावज्य-
 पितृव्याभिरिन्द्रमनयन्त्यरतीः । २५ ॥ द्रुपदादिव
 मुमुक्षानऽखिन्नऽस्त्रातो मलादिव । पूतम्पत्रेणवाज्यु-
 मापः शुन्धन्तु भैरसऽ । २६ ॥ शन्नो देवीरुभिष्टुऽ-
 आपो भवन्तु पीतये । शं व्योरुभिस्त्रवन्तु नः । २७ ॥
 अपांरसमुद्गयसुसूर्ये सन्तः सुमाहितम् । अपांर-
 सस्य यो रसस्तं वो गृह्णाम्युत्तममुपयामगृहीतोलीन्द्राय
 त्वा जुष्टं गृह्णाम्येष ते योनिरिन्द्राय त्वा जुष्टतमम् ।
 २८ ॥ अपो देवीरुप सृज मधुमतीरयक्ष्माय प्रजा-
 ज्यः । तासामास्त्यानादुज्जिहतामोपधयंसुषिप्पलाऽ ।
 २९ ॥ पुनन्तु मा पितरः सोम्यासः पुनन्तु मा पि-
 तामहाऽ पुनन्तु प्रपितामहाऽ । पृथिव्रेण शतायुषा* ।

३०^{३०} ॥*॥ पुनन्तु मा पितामहाऽपुनन्तु अपि पितामहाऽ ।
 पवित्रेण शतायुषा विश्वमायुर्ध्वंश्च वै । ३१^{३१} ॥ अग्ने-
 ऽआयूँषि पवसु आसुवोर्जमिषञ्चनऽ । आरे बाध-
 स्व दुच्छुनाम । ३२^{३२} ॥ पुनन्तु मा देवजनाऽपुनन्तु
 मनसा धियः । पुनन्तु विश्वा भूतानि जातवेदऽपुनीहि
 मा । ३३^{३३} ॥ पवित्रेण पुनीहि मा शुक्लेण देव दी-
 द्यत । अग्ने क्रत्वा क्रतुः । ऽरन्तु । ३४^{३४} ॥ यज्ञे पवि-
 त्रमर्चिष्यग्ने द्विततमन्तरा । ब्रह्म तेन पुनातु मा । ३५^{३५}
 ॥ पर्वमानुऽसाऽअद्वय नः पवित्रेण द्विर्धगिऽ । यऽ-
 पोता स पुनातु मा । ३६^{३६} ॥ उभाभ्यान्देव सवि-
 तऽपवित्रेण सुवेन च । माम्पुनीहि विश्वतः । ३७^{३७} ॥
 वैश्वदेवी पुनती देव्यागाद्वस्यामिमा बह्व्यस्तुत्वां वी-
 तपृष्टाऽ । तया मदन्तऽसधमादेषु वृथंस्याम पतयो र-
 यीणाम् । ३८^{३८} ॥ (इति मन्त्रैर्मार्जयित्वा पश्चादुदकं स्पृशेत् ॥)
 ततः—ॐ चित्रपतिर्मा पुनातु देवो मा सविता पु-
 नात्त्वच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रुश्मिभिः । तस्य ते
 पवित्रपते पवित्रपूतस्य यत्कामऽपुने तच्छक्रेयम् । ३९^{३९} ॥
 वाक्पतिर्मा पुनात्त्वच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रुश्मि-
 भिः । तस्य ० । ४०^{४०} ॥ * देवो मा सविता पुनात्त्व-
 च्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रुश्मिभिः । तस्य ० ।
 ४१^{४१} ॥ ततः—ॐ पुनातु—इमस्मे व ० । ४२^{४२} ॥
 इति मन्त्रेण ॐ पुनातु—तत्त्वां या ०—४३^{४३} ॥ (इति
 मन्त्रेण) ॐ भुवःपुनातु—त्वन्नोऽअ ०—४४^{४४} ॥ (इति

(१) इति मन्त्रेण नामेहर्धं मार्जयेत् ॥ (२) इति मन्त्रेण नामेरधो मार्जयेत् ।
 (३) इति मन्त्रेण सर्वान्ते मार्जयेत् ॥

मन्त्रेण) ॐ स्वः पुनातु—सत्त्वन्तोऽअ० १४५^{१/२} ॥ (इति मन्त्रेण)
 ॐ महः पुनातु—मापो मौष० १४६^{२/३} ॥ (इति मन्त्रेण)
 ॐ जनः पुनातु—उदुत्तमम० १४७^{१/२} ॥ (इति मन्त्रेण)
 ॐ तपः पुनातु—मुञ्चन्तु मा० १४८^{१/२} ॥ (इति मन्त्रेण)
 ॐ सत्यं पुनातु—अवभृथ नि० १४९^{१/२} ॥ (इति मन्त्रेण)
 ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं ॥ ५०^{३/४} ॥ सर्वं पुनातु ॥ (इति कुशैर्मार्ज-
 यित्वा) ॥ 'अपामार्गेण मार्जनम्—' (क्षेपकम्) ॐ अपाघमप-
 किल्विषमपकृत्त्यामपोरपः॥ अपामार्गुत्त्वभस्मदपदुः-
 प्पवप्पन्यसुव ॥ ५१^{१/२} ॥ (इति मन्त्रेणापामार्गेस्त्रिभिर्मार्जयेत्) ॥
 ततः—'द्वार्द्धुरेण मार्जनम्—' ॐ काण्डात्काण्डात्प्ररोह-
 न्ती परुषदं परुषस्परि॥ एवा नो दूष्टे प्यतेनु सहस्रेण
 शतेन च ॥ ५२^{१/२} ॥ (इति क्षेपकम्) (इति मन्त्रेण द्वार्षिभिस्त्रि-
 भिर्मार्जयेत्) ॥ 'अघमर्पणम्—' ततो वक्ष्यमाणपट्टपक्षाणामन्यतमेनान्त-
 र्जले मयोऽनुच्छेदसन्नवमर्पणं कुर्यात् । तद्यथा—ॐ द्रुपदादि० ।
 ५३^{१/२} ॥ (इति वा त्रिः पठेत्) ॥ आयज्ञौऽष्टाश्विरक्रमीदस-
 दन्त्मातरं पुरः । पितरञ्च पृथन्तस्वः॥ ५४^{१/२} ॥ (इति
 वा त्रिः पठेत्) ॥ 'सशिरसं ग्राणायामं' वा त्रिः पठेत् ॥ यथा—ॐ
 भूः ॐ भुवः ॐ स्वः ॐ महः ॐ जनः ॐ तपः ॐ सत्यम्
 ॐ तत्सवितु० स्वरोम् ॥ ५४^{१/२} ॥ (इति सप्तव्याहृतित्पूर्विकां
 सशिरस्कां गायत्रीं वा त्रिः पठेत् ॥ ॐ इति वा त्रिः पठेत्) 'विष्णु-
 ध्यानम्—' (यद्वा परमात्मानं विष्णुं शेषशायिनं सायुधं सश्रीकमे-
 काग्रमनसा ध्यायेत्) एवं स्नानं कृतं स्यात् ॥ स्नानाङ्गतर्पणम्—
 ॐ ब्रह्मादयो देवास्तप्यन्ताम् । ॐ भूर्देवास्तु० । ॐ भुवर्देवा-
 स्तु० ॥ ॐ स्वर्देवास्तु० । ॐ भूर्भुवः स्वर्देवास्तु० । ॐ सर्वकादि-

(१) अपामार्गेस्तथा द्वार्षिभिर्मार्जनं श्रावण्यादिनैमित्तिकस्नाने कुर्यान्न तु नित्यस्नाने ॥

(२) प्रथमे देवतर्पणे पूर्वाभिमुखः सन्कुशत्रयं गृहीत्वा तदग्रः सव्येन देवतीर्थेनोद्धार-
 पूर्वकं देवेभ्य एकैकमञ्जलिं दद्यात् ॥ (३) द्वितीये ऋण्यादितर्पणे उदगग्रान् दर्भान्धत्वा
 तदग्रेर्निवीत्वा प्रजापतितीर्थेनोद्धारपूर्वकमृषिभ्यो द्वा द्वावजली देयौ ॥

द्वैपायनादयो ऋषयस्तृप्यन्ताम् । ॐ भूर्ऋषयस्तृ० । ॐ भुवर्ऋष-
यस्तृ० । ॐ स्वर्ऋषयस्तृ० । ॐ भूर्भुवःस्वर्ऋषयस्तृ० ॥ ॐ कव्य-
वाडनलादयः पितरस्तृप्यन्ताम् । ॐ भूःपितरस्तृ० । ॐ भुवःपि-
तरस्तृ० । ॐ स्वःपितरस्तृ० । ॐ भूर्भुवःस्वःपितरस्तृ० ॥ (ततः
'आचम्य' सव्येन यक्ष्मतर्पणं कुर्यात्) । 'यक्ष्मतर्पणम्'—यन्मया
दपितं तोयं शारीरमलसम्भवात् । तस्य पापस्य शुद्ध्यर्थं यक्ष्मतत्ते
तिलोदकम् ॥ (इति मन्त्रेण तीर्थतटे तिलमिश्रं जलाञ्जलिं निक्षिपेत् ।)
पश्चात् 'लतादिकेषु शिखोदकत्यागः—लतागुल्मेषु वृक्षेषु पितरो
ये व्यवस्थिताः । ते सर्वे नृप्तिमायान्तु मयोत्सृष्टैः शिखोदकैः ॥ (इति
मन्त्रेण स्वदक्षिणभागे शिखाग्रं निष्पीडयेत् । ततो धौते वामसी परिधाय
भस्मादि धारयेत् । ततो गृहे वजेत्) इति नद्यादां नित्यस्नानप्रयोगः ॥

१०८. अथ 'प्रातःस्मरणसूक्तम्.' हरिः—ॐ प्रातरग्नि-
स्प्रातरिन्द्रं हवामहे प्रातर्मिमुत्रावरुणा प्रातरश्वि-
ना । प्रातर्जगम्पुषणम्ब्रह्मणस्पतिम्प्रातः सोममुत रु-
द्रं हुवेम । १ ॥ प्रातर्जितम्भगमुग्रं हुवेम वयम्पु-
त्रमदितेय्यो द्विधृता । आङ्गश्चिद्यम्भन्यमानस्तुरङ्गिद्रा-
जा चिद्यम्भगम्भुक्षीत्याह । २ ॥ भगुप्प्रणेतर्जगु सत्य-
राधो भगुमान्धियमुदेवाददेन्नः । भगु एष नो जनयु
गोभिरश्वैर्जगु एषनृभिर्नृवन्तःस्याम । ३ ॥ उतेदा-
नीम्भगवन्तःस्यामोतर्पपितृन्ऽउत मरुतेऽअन्हाम । उ-
तोदिता मघवन्तस्यैस्य वृयन्तेवानाः सुमतौ स्याम ।
४ ॥ भगः एव भगवा २ः अस्तु देवास्तेन वृय-
म्भगवन्तःस्याम । तन्वा भगु सर्वेऽइजोहवीति स नो
भग पुरऽएता भवेह । ५ ॥ समङ्गुरायोषसो नमन्त
दधिक्रावेव शुचये पुदार्य । अर्वाचीनं वसुविदम्भगन्तो

(१) तृतीये पितृतर्पणे भुमान्दक्षिणाग्रमूलान् दर्भान्पृत्वापसव्येन पितृतीर्थेनाङ्गार-
पूर्वकं पितृम्यस्त्रीञ्जीनञ्जलीन्दद्यात् ॥

रथमिवाश्वां ह्वाजिनऽआवहन्तु । ६^{३३} ॥ अश्वावती-
गोमतीर्नऽउवासो ह्यीरवतीऽसदमुच्छन्तु भद्राऽ । घृ-
त-
न्दुहाना विश्वतुऽप्पपीता यूयं पात स्वस्तिभिऽ सदा
नऽ । ७^{३४} ॥ इति प्रातःस्मरणसूक्तम् ॥

१०९. 'वस्त्रधारणम्.' पारस्करगृह्यसूत्रे मन्त्रः—परिधास्यै यशो-
धास्यै दीर्घायुत्वाय जग्दष्टिरसि ॥ शतं च जीवामि शरदः पु-
रूची रायस्पोपमभिसंव्ययिष्ये ॥ अहतं वासो धौतं वाऽमौत्रेण आच्छा-
दयीत परिधास्य इति ॥ हरिहरभाष्ये—अहतं नवं सदशं पवित्रं
वास आच्छादयीत परिदध्यात् । तदलाभे अमौत्रेण अर्जकेन धौतं क्षा-
लितं परिधास्य इत्यादिना अभिसंव्ययिष्य इत्यन्तेन मन्त्रेण ॥

११०. 'स्नानानन्तरं वस्त्रपरिधानम्.' नागदेवः—स्नात्वैव वाससी
धौते अक्षित्रे परिधापयेत् । प्रक्षाल्य चरणद्वन्द्वं हस्तौ प्रक्षालयेत्ततः ।
अभावे धौतवस्त्रस्य पट्टक्षौमादिकानि च । कुतपं योगपट्टं वा विवासा येन
नो भवेत् ॥ याज्ञवल्क्यः—वामकुक्षौ च नाभौ च पृष्ठे चैव यथाक्रमम् ।
त्रिकच्छेन समायुक्तो द्विजोऽसौ मुनिरुच्यते ॥

१११. 'उक्तवस्त्रधारणम्.' मनुः—ब्राह्मणस्य सितं वस्त्रं माञ्जिष्टं
नृपतेः स्मृतम् । पीतं वैश्यस्य शूद्रस्य नीलं मलवदिप्यते ॥ देवलः—
स्वयं धौतेन कर्तव्याः क्रियाधर्मा विपश्चिता । न तु नेजकधौतेन नाहतेन
च कर्हिचित् ॥ याज्ञवल्क्यः—अष्टहस्तं नवं श्वेनं सदशं नान्यधारितम् ।
अहतं तद्विजानीयात्सर्वकर्मसु यावन्मृत् । यन्ननिर्मुक्तं प्रक्षालितमप्यहतमि-
त्याह ॥ सत्यातपः—अहतं यन्ननिर्मुक्तमुक्तं धासः स्वयम्भुवा । शस्तं
माङ्गलिकेष्वतत्तावत्कालं प्रकीर्तितम् ॥

११२. 'वर्ज्यवस्त्राणि.' दक्षः—ईषद्धौतं स्त्रिया धौतं शूद्रधौतं तथैव
च । प्रसारितं यमदिशि गार्हतं सर्वकर्मसु ॥ आपस्तम्बः—आर्द्रवासा
तु यः कुर्याज्जपहोमपरिग्रहान् । सर्वं तद्राक्षसं विन्ध्यात्कर्मजातं च यत्कृ-
तम् ॥ यज्जले शुष्कवस्त्रेण स्थले चैवार्द्रवाससा । जपो होमस्तथा दानं त-
त्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥ न स्यूतेन न दग्धेन पारक्येण विशेषतः । मूषको-
त्कीर्णजीर्णेन कर्म कुर्याद्विचक्षणः ॥ आद्विककारिकासु—आर्द्रवासा
जले कुर्यात्तर्पणाचमनं जपम् । शुष्कवासाः स्थले कुर्यात्तर्पणाचमनं जपम् ॥
नानारङ्गविराजितं गतदशं कोशोद्भवं वासितं नीलीरङ्गसमन्वितं च समर्द्धं

नैवायतं चास्ति यत् । दग्धं चैव च दण्डितं च बहुधा युद्धादिकैश्चित्रितं तद्वर्ज्यं खलु देवपूजनविधौ वस्त्रं कुसुम्मारुणम् ॥

११३. 'धौतवस्त्रप्रसारणम्.' शातातपः—प्रागग्रमुदग्रं वा धौतं वासः प्रसारयेत् । दक्षिणाग्रं पश्चिमाग्रं पुनः प्रक्षालनं भवेत् ॥

११४. 'उपवस्त्रपरिधानाऽवश्यकता.' विष्णुपुराणे—होमदेवार्चनाद्यासु क्रियासु पठने तथा । नैकवस्त्रः प्रवर्तेत द्विजो नाचमने जपे ॥ व्याघ्रपादः—नैकवस्त्रो द्विजः कुर्याद्भोजनं च सुरार्चनम् ॥ आह्निककारिकासु—एकवस्त्रं विनापात्रं सव्ययज्ञोपवीतकम् । प्रत्यक्षं तु नदीशौचं कुर्वन्मूत्रत्वमाभ्यात् ॥

११५. 'उपवस्त्रधारणमन्त्रः.' पारस्करः—यशसा मा धात्रापृथिवी यशसेन्द्रावृहस्पती । यशो भगश्च मा विदद्यशो मा प्रतिपद्यताम् ॥ हरिहरभाष्ये—अथोत्तरीयं यशसा मेति अथोत्तरीयपरिधानानन्तरं तादृशमेवोत्तरीयं ध्यात्वा यशसा मेत्यादिना यशो मा प्रतिपद्यतामित्यन्तेन आच्छादयतीति गतेनाख्यातेन सम्बन्धः । एकं चेत्पूर्वस्योत्तरवर्गेण प्रच्छादयति ॥

११६. 'उपवस्त्राभावे प्रतिनिधिः.' स्मृत्यन्तरे—यज्ञोपवीते द्वे धार्ये श्रौते स्मार्ते च कर्मणि । तृतीयमुत्तरीयार्थं वस्त्राभावे चतुर्थकम् ॥ परशुरामनिबन्धे तु—उपवस्त्रं यदा न स्यात्तदा चत्वारि धारयेत् । तस्मात्सन्ध्यादिकर्मसमये उपवस्त्रमवश्यमेव धार्यम् ॥

११७. 'वस्त्रादिशुद्धिः.' योगीश्वरः—निष्पीड्य स्नानवस्त्रं तु आचम्य विधिना ततः । देवानामर्चनं कुर्याद्ब्रह्मादीनामनन्तरम् ॥ आह्निककारिकासु—गृहस्नानं यदा कुर्याद्ब्रह्ममूर्ध्वं परित्यजेत् । अधोग्रेण च सम्पीड्य पराशरवचो यथा ॥ स्नानं कृत्वाद्रवस्त्रं च ऊर्ध्वमुत्तारयेद्विजः । आर्द्रवस्त्रमधः क्षिप्वा पुनःस्नानेन शुद्ध्यति ॥ मनुः—काकस्पृष्टानि वस्त्राणि प्रोक्षितानि शुचीनि हि । प्रोक्षणाद्भूमिशुद्धिः स्याद्वाससामपि सर्वदा ॥ योगी—प्रोक्षणेनैव शुद्धिः स्यादुकूले नैव कम्बले । प्रक्षालनेन वस्त्रस्य सम्पर्कं सूतके रजे ॥ नीली पट्टे जलं तर्के गावश्चाण्डालमन्दिरे । पञ्चगव्येन भिक्षान्नं पवित्राणि दिने दिने । द्रव्यस्यान्तर्गता नीली न दूष्यति कदाचन । कम्बले पट्टसूत्रे च नीलीदोषो न विद्यते ॥ धौमिः—अद्भिस्तु प्रोक्षणं शौचं बहूनां धान्यवाससाम् । प्रक्षालनेन खल्पानामद्भिः शौचं विधीयते । वीर्यस्पृष्टं शवस्पृष्टं स्पृष्टं मूत्रपुरीषयोः । रजस्त्रादिसंस्पृष्टमाविकं तु सदा शुचि ॥ याज्ञवल्क्यः—ऋषुसीसकताप्राणां क्षाराम्लोदकवारिभिः । भस्मभिः कांस-

लोहानां शुद्धिः स्नावो द्रवस्य तु ॥ अन्यस्तु—घृतस्य नवनीतस्य आढ-
कादिप्रमाणस्य श्वकाकादिदुःस्पर्शे प्रत्यक्षस्पर्शयुक्तं तद्धृतनवनीतादिकं
त्यक्त्वान्यद्वाण्डे प्रक्षिप्यामौ प्रताप्य वस्त्रेण परिशोध्य गायत्र्याभिमन्त्रि-
तजलाभ्युक्षणाच्छुध्यति । एवं तक्रतैलक्षीरदध्नां द्रोणप्रमाणानां काकाद्युपहतौ
शुद्धिं कुर्यात् ॥ सर्वत्र वसुधा पूता यत्र लेपो न विद्यते । यत्र लेपो भवे-
त्तत्र पुनर्लेपेन शुध्यति । पञ्चगव्यं पिवेद्विप्रो विभृयाच्चिरसा नृपः ।
वैश्यस्याभ्युक्षणं प्रोक्तं शूद्रस्य तु निरीक्षणम् ॥ अतीव तृषितो विप्रस्तोऽयं
शूद्रस्य चेत्पिबेत् । उपवासेन चैकेन पञ्चगव्येन शुध्यति ॥

११८. 'सन्ध्यापासनम्.' कात्यायनपरिशिष्टसूत्रे—उत्तीर्य धौते
वाससी परिधाय मृदोरु करौ प्रक्षालयाचम्य । त्रिरायम्यासून्
पुष्पाण्यम्बुमिश्राण्यूध्वै क्षिप्वोर्ध्वबाहुः सूर्यमुदीक्षन्नुदयमृदुच्यं चित्रं
तच्चक्षुरिति गायत्र्या च यथाशक्तिः ॥ पारस्करगृह्यसूत्रे—वाक्प्राण-
श्चक्षुःश्रोत्रं यशोबलमिति त्र्यायुषाणि करोति ॥

११९. 'सन्ध्याफलम्.' अत्रिः—सन्ध्यामुपासते ये तु सततं
शंसितव्रताः । विधृतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥ याज्ञवल्क्यः—
यावन्तोऽस्यां पृथिव्यां हि विकर्मस्थास्तु वै द्विजाः । तेषां वै पावनार्थाय
सन्ध्या सृष्टा स्वयम्भुवा ॥ निशायां वा दिवा वापि यदज्ञानकृतं भवेत् ।
त्रिकालसन्ध्याकरणात्तत्सर्वं हि प्रणश्यति ॥

१२०. 'सन्ध्याऽभावे दोषः.' मरीचिः—सन्ध्या येन न विज्ञाता
सन्ध्या येनानुपासिता । जीवमानो भवेच्छूद्रो मृतः श्वा चाऽभिजायते ॥
दक्षः—सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु । यदन्यत्कुरुते कर्म न
तस्य फलभागभवेत् ॥

१२१. 'सन्ध्याव्याख्या.' नागदेवः—अहोरात्रस्य यः सन्धिः
सूर्यनक्षत्रवर्जितः । सा तु सन्ध्या समाख्याता मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥

१२२. 'सन्ध्याकालः.' नागदेवः—सूर्योदयात्पूर्वं द्वे घटिके स-
न्ध्याकालः ॥ अग्निस्मृतौ—सन्ध्याकालः प्रागुदयाद्विप्रस्य द्विसुहूर्तकः ।
क्षत्रियस्य तदर्धं स्यात्तदर्धं स्याद्विशोऽप्युत ॥ धर्मसारे—उत्तमा तार-
कोपेता मध्यमा लुप्ततारका । अधमा सूर्यसहिता प्रातःसन्ध्या त्रिधा मता ॥

१२३. 'त्रिकालसन्ध्यानामानि.' 'व्यासः—गायत्री' नाम पू-
र्वदि 'सावित्री' मध्यमे दिने । 'सरस्वती' च सायाहे एवं सन्ध्या
त्रिधा स्मृता ॥

१२४. 'प्रातःसन्ध्यावर्णनम्.' बृहत्पाराशरः—पूर्वसन्ध्या तु गा

यत्री ब्राह्मणी हंसवाहना । रक्तपद्मारुणा देवी रक्तपद्मासनस्थिता ॥ रक्ता-
भरणमासाङ्गा रक्तमाल्याम्बरा तथा । अक्षमाला ध्रुवाधारा चारुहस्ताऽमरा-
चिता ॥ प्रागादित्योदयाद्विद्वान्मुहूर्ते वैधवे सति । उत्थायोपासयेत्सन्ध्यां
यावत्स्यादर्कदर्शनम् ॥ विश्वमातः गुराम्यर्च्ये पुण्ये गायत्री वैधसि । आवा-
हयाम्युपास्यर्थमेवैनोऽस्ति पुनीहि माम् ॥

१२५. 'माध्याह्नसन्ध्यावर्णनम्.' बृहत्पाराशरः—सन्ध्या माध्या-
ह्निकी श्वेता सावित्री रुद्रदेवता । वृषन्दवाहना देवी बालत्रिशिखधारिणी ॥
श्वेताम्बरधरा श्वेता नानाभरणभूषिता । श्वेतस्रगक्षमालापि कृतानुरक्त-
शङ्करा ॥ जलाधारा धरा धात्री धरेन्द्राङ्गमवाभवा । स्वभाविभातभूराद्या
सुरौघनुतपहृया ॥ मातर्भवानि विश्वेशि विश्वविश्वजनार्चिते । शुभे वरे
वरेण्याहि आहूते हि पुनीहि माम् ॥

१२६. 'सायंमन्ध्यावर्णनम्.' बृहत्पाराशरः—सन्ध्या सायन्तनी
कृष्णा विष्णुदेवा सरस्वती । स्वर्गगा कृष्णवस्त्रा तु शङ्खचक्रगदाधरा ॥
कृष्णभ्रूमूषणैर्युक्ता सर्वज्ञाननया वरा । सर्ववाग्देवता सर्वा ब्राह्म्यादिवचसि
स्थिता ॥ वीणाक्षमालिका चारुहस्ता मितवरानना । चतुर्दशत्रनाभ्यर्च्या
कल्याणी शुभकृत् सदा । मातर्वाग्देवते देवि वरेण्ये च वरप्रदे । सर्वमरु-
द्राणस्तुत्ये आहूते हि पुनीहि माम् ॥

१२७. 'सन्ध्यावर्णाः.' व्यासः—गायत्री तु भवेद्रक्ता सावित्री
शुक्लवर्णिका । सरस्वती तथा कृष्णा उपास्या वर्णभेदतः ॥ तत्रैव—
गायत्री ब्रह्मरूपा तु सावित्री रुद्ररूपिणी । सरस्वती विष्णुरूपा उपास्या
वर्णभेदतः ॥

१२८. 'सन्ध्यागोत्राणि.' ग्रन्थान्तरे—गायत्री तु साङ्ख्या-
यनसगोत्रम् ॥ सावित्री तु कात्यायनगोत्रम् ॥ तथा सरस्वती तु
बाहुल्यगोत्रम् ॥

१२९. 'सन्ध्योपयोगिजलपात्राणि.' प्रयोगपारिजाते—धारा-
च्युतेन तोयेन सन्ध्योपास्तिर्विगर्हिता । नद्यां तीर्थे हृदे वापि भाजने
मृन्मयेपि वा ॥ औदुम्बरे च सौवर्णे राजते दारुसम्भवे । कृत्वा तु
वामहस्ते वा सन्ध्योपास्तिं समाचरेत् ॥ मरीचिः—गोकर्णाकृतिवत्पात्रं
ताम्रं रौप्यं च हाटकम् । जलं तत्र विनिक्षिप्य सन्ध्योपासनमाचरेत् ॥
आह्निककारिकासु—कांक्षेनायसपात्रेण त्रपुसीसकपितलैः । आचान्तः
शतकृत्वोऽपि न कदाचन शुच्यत ॥

१३०. 'सन्ध्यादिजपस्थलम्.' वाचस्पतौ ईश्वरः—गृहे जपः

समः प्रोक्तो गोष्ठे शतगुणः स्मृतः । आरामे च तथाऽरण्ये सहस्रगुण उच्यते ॥ अयुतः पश्यते पुण्ये नद्यां लक्षगुणस्तु सः । कोटिर्देवालये प्राहु-
रनन्तः शिवसन्निधौ ॥ **याज्ञवल्क्यः**—शतेन गायत्र्या स्नायात् शतमन्त-
र्जले जपेत् । आपः शतेन पीत्वा तु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ **शारदायाम्**—
पुण्यक्षेत्रं नदीतीरं गुहापर्वतमस्तकम् । तीर्थप्रदेशाः सिन्धूनां सङ्गमः
पावनं सरः ॥ उद्यानानि विविक्तानि विल्वमूलं तटं गिरेः । देवाद्यायतनं
कूलं समुद्रस्य निजं गृहम् ॥ **शातातपः**—अनृतं मद्यगन्धं च दिवा-
मैथुनमेव च । पुनाति वृषलस्थानं बहिःसन्ध्या ह्युपासिता ॥

१३१. 'कालातिक्रमणे सन्ध्योपासनम्.' मदनपारिजाते—
कालातिक्रमणे चैव चतुर्थार्धं प्रदापयेत् ॥

१३२. 'उक्तासनानि.' व्यासः—कौशेयं कम्बलं चैव अजिनं
पटमेव च । दारुजं तालपत्रं वा आसनं परिकल्पयेत् ॥

१३३. 'आसनगुणाः'—कृष्णाजिने ज्ञानसिद्धिर्भोग्यश्रीर्धर्मचर्मणि ।
वंशाजिने व्याधिनाशः कम्बले दुःखमोचनम् ॥ अभिचारे नीलवर्णे रक्तं
वश्यादिकर्मणि । शान्तिके कम्बलः प्रोक्तः सर्वेष्टं चित्रकम्बलम् । वंशासने
तु दारिद्र्यं पाषाणे व्याधिसम्भवः । धरण्यां दुःखसम्भूतिर्दौर्भाग्यं छिद्रि-
दारुजे । तृणे धनयशो हानिः पल्लवे चित्तविभ्रमः ॥

१३४. 'आसनपरिमाणम्.' कालीपुराणे—चतुर्विंशत्यङ्गुलेस्तु
दीर्घं काष्ठासनं मतम् । षोडशाङ्गुलविस्तीर्णमुत्सेपे चतुरङ्गुलम् ॥ पञ्चाङ्गुलं
वा कुर्यात्तु नोच्छिन्नं चात्र कारयेत् । वाम्बं द्विहस्तात्नो दीर्घं सार्द्धहस्ताव
विस्तृतम् ॥ त्र्यङ्गुलं तु तथोच्छ्रयं पूजाकर्माणि संश्रयेत् । सर्वेषां तैजसान
च आसनं श्रेष्ठमुच्यते ॥

१३५. 'वर्ज्यासनम्.' देवीभागवते—आयसं वर्जयित्वा तु कांस्य-
सीसकमेव च ॥

१३६. 'पादुकाधारणनिषेधः.' अङ्गिराः—अध्यागारे गवां गोष्ठे
देवब्राह्मणसन्निधौ । आहारे जपकाले च पादुकानां विसर्जनम् ॥

१३७. 'प्रौढपादासनम्.' आचारमयूखे—दानमाचमनं होमं भो-
जनं देवतार्चनम् । प्रौढपादेन कुर्वति स्वाध्यायं पितृतर्पणम् ॥ **आद्विकका-
रिकासु**—आसनारूढपादस्तु जानुनोर्वायं जङ्घयोः । कृतावसन्निधौ
यश्च प्रौढपादः स उच्यते ॥

१. एतदादिषडासनानि नौपाधिकानि किंतु शरीरावयवसंकोचविकसनभेदेन शरीर-
साध्यान्त्येव ज्ञेयानि ।

१३८. 'स्वस्तिकासनम्' कालीपुराणे—सव्यमाकुञ्चितचरणं दक्षिणजङ्घोर्वन्तरे दक्षिणं च सव्यजङ्घोर्वन्तरे निक्षिपेदिति ॥

१३९. 'पद्मासनम्.'—पद्मासनमिदं प्रोक्तं योगिनां हृदयङ्गमम् । जानूर्वोरन्तरे सम्यक् कृत्वा पादतले उभे ॥ वाचस्पतौ—ऊरुमूले वामपादं पुनस्तु दक्षिणं पदम् । बाधोरौ स्थापयित्वा तु पद्मासनमिति स्मृतम् ॥ देवीभागवते—पद्मासनं स्वस्तिकं च भद्रं वज्रासनं तथा । वीरासनमिति प्रोक्तं क्रमादासनपञ्चवम् ॥ ऊर्वोरपरि विन्यस्य सम्यक् पादतले शुभे । अङ्गुष्ठौ च निबध्नीयाद्वस्ताभ्यां व्युत्क्रमात्ततः ॥

१४०. 'स्वस्तिकासनम्.' देवीभागवते—ऋजुकायो विशेषयोगी स्वस्तिकं तत्पचक्षते ॥

१४१. 'भद्रासनम्.' देवीभागवते—सीवन्याः पार्श्वयोर्न्यस्य गुल्फयुग्मं सुनिश्चितम् ॥ वृषणाधः पादपार्श्विणः पाणिभ्यां परिवन्धयेत् । भद्रासनमिति प्रोक्तं योगिभिः परिपूजितम् ॥

१४२. 'वज्रासनम्.' देवीभागवते—ऊर्वोः पादौ क्रमाद्व्यस्य जान्वोः प्रत्यङ्मुखाङ्गुली । करौ विदध्यादाख्यातं वज्रासनमनुत्तमम् ॥

१४३. 'वीरासनम्.' देवीभागवते—एकं पादमधः कृत्वा विन्यस्यैकं तथोत्तरे । ऋजुकायो विशेषयोगी वीरासनमितीरितम् ॥

१४४. 'सन्ध्योपासने दिग्विचारः.' लघुव्याससंहितायाम्—प्राङ्मुखः प्रयतो विप्रः सन्ध्योपासनमाचरेत् ॥ आमीनः प्राङ्मुखो नित्यं जपं कुर्याद्यथाविधि ॥ परिभाषाकर्मप्रदीपे—यद्योपदिश्यते कर्म कर्तुरङ्गं न तूच्यते । दक्षिणस्तत्र विज्ञेयः कर्मणां पारगः करः ॥ यत्र दिङ्निर्गमो न स्याज्जपहोमादिकर्मसु । तिलस्तत्र दिशः प्रोक्ता ऐन्द्री सौम्याऽपराजिता ॥ गौतमः—रात्रावुदङ्मुखः कुर्याद्देवं कार्यं सदैव हि । शिवार्चनं सदाप्येवं शुचिः कुर्यादुदङ्मुखः ॥ तत्रान्तरे—यत्रैव भानुः सततं ह्रदेति प्राचीति तां वेदविदो वदन्ति । ततोऽपरां पूजकपूज्ययोश्च सदागमज्ञाः प्रवदन्ति यां तु । इति तत्परिभाषायामुक्तत्वात् पूज्यपूजकमध्यः पूर्वा । अन्यत्र तु सूर्योदयोपलक्षितैव प्राची ग्राह्या । बृहत्पाराशरः—ईशान्यभिमुखो भूत्वा द्विजः पूर्वमुखोऽपि वा । सन्ध्यामुपासयेन्नित्यं यथावत्तन्निबोधत ।

१४५. 'सन्ध्यायां मात्राः.' देवीभागवते—इडयाकर्षयेद्वायुं बाह्वं षोडशमात्रया ॥ धारयेत्पूरितं योगी शतुःपञ्चा तु मात्रया ॥ सुपुष्पा-

१. एतदासनं सूर्यार्धप्रदाने योजनीयम्. २. इयं पूज्यपूजकान्तर्वातनी प्राच्याग-
मोक्तान्त्रिकपूजायामेव ग्राह्या ॥

मध्यगं सम्यग्द्वात्रिंशन्मात्रया शनैः ॥ नाड्या पिङ्गलया चैव रेचयेद्योगवि-
त्तमः ॥ प्राणायाममिमं प्राहुर्योगशास्त्रविशारदाः ॥

१४६. 'भस्मधारणम्.' पारस्करगृह्यसूत्रे—भस्मना ललाटे ग्री-
वायां दक्षिणेंसे हृदि च त्र्यायुपमिति प्रतिमन्त्रम् ॥ प्रातः ससलिलं
भस्म मध्याह्ने गन्धमिश्रितम् । सायाह्ने निर्जलं भस्म एवं भस्म विलेपयेत् ॥

१४७. 'प्राञ्चं भस्म.' ब्राह्मे—गङ्गातीरसमुद्भूतां मृदं मूर्ध्ना वि-
भर्ति यः । विभर्ति सोऽर्कस्य तेजस्तमोनाशाय केवलम् ॥ काशीखण्डे—
आग्नेय्यमुच्यते भस्म दग्धगोमयसम्भवम् । तदेव द्रव्यमित्युक्तं त्रिपुण्ड्रस्य
महानुने ॥ सङ्ग्रहे—अग्निहोत्राग्निजं भस्म विरजाहोमजं तथा । औपास-
नसमुत्पन्नं समिदग्निसमुद्भवम् ॥ समिदग्निसमुत्पन्नं धार्यं वै ब्रह्मचारिणा ।
शूद्राणां श्रोत्रियागारपचनाग्निसमुद्भवम् ॥ अन्येषामपि सर्वेषां धार्यं दावा-
नलोद्भवम् ॥ प्रयोगपारिजाते—मृद्वस्मा चन्दनं प्रोक्तं तोयं चैव चतुर्थ-
कम् । स्नात्वा पुण्ड्रं मृदा कुर्यात्प्रक्षाल्यैव तु भस्मना ॥ देवानभ्यर्च्य
गन्धेन जलमध्ये जलेन तु ॥

१४८. 'भस्मधारणफलम्.' कात्यायनः—आद्वे यज्ञे जपे होमे
वैश्वदेवे मुरार्चने । धृतत्रिपुण्ड्रः पूतात्मा मृत्युं जयति मानवः ॥

१४९. 'भस्मधारणप्रकाराः.' कात्यायनः—ऊर्ध्वपुण्ड्रं मृदा कुर्या-
द्भस्मना तु त्रिपुण्ड्रकम् । उभयं चन्दनेनैव अभ्यङ्गोत्सवरात्रिषु ॥
प्रयोगपारिजाते—धार्यं भस्मत्रिपुण्ड्रं तु गृहिणा जलसंयुतम् । सर्वकालं
भवेत्स्त्रीणां यतीनां जलवर्जितम् ॥ वानप्रस्थस्य कन्यानां दीक्षाहीननृपां
तथा । मध्याह्नाभ्यासजलैर्दुक्तं परतो जलवर्जितम् ॥ मध्याह्नुलित्रयेणैव स्वद-
क्षिणकरस्य च । त्रिपुण्ड्रं धारयेद्विद्वान् सर्वकिल्विषनाशनम् ॥ भविष्य-
पुराणे—सितेन भस्मना कुर्यात्त्रिसन्ध्यं च त्रिपुण्ड्रकम् । सर्वपापविनि-
र्मुक्तः शिवेन सह मोदते ॥ सत्यं शौचं जपो होमस्तीर्थदेवादिपूजनम् ।
तस्य व्यर्थमिदं सर्वं यन्त्रिपुण्ड्रं न धारयेत् ॥ स्मृतिरत्नावल्याम्—ललाटे
हृदये नाभौ गलेऽसे बाहुसन्धिषु । पृष्ठदेशे शिरस्येवं स्थानेष्वेतेषु धार-
येत् ॥ मध्यमाऽनामिकाङ्गुष्ठैरनुलोमविलोमतः । अतिस्वल्पमनायुष्यमतिदीर्घं
तपःक्षयम् ॥ नेत्रयुग्मप्रमाणेन त्रिपुण्ड्रं धारयेद्विजः । षडङ्गुलप्रमाणेन
ब्राह्मणानां त्रिपुण्ड्रकम् ॥ नृपाणां चतुरङ्गुल्यं वैश्यानां द्वाङ्गुलं मतम् ।
शूद्राणामथ सर्वेषामेकाङ्गुल्यं त्रिपुण्ड्रकम् । काशीखण्डे—भ्रुवोर्मध्यं
समारभ्य यावदन्तो भवेद् भ्रुवोः । मध्यमाऽनामिकाङ्गुल्योर्मध्ये तु प्रति-
लोमतः । अङ्गुष्ठेन कृता रेखा त्रिपुण्ड्रः सोऽभिधीयते ॥

१५०. 'भस्मधारणे मन्त्राः.' पुलस्त्यः—अग्निरित्यादिभिर्मन्त्रैः शुद्धं ब्रह्माभिमन्त्रितम् । शिवमन्त्रेण तद्वार्यं मन्त्रेणाष्टाक्षरेण वा ॥ गायत्र्या वा च देवर्षे मन्त्रेण प्रणवेन वा । करोति शिवमन्त्रेण यस्त्रिपुण्ड्रं द्विजोत्तमः ॥ व्यक्षः शुद्धतरः सौम्यः शिवलोके महीयते । अष्टाक्षरेण मन्त्रेण यः करोति त्रिपुण्ड्रकम् ॥ विष्णोः पदमवाप्नोति नान्यथा श्रुतिचोदितम् । सौरं पदमवाप्नोति गायत्र्या मुनिसत्तम ॥ प्राप्नोति ब्रह्मणो रूपं प्रणवेन न संशयः ॥ क्रियासारे—वामहस्ततले भस्म क्षिप्त्वाऽऽष्टाद्यान्यपाणिना । अग्निरित्यादिमन्त्रेण स्पृशन् भस्माभिमन्त्र्य च ॥

१५१. 'भस्मधारणाभावे दोषः.' बृहन्नारदीये—स्नानं दानं जपो होमः सन्ध्यास्वाध्यायकर्मणु । ऊर्ध्वपुण्ड्रविहीनश्चेत्तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥ प्रयोगपारिजाते—ललाटे तिलकं कृत्वा सन्ध्याकर्म समाचरेत् । अकृत्वा मालतिलकं तस्य कर्म निरर्थकम् ॥

१५२. 'रुद्राक्षधारणफलम्.' वाचस्पतौ ईश्वरः—रुद्राक्षा यस्य गात्रेषु ललाटे च त्रिपुण्ड्रकम् । स चाङ्गालोपि सम्पूज्यः सर्ववर्णोत्तमो भवेत् ॥ अमक्तो वा विभक्तो वा नीचो नीचतरोऽपि वा । रुद्राक्षान्धारयेद्यस्तु मुच्यते सर्वपातकैः ॥ सहस्रं धारयेद्यस्तु रुद्राक्षाणां धृतव्रतः । तं नमन्ति सुराः सर्वे यथा रुद्रस्तथैव सः ॥

१५३. 'मालालक्षणम्.' आह्निककारिकासु—मध्यमादिद्वयं पूर्वं जपकाले तु वर्जयेत् । तं वै मेरुं विजानीयात्कथितं ब्रह्मणा पुरा ॥ मेरुहीना च या माला मेरुलङ्घ्या च या भवेत् । अशुद्धप्रतिकाशा च सा माला निष्फला भवेत् । चित्रिणी विसतन्स्वाभा ब्रह्मनाडीगतान्तरा । तया सङ्ग्रथिता माला सर्वकामफलप्रदा ॥ नागदेवः—अरिष्टपत्रं बीजं च शङ्खपद्मौ मणिस्तथा । कुशग्रन्थिश्च रुद्राक्ष उत्तमं चोत्तरोत्तरम् ॥ प्रवालमुक्तास्फटिकैर्जपः कोटिफलप्रदः । तुलसीमणिभिर्येन गणितं चाक्षयं फलम् ॥ व्यासः—हिरण्यगर्भमणिभिर्जप्तं शतगुणं भवेत् । सहस्रगुणिन्द्राक्षै रुद्राक्षैर्नियुतं भवेत् ॥ नियुतं प्रयुतं वा स्यात्पञ्चाक्षैस्तु न संशयः ॥ अष्टोत्तरशतं कुर्याच्चतुःपञ्चाशिकापि वा । सप्तविंशतिका वापि ततो नैवाधमा हिता ॥ अक्षुद्रा समरन्ध्रा च परिपूर्णा दृढापि च । सशब्दा च चला या तु घुटिता ग्रथिता तथा ॥ छिन्ना सूत्रेषु ग्रथिता पाषाणस्यापुरातना । निश्चला ग्रथितान्योन्यं सङ्घर्षणविवर्जिता ॥ माला दुःखप्रदायिन्यो ग्रथिता निन्द्यतन्तुषु । तर्जनीया न स्पृशेदक्षं जपयेन्न विधूनयेत् ॥ अङ्गुष्ठस्य तु मध्यस्य परिवर्तं समाचरेत् । मध्यमाऽकर्षणं त्वस्याः सर्वसिद्धिप्रदायकम् ॥

१५४. 'रुद्राक्षधारणाभावे दोषः.'—अरुद्राक्षो जपः पुंसां तावन्मात्रफलप्रदः । यस्याङ्गे ह्यस्ति रुद्राक्ष एकोऽपि बहुपुण्यदः ॥ विभूतिर्यस्य नो भाले नाङ्गे रुद्राक्षधारणम् । न हि वाण्यां शिवोच्चारस्तं त्यजेदन्त्यजं यथा ॥

१५५. 'कर्मविशेषे दर्भप्रमाणम्.' कुशकण्डिकासूत्रभाष्ये—ब्रह्मयज्ञे गोकर्णमात्रप्रमाणा द्वौ दर्भौ । तर्पणे हस्तमात्रप्रमाणास्त्रयो दर्भाः ॥ अमरः—प्रादेशतालगोकर्णास्तर्जन्यादियुते ततं । अङ्गुष्ठे सक्रान्तिष्ठे स्याद्विस्तृतिर्द्वादशाङ्गुलः ॥ इति ॥ अत्रिः—अनामिकामूलदेशे पवित्रं धारयेद्विजः ॥

१५६. 'कुशपवित्रम्.' कात्यायनः—अनन्तर्गमितं साग्रं कौशं द्विदलमेव च । प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित् ॥ मार्कण्डेयः—चतुर्भिर्दर्भपिङ्गुलैर्ब्राह्मणस्य पवित्रकम् । एकैकन्यूनमुद्दिष्टं वर्णं वर्णं यथाक्रमम् ॥ सपवित्रेण हस्तेन कुर्यादाचमनक्रियाम् । नोच्छिष्टं तत्पवित्रं तु मुक्तोच्छिष्टं तु वर्जयेत् ॥ सुमन्तुः—समूलाग्रौ विगर्भौ तु कुशौ द्वौ दक्षिणे करे । सव्ये चैव तथा त्रीन्वै विभृयात्सर्वकर्मसु ॥ अत्रिः—ब्रह्मयज्ञे जपे चैव ब्रह्मग्रन्थिर्विधीयते । भोजने वर्तुलं प्रोक्तमेवं धर्मो न हीयते ॥ बौधायनः—हस्तयोरुभयोर्द्वौ द्वावासनेऽपि तथैव च ॥ हारीतः—ग्रामहस्ते कुशान् कृत्वा समाचामति यो द्विजः । उपस्पर्शो भवेत्तुल्यो रुधिरं गलेन च ॥ उभयत्र स्थितैर्दर्भैः समाचामति यो द्विजः । सोमपानफलं तस्य भुक्त्वा यज्ञफलं भवेत् ॥ प्रयोगपारिजाते—स्नाने होमे जपे दाने स्वाध्याये पितृकर्मणि । करौ सदर्भौ कुर्वीत तथा सन्ध्याभिवादाने ॥

१५७. 'कुशपवित्रप्रमाणम्.'—व्यङ्गुलं मूलवलयं ग्रन्थिरेकाङ्गुलिर्भवेत् । चतुर्ङ्गुलमग्रं स्यात्पवित्रस्य प्रमाणकम् ॥ पौष्टिके पञ्चदर्भाश्च चतुर्दर्भाश्च शान्तिके । पैतृके तु त्रिदर्भाश्च द्वौ दर्भौ नित्यकर्मणि ॥ आद्विककारिकासु—यथा वज्रं गुरेन्द्रस्य यथा चक्रं हरेस्तथा । त्रिशूलं च त्रिनेत्रस्य तथा विप्रपवित्रकम् ॥ तत्र च—द्विगुणीकृतानां दर्भशिखानां पाशः प्रदक्षिणमर्धवेष्टनं विधाय पश्चाद्भागेन यदा प्रवेश्यते तदा वर्तुलो ग्रन्थिः । यदा प्रादक्षिण्येन सर्ववेष्टनं विधाय पुरोभागेन प्रवेश्यते तदा ब्रह्मग्रन्थिरिति ॥ ब्रह्मयज्ञे जपे चैव ब्रह्मग्रन्थिर्विधीयते । भोजने वर्तुलं प्रोक्तमेवं धर्मो न हीयते ॥

१५८. 'कुशपवित्राभावेऽन्यपवित्रम्.' हेमाद्रौ—अन्यान्यपि पवित्राणि कुशदूर्वमयानि च । हेमात्मकपवित्रस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥

कातीयसूत्रभाष्ये—कुशाभावे तु काशाः स्युः काशाः कुशसमाः स्मृताः । काशाभावे गृहीतव्या अन्ये दर्भा यथोचिताः ॥ दर्भाभावे स्वर्ण-
रूप्यताम्रैः कर्मक्रियाः सदा । कुशाः काशाः शरा दूर्वा यवगोधूमव-
ल्गजाः ॥ सुवर्णं राजतं ताम्रं दश दर्भाः प्रकीर्तिताः । खाने होमे तथा
दाने स्वाध्याये पितृतर्पणे ॥ सपवित्रौ सदमौ वा करौ कुर्वीत नान्यथा ॥
सर्वेषां वा भवेद्वाभ्यां पवित्रं ग्रथितं न वा ॥ सपवित्रः सदमौ वा कर्मा-
ज्ञाचमनं चरेत् । नोच्छिष्टं तत्सदर्भं च दर्भोच्छिष्टं तु वर्जयेत् ॥

१५९. 'हेमादिपवित्रप्रमाणम्.' नागदेवः—माषाणां षोडशादूर्ध्वं
कुर्याद्वैमपवित्रकम् । तेभ्यः स्वल्पतरं न्यूनं न कुर्वीत कदाचन ॥ हीनक-
र्मणि चोच्छिष्टे कुशजातं पवित्रकम् । निर्माल्यरूपं भवति न हेमस्तु पवि-
त्रकम् ॥ शागदायाम्—ताम्रतारसुवर्णानामर्कषोडशस्त्रेन्दुभिः । कृता
त्रिशक्तिमुद्रेयं तीव्रदारिद्र्यनाशिनी ॥ इदं पवित्रं तर्जन्यां धारयन्ति सदा
द्विजाः ॥ योगियाज्ञवल्क्यः—अनामिकाधृतं हेम तर्जन्यां रूप्यमेव च ।
कनिष्ठिकाधृतं खड्गं तेन पूतो भवेन्नरः ॥ प्रयोगधारिजाते—उत्तरीयं
योगपट्टं तर्जन्यां रजतं तथा । न जीवत्पितृकैर्पार्थ ज्येष्ठो वा दिद्यते यदि ॥
ब्राह्मे—मन्त्रं विना धृतं यत्तत्पवित्रं विफलं भवेत् ॥

१६०. 'शिखावन्धनम्.' चतुर्विंशतिमते—मध्ये तु बह्वृचाश्चैव
निवध्नीयुः शिखां ततः । माध्यन्दिनाश्च ये विप्राः पार्श्वे दक्षिणतः कमात् ॥
वामपार्श्वे तु बध्नीयुर्ये विप्राः सामगायनाः ॥ नागदेवः—मस्तके वामभागे
च ब्रह्मग्रन्थिर्विधीयते । अमन्त्रो दीयते ग्रन्थिर्जपो होमो वृथा भवेत् ॥
स्मृत्योद्धारं च गायत्रीं निवध्नीयाच्छिखां ततः । पुनराचम्य हृदयं बाहू
स्कन्धौ च संस्पृशेत् ॥ मानसोक्तिं मन्त्रेण शिखावन्धनं तु कारयेत् ॥
संस्कारभास्करे—खल्वाटत्वादिदोषेण विशिष्यश्चेन्नरो भवेत् । कौशीं
तदा धारयीत ब्रह्मग्रन्थियुतां शिखाम् ॥ कात्यायनः—सदोपवीतिना
भावं सदा बद्धशिखेन च । विशिखो व्युपवीतश्च यत्करोति न तत्कृतम् ॥

१६१. 'शिखावन्धनविचारः.' ग्रन्थान्तरे—खाने दाने जपे होमे
सन्ध्यायां देवतार्चने । शिखाग्रन्थिं विना कर्म न कुर्याद्वै कदाचन ॥

१६२. 'शिखामुक्तिविचारः.'—शौचेऽथ शयने सङ्गे भोजने दन्त-
धावने । शिखामुक्तिं सदा कुर्यादित्येतन्मनुरब्रवीत् ॥

१६३. 'आचमनम्.' कात्यायनपरिशिष्टसूत्रे—आचम्य प्राणा-
न्संभृशति आचामति आमागन्ति ॥ आह्निककारिकासु—

प्रणवं पूर्वमुच्चार्य चतुर्विंशतिसङ्ख्यया । स्वाहान्तं प्राशयेद्वारि नमोन्तं स्पर्शये-
त्तथा । स्नात्वा पीत्वा क्षुते मुष्टे भुक्त्वा रथ्याप्रसर्पणे । आचान्तः पुनराचामे-
द्वाससी परिधाय च ॥ दक्षिणेनोदकं पेयं दक्षं वामेन संस्पृशेत् । तावन्न शुद्ध्यते
तोयं यावद्दामो न युज्यते ॥ गोकर्णाकृतिहस्तेन मापमात्रं जलं पिबेत् ॥

१६४. 'आचमने उदकम्'. तत्रसारे—दध्ना सह पलैकं तु शुद्धं
वारि तथाचमेत् । स्नानं सन्ध्या क्रियाः सर्वाः कर्तव्याः शीतवारिणा ।
तथैवाचमनं प्रोक्तं कर्मानुष्ठानसिद्धये ॥

१६५. 'आचमनविचारः'. नागदेवः—संहताङ्गुलिना तोयं गृहीत्वा
पाणिना द्विजः । मुक्ताङ्गुष्ठकनिष्ठेन शेषेणाचमनं चरेत् ॥ मापमात्रमुवर्णस्य
यत्र मज्जति वै मणिः । एतदाचमनं प्रोक्तं पवित्रं कायशोधनम् ॥
भरद्वाजः—आयतं पर्वणां कृत्वा गोकर्णाकृतिवत्करम् । एतेनैव विधानेन
द्विज आचमनं चरेत् ॥ बृहन्पाराशरः—आमणेर्वन्धनाद्धस्तौ पादौ
चाजानुतः शुचिः । प्रक्षाल्याचमयेद्विद्वानन्तर्जानुकरो द्विजः ॥ प्रक्षाल्य
पादौ हस्तौ च त्रिः पिबेदमु वीक्षितम् । संमृष्टाङ्गुष्ठमूलेन विपमुज्य कृती
मुखम् ॥ दक्षिणे च स्थितं तोयं तर्ज्यां सव्यपाणिनः । ततोयं संस्पृशे-
द्यस्तु सोमपानसमं स्मृतम् ॥ बौधायनः—ॐ पूर्वाभिः सर्वाभिव्याह-
तिभिराचामेत् । यत् प्रथममाचामति तेन ऋग्वेदं प्रीणाति यद्वितीयं
तेन यजुर्वेदम् । यत्तृतीयं तेन सामवेदम् । यत्तथमं संमार्ष्टि तेनार्थवर्ण-
वेदम् ॥ यद्वितीयं तेनेतिहासादीन् । यत्सव्यं पाणिं प्रोक्षति पादौ शिरो
हृदयं चक्षुः कर्णौ नासां नाभिं चोपस्पृशति तेनौषधिवनस्पतिप्रभृती-
न्सर्वाश्च देवान् प्रीणाति ॥ शुद्धः—त्रिः प्राश्नीयाद्यदम्भस्तु प्रीतास्ते-
नास्य देवताः । ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च भवन्तीत्यनुशुश्रुम ॥ गङ्गा च
यमुना चैव प्रीयेतेपरिमार्जनात् । नासत्यदस्तौ प्रीयेते स्पृष्टे नासापुटद्वये ॥
स्पृष्टे लोचनयुग्मे तु प्रीयेते शशिभास्करो । कर्णयुग्मे तथा स्पृष्टे प्रीयेते
अनिलानलौ ॥ स्कन्धयोः स्पर्शनादस्य प्रीयन्ते सर्वदेवताः । मूर्ध्नः संस्पर्श-
नादस्य प्रीतस्तु पुरुषो भवेत् ॥

१६६. 'आचमनफलम्'. ब्राह्मे—होमे भोजनकाले च सन्ध्वयो-
रुभयोरपि । आचान्तः पुनराचामेदन्यत्रापि सकृत्सकृत् ॥ द्विराचम्य ततः
शुद्धः स्मृत्वा विष्णुं सनातनम् ॥ व्यासः—शिरः प्रावृत्य कण्ठं वा
मुक्तकच्छशिखोऽपि वा । अकृत्वा पादयोः शौचमाचान्तोऽप्यशुचिर्भ-
वेत् ॥ अपः पाणिनयैः स्पृष्ट्वा आचामेद्यस्तु वै द्विजः । सुरापानेन तत्तुल्य-

मित्येवमृषिरब्रवीत् ॥ पैठीनसिः—जानुदघ्नजले नद्यास्तिष्ठत्वेवाचमेद्विजः ।
जानोरुर्ध्वं जले तिष्ठन्नाचान्तः शुचितामियात् ॥

१६७. 'आचमनप्रकाराः.' विश्वामित्रकल्पे—शुद्धं स्मार्तं तथा
चैव पौराणं वैदिकं तथा । तान्निकं श्रौतस्मार्तं च पट्टिपं श्रुतिनोदितम् ॥
विष्ण्वादिकशौचेषु 'शुद्धं' च परिकीर्तितम् । 'स्मार्तं' 'पौराणिकं'
कर्मण्याचमेद्विधिपूर्वकम् ॥ 'वैदिकं' श्रौतमित्यादि ब्रह्मयज्ञादिपूर्वकम् ।
अस्त्रविद्यादिकार्याणां 'तान्निको' विधिरुच्यते ॥

१६८. 'श्रौताचमनम्.' आह्निककारिकासु—प्रणवं पूर्वमुच्चार्य
सावित्रीं तदनन्तरम् । तथैव व्याहृतीस्तिन्नः श्रौताचमनमुच्यते ॥

१६९. 'स्मार्ताचमनम्.' भरद्वाजः—केशवाद्यैस्त्रिभिः पीत्वा
द्वाभ्यां प्रक्षालयेत्कर्षा ॥ द्वाभ्यामोष्ठौ तु समृज्य द्वाभ्यामुन्मार्जनं तथा ।
एकेन हस्तो प्रक्षाल्य पादावपि तथैव च ॥ सम्प्रोक्ष्यैकेन मूर्धानं ततः स-
ङ्कर्षणादिभिः । आत्मनासाक्षिकर्षां च नाम्युरस्कं सुप्तौ कृमात् । एवमा-
चमनं कृत्वा साक्षान्नाशयणो भवेत् ॥ (एतदाचमनं त्रिकालसन्ध्योपासना-
रम्भे उक्तम्) ॥

१७०. 'वैदिकाचमनम्.' आचारतिलके—कर्माग्निं तु तिस्रचम्य
प्राणायामत्रयं स्मृतम् । प्राञ्जस्वो वाऽपि कर्तव्यं कर्म कुर्याद्वियत्नतः ॥

१७१. 'वैदिकाचमनं तथा प्राणायामप्रयोगः.'—'आचमनम्'—
ॐ केशवाय नमः स्वाहा । ॐ नारायणाय नमः स्वाहा । ॐ माध-
वाय नमः स्वाहा ॥ (इति पितृवत्) ॥ 'हस्तप्रक्षालनम्'—ॐ गो-
विन्दाय नमः ॥ 'आन्मनः समन्तात्प्रदक्षिणवद्दक्षक्षेपणम्'—ॐ
नमो भगवते वामुदेवाय ॥ प्राणायामः—तत्रादौ—'पूरकः'—
ॐ भूः । ॐ भुवः । ॐ स्वः । ॐ महः । ॐ जनः । ॐ तपः ।
ॐ सत्यम् । ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं ॥ १३ ॥ (ॐ आपोज्योतीरमो-
मृतं ब्रह्मभूभुवः स्वरोम् । ॐ विष्णवे नमः ॥ एवं दक्षिणनासापुटं
पीडयेत्) ॥ 'कुम्भकः'—उपरिर्दशितक्रमेण । ॐ ब्रह्मणे नमः ॥
(एवं वामनासापुटं पीडयेत्) ॥ 'रेचकः'—उपरिर्दशितक्रमेण ।
ॐ महेश्वराय नमः । (एवं उभयनासापुटे पीडयेत्) इति वैदिका-
चमनं तथा प्राणायामप्रयोगः ॥

१७२. 'जलाभावे आचमनम्.' आचारमयूखे—क्षुते निष्ठीवने
चैव दन्तोच्छिष्टे तथाऽनृते । पतितानां च सम्भाषे दक्षिणं श्रवणं स्पृ-

शेत् ॥ अग्निरापश्च वेदाश्च सोमः सूर्योऽनिलस्तथा । सर्वे देवास्तु विप्रस्य कर्णे
तिष्ठन्ति दक्षिणे ॥ साङ्ख्यायनः—आदित्या वसवो रुद्रा वायुरग्निश्च
धर्मराट् । विप्रस्य दक्षिणे कर्णे नित्यं तिष्ठन्ति देवताः ॥ क्षुते निष्ठीवने
सुप्ते परिवानेऽश्रुपातने । एषु कर्मसु नाचामेदक्षिणं श्रवणं स्पृशेत् ॥
पराशरः—प्रमासादीनि तीर्थानि गङ्गाद्याः सरितस्तथा । विप्रस्य दक्षिणे
कर्णे वसन्ति मुनिरब्रवीत् ॥ गङ्गा च दक्षिणे श्रोत्रे नासिकायां हुताशनः ।
उभयोः स्पर्शने चैव उत्क्षणादेव शुच्यति ॥ नागदेवः—अशब्दाभिर-
नुष्णाभिस्यक्ताभिः केनबुद्बुदैः । आपद्गतानां शुद्धिः स्यादुष्णेनापि च
वारिणा ॥ पादक्षालनशेषेण नाचामेद्वारिणा द्विजः । शुद्धाभावे पिवे-
त्किञ्चित्पक्त्वा भूमौ तु तत्रैव ॥ मार्कण्डेयः—कुर्यादाचमनं स्पर्श
नोष्ठमार्कदर्शनम् । कुर्वीताचमनं चापि दक्षिणश्रवणस्य च ॥

१७३. 'प्राणायामः.' कात्यायनपरिशिष्टसूत्रे—वाङ्म आस्थे
नमोः प्राणोऽक्ष्णोश्चक्षुः कर्णयोः श्रोत्रं बाह्वोर्वलम्बोरोजोरिष्टानि
मेङ्गानि तनुस्तन्वा मे सह ॥ योगियाङ्गवल्क्यः—सव्याहृति सप्रणवां
गायत्रीं शिन्ना मह । त्रिः पटेद्वाद्यतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥
अगस्त्यसंहितायाम्—प्राणायामैर्विना यद्यत्कृतं कर्म निरर्थकम् ।
अतो यत्नेन कर्तव्यः प्राणायामः शुभार्थिना ॥ देवीपुराणे—श्रुति-
स्मृत्यादि कर्माद्यौ समर्पे प्राणसंयमः । अगर्भो ध्यानमात्रं तु स चामत्रः
प्रकीर्तितः ॥

१७४. 'प्राणायामसङ्ख्या.' प्रायश्चित्तत्वश्रवणात्—द्वौ द्वौ प्रा-
तस्तु मध्याह्ने त्रिंशः सन्ध्यामुरार्चने । भोजनादौ भोजनान्ते प्राणायाम-
मास्तु षोडश ॥

१७५. 'प्राणायामप्रकाराः.' योगियाङ्गवल्क्यः—नासापुटेना-
निलमेव बाधनाकृष्य तेनैव शनैः समस्तम् । नाडीषु सर्वासु च पूरणैः
स 'पूरको' नाम महात्तिरोधः ॥ न रेचकं चैव तु पूरकं वा नासाग्रभागे
स्थितमेव वायुम् । मुनिश्चलं धारयति कसेण 'कुम्भाख्य'मेतं प्रवदन्ति
तज्ज्ञाः ॥ निःसार्य नानाविवरादर्शेण प्राणं बहिःशून्यं द्वाजित्येन । निरु-
च्छसंस्तिष्ठति चोर्ध्ववायुः स 'रेचको' नाम महात्तिरोधः ॥ नासिका-
विष्ट उच्छ्वासो ध्यातः 'पूरक' उच्यते । 'कुम्भो' निःस्वयनिःश्वासो रि-
च्यमानस्तु 'रेचकः' ॥ न प्राणेनाप्यपानेन वेगाद्वायुं समुत्सृजेत् । येन
सक्तून् करस्याश्च निःश्वासो नैव चालयेत् ॥ शनैर्नासापुटाद्वायुमुत्सृजेन्न
तु वेगतः ॥ 'काम्यः'—अङ्गिराः—दद्यमानोऽनुतापेन कृत्वा पा-

पानि मानवः । शोचमानस्त्वहोरात्रं प्राणायामैर्विशुध्यति ॥ पीडयेद्दक्षिणां नाडीमङ्गुष्ठेन तथोत्तराम् । कनिष्ठिकानामिकाभ्यां मध्यमां तर्जनीं त्यजेत् ॥ नीलोत्पलदलश्यामं नाभिमध्ये प्रतिष्ठितम् । चतुर्भुजं महात्मानं पूरके चिन्तयेद्धरिम् ॥ शौनकः—प्राणानायम्य विधिवद्वाग्यतः संयतेन्द्रियः । अथ सन्ध्यामुपासिष्य इति सङ्कल्प्य मार्जयेत् ॥ स एव नासिकामङ्गुलीभिस्तु तर्जनीमध्यमादृते । सव्येन तु समाकृष्य दक्षिणेन विसर्जयेत् ॥ प्रणवं व्याहृतीः सप्त गायत्रीं शिरसा सह । त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥ कात्यायनः—दक्षिणे रेचयेद्वायुं वामेनापूरितोदरम् । कुम्भकेन जपं कुर्यात्प्राणायामो भवेदिति ॥ प्रयोगपारिजाते—पञ्चाङ्गुलीभिर्नासाग्रं पीडयेत्प्रणवेन वै । मुद्रेण सर्वसापन्नी वानप्रस्थगृहस्थयोः ॥ कनिष्ठानामिकाङ्गुष्ठैर्यतेश्च ब्रह्मचारिणः ॥ नागदेवः—बाह्वयोरन्तःप्रवेशनं 'पूरकः' । प्रवेशितस्य धारणं 'कुम्भकः' । धृतस्य बहिर्निःसारणं 'रेचकः' ॥ यथा—पूर्णं दक्षया नाड्या कुम्भनं हृदयस्थया । रेचनं वामया कुर्यात्प्राणायामस्य लक्षणम् ॥ रेचकः पूरकश्चैव प्राणायामोऽथ कुम्भकः । प्रोच्यते सर्वशाल्वेषु योगिभिर्नितमानसैः ॥ रेचकोऽजस्रनिःश्वास, पूरकस्तन्निरोधनम् । साम्येन संस्थितिर्या सा कुम्भकः परिगीयते ॥ विरेच्य पवनं पूर्वं संक्रोच्य गुदमण्डलम् । पूरयित्वा विधानेन स्वस्त्यया कुम्भके स्थितिः ॥ कुम्भके तु हृदि स्थाने ध्यायेत्तं कमलासनम् । ब्रह्माणं रक्तगौराभं चतुर्वक्त्रं पितामहम् ॥ रेचके केशवं ध्यायेज्जलाघस्थं महेश्वरम् । शुद्धस्फटिकसंकाशं निर्मलं पापनाशनम् ॥ पूरके विष्णुसायुज्यं कुम्भके ब्रह्मणोन्तिकम् । रेचकेन तृतीयं तु प्राप्नुयादैश्वरं पदम् ॥ एतद्धि योगिनामुक्तं प्राणायामस्य लक्षणम् । ओमिति व्याहरन् विप्रो यथाविधि समाहितः ॥ प्राणायामैस्त्रिभिः पूतस्तत्क्षणाज्ज्वलतेऽग्निवत् । यथा पर्वतघातूनां दोषान् हरति पावकः ॥ एवमन्तर्गतं पापं प्राणायामेन दह्यते ॥

१७६. 'मार्जनम्.' विश्वामित्रकल्पे—भूमौ शिरसि चाकाशे आकाशे भुवि मण्डले । मण्डले च तथाकाशे एवं च नवधा क्षिपेत् ॥ सेसश्च त्रयमाकाशे ववरत्रयं मस्तके । नकाराणां त्रयं भूमौ नान्यथा पावितं भवेत् ॥ एवमापोहिष्ठेति तृचेन मार्जनं कुर्यात् ॥ योगियाज्ञवल्क्यः—अर्धर्चया क्षिपेद्दूर्ध्वमर्धर्चया क्षिपेदधः । अधोभागे विसृष्टाभिरसुरा यान्ति संक्षयम् ॥ सर्वतीर्थाभिषेकं च ऊर्ध्वसंमार्जनाद्भवेत् । सिन्धुद्वीपं भवेदार्थं गायत्रं छन्द एव हि ॥ आपस्तु दैवतं प्रोक्तं विनियोगश्च मार्जने । सर्वत्र

मार्जनं कर्मे आहिकानामुदाहृतम् ॥ छन्दोगपरिशिष्टे—रक्षार्थं वारिणा-
त्मानं परिक्षिप्य समन्ततः । शिरसो मार्जनं कुर्यात्कुशैः सोदकबिन्दुभिः ॥

१७७. 'अधमर्षणं तदेव पापपुरुषानिरसनम्.' हरिहरभाष्ये—
मुमित्रिया न आप इति यजुषा आपो जलमञ्जलिना करद्वयपुटेनादाय ॥
दुर्मित्रियास्तस्यै सन्त्विति यजुषा द्वेप्यं शत्रुं प्रति निषिञ्चेत् । नागदेवः—
जुम्बकायेति मन्त्रेण विदध्याधमर्षणम् । जपेद्वादशवारं तु महापापापनुत्तये ॥
हारीतः—जुम्बका नाम गायत्री वेदे वाजसनेयके । अन्तर्जले सकृज्जप्ता
ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥ शौनकः—उद्धृत्य दक्षिणे हस्ते जलं गोकर्णवत्कृ-
ते । निःश्वासं नासिकाग्रे तु पाप्मानं पुरुषं सरेत् ॥ ऋतञ्चेति व्यृचं वापि
द्रुपदा वा जपेदृचम् । दक्षनासापुटेनैव पाप्मानमपसारयेत् । तज्जलं नाव-
लोक्याथ वामभागे क्षितौ क्षिपेत् ॥ कात्यायनः—करेणोद्धृत्य सलिलं
घ्राणमासज्य तत्र च । जपेदनियताः सर्वास्त्रिः सकृद्वादमर्षणम् ॥ स्मृत्य-
न्तरं—तत्संयोगिषदद्वन्द्वमङ्गप्रत्यङ्गपातकम् । उपपातकरोमाणं रक्तश्म-
श्रुविलोचनम् ॥ स्वङ्गचर्मधरं कृष्णं कुक्षौ पापं विचिन्तयेदिति ॥

१७८. 'द्रुपदागायत्री.' बृहस्पतिः—द्रुपदानाम यो मन्त्रो वेदे
वाजसनेयके । अन्तर्जले त्रिगवत्यै सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ योगियाज्ञव-
ल्क्यः—द्रुपदानाम सा देवी यजुर्वेदे प्रतिष्ठिता । अन्तर्जले त्रिरावर्त्य
मुच्यते ब्रह्महत्याया ॥ आचान्तः पुनराचामेन्मन्त्रवत्स्नानभोजने । द्रुपदां तु
त्रिरावर्त्य तथा चैवाधमर्षणम् ॥ सोपांशुं प्रणवं वापि घ्राता ह्यापो विसर्ज-
येत् ॥ तथा—कोकिलराजपुत्रस्तु द्रुपदाया ऋषिः स्मृतः । अनुष्टुप् च
भवेच्छन्द आपश्चैव तु दैवतम् ॥

१७९. 'अर्घ्यम्.' आश्वलायनः—ततस्तिष्ठन् जलं प्रगृह्य प्राङ्मुखो-
ऽञ्जलिना सरेत् । स्थानादौ तु स्थितं तेजः स्फाटिकं ज्योतिषा समम् ॥
उत्तीर्य तच्च सम्प्राप्तं दक्षिणेन पथाञ्जलीन् । व्याहृत्यादि जपेन्मन्त्रं स्मृत्यैवं
परितो रवेः ॥ मन्देहान् युध्यतः क्रूरान्निक्षिपेत्तेष्वथ ञ्जलीन् । षोडशाक्षर-
मन्त्रेण पुनराकृत्य सत्वरः ॥ पुनर्जलं गृहीत्वैवं तेजोमन्त्रं च संस्मरन् ॥
पूर्ववद्वाममार्गेण स्मृत्वा संस्थाप्य चात्मनि । प्रदक्षिणं समावर्त्य जलं
गृह्याचमेत्ततः ॥ शौनकः—ईषत्प्रः प्रभाते तु मध्याह्ने ऋजुसंस्थितः ।
द्विजोऽर्घ्यं प्रक्षिपेद्देव्या सायं तूपविशन्भुवि ॥ व्यासः—कराभ्यां तोय-
मादाय गायत्र्या चाभिमन्त्रितम् । आदित्याभिमुखस्तिष्ठन्स्त्रिर्ध्वं सन्ध्ययोः

(१) यजुर्वेदे पञ्चविंशध्याये 'विधृतिन्नाभ्या' इति यो नवमो मन्त्रः सा जुम्ब-
कानात्री गायत्री ज्ञेया ॥

क्षिपेत् ॥ सकृदेव तु मध्याह्ने क्षेपणीयं द्विजातिभिः ॥ अन्यच्च—प्रातर्मध्यह्नयोः सन्ध्यां तिष्ठन्नेव समापयेत् । उपविश्य तु सायाह्ने जले ह्यर्घ्यं न निक्षिपेत् ॥ एकं बाह्वनाशाय द्वितीयं शस्त्रनाशनम् । असुराणां वधार्थाय तृतीयाह्न्यं विदुर्बुधाः ॥

१८०. 'अर्घ्यफलम्.' सङ्ग्रहे—मुक्तहस्तेन दातव्यं मुद्रां तत्र न कारयेत् । तर्जन्यङ्गुष्ठयोगे तु राक्षसी मुद्रिका स्मृता ॥ राक्षसी मुद्रिकार्घ्यं चेततोयं रुधिरं भवेत् । जलेष्वर्घ्यं प्रदातव्यं जलाभावे शुचिस्यले ॥ सम्प्रोक्ष्य वारिणा सम्यक् ततोऽर्घ्यं तु प्रदापयेत् । गायत्रीं शिरसा हीनां महाव्याहृतिपूर्विकाम् ॥ प्रणयद्भ्यां जपंस्तिष्ठन् क्षिपेद्वा अञ्जलित्रयम् । तेन वज्रोदकेनाशु सन्देहा नाम राक्षसाः । सूर्यारयः प्रलीयन्ते शैला वज्रहता इव । कालोपो न कर्तव्यो द्विजेन स्वहितेषुना ॥ अर्घ्योदयास्तसमये तस्माद्वज्रोदकं क्षिपेत् । द्वौ पादौ तु समौ कृत्वा पूरयेदुदकाञ्जलिन् ॥ गोशृङ्गमात्रमुत्क्रम्य जलमध्ये जलं क्षिपेत् । प्रायश्चित्तार्थमाचम्य मुच्यते दैत्यहृत्यया ॥ हस्ताभ्यां स्वस्तिकं कृत्वा प्रातस्तिष्ठेद्दिवाकरम् । मध्याह्ने तु ऋजू बाहू सायं मुकुलितौ करौ ॥ नागदेवः—यदा रात्रौ मध्याह्नसन्ध्यां करोति तदा गायत्र्याऽर्घ्यं दद्यात् ॥

१८१. 'जलाभावेऽर्घ्यविचारः.' अग्निस्मृतौ—जलाभावे महामार्गे बन्धने त्वशुचावपि । उभयोः सन्धयोः काले रजसा चार्घ्यमुच्यते ॥

१८२. 'उपस्थानम्.' शौनकः—सायंप्रातरुपस्थानं कुर्यान्मन्त्रैर्वैश्वानरम् ॥ बृहत्पाराशरः—उदुत्यं चित्रं देवानामुपस्थाने नियोजयेत् । योगियाज्ञवल्क्यः—गायत्र्यामु जपं कृत्वा पूर्वं चैव यथाविधि । उपस्थानं स्वर्कर्मत्रादित्यस्य तु कारयेत् ॥ उदुत्यं चित्रं देवानामुद्वयन्तमस्वरि । तच्चक्षुर्देव इति च एकचक्रेति वैषि च ॥ उदगादित्ययं मन्त्र आकृष्णेनेति वै ऋचा । तृप्तात्मा सम्प्रयुञ्जीत शक्त्यान्यानि जपेत्सदा ॥ सन्ध्याद्वयेऽप्युपस्थानमेवमाहुर्मनीषिणः । मध्याह्ने उदये चैव विभ्राडादीच्छया भवेत् ॥ तदसंयुक्तपाणिर्वा एकपादो द्विपादपि । जपेत्कृताञ्जलिर्वाऽपि ऊर्ध्वबाहुरथापि वा ॥ यत्र स्यात्कृच्छ्रभूयस्त्वं श्रेयसोऽपि मनीषिणः । भूयस्त्वं ब्रुवते तत्र कृच्छ्राच्छ्रेयो ह्यवाप्यते ॥ व्यासः—उदुत्यं जातवेदेति ऋषिः प्रस्कण्य उच्यते । छन्दो गायत्रमेवास्य सूर्यो देवतमेव च ॥ अग्निष्टोम उपस्थाने विनियोगः प्रकीर्तितः । चित्रं देवेति च ऋच ऋषिः कौत्स उदाहृतः । त्रिष्टुप् छन्दो देवतं च सूर्योऽस्य परिकीर्तितः ॥

१८३. 'सन्ध्यादिमुद्राः.' तन्त्रसारे—योजनात्सर्वदेवानां द्रावणा-

त्पापसंहतेः । तस्मान्मुद्रेति सा ख्याता सर्वकामार्थसाधिनी ॥ सन्ध्यादि-
 नित्यकर्मणि मुद्राः—मुद्राप्रकाशे—‘कलशाञ्चवा कुम्भमुद्रा’—
 दक्षाङ्गुष्ठं पुरोङ्गुष्ठे (वामाङ्गुष्ठे) क्षित्वा हस्तद्वयेन च । सावकाशां (म-
 ध्यशून्यां) मुष्टिकां च कुर्यात्सा कुम्भमुद्रिका ॥ ‘कूर्ममुद्राः’—वामहस्ते च
 तर्जन्यां दक्षिणस्य कनिष्ठिका । तथा दक्षिणतर्जन्यां वामाङ्गुष्ठं नियोजयेत् ॥
 उन्नतं दक्षिणाङ्गुष्ठं वामस्य मध्यमादिकाः । अङ्गुलीर्योजयेत्पृष्ठे दक्षिणस्य
 करस्य च ॥ वामस्य पितृतीर्थेन मध्यमानामिके तथा । अधोमुखे च ते
 कुर्याद्दक्षिणस्य करस्य च ॥ कूर्मपृष्ठसमं कुर्याद्दक्षपाणिं च सर्वतः । कूर्म-
 मुद्रेयमाख्याता देवताध्यानकर्मणि ॥ ‘अस्त्रमुद्रा’—दक्षस्य तर्जनीमध्ये सव्ये
 करतले क्षिपेत् । अमिषातेन शब्दः स्यादस्त्रमुद्रा समीरिता ॥ ‘अङ्गन्या-
 समुद्राः’—हृत्क्षेत्रं त्रिमिराख्यातं द्वाभ्यामस्त्रशिरो मतम् । अङ्गुष्ठेन शिखा
 ज्ञेया दिग्भिः कवचमीरितम् ॥ ‘मत्स्यमुद्रा’—दक्षपाणेः पृष्ठदेशे वाम-
 पाणितले न्यसेत् । अङ्गुष्ठौ चालयेत्सम्यङ्मुद्रेयं मत्स्यरूपिणी ॥ ‘धेनु-
 मुद्राः’—दक्षानामासमायुक्ता वामहस्तकनिष्ठिका । वामानामासमायुक्ता
 दक्षपाणिकनिष्ठिका ॥ दक्षस्य मध्यमाक्रान्ता वामहस्तस्य तर्जनी । वाम-
 मध्यमयाक्रान्ता दक्षहस्तस्य तर्जनी ॥ संयुक्तौ कारयेद्विद्वानङ्गुष्ठावुभयो-
 रपि । धेनुमुद्रा निगदिता गोपिता साधकोत्तमैः ॥ परिवृत्तकरी पश्चात्त-
 र्जनीमध्ये युते । कनिष्ठानामिकाङ्गुष्ठं परस्परयुतं कुरु । धेनुमुद्रेयमा-
 ख्याता अमृतीकरणं भवेत् ॥ ‘आवाहनमुद्रा’—हस्ताभ्यामञ्जलिं बध्वा-
 नामिकामूलपवेणोः । अङ्गुष्ठौ निक्षिपेत्संयं मुद्रा त्वावाहनी स्मृता ॥
 ‘गन्धादिमुद्राः’—मध्यमानामिकाङ्गुष्ठैरङ्गुल्यधेनो पार्वति । दद्याच्च विमलं
 ‘गन्धं’ मूलमन्त्रेण साधकः । अङ्गुष्ठतर्जनीभ्यां च ‘पुष्पं’ चक्रे निवेद-
 येत् । मध्यमानामिकाभ्यां तु मध्यपर्वणि देशिकः । अङ्गुष्ठाग्रेण देवेशि
 धृत्वा ‘धूपं’ निवेदयेत् । उत्तोलनं त्रिधा कृत्वा गायत्र्या मूलयोगतः ।
 तत्त्वाख्यमुद्रया देवीं ‘निवेद्यं’ विनिवेदयेत् । मूलेनाचमनं दद्यात्ताम्बूलं
 तत्त्वमुद्रया । ‘पुष्पं’ समर्पयेद्देवीमुद्रया ज्ञानसंज्ञया । अङ्गुष्ठतर्जनीयोगात्-
 ‘ज्ञानमुद्रा’ प्रकीर्तिता ॥ ‘प्राणादिमुद्राः’—कनिष्ठानामिके अङ्गुष्ठेन
 स्पृशेदिति—१—‘प्राणमुद्रा’ ॥ अनामामध्यमे अङ्गुष्ठेन स्पृशेदिति—२—
 ‘अपानमुद्रा’ मध्यमातर्जन्यावङ्गुष्ठेन स्पृशेदिति—३—‘व्यानमुद्रा’ ॥
 तर्जनीमध्यमानामा अङ्गुष्ठेन स्पृशेदिति—४—‘उदानमुद्रा’ ॥ तर्जन्याद्यङ्गु-
 लिचतुष्टयमङ्गुष्ठेन स्पृशेदिति—५—‘समानमुद्रा’ ॥ ‘ग्रासमुद्रा’—अ-
 ङ्गुल्यः कुटिलीभूता विरलायाः परस्परम् । ग्रासमुद्रा समाख्याता सव्यपाणौ

नियोजिता ॥ ‘शङ्खमुद्रा’—वामाङ्गुष्ठं तु सङ्गृह्य दक्षिणेन तु मुष्टिना । कृत्वोत्तानं ततो मुष्टिं अङ्गुष्ठं तु प्रसारयेत् । वामाङ्गुल्यस्तथाश्लिष्टाः संयुक्ताः गुप्रसारिताः । दक्षिणाङ्गुष्ठसंस्पृष्टा ज्ञेयैषा ‘शङ्खमुद्रिका’ ॥ ‘घण्टा’थवा ‘गरुडमुद्रा’—मिथस्तर्जनिके श्लिष्टे श्लिष्टावङ्गुष्ठकौ तथा । मध्यमानामिके तु द्वौ पक्षाविव विचालयेत् । एषा ‘गरुडमुद्रा’ स्याद्विष्णोः सन्तोषवर्धिनी ॥ ‘योनिमुद्रा’—मध्यमे कुटिले कृत्वा तर्जन्युपरि संस्थिते । अनामिके मध्यगते तथैव हि कनिष्ठिके । सर्वा एकत्र संयोज्या अङ्गुष्ठपरिपीडिताः । एषा तु प्रथमा मुद्रा ‘योनिमुद्रेति’ मंजिता ॥ परिवर्त्य करौ सम्यक् तर्जनीवदने समे । मध्यमे कुरु तन्मध्ये योजयेत्तदनन्तरम् । अन्योन्यानामिके देवि कनिष्ठे च तथाविधे । अङ्गुष्ठान्धां योजिताभ्यां योन्याकारं तु कारयेत् ॥ योनिमुद्रेयमाख्याता परा त्रैलोक्यमातृका ॥ ‘प्रार्थनामुद्रा’—प्रसृताङ्गुलिकौ हस्तौ मिथः क्षिप्रौ च सन्मुखौ । कुर्यात्स्ये हृदये सेयं ‘मुद्रा प्रार्थन’मंजिका ॥ ‘हेमाद्रौ’—संमुखीकृत्य हस्तौ द्वौ किञ्चित्सङ्कुचिताङ्गुली । मुकुली तु समाख्याता पञ्चजा प्रसृतैव सा ॥ पूर्वोक्ता मुकुली या च प्रादेशी निःसृताङ्गुली । व्याकोशमुद्रा मुकुला पञ्च मुद्राः प्रदर्शयेत् ॥ अङ्गुष्ठौ कुञ्चितान्तौ तु स्वकीयाङ्गुलिनेष्टिनौ । उच्चौ वाभिहतौ हस्तौ योजयित्वा तु निष्ठुरा । तर्जन्यां कुञ्चिते कृत्वा तथैव च कनीयसी । अभोमुखी दृष्टनस्ता स्थिता मध्ये कर्म्य तु । चतस्रश्चोत्थिताः पृष्ठे अङ्गुष्ठावेकतः कुरु । नालम्ब्यावस्थितौ द्वौ तु ‘योगमुद्रा’ प्रकीर्तिता ॥

१८४. ‘गायत्रीवर्णदेवताः.’ योगियाज्ञवल्क्यः—अक्षराणां तु दैवत्यं सम्प्रवक्ष्याम्यतः परम् । आग्नेयं (तत्) प्रथमं ज्ञेयं वायव्यञ्च (स) द्वितीयकम् । तृतीयं (वि) सूर्यदैवत्यं चतुर्थं (तु) वैश्वानरं तथा । पञ्चमं (व) यमदैवत्यं वारुणं (रे) षष्ठमुच्यते ॥ बार्हस्पत्यं सप्तमं तु (ण) पार्जन्यमष्टमं (यम्) विदुः । ऐन्द्रं तु नवमं (भ) ज्ञेयं गान्धर्वं दशमं (र्गः) तथा ॥ पौष्णमेकादशं (दे) प्रोक्तं मैत्रावरुणं द्वादशम् । (व) त्वाष्ट्रं त्रयोदशं (स्य) ज्ञेयं वासवं तु चतुर्दशम् ॥ (धी) मारुतं पञ्चदशकं (क) सौम्यं षोडशकं (हि) स्मृतम् । सप्तदशं (धि) त्वाङ्गिरसं वैश्वदेवमतः परम् ॥ (यः) आश्विनं चैकोनविंशं (यः) प्राजापत्यं तु विंशकम् । (नः) सर्वदेवमयं प्रोक्तमेकविंशं (प्र) मतः परम् ॥ रौद्रं द्वाविंशकं (चो) प्रोक्तं त्रयोविंशं तु (द) ब्राह्मकम् । वैष्णवं तु (यात्) चतुर्विंशमेता ह्यक्षरदेवताः ॥ जपकाले तु संस्मृत्य तासां सायुज्यतां व्रजेत् । गायत्री वेदजननी गायत्री पापनाशिनी ॥

गायत्र्यास्तु परं नास्ति दिवि चेह च पावनम् । हस्तत्राणप्रदा देवी पततां
नरकर्णवे ॥ तस्मात्तामभ्यसेन्नित्यं ब्राह्मणोऽनुदये शुचिः । गायत्रीनिरतं
हव्यकव्येषु विनियोजयेत् ॥ तस्मिन् लिप्यते पापमब्बिन्दुरिव पुष्करे ॥

१८५. 'गायत्रीशब्दस्यार्थः.' नागदेवः—गायन्तं त्रायते यस्मा-
द्गायत्री तेन सोच्यते ॥

१८६. 'जपनियमाः.' याज्ञवल्क्यः—ध्यायेत्तु मनसा मन्त्रं
जिह्वोष्ठौ न विचालयेत् । न कम्पयेच्छिरो ग्रीवां दन्तान्नैव प्रकाशयेत् ॥
यक्षरक्षःपिशाचाश्च सिद्धविद्याधरा गणाः । यस्मात्प्रभावं गृह्णन्ति तस्माद्गुह्यं
तु करयेत् ॥ धर्मप्रवृत्तौ—प्रातर्नाभौ करं कृत्वा मध्याह्ने हृदि संस्थितम् ।
सायं जपति नासाग्रे जपस्तु त्रिविधः स्मृतः ॥ प्रातर्मध्याह्नयोस्तिष्ठन्
गायत्रीजपमभयेत् । ऊर्ध्वजानुन्तु सायाह्ने ध्यानालोकनतत्परः । कृत्वो-
त्तनैः करौ प्रातः सायं न्युञ्जौ करौ तथा । मध्याह्ने हृदयस्थौ तु कृत्वा
जपमुदीरयेत् ॥ व्यासः—धृत्वा पवित्रं सम्प्रोक्ष्य जपस्थानं कुशोदकैः ।
आधारादीन् नमस्कृत्य कुशाग्रैरासनं ततः ॥ बद्ध्वा पद्मासनं वापि स्वस्तिकं
वा यथासुखम् । ॐ भूर्भुवः स्वरोमिति जपित्वासनमुपविशेत् ॥ पटले—
अप्रोक्षितजपस्थानाच्छक्रो हरति यजपम् । (तस्माज्जपान्ते तत्प्रोक्ष्य
ललाटे तिलकं क्रियात्) ॥ वृद्धमनुः—वस्त्रेणाच्छाद्य तु करं दक्षिणं यः
सदा जपेत् । तस्य स्यात्सफलं जाप्यं तद्धीनमफलं स्मृतम् ॥ अत एव
जपार्थं सा 'गोमुखी' ध्रियते जनैः ॥

१८७. 'जपसङ्ख्या.' स्मृत्यन्तरे—सायं प्रातश्च मध्याह्ने सावित्रीं
वाग्यतो जपेत् । सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशावराम् ॥ मनुः—विधिय-
ज्ञाजपयज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः । उपांशुः स्याच्छतगुणः साहस्रो मानसः
स्मृतः ॥ व्यासः—अष्टोत्तरशतं नित्यमष्टाविंशतिरेव वा । विधिना
दशकं वापि त्रिकालेषु जपेद्बुधः । तत उद्वास्य गायत्रीमुत्तमेत्यनुवाकतः ॥

१८८. 'जपफलम्.' नृसिंहपुराणे—त्रिविधो जपयज्ञः स्यात्तस्य भेदं
निबोधत । वाचिकश्च उपांशुश्च मानसस्त्रिविधः स्मृतः ॥ त्रयाणां जप-
यज्ञानां श्रेयान्त्वादुत्तरोत्तरः ॥ 'एतेषां लक्षणान्याह.' विश्वामित्रः—
यदुच्चनीचस्वरितैः शब्दैः स्पष्टपदाक्षरैः । मन्त्रमुच्चारयेद्वाचा 'वाचिको'ऽयं
जपः स्मृतः ॥ शनैरुच्चारयेन्मन्त्रमीषदोष्ठौ च चालयेत् । अपरैर्न श्रुतः
किञ्चित्स 'उपांशु' र्जपः स्मृतः । धिया यदक्षरश्रेण्या वर्णाद्वर्णं पदात्पदम् ।
शब्दार्थचिन्तनं भूप कथ्यते 'मानसो' जपः ॥

१८९. 'जपलक्षणम्.' स्मृत्यन्तरे—सम्पुटकपडोद्वारा गायत्री

त्रिविधा मता । तत्रैकप्रणवा ग्राह्या गृहस्थैर्व्रतचारिभिः ॥ गृहस्थो ब्रह्मचारी च प्रणवाद्यामिमां जपेत् । अन्ते यः प्रणवं कुर्यान्नासौ वृद्धिमवाप्नुयात् ॥ सम्पुटां च षडोङ्कारां गायत्रीं च जपेयतिः ॥ गायत्रीकल्पे—पर्वमिस्तु जपेद्देवीं माला काम्यजपे स्मृता । गायत्री वेदमूला स्याद्वेदः पर्वसु गीयते ॥ आरभ्यानामिकामध्यं पर्वाण्युक्तान्यनुक्रमात् । तर्जनीमूलपर्यन्तं जपेद्दशसु पर्वसु ॥ मध्यमाङ्गुलिमूले तु यत्पर्वद्वितयं भवेत् । तं वै 'मेरुं' विजानीया-ज्जपे तं नातिलङ्घयेत् ॥

१९०. 'गायत्रीजपविधिः.' बौधायनः—दर्मेष्वासीनो दर्भान् धारयमाणः प्राञ्जुखः सावित्रीमावर्तयेत् ॥ शङ्खः—कुशमयासनासीनः कुशोत्तरीयवान् कुशपवित्रपाणिः प्राञ्जुखः सूर्याभिमुखो वाक्षमालामादाय देवताध्यायी जपं कुर्यात् ॥ तत्र ॐभूर्भुवः स्वरित्यनेन त्रिवारं हृदय-शिरःशिखास्थानानि मार्जयेत् ॥ योगियाज्ञवल्क्यः—सविता देवता ह्यस्या मुखमग्निस्तदित्यृचः । विश्वामित्र ऋषिश्छन्दो गायत्रं च विधीयते ॥ कर्मन्द्रियाणि पञ्चैव पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि च । पञ्च पञ्चेन्द्रियार्थाश्च भूतानां चैव पञ्चकम् ॥ मनोबुद्धिस्तथात्मा च अव्यक्तं च यदुत्तमम् । चतुर्विंश-स्तथैतानि गायत्र्या अक्षराणि तु ॥ प्रणवं पुरुषं त्रिद्वि सर्वगं पञ्चविंशक-म् । ॐकारः पूर्वमुच्चार्यो भूर्भुवः स्वस्त्यैव च ॥ गायत्री प्रणवश्चान्ते जप एवमुदाहृतः । सप्तभिः पावयेद्देहं दशभिः प्रापयेदिवम् ॥ विंशत्यावर्तिता देवी नयते चेश्वरालयम् । अष्टोत्तरशतं जप्ता तारयेज्जन्मसागरात् ॥ तीर्णो न पश्यति प्रायो जन्ममृत्युं हि दारुणम् । दशभिर्जन्मजनितं शतेन तु पुरा कृतम् ॥ त्रिजन्मजं सहस्रेण गायत्री हन्ति किल्बिषम् ॥

१९१. 'गायत्रीजपफलम्.' छन्दोगपरिशिष्टे—सर्वेषामेव वेदानां गुह्योपनिषदां तथा । सारभूता तु गायत्री निर्गता ब्रह्मणो मुखात् ॥ बृहद्यमः—न तथा वेदजपतः पापं निर्दहति द्विजः । यथा सावित्रीज-पतः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ कूर्मपुराणे—गायत्रीं चैव वेदांश्च तुलया समतोलयत् । वेदा एकत्र साङ्गास्तु गायत्री चैकतः स्मृता ॥ योगिया-ज्ञवल्क्यः—वेदाः साङ्गास्तु चत्वारोऽधीताः सर्वेऽथ वाङ्मयाः । गायत्री यो न जानाति वृथा तस्य परिश्रमः ॥ गायत्रीमात्रसन्तुष्टः श्रेयान्विप्रः सुयन्त्रिनः । नाऽयन्त्रितस्त्रिवेदी च सर्वाशी सर्वविक्रयी ॥

१९२. 'सप्तमहाव्याहृतयः.' योगियाज्ञवल्क्यः—व्याहृतीनां तु सर्वासामार्षं चैव प्रजापतिः । सप्त छन्दांसि प्रोक्तानि छादनानि तु सर्वशः ॥ गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च जगती त्रिष्टुबेव च । पङ्क्तिश्च बृहती चेति

सप्त छन्दांसि तानि वै ॥ अग्निर्वायुस्तथादित्यो बृहस्पतिरपांपतिः । इन्द्रश्च विश्वेदेवाश्च देवताः समुदाहृताः ॥ अनाम्नातेषु नित्येषु प्रायश्चित्तेषु सर्वदा । प्राणायामप्रयोगे च विनियोग उदाहृतः ॥

१९३. 'अभिवादनम्.' होलिर्भाष्ये—यस्य देशो न विज्ञातो नाम गोत्रं त्रिपूरुषम् । कन्यादाने पितृश्राद्धे नमस्कारे च वर्जयेत् ॥ नागदेवः—पाण्डुं पतितं ब्राह्मं महापातकिनं शठम् । सोपान्तकं कृतघ्नं च नाभिवादेत्कदाचन ॥ धावन्तं च प्रमत्तं च शूदाचारकरं तथा । भुजानमप्यनाचान्तं नास्तिकं नाभिवादयेत् ॥ जपन्तं च जलस्थं च समितुप्पकुशानलात् । उदपात्रं तथा भैक्ष्यं वहन्तं नाभिवादयेत् ॥ जमदग्निः—देवताप्रतिमां दृष्ट्वा यतिं दृष्ट्वा त्रिदण्डिनम् । नमस्कारं न कुर्याच्छेप्रायश्चित्ती नवेद्विजः ॥ उक्तं च—दूरस्थं जलमध्यस्थं धावन्तं धनयतिनम् । स्नानं गृहं चाशुचिकं नमस्कारांस्तु वर्जयेत् । नमस्कारं विना विप्र आशीर्वादं प्रयच्छति । विप्रो भवति चाण्डालो गृहानो नरकं व्रजेत् ॥ समायां यज्ञशालायां देवतावतनेषु च । प्रत्येकं तु नमस्कारो हन्ति पुण्यं पुरा कृतम् ॥ यदि स्नातो गवेद्विप्रो मन्त्रकं तिलकं विना । नमस्कारं न कुर्यात्तमिति प्रोचुर्मनीषिणः ॥ आद्विककारिकासु—लौकिकं वैदिकं कर्म तथाध्यामिकमादितः । भो शब्दं कीर्तयेदन्ते स्वस्य नामाभिवादाने । समासु चैव सर्वासु यज्ञे राजगृहेषु च । नमस्कारं प्रकुर्वीत ब्राह्मणं न पृथङ्मेव ॥ समितुप्पकुशान्यम्बुमृत्तिकाक्षतपाणिनः । जपं होमं च कुर्वाणा नाभिवाद्यास्तथा द्विजाः ॥ धावन्तं च प्रमत्तं वा मूर्खोच्चारकरं तथा ॥ योगिनं च तपःसक्तं ध्यानस्थं नाभिवादयेत् ॥

१९४. 'सन्ध्यामन्त्रक्रमः.' योगियाज्ञवल्क्यः—ओंकारो व्याहृतयश्चैव गायत्री सशिरा तथा । आपोहिष्ठा ऋचन्तिसः सूक्तमेवाधमर्षणम् ॥ आदित्यरक्षणार्थं तु सायंप्रातर्दिने दिने । मृष्टाः स्वयम्भुवा पूर्वं ब्रह्मणस्तन्मुखं स्मृतम् ॥

१९५. 'सन्ध्यास्तुतिः.' विश्वामित्रकल्पे—विप्रो वृक्षस्तस्य मूलं च सन्ध्या वेदः शाखा धर्मकर्मभिपत्रे । तस्मान्मूलं यत्नतो रक्षणीयं छिन्ने मूले नैव शाखा न पत्रे ॥ ॐकारपौढमूलः क्रमपदसहितश्छन्दविस्तीर्ण-शाखो ऋक्पत्रः सामपुष्पो यजुरधिकफलोऽथर्वगन्धं दधानः । यज्ञच्छायासमेतो द्विजमधुपगणैः सेव्यमानः प्रभाते मध्ये सायं त्रिकालं सुचरित-चरितः पातु वो वेदवृक्षः ॥ स्वकाले सेविता नित्यं सन्ध्या कामदुघा भवेत् । अकाले सेविता सा च सन्ध्या वन्ध्या वधूरिव ॥

ॐ विष्णवे नमः—वामकरं प्रक्षाल्य । ॐ मधुसूदनाय नमः—(ऊर्ध्वोष्ठं प्रक्षाल्य) (ॐ त्रिविक्रमाय नमः—अधरोष्ठप्रोक्षणम् ॥ ॐ वामनाय नमः—ॐ श्रीधराय नमः—उन्मार्जनम् ॥ ॐ हृषीकेशाय नमः—हस्तौ प्रक्षाल्य ॥ ॐ पद्मनाभाय नमः—(पादं प्रक्षाल्य) ॥ ॐ दामोदराय नमः—(मूर्धानं प्रोक्षयेत्) ॥ ॐ सङ्कर्षणाय नमः—आस्यप्रोक्षणम् ॥ ॐ वासुदेवाय नमः—दक्षिणनासापुटस्पर्शनम् ॥ ॐ प्रद्युम्नाय नमः—वामनासापुटस्पर्शनम् ॥ ॐ अनिरुद्धाय नमः—दक्षिणनेत्रस्पर्शनम् ॥ ॐ पुरुषोत्तमाय नमः—वामनेत्रस्पर्शनम् ॥ ॐ अधोक्षजाय नमः—दक्षिणकर्णस्पर्शनम् ॥ ॐ नारसिंहाय नमः—वामकर्णस्पर्शनम् ॥ ॐ अच्युताय नमः—नाभिस्पर्शनम् ॥ ॐ जनार्दनाय नमः—हृदयस्पर्शनम् ॥ ॐ उपेन्द्राय नमः—मस्तकस्पर्शनम् ॥ ॐ हरये नमः—दक्षिणबाहुस्पर्शनम् ॥ ॐ श्रीकृष्णाय नमः—वामबाहुस्पर्शनम् ॥ 'प्राणायामः'—प्रणवपूर्वकद्वादशाक्षरीमहामन्त्रस्य पञ्चमः ऋषिः । परमात्मा देवता । दैवीगायत्री छन्दः । सप्तानां व्याहृतीनां विश्वामित्रजमदग्निभरद्वाजगौतमात्रिवसिष्ठकश्यपा ऋषयः । अग्निवायुसूर्यवृहस्पतिवरुणेन्द्रविश्वेदेवा देवताः । गायत्र्युष्णिगनुष्टुप्बृहतीपङ्क्तित्रिष्टुब्जगत्यञ्छन्दांसि । तत्सवितुरित्यस्य विश्वामित्र ऋषिः । सविता देवता । गायत्री छन्दः । तथा च । आपोज्योतिरित्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । ब्रह्माग्निवायुसूर्या देवताः । यजुश्छन्दः । सर्वेषां प्राणायामे विनियोगः—'ॐ नमो भगवते वासुदेवाय—ॐ भूः । ॐ भुवः । ॐ स्वः । ॐ महः । ॐ जनः । ॐ तपः । ॐ सत्यम् । ॐ तत्सवितुर्वरेणम् ॥ ६ ॥ ॐ आपोज्योतीरसोमृतं ब्रह्मभूभुवःस्वरोम् ॥ 'पवित्रधारणम्'—ॐ पवित्रैस्तथो वैष्णव्यौ

(१) इति मन्त्रेणात्मनः प्रदक्षिणमुदकं क्षिपेत् । (२) ततः कनिष्ठिकाऽनामिकाभ्यां वामनासापुटं सम्पीड्य दक्षिणेन वायुं पूरयेत् इति पूरकः ॥ ततोऽङ्गुष्ठेन दक्षिणनासापुटं सम्पीड्य । एवमुभयनासापुटनिरोधे सति । पुनः ॐ भूरित्यादिस्वरोमित्यन्तेनैकावृत्तिपठितेन कुम्भकं कृत्वा । ततः कनिष्ठानामिके विमुच्य । पुनः ॐ भूरित्यादिस्वरोमित्यन्तमेकावृत्त्या पठित्वा वायुं रेचयेदिति रेचकः । (३) एतन्मन्त्रेण पवित्रधारणम् । जीवत्पितृकश्चेत्तेन कुशपवित्रार्थं हेमपवित्रं धार्यम् ॥

सवितुर्वैष्णवसवऽउत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य
 रुश्मिभिः * * * तस्य ते पवित्रपते पवित्रपू-
 तस्य यत्कामऽपुने तच्छेकेयम् ॥ ७ ॥ 'हृदि पवित्रकर-
 णम्'—ॐ विष्णुर्विष्णुः । ॐ वाग्वाक् । ॐ प्राणः प्राणः । ॐ च-
 क्षुश्चक्षुः । ॐ श्रोत्रं श्रोत्रम् । ॐ नाभिः । ॐ हृदयम् । ॐ कण्ठः ।
 ॐ मुखम् । ॐ शिरः । ॐ शिखा । ॐ बाहुभ्यां यशोवल्गुम् ॥
 अपवित्रः पवित्रो वेत्यस्य वामदेव ऋषिः । मुखे विष्णुर्देवता । गा-
 यत्री छन्दः । हृदि पवित्रकरणे विनियोगः—अपवित्रः पवित्रो वा
 सर्वावस्थां गतोऽपि वा । यः स्मरेत्पुण्डरीकाक्षं स बाह्याभ्यन्तरः
 शुचिः ॥ 'सङ्कल्पः'—ममोपात्तदुरितक्षयद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं
 प्रातःसन्ध्योपासनमहं करिष्ये ॥ 'भूयार्थना'—पृथिवीत्यस्य मेरुपृष्ठ
 ऋषिः । कूर्मो देवता । सुतलं छन्दः । आसने विनियोगः—पृ-
 थिवि त्वया धृता लोका देवि त्वं विष्णुना धृता । त्वं च धारय मां
 देवि पवित्रं कुरु चासनम् ॥ 'भूतशुद्धिः'—अपसर्पन्तु ते भूता ये
 भूता भूमिसंस्थिताः । ये भूता विघ्नकर्तारस्ते नश्यन्तु शिवाज्ञया ॥
 अपक्रामन्तु भूतानि पिशाचाः सर्वतोदिशम् । सर्वेषामविरोधेन स-
 न्ध्याकर्म समारभे ॥ (अनेन मन्त्रेण वामपादपार्ष्णिना त्रिवारं भूमिं
 ताडयेत्) 'भैरवनमस्कारः'—तीक्ष्णदंष्ट्र महाकाय कल्पान्तदहनो-
 पम । भैरवाय नमस्तुभ्यमनुज्ञां दातुमर्हसि ॥ 'माजनम्'—ॐ भूः
 पुनातु—(शिरसि) । ॐ भुवः पुनातु—(नेत्रयोः) । ॐ स्वः पु-
 नातु (कण्ठे) । ॐ महः पुनातु—(हृदये) । ॐ जनः पुनातु—
 (नाभ्याम्) । ॐ तपः पुनातु—(पादयोः) । ॐ सत्यं पुनातु—
 (पुनः शिरसि) । ॐ स्रं ब्रह्म पुनातु—(सर्वत्र) ॥ ॐ आपो
 हि । ष्ठा मयोभुवः—(इति मस्तके) । ॐ ता नऽऊर्जं दधा-
 तन (इति भूमौ) । ॐ मुहे रणाय चक्षसे (इति हृदये) ॥
 ८ ॥ ॐ यो वै शिवतमो रसः—(इति हृदये) । ॐ त-
 स्य भाजयतेह नः—(इति भूमौ) । ॐ उशुतीरिव मातरः—
 (इति मस्तके) ॥ ९ ॥ ॐ तस्माऽअरङ्गमाम वुः—(इति
 मस्तके) । ॐ यस्य क्षयाय जिह्वय (इति हृदये) । ॐ आ-

पौ जनयथा च नऽ (इति मूमौ) ॥ १० $\frac{1}{3}$ (शेषमुदकं
 भुवि क्षिपेत्) ॥ 'व्याहृतिपूर्वकं गायत्रीपठङ्गन्यासाः'—ओङ्कारस्य
 ब्रह्मा ऋषिः । अग्निर्देवता गायत्री छन्दः । प्रथमस्वरो बीजम् ।
 पञ्चमः स्वरः शक्तिः । शिवं कीलकं विद्युद्वर्णं । न्यासे विनियोगः—
 ॐ अङ्गुष्ठाग्रे तु गोविन्दम् ॐ तर्जन्यां तु महीधरम् । ॐ मध्यमा-
 याम्—हरीकेशम् । ॐ अनामिकायाम्—त्रिविक्रमम् । ॐ कनिष्ठि-
 कायाम्—न्यसेद्विष्णुम् । ॐ करमध्ये तु माधवम् । ॐ करपृष्ठे हरिं
 विद्यान्मणिवन्धे जनार्दनम् ॥ (एवं यः कुरुते जाप्यं तत्सर्वं चाक्षयं
 भवेत्) ॥ ॐ भूः—अङ्गुष्ठाभ्यां नमः । ॐ भुवः—तर्जनीभ्यां
 नमः । ॐ स्वः—मध्यमाभ्यां नमः । ॐ तत्सवितुर्वरेण्यम्—
 अनामिकाभ्यां नमः । ॐ भर्गो देवस्य धीमहि—कनिष्ठिकाभ्यां
 नमः । ॐ वियो यो नः प्रचोदयात्—करतलकरपृष्ठाभ्यां नमः ।
 ॐ भूः—हृदयाय नमः । ॐ भुवः—शिरसे स्वाहा । ॐ
 स्वः—शिखायै वषट् । ॐ तत्सवितुर्वरेण्यम्—कवचाय हुम् ।
 ॐ भर्गो देवस्य धीमहि—नेत्रत्रयाय वौषट् । ॐ वियो यो नः प्र-
 चोदयात्—अस्त्राय फट् ॥ 'अथ प्रणवन्यासः'—ॐ अकारम्—
 नाभौ । ॐ उकारम्—हृदये । ॐ मकारम्—मूर्ध्नि ॥ 'व्याहृति-
 न्यासाः'—ॐ भूः—पादयोः । ॐ भुवः—जान्वोः । ॐ
 स्वः—ऊर्वोः । ॐ महः—जठरे । ॐ जनः—कण्ठे । ॐ
 तपः—मुखे । ॐ सत्यम्—शिरसि ॥ 'अक्षरन्यासाः'—ॐ तका-
 रम्—पादाङ्गुष्ठयोः । ॐ सकारम्—गुल्फयोः । ॐ विकारम्—
 जङ्घयोः । ॐ तुकारम्—जान्वोः । ॐ वकारम्—ऊर्वोः । ॐ रेका-
 रम्—गुदे । ॐ णिकारम्—लिङ्गे । ॐ यकारम्—कट्याम् । ॐ
 भकारम्—नाभौ । ॐ गोकारम्—उदरे । ॐ देकारम्—स्तनयोः ।
 ॐ वकारम्—हृदये । ॐ सकारम्—कण्ठे । ॐ धीकारम्—मुखे ।
 ॐ मकारम्—तालुदेशे । ॐ हिकारम्—नासिकाग्रे । ॐ धिका-
 रम्—नेत्रयोः । ॐ योकारम्—भुवोर्मध्ये । ॐ द्वितीययोकारम्—
 ललाटे । ॐ नकारम्—पूर्वमुखे । ॐ प्रकारम्—दक्षिणमुखे । ॐ
 चोकारम्—पश्चिममुखे । ॐ दकारम्—उत्तरमुखे । ॐ याकारम्—
 मूर्ध्नि । ॐ व्यञ्जनतकारम् व्यापकं सर्वतो न्यसेत् ॥ 'शिरो-
 न्यासाः'—ॐ आपो गुह्ये । ॐ ज्योतिश्चक्षुषि । ॐ रसो वक्त्रे ।
 ॐ अमृतं जानुनि । ॐ ब्रह्म हृदये । ॐ भूः पादयोः । ॐ

भुवः नार्भा । ॐ स्वः ललाटे । ॐकारम् मूर्ध्नि ॥ 'अथ गा-
यत्र्यावाहनम्' गायत्रीं व्यक्षरां बालां साक्षसूत्रकमण्डलुम् । रक्त-
वस्त्रां चतुर्हस्तां हंसवाहनसंस्थिताम् । ऋग्वेदस्य कृतोत्सङ्गां सर्वदेव-
नमस्कृताम् । ब्रह्मार्णीं ब्रह्मदेवत्यां ब्रह्मलोकनिवासिनीम् । आ-
वाहयाम्यहं देवीमायान्तीं सूर्यमण्डलात् । आगच्छ वरदे देवि
व्यक्षरे ब्रह्मवादिनि । गायत्रि छन्दसां मातृब्रह्मयोनि नमोऽस्तु
ते ॥ 'अम्बुप्राशनम्' सूर्यश्चमेत्यस्य नारायण ऋषिः । सूर्यो
देवता । अनुष्टुप् छन्दः । अम्बुप्राशने विनियोगः । ॐ सूर्यश्च
मामन्युश्च मन्युपतयश्च मन्युकृतेभ्यः पापेभ्यो रक्षन्ताम् । यद्रात्र्या
पापमकार्षम् । मनसा वाचा हस्ताभ्याम् । पद्भ्यामुदरेण शिखा ।
रात्रिस्तदवलुम्पतु । यत्किञ्चित् दुरितं मयि । इदमहं माममृत-
योनां । सूर्ये ज्योतिषि जुहोमि स्वाहा ॥ 'ततो द्विराचमनम्'
ॐ केशवाय नमः स्वाहा । ॐ नारायणाय नमः स्वाहा । ॐ
माधवाय नमः स्वाहा ॥ 'हस्तप्रक्षालनम्' ॐ गाविन्दाय
नमः ॥ 'पुनश्च मार्जनम्' आपोहिष्ठेति तिमृणां सिन्धुद्वीप
ऋषिः । आपो देवता । गायत्री छन्दः । मार्जने विनियोगः
ॐ आपो हि । पृथा मयो भुवः ० । ११ ॥ ॐ यो वः शिवतमो ० ।
१२ ॥ ॐ तस्माऽअरङ्गमा ० । १३ ॥ 'जलावग्रहणम्'
सुमित्रियादुर्मित्रिया इति द्वयोः प्रजापतिर्ऋषिः । आपो देवता ।
अनुष्टुप् छन्दः । जलावग्रहणे विनियोगः । ॐ सुमित्रिया नऽ
आपऽओषधयऽ सन्तु । दुर्मित्रियास्तस्मै सन्तु यो-
स्मान्द्वेष्टि यच्च वुयं द्विष्मऽ १४ ॥ 'अघमर्षणम्'
द्रुपदादिवेत्यस्य कोकिलराजपुत्र ऋषिः । आपो देवता अनुष्टुप्
छन्दः । अघमर्षणे विनियोगः । ॐ द्रुपदादिव मुमुक्षानऽ ।
स्विन्नऽ स्नातो मलादिव । पूतम्पवित्रेणैवाज्युमार्ष-
शुन्धन्तु मैत्रसऽ ॥ १५ ॥ 'पापपुरुषनिरसनम्' ऋतं च
सत्यं चेत्यस्याघमर्षण ऋषिः । भाववृत्तो देवता । अनुष्टुप् छन्दः ।

१ (एतन्मन्त्रेण जलं प्राश्य) । २ (हस्तं प्रक्षाल्य) ॥ ३ (एतैर्मन्त्रैर्मार्जनं कु-
र्यात्) । ४ अनेन मन्त्रेण सन्ध्योपयोगि जलं वामहस्ते गृहीत्वा तं न्युञ्जेन दक्षिणह-
स्तेनाच्छाद्य ॥

पापपु० विनियोगः—ॐ ऋतं च सत्यं चाभीष्टान्तपसोर्ध्य-
जायत । ततो रात्र्यजायत ततः समुद्रोऽर्णवः । समुद्राद-
र्णवादधिसंवत्सरोऽर्जायत । अहोरात्राणि विदधुर्द्विष्व-
स्य मिषतो वृशी । सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमेकल्प-
यत् । दिवं च पृथिवीं चान्तरिक्षमथो स्वः । १६ ॥ 'अर्घ्यदा-
नम्'—ॐ भूर्भुवःस्वरिति महाव्याहतीनां परमेष्ठी प्रजापति-
र्ऋषिः । अग्निवायुसूर्या देवताः । गायत्र्युष्णिगनुष्टुभश्छन्दांसि ।
ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं विश्वामित्रकृषिः । सविता देवता । गायत्री-
छन्दः । अर्घ्यदाने विनियोगः । ॐ भूर्भुवः स्वः ॐ तत्स-
वितु० । १७ ॥ ब्रह्मन्मरूपिणे सूर्यनारायणाय नमः इद-
मर्घ्यं दत्तं न मम ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः ॐ तत्सवितु० । १८ ॥
ब्र० सू० इ० द० न मम ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः ॐ तत्सवितु० ।
१९ ॥ ब्र० सू० इ० द० न मम ॥ (कालातिक्रमे सति—ॐ आ-
कृष्णेन । रजसा वर्तमानो निवेशयन्मृतम्मर्त्यञ्च । हिर-
ण्ययेन सविता रथेना देवो याति भुवनानि पश्यन् ।
२० ॥ ब्र० सू० इ० द० न मम ॥ ततः—ॐ असावादित्यो ब्रह्म ॥
'आचमनम्'—ॐ केशवाय नमः स्वाहा । ॐ नारायणाय नमः स्वाहा ।
ॐ माधवाय नमः स्वाहा ॥ 'हस्तप्रक्षालनम्'—ॐ गोविन्दाय नमः ॥
'आत्मनः समन्तात्प्रदक्षिणवदुदकक्षेपणम्'—ॐ नमो भगवते वासुदे-
वाय ॥ 'प्राणायामाः'—तत्रादौ 'पूरकः'—ॐ भूः । ॐ भुवः ।
ॐ स्वः । ॐ महः । ॐ जनः । ॐ तपः । ॐ सत्यम् । ॐ तत्स-
वितुर्व० । २१ ॥ ॐ आपोज्योतीरसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवःस्व-
रोम् । ॐ विष्णवे नमः—(एवं दक्षिणनासापुटपीडनपूर्वकं मनसा

(१) इति मन्त्रेण तदाच्छादितं जलमवग्राणपूर्वकं वामभागे निक्षिपेत् ॥ (२)
अनेन प्रकारेण 'पश्चासनस्थित्या' प्रातः सूर्याभिमुखं गन्धाक्षतपुष्पयुक्तानि त्रीण्य-
र्घ्याणि दद्यात् ॥ दत्तार्घ्यादकेन दक्षिणनासाचक्षु श्रोत्रस्पर्शनं कुर्यात् ॥ (३) अनेन
मन्त्रेण चतुर्थार्घ्यं दद्यात् ॥ (४) अनेन मन्त्रेण प्रदक्षिणवदुदकं क्षिपेत् ॥

‘विष्णुं’ ध्यायेत्) ॥ ‘कुम्भकः’—ॐ भूः । ॐ भुवः । ॐ स्वः ।
 ॐ महः । ॐ जनः । ॐ तपः । ॐ सत्यम् । ॐ तत्सवितुर्वरेणम् ।
 २२^{३१} ॥ ॐ आपोज्योतीरसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवःस्वरोम् । ॐ ब्र-
 ह्मणे नमः—(एवं वामनामापुटपीडनपूर्वकं मनसा ‘ब्रह्माणं’ ध्यायेत्) ॥
 ‘रेचकः’—ॐ भूः । ॐ भुवः । ॐ स्वः । ॐ महः । ॐ जनः ।
 ॐ तपः । ॐ सत्यम् । ॐ तत्सवितुर्वरेणम् २३^{३१} ॥ ॐ आपोज्यो-
 तीरसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवःस्वरोम् । ॐ महेश्वराय नमः—
 (एवमुभयनामापुटपीडनपूर्वकं मनसा ‘महेश्वरं’ ध्यायेत्) ॥ ‘सूर्यो-
 पस्थानम्’—उदयमुदत्यमिति द्वयोः प्रस्कण्वऋषिः । सूर्यो
 देवता । अनुष्टुप् छन्दः । चित्रं देवानामित्यस्य कुत्साङ्गि-
 रसऋषिः । सूर्यो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः । तच्चक्षुरित्यस्य
 दध्यङ्गाथर्वणऋषिः । सूर्यो देवता । उष्णिक् छन्दः । सूर्योप-
 स्थाने विनियोगः—ॐ उद्वयन्तमसस्पर्षि स्वः पश्यन्तुऽ-
 उत्तरम् । देवन्देवत्रा सूर्यमगन्मज्ज्योतिरुत्तमम् ।
 २४^{३१} ॥ उदत्यञ्जातवेदसन्देवं ब्रह्मन्ति केतवः । दृशे-
 त्विध्याय सूर्यम् । २५^{३१} ॥ चित्रन्देवानामुदगादनीकु-
 चक्षुर्मित्रस्य ब्रह्मणस्याग्नेः । आप्ता इद्यावापृथिवोऽ-
 अन्तरिक्षं सूर्योऽआत्कमा जगतस्तुस्त्युषश्च । २६^{४३} ॥
 तच्चक्षुर्देवहितम्पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरत् । पश्येम शरदःशत-
 जीवेम शरदःशतं शृणुयाम शरदःशतम्प्रब्रवाम शर-
 दःशतमदीनां स्याम शरदःशतम्भूयश्च शरदःशतात्
 । २७^{२४} ॥ ‘गायत्र्यावाहनम्’—तेजोसीत्यस्य परमेष्ठी प्रजापति-
 ऋषिः । आज्यं देवता जगती छन्दः । यजुर्गायत्र्यावाहने विनि-
 योगः—*ॐ तेजोसि शुक्रमस्यमृतमसि धामनामासि
 प्रियन्देवानामना धृष्टन्देवयजनमसि । २८^{३१} ॥ ‘गायत्र्यु-
 पस्थानम्’—तुरीयपदस्य विमलऋषिः परमात्मा देवता । गा-

यत्री छन्दः गायत्र्युपस्थाने विनियोगः—ॐ गायत्र्यस्यैकपदी ।
द्विपदी त्रिपदी चतुष्पद्यपद्यसि । नहि पद्यसे नमस्ते तुरीयाय
दर्शताय पदाय परोरजसे सावदोम् ॥ ‘गायत्रीरूपम्’—तत्सवि-
तुरित्यस्य विश्वामित्रऋषिः । सविता देवता । गायत्री छन्दः ।
वायव्यं वीजम् । चतुर्थे शक्तिः । पञ्चविंशतिर्व्यञ्जनानि कीलकम् ।
चतुर्थं पदम् । प्रणवो मुखम् । (अग्निर्मुखम्) । ब्रह्मा शिरः । विष्णु-
हृदयम् । रुद्रः कवचम् । परमात्मा शरीरम् । श्वेतवर्णा साङ्ख्यायन-
सगोत्राः पट्स्वराः । सरस्वती जिह्वा । पिङ्गाक्षी त्रिपदा गायत्री ।
अशेषपापक्षयार्थं जपे विनियोगः ॥ ‘गायत्रीध्यानम्’—मुक्ता-
विद्रुमहेमनीलधवलच्छायैर्मुखैस्त्रीक्ष्णैर्युक्तामिन्दुनिवद्वरत्नमुकुटां त-
त्त्वान्मवर्णात्मिकाम् । गायत्रीं वरदाभगाङ्कुशकशा शुभ्रं कपालं
गुणं शङ्खं चक्रमथारविन्दयुगलं हस्तैर्वहन्तीं भजे ॥ ‘सूर्यनाराय-
णप्रार्थना’—ध्येयः सदा सवितुमण्डलमध्यवर्ती नारायणः सर-
सिजासनसन्निविष्टः । केयूरवान्मकरकुण्डलवान् किरीटी हारी
हिरण्यवपुर्धृतशङ्खचक्रः ॥ सूर्यमण्डलगं विष्णुं ध्यात्वा विष्णुप्रीत्यर्थं
(अमुकसंख्या) गायत्रीजपमहं करिष्ये । नारायणाय विद्महे वासुदेवाय
धीमहि । तन्नो विष्णुः प्रचोदयात् ॥ ‘गायत्रीप्रार्थना’—बहुरुपिणि
गायत्रि दिव्ये संध्ये सरस्वति ॥ अजरे अमरे देवि ब्रह्मयोनि नमोऽस्तु ते ॥
ब्रह्मशापाद्विमुक्ता भव । विश्वामित्रशापाद्विमुक्ता भव । वसिष्ठशापाद्वि-
मुक्ता भव ॥ (क्षेपकाणि)—‘गायत्रीशापविमोचनम्’—अस्य श्रीब्रह्मशा-
पविमोचनमन्त्रस्य ब्रह्मा ऋषिः । मुक्तिमुक्तिप्रदा ब्रह्मशापविमोचनी
गायत्रीशक्तिर्देवता । गायत्री छन्दः । ब्रह्मशापविमोचनार्थं जपे
विनियोगः—गायत्रीं ब्रह्मेत्युपासीत यद्रूपं ब्रह्मविदो विदुः । तां
पश्यन्ति धीराः सुमनसा वाचामग्रतः । ॐ वेदान्तनाथाय विद्महे
हिरण्यगर्भाय धीमहि । तन्नो ब्रह्म प्रचोदयात् ॥ ॐ देवि गा-
यत्रि त्वं ब्रह्मशापाद्विमुक्ता भव ॥ अस्य श्रीवसिष्ठशापविमोचन-
मन्त्रस्य निग्रहानुग्रहकर्ता वसिष्ठऋषिः । वसिष्ठानुगृहीता गाय-
त्रीशक्तिर्देवता । विश्वोद्भवा गायत्री छन्दः । वसिष्ठशापविमोच-
नार्थं जपे विनियोगः—ॐ सोऽहमर्कमयं ज्योतिरात्मज्योतिरहं

शिवः । आत्मज्योतिरहं शुक्रः सर्वज्योती रसोस्म्यहम् ॥ इत्युक्त्वा
 'योनिमुद्रां' प्रदर्श्य गायत्रीत्रयं पठित्वा ॥ ॐ देवि गायत्रि त्वं वसिष्ठ-
 शापाद्धिमुक्ता भव ॥ अस्य श्रीविश्वामित्रशापविमोचनमन्त्रस्य
 नूतनसृष्टिकर्ता विश्वामित्र ऋषिः । विश्वामित्रानुगृहीता गायत्री-
 शक्तिर्देवता । वाग्देहा गायत्री छन्दः । विश्वामित्रशापविमोचनार्थं
 जपे विनियोगः—गायत्रीं भजाम्यग्निमुखीं विश्वगर्भा यदुद्भवाः ।
 देवाश्चक्रिरे विश्वसृष्टिं तां कल्याणीमिष्टकरीं प्रपद्ये । यन्मुखाग्निः-
 सृतोऽखिलवेदगर्भः । शापयुक्ता तु गायत्री सफला न कदाचन ।
 शापादुच्चारिता सा तु भुक्तिमुक्तिफलप्रदा ॥ (इति शापविमोचनानि
 कृताकृतानि) ॥ (श्लेषकम्)—'गायत्र्यस्त्रोपाहरणम्'—अस्य गाय-
 त्र्यस्त्रोपाहरणमन्त्रस्य ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा ऋषयः । ऋग्यजुःसामानि
 छन्दांसि । क्रियामयवपुः परात्परशक्तिर्देवता । हं बीजम् । सं
 शक्तिः । सोऽहं कीलकम् । अस्त्रोपसंहरणार्थं जपे विनियोगः—ॐ
 ब्रह्मतेजोज्वालामालिनीं देवीं हां अङ्गुष्ठाभ्यां नमः । ॐ विष्णुते-
 जोज्वालामालिनीं देवीं हां तर्जनीभ्यां नमः । ॐ रुद्रतेजोज्वाला-
 मालिनीं देवीं हं मध्यमाभ्यां नमः । ॐ अग्नितेजोज्वालामालिनीं
 देवीं हं अनामिकाभ्यां नमः । ॐ ज्ञान तेजोज्वालामालिनीं देवीं हां
 कनिष्ठिकाभ्यां नमः । ॐ सत्यतेजोज्वालामालिनीं देवीं हः कर-
 तलकरपृष्ठाभ्यां नमः । बहुरूपिणि गायत्रि दिव्ये सन्ध्ये सरस्वति ।
 अजरं अमरे देदि ब्रह्मयोनिर्नमोऽस्तु ते ॥ (इति गायत्र्यस्त्रोपाह-
 रणं कृताकृतम् ॥) इति श्लेषकम् ॥ 'मुद्राप्रदर्शनम्'—सुमुखं सम्पुटं
 चैव विततं विस्तृतं तथा । द्विमुखं त्रिमुखं चैव चतुःपञ्चमुखं तथा ।
 षण्मुखाऽष्टोमुखं चैव व्यापकाञ्जलिकं तथा । शकटं यमपाशं च ग्रथितं
 चोन्मुखोन्मुखम् । प्रलम्बं मुष्टिकं चैव मत्स्यः कूर्मो वराहकम् ।
 सिंहाक्रान्तं महाक्रान्तं मुद्गरं पल्लवं तथा ॥ 'गायत्रीजपः'—प्रण-
 वस्य ब्रह्मा ऋषिः । परमात्मा देवता । गायत्री छन्दः । व्या-

(१) एता मुद्रा न जानाति गायत्री निष्फला भवेत् । तस्मादाचार्येणाभ्येतृणामेताश्च-
 तुर्यिंशत्तमुद्रा इति कर्तव्यतयावश्यमेव शिक्षणीयाः । तेन गायत्री सुप्रतिष्ठिता सफला
 च भवति ॥ (२) जपमालां 'वस्त्राच्छादितां' 'गोमुखीं' वा नाभिदेशे धृत्वा
 गायत्रीजपः कार्यः ॥

हृतीनां प्रजापतिर्ऋषिः । अग्निवायुसूर्या देवताः । गायत्री छन्दः ।
 सर्वपापक्षयार्थं गायत्रीमन्त्रजपे विनियोगः—ॐ भूर्भुवः स्वः
 ॐ तत्सवि० । ॐ २९^{३५} ॥ 'तथोत्तरं धेनुमुद्रा'—सुरभि-
 र्ज्ञानवैराग्यं योनिः शङ्खोऽथ पङ्कजम् । लिङ्गं निर्वाणकं चैव ज-
 पान्तेऽष्टौ प्रदर्शयेत् ॥ 'सूर्यप्रदक्षिणा'—विश्वतश्चक्षुरिति मन्त्रस्य
 विश्वकर्मा भोवन ऋषिः । विश्वकर्मा देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ।
 सूर्यप्रदक्षिणायां विनियोगः—ॐ त्रिःश्वतश्चक्षुरुत । त्रिःश्वतो
 मुखो त्रिःश्वतो बाहुरुत त्रिःश्वतस्त्पात् । सम्बाहुः स्यान्ध-
 मति सम्पतत्रैदर्यावाभर्मा जुनयन्देवऽएकः ३०^{१०} ॥
 'सूर्यादिदिग्देवतानां नमस्काराः'—एकचक्र इत्यस्य नारायण
 ऋषिः । सूर्यो देवता । उष्णिक् छन्दः । सूर्यनमस्कारे विनियो-
 गः—एकचक्रो यथो यस्य दिव्यः कनकभूषितः । स मे भवतु मुग्धी-
 तः पद्महस्तो दिवाकरः ॥ ॐ गायत्र्यै नमः । ॐ सावित्र्यै नमः ।
 ॐ सन्ध्यायै नमः । ॐ सरस्वत्यै नमः । प्राच्यां दिशि—
 ॐ इन्द्राय नमः । आग्नेय्याम्—ॐ अग्नये नमः । दक्षिणस्याम्—ॐ
 यमाय नमः । नैर्ऋत्याम्—ॐ निरऋतये नमः । पश्चिमे—ॐ वरुणाय
 नमः । वायव्याम्—ॐ वायवे नमः । उत्तरस्याम्—ॐ कुबेराय
 नमः । ईशाच्याम्—ॐ ईश्वराय नमः । ऊर्ध्वायाम्—ॐ ब्रह्मणे
 नमः । अधस्तात्—ॐ विष्णवे नमः । अवाच्यां—ॐ अनन्ताय नमः ।
 'जपनिवेदनम्'—देवागातुविद इत्यस्य मनसस्पतिर्ऋषिः । वातो
 देवता । विराट् छन्दः । जपनिवेदने विनियोगः—ॐ देवा
 गानुविदो गानुं त्रिःचा गानुमित । मनसस्पतऽइम-
 न्देव युज्ञंस्वाहा स्वातेधाः ॥ ३१^{११} ॥ 'जपार्पणम्'—
 अनेन प्रातःसन्ध्याङ्गभूतेनामुकसंख्याकेन अथवा यथाशक्ति गायत्री-
 मन्त्रजपाख्येन कर्मणा श्रीभगवान् ब्रह्मस्वरूपी सूर्यनारायणः
 प्रीयतां न मम ॥ 'प्रार्थना'—यदक्षरपदभ्रष्टं मात्राहीनं तु यद्भवेत् ।
 तत्सर्वं क्षम्यतां देवि काश्यपप्रियवादिनि ॥ 'सन्ध्याविसर्जनम्'—
 उत्तरे शिखरे इत्यस्य कश्यप ऋषिः । सन्ध्या देवता । अनुष्टुप्

छन्दः । मन्ध्याविमर्जने विनियोगः—उत्तरे शिखरे देवि भूम्यां
 पर्वतमस्तके । ब्राह्मणेभ्यो विनिर्मुक्ता गच्छ देवि यथासुखम् ॥
 ‘गोत्रप्रवरोच्चारणम्’—अमुकगोत्रोत्पन्नोऽहं अमुकप्रवरान्वितोऽहं
 शुक्लयजुर्वेदान्तर्गतमाध्यन्दिनवाजसनेयशाखाध्यायी अमुकशर्माऽहं
 इत्युच्चारयेत् ॥ (‘यथोदाहरणम्’—गौतमगोत्रोत्पन्नोऽहं गौतमाङ्गिरस
 आयासेति त्रिप्रवरान्वितोऽहं शुक्लयजुर्वेदान्तर्गतमाध्यन्दिनवाजसनेयशा-
 खाध्यायी नारायणभट्टशर्माऽहमिति) ॥ ‘अभिवादनम्’—भो आचार्य
 त्वामभिवादयामि । भो वैश्वानर त्वामभिवादयामि । भो सूर्या-
 चन्द्रमसौ युवामभिवादयामि । भो याज्ञवल्क्य त्वामभिवाद-
 यामि । भो ईश्वर त्वामभिवादयामि ॥ आकाशात्पतितं तोयं
 यथा गच्छति सागरम् । सर्वदेवनमस्कारः केशवं प्रति गच्छति ॥
 ततो—‘द्विराचमनम्’ ॥ ॐ केशवाय नमः स्वाहा । ॐ नारायणाय
 नमः स्वाहा । ॐ माधवाय नमः स्वाहा ॥ ‘हस्तप्रक्षालनम्’—
 ॐ गोविन्दाय नमः । ‘ईश्वरस्तुतिः’—यस्य स्मृत्या च नामो-
 क्त्या तपोयज्ञक्रियादिषु । न्यूनं सम्पूर्णतां याति मद्यो वन्दे तमच्यु-
 तम् ॥ ‘अर्पणम्’—अनेन प्रातःसन्ध्योपासनाख्येन कर्मणा श्री-
 भगवान् ब्रह्मस्वरूपी परमेश्वरः प्रीयतां न मम ॥ ‘शिखामुक्तिः’—
 ब्रह्मपाशसहस्रेण रुद्रशूलशतेन च । विष्णुचक्रसहस्रेण शिखामुक्तिं
 कगेम्यहम् ॥ ‘शिखाबन्धनम्’— ॥ तूष्णीम् (क्षेपकम्)—‘सन्ध्या-
 ज्ञभूतं गायत्रीतर्पणम्’—गायत्र्या विश्वामित्र ऋषिः सविता देवता ।
 गायत्री छन्दः । गायत्रीतर्पणे विनियोगः—ॐ भूः ऋग्वेदपु-
 रूपम्—तर्पयामि । ॐ भुवः यजुर्वेदपुरुषम्—तर्पयामि । ॐ स्वः
 सामवेदपुरुषम्—तर्पयामि । ॐ महः अथर्ववेदपुरुषम्—तर्पयामि ।
 ॐ जनः इतिहासपुराणपुरुषम्—तर्पयामि । ॐ तपः सर्वागमपुरुषम्—
 तर्पयामि । ॐ सत्यम् सत्यलोकपुरुषम्—तर्पयामि । ॐ भूः भूर्लो-
 कपुरुषम्—तर्पयामि । ॐ भुवः भुवर्लोकपुरुषम्—तर्पयामि । ॐ स्वः
 स्वर्लोकपुरुषम्—तर्पयामि । भूः एकपदां गायत्रीम्—तर्पयामि । ॐ
 भुवः द्विपदां गायत्रीम्—तर्पयामि । ॐ स्वः त्रिपदां गायत्रीम्—तर्पयामि

(१) पुनः शिखाबन्धनम् तूष्णीं ॥ सन्ध्यादेवपूजातर्पणादौ धृतं कुशपावित्रं तत्तत्क-
 र्मेसंवाच्यं जलतीर्थादिकं च तुलसीमूले पवित्रस्थले वा विसर्जयेत् ॥

ॐ भूर्भुवः स्वः चतुष्पदां गायत्रीम्—तर्पयामि । ॐ ऽप्युषीम्—
तर्पयामि । ॐ गायत्रीम्—तर्पयामि । ॐ सावित्रीम्—तर्पयामि । ॐ
सरस्वतीम्—तर्पयामि । ॐ वेदमातरम्—तर्पयामि । ॐ पृथिवीम्—तर्प-
यामि । ॐ अजाम्—तर्पयामि । ॐ कौशिकीम्—तर्पयामि । ॐ
साङ्गतीम्—तर्पयामि । ॐ सर्वजितम्—तर्पयामि । इति सन्ध्याङ्गभूतं
गायत्रीतर्पणम् ॥ एतत्कृतकृतमस्ति ॥ इति क्षेपकम् ॥ 'सन्ध्याङ्गभू-
मृत्तिकारवन्दनम्'—ॐ भूर्भुवः स्वः० । ३२^३ ॥ स्वः । भुवः । भूः ।
ॐ ॥ ॐ विष्णवे नमः । ॐ विष्णवे नमः ॥ ॐ विष्णवे नमः ॥
इति प्रातःसन्ध्याप्रयोगः ॥

१९८. अथ 'कात्यायनादिपरिशिष्टसूत्रोक्तत्रिकालसन्ध्याप्र-
योगः.' 'भस्मधारणम्'—ॐ त्र्यायुषं जमदग्नेः—ललाटे । त्र्य-
यस्य त्र्यायुषम्—ग्रीवायाम् । यदेवेषु त्र्यायुषम्—दक्षिणांते ।
तन्नोऽस्तु त्र्यायुषम्—हृदये । 'आचमनम्'—ॐ आमागन्यशसा-
सम्भज वर्चसा । तं मा कुरु प्रियं प्रजानामधिपतिं पशूनामरिष्टं
तनुनाम् ॥ 'प्राणायामः'—ॐ भूः ॐ भुवः ॐ स्वः ॐ महः ॐ
जनः ॐ तपः ॐ सत्यं ॐ तत्सवितु० १—॥ ॐ आपोज्योतीरसोऽ-
मृतं ब्रह्म भूर्भुवःस्वरोम् । (एवं त्रिवारं प्राणायामः कर्तव्यः) ॥ 'न्या-
साः'—वाङ्माऽआस्येऽस्तु—मुखं कराग्रेण स्पृशेत् । नसोर्मे प्राणो-
ऽस्तु—(तर्जन्यङ्गुष्ठाभ्यां नासारन्ध्रद्वयं स्पृशेत्) । अक्ष्णोर्मे चक्षुरस्तु-
(अनामिकाङ्गुष्ठाभ्यां चक्षुर्द्वयं स्पृशेत्) । कर्णयोर्मे श्रोत्रमस्तु—(मध्य-
माङ्गुष्ठाभ्यां दक्षिणकर्णं स्पृशेत्) । कर्णयोर्मे श्रोत्रमस्तु—(मध्यमा-
ङ्गुष्ठाभ्यां वामकर्णं स्पृशेत्) । बाह्वोर्मे बलमस्तु—(कराग्रेण दक्षिण-
बाहुं स्पृशेत्) । बाह्वोर्मे बलमस्तु—(कराग्रेण वामबाहुं स्पृशेत्) ।
ऊर्वोर्मेऽओजोऽस्तु—(युगपद्वस्तेनोरु स्पृशेत्) । अरिष्टानि मेऽ-
ङ्गानि तनुस्तन्वा मे सह—(शिरःप्रभृति पादान्तानि सर्वाङ्गाण्युमा-
भ्यां हस्ताभ्यामालभेत्) ॥ 'सङ्कल्पः'—ॐ तत्सत्परमेश्वरप्रीत्यर्थं
प्रातःसन्ध्योपासनमहं करिष्ये—'अर्घ्यम्'—ॐ भूर्भुवः स्वः—
ॐ तत्सवितु० २^३ ॥ (इति गायत्रीमन्त्रेणार्घ्यत्रयं दद्यात्) ॥ 'सूर्यो-

पस्थानम्—ॐ उद्धवन्तमसुस्परि स्तुऽपश्यन्तुऽउत्तरम् ।
 देवन्देव्या सूर्यमगन्तु ज्योतिरुत्तमम् ॥ ३^१ ॥ उ-
 दुस्यन्नातवेदसन्देवं ब्रह्मन्ति केतवः । दृशे विश्वायु सूर्यम्
 ॥ ४^१ ॥ चित्रन्देवानामुदगादनीकुञ्चक्षुर्मित्रस्य ब्रह्म-
 पस्थानम् ॥ आप्ता दद्यावापृथिवीऽअन्तरिक्षं सूर्यं
 जगत्स्तुत्युषश्च ॥ ५^१ ॥ तच्चक्षुर्देवाहित-
 म्भूरुताऽऽकुक्रमुच्चरत् । पश्येम शरदः शतजीवेम शरदः
 शतशृणुयाम शरदः शतम्प्रब्रवाम शरदः शतमदी-
 नाऽऽस्मि शरदः शतम्भूयश्च शरदः शतात् ॥ ६^१ ॥
 'गायत्रीमन्त्रजपः'—(गायत्र्या च यथाशक्ति) ॥ 'उपस्थानम्'—
 ॐ विश्वे इ बृहत् ० १७ ॥ ॐ सहस्रशीर्षा पुरुषः ० ॥ १६ ॥ ॐ
 यजत्रैः ६ ॥ ॐ यदेतन्मण्डलं तपति ० ॥ १३ ॥ (इत्युपस्थाय
 प्रदक्षिणीकृत्य नमस्कृत्योपविशेत्) ॥ 'अर्पणम्'—अनेन यथाशक्ति
 गायत्रीजपादिकृतेन ब्रह्मस्वरूपी सविता देवता ग्रीयतां न मम ॥
 ॐ तत्सद्ब्रह्मार्पणमस्तु ॥ इति कात्यायनादिपरिशिष्टसूत्रोक्तस्त्रिकाल-
 सन्ध्याप्रयोगः समाप्तः ॥

१९९. अथ 'संक्षेपतः प्रातःसन्ध्याप्रयोगः' तत्रादौ—'भस्म-
 धारणम्'—ॐ त्र्यायुषञ्जमदग्नेऽं कुशयपस्य त्र्यायुषम् ।
 यदेवेषु त्र्यायुषन्तन्नो ऽअस्तु त्र्यायुषम् । १^१ ॥ शिखा-
 बन्धनम्—ॐ मा नस्तोके । तनये मा नु ऽआयुषि मा
 नो गोषु मा नो ऽअश्वेषु रीरिषऽ । मा नो वीरान्त्र-
 द्रुभामिनो ब्रुधीर्हविष्मन्तुऽ सदुमित्रा हवामहे । २^१ ॥
 'स्त्राक्षमालाधारणम्'—ॐ त्र्यंबकं व्यजामहे । सुगन्धि-
 न्युष्टिवर्द्धनम् । उर्वाऽकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षी-

(१) (२) (३) एते क्रमेण सप्तदश, षोडश, पदच मन्त्रा 'रुद्राध्याये' द्रष्टव्याः ॥

(४) एतद्वाक्यं 'सूर्योपस्थानप्रयोगे' द्रष्टव्यम् ॥

युमामृतात् । ३^१ 'आचमनम्—' ॐ केशवाय नमः स्वाहा ।
 ॐ नारायणाय नमः स्वाहा । ॐ माधवाय नमः स्वाहा—(इति
 पिवेत्) । ॐ गोविन्दाय नमः—दक्षिणकरं प्रक्षाल्य । ॐ विष्णवे
 नमः—वामकरं प्रक्षाल्य । ॐ मधुसूदनाय नमः—उर्ध्वोष्ठं सम्प्रोज्य ।
 ॐ त्रिविक्रमाय नमः—अधरोष्ठं सम्प्रोज्य । ॐ वामनाय नमः । ॐ
 श्रीधराय नमः—उन्नार्जनम् । ॐ हृषीकेशाय नमः—हस्तौ प्रक्षाल्य ।
 ॐ पद्मनाभाय नमः—पादौ प्रक्षाल्य । ॐ दामोदराय नमः—
 मूर्धानं सम्प्रोक्ष्य । ॐ मङ्कर्णाय नमः—आभ्यं सम्प्रोक्ष्य । ॐ वासु-
 देवाय नमः—दक्षिणनासापुटं सम्प्रोक्ष्य । ॐ प्रद्युम्नाय नमः—
 वामनासापुटं सम्प्रोक्ष्य । ॐ अनिरुद्धाय नमः—दक्षिणाक्षि सम्प्रोक्ष्य ।
 ॐ पुरुषोत्तमाय नमः—वामाक्षि सम्प्रोक्ष्य । ॐ अधोक्षजाय नमः—
 दक्षिणकर्णं सम्प्रोक्ष्य । ॐ नारसिंहाय नमः—वामकर्णं सम्प्रोक्ष्य । ॐ
 अच्युताय नमः—नाभिं सम्प्रोक्ष्य । ॐ जनार्दनाय नमः—ऊर्ध्वं
 सम्प्रोक्ष्य । ॐ उपेन्द्राय नमः—मस्तकं सम्प्रोक्ष्य । ॐ हरये नमः—
 दक्षिणभुजं सम्प्रोक्ष्य । ॐ श्रीकृष्णाय नमः—वामभुजं सम्प्रोक्ष्य ॥
 तत्रादौ—'प्राणायामाः'—प्रणवपूर्वकद्वादशाक्षरीमहामन्त्रस्य परब्रह्म ऋषिः
 परमात्मा देवता देवीगायत्रीछन्दः । सप्तानां व्याहृतीनां विश्वामित्रजमदग्नि-
 भरद्वाजगौतमाऽत्रिवसिष्ठकश्यपा ऋषयः ॥ अग्निवायुसूर्यबृहस्पतिवरुणेन्द्र-
 विश्वेदेवा देवताः । गायत्र्युष्णिगनुष्टुप्बृहतीपङ्क्तित्रिष्टुब्जगत्यरुच्छन्दांसि ।
 तत्सवितुरित्यस्य विश्वामित्र ऋषिः सविता देवता गायत्रीछन्दः । तथा च
 आपोज्योतिरित्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः ब्रह्माग्निवायुसूर्या देवताः यजुश्छन्दः
 सर्वेषां प्राणायामे विनियोगः—'आत्मनः समन्तात्प्रदक्षिणवदुदकक्षे-
 पणम्'—ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ततो—'पूरकः'—ॐ भूः
 ॐ भुवः ॐ स्वः ॐ महः ॐ जनः ॐ तपः ॐ सत्यम् ॐ तत्स-
 वितु० । ४^१ ॥ ॐ आपोज्योतीरसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवःस्वरोम् ।
 ॐ विष्णवे नमः । (एवं दक्षिणनासापुटे) ॥ 'कुम्भकः'—ॐ भूः
 ॐ भुवः ॐ स्वः ॐ महः ॐ जनः ॐ तपः ॐ सत्यम् । ॐ तत्स-
 वितु० ॥ ५^३ ॥ ॐ आपोज्योतीरसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवःस्वरोम् ।
 ॐ ब्रह्मणे नमः । (एवं वामनासापुटे) ॥ 'रचकः'—ॐ भूः ॐ भुवः

ॐ स्वः ॐ महः ॐ जनः ॐ तपः ॐ सत्यम् ॐ तत्सवितु० ।
 ६० ॥ आपोज्योतीरमोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवःस्वरोम् ॐ महे-
 श्वराय नमः । (एवमुभयनासापुटे) ॥ 'हृदि पवित्रकरणम्'—ॐ
 विष्णुर्विष्णुः । ॐ वाग्वाक् । ॐ प्राणः प्राणः । ॐ चक्षुश्चक्षुः ।
 ॐ श्रोत्रं श्रोत्रम् । ॐ नाभिः । ॐ हृदयम् । ॐ कण्ठः । ॐ
 मुखम् । ॐ शिरः । ॐ शिखा । ॐ बाहुभ्यां यशोवलयम् ॥ अप-
 वित्रः पवित्र इत्यस्य वामदेव ऋषिः । विष्णुर्देवता अनुष्टुप् छन्दः । मुखे
 हृदि पवित्रकरणे विनियोगः—अपवित्रः पवित्रो वा सर्वावस्थाङ्गतोऽपि
 वा । यः स्मरेत्पुण्डरीकाक्षं स बाह्याभ्यन्तरः शुचिः ॥ 'सङ्कल्पः'—
 ममोपात्तदुरितक्षयद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं प्रातःसन्ध्योपासनमहं
 करिष्ये ॥ 'भूप्रार्थना'—पृथिवीत्यस्य मेरुपृष्ठ ऋषिः कूर्मो देवता सुतलं
 छन्दः आसने विनियोगः—पृथिवि त्वया धृता लोका देवि त्वं वि-
 ण्णुना धृता । त्वं च धारय मां देवि पवित्रं कुरु चासनम् ॥ 'भू-
 तशुद्धिः'—अपमर्षन्तु ते भूता ये भूता भूमिसंस्थिताः । ये भूता
 विघ्नकर्तारस्ते नश्यन्तु शिवाज्ञया । अपक्रामन्तु भूतानि पिशाचाः
 सर्वतोदिशम् । सर्वेषामवरोधेन सन्ध्याकर्म समारभे ॥ (अनेन
 मन्त्रेण वामपादपार्ष्णिना त्रिवारं भूमिं ताडयेत् ॥ 'अभिषेकः'—ॐ
 भूः पुनातु—शिरसि । ॐ भुवः पुनातु—नेत्रयोः । ॐ स्वः
 पुनातु—कण्ठे । ॐ महः पुनातु—हृदये । ॐ जनः पुनातु—ना-
 भ्याम् । ॐ तपः पुनातु—पादयोः । ॐ सत्यं पुनातु—पुनः
 शिरसि । ॐ स्वं ब्रह्म पुनातु—सर्वत्र 'अम्बुप्राशनम्'—सूर्यश्चमे-
 त्यस्य नारायण ऋषिः सूर्यो देवता अनुष्टुप् छन्दः ॥ अम्बुप्राशने विनि-
 योगः—ॐ सूर्यश्च मामन्युश्च मन्युपतयश्च मन्युकृतेभ्यः
 पापेभ्यो रक्षन्तां यद्रात्र्या पापमकार्षे मनसा वाचा ह-
 स्ताभ्यां पद्भ्यामुदरेण शिश्ना रात्रिस्तदवलुम्पतु यत्कि-
 ञ्चिदुरितं मयि इदमहं माममृतयोनौ सूर्येज्योतिषि जु-
 होमि स्वाहा ॥ (इति आचमनवदुदकं पिबेत्) ततो 'द्विराच-
 मनम्'—ॐ केशवाय नमः स्वाहा । ॐ नारायणाय नमः स्वाहा । ॐ

माधवाय नमः स्वाहा ॥ 'हस्तप्रक्षालनम्'—ॐ गोविन्दाय नमः ॥
 'मार्जनम्'—आपोहिष्ठेति तिसृणां सिन्धुद्वीप ऋषि आपोदेवता गायत्री-
 छन्दः मार्जने विनियोगः—ॐ आपोहिष्ठा मयो भुवः इति मस्तके ।
 तानं ऽऊर्जे दधातन—इति भूमौ । मुहेरणां चक्षसे
 —इति हृदये । ७ ^{१५}/_३ ॥ यो वः शिवतमो रसः इति हृदये ।
 तस्य भाजयते हनः इति भूमौ । उशुतीरिव मातरः इति
 मस्तके । ८ ^{१५}/_३ ॥ तस्मा ऽअरङ्गमामवः इति मस्तके । यस्य
 क्षयाय जिन्वथ इति हृदये । आपो जनयथा च नऽ इति
 भूमौ । ९ ^{१५}/_३ ॥ 'जलावग्रहणम्'—सुमित्रिया दुर्मित्रिया इति द्वयोः
 प्रजापतिर्ऋषिः आपो देवता अनुष्टुप् छन्दः । जलावग्रहणे विनियोगः—
 ॐ सुमित्रियान् ऽआपु ऽओवधयऽ सन्तु दुर्मित्रिया-
 स्तस्मै सन्तु योस्मान्द्वेष्टि यच्च वृयन्द्द्विप्सम् । १० ^{२३}/_३ ॥
 'अघमर्पणम्'—द्रुपदादिपेत्यस्य कोकिलराजपुत्रर्ऋषिः । आपो देवता
 अनुष्टुप् छन्दः । अघमर्पणे विनियोगः—ॐ द्रुपदादिव मुमुचानऽ
 भ्विन्नऽ स्नातो मलादिव । पूतम्पुवित्रेणेवाज्युमार्षऽ
 शुन्धन्तु मैनेसऽ । ११ ^{१५}/_३ ॥ 'पापपुरुषनिरसनम्'—ॐ कृतं
 च सन्यं चाभीद्वात्तपसोध्यजायत । ततो राज्यजायत ततः समुद्रो
 अर्णवः । समुद्रादर्णवादपि संवत्सरो अजायत । अहोरात्राणि
 विदधद्विधस्य मिततो वशी । सूर्याचन्द्रमसां धाता यथापूर्वमकल्प-
 यत् । दिवं च पृथिवीं चान्तरिक्षमथो स्वः ॥ १२ ॥ 'अर्घ्यम्'—
 ॐ भूर्भुवः स्वरिति महाव्याहृतीनां परमेष्ठीप्रजापतिर्ऋषिः । अग्निवायु-
 सूर्या देवताः । गायत्र्युष्णिगनुष्टुभश्छन्दांसि । ॐ तत्सवितुरित्यस्य विश्वा-
 मित्र ऋषिः सविता देवता गायत्री छन्दः अर्घ्यदाने विनियोगः—ॐ
 भूर्भुवऽ स्वः—तत्सवितुः । १३ ^{३५}/_३ । ब्रह्मस्वरूपिणे
 सूर्यनारायणाय नमः इदमर्घ्यं दत्तं न मम ॥ ॐ भूर्भुवऽ
 स्वः—ॐ तत्सवितुः । १४ ^{३५}/_३ ॥ ब्रह्मस्वरूपिणे सूर्यनाराय-

णाय नमः इदमर्घ्यं दत्तं न मम ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः ॐ
 तत्सवितुर्वरेण्यं ॥ १५ ॥ ब्रह्मस्य रूपिणे सूर्यनारायणाय नमः
 इदमर्घ्यं दत्तं न मम । असावादित्यो ब्रह्मा । (अनेन प्रद-
 क्षिणवदुदकं क्षिपेत्) 'आचमनम्'—ॐ केशवाय नमः स्वाहा ।
 ॐ नारायणाय नमः स्वाहा । ॐ माधवाय नमः स्वाहा ॥
 'हस्तप्रक्षालनम्'—ॐ गोविन्दाय नमः । 'आत्मनः समन्ता-
 त्प्रदक्षिणवदुदकक्षेपणम्'—ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
 'प्राणायामाः'—तत्रादौ—'पूरकः'—ॐ भूः । ॐ भुवः ।
 ॐ स्वः । ॐ महः । ॐ जनः । ॐ तपः । ॐ सत्यम् । ॐ
 तत्सवितुर्वरेण्यं ॥ १६ ॥ ॐ आपोज्योतीरसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवः-
 स्वरोम् । ॐ विष्णवे नमः । 'कुम्भकः'—ॐ भूः । ॐ भुवः ।
 ॐ स्वः । ॐ महः । ॐ जनः । ॐ तपः । ॐ सत्यम् । ॐ तत्स-
 वितुर्वरेण्यं ॥ १७ ॥ ॐ आपोज्योतीरसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवः स्वरोम् ॥
 ॐ ब्रह्मणे नमः । 'रेचकः'—ॐ भूः । ॐ भुवः । ॐ स्वः ।
 ॐ महः । ॐ जनः । ॐ तपः । ॐ सत्यम् । ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं ॥
 १८ ॥ ॐ आपोज्योतीरसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवः स्वरोम् ॥ ॐ महे-
 श्वराय नमः । 'सूर्योपस्थानम्'—उद्वयमुदुत्यमिति द्वयोः प्रस्कण्व
 ऋषिः सूर्यो देवता अनुष्टुप् छन्दः । चित्रन्देवानामित्यस्य कुत्साङ्गिर-
 स ऋषिः सूर्यो देवता त्रिष्टुप् छन्दः । तच्चक्षुरित्यस्य दध्यङ्गुथर्येण ऋषिः
 सूर्यो देवता उष्णिक् छन्दः । सूर्योपस्थाने विनियोगः—ॐ उद्वयन्त-
 मसुस्पृशे स्त्रुः पश्यन्तु ऽउत्तरम् । देवन्देवत्रा सूर्य-
 मगन्तु ज्योतिरुत्तमम् ॥ १६ ॥ उदुत्यङ्गातवेदसन्देवं
 वहन्ति केतवः । हृशे विश्वायु सूर्यम् ॥ १७ ॥ चित्र-
 न्देवानामुदगादनीकञ्चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः ।
 आप्ता ह्यावापृथिवी ऽअन्तरिक्षे सूर्य आत्कमा-
 जगत्स्तुत्युषश्च ॥ १८ ॥ तच्चक्षुर्देवहितम्पुरस्ताच्छुक्र-
 मुच्चरत् । पश्येम शरदः शतजीवेम शरदः शतम्

शृणुयाम शुरदः शतम्प्रब्रवाम शुरदः शतमदीनां
स्याम शुरदः शतम्भूयश्च शुरदः शतात् । १९ $\frac{३४}{३६}$ ॥

‘गायत्र्यावाहनम्’—गायत्रीं त्र्यक्षरां बालां साक्षसूत्रकमण्डलुम् ।
रक्तवस्त्रां चतुर्हस्तां हंसवाहनसंस्थिताम् ॥ ऋग्वेदे च कृतोत्सङ्गां सर्वदेवनम-
स्कृताम् । ब्रह्मार्णीं ब्रह्मदैवत्यां ब्रह्मलोकनिवासिनीम् । आवाहयाम्यहं देवी-
मायान्तीं सूर्यमण्डलात् । आगच्छ वरदे देवि त्र्यक्षरे ब्रह्मवादिनि । गा-
यत्रि छन्दसां मातर्ब्रह्मयोनि नमोऽस्तु ते ॥ तेजोसीत्यस्य परमेष्ठी प्रजाप-
तिर्ऋषिः । आज्यं देवता जगतीछन्दः । गायत्र्यावाहने विनियोगः—* *

ॐ तेजोसि शुक्लमस्यमृतमसि धामनामासि प्रिय-
न्देवानामनाधृष्टन्देवयजनमसि । २० $\frac{३३}{३३}$ ॥ ‘गायत्र्युप-

स्थानम्’—तुरीयपदस्य विमलऋषिः । परमात्मादेवता । गायत्रीछन्दः ।
गायत्र्युपस्थाने विनियोगः—गायत्र्यस्येकपदी द्विपदी त्रिपदी चतु-
ष्पद्यपयसि नहि पद्यसे नमस्ते तुरीयाय दर्शनाय पदाय परोरजसे
सावदोम् ॥ ‘गायत्रीजपः’—प्रणवस्य ब्रह्माऋषिः । परमात्मादेवता ।
गायत्रीछन्दः । व्याहृतीनां प्रजापतिर्ऋषिः । अग्निवायुसूर्यादेवताः । गायत्री-
छन्दः । सर्वपापक्षयार्थं गायत्रीमन्त्रजपे विनियोगः—ॐ भूर्भुवः-

स्वः ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धियो नो ज्ञानमर्धरा ॥ २१ $\frac{३३}{३३}$ ॥ ॐ ॥ (एवं यथाशक्ति गायत्री-
मन्त्रजपः कार्यः) ॥ जपान्ते ‘न्यासाः’—ॐ अङ्गुष्ठे तु गोवि-
न्दम् । ॐ तर्जनीयां तु महीधरम् । ॐ मध्यामायां हृषीकेशम् । ॐ
अनामिकायां त्रिविक्रमम् । ॐ कनिष्ठिकायां न्यसेद्विष्णुम् । ॐ कर-
मध्ये तु माधवम् । करपृष्ठे हरिं विद्यान्मणिबन्धे जनार्दनम् ॥

‘सूर्यप्रदक्षिणा’—विश्वतश्चक्षुरिति मन्त्रस्य विश्वकर्मा भोवनऋषिः ।
विश्वकर्मा देवता । त्रिष्टुप् छन्दः । सूर्यप्रदक्षिणायां विनियोगः—
ॐ विश्वतश्चक्षुरुत । विश्वतोमुखो विश्वतोबाहुरुत
विश्वतस्पात । सम्बाहुर्ब्रह्मान्धमति सम्पतश्चैहर्चावा-
भूमीं जुनयन्तेव ऽएकः ॥ २२ $\frac{३३}{३३}$ ॥ ‘दिग्देवतानां नमस्काराः

—प्राच्यै (पूर्वे) ॐ इन्द्राय नमः । आग्नेय्याम्—ॐ अग्नये नमः ।
दक्षिणस्याम्—ॐ यमाय नमः । नैर्ऋत्याम्—ॐ निर्रतये नमः ।

पश्चिमे—ॐ वरुणाय नमः । वायव्याम्—ॐ वायवे नमः । उत्तरस्याम्—
 ॐ कुबेराय नमः । ईशान्याम्—ॐ ईश्वराय नमः । ऊर्ध्वायाम्—ॐ
 ब्रह्मणे नमः । अधस्तात्—ॐ अनन्ताय नमः ॥ 'जपनिवेदनम्'—
 देवानातुविद इत्यस्य मनसस्पतिर्ऋषिः । वातो देवता । विराट्छन्दः । जप-
 निवेदने विनियोगः । ॐ देवा गातुविदो गातुं वृत्त्वा गातु-
 मित । मनसस्पत ऽहुमन्देवयुज्ञं स्वाहा च्वातेधाऽ ।
 २३ ॥ अनेन प्रातःसन्ध्याङ्गभूतयथाशक्तिसङ्ख्याकेन गायत्री-
 मन्त्रजपाख्येन कर्मणा श्रीसूर्यनारायणः प्रीयतां न मम ॥ 'गोत्रो-
 चारणाभिवादनम्'—अमुकगोत्रोत्पन्नोऽहं अमुकप्रवरान्वितोऽहं
 रुक्मयजुर्वेदान्तर्गतमाध्यन्दिनवाजसनेयशास्त्राध्यायी अमुकयद्वृत्तार्मा-
 ऽहं भो साङ्ख्यायनमगोत्रवारिणि ब्रह्मरूपे गायत्रि त्वामभिवाद-
 यामि । भो वैश्वानर त्वामभिवादयामि । भो सूर्याचन्द्रमनौ युवा-
 मभिवादयामि । भो याज्ञवल्क्य त्वामभिवादयामि । भो ईश्वर त्वा-
 मभिवादयामि ॥ 'क्षमापनम्'—यदक्षरपदभ्रष्टं सात्राहीनं च य-
 ज्ञवेत् । तत्सर्वं क्षम्यतां देवि काव्यपप्रियवादिनि ॥ 'प्रार्थना'—
 आकाशात्पतितं तोयं यथा गच्छति सागरम् । सर्वदेवनमस्कारः
 केशवं प्रति गच्छति ॥ यस्य स्मृत्या च नाभोक्त्या तपोयज्ञक्रिया-
 दिषु । न्यूनं सम्पूर्णतां याति सद्यो वन्दे तमच्युतम् ॥ 'अर्पणम्'—
 अनेन प्रातःसन्ध्योपासनाख्येन कर्मणा श्रीभगवान् ब्रह्मस्वरूपी
 परमेश्वरः प्रीयतां न मम ॥ 'शिखाभुक्तिः'— ब्रह्मपाशमहत्सेन
 रुद्रशूलशतेन च । विष्णुचक्रमहत्सेन शिखाभुक्तिं करोम्यहम् ॥
 'शिखावन्धनम्'—नृष्णीम् ॥ 'सन्ध्यादिभूतत्तिकायन्दनम्'—ॐ
 भूर्भुवः स्वः तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धियो नो ज्ञानेव प्रचोदते ॥ २४ ॥
 ॐ विष्णवे नमः । ॐ विष्णवे नमः । ॐ विष्णवे नमः ॥
 इति संक्षेपतः प्रातःसन्ध्याप्रयोगः ॥

२००. 'सायंप्रातर्होमः' कात्यायनसूत्रे—उद्धरेति यजमानो
 ब्रूयात् । सायंप्रातरग्निहोत्रे गार्हपत्यादाहवनीयस्योद्धरणमनस्तमि-
 तानुदितयोः प्रत्यङ्मुखो वा सायं निदध्यात्तस्मिन्सायंप्रातर्होम-

मेके । नित्यो दक्षिणाग्निः सर्वे गतश्रियः सदा वाहरणमेकेषामुपवस-
थेन वावसिते वा तस्मिन्पचेयुरमाऽसं पावकाऽभावे गोः पयोधि-
पितं वै ब्रूयात्तद्वाहणं पाययीत वै ब्रूयादन्तरेणापराग्निं गत्वा दक्षि-
णेन वा प्रदक्षिणमाहरणीयं परीत्योपविशति यजमानः पत्नी च पू-
र्व्वदपरेणाहवनीयं कूर्चं निदधाति कुशान्वा परिस्तरणं वा सर्वेषां
प्रागुदग्भिस्सदगग्रान्दक्षिणाग्रान् करोतीति श्रुतेराहवनीयं पर्युक्ष्यो-
दधाराभिनयत्यागार्हपत्यात्तं च ततो दक्षिणाग्निं जुहुते च धाराव-
र्जम् ॥ १३ ॥ अग्निहोत्रीं दोहयति । पुंवत्सापशूद्रेण स्थाल्यामार्घ्य-
कृत्यामूर्ध्वकपालायां दक्षिणतः प्राचीःपुदीचीं वा पूर्वेणाहवनीयमा-
हृत्य गार्हपत्येधिप्रयत्युत्तगतो निरुद्धाङ्गारानेवमन्यत्रापि होमार्थ-
स्याहरणं दक्षिणेन वीषधं तृणेनावज्योत्यासिच्यापः पुनरवज्योत्य
निधाय त्रिरुद्धामयन्पुदगस्तमिने जुहोति वैकङ्कतः सुक्सुवं प्रतप्य
पाणिना संमार्ष्टि पुनः प्रतप्नोन्नेष्यामीत्याहो ३ मुन्नयेति यजमान-
स्तिष्ठंश्चतुरः सुवानुन्नयति स्थाल्यां परिशिनिष्टि तद्वाहणः पिवेदुपरि
समिधं धारयन्वाक्षीमध्यधिगार्हपत्यादाहवनीयः हरति मुखमात्रे
धारयन् मध्ये निगृह्योदृक्षोपविश्य समिधमादधात्यग्निज्योतिषं त्वा
वायुमर्तीं प्राणवतीं स्वर्गां स्वर्गायोपदधामि भाम्बतीमिति प्रदी-
प्तामभिजुहोत्यग्निज्योतिरिति सज्जरिति वाग्निर्यचंइति ब्रह्मवर्चमका-
मस्य कूर्चं निधाय गार्हपत्यमवेक्षते होप्यन्नासिस्तूष्णीमुत्तरां भूयसीं
भूयिष्टःस्रुचि द्विः प्रकम्प्य निदधात्युपमृज्य स्रुचं कूर्चं निमार्ष्टि नमो
देवेभ्यः स्वधा पितृभ्यःइति दक्षिणतऽउत्तानमप उपस्पृश्येतरयोश्च
पुष्टिकामः स्थाल्याः स्रुवेणेह पुष्टिं पुष्टिपतिर्दधात्विह प्रजाध्रमयतु
प्रजापतिः ॥ अग्नये गृहपतये रयिमते पुष्टिपतये स्वाहेति गार्हपत्ये
तूष्णीम् । द्वितीयामग्नयेन्नादायान्नपतये स्वाहेति दक्षिणाग्नौ तूष्णीम् ।
द्वितीयामनामिकया द्विः प्राश्नात्युत्सृप्य निर्लेब्ध्याचम्योत्सिञ्चति
देवाञ्जिन्व पितृञ्जिन्व तृतीयामुदुक्षति सप्तर्षीन् जिन्वेति चतुर्थीं
कूर्चस्थाने त्रिर्निषिञ्चत्यग्नये पृथिवीक्षिते स्वाहा पृथिव्याऽअमृतं जु-
होमि स्वाहामृतेऽअमृतं जुहोमि स्वाहेति स्रुक् स्रुवमाहवनीये प्रतप्य
निदधाति समिधऽआदधाति सर्वेषु यथा पर्युक्षितः समिदसि स-

मिद्धोमेऽअग्रे दीदिहि समेद्धा तेऽअग्रे दीद्यासमिति वाग्यतो दोह-
प्रभृत्या होमात् ॥ १४ ॥ क्षीरहोताचेत्प्रातर्जुहोति । अनुदिते तर-
णावपराग्निं गत्वा दक्षिणेन वा प्रदक्षिणं गार्हपत्यं परीत्योपविशति
यजमानः पत्नी च यथा देशमपऽआचामति वृष्टिरसि वृश्चमे पाप्मान-
सत्येन व्रतमुपैम्यापः सत्यं मयि व्रतमिति वाचं विसृज्य पुनराचा-
मति विद्युदसि विद्युन्मे पाप्मानं जल्यपोज्वभृथमभ्युपैमि मयि सत्यं
गोषु मे व्रतमित्युन्नयामीत्याह । प्रातः प्राक्सऽस्थऽसमित्युक्ष्णं
धारा चोभयत्र वाग्निशब्दे सूर्यो रात्र्युपसाहेति वा ज्योतिः सूर्य
ऽइति वा प्रातः प्रथमास्तमिते पर्युदयं च स्वर्गकामस्य तयोभ्यवे सायं
जुहुयाद्वियति प्रातरायुःकामस्यान्तः पशौ पशुकामस्य सायंप्रातः
शयाने श्रीकामस्य प्रातः प्रथमसमिद्धे हूयमाने प्रजासु निहत्येव
सहसान्नमश्नतो भूयिष्ठाचिपि गृहीत्वेव सहसा प्रदीप्ततमे श्रीयश-
स्कामस्याग्निः प्रत्यवाये मैत्रेणान्नमत्स्यतोङ्कारेषु चाकड्यमानेषु ब्रह्म-
वर्चसकामस्य पयसा स्वर्गकामः पशुकामो वा यवाग्वा ग्रामकाम-
स्तण्डुलैर्वलकामो दध्नेन्द्रियकामोऽनधिथयणं च श्रुतिसामर्थ्याभ्यां
घृतेन तेजस्कामः संवत्सरं जुहुयादेतेषामेकैकेन कामसंयोगे सायं-
प्रातर्वा दक्षिणेन प्रवेशनमग्निहोत्रेष्टिषु मायंप्रातर्गहवनीयस्यासनो-
पस्थाने शय्यासनं वा गार्हपत्ये संव्रजन्पनसीपस्मृत्य दक्षिणाग्निम-
नशित्वा प्रातर्मुहूर्त्तऽसभासनऽसभ्यस्य भस्मोद्धृतमुपेयात्स्वयं वा
जुहुयादुपवसथे नियमऽउपवसथे नियमः ॥ १५ ॥

२०१. पारस्करगृह्यसूत्रे— परिचरणमस्तमितानुदितयोर्दध्ना
तण्डुलैरक्षतैर्वाग्रये स्वाहा प्रजापतये स्वाहेति सायंभूर्याय स्वाहा
प्रजापतये स्वाहेति प्रातः पुमाऽसौ मित्रावरुणौ पुमाऽसावश्वि-
नावुभौ । पुमानिन्द्रश्च सूर्यश्च पुमाऽसं वर्ततां मयि पुनः स्वाहेति
पूर्वा गर्भकामा ॥ ९ ॥ राज्ञोऽक्षमेदे नद्वविमोक्षे खानविपर्यासे-
ऽन्यस्यां वा व्यापत्तौ स्त्रियाश्चोद्वहने तमेवाग्निमुपसमाधायाज्यऽ
संस्कृत्येहरतिरिति जुहोति नानामन्त्राभ्यामन्यद्यानमुपकल्प्य तत्रो-
पवेशयेद्राजानऽस्त्रियं वा प्रतिक्षत्रऽइति यज्ञान्तेनात्वाहार्पमिति
चैतया धुर्यो दक्षिणा प्रायश्चित्तिस्ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ १० ॥

पक्षादिषु स्थालीपाकः श्रपयित्वा दर्शपूर्णमासदेवताभ्यो हुत्वा जुहोति ब्रह्मणे प्रजापतये विश्वेभ्यो देवेभ्यो द्यावापृथिवीभ्यामिति विश्वेभ्यो देवेभ्यो बलिहरणं भूतगृह्यभ्यऽआकाशाय च वैश्वदेव-
स्याग्नौ जुहोत्यग्नये स्वाहा प्रजापतये स्वाहा विश्वेभ्यो देवेभ्यः
स्वाहाऽग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति प्राशनान्ते बाह्वतः स्त्री बलिःहरति
नमः त्विष्ये नमः पुष्टे वयसे नमः शुक्राय कृष्णदन्ताय पापिनां
पतये नमो ये मे प्रजामुपलोभयन्ति ग्रामे वसन्तऽउत वारण्ये
तेभ्यो नमोऽस्तु बलिमेभ्यो हरामि स्वस्ति मेऽस्तु प्रजां मे दद-
त्विति शेषमद्भिः प्रष्टव्य ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ ११ ॥

२०२. 'होमप्रकारः'. स्मृतिः—अन्यैः शतहुताद्धोमादेकदा खहु-
तो वरम् । शिष्यैः शतहुताद्धोमादेकः पुत्रहुतो वरम् ॥ पुत्रैः शतहुताद्धो-
मादेक आत्महुतो वरम् । तस्मान्मदैव होमं तु प्रकुर्वीत स्वयं द्विजः ॥
कात्यायनः—असमक्षं तु दम्भत्याहोतव्यं न त्विगादिना । द्वयोरप्यसमक्षं
तु भवेद्धुतमनर्थकम् ॥ निक्षिप्यामि स्वदारेषु परिकल्प्यत्विजं तथा । प्रव-
सेत्कार्यवान्विप्रो वृथा नैवाचरेत्कचित् ॥ यावन्नपैति लौहित्यं तावत्सार्यं
तु हूयते । प्रातः सूर्योदयात्पूर्वं प्रायश्चित्तमतः परम् ॥ पौर्णमास्यत्यये
हव्यं होतव्यं यदहर्भवेत् । तदहर्जुहुयादेवममावास्यात्ययेऽपि च ॥ मरी-
चिः—शरीरार्तिर्भवेद्यत्र द्रव्यार्तिर्वा प्रजायते । तथाऽन्यास्वपि चापस्तु प-
क्षहोमो विधीयते ॥ अनातुरोऽप्रवासी च विरोगो ज्ञेयद्रवः । पक्ष-
होमं तु यो दद्यात्साचारो व्यतितव्रतः ॥ पक्षहोमं प्रकुर्वीत प्रवसन्नग्निमा-
न्यदे । पञ्चयज्ञविधानं तु लौकिकेऽग्नौ विधीयते ॥ परेणाऽग्नौ हुते स्वार्थे
परस्याऽग्नौ हुते स्वयम् । पितृयज्ञात्यये चैव वैश्वदेवद्वयस्य च ॥ अन्वष्टका-
ख्ययज्ञं च नवान्नप्राशने तथा । इष्टिं वैश्वानरीं कुर्यादेकाग्नेन चरुः स्मृतः ॥
पक्षहोमं तु यो दत्त्वाऽकस्माच्चैव निवर्तितः । होमं पुनः प्रकुर्वीत न चासौ
दोषमागम्येत् । प्रवासी तामिहोत्री च त्रिपञ्चाशीति सप्त च । दातव्यो
होम एकाहे सार्यंप्रातः पृथक् पृथक् ॥

२०३. 'होमकुण्डम्'—कुण्डशुल्बकारिकाख्यग्रन्थे—वृत्ते पूर्ववि-
निर्मिते त्रियवयुक् षड्भिः शरश्चाङ्गुलैर्भित्त्वाऽत्यात्रिभिरङ्गुलैश्च तिसृभिर्ज्याभि-
र्भजेन्मण्डलम् । द्वाभ्यां मध्यशरद्वयं यवयुतं द्वाभ्यां च बाणद्वयं कृत्वा
पूर्ववदष्टपत्रविधिना पञ्चं चतुर्भिर्दलैः ॥

२०४. प्रथमाकृतयः 'श्रौताग्निकुण्डं' ज्ञेयम् । द्वितीया तु 'सा-
र्वाग्निकुण्डम्' ॥

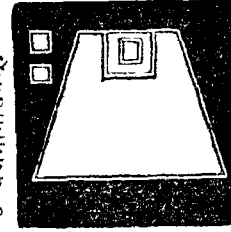
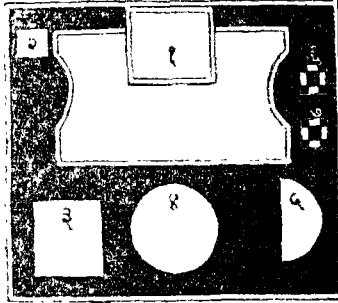
१ आहवनीयकुण्डम्.

६ ब्रह्मासनम्.

२ स्यात्कुण्डम्.

८ आवसथ्यकु.

३ सभ्यकुण्डम्.

४ गार्हपत्यकुण्डम्.

५ दक्षिणाग्निकुण्डम्.

२०५. 'अथाऽग्निहोत्रशालाकुण्डरचनाप्रकारः' कुण्डतत्त्वप्रदीपे
 बलभद्रस्वरिणोक्तः—ब्राह्मीमविभ्रंशवतीं परीक्ष्य संशोध्य भूमिं सुसमां
 समुच्चास्म । प्रगृह्य तस्यामनुलिप्य शालां कृत्वा निदध्यादृढमाद्यशङ्कुम् ॥
 प्राचीं ततः पूर्ववदुक्तयुक्त्या संसाध्य देशे परितः प्रशस्ते । नर्यस्य वि-
 द्याद्विगुणाङ्गुलादि व्यासार्धमित्या विलिखेत्सुवृत्तम् ॥ तन्मध्यचिह्नाद्रमुवि-
 क्रमेण वैकादशद्वादशसु स्वमत्या । पाशस्य मध्यं परिकल्प्य कुर्यात्कुण्डं
 चतुष्कोणमरत्निमात्रम् ॥ मध्यं च 'नर्याहवनीय' योस्तु विभज्य षोढाप्यथ
 समथा वा । लब्धांशकागंतुसमं त्रिधा तमंशं च हित्वा परदक्षिणेभिः ॥ अग्ने-
 रुदक् सार्धनवाङ्गुलेस्मिन् यूकेषुमिर्वर्धितभूष्यशङ्को । एकोनविंशाङ्गुलिभि-
 र्यवैकयूकाद्वयव्यासदलेन वृत्तम् ॥ विलिख्य पूर्वापरसंस्थजीवां कृत्वा च
 हित्वाोत्तरकार्मुकं हि । याम्याद्भवेत्कुण्ड 'मथर्य'संज्ञं 'सभ्यं' सभायां चतुर-
 स्रमुक्तम् ॥ औपासनं' चैवमथो गृहान्तः कुण्डद्वयं नर्यमिवोक्तवद्वा । उप-
 र्धुपर्यर्पितमेखलाभिस्त्रिभिस्त्रिभिः सर्वस्वरेषु भित्तिः ॥ वेदाङ्गुलोच्चाभिरथो
 विदध्याङ्गुवश्च तारुयङ्गुलविस्तृताभिः । रज्जं द्विपाशां पडरत्निदीर्घां वि-
 चिहितां पञ्चसु मध्यभागे ॥ हस्तद्वयेप्यङ्गुलषट्कचिहे छपादशेषु त्रिषु
 लक्षितां च । प्राचीमवा 'दाहवनीय' शङ्कोः पश्चादरत्नीं प्रतिमुच्य शङ्कुम् ॥
 पाशद्वयं सम्प्रतिमुच्य शङ्कोर्विकर्षयेदङ्गुलषट्कचिहम् । पाश्चात्यहस्तद्वयर-
 ज्जचिहे शङ्कु च याम्योत्तरगौ निखेयौ ॥ तच्छ्रोणियुग्मं त्वथ पूर्वपाशा-
 दपादशङ्केन विकृष्य रज्जुम् । अग्निं शयोदं सयुगं तथा स्याच्छङ्कुद्वया-
 त्सार्धकरस्य चिहे ॥ सूत्रार्पणात्कोणचतुष्टये तु क्षेत्रं भवेत्तद्विषमं हि

वेद्याः । पूर्वार्धशङ्कोरथ चापार्धं यावच्च कोणौ परिवेष्ट्य रज्ज्वा ॥ अर्थां कृतां तामनुवेष्ट्य शङ्कुं याम्योत्तरौ मध्यगतौ निखेयौ । तुरीयभागेन दलीकृताया रज्जोः पृथुत्वादथवापि शङ्कोः ॥ वृत्तार्धमानेन च सङ्ग्रहौ तु कृत्वा ग्यनेत् व्यङ्गुलवेदिमध्यम् । वितानपूर्वापरसौम्यदिक्षु द्वारैर्युतं शंस्य-
गृहं पुरस्तात् ॥ याम्येन्द्रदिग्द्वारगृहं द्वयोश्च श्वश्रं च भस्मोद्धरणाय कु-
र्यात् । एवं हविर्विज्ञविधौ वितानकुण्डानि साध्यानि समानि सद्भिः ॥
इत्यग्निहोत्रशालाकुण्डविधिः ॥

२०६. 'यज्ञपात्राणि.' कात्यायनसूत्रे—ऋचो वज्रक्षपि मा-
मानि निगदा मन्त्रास्तेषां वाक्यं निराकालं मिथः सम्बद्धं वैक-
ङ्कतानि पात्राणि खादिगः सुवः स्फ्यश्च पालाशी जुहुराश्चत्थ्युप-
भृद्धारणाऽन्यहोमसंयुक्तानि बाहुमात्र्यः सुचः पाणिमात्रपुष्करा-
स्त्वग्बला हस्मिन्मुखप्रसेप्ता मूलदण्डा भवन्त्यस्तिमात्रः सुवोऽङ्गु-
ष्ठपर्ववृत्तपुष्करः स्फ्योऽस्याकृतिगदशकृतिः प्राशिन्नहरणं चममा-
कृति वा चान्वालोत्करावस्त्रेण मञ्चरः प्रणीतोत्कराविष्टिपु ॥ ३ ॥
'कातीये'—यज्ञपात्राणि सर्वाणि वैकङ्कतानि । यथा—उत्खलमुम-
लकूर्चेडापात्रीपिष्टपात्रीपुरोडाशपात्रीशम्याश्रुतावदानाभ्युपवेशान्तर्धी-
नकटप्राशिन्नहरणपङ्कतब्रह्मयजमानाभनहोतृपदनादीनि । एतानि वार-
णान्यहोमसंयुक्तानि ॥

१ आज्यस्थाली.

२ चरुस्थाली.

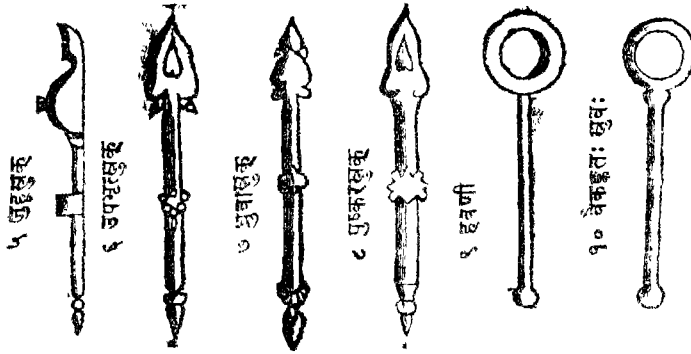
३ प्रणीता.

४ पुरोडाशपात्री.

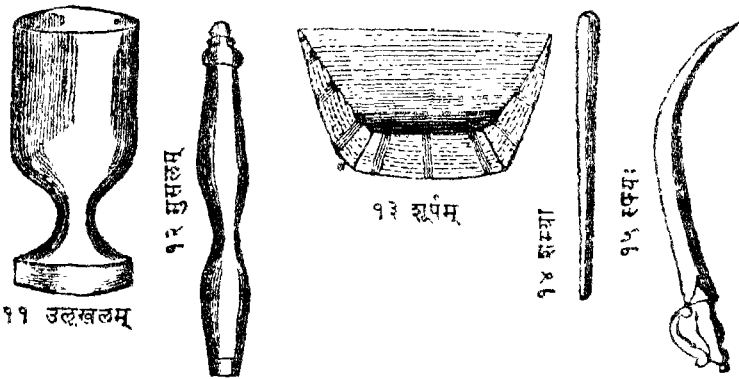

२०७. 'यज्ञपात्राकृतयः.' कातीये—(१)—'आज्यस्थाली'—
तेजसी वा मृन्मयी वा प्रकीर्तिता । द्वादशाङ्गुलविस्तीर्णा प्रादेशोच्चा शुभा
स्मृता ॥ आज्यस्थालीसमानैव (२)—'चरुस्थाली'—प्रशस्यते ॥
(३)—'प्रणीता'—वारणा ग्राह्या द्वादशाङ्गुलसंमिता । खातेन ह-
स्ततलवदाकृत्या पद्मपत्रवत् ॥ (४)—'पुरोडाशस्य पात्री'—तु

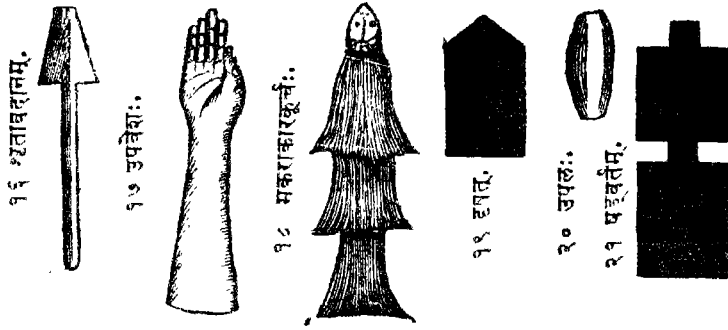
(१) येः पात्रैर्होमो न क्रियते तानि सर्वाणि वारणानि भवन्तीत्यर्थः ॥

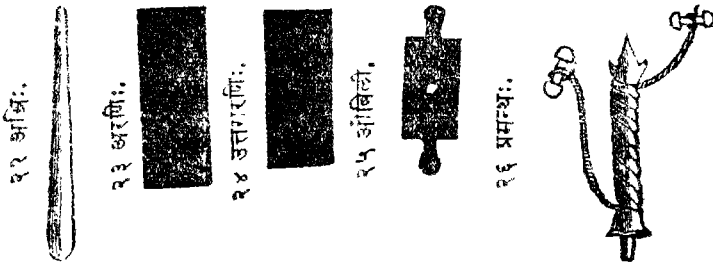
चतुरस्रा समानतः । स्वातेन वर्तुलेनैव युता यज्ञे प्रशस्यते ॥ (५)—
खादिरो बाहुमात्रस्तु 'जुहसृक्संज्ञकः'—सुवः । अरत्निमात्रो हंसास्यो
वर्तुलोऽङ्गुष्ठपर्ववत् । अर्धपर्वप्रणाल्या च युक्तो नासाकृतिर्भवेत् ॥ (६)—
'उपभृत्सृक्' (७)—'ध्रुवासृक्' (८)—'पुष्करसृक्'—तथैव
च । (९)—'अग्निहोत्रस्य हवणी'—तथा (१०)—'वैक-
ङ्कतः'—सुवः । एते चान्ये च बहवः सुवभेदाः प्रकीर्तिताः । वर्तुलास्याः

शङ्कुमुखाः पर्वेखाताः समानकाः ॥ (११)—उलूखलं—च
(१२)—'मुसलं'—स्वायत्ते सुदृढे तथा । इच्छाप्रमाणे भवतः
(१३)—'शूर्पं'—वैणवमेव च ॥ अन्यच्च—खादिरं मुसलं कार्यं पा-
लाशः स्यादुलूखलः । यद्वोभौ वारणौ कार्यौ तदभावेऽन्यवृक्षजौ, ॥
(१४)—'शम्भा'—प्रादेशमात्रा स्यात्खादिरः (१५)—'स्पयः'—
प्रकीर्तितः । खड्गाकारोऽरत्निमात्रो वज्ररूपो मखे स्मृतः ॥ अङ्गुष्ठप-

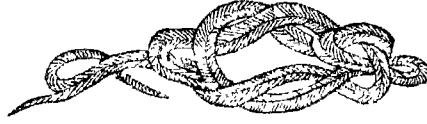

वर्गात्रं तु तीक्ष्णाग्रं पृथुवक्रकम् । (१६)—‘शृतावदानं’—प्रादेश-
गात्रं दीर्घमुदाहृतम् ॥ (१७)—‘उपवेशो’—ऽरणिमात्रो हस्ताका-
रस्तु खादिः ॥ कौशः (१८)—‘कूर्चो’—सदा बाहुमात्रो मकरा-
कार उच्यते । इच्छाप्रमाणस्तु (१९)—‘दृषत्प्रोक्तः’—पाषाणसं-
भवः । (२०)—‘उपलो’—वर्तुलः प्रोक्तो वितस्तिपरिमाणकः ।
षडङ्गुलप्रमाणं तु (२१) ‘षड्वर्त’—चतुरस्रकम् । तथा चोभयतः-

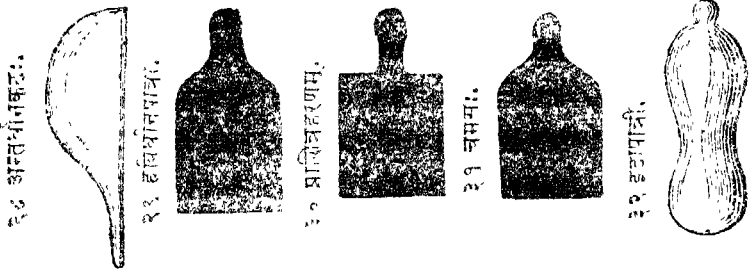
खातं वारणं तत्प्रचक्षते, ॥ (२२)—‘अग्नि’—स्तीक्ष्णमुखा ज्ञेया
खादिरारणिसंमिता । अश्वत्थो यः शमीगर्भः प्रशस्तोर्वीसमुद्भवः । तस्य
या प्राञ्जुस्ती शाखा उदीची चोर्ध्वेणापि वा । (२३)—‘अरणि’—
स्तन्मयी प्रोक्ता तन्मध्ये (२४)—‘चोत्तरारणिः’ । सारवद्धारवं
चात्र (२५) ‘ओंबिली’—च प्रज्ञस्यते । संसक्तमूलो यः शम्याः स
शमीगर्भ उच्यते । अलाभे त्वशमीगर्भादाहरेदविलम्बितः ॥ चतुर्विंशतिर-
ङ्गुष्ठदैर्घ्यं षडपि पार्थिवम् ॥ चत्वार उच्छ्रूये मानमरण्योः परिकीर्तितम् ॥

अष्टाङ्गुलः (२६) प्रथमः (प्रमन्थः)—स्याच्चत्रं स्याद्वादशाङ्गुलम् ।

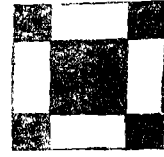
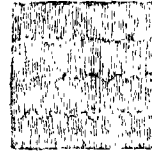
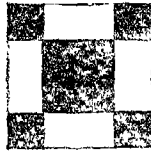
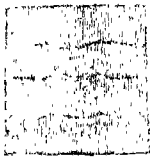
२७ नेत्रम् अथवा रजः.

ओविली द्वादशैव स्यादेतन्मन्थनयन्त्रकम् ॥ अष्टाष्टाङ्गुलमानं तु यत्र यत्रो-
पदिश्यते । तत्र तत्र बृहत्पर्वप्रन्थिभिर्मिनुयात्सदा ॥ गोवालैः शणसंमि-
श्रैस्त्रिवृतममलात्मकम् । व्यामप्रमाणं (२७)—‘नेत्रं’—स्यात्प्रमन्थ-
स्तेन पायकः ॥ मूर्धाक्षिकर्णवक्राणि कन्धरा चापि पञ्चमी । अङ्गुष्ठमात्रा-
प्येतानि व्यङ्गुष्ठं वक्ष उच्यते ॥ अङ्गुष्ठमात्रं हृदयं व्यङ्गुष्ठमुदरं स्मृतम् ।
एकाङ्गुष्ठा कटिर्जैवा द्वौ वस्ती द्वौ च गुह्यकम् ॥ ऊरु जङ्घे च पादौ च
चतुर्युक्तैर्यथाक्रमम् । अरण्यवयवा ह्येते याज्ञिकैः परिकीर्तिताः ॥ यत्तदु-
ल्लमिति प्रोक्तं देवयोनिस्तु सोच्यते । अस्यां यो जायते वह्निः स कल्या-

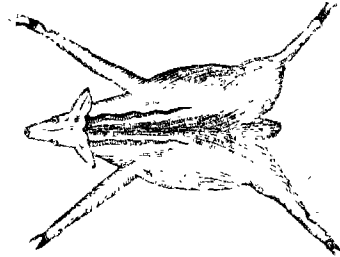
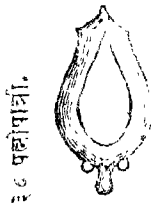

(१) कात्यायनः ‘अन्येषु च तु मथन्ति ते रोगभयमाप्नुयुः । प्रथमे मन्थने त्वंय-
नियमा नीतरेषु च ॥ उत्तरारणिनिष्पन्नः ‘प्रमन्थः’ सर्वदा भवेत् । योनिस्फुरदोषण-
युज्यते ह्यन्यमन्थकृतम् ॥ आर्द्रा सशुभिरा चैव पूर्णाङ्गी पाटिता तथा । न हिता यत्रमाना-
नामरणिश्चोत्तरारणिः ॥ परिधायाहतं वासः प्राकृत्य च यथाविधि । विगृह्यात्प्राङ्मुखी यन्त्र-
मावृता वक्ष्यमाणया । चत्रबुधे प्रमन्थाग्रं गाढं कृत्वा विचक्षणः । कृतोत्तराप्रामरणिं तदु-
ध्मुपरि न्यसेत् ॥ चत्राग्रः कीलकाप्रथमोविलीमुदगयकाम् । विष्टभ्य धारयेद्यन्त्रं
निष्क्रम्य प्रयतः शुचिः ॥ भिस्त्रेष्ट्याथ नेत्रेण चत्रं पठ्योऽहतांशुकाः । पूर्वं मध्न्यर-
ण्यान्त्याः प्राच्यग्रेः स्याद्यथा च्युतिः ॥ नैकयापि विना कार्यमाधानं भार्यया द्विनैः ।
अकृतं तद्विजानीयात्सर्वान्वाचारमन्ति यत् ॥ वर्णज्यैष्ठ्येन बह्वीभिः सवर्णाभिश्च
जन्मतः । कार्यमग्निच्युतेराभिः साध्वीभिर्मन्थनं पुनः ॥

णकृदुच्यते ॥ (२८)—‘अन्तर्धानकटः’—प्रोक्तो द्वादशाङ्गुलसं-
मितः । अर्धचन्द्रसमाकारः किञ्चिदुच्छ्रितशीर्षकः ॥ प्रोक्ता (२९)—
‘हविर्धानपात्री’—विपुला द्वादशाङ्गुला । पिष्टपात्री च सैवोक्ता चतु-
रस्या प्रकीर्तिता ॥ (३०)—‘प्राशित्रहरणं’—चान्यत्कीर्तितं द्वा-
दशाङ्गुलम् । चमसानां तु वक्ष्यामि दण्डाः स्युश्चतुरङ्गुलाः ॥ व्यङ्गुलस्तु
मनेत्कन्धो विस्तारश्चतुरङ्गुलः । पलाशाद्वा वटाद्वान्यवृक्षाद्वा (३१)—
‘चमसाः’—स्मृताः ॥ (३२)—‘इडापात्री’—तथा चान्यारब्धि-
३३ यजमानासनम्. ३४ पक्ष्या आसनम्. ३५ होत्रासनम्. ३६ ब्रह्मासनम्.

मात्रा प्रकीर्तिता ॥ (३३)—‘यजमानासनं’—(३४)—
‘पक्ष्या आसनं’ च पृथक्पृथक् । (३५)—‘होत्रासनं’—तथा
(३६) ‘ब्रह्मासनं’—विस्तारयोगतः । अरब्धिसात्राण्येतानि कथि-

तानि मनीषिभिः । (३७)—‘यजमानस्य पात्री’—च (३८)—
‘पक्षीपात्री’—तथैव च । मन्त्रे (३९)—‘कृष्णाजिनं’—ब्राह्मं
तदखण्डं विशिष्यते ॥

२०८. ‘इध्मादिविचारः.’ कातीये—इध्मस्तु द्विगुणः कार्यः
परिधिखिगुणः स्मृतः । स्मार्ते प्रादेश इध्मो वा द्विगुणः परिविस्तृतः ॥
समित्पवित्रं वेदं च त्रयं प्रादेशसमितम् ॥ अष्टादशसङ्ख्यसमित्क एक-
विंशतिसङ्ख्यसमित्को वा अरब्धिसात्रः पालाशो वा इध्मः कार्यः । पाला-

शाऽभावे वैकङ्कतः कार्यः । तदभावे काश्मर्यमयः । काश्मर्यः (श्रीपर्णवृक्षः)
तदभावे बैल्वो वा औदुम्बरो वा स्वादिरो वा ॥

२०९. 'यज्ञियवृक्षाः' वायुपुराणे—पलाशफलगुन्यग्रोषाः लृक्षाश्च-
त्थविकङ्कताः । उदुम्बरस्तथा बिल्वश्चन्दनो यज्ञियाश्च ये ॥ सरलो देवदारुश्च
शालश्च खदिरस्तथा । समिदर्थे प्रशस्ताः स्युरेते वृक्षा विशेषतः ॥ ब्राह्माः
कण्टकिनश्चैवं यज्ञिया एव केचन । पूजिताः समिदर्थेषु पितृणां वचनं यथा ॥

२१०. 'समिधाविचारः' कात्यायनः—नाङ्गुष्ठादधिका ब्राह्मा
समिस्थूलतया क्वचित् । न निर्मुक्तत्वचा चैव न सकीटा न पाटिता ॥

२११. 'समिधाप्रमाणम्' कात्यायनः—प्रादेशान्नाधिका नोना न
च शाखासमायुता । न सपर्णा न निर्धीर्या होमेषु तु विजानता ॥

२१२. 'इध्मार्थे समिद्रहणम्' मित्रपरिशिष्टे—पर्णाऽश्नत्थग्वदिर-
रोहितकोदुम्बराणां तदलाभे सर्ववनस्पतीनां तिन्दुकधवलाऽग्रनिम्बराजवृ-
क्षशालमल्यरत्नकपित्थकोविदारबिभीतकश्लेष्मातकसर्वकण्टकवृक्षविवर्जितम् ॥

२१३. 'यज्ञार्थेऽग्राह्यवृक्षाः' वायुपुराणे—निवासा ये च कीटानां
लताभिर्वेष्टिताश्च ये । अयज्ञिया गर्हिताश्च वल्मीकैश्च समावृताः ॥ शकुनीनां
निवासाश्च वर्जयेत्तान् महीरुहान् । अन्याश्चैवंविधान् सर्वान् यज्ञियांश्च
विवर्जयेत् ॥

२१४. 'अग्राह्यसमिधः' वायुपुराणे—विशीर्णा विदला ह्रस्वा वक्राः
सशुषिराः कृशाः । दीर्घाः स्थूला धुर्जदुष्टाः कमेसिद्धिविनाशकाः ॥

२१५. 'ग्राह्यसमिधः' कात्यायनः—प्रागग्राः समिधो देयास्ताश्च
योगेषु पातिताः । शान्त्यर्थेषु प्रशस्तार्द्रा विपरीता जिघांसति ॥ होतव्या मधुस-
र्पिर्म्या दध्ना क्षीरेण संयुता । प्रादेशमात्राः समिधो ब्राह्माः सर्वत्र चैव वा ॥

२१६. 'सप्तधान्यानि' पट्त्रिंशन्मते—यवगोधूमधान्यानि तिलाः
कङ्गुश्च मुद्गाः । श्यामाकाश्चणकाश्चैव सप्तधान्यमुदाहृतम् ॥

२१७. 'अष्टादशधान्यानि' हेमाद्रौ—यवगोधूमधान्यानि तिलाः
कङ्गुकुलत्थकाः । माषा मुद्गा मसूराश्च निष्पावाः श्यामसर्षपाः ॥ गवेषुकश्च
नीवारा आढक्योऽथ सतीनकाः । चणकाश्चीनकाश्चैव धान्यान्यष्टादशैव तु ॥

२१८. 'होमद्रव्याणि' चण्डीहोमविधिः—पायसान्नैस्त्रिमध्वकैर्द्रा-
क्षारम्भाफलादिभिः । मातुलुङ्गैरिक्षुखण्डैर्नारिकेलयुतैस्त्रिलैः ॥ जातीफलै-
राम्रफलैरन्यैर्मधुरवस्तुभिः ॥

२१९. 'होमे उक्तधान्यानि'. कात्यायनः—कृतमोदनसक्त्वादि तण्डुलादि कृताकृतम् । व्रीह्यादि चाकृतं प्रोक्तमिति वेद्यं त्रिधा बुधैः ॥ स्मृत्यन्तरे—हविष्यालं तिला माषा नीवारा व्रीहयो यवाः । इक्षवः शालयो मुद्गाः पयो दधि घृतं मधु ॥ हविष्येषु यवा मुख्यास्तदनु व्रीहयः स्मृताः । व्रीहीणामप्यलाभे तु दध्ना वा पयसापि वा ॥ यथोक्तवस्त्वसम्पत्तौ ब्राह्मं तदनुकल्पतः । यवानामिव गोधूमा व्रीहीणामिव शालयः ॥

२२०. 'आहुतयः' बृहस्पतिः—प्रस्थं धान्यं चतुःषष्टिराहुतेः परिकीर्तितम् । तिलानां तु तदर्धं स्यात्तदर्धं स्याद्भृतस्य च । बौधायनः—व्रीहीणां च यवानां च शतमाहुतिरिष्यते ॥ इति ॥

२२१. 'अग्निप्रज्वलनम्.' आपस्तम्बः—न कुर्यादग्निधमनं कदाचिद्वजनादिना । मुग्धेनैव धमेदग्निं धमन्या वेणुजातया ॥ (नाग्निं मुखेनेति तु यत्तौकिके योजयन्ति तत् ॥)

२२२. 'होमनिषेधः.' हरिहरभाष्ये—क्षुत्तृदक्रोधसमायुक्तो हीनमन्त्रो जुहोति यः । अपवृद्धे सधूमे वा सोऽन्धः स्यादन्यजन्मनि ॥ स्वल्पे रूक्षे सस्फुलिङ्गे वामावर्ते भयानके । ऊर्ध्वं काष्ठैश्च सम्पूर्णे फूत्कारवति पावके ॥ कृष्णार्चिषि सुदुर्गन्धे तथा लिहति मेदिनीम् । आहुर्ताजुहुयाद्यस्तु तस्य नाशो भवेत् ध्रुवम् ॥

२२३. 'प्रैषपद्धतिः.' ब्राह्मणसर्वस्वे हलायुधः—ऋचो यजूंषि सामानि प्रैषाश्चैते मन्त्रसंज्ञाः । तत्र ऋग्वेदसामवेदयोस्तु मन्त्रा 'उच्चैः' प्रयोज्याः ॥ यजुर्वेदमन्त्रा 'उपांशु' प्रयोज्याः ॥

२२४. 'ब्राह्मणभोजनम्.' यज्ञपार्श्वे—गर्भाधानादिसर्वेषु ब्राह्मणान् भोजयेद्दश । आवसथ्ये चतुर्विंशदभ्याधाने शतात्परम् ॥ आग्रयणे प्रायश्चित्ते ब्राह्मणान् दश पञ्च वा । सहस्रं भोजयेत्सोमे ब्राह्मणानां शतं पत्नौ ॥ चातुर्मास्येषु चत्वारि शतानि च सुरामखे । अयुतं वाजपेये च अश्वमेधे चतुर्गुणम् ॥

२२५. 'ब्राह्मणाय दक्षिणाविचारः.' कात्यायनः—ब्राह्मणे दक्षिणा देया या यत्र परिकीर्तिता ॥ कर्मन्तिऽनुच्यमानायां पूर्णपात्रादिका भवेत् । यावता बहु भोक्तुस्तु वृषिः पूर्णेन जायते ॥

२२६. 'अथ पृष्ठोदिविविधानम्.' कात्यायनपरिशिष्टसूत्रे—अ-
आ० सू० ८

थानो धर्मजिज्ञासा केशान्तादूर्ध्वमपत्नीकऽऽच्छिन्नाग्रिरनयिको वा प्र-
वार्त्ता ब्रह्मचारी चान्वयिरिति ग्रामादग्निमाहृत्य पृष्ठोदिवीत्यधिष्ठाप्य
समित्तमिति द्वाभ्यामुपस्थानं व्याहृतिभिस्त्रिभिश्च सावित्र्या प्रज्वाल्य
ताम्रसवितुस्तत्सवितुर्विधानि देवसवितरिति पुनस्त्वेति समिन्ध्य
पूर्ववदक्षतैर्हुत्वा पाकं पचेत्तत्र वैश्वदेवं कुर्याद्ब्रह्मणे प्रजापतये गृ-
ह्णाभ्यः कश्यपायानुमतये विधेभ्यो देवेभ्योऽग्नये स्विष्टकृत इत्युप-
स्पृश्य पूर्ववद्वलिकर्म नैवं कृते वृथा पाको भवति न वृथा पाकं
पचेन्न वृथा पाकमश्रीयादत्र पिण्डपितृयज्ञपक्षाद्याग्रयणानि कुर्यात् ॥
इति कात्यायनोक्तं पृष्ठोदिविविधानपरिशिष्टम् ॥

२२७. 'कुण्डसंस्कारादिकर्म'. पारस्करः—परिसमुद्योपलिप्यो-
ल्लिख्योद्धृत्याभ्युक्ष्याग्निमुपसमाधाय दक्षिणतो ब्रह्मासनमास्तीर्य
प्रणीय परिस्तीर्यार्थवदासाद्य पवित्रे कृत्वा प्रोक्षणीः संस्कृत्यार्थवत्
प्रोक्ष्य निरुप्याधिश्रित्य पर्याग्निं कुर्यात् स्रुवं प्रतप्य संमृज्याभ्युक्ष्य
पुनः प्रतप्य निदध्यादाज्यमुद्रास्योत्पूयावेक्ष्य प्रोक्ष्य प्रोक्षणीश्च
पूर्ववदुपयसनकुशानादाय समिधोऽभ्याधाय पर्युक्ष्य जुहुयादेप एव
विधियत्र कचिद्धोमः । पर्याग्निकरणं वा कर्तव्यम् शृतं वारत्रयस्या-
प्युक्तत्वात् ॥

२२८. 'अग्निहोत्रे अग्निनामानि.' ब्राह्मणसर्वश्वे हत्यायुधः—आ-
वसथ्याहवनीयौ दक्षिणाग्निस्तथैव च । अन्वाहार्यौ गार्हपत्य इत्येते पञ्च बह्वयः ॥

२२९. 'अग्निहोत्रफलम्.' गृह्यकाण्डे—नावसथ्यात्परो धर्मो नाव-
सथ्यात्परं तपः । नावसथ्यात्परं दानं नावसथ्यात्परं धनम् ॥ नावस-
थ्यात्परं श्रेयो नावसथ्यात्परं यज्ञः । नावसथ्यात्परा सिद्धिर्नावसथ्यात्परा
गतिः ॥ नावसथ्यात्परं स्थानं नावसथ्यात्परं व्रतम् ॥

२३०. अथ 'श्रौतसायंप्रातरग्निहोत्रहोमप्रयोगौ'—तत्रादौ श्रौतः
सायंहोमप्रयोगः । कर्ता 'स्नात्वाचम्य प्राणानायम्य' देशकालौ सङ्कीर्त्य
ॐ तत्सत्परमेश्वरप्रीतये उद्धरणपूर्वकममुकद्रव्येण सायंप्रातरग्निहोत्रं

(१) अस्मिन् प्रयोगे संक्षेपेण दर्शिता मन्त्राः श्लोका वा 'श्रौतप्रातर्होमे' द्रष्टव्याः ॥
(२) श्रौताचमनं तु देव्यान्त्रयः पादाः ३ । आपोहिष्ठेति नव पादाः ९ । सप्त
व्याहृतयो ७ । देवीपादत्रयं ३ । द्वेषा विभक्तं देवीशिरश्चेति २ । चतुर्विंशति स्थानानि ॥

होष्यामि ।) तत्रेदानीं सायमग्निहोत्रं होष्यामीति संकल्प्य । गार्हर्प-
 त्याग्नेः सभ्यस्य चोद्धरणं कृत्वा आहवनीयकुण्डे दक्षिणाम्रिकुण्डे च 'अप-
 भूसंस्काराः' कार्याः । ते यथा—वज्रं गृहीत्वा १ दमैः परिसमुह्य
 २ गोमयोदकेनोपलिप्य ३ वज्रणोल्लिख्य ४ अनामिकाङ्गुष्ठाभ्यामुद्धृत्य
 ५ उदकेनाभ्युक्ष्य । ततो गार्हपत्यकुण्डादग्निमाहवनीयदक्षिणाम्रिकुण्ड-
 योर्नयेत् । एवं गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाम्रिसभ्यसंज्ञकानां चतुर्णां (श्रौ-
 ताग्नीनां) प्रदीपनं कृत्वानन्तरमावसथ्यस्यो (सार्तस्यो) द्धरणं कार्यम् ।
 ततः अन्तरेणाग्निं गत्वा दक्षिणेन वा प्रदक्षिणमाहवनीयं परित्योपविशति
 यजमानः पत्नी च यथादेशं (अप आचामत उभौ) वृष्टिरसि वृश्च मे
 पाप्मानं सत्येन व्रतमुपैम्यापः सत्यमयी व्रतम् । ततो द्विराच-
 मनम् । (अपरेणाहवनीयं मकराकारकूर्चं निदधाति । ततस्तमाहवनीयाग्निं
 निबद्धैः कुशपरिस्तरणैः कुशैर्वा पुरस्ताद्दक्षिणतः पश्चादुत्तरतश्च प्रागुद-
 गमतः परिस्तीर्य । इतरथावृत्तिः । एवं गार्हपत्यदक्षिणाभ्योः परिस्तरणं
 कार्यम् । पयोहोमे गांधुक्ष्व । गार्हपत्यस्योत्तरतः पृथक्कृतैष्वज्जारेषु तां दुग्ध-
 स्थालीमधिश्चयति । तृणेनावज्योत्यासिन्ध्यापः पुनरवज्योत्य त्रिरुद्रास-
 यत्युदक् । तण्डुलहोमे तु गां धुक्ष्वेत्यादेरभावः । आदौ गार्हपत्यस्य पर्यु-
 क्षणम् । गार्हपत्यादुदकधारां निनयत्याहवनीयम् । आहवनीयं पर्युक्ष्य ।
 वैकङ्कतश्चक्रुन्धुवं प्रतप्य । पाणिना संमार्ष्टि । पुनः प्रतप्य ।) उन्ने-
 प्यामि ॐ उन्नय । (यजमानस्तिष्ठन् । चतुरः सुवानुव्रथति । प्रथमः ।
 द्वितीयः । तृतीयः । चतुर्थः । सुग्दण्डोपरि समधं धारयन्नुत्थाय । अध्य-
 धिगार्हपत्यादाहवनीयं हरति । मुखमात्रे धारयन् । मध्ये निगृह्य ।
 उद्गृह्य । उपविश्य । समिधमादधाति ।) अग्निं ज्योतिषं त्वा वायु-
 मतीं प्राणवतीं स्वर्गां स्वर्गाधोपदधामि भाष्यति । प्रदीप्तम-
 मिजुहोति । दक्षिणं जान्वाच्य—ॐ सजुह्वेन । सवित्रा सजु-
 रायेन्द्रवत्या । जुषाणोऽअग्निर्वेतु स्वाहा । * * १ १/२ ॥
 (चतुर्थीशं हुत्वा) इदमग्नये न मम । (सुचं कुशेषु निधाय गार्हपत्य-
 मवेक्षते । होष्यन्वसिन् उत्तरां भूयसीम्) । उवाच ॐ प्रजापतये
 उच्चैः स्वाहा । इदं प्रजापतये न मम । सुचं द्विः प्रक्रम्य कूर्चं नि-
 दधाति) ॐ नमो देवेभ्यः । ॐ स्वधा पितृभ्यः । (अप उप-

स्पृश्य । इतरयोश्च पुष्टिकामः स्थात्या सुवेण)—। ॐ इह पुष्टिं पुष्टि-
 पतिर्दधात्वह प्रजाधरमयतु प्रजापतिः । अग्नये गृहपते रयिमते
 पुष्टिपतये स्वाहा । इदमग्नये गृहपतये रयिमते पुष्टिपतये न मम ।
 ॐ प्रजापतये स्वाहा । इदं प्रजापतये न मम । दक्षिणामौ (तू-
 ण्णां समित्प्रक्षेपः) । ॐ अग्नयेऽन्नादायान्नपतये स्वाहा । इदमग्न-
 येऽन्नादायान्नपतये न मम । ॐ प्रजापतये स्वाहा । इदं प्रजाप-
 तये न मम । (सुचिसं हुतद्रव्यशेषं पात्रान्तरे गृहीत्वा । भक्षणाथै
 बहिर्गत्वा अनामिकया द्विः प्राश्नाति । पात्रस्यास्वादने) उत्सृज्य
 निर्लेदि (आचम्य द्विः । आहवनीयसमीपमागत्य सुच्युदकं पूरयित्वा ।
 उत्सृजति । आहवनीयोत्तरतः) । ॐ देवाञ्जिन्व । (पुनः पूर्य) ॐ
 पितृञ्जिन्व । (दक्षिणतः पुनः पूर्य । उदुक्षति) । ॐ सप्तऋषीञ्जि-
 न्व । (ईशान्ये पुनः पूर्य । कुशेषु स्थाने त्रिर्निषिञ्चति प्राक्संस्थम्) ।
 ॐ अग्नये पृथिवीक्षिते स्वाहा । ॐ पृथिव्याऽऽमृतं जुहोमि
 स्वाहा । ॐ अमृतं ऽऽमृतं जुहोमि स्वाहा ॥ सुक्कुम्बमाहवनीये
 प्रतप्य । कुशेषु निदधाति । समिधमादधाति । सर्वेषु यथा पर्युक्षितम्) ।
 ॐ समिदसि समिद्धोमे अग्ने दीदिहि समिद्धाते ऽअग्ने दीद्यासम् ।
 (आहवनीयसमीपमागत्य तिष्ठन् । आदौ गार्हपत्यस्योपस्थानम्) ।
 'उपस्थानम्'—ॐ भूर्भुवस्वः । ॐ सुप्रजाऽ प्रजाभिः-
 स्यात् सुवीरौ वीरैऽ सुपोषुऽ । पोषैऽ * * । २ ^३/_३ ॥
 (उपविश्य) । महेन्द्रादाहवनीयाय नमः । (गार्हपत्ये) । ॐ
 भूर्भुवस्वः स्वः सुप्र० । * * ३ ^३/_३ ॥ (शय्यासनम् । वा गार्ह-
 पत्ये) ॐ यमाय राज्ञे गार्हपत्याय नमः । (ततः पूर्ववत् धारावर्ज्यम्) ।
 (पर्युक्षणम्) वाग्विमर्जनम् (उभौ स्वासने उपविश्य । आचम्य ।)
 ॐ विद्युदसि विद्य मे पाप्मानं जह्ययपोवभृथमभ्युपमि मयि स-
 त्यङ्गेषु मे व्रतम् । द्विराचम्य । विष्णवे नमः । (सञ्चरविमोकः) । (गा-
 र्हपत्यपश्चादुपविश्य) ॐ नडाय नैपधाय अन्वाहार्यपचनाय नमः ।
 अनश्रुते साङ्गमनाय सभ्याय नमः । असते पांसुपाय भस्मोद्धापाय
 नमः ॥ नर्यभस्म परब्रह्म यतो मुक्तिप्रसाधकम् । तयोरेकतरं से-

व्यं संसारभयनाशनम् ॥ यत्कर्मणाल्य० ॥ नमस्ते गा० ॥ नमः स-
भ्याव० ॥ चतुर्भि० यस्य स्मृ० ॥ 'अर्पणम्'—अनेन (यजमा-
नानुज्ञया) अमुकद्रव्येण श्रातसायंहोमाख्येन कर्मणा भगवान्
श्रीयज्ञपुरुषः प्रीयतां न मम ॥ ॐ तत्सद्ब्रह्मार्पणमस्तु ॥ 'विशेष-
प्रार्थना'—ॐ इदं द्वि० । ४ १/२ ॥ त्रीणि पु० ५ १/२ ॥ तद्वि-
ष्णोः । ६ १/२ ॥ तद्विष्णोः । ७ १/२ ॥ द्विष्णोः । ८ १/२ ॥
इत्यायुष० । ९ १/२ ॥ (भस्म ललाटे धारयेत्) ॥ ॐ नमो ब्रह्मणे
नमो अस्त्वग्नये नमः पृथिव्यै नम ओषधीभ्यः । नमो वाचे नमो
वाचस्पतये नमो विष्णवे महते कगेमि ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः
शान्तिः ॥ इति श्रौतः सायंहोमप्रयोगः ॥

२२१. 'अथ श्रौतः प्रातर्होमप्रयोगः'—(खानं कृत्वा) 'पञ्चभूसं-
स्काराः'—(वज्रं गृहीत्वा । दर्भैः परिसमुद्य) । गोमयोदकेनोपलिप्य ।
वज्रेणाहिरस्य । अनामिकाङ्गुष्ठाभ्यामुद्धृत्य । उदकेनाभ्युक्ष्य । इदमाहवनी-
यस्य । (एवं दक्षिणाग्नेः) उद्धरेति—(यजमानो ब्रूयात्) । (आचम्य ।
सुमुखश्चेत्यादि० । देशकालौ नङ्गीर्त्य) यथा—'सङ्कल्पः'—ॐ तत्स-
त्परमेश्वरप्रीतये उद्धरणपूर्वकममुकद्रव्येण प्रातरग्निहोत्रं होष्यामि ॥
'उद्धरणम्'—(अन्तरेणाग्नौ गत्वा दक्षिणेन वा प्रदक्षिणमाहवनीयं
परीत्योपविशति । यजमानः पत्नी च यथादेशम् । अप आचामत उभौ) ॐ
वृष्टिरसि वृश्च मे पाप्मानः सत्येन व्रतमुपैम्यापः सत्यमयी व्रतम् ॥
ततो 'द्विराचमनम्' । अपरेणाहवनीयं कूर्चं निदधाति । आहवनी-
यस्य परिस्तरणम् । कुशैः परिस्तरणैर्वा पुरस्तादक्षिणतः पश्चादुत्तरतश्च
प्रागग्रमुदगग्रं च परिस्तीर्य । एवं गार्हपत्यदक्षिणाग्नयोः परिस्तरणम् ।
'पयोहोमे' गां धुक्ष्व । तण्डुलहोमे गां धुक्ष्वेत्यादेरभावः । केचित्तु
उदकधारां निनयन्ति) । गार्हपत्यस्योत्तरतः पृथक्तेष्वङ्गारेषु तां दुग्ध-
स्थालीमविश्रयति । तृणेनावज्योत्य । आसिञ्चयापः । पुनरवज्योत्य ।
त्रिरुद्धासयत्युदक् । ततो गार्हपत्यस्य पर्युक्षणम् । ततो दक्षिणाग्नेः पर्यु-
क्षणम् । गार्हपत्यादुदकधारां निनयत्याहवनीयम् । आहवनीयं पर्युक्ष्य ।
वैकङ्कतः सुवं प्रतप्य । पाणिना संमार्ष्टि । (पुनः प्रतप्य) उन्ने-
ष्यामि—ॐ उन्नय । (यजमानस्तिष्ठन्) चतुरः सुवानुन्नयति ।

प्रथमः । द्वितीयः । तृतीयः । चतुर्थः । शुद्धण्डोपरि समिधं धार-
यन्नुत्थाय । अध्यधिसार्हपत्यादाहवनीयं हरति । सुखमात्रे धारयन् ।
मध्ये निष्ठुह्य । उद्बुह्य । उपविश्य । समिधमादधाति । सूर्यो ज्योतिषं
त्वा वायुमतीं स्वर्ग्याः स्वर्गीयोपदधामि भास्यती । प्रदीप्तमभिजु-
होति ॥ (दक्षिणं जान्वाच्य) । ॐ अग्निज्योतिर्ज्योतिरग्निः
स्वाहा सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहा । अग्निर्ज्यो-
तिर्ज्योतिर्ज्योतिः स्वाहा सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः स्वाहा
ज्योतिः सूर्यः सूर्यो ज्योतिः स्वाहा । १ ॥ * * ।
सजूर्हेवेन सवित्रा सजूरुषतेन्द्रवत्सा । जुषाणः सूर्यो
वेतु स्वाहा । २ ॥ चतुर्थीं हुत्वा । इदं सूर्याय न मम । (सुचं
कुशेषु निधाय गार्हपत्यमवेक्षते । होष्यन्वस्मिन् उत्तमं भूयसीम्)
उपांशु ॐ प्रजापतये उच्चैः स्वाहा । इदं प्रजापतये न मम । सुचं द्विः
प्रकम्प्य निदधाति) ॐ नमो देवेभ्यः । स्वधा पितृभ्यः । (अप
उपस्पृश्य इतरयोश्च पुष्टिकामः स्थात्याः सुवेण) । ॐ इह पुष्टिं
पुष्टिपतिर्दधात्विह प्रजाः रमयतु प्रजापतिः । अग्नये गृहपतये रयिमते
पुष्टिपतये स्वाहा ॥ इदमग्नये गृहपतये रयिमते पुष्टिपतये न
मम । ॐ प्रजापतये स्वाहा । इदं प्रजापतये न मम । (द-
क्षिणामां । तूर्णीं समिधक्षेपः) ॐ अग्नयेऽन्नादायाक्षपतये
स्वाहा । इदमग्नयेऽन्नादायाक्षपतये न मम । ॐ प्रजापतये स्वाहा ।
इदं प्रजापतये न मम ॥ (लुचिस्थं हुतद्रव्यम् । शेषं पात्रान्तरे गृही-
त्वा । भक्षणार्थं बहिर्गत्वा अनामिकया द्विः प्राश्नाति । पात्रस्यास्वा-
दनम् (उत्सृज्य निर्लेष्टि) । आचम्य द्विः । आहवनीयसमीपमा-
गत्य लुच्युदकं पूरयित्वा उत्सृजति । आहवनीयोत्तरतः) ॐ दे-
वाञ्जिन्व । (पुनः पूर्य) । ॐ पितृञ्जिन्व । (दक्षिणतः पुनः पूर्य ।
उद्बुक्षति) । सप्तऋषीञ्जिन्व । (ईशाच्ये पुनः पूर्य कुशेषु स्थाने त्रि-
निषिञ्चति । प्राक्संस्थम्) । ॐ अग्नये पृथिवीक्षिते स्वाहा । ॐ पृथि-
व्याऽमृतं जुहोमि स्वाहा । ॐ अमृतेऽमृतं जुहोमि स्वाहा ।
(सुक्रसुवमाहवनीये प्रतप्य । कुशेषु निदधाति । समिधमादधाति । सर्वे-

पु यथा पयुञ्जितम् ॥ ॐ समिदसि समेदोमेऽअग्नेदीदिहि समिद्धा
 तेऽअग्ने दीद्यासम् ॥ (आहवनीयसमीपमागत्य तिष्ठन् । आदौ गार्हपत्य-
 स्थोपस्थानम्)—‘उपस्थानम्’—ॐ भूर्भुवः स्वः सुप्रजाऽ
 प्रजाभिः स्यात्सुवीरो वृीरैऽ सुपोषऽ पोषैऽ । * * ॥
 २ ^{३०}/_३ ॥ (उपविश्य) महेन्द्रायाहवनीयाय नमः । (गार्हपत्य । ॐ
 भूर्भुवः स्वः सु० ३ ^{३०}/_३ ॥ (जग्यासनं । वा गार्हपत्ये ।) ॐ
 यमाय राज्ञे गार्हपत्याय नमः । (ततः पूर्ववत् धारावर्ज्यं पयुञ्जितम्
 (वाग्विसर्जनम्) । उभयोः । स्वासने उपविश्य । आचम्य ।) ॐ वि-
 द्युदसि विद्य मे पाप्मानं जह्यशेषमृधमभ्युपैमि मयि सत्यज्ञेषु मे
 व्रतम् ॥ (द्विराचम्य) । विष्णवे नमः । मध्वरविमोकः (गार्हपत्यप-
 ध्यातुपविश्य) । ॐ नडाय नैषधाय अन्वाहार्यपचनाय नमः । अन-
 श्रुते साङ्गसनाय सम्भाय नमः । असते पांनुपाय शम्भोद्वापाय न-
 मः ॥ नर्यमसा परब्रह्म यतो मुक्तिमसाधकम् । तयोरेकतरं सेव्यं
 संसारभयनाशनम् ॥ यत्कर्मगात्यरीरिचं यद्वा न्यूनमिहाकम् । अ-
 मिः स्विष्टकृडिद्वान्स्विष्टः सुहुतं करोतु स्वाहा ॥ नमस्ते गार्हपत्या-
 य नमस्ते दक्षिणाग्नये । नमः आहवनीयाय महावेद्ये नमो नमः ।
 नमः सम्भावसध्याभ्यां नमस्ते परमात्मने । विश्वबोधप्रबोधाय
 नमस्ते श्रौतवद्वये ॥ चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च द्वाभ्यां पञ्चभिरेव च । दूयते
 च पुनर्द्वाभ्यां तस्मै यज्ञात्मने नमः ॥ यस्य स्मृत्या० ॥ ‘अर्पणम्’—
 अनेन (यजमानानुज्ञया) अमुकद्रव्येण श्रौतप्रातर्होमारुख्येन कर्मणा
 भगवान् श्रीयज्ञपुरुषः प्रीयतां न मम ॥ ॐ तत्सद्ब्रह्मार्पणमस्तु ॥
 (क्षेपकम्)—‘विशेषप्रार्थना’—ॐ इदं विष्णुर्द्विचक्रमे त्रेधा नि-
 दधे पदम् । समूढमस्य पांंसुरे स्वाहा । ४ ^{१०}/_१ ॥ त्री-
 णि पदा द्विचक्रमे विष्णुर्गोपाऽअदाब्जऽ । अतो ध-
 र्माणि धारयन् । ५ ^{१०}/_३ ॥ तद्विष्णोऽ । परमम्पदं सदा
 पश्यन्ति सुरयः । दिवीव चक्षुराततम् । ६ ॥ तद्वि-
 ष्णोऽसौ विपुन्यवो जागृवा ऽ सुऽ समिन्धते । विष्णो-

व्यंत्परमम्पदम् । ७^{४४} ॥ द्विष्णोऽरुणमसि द्विष्णोऽं
 श्वरुष्वेस्त्यो द्विष्णोऽं स्यूरसि द्विष्णोर्द्विषोसि । द्विष्णव-
 मसि द्विष्णवे च्वा । ८^{४५} ॥ त्र्यायुषञ्जमदग्नेऽं कश्यपस्य
 त्र्यायुषम् । यद्वेवेषु त्र्यायुषन्तन्नोऽस्तु त्र्यायुषम् । ९^{४६} ॥
 (भस्म ललाटे धारयेत्) ॐ । नमो ब्रह्मणे नमो अस्त्वग्नये नमः
 पृथिव्यै नम ओषधीभ्यः । नमो वाचे नमो वाचस्पतये नमो वि-
 ष्णवे महते करोमि ॥ ११ ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥
 (इति शेषकम्) ॥ इति श्रौतप्रातर्होमप्रयोगः ॥

२३२. 'अथ सायमौषामनपरिचरणम्.' आवसथ्ये मायं-
 होमप्रयोगः—(स्नात्वा आचम्य प्राणानायम्य ॥) 'सङ्कल्पः'—ॐ त-
 त्सत्परमेश्वरप्रीतये उद्धरणपूर्वकममुकद्रव्येण सायंप्रातर्गौषामनपरि-
 चरणं करिष्यामि । तत्रेदानीं सायमौषामनपरिचरणं करिष्ये ॥
 इति सङ्कल्प्य उद्धरणं कुर्यात् ॥ (यजमानः पत्नी च यथादेशम् । अप
 आचामत उभौ) । 'पात्रोपकल्पनम्'—(उपयमनकुशाः समिधस्तिष्ठः
 मणिकोदकं होमद्रव्यं च । उपयमनकुशानादाय तिष्ठन् समिधोऽभ्या-
 धाय मणिकोदकेनाग्नेः प्रदक्षिणं पर्युक्ष्णम् । वेणुनलिकया प्रदीतक-
 रणम्) । ॐ अग्नये स्वाहा । इदमग्नये न मम ॥ ॐ प्रजापतये
 स्वाहा । इदं प्रजापतये न मम ॥ (उत्थाय) 'उपस्थानम्'—
 ॐ समास्त्वाग्नेऽञ्चतवो ब्रह्मयन्तु संवत्सराऽञ्चतवो
 यानि सुत्या । सन्दिद्येन दीदिहि रोचुनेन विश्वाऽआ-
 भाहि पृदिशुञ्चतस्रः । १^{४७} ॥ सञ्चेद्व्यस्वाग्ने एष्व बो-
 धयैनुमुचतिष्ठ महते सौभगाय । मा चरिषदुपसृता तैऽ-
 अग्ने ब्रह्माणस्ते यशसः सन्तु मान्ये । २^{४८} ॥ त्वा-
 मग्ने वृणते ब्राह्मणाऽऽमे शिवोऽअग्ने संवरेणे भवा
 नः । स्पृत्क्रुहा नोऽअभिमातिजिच्च स्वे गर्ये जागृह्य-

प्ययुच्छन् । ३^३ इहैवाग्ने ऽअधिधारया रुयिम्मात्त्वा
 निक्रन्पूर्वचितो निकारिणः । क्षत्रमग्ने सुयममस्तु तुल्य-
 मुपसुत्ता वर्द्धतान्तेऽअनिष्टेतः । ४^४ ॥ क्षत्रेणाग्ने स्वा-
 युः सः रभस्व मित्रेणाग्ने मित्रधेये यतस्व । सुजाताना-
 म्मद्वयमस्तथाऽअधि राज्ञामग्ने विहृष्यो दीदिहीह । ५^५ ॥
 अतिनिहो ऽअतिस्त्रिधोत्त्यचित्तिमत्त्यरातिमग्ने । वि-
 श्वाह्यग्ने दुरिता सहस्वाथास्मज्यः सहवीराः रु-
 यिन्दाः । ६^६ ॥ अनाधृष्यो जातवेदाऽअनिष्टेतो वि-
 राडग्ने क्षत्रभृद्वीदिहीह । विश्वाऽआशाः प्रमुञ्चन्मा-
 नुवीभिर्यः शिवेभिरुज्यः परि पाहि नो बृधे । ७^७ ॥ बृ-
 हस्पते सवितर्वाधै नः सः शितच्चित्सन्तराः सः
 शिंशाधि । वर्द्धयैनम्महते सौभगाय विश्वेऽएनमनुम-
 दन्तु देवाः । ८^८ ॥ अमुत्र भूयादध यद्वयमस्य बृह-
 स्पते ऽअभिर्शस्तेरमुञ्चः । प्यत्यौहतामृश्चिना मृत्यु-
 मस्माद्देवानामग्ने भिषजा शचीभिः । ९^९ ॥ सदेसु-
 स्पतिमद्भुतम्प्रियमिन्द्रस्य काम्यम । सुनिम्मेधाम-
 यासिषुः स्वाहा । १०^{१०} ॥ याम्मेधान्देवगुणाः पित-
 रश्चोपासते । तयामामुद्य मेधयाग्ने मेधाविनङ्कुरु
 स्वाहा । ११^{११} ॥ मेधाम्मे वर्णो ददातु मेधामग्निः
 प्रजार्पतिः । मेधामिन्द्रश्च ब्रायुश्च मेधान्धाता ददातु
 मे स्वाहा । १२^{१२} ॥ इदम्मे ब्रह्म च क्षत्रञ्जोभे श्रिय-
 मश्नुताम् । मयि देवा दधतु श्रियमुत्तमान्तस्य ते
 स्वाहा १३^{१३} ॥ अग्ने नय । सुपथा रायेऽ अस्मान्वि-

श्वानि देव ब्रुयुनानि विद्वान् । युयोद्ध्वस्मज्जुहुराणमे-
नो भूर्यिष्टान्ते नमऽउक्तिं विधेम । १४^{३६} ॥ तनु-
पाऽअग्नेऽसितुन्वृम्मे पाहि । आयुर्द्वाऽअग्नेस्त्रायुर्म्मै
देहि । वृच्चोदा अग्नेसि वृच्चो मे देहि । ऽअग्ने यन्मै तु-
न्वाऽऊनन्तन्मऽआपृण । १५^{३७} ॥ श्रद्धां० । १६ ॥
काण्डद्व० । १७ ॥ अपुत्राः० । १८ ॥ चतुर्भि० । १९ ॥ प्रमा-
दा० । २० ॥ काले व० । २१ ॥ सर्वेपि० । २२ ॥ यस्य स्मृ० । २३ ॥
ॐ ज्यायुषं० । २४ ॥ भस्म ललाटे धारयेत् ॥ 'प्रार्थना'—ॐ नमो
ब्र० ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ 'अर्पणम्'—अनेन
(यजमानानुजया) सायमौपासनपरिचरणान्वयेन कर्मणा भगवान्
यज्ञरूपी श्रीमहाविष्णुः प्रीयतां न मम ॥ विष्णवे नम इति त्रिः ॥
इति सायमौपासनपरिचरणम् ॥

२३३. अथ 'प्रातरौपासनपरिचरणम्.' आचसथ्ये प्रातर्हो-
मप्रयोगः—(स्नानं कृत्वा आचम्य प्राणानायम्य) । 'सङ्कल्पः'—ॐ
तत्सत्परमेश्वरप्रीत्यर्थं उदकसिद्धयर्थं मणिकोदकं करिष्ये ॥ (इति
सङ्कल्प्य पश्चादुद्धरणं कुर्यात्) । 'उद्धरणम्'—(आपोरेवतीति परमेष्ठी
प्रजापतिर्ऋषिः । आपो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः । उदकासेके विनियोगः—
ॐ आपोरेवति क्षयथा हि वस्यकृतश्चर मृतामृतश्चराय स्वस्थश्च पत्नी
सरस्वती वयोधाः । १^{मोत्रमन्त्रः} ॥ आपोहिष्टेति तिसृणां सिन्धुद्वीप
ऋषिः आपो देवता । गायत्री छन्दः । उदकासेके विनियोगः—ॐ
आपोहि । ० । २^१ ॥ योवः ० । ३^२ ॥ तस्ममा० । ४^३ ॥
(देशकालौ सङ्कीर्त्य) ॐ तत्सत्परमेश्वरप्रीत्यर्थं प्रातरौपासनस्य
परिचरणमहं करिष्ये । सूर्याय स्वाहा प्रजापतये स्वाहेत्यनयोर्मन्त्रयोः
प्रायोमेधा ऋषिः । सूर्यप्रजापती देवते । गायत्रीत्रिष्टुप् छन्दसी । प्रात-
र्होमे विनियोगः—(तत्र सूर्यं प्रजापतिं तन्दुलैर्यक्ष्णे । उत्तरतः पात्रोप-
कल्पनम् । उपयमनकुशाः । समिधस्तिष्ठः । मणिकोदकम् । होमद्रव्यं च ।

उपयमनकुशानादाय । तिष्ठन् समिधोऽभ्याधाय । मणिकोदकेनाग्नेः प्र-
दक्षिणम् पर्युक्षणम् । वेणुधमन्या (नलिक्या)—‘प्रदीप्तकरणम्’—ॐ
सूर्याय स्वाहा । इदं सूर्याय न मम ॥ ॐ प्रजापतये स्वाहा । इदं
प्रजापतये न मम ॥ ‘उपस्थानम्’—(विभ्राडित्यस्य विभ्राट् सूर्य-
ऋषिः । सूर्योदेवता । त्रिष्टुप्छन्दः । उदुत्यमिति तिमृणां प्रस्कण्व-
ऋषिः । सूर्योदेवता । गायत्रीछन्दः । तं प्रलथ्यत्यस्य काश्यपावतारारुषी ।
सोमोदेवता । त्रिष्टुप्छन्दः । अयं वेन इत्यस्य वेनऋषिः । सोमो दे-
वता । त्रिष्टुप्छन्दः । चित्रमित्यस्य कुत्साङ्गिरसऋषिः । सूर्योदेवता ।
त्रिष्टुप्छन्दः । आन इत्यस्य अगस्त्यऋषिः । सूर्योदेवता । त्रिष्टुप्
छन्दः । यदधेत्यस्य शुतकक्षसुतकक्षावृषी । सूर्योदेवता । गायत्रीछन्दः
तरणिरित्यस्य प्रस्कण्वऋषिः । सूर्योदेवता । गायत्रीछन्दः । तत्सूर्य-
स्येति द्वयोः कुत्सऋषिः । सूर्योदेवता । त्रिष्टुप्छन्दः । वण्महाँ
इति द्वयोर्जमदमिर्ऋषिः । सूर्योदेवता । आद्यस्य बृहतीछन्दः । द्विती-
यस्य सतोबृहतीछन्दः । श्रायन्त इवेत्यस्य नृमेवाऋषिः । सूर्योदेवता ।
बृहतीछन्दः । अद्यादेवा इत्यस्य कुत्सऋषिः । सूर्योदेवता त्रिष्टुप्
छन्दः । आकृष्णेनेत्यस्य हिरण्यस्तूपाङ्गिरसारुषी । सूर्योदेवता त्रिष्टुप्
छन्दः । सूर्योपस्थाने विनियोगः)—ॐ विव्भ्राड्बृह० । ५^{३३}/_{३३} ॥
उदुत्तम० । ६^{३३}/_{३३} ॥ येनापावक० । ७^{३३}/_{३३} ॥ दैव्याव० । ८^{३३}/_{३३} ॥
तम्प्रलथा० । ९^{३३}/_{३३} ॥ अयं वेन० । १०^{३३}/_{३३} ॥ चित्रन्देवा० ।
११^{३३}/_{३३} ॥ आनऽइडा० । १२^{३३}/_{३३} ॥ यदद्य० । १३^{३३}/_{३३} ॥ तरणि-
र्वि० । १४^{३३}/_{३३} ॥ तत्सूर्यस्य० । १५^{३३}/_{३३} ॥ तन्मित्रस्य० । १६^{३३}/_{३३} ॥
वण्महाँ० । १७^{३३}/_{३३} ॥ वट्सूर्य० । १८^{३३}/_{३३} ॥ श्रायन्त० । १९^{३३}/_{३३} ॥
अद्यादेवा० । २०^{३३}/_{३३} ॥ आकृष्णेन० । २१^{३३}/_{३३} ॥ (एते मन्त्राः रुद्रे
चतुर्थाध्याये द्रष्टव्याः) ॥ सदसस्पति० । २२^{३३}/_{३३} ॥ याम्मे-
धान्दे० । २३^{३३}/_{३३} ॥ मेधाम्मे० । २४^{३३}/_{३३} ॥ इदम्मे० ।
२५^{३३}/_{३३} ॥ (एते मन्त्राः सायमौपासनपरिचरणे द्रष्टव्याः) ॥ तच्चक्षु-
र्दे० । २६^{३३}/_{३३} ॥ (अयं मन्त्रो रुद्रे शान्त्यध्याये द्रष्टव्यः) ॥ इदं

द्विष्णु० २७ ॥ तद्विष्णो० २८ ॥ ॐ तद्विष्णो० २९ ॥
 (एते मन्त्राः श्रौतप्रातर्होमे द्रष्टव्याः) ॥ श्रद्धां मेधां यशः प्रज्ञां विद्यां
 पुष्टिं श्रियं बलम् । तेजऽआयुष्यमारोग्यं देहि मे हव्यवाहन
 । ३० ॥ काण्डद्वयोपपाद्याय कर्मब्रह्मस्वरूपिणे । स्वर्गापवर्गदात्रे च
 यज्ञेशाय नमो नमः । ३१ ॥ अपुत्राः पुत्रिणः सन्तु पुत्रिणः सन्तु
 पौत्रिणः । निर्धनाः सधनाः सन्तु जीवन्तु शरदां शतम् । ३२ ॥
 चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च द्वाभ्यां पञ्चभिरेव च । हूयते च पुनर्द्वाभ्यां तस्मै
 यज्ञात्मने नमः । ३३ ॥ प्रमादात्कुर्वतां कर्म प्रच्यवेताध्वरेषु यत् ।
 स्मरणादेव तद्विष्णोः सम्पूर्णं स्यादिति स्मृतिः । ३४ ॥ काले वर्षतु
 पर्जन्यः पृथिवी सस्यशालिनी । देशोऽयं शोभरहितो ब्राह्मणाः स-
 न्तु निर्भयाः । ३५ ॥ सर्वेऽपि सुखिनः सन्तु सर्वे सन्तु निरा-
 मयाः । सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिदुःखमाप्नुयात् । ३६ ॥
 यस्य स्मृ० । ३७ ॥ ॐ व्यायुषं० ३८ ॥ (यस्म ललाटे धारयेत् ॥)
 'प्रार्थना' ॐ—नमो ब्रह्मणे० ॥ (अयं मन्त्रः श्रौते द्रष्टव्यः ॥) ॐ
 शान्तिः शान्तिः शान्तिः. 'अर्पणम्'—अनेन (यजमानानुज्ञया)
 अमुकद्रव्येण प्रातरौपासनपरिचरणाख्येन कर्मणा भगवान्
 यज्ञरूपी श्रीमहाविष्णुः प्रीयतां न मम । ॐ तत्सद्ब्रह्मार्पणमस्तु ।
 विष्णवे नमः इति त्रिः ॥ प्रातरौपासनपरिचरणम् ॥

२३४. नित्यदानम्.' याज्ञवल्क्यः—यत्र विद्या तपः शीलं
 स्ववर्णाचार एव च । श्रुतं वृत्तमिमे चोभे तद्धि पात्रं प्रकीर्तितम् ॥
 सर्वथा प्रभवो विप्राः श्रुताध्ययनशालिनः । तेभ्यः क्रियापराः श्रेष्ठास्ते-
 भ्योऽप्यध्यात्मवित्तमाः ॥ गोभूतिलहिरण्यादि पात्रे दातव्यमर्चितम् ।
 नापात्रे विदुषा किञ्चिदात्मनः श्रेय इच्छता । न विद्यया केवलया तपसा
 वापि पात्रता । श्रुतं वृत्तमिमे चोभे तद्धि पात्रं प्रकीर्तितम् ॥ आहिक-
 कर्मप्रकाशे—गत्वा यदीयते दानं तदनन्तफलं स्मृतम् । सहस्रगुणमाहूय
 याचिते तु तदर्धकम् ॥ सङ्कीर्त्य दशकालादि तुभ्यं सम्प्रददे इति । न ममेति
 च सत्ताया निवृत्तिमपि कीर्तयेत् । माग्रेषु स्वयं स्थित्वा दाता च परमे-
 श्वरम् । ध्यात्वा स्वपुण्यमुद्दिश्य दक्षिणां प्रतिपादयेत् ॥ ब्राह्मणं प्रणिप-
 त्याथ ततः पात्रं विसर्जयेत् । वसिष्ठः—नामगोत्रे समुच्चार्य सम्प्रदानस्य

चात्मनः । सम्प्रदेयं प्रयच्छन्ति कन्यादाने तु पुत्रयम् ॥ वराहपुराणे—
तोयं दद्याद्विजकरे दाने विधिरयं स्मृतः । सकुशोदकहस्तश्च ददामीति
तथा वदेत् ॥ गौतमः—मनसा पात्रमुद्दिश्य जलं भूमौ विनिक्षिपेत् ।
विद्यते सागरस्यान्तो दानस्यान्तो न विद्यते ॥ महाभारते—एकस्मिन्नप्य-
तिक्रान्ते दिने दानविवर्जिते । दस्युभिर्मुषितस्थेव युक्तमाक्रन्दितुं भृशम् ।
(‘नृसिंहः’—तस्माद्विभवानुसारेण पूगीफलादिकमपि प्रत्यहं देयमिति) ॥
संवर्तः—सर्वेषामेव दानानामन्नदानं परं स्मृतम् । सर्वेषामेव जन्तूनां य-
तस्तर्ज्जीवितं फलम् ॥ यस्मादन्नात् प्रजाः सर्वाः कल्पे कल्पेऽसृजत् प्रभुः ।
तस्मादन्नात् परं दानं न भूतं न भविष्यति ॥

२३५. अथ ‘नित्यदानप्रयोगः.’—(दानकर्ता हस्तौ पादौ प्रक्षाल्याऽ-
चम्य प्राणानाथम्य) । सङ्कल्पः—अद्यपूर्वोच्चारित एवंगुणविशेषण-
विशिष्टायां शुभपुण्यतिथौ ममाज्मनः श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तफलप्रा-
प्त्यर्थममुकब्राह्मणाय अमुकदानमहं करिष्ये ॥ ततः ‘ब्राह्मणपूज-
नम्’—ॐ भूर्भुवः स्वः ब्रह्मणे इदमासनं—स्वासनम् । ॐ भूर्भु-
वः स्वः ब्रह्मणे इदं पाद्यं—मुपाद्यम् । ॐ भूर्भुवः स्वः ब्रह्मणे इद-
मर्घ्यम्—अस्त्वर्घ्यम् । ॐ भूर्भुवः स्वः ब्रह्मणे इदमाचमनीयम्—
अस्त्वाचमनीयम् । ॐ भूर्भुवः स्वः ब्रह्मणे गन्धाः पान्तु—सौम-
ङ्गल्यं चास्तु । अक्षताः पान्तु—आयुष्यमस्तु । पुष्पाणि पान्तु—
सौश्रियमस्तु । ताम्बूलं पातु—ऐश्वर्यमस्तु । दक्षिणाः पान्तु—
बहुदेयं चास्तु । नमोऽस्त्वनन्ताय सहस्रमूर्तये सहस्रपादाक्षिशि-
रोरुवाहवे । सहस्रनाम्ने पुरुषाय शाश्वते सहस्रकोटीयुगधारिणे
नमः ॥ सकलाराधनैः स्वर्चितमस्तु । ब्राह्मणः अस्तु स्वर्चितमिति
प्रतिवदेत् ॥ इदममुकदानं सदक्षिणाकं गन्धादिभिरर्चितं अमुक-
प्रवरान्वितायामुकगोत्रोत्पन्नायामुकशर्मणे तुभ्यमहं सम्प्रददे । प्रति-
गृह्यताम् (ब्राह्मणो वदेत्)—प्रतिगृह्णामीति ॥ साङ्गदानफलप्राप्त्यर्थमिमां
दक्षिणां तुभ्यमहं सम्प्रददे ॥ ब्राह्मणो वदति—प्रतिगृह्णामि ॥ (ततो
‘ब्राह्मणाशिषो’ गृह्णीयात्)—ॐ स्वस्तिनऽइन्द्रो० । ११० ॥ शतं
भवति शतायुर्वै पुरुषः शतेन्द्रियऽआयुरेवेन्द्रियं वीर्यमात्मन्धत्ते
॥ २ ॥ स्वस्तिमन्त्रार्थाः सफलाः सन्तु ॥ तथास्तु—इति यजमानो
आ० सू० ९

ब्रूयात् ॥ 'अर्पणम्'—अनेन अमुकद्रव्यस्य मया कृतेन नित्यदानेन श्रीपरमेश्वरः प्रीयतां न मम ॥ ॐ तत्सद्ब्रह्मार्पणमस्तु ॥ इति नित्यदानप्रयोगः ॥

२३६. 'मङ्गलपदार्थदर्शनम्.' कात्यायनः—रोचनं चन्दनं गन्धं मृदं गां दर्पणं मणिम् । गुरुमाग्निं रविं पश्येन्नमस्येत्प्रातरेव हि ॥ नाग-
देवः—पूर्वं च सर्पिर्दधिसर्पपांश्च धेनुं सवत्सां वृषमं सुवर्णम् । मृद्धोमयं
स्वस्तिकमक्षतांश्च वह्निं मधु ब्राह्मणकन्यकाश्च ॥ श्वेतानि वस्त्राणि तथा
शर्मी च हुताशनं चन्दनकल्पबीजम् । अश्वत्थवृक्षं च समालमेत ततश्च
कुर्यान्निजधर्मकार्यम् ॥ लोकेऽस्मिन् मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्हुताशनः ॥
हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाऽष्टमः ॥ एतानि सततं पश्ये-
न्नमस्येदर्चयेद्बुधः । प्रदक्षिणानि कुर्वीत तस्यायुर्न च हीयते ॥ आयुर्वेदे—
आदर्शालोकनं प्रोक्तं माङ्गल्यं कान्तिकारकम् । पौष्टिकं बलमायुष्यं
पापालक्ष्मीविनाशनम् ॥

२३७. 'मातृपितृवन्दनम्.' सुमन्तुः—आयुः पुमान्यशः स्वर्गं
कीर्तिं पुष्टिं बलं श्रियम् । पशुं सुखं धनं धान्यं प्राप्नुयात्पितृवन्दनात् ॥

इति श्रीपुरन्दरोपाह्वविठ्ठलात्मजनारायणेन विरचितायां वाज-
सनेयाह्निकसूत्रावल्यां प्रथमभागकृत्यानि समाप्तानि ॥

॥ अथ द्वितीयभागकृत्यानि ॥

॥ स्वाध्यायाध्ययनम् ॥

पुष्पलताकुण्डिका ।

शिष्यराणः ।

याज्ञवल्क्यः ।

२३८. दक्षः—द्वितीये च तथा भागे वेदाभ्यासो विधीयते । वेदाभ्या-
सो हि विप्राणां परमं तप उच्यते ॥ ब्रह्मयज्ञः स विज्ञेयः षडङ्गसहितस्तु
सः । वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जपः ॥ ततो दानं च शिष्येभ्यो
वेदाभ्यासो हि पञ्चधा । समित्पुष्पकुशादीनां स कालः समुदाहृतः ॥

२३९. 'स्वाध्यायाध्ययनम्.' कात्यायनपरिशिष्टमूत्रे—अथ प्र-
तिज्ञा । मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयं तस्मिञ्छुके याजुषाम्नाये माध्यन्दि-
नीयके मन्त्रे स्वरप्रक्रिया । ह्यनुदात्तो मूर्ध्युदात्तः श्रुतिमूले स्वरित
एवं जात्यादयोऽभिहिता ब्राह्मणे तूदात्तानुदात्तौ भाषिकस्वरौ ता-
नस्वराणि छन्दोवत्सूत्राणि ॥ १ ॥ अथान्तस्थानामाद्यस्य पदादि-
स्थस्यान्यहलसंयुक्तस्य संयुक्तस्यापि रेफोष्मान्त्याभ्यामृकारेण
चाविशेषेणादिमध्यावसानेषूच्चारणे जकारोच्चारणं द्विर्भावेऽप्येवमथा-
परान्तस्थस्यायुक्तान्यहलसंयुक्तस्योष्मकारैरेकारसहितोच्चारणमेवं ।
तृतीयान्तस्थस्य कचिदृकारस्य तु संयुक्तस्याविशेषेण सर्वत्रैवम-
थान्त्यस्यान्तस्थानां पदादिमध्यान्तस्थस्य त्रिविधं गुरुमध्यमलघुवृ-
त्तिभिरुच्चारणमथो मूर्द्धन्योष्मणोऽसंयुक्तस्य ढुमृते संयुक्तस्य च ख-
कारोच्चारणमध्ययनादिकर्मस्वर्थवेलायां प्रकृत्या ॥ २ ॥ अथानुस्वारस्य
इत्यादेशः 'श', 'ष', 'स', 'ह', रेफेषु परेषु तस्य त्रैविध्यमाख्यातम् ।

(१) वेदाङ्गत्वात् । (२) यकारस्य । (३) हः । (४) रस्य । (५) लस्य । (६) वस्य ।
(७) पस्य ॥

ह्रस्वदीर्घगुरुभेदैर्दीर्घात्परो ह्रस्वो ह्रस्वात्परो दीर्घो गुरौ परे गुरुः परसवर्णेपत्प्रकृत्या चान्यत्र विसर्गेष्वीपद्विरामः पदाद्यस्य संयुक्ताकारस्येदीर्घता च भवतीपदीर्घता च भवतीति ॥ ३ ॥ माध्यन्दिनेन महर्षिणा याज्ञवल्क्यालुब्धः शाखाविशेषो माध्यन्दिनः उपचारात्तं ऽअधीयते विदन्ति वा माध्यन्दिनाः शिष्याः 'अण्' ॥ तेषामयं स्वाध्यायः वृद्धाच्छः । ततः स्वार्थे 'कन्' । प्रचयजात्यादयः स्वरितभेदाः । तान एकश्रुतिः स्वरः । उदात्तादिस्वरसंस्कारनियमे सूत्राणि छन्दोवत् । वकारस्त्रिविधो ज्ञेयः गुरुर्लघुर्लघुतरः । आदिर्गुरुः लघुर्मध्ये पदान्ते च लघुतरः ॥ १ ॥ पदस्याद्यन्तमध्ये स्यात् स्वकारोच्चारणं तथा । तृतीयवर्गयोगे तु 'प' एव स्यात्सदैव हि । २ ॥ डुकयोगे तु नो भवेत् ॥ इति माध्यन्दिनशिक्षा ॥ 'पः' खष्टुमृते चेति केशवशिक्षासूत्रम् — विसर्गेषु किञ्चिद्विरामः तस्य स्पष्टोच्चारणं पदादेः संयुक्ताकारस्य दीर्घोच्चारणम् ॥ अत एवाध्यायसमाप्तौ दीर्घपाठ इति वदन्ति ॥ छन्दोवदित्यतिदेशात् सूत्रे विसर्गस्य स्पष्टोच्चारणं कुतो नेति न विद्मः ॥ 'ड' 'ढौ' 'ळ' 'ळ्ह' वेकेषां । 'ड' 'ढौ' 'ळ' 'ळ्हौ' आपद्यते । स्वरमध्ये समानपदे इत्यर्थः ॥ इति कातीयप्रातिशाख्ये । आश्वलायनप्रातिशाख्ये तु—जिह्वामूलं तालु चाचार्य आह स्थानं ङकारस्य तु वेदमित्रः ॥ ङहकारतामेति स एव चास्य ङकारः सञ्जम्भणा सम्प्रयुक्तः ॥ १ ॥ द्वयोश्चास्य स्वरयोर्मध्यमेत्य सम्पद्यते मङ्कारो ङकारः ॥ वेदमित्र आचार्यः ॥ अस्य स्थानं तालुसंयुक्तजिह्वामूलं इत्याद्युक्तम् ॥

२४०. 'पारस्करगृह्यसूत्रे'—प्रत्यञ्जुखायोपविष्टायोपसन्नाय समीक्षमाणाय समीक्षिताय । वेदः समाप्य स्त्रायान्द्रह्यर्च्यं वाष्टाचत्वारिंशकं द्वादशकेऽप्येके गुरुगानुज्ञातो विधिविधेयस्तकश्च वेदः पङ्क्तमेकेन कल्पमात्रे कामं तु याज्ञिकस्योपसङ्गश्च ॥ 'याज्ञवल्क्यशिक्षासूत्रे'—जटा माला शिखा रेखा ध्वजो दण्डो रथो घनः । अष्टौ विकृतयः प्रोक्ताः क्रमपूर्वा महर्षिभिः ॥ अनुलोमविलोमाभ्यां त्रिवारं हि पठेत्क्रमः । विलोमे पदवत्तन्धिरनुलोमे यथाक्रमम् ॥ ब्रूयात्क्रमवि-

पर्यासावर्धर्चस्यादितोऽन्ततः । अन्तं चादिं नयेदेवं क्रमं मालेति की-
र्त्यते ॥ पदोत्तरां शिखामेव शिखामार्याः प्रचक्षते । क्रमाद्वित्रिचतुः-
पञ्च पदक्रममुदाहरेत् ॥ पृथक्पृथग्विपर्यस्य लेखामाहुः पुनः क्र-
मात् । ब्रूयादादेः क्रमं सम्यगन्तादुत्तारयेदिति ॥ वर्गे वा ऋचि वा
यत्र पठनं स ध्वजः स्मृतः । क्रममुक्त्वा विपर्यस्य पुनश्च क्रममुत्तमम् ॥
अर्धर्चादेवमेवोक्तः क्रमदण्डो विधीयते । पादशोऽर्धर्चशो वापि स-
होक्त्या दण्डवद्रथः ॥ अन्तक्रमं पठेत्पूर्वमादिपर्यन्तमानयेत् । आदि-
क्रमं नयेदन्तं घनमाहुर्मनीषिणः ॥ इति ॥

२४१. 'वाङ्माधुरीकरणम्.'—याज्ञवल्क्यशिक्षायाम्—खदिरश्च
कदम्बश्च करवीरकरञ्जकौ । एते कण्टकिनः पुण्याः क्षीरणस्तु यशस्वि-
नः ॥ तेनास्यकरणे मूक्षमं माधुर्यं चैव जायते । त्रिफलां लवणैर्युक्तां भक्ष-
येच्छिष्यकः सदा । क्षीणमेधाजनन्येषा स्वरवर्णकरी तथा ॥

२४२. 'अध्ययनप्रकाराः.' याज्ञवल्क्यः—उपनीय गुरुः शिष्यं
महाव्याहृतिपूर्वकम् । वेदमध्यापयेदेनं शोचाचारांश्च शिक्षयेत् ॥ वाको
वाक्यं पुराणं च नारायंसीश्च गाथिकाः । इतिहासांस्तथा विद्यां योऽधीते
शक्तितोऽन्वहम् ॥

२४३. 'आचार्यलक्षणम्.' हरिहरभाष्ये—सत्यवाक् धृतिमान् दक्षः
सर्वभूतदयापरः । आस्तिको वेदनिरतः शुचिराचार्य उच्यते ॥ अन्यच्च-
उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्विजः । सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं
प्रचक्षते ॥

२४४. 'उपाध्यायः.' हरिहरभाष्ये—एकदेशं तु वेदस्य वेदाङ्गान्य-
थवा पुनः । योऽध्यापयति वृत्त्यर्थे उपाध्यायः स उच्यते ॥ वेदाध्ययनस-
म्पन्नो वृत्तिमान्विजितेन्द्रियः । न याजयेद्वृत्तिहीनं वृणुयाच्च न तं गुरुम् ॥
पश्चादग्नेरवस्थाप्य ब्रह्मचर्यमगामिति ॥

२४५. 'अध्ययनक्रमः.' धन्वन्तरिः—अथ शुचये कृतोत्तरासङ्गा-
याव्याकुलायोपस्थितायाध्ययनकाले शिष्याय यथाशक्ति गुरुरुपदिशेत् । पदं
पादं श्लोकं वा ते च पदपादश्लोका भूयः क्रमेणानुसन्धेया एवमेकैकशो
घटयेदात्मना चानुपठेत् । अद्भुतमविलम्बितमविशङ्कितमनुनासिकं व्यक्ताक्ष-
रमपीडितवर्णमक्षिभ्रुवौष्ठहस्तैरनभिनीतं सुसंस्कृतं नात्युच्चैर्नातिनीचैश्च स्वरैः

पठेन्न चान्तरेण कश्चिद्भजेत्तयोरधीयानयोः ॥ यथा—शुचिर्गुरुपरो दक्षस्त-
न्द्रानिद्राविवर्जितः । पठेदेतेन विधिना शिष्यः शास्त्रान्तमामुयात् ॥ वाक्-
सौष्ठवेऽर्थविज्ञाने प्रागल्भ्ये कर्मनैपुणे । तदभ्यासे च सिद्धौ च यतेताध्य-
यनं ततः ॥ पाणिनिः—हस्तेन वेदं योऽधीते स्वरवर्णसमन्वितम् । ऋग्य-
जुःसामभिः पूतो ब्रह्मलोकं महीयते ॥ हस्तहीनं तु योऽधीते स्वरवर्णवि-
वर्जितम् । ऋग्यजुःसामभिर्दग्धो वियोनिमधिगच्छति ॥ व्यासः—वेदस्या-
ध्ययनं सर्वं धर्मशास्त्रस्य चैव यत् । अजानतोऽर्थं तत्सर्वं तुपाणां कण्ठनं
यथा ॥ यजुर्वेदभाष्ये—स्वरो वर्णोऽक्षरं मात्रा तत्प्रयोगार्थ एव च ।
सन्नज्ञानं समासेन वेदितव्यं पदे पदे ॥

२४६. 'शिक्षायां ताडनम्.' भनुः—न निन्दां ताडने कुर्यात्
पुत्रं शिष्यं च ताडयेत् । अधोभागे शरीरस्य नोत्तमाङ्गे कदाचन ॥

२४७. 'वेदाध्ययनफलम्.' योगी—वेदाभ्यासरतं श्रौतं महायज्ञ-
क्रियापरम् । न स्पृशन्तीह पापानि महापातकजान्यपि ॥

२४८. 'अनध्यायाः'. पारस्करगृह्यसूत्रे—वातेमावास्यामिति सर्वा-
नध्यायः ॥ आद्याशने चोल्कावस्फूर्जद्भूमिचलनाभ्युत्पातेऽप्युत्स-
न्धिषु चाऽकालमुत्सष्टेष्वभ्रदर्शने सर्वरूपे च त्रिरात्रं त्रिसन्ध्यं वा
भुक्त्वाद्व्राणिरुदके निशायाऽसन्धिवेलयोरन्तःशवे ग्रामे ग्रामेन्तर्दि-
वाकीर्तिर्धावतोऽभिशस्तपतितदर्शनाश्चर्याभ्युदयेषु च तत्कालं नी-
हारे वादित्रशब्द आर्त्तस्वने ग्रामान्ते श्मशाने श्वगर्दभोल्हकसृगाल-
सामशब्देषु शिष्टाचरितं च तत्कालं गुरौ प्रेतेपोऽभ्यवेद्यादशरात्रं
चोपरमेत्सतानूनर्प्राणि सन्नन्नचारिणि त्रिरात्रमेकरात्रमसन्नन्नचारि-
ण्यर्धपष्ठान्मासानधीत्योत्सृजेयुरर्धसप्तमासान्वाथेमामृचं जपत्युभाक्-
वीयुवा यो नो धर्मः परापतत् परिसंख्यानि धर्मिणो विसंख्यानि
विसृजामहऽइति त्रिरात्रऽसहोपविप्रतिष्ठेरन् ॥ १४ ॥ याज्ञवल्क्यः—
सन्ध्यागर्जितनिर्वातभूकम्पोल्कानिपातने ॥ समाप्य वेदं शुनिशमारण्यकम-
धीत्य च । पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां राहुसूतके । ऋतुसन्धिषु भुक्त्वा
वा श्राद्धीयं प्रतिगृह्य च । पशुमण्डूकनकुलमार्जारश्चान्मृषिकैः ॥ कृते-
ऽन्तरे त्वहोरात्रं शत्रुपाते तथोच्छ्रये । श्वक्रोष्टुगर्दभोल्हकसामबाणार्तनिः-
स्वने ॥ अमेध्यशवशृङ्गान्त्यश्मशानपतितान्तिके । देशेऽशुचावात्मनि च वि-

द्युस्तनितसम्प्लवे ॥ भुक्त्वाद्वर्पागिरस्मोऽन्तरर्धरात्रेऽतिमारुते । पांशुवर्षे दि-
शां दाहे सन्ध्यानीहारभीतिषु ॥ धावतः पूतिगन्धे च शिष्टे च गृहमागते ।
खरोष्ट्रयानहस्यधनौवृक्षेरिणरोहणे ॥ सप्तत्रिंशदनध्याया न तांस्तात्कालि-
कान् विदुः ॥ उशनः—अयने विपुवे चैव शयने बोधने तथा । अनध्यायं
प्रकुर्वीत गन्वादिषु युगादिषु ॥

२४९. 'देवपूजा.' कात्यायनपरिशिष्टसूत्रे—ब्राह्मवैष्णवरौ-
द्रसावित्रमेवावरुणस्तलिङ्गैर्मन्त्रैरर्चयेत् ॥ योगीश्वरः—ब्राह्मवैष्णवरौ-
द्रैस्तु सावित्रैर्मित्रवारुणैः । तलिङ्गैरेव मन्त्रैस्तु अर्चयेत्सुसमाहितः ॥ बृ-
हत्पागशरसंहितायाम्—ब्रह्माणं वैश्वसैर्मन्त्रैर्विष्णुं स्वैः शङ्करं स्वकैः ।
अन्यानपि तथा देवानर्चयेत्स्वीयमन्त्रकैः । मन्त्रन्यासान्पुरा कृत्वा स्वदेहे दे-
वतासु च ॥ ब्रह्मीभूतः शुचिः शान्तो देवयागमुपक्रमेत् ॥

२५० 'कालविशेषे पूज्यदेवताः.' स्कान्दे—ब्रह्मा कृतयुगे दे-
वक्षेतायां भगवान् रविः । द्वापरे भगवान् विष्णुः कलौ देवो महेश्वरः ॥
अन्यत्र—कलौ विष्णुमूर्त्यादीनामपि पूजोक्ता ॥ (एतेन कलौ सर्वेषामपि दे-
वानां पूज्यत्वं विधीयत एवेति सिद्धान्तः) ॥ कौर्म—ब्रह्माणं शङ्करं सूर्यं
तथैव मधुमूदनम् । अन्याश्चाभिमतान्देवान् भक्त्या त्वक्रोधनो नरः । स्वम-
न्त्रैस्त्वर्चयेन्नित्यं पत्रैः पुष्पैस्तथाम्बुभिः ॥

२५१. 'पूजाविधिः.' नागदेवः—हस्तावारभ्य देवस्य मूर्धान्तं
चैव षोडशैः । षोडशाङ्गानि सम्पूज्य ततो देवाग्रतो जपेत् ॥ हुत्वा षोडश-
भिर्मन्त्रैः षोडशाज्यस्य चाहुतीः । शेषं निवेदयेत्तस्मिन् दद्यादाचमनं ततः ॥
ॐकारपूर्वकैर्मन्त्रैः षड्विंशभिरेव च ॥

२५२. 'पूजनप्रकाराः.' योगीश्वरः—ध्यात्वा प्रणवपूर्वं तु दे-
वताश्च पृथक् पृथक् । नमस्कारेण मन्त्रेण पुष्पाणि तु निवेदयेत् ॥ (अत्र
पञ्चानामप्येकस्य मुख्यस्यावाहनादिनमस्कारान्तं पूजनं कृत्वा ततः क्रमाद-
न्येषां पूजेत्येवं काण्डानुसमयः । मुख्यपुष्पाञ्जलिं दत्वा गणेशाद्यर्चनं भ-
वेत् ॥ गणेश एव मुख्यश्चेत्तत्र सूर्यक्रमाद्भवेदिति वचनक्रमाभिधानात्) ॥
नृसिंहपुराणे—मन्त्रा वैदिका नाममन्त्रा वा ग्राह्याः । ब्राह्मे—ॐका-
रादिषुसंयुक्तं नमस्कारान्तकीर्तितम् । स्वनाम सर्वसत्त्वानां मन्त्र इत्यभिधी-
यते ॥ अनेनैव विधानेन गन्धं पुष्पं निवेदयेत् । एकैकस्य प्रकुर्वीत यथो-

द्विष्टक्रमेण तु ॥ तत्रैव—मन्त्राच्छतगुणं प्रोक्तं भक्त्या लक्षगुणोत्तरम् ।
भक्तिमन्त्रसमेतं तु कोटिकोटिगुणोत्तरम् ॥

२५३. 'देवस्पर्शेऽनधिकारः।' नारदीये—स्त्रीणामनुपनीतानां
शूद्राणां च नराधिप । स्पर्शने नाधिकारोऽस्ति विष्णोर्वा शङ्करस्य च ॥
शूद्रो वाऽनुपनीतो वा स्त्री वापि पतितोऽपि वा । केशवं वा शिवं वापि
स्पृष्ट्वा नरकमश्नुते ॥ (अत एव देवालये शिवलिङ्गदेव्यादिमूर्तीनां पर्युषित-
निर्मात्योत्सर्जनपूर्वकं प्रथमपूजनादौ नियुक्ताः 'शूद्रा' ('गुरवा')
इत्यभिधानाः सन्तीति साम्प्रदायः प्रवृत्तः) ॥

२५४. 'देवार्चनकालः।' मात्स्ये—प्रातर्माध्यन्दिने सायं देवपूजां
समारभेत् । अशक्तौ विस्तरेणैव प्रातः सम्पूज्य केशवम् । मध्याह्ने चैव
सायं च पुष्पाञ्जलिमपि क्षिपेत् ॥ नृसिंहपुराणे—जलदेवं नमस्कृत्य ततो
गच्छेद्ब्रह्मं बुधः । पौरुषेण च मुक्तेन ततो विष्णुं समर्चयेत् ॥ मरीचिः—
विधाय देवतापूजां प्रातर्होमादनन्तरम् । गुरुक्तेन तु मार्गेण मूलमङ्गं
जपेद्बुधः ॥

२५५. 'मध्याह्ने भुक्त्यापि रात्रौ पञ्चोपचारपूजाप्रकारः।'
शारदातिलके—आसनस्नानवस्त्राणि भूषणं च विवर्जयेत् । रात्रौ देवा-
र्चने तैश्च पदार्थैः पञ्चमिस्तथा । स्नाने वस्त्रे तथा भक्ष्ये दद्यादाचमनी-
यकम् ॥

२५६. 'गृहे देवताप्रतिमाविचारः।' मात्स्ये—सौवर्णीं राज्ञीं
वापि ताम्रीं रत्नमयीं तथा । शैलीं दारुमयीं वापि लोहसङ्घमयीं तथा ।
अङ्गुष्ठपर्यादारभ्य वितस्ति यावदेव तु । गृहेषु प्रतिमा कार्या नाधिका
शस्यते बुधैः ॥ स्मृत्यन्तरे—एका मूर्तिर्न पूज्यैव गृहिणा खेष्टमिच्छता ।
अनेकमूर्तिसम्पन्नः सर्वान्कामानवाप्नुयात् ॥ गृहे लिङ्गद्वयं नार्च्यं गणेश-
त्रितयं तथा । शङ्खद्वयं तथा सूर्यो नार्च्यो शक्तित्रयं तथा ॥ द्वे चक्रे
द्वारकायाश्च शालिग्रामशिलाद्वयम् । तेषां तु पूजनेनैव उद्वेगं प्राप्नुया-
द्ब्रह्मा ॥ रविर्विनायकश्चण्डी ईशो विष्णुस्तथैव च । अनुक्रमेण पूज्यन्ते
व्युत्क्रमे तु महद्भयम् ॥ अयर्वणरहस्ये हारीतः—शालिग्रामशिला
विष्णुर्वाणस्तु शशिशेखरः । चण्डिका काञ्चनी प्रोक्ता स्वर्णमाक्षी तु शौनक ॥

नार्मदेयो विघ्नहरो लोहितः प्रस्तरः शुभः । अर्ककान्तस्तु तरणिर्ग्राह्या ह्येवं
समासतः ॥ पञ्चानामपि देवानां यथाभागं क्रमेण वा । स्थापनं कारये-
द्भक्त्या मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ चक्राङ्कमिथुनं पूज्यं शालिग्रामशिलाग्रतः ॥
स्कान्दे—भक्त्या वा यदि वाभक्त्या कलौ मुक्तिमवाप्नुयात् ॥

२५७. 'देवप्रतिमाप्रतिष्ठाविचारः.' स्कान्दे—शालिग्रामशिलायास्तु
प्रतिष्ठा नैव विद्यते ॥ भविष्ये—बाणलिङ्गानि राजेन्द्र ख्यातानि भुवन-
त्रये । न प्रतिष्ठा न संस्कारस्तेषां चावाहनं तथा ॥ भरतमालायां मा-
र्कण्डेयोक्तिः—कम्बुश्चक्रं शैलभवा नार्मदेयाऽञ्जिनीपती । बाणो वि-
ष्णुशिला चैषां प्रतिष्ठां नैव कारयेत् ॥ नाममालायां बृद्धपराशरः—
शैलीं दारुमयीं हैमीं धात्वाद्याकारसम्भवाम् । प्रतिष्ठां वै प्रकुर्वीत प्रासादे
वा गृहे नृप ॥ कालिकासङ्ग्रहे लौगाक्षिः—गृहे चलार्चा विज्ञेया
प्रासादे स्थिरसंज्ञिका । इत्येते कथिता मार्गा मुनिभिः कर्मवादिभिः ॥
कर्मयोगे भगवद्वाक्यम्—ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति ते मतम् ।
सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विद्धि नष्टानचेतसः ॥

२५८. 'पञ्चायतनदेवताः.' वाचस्पतौ—आदित्यं गणनाथं च
देवीं रुद्रं च केशवम् । पञ्चदैवत्यमित्युक्तं सर्वकर्मषु पूजयेत् ॥ तत्रादौ
'शालिग्रामः.' स्कान्दे—शिलाप्यामलकीतुल्या पूज्या सूक्ष्मैव या भ-
वेत् । यथा यथा शिला सूक्ष्मा तथा स्यात्तु महत्फलम् ॥ 'शिववाणः'.
पुराणसङ्ग्रहे—पक्वजम्बूफलाकारं कुकुटाण्डसमाकृति । भुक्तिमुक्तिप्रदं
चैव बाणलिङ्गमुदाहृतम् ॥ 'गणेशः.'—शुण्डादण्डेन दन्ताभ्यां शोभना-
भ्यामलङ्कृता । एकेन वाथ दन्तेन रक्तविन्दुभिरन्विता ॥ पार्श्वभागैकव-
दना वक्राभ्यां शोभिता च या । गणेशमूर्तिः सा ज्ञेया विघ्नाद्यौघविना-
शिनी ॥ 'सूर्यः'—बाह्ये वाभ्यन्तरे वापि चक्रद्वादशसंयुता । शूर्यमू-
र्तिरिति ख्याता सर्वव्याधिविनाशिनी ॥ 'देवी'—गर्ते वा गर्तमध्ये वा
योन्याकारेण चिन्तिता । योनेरुपरि मध्ये वा कुण्डलीभूतसर्पवत् ॥ अर्धा-
धिका त्रिरेखाभिर्भूषिता या शिला शुभा । शक्तिकुण्डलिनी सा तु देवा-
नामपि दुर्लभा ॥ शक्तिकुण्डलिनीं देवीं नित्यं यः पूजयेन्नरः । इन्द्रादि-
दुर्लभान्भोगान् भुक्त्वा निर्वाणमाप्नुयात् ॥

३ विष्णुपं०

४ देवीपं०

१ गणपतिपं०

२ शिवपं०

५ सूर्यपं०

२५९. 'पञ्चायतनदेवतास्थापनविचारः'. ज्ञानमालायाम्—
 'गणेशपञ्चायतनम्'.—हेरम्बं तु यदा मध्ये ऐशान्यामच्युतं यजेत्
 आग्नेय्यां पञ्चवक्त्रं तु नैर्ऋत्यां सुमणिं यजेत् । वायव्यामम्बिकां चैव यजे-
 न्नित्यमतन्द्रितः ॥ (ग. ना. शं. सू. दे.) ॥ 'शिवपञ्चायतनम्'—यदा तु
 शङ्करं मध्ये ऐशान्यां श्रीपतिं यजेत् । आग्नेय्यां च तथा हंसं नैर्ऋत्यां
 पार्वतीसुतम् ॥ वायव्यां च सदा पूज्या भवानी भक्तवत्सला ॥ (शं ना.
 र. ग. दे.) ॥ 'विष्णुपञ्चायतनम्'—यदा तु मध्ये गोविन्दभीशान्यां
 शङ्करं यजेत् । आग्नेय्यां गणनाथं च नैर्ऋत्यां तपनं तथा ॥ वायव्याम-
 म्बिकां चैव यजेन्नित्यं समाहितः ॥ (ना. शं. ग. र. दे.) ॥ 'देवीपञ्चाय-
 तनम्'—भवानीं तु यदा मध्ये ऐशान्यां माधवं यजेत् । आग्नेय्यां पा-
 र्वतीनाथं नैर्ऋत्यां गणनायकम् ॥ प्रद्योतनं तु वायव्यामाचार्यस्तु प्रपूज-
 येत् ॥ (दे. ना. शं. ग. र.) ॥ 'सूर्यपञ्चायतनम्'—सहस्रांशुर्यदा मध्ये
 ऐशान्यां पार्वतीपतिम् । आग्नेय्यामेकदन्तं च नैर्ऋत्यामच्युतं तथा ॥
 वायव्यां पूजयेद्देवीं भोगमोक्षैकभूमिकाम् ॥ (सू. शं. ग. ना. दे.) ॥ वोप-
 देवः—शम्भौ मध्यगते हरीनहरभूदेव्यो हरौ शङ्करेभास्तेनागमुता रवौ
 हरगणेशाजाम्बिकाः स्थापिताः । देव्यां विष्णुहरैकदन्तरवयो लम्बोदरेऽ-

जेश्वरेनार्याः शङ्करभागतोऽतिसुखदा व्यस्तास्तु ते हानिदाः ॥ अन्यच्च—
स्वस्थानवर्जिता देवाः शोकदुःखमयप्रदाः ॥ इति ॥

२६०. 'सदाशिवपार्श्वकाः'.—ग्रन्थान्तरे—बाणरावणचण्डीशन-
न्दीभृङ्गीरिटादयः । सदाशिवप्रसादं ते सर्वे गृह्णन्तु शाम्भवाः ॥ अ-
न्यच्च—बाणरावणचण्डश्च नन्दी भृङ्गीरिटादयः । सदाशिवप्रसादं वै सर्वे
गृह्णन्तु शाम्भवाः ॥

२६१. 'विष्णुपार्श्वकाः'.—ग्रन्थान्तरे—विष्वक्सेनोद्भवाकूराः स-
नकाद्याः शुकादयः । महाविष्णुप्रसादं ते सर्वे गृह्णन्तु वैष्णवाः ॥ अन्य-
च्च—रमाब्रह्मादयो देवाः सनकाद्याः शुकादयः । नारायणप्रसादं वै सर्वे
गृह्णन्तु वैष्णवाः ॥

२६२. 'गणेशपार्श्वकाः'.—ग्रन्थान्तरे—गणेशो गालवो गाग्यो
मङ्गलश्च सुधाकरः । गणेशस्य प्रसादं ते सर्वे गृह्णन्तु गाणपाः ॥
अन्यच्च—गणपो गालवश्चैव मुद्गलश्च सुधाकरः । गणेशस्य प्रसादं वै सर्वे
गृह्णन्तु गाणपाः ॥

२६३. 'सूर्यपार्श्वकाः'.—ग्रन्थान्तरे—माठरः पिङ्गलो दण्डः
चण्डांशोः परिपार्श्वकाः । प्रभाकरप्रसादं ते सर्वे गृह्णन्तु पार्षदाः ॥

२६४. 'महादेवीपार्श्वकाः'.—ग्रन्थान्तरे—शक्तिरुच्छिष्टचाण्डाली
गणेशः सविता शशी । महादेवीप्रसादं ते सर्वे गृह्णन्तु पार्षदाः ॥

२६५. 'देवताप्रतिमाप्रतिष्ठाविचारः'.—प्रतिमामयूखे—चैत्रे
वा फाल्गुने वाऽपि ज्येष्ठे वा माघवे तथा । माघे वा सर्वदेवानां प्रतिष्ठा
शुभदा सिते ॥ (रिक्ताऽन्यतिथिषु स्यात् सा वारे मौमान्यके तथेति) ॥
आषाढे द्वे तथा मूलमुत्तरात्रयमेव च । ज्येष्ठाश्रवणरोहिण्यः पूर्वाभाद्रपदा
तथा ॥ हस्तोऽश्विनी रेवती च पुष्यो मृगशिरस्तथा । अनुराधा तथा स्वाती
प्रतिष्ठासु प्रशस्यते ॥ नारसिंहे तु—तथा महाश्विनो मास उत्तमः सर्वका-
मदः । देवी तत्र सदा शक्र पांशुनाऽपि प्रतिष्ठिता ॥ भवेत्सा फल्दा पुंसां कर्कशे
च वृषस्थिते । न तिथिर्न च नक्षत्रं नोपवासोऽत्र कारणम् ॥ मातृभैरव-
वाराहनारसिंहत्रिक्रमाः । महिषासुरहृद्यश्च स्थाप्या वै दक्षिणायने ॥
क्वचिन्निषेधः—आर्द्रादिके स्वातिविरामकाले नक्षत्रवृन्दे दशके स्ति-
तेऽर्के । विवाहचौलत्रतबन्वदीक्षासुरप्रतिष्ठादि न कार्यमेव ॥ शुद्धर्मार्त-
ण्डे—जन्माङ्गर्क्षदशेशसङ्ग्रहकुजेः सार्कैर्बलिष्ठैर्मृदुक्षिप्रेन्द्रध्रुवभैः स्थिरभिः-

नृतनौ व्याराहि भूपस्थितिः । स्वस्वर्धैः समृदुध्रुवर्क्षचरभक्षिप्रैः सुरस्थापनं प्रोचुर्माषयुगे च राघयुगले व्याराहि पूर्वाह्निके ॥

२६६. 'नवग्रहादिप्रतिमाः.' याज्ञवल्क्यः—ताम्रकात्स्फटिका-
द्रक्तचन्दनात्स्वर्णकादुभौ । रजतादयसः सीसात्कार्याः सर्वे 'ग्रहाः' क्र-
मात् ॥ 'मूर्तिलक्षणानि.' मात्स्ये—पद्मासनः पद्मकरः पद्मगर्भसम-
द्युतिः । सप्ताश्वरथसंस्थश्च द्विभुजः स्यात्सदा 'रविः' ॥ श्वेतः श्वेताम्बर-
धरो दशाश्वः श्वेतभूषणः । द्विभुजश्च गदापाणिः कर्तव्यो वरदः 'शशी' ॥
रक्तमाल्याम्बरधरः शक्तिशूलगदाधरः । चतुर्भुजो मेषगमो वरदः स्यात्
'धरासुतः' ॥ पीतमाल्याम्बरधरः कर्णिकारदलद्युतिः । खड्गचर्मगदा-
पाणिः सिंहस्थो वरदो 'बुधः' ॥ 'देवदैत्यगुरु (गुरुशुक्रौ), तद्वत्पी-
तश्वेतौ चतुर्भुजौ । दण्डिनौ वरदौ कार्यौ साक्षसूत्रकमण्डल ॥ इन्द्रनील-
द्युतिः शूली वरदो गृध्रवाहनः । बाणबाणासनधरः कर्तव्योऽर्कसुतः
'शनिः' ॥ करालवदनः खड्गचर्मशूली वरप्रदः । नीलः सिंहासनस्थश्च
'राहु' रत्र प्रशस्यते ॥ धूम्रा द्विबाहवः सर्वे गदिनो विकृताननाः ।
गृध्रासनगता नित्यं 'केतवः' स्युर्वरप्रदाः ॥ सर्वे किरीटिनः कार्या ग्रहा
लोकमुखावहाः । खड्गुलेनोच्छिन्नाः सर्वे शतमष्टोत्तरं सदा ॥

२६७. 'गृहे देवागारम्.' नारदपुराणे—स्नानागारं दिशि प्रा-
च्यामाग्नेयामग्निमन्दिरम् । अवाच्यां शयनागारं नैर्ऋत्यां वस्त्रमन्दिरम् ॥
प्रतीच्यां भोजनागारं वायव्यां पशुमन्दिरम् । भाण्डकोशं तूत्तरस्वामैशान्यां
देवमन्दिरम् । देवानां हि मुखं कार्यं पश्चिमायां सदा बुधैः ॥ अन्यच्च—
(गृहे देवागारं वास्तुपुरुषसन्निधौ स्थापयन्ति । किञ्च—देवपूजासमये वा-
स्तुपुरुषस्याप्यर्चनं गन्धाक्षतपुष्पैः कुर्वन्तीति साम्प्रदायः) ॥

२६८. 'राजोपचाराः.' संस्कारभास्करे—ततः पञ्चामृताभ्यङ्गम-
ङ्गस्योद्वर्तनं तथा । मधुपर्कं परिमलद्रव्याणि विविधानि च ॥ पादुकान्दो-
लनादर्शं व्यजनं छत्रचामरे । वाद्यार्तिक्यं नृत्यगीतशय्या राजोपचारकाः ॥

२६९. 'पञ्चोपचाराः.' जाबालिः—ध्यानमावाहनं चैव भक्त्या
यच्च निवेदनम् । नीराजनं प्रणामश्च पञ्च पूजोपचारकाः ॥ अन्यच्च—
गन्धपुष्पे धूपदीपौ नैवेद्यः पञ्च ते क्रमात् ॥

२७०. 'दशोपचाराः.' ज्ञानमालायाम्—अर्घ्यं पादं चाचमनं
स्नानं वस्त्रनिवेदनम् । गन्धादयो नैवेद्यान्ता उपचारा दश क्रमात् ॥

२७१. 'षोडशोपचाराः.' ज्ञानमालायाम्—आसनं स्वागतं चार्घ्यं पाद्यमाचमनीयकम् । मधुपर्कार्पणं स्नानं वसनाभरणानि च ॥ सुगन्धः सुमनोधूपौ दीपौ नैवेद्य एव च । माल्यानुलेपने चैव नमस्कारो विसर्जनम् ॥ नागदेवः—आवाहनासने पाद्यमर्घ्यमाचमनीयकम् । स्नानं वस्त्रोपवीते च गन्धमाल्यादिभिः क्रमात् ॥ धूपं दीपं च नैवेद्यं नमस्कारं प्रदक्षिणाम् । उद्भासनं षोडशक्रमेवं देवार्चने विधिः ॥

२७२. 'अष्टत्रिंशदुपचाराः.' ज्ञानमालायाम्—अर्घ्यं पाद्यमाचमनं मधुपर्कमुपस्पृशम् । स्नानं नीराजनं वस्त्रमाचमनं चोपवीतकम् ॥ पुनराचमनं भूषा दर्पणालोकनं ततः । गन्धपुष्पे धूपदीपौ नैवेद्यं च ततः क्रमात् ॥ पानीयं तोयमाचमनं हस्तवासस्ततः परम् । (हस्तवासः करोद्धर्तनम्) । ताम्बूलमनुलेपं च पुष्पदानं ततः पुनः ॥ गीतं वाद्यं तथा नृत्यं स्तुतिं चैव प्रदक्षिणाः ॥ पुष्पाञ्जलिमस्कारावष्टत्रिंशत्समीरिताः ॥

२७३. 'षोडशोपचारपूजामन्त्राः.' बृहत्पाराशरसंहितायाम्—आद्ययावाहयेदेवमुच्चा तु पुरुषोत्तमम् । द्वितीययासनं दद्यात्पाद्यं चैव तृतीयया ॥ अर्घ्यश्चतुर्थ्या दातव्यः पञ्चम्याऽचमनं तथा । षष्ठ्या स्नानं प्रकुर्वीत सप्तम्या वस्त्रधौतकम् ॥ यज्ञोपवीतं चाष्टम्या नवम्या गन्धमेव च । पुष्पं देयं दशम्या तु एकादश्या च धूपकम् ॥ द्वादश्या दीपकं दद्याद्त्रयोदश्या निवेदनम् । चतुर्दश्या नमस्कारं पञ्चदश्या प्रदक्षिणाः ॥ षोडश्या उद्भासनं कुर्याच्छेषकर्माणि पूर्ववत् । तच्च सर्वं जपेद्भूयः पौरुषं सूक्तमेव च ॥

२७४. 'वाजसनेयिनां षोडशोपचारपूजाक्रमः.'—१—सहस्रशीर्षेत्यावाहनम् । २—पुरुषऽएवेत्यासनम् । ३—एतावानस्येति पाद्यम् । ४—त्रिपादूर्ध्वमित्यर्घ्यम् । ५—ततोव्विराडजायतेत्याचमनीयम् । ६—तस्माद्यज्ञादिति स्नानम् । ७—तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत इति वस्त्रम् । ८—तस्मादश्वा इति यज्ञोपवीतम् । ९—तंयज्ञमिति गन्धम् । १०—यत्पुरुषमिति पुष्पम् । ११—ब्राह्मणोऽस्येति धूपम् । १२—चन्द्रमामनस इति दीपम् । १३—नाभ्याऽआसीदिति नैवेद्यम् । १४—यत्पुरुषेणेति द-

(१) यजुर्वेदिनः—चतुर्दश्या तु ताम्बूलम् ॥ (२) यजुर्वेदिनः—षोडश्या मन्त्रपुष्पयुक्तं नमस्कारश्च सह ॥

क्षिणायुक्तताम्बूलम् । १५—सप्तास्या इति आरार्तिकपूर्वकप्रदक्षिणाः ।
१६—यज्ञेनयज्ञमिति मन्त्रपुष्पयुक्तो नमस्कारः ॥ एवं वाजसनेयिनां
पोडशोपचारपूजाप्रकारः ॥

२७५. 'स्नानादिपात्रेषु पदार्थनिक्षेपः.' मन्त्रतन्त्रप्रकाशे—अ-
क्षतागन्धपुष्पाणि स्नानपात्रे तथा त्रयम् । द्रव्याऽभावे प्रदातव्याः क्षालिता-
स्तण्डुलाः शुभाः ॥ तण्डुलान्प्रक्षिपेत्तेषु द्रव्याऽभावे तु तत्सरन् ॥ अग-
स्त्यसंहितायाम्—तथाचमनपात्रेऽपि दद्याज्जातीफलं मुने । लवङ्गमपि
कङ्कोलं शस्तमाचमनीयके ॥ शारदातिलके—गन्धतैलमथो दद्याद्देवाय
प्रतिमन्त्रतः । दूर्वा च विष्णुकान्तां च दद्यामाकं पद्ममेव च ॥ पाद्याङ्गानि
च चत्वारि कथितानि समासतः । कर्पूरमगरं पुष्पं द्रव्याण्याचमनीय-
कम् ॥ सिद्धार्थमक्षतांश्चैव दूर्वा च तिलमेव च । यवगन्धफलं पुष्पमष्टाङ्गं
त्वर्ध्वमुच्यते ॥

२७६. 'न्यासाः.' सर्वानुक्रमसूत्रे—यजुषामनियताक्षस्त्वादेके-
षां छन्दो न विद्यते । द्रष्टारो ऋषयः सप्तारः परमेष्ठ्यादयो देव-
ताः । मन्त्रान्तरभूताऽअभ्यादिका हविर्भाजः स्तुतिभाजो वा इति ॥

२७७. 'पञ्चाङ्गन्यासाः.' ऋग्विधाने—हृदयं च शिरः शिखा क-
वचं चास्यमेव च । यथा देहे तथा देवे न्यासे कुर्याद्यथाविधि ॥

२७८. 'अथ पञ्चङ्गन्यासप्रयोगः.'—आचम्य प्राणानायम्य ।
सङ्कल्पः—अथ पूर्वोच्चारित एवंगुणविशेषेण विशिष्टायां शुभपुण्यति-
थौ ममाऽत्मनः श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तफलप्राप्त्यर्थममुककर्माङ्गत्वेन प-
ञ्चङ्गन्यासांश्च करिष्ये ॥ मनोजुतिरिति मन्त्रस्य । बृहस्पतिर्ऋषिः । बृह-
स्पतिर्देवता । बृहती छन्दः । हृदयन्यासे जपे विनियोगः—ॐ मनो जु-
तिर्जुषतामाज्यस्य बृहस्पतिर्युजमिमन्तनोच्चरिष्टं ष्व-
ज्ञसमिमन्दधातु । विश्वेदेवासऽडुहमादयन्तामोऽ-
म्पतिष्ठा । १ ॥ ॐ हृदयाय नमः ॥ अबोधयग्निरिति मन्त्र-
स्य । बुधगविष्टिरा ऋषिः । अग्निर्देवता त्रिष्टुप् छन्दः । शिरोन्यासे जपे
विनियोगः—ॐ अबोद्धयग्निऽसमिधा जनानाम्प्रति धेनु-
मिवायतीमुषासम् । युक्त्वाऽईव पप्रव्यामुजिहानाऽप्र-

भानवःसिद्धते नाकमच्छ । २^४/_{११} ॥ ॐ शिरसे स्वाहा ॥
 मूर्धानमिति मन्त्रस्य । भरद्वाज ऋषिः । अग्निदेवता । त्रिष्टुप् छन्दः । शि-
 खान्यासे जपे विनियोगः—ॐ मूर्धानन्दिवोऽअरुतिमृष्टिश्चा
 वैश्वानरमृतऽआजातमग्निम् । कुविःसुम्नाजुमतिथि-
 ज्ञानानामासन्ना पात्रंजनयन्त देवाः ॥ ३^२/_{११} ॐ शि-
 खायै वषट् ॥ मर्माणित इति मन्त्रस्य । अप्रतिरथ ऋषिः । मर्माणि देवता
 विराट् छन्दः । कवचन्यासे जपे विनियोगः—ॐ मर्मणि ते ब्रह्मै-
 णा ह्यादयामि सोमस्त्वा राजामृतेनानुवस्ताम् । उरोर्व-
 रीयो ब्रह्मणस्ते कृणोतु जयन्तन्त्वानु देवामदन्तु । ४ ॥
 ॐ कवचाय हुम् ॥ विश्वतश्चक्षुरिति मन्त्रस्य । विश्वकर्मा भौवन ऋषिः ।
 विश्वकर्मा देवता । त्रिष्टुप् छन्दः । नेत्रन्यासे जपे विनियोगः—ॐ वि-
 श्वतश्चक्षुरुत । विश्वतोमुखो विश्वतोबाहुरुत विश्वत-
 स्प्पात । सम्बाहुभ्यान्धमति सम्पतत्रैदर्यावाभूर्मी जुन-
 यन्देवऽएकः । ५^१/_{११} ॥ ॐ नेत्रत्रयाय वौषट् ॥ मानस्तोक इति
 मन्त्रस्य । परमेष्ठी ऋषिः । एकरुद्रो देवता । जगती छन्दः । अस्त्रन्यासे
 जपे विनियोगः—ॐ मा नस्तोके । तनये मा नऽआयुषिमा
 नो गोषुमानोऽअश्वेषुरीरिषः । मा नोऽङ्घ्रीरात्रुद्र भामिनो
 ब्रध्नीर्हविष्मन्तुऽसदुमित्वा हवामहे । ६^१/_{११} ॥ ॐ अस्त्राय फट् ॥
 'अर्पणम्'—अनेन यथाशक्त्याऽमुककर्माङ्गत्वेन कृतेन षडङ्गन्यासा-
 ख्येन कर्मणा श्रीअमुकदेवता प्रीयताम् । न मम ॥ ॐ तत्सद्ब्रह्मार्प-
 णमस्तु ॥ इति षडङ्गन्यासप्रयोगः ।

२७९. 'षोडशाङ्गन्यासाः.' बृहत्पाराशरसंहितायाम्—अर्चनं
 सम्प्रवक्ष्यामि विष्णोरमिततेजसः । यत्कृत्वा मुनयः सर्वे परं निर्वाणमाप्नुयुः ॥
 आनुष्टुभस्य सूक्तस्य त्रिष्टुबन्तस्य देवता । पुरुषो यो जगद्बीजं ऋषिर्नारा-
 यणः स्मृतः ॥ प्रथमां विन्यसेद्वामे द्वितीयां दक्षिणे करे । तृतीयां वामपादे
 च चतुर्थीं दक्षिणे न्यसेत् ॥ पञ्चमीं वामजानौ तु षष्ठीं वै दक्षिणे न्यसेत् ।
 सप्तमीं वामकट्यां तु दक्षिणस्यां तथाष्टमीं ॥ नवमीं नाभिमध्ये तु दशमीं

हृदये तथा । एकादशीं वामकुक्षौ द्वादशीं दक्षिणे न्यसेत् ॥ कण्ठे त्रयोदशीं न्यस्य तथा वक्त्रे चतुर्दशीम् । अक्ष्णोः पञ्चदशीं चैव विन्यसेन्मूर्ध्नि षोडशीम् ॥ एवं न्यासविधिं कृत्वा पश्चात्पूजां समारभेत् ॥

२८०. अथ 'षोडशाङ्गन्यासप्रयोगः'—आचम्य प्राणानायम्य सङ्कल्पः—अद्य पूर्वोच्चारित एवंगुणविशेषेण विशिष्टायां शुभपुण्यतिथौ ममात्मनः श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तफलप्राप्त्यर्थममुक्तकर्माङ्गत्वेन षोडशाङ्गन्यासांश्च करिष्ये—ॐ सहस्रशीर्षेति षोडशर्चस्य पुरुषसूक्तस्य । नारायणः पुरुषऋषिः । जगद्बीजं पुरुषोदेवता । आद्यानां पञ्चदशानामनुष्टुप् । अन्त्यायास्त्रिष्टुप् । न्यासपूजनाभिपेक्षेण विनियोगः—
 ॐ सहस्रशीर्षा० । १ $\frac{१}{३ \frac{१}{१}}$ ॥ इति वामकरे ॥ ॐ पुरुष ए० । २ $\frac{२}{३ \frac{१}{१}}$ ॥ इति दक्षिणकरे ॥ ॐ एतावान० । ३ $\frac{३}{३ \frac{१}{१}}$ ॥ इति वामपादे ॥ ॐ त्रिपादूर्ध्व० । ४ $\frac{४}{३ \frac{१}{१}}$ ॥ इति दक्षिणपादे ॥ ॐ ततो विराड० । ५ $\frac{५}{३ \frac{१}{१}}$ ॥ इति वामजानौ ॥ ॐ तस्माद्यज्ञान्स० । ६ $\frac{६}{३ \frac{१}{१}}$ ॥ इति दक्षिणजानौ ॥ ॐ तस्माद्यज्ञान्सर्व्वं हुतुऽञ्चुऽ सा० । ७ $\frac{७}{३ \frac{१}{१}}$ ॥ इति वामकट्याम् ॥ ॐ तस्मादश्वा० । ८ $\frac{८}{३ \frac{१}{१}}$ ॥ इति दक्षिणकट्याम् ॥ ॐ तं यज्ञम्बु० । ९ $\frac{९}{३ \frac{१}{१}}$ ॥ इति नाभौ ॥ ॐ यत्पुरुषं-
 अ० । १० $\frac{१०}{३ \frac{१}{१}}$ ॥ इति हृदये ॥ ॐ ब्राह्मणो० । ११ $\frac{११}{३ \frac{१}{१}}$ ॥ इति वामकुक्षौ ॥ ॐ चन्द्रमामनसो० । १२ $\frac{१२}{३ \frac{१}{१}}$ ॥ इति दक्षिणकुक्षौ ॥ ॐ नाभ्याऽऽ० । १३ $\frac{१३}{३ \frac{१}{१}}$ ॥ इति कण्ठे ॥ ॐ यत्पुरुषेण० । १४ $\frac{१४}{३ \frac{१}{१}}$ ॥ इति वक्त्रे ॥ ॐ सप्तास्यांस० । १५ $\frac{१५}{३ \frac{१}{१}}$ ॥ अक्ष्णोः ॥ ॐ यज्ञेन यज्ञ० । १६ $\frac{१६}{३ \frac{१}{१}}$ ॥ इति मूर्ध्नि ॥ (एवं षोडशाङ्गेषु न्यासान् कृत्वा पूजां समारभेत्) 'अर्पणम्'—अनेन षोडशाङ्गन्यासाख्येन कर्मणा कृतेन अमुकदेवता प्रीयताम् । न मम ॥ ॐ तत्स-
 ब्रह्मार्पणमस्तु ॥ इति षोडशाङ्गन्यासप्रयोगः ॥

(१) अस्यां सूत्रावल्यां (परिच्छेद १७१ पृष्ठ ४६) दर्शितक्रमेण आचमनप्राणानायमादि कार्यम् ॥ (२) अत्र संक्षेपेण दर्शिता मन्त्रा रुदे द्रष्टव्याः ॥

२८१. 'पुरुषसूक्तपठनात्फलम्.' योगियाज्ञवल्क्यः—दद्यात्पुरुषसूक्तेन यः पुष्पाण्यप एव वा । अर्चितं स्याज्जगदिदं तेन सर्वं चराचरम् ॥
पुष्करः—प्रतिवेदं महाभाग यत्सूक्तं पौरुषं स्मृतम् । सर्वकर्मकरं पुण्यं पवित्रं पापसूदनम् ॥ एकैकया ऋचा राम स्नातो दत्त्वा जलाञ्जलिम् । पौरुषेण च सूक्तेन मुच्यते सर्वकिल्बिषात् ॥ अन्तर्जलगतो जप्त्वा तथा सूक्तं तु पौरुषम् । सर्वकिल्बिषनिर्मुक्तो यथेष्टां लभते गतिम् ॥ अकामः पौरुषं सूक्तं जप्त्वा नित्यमतन्द्रितः । नरो याति महाभाग तद्विष्णोः परमं पदम् ॥

२८२. 'भूतादिशुद्धिः.' रामतापिन्याम्—देवो भूत्वा यजेद्देवं नादेवो देवमर्चयेत् । देवार्चायोग्यताप्राप्त्यै भूतशुद्धिं समाचरेत् ॥ भूतशुद्धिं विधायैव प्राणस्थापनमाचरेत् । एवं प्राणान्प्रतिष्ठाप्य मातृकान्यासमाचरेत् ॥ (भूतादिशुद्धिमाराध्यदेवतायां कुर्यादिति साम्प्रदायः) ॥ अन्यच्च—भूशुद्धिः षोडशन्यासा नैव कार्याः सदा युवैः । नूतनायां तथा मूर्तावथवा पर्ववासरे ॥

२८३. अथ 'भूशुद्ध्यादिप्रयोगाः.' तत्रादौ 'भूशुद्धिः'—'आचमनम्'—ॐ नमो भगवते रुद्रायेति दशाक्षरमन्त्रस्य । प्रजापतिर्ऋषिः । रुद्रो देवता । विराट् छन्दः । आचमने विनियोगः—ॐ नमो भगवते रुद्राय स्वाहा । ॐ नमो भगवते रुद्राय स्वाहा । ॐ नमो भगवते रुद्राय स्वाहा । 'हस्तप्रक्षालनम्'—ॐ नमो भगवते रुद्राय ॥ 'प्राणायामः'—ॐ नमो भगवते रुद्राय । ॐ नमो भगवते रुद्राय ॥ ॐ नमो भगवते रुद्राय ॥ 'सङ्कल्पः'—अद्य पूर्वोच्चारित एवंगुणविशेषेण विशिष्टायां शुभपुण्यतिथौ ममाऽत्मनः श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तफलप्राप्त्यर्थं अशेषपापक्षयकामो धर्मार्थकाममोक्षाणामन्यतमकामो वाऽहं श्रीअमुकदेवतापूजाङ्गत्वेन भूशुद्धिभूतशुद्धिप्राणप्रतिष्ठाऽन्तर्मातृकावहिर्मातृकान्यासांश्च करिष्ये ॥ 'नमस्कारः'—(दक्षिणे)—ॐ सरस्वत्यै नमः । ॐ शङ्खनिधये नमः ॥ (वामभागे)—ॐ लक्ष्म्यै नमः ॥ ॐ पद्मनिधये नमः ॥ 'आसनम्'—पृथिवि त्वयेति मन्त्रस्य । मेरुपृष्ठ ऋषिः । कूर्मो देवता । सुतलं छन्दः । आसने विनियोगः—ॐ पृथिवि त्वया धृता लोका देवि त्वं विष्णुना धृता । त्वं च धारय मां देवि पवित्रं कुरु चासनम् ॥ 'प्रार्थना'—विश्वशक्त्यै नमः । ॐ महाशक्त्यै (माया-

शक्त्यै) नमः । ॐ कूर्मासनाय नमः । ॐ योगासनाय नमः ।
 ॐ अनन्तासनाय नमः । ॐ विमलासनाय नमः । 'मध्ये'—
 ॐ परमसुखासनाय नमः । ॐ भूर्भुवः स्वः आत्मासनाय नमः ॥
 (अनेन मन्त्रेण पुष्पादिना आत्मनः आसनदानम्) ॥ 'शिखाबन्धनम्'—
 ऊर्ध्वकेशि विरूपाक्षि मांसशोणितभोजने । तिष्ठ देवि शिखाबन्धे
 चामुण्डे चापराजिते । विष्णोर्नामसहस्रैस्तु शिखाबन्धं करोम्यहम् ॥
 इति शिखाबन्धनम् ॥ 'अथ दिग्बन्धः'—अपसर्पन्तु ते भूता ये
 भूता भूमिसंस्थिताः । ये भूता विघ्नकर्तारस्ते नश्यन्तु शिवाज्ञया ॥
 अपक्रामन्तु भूतानि पिशाचाः सर्वतोदिशम् । सर्वेषामवरोधेन ब्र-
 ह्मकर्म समारभे । तीक्ष्णदंष्ट्र महाकाय कल्पान्तदहनोपम । भैरवाय
 नमस्तुभ्यमनुज्ञां दातुमर्हसि ॥ 'तालत्रयकरणम्'—ॐ सर्वभूतनि-
 वारकाय शाङ्गाय सशराय सुदर्शनायाऽस्त्रराजाय हुं फट् स्वाहा ।
 (अनेन मन्त्रेण तालत्रयं कृत्वा) ॥ (स्वस्य परितः सर्वदिक्षु) अस्त्रमुद्रां
 प्रदर्शयेत् । (ततः स्वदक्षिणभागे) ॥ ॐ गुरुभ्यो नमः । ॐ परमगु-
 रुभ्यो नमः । ॐ परमेष्ठीगुरुभ्यो नमः । ॐ पूर्वसिद्धेभ्यो नमः ।
 ॐ आचार्येभ्यो नमः । (स्ववामभागे) ॐ गणेशाय नमः । ॐ
 दुर्गायै नमः । ॐ क्षेत्रपालाय नमः । ॐ योगिनीभ्यो नमः । ॐ
 क्षेत्रेशाय नमः ॥ 'भूमिताडनम्'—अपसर्पन्तु ते भूता ये भूता भू-
 मिसंस्थिताः । ये भूता विघ्नकर्तारस्ते नश्यन्तु शिवाज्ञया । अप-
 क्रामन्तु भूतानि पिशाचाः सर्वतोदिशम् । सर्वेषामवरोधेन भूशु-
 द्ध्यादि समारभे ॥ स्ववामपाणिना (त्रिवारं भूमिं ताडयेत्) 'भू-
 शुद्धिः'—भूरसीत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । मातृका देवता । प्रस्तार-
 पङ्क्तिश्छन्दः । भूशुद्धौ विनियोगः ।—भूमौ हस्तौ कृत्वा । पश्चाद्भूयात्त-
 यथा)—ॐ भूरसि भूमिरस्यदितिरसि त्रिष्वधाया त्रि-
 ष्वस्य भुवनस्य धृत्वी । पृथिवीं त्र्यच्छ पृथिवीन्हृह पृ-
 थिवीम्माहिहृसीऽ ॥ १.१६ ॥ 'भैरवनमस्कारः'—यो भूताना-
 मित्यस्य कौण्डिण्य ऋषिः । नारायणो देवता । अनुष्टुप् छन्दः ।
 भैरवनमस्कारे विनियोगः—ॐ यो भूतानामधिपतिर्यस्मिन्म-

नलोकाऽअधिश्चिताऽ । यऽईशं महतो मुहूर्त्तेन गृ-
ह्णामि त्वामहम्मयि गृह्णामि त्वामहम् । २ $\frac{३२}{२०}$ ॥
इति भूशुद्धिः ॥

२८४. अथ 'भूतशुद्धिः'—(मूलाधारात्समुत्थाप्य कुण्डलीं पर-
देवताम् । सुषुम्नामार्गमाश्रित्य ब्रह्मरन्ध्रगतां स्मरेत् ॥ जीवं ब्रह्मणि संयोज्य
हंसमन्त्रेण साधकः ।) ॐ हंसः सोऽहम् ॥ 'मातृकोपसंहारः'—
स च । 'क्ष' ल्यो—'ह' कारे । 'ह' लयः—'स' कारे । 'स'
लयः—'ष' कारे । 'ष' लयः—'श' कारे । 'श' ल्यो—'व'
कारे । (इत्यादि प्रकारेण अकारपर्यन्तं 'लयम्' भावयित्वा ॥ अकारः स-
हसाम्बुजे ब्रह्मरन्ध्रे परमात्मनि 'लयम्' गत इति भावयेत् ॥) तच्च—
'भावनम्'—ॐ 'क्ष' कारम्—'ह' कारे उपसंहरामि । ॐ 'ह' का-
रम्—'स' कारे उप० । ॐ 'स' कारम्—'ष' कारे उप० । ॐ
'ष' कारम्—'श' कारे उप० । ॐ 'श' कारम्—'व' कारे उप० ।
ॐ 'व' कारम्—'ल' कारे उप० । ॐ 'ल' कारम्—'र' कारे उप० ।
ॐ 'र' कारम्—'य' कारे उप० । ॐ 'य' कारम्—'म' कारे उप० ।
ॐ 'म' कारम्—'भ' कारे उप० । ॐ 'भ' कारम्—'व' कारे उप० ।
ॐ 'व' कारम्—'फ' कारे उप० । ॐ 'फ' कारम्—'प' कारे उप० ।
ॐ 'प' कारम्—'न' कारे उप० । ॐ 'न' कारम्—'ध' कारे उप० ।
ॐ 'ध' कारम्—'द' कारे उप० । ॐ 'द' कारम्—'थ' कारे उप० ।
ॐ 'थ' कारम्—'त' कारे उप० । ॐ 'त' कारम्—'ण' कारे उप० ।
ॐ 'ण' कारम्—'ढ' कारे उप० । ॐ 'ढ' कारम्—'ड' कारे उप० ।
ॐ 'ड' कारम्—'ठ' कारे उप० । ॐ 'ठ' कारम्—'ट' कारे उप० ।
ॐ 'ट' कारम्—'ज' कारे उप० । ॐ 'ज' कारम्—'झ' कारे उप० ।
ॐ 'झ' कारम्—'ञ' कारे उप० । ॐ 'ञ' कारम्—'छ' कारे उप० ।
ॐ 'छ' कारम्—'च' कारे उप० । ॐ 'च' कारम्—'ड' कारे उप० ।
ॐ 'ड' कारम्—'घ' कारे उप० । ॐ 'घ' कारम्—'ग' कारे उप० ।
ॐ 'ग' कारम्—'ख' कारे उप० । ॐ 'ख' कारम्—'क' कारे उप० ।
ॐ 'क' कारम्—'अ' कारे उप० । ॐ 'अ' कारम्—'अं' कारे
उप० । ॐ 'अं' कारम्—'औ' कारे उप० । ॐ 'औ' कारम्—

वँ, वँ, वँ, वँ, वँ, वँ, वँ, वँ, वँ, वँ, वँ, वँ, वँ, वँ, (इति षोडश (१६) वारं जपित्वा) ॥ भूबीजेन घनीकृत्य भस्म तत्कनकाण्डवत्) लँ, लँ, लँ, लँ, लँ, लँ, लँ, लँ, लँ, लँ, लँ, लँ, लँ, लँ, (इति षोडश (१६) वारं जपित्वा ॥ विशुद्धमुकुराकारं ब्रह्मरन्ध्रगतं स्मरेत्) ॥ आकाशादीनि भूतानि पुनरुत्पादयेत्ततः । अखण्डं ब्रह्म तस्मात्स्यात्प्रेरकः पुरुषस्तथा ॥ प्रकृतेर्महदाकारस्ततोऽहं त्रिगुणात्मकः । तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः । आकाशाद्वायुः । वायोरग्निः । अग्रेरापः । अद्भ्यः पृथिवी । पृथिव्या ओषधयः । ओषधीभ्योऽन्नम् । अन्नाद्रेतः । रेतसः पुरुषः । स वा ऽएष पुरुषोऽन्नरसमयः हँ सः सोऽहम् । कुण्डलीजीवमादाय परसङ्गात्सुधामयीम् । संस्थाप्य हृदयाम्भोजे मूलाधारगतं स्मरेत् ॥ इति भूतशुद्धिः ॥

२८५. अथ 'प्राणप्रतिष्ठा.'—अस्य श्रीप्राणप्रतिष्ठामन्त्रस्य । ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा ऋषयः । ऋग्यजुःसामानि छन्दांसि । जगत्सृष्टिः प्राणशक्तिर्देवता । ओं बीजम् । ह्रीं शक्तिः । क्रौं कीलकम् । प्राणप्रतिष्ठापने विनियोगः—ॐ ब्रह्मविष्णुमहेश्वरऋषिभ्यो नमः—शिरसि । ऋग्यजुःसामच्छन्दोभ्यो नमः—मुखे । जगत्सृष्ट्यै प्राणशक्त्यै नमः—हृदये । आम् बीजाय नमः—लिङ्गे । ह्रीं शक्त्यै नमः—पादयोः । क्रौं कीलकाय नमः—सर्वाङ्गेषु । एवं न्यासं कृत्वा । ॐ अँ, कँ, खँ, गँ, घँ, ङँ, आँ—पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशात्मने अङ्गुष्ठाभ्यां—नमः । ॐ ईँ, चँ, छँ, जँ, झँ, ञँ, ईँ—शब्दस्पर्शरूपरसगन्धात्मने तर्जनीभ्यां—नमः । ॐ उँ, ङँ, णँ, टँ, ठँ, डँ, ढँ, णँ, ऊँ—त्वक्चक्षुःश्रोत्रजिह्वाघ्राणात्मने मध्यमाभ्यां—नमः । ॐ एँ, तँ, थँ, दँ, धँ, नँ, ऐँ—वाक्पाणिपादपायूपस्थात्मने अनामिकाभ्यां—नमः । ॐ ओँ, पँ, फँ, वँ, भँ, मँ, औँ—वचनादानगतिविसर्गानन्दात्मने कनिष्ठिकाभ्यां—नमः । ॐ अँ, य, रँ, लँ, वँ, शँ, षँ, सँ, हँ, क्षँ, अः—मनोबुद्ध्यहङ्कारचित्तविज्ञानात्मने करतलकरपृष्ठाभ्यां—नमः । एवं हृदयादि । (नामेरारभ्य पादान्तम् । 'आँ' इति) पाशबीजम् । हृदयादारभ्य नाभ्यन्तं 'ह्रीं' इति । शक्तिबीजम् । (म-

स्तकादारभ्य हृदयान्तम् 'क्रौ' इति) अङ्कुशबीजम् न्यसेत् ॥ अथ 'ध्यानम्'—रक्ताम्भोधियुपोतोऽलसदरुणसरोजाधिरूढा कराब्जैः पाशं कोदण्डमिक्षुज्वमथ गुणमप्यङ्कुशं पञ्चबाणान् । विभ्राणा-सृक्पालं त्रिनयनलसिता पीनवक्षोरुहाढ्या देवी बालार्कवर्णा भवतु सुखकरी प्राणशक्तिः परा नः ॥ (शिरसि तथा हृदि करं दत्त्वा) ॐ आँ, ह्रीँ, क्रौँ, यँ, रँ, लँ, वँ, शँ, षँ, सँ, हँ, सः—सोऽहम् प्राणा इह प्राणाः । ॐ आँ, ह्रीँ, क्रौँ, यँ, रँ, लँ, वँ, शँ, षँ, सँ, हँ, सः—जीव इह स्थितः । ॐ आँ, ह्रीँ, क्रौँ, यँ, रँ, लँ, वँ, शँ, षँ, सँ, हँ, सः—सर्वेन्द्रियाणि बाह्यनस्त्वक्चक्षुःश्रोत्रजिह्वाघ्राणवाक्पाणिपादपायूपस्थानीहैवागत्य सुखं चिरं तिष्ठन्तु स्वाहा । ॐ, ॐ, ॐ, ॐ, ॐ, ॐ, ॐ, ॐ, ॐ, ॐ, ॐ, ॐ, ॐ, ॐ, ॐ, ॐ, (इति प्रणवस्य पञ्चदशावृत्तिः (१५) कृत्वा) अनेन मम देहस्य पञ्च-दशसंस्काराः सम्पद्यन्ताम् । इत्युक्त्वा पश्चात् 'ॐ नमो भगवते रुद्राय' (इति त्रीन्प्राणायामान्कृत्वा ॥ यथा पर्वतधातूनां दोषान्दहति पावकः । एवमन्तर्गतं पापं प्राणायामेन दह्यते ॥) इति प्राणप्रतिष्ठा ॥

२८६. 'अथान्तर्मातृकान्यासाः'—अस्य श्रीअन्तर्मातृकाम-अस्य । ब्रह्मा ऋषिः । मातृका सरस्वती देवता । गायत्री छन्दः । हलो बीजानि । स्वराः शक्तयः । 'क्षँ' कीलकं । मातृकान्यासजपे विनियोगः—अं ब्रह्मऋषये नमः—आं शिरसि । इं गायत्रीछ-न्दसे नमः—ई वदने । उं मातृकासरस्वतीदेवतायै नमः—ऊं हृदये । एं ह्रस्वभ्यो बीजेभ्यो नमः—ऐं गुह्ये । ओं स्वरशक्तिभ्यो नमः—औं—पादयोः । अं, क्षं—कीलकाय नमः—अः—सर्वाङ्गेषु । इति मातृकाऋष्यादिन्यासाः ॥ ॐ अँ, कँ, खँ, गँ, घँ, ङँ, आम्—अङ्कुष्ठाभ्यां—नमः । ॐ ईँ, चँ, छँ, जँ, झँ, ञँ, ईँ—तर्जनीभ्यां—नमः । ॐ उँ, टँ, ठँ, डँ, ढँ, णँ, ॐ—मध्यमाभ्यां नमः । ॐ एँ, तँ, थँ, दँ, धँ, नँ, ऐँ—अनामिकाभ्यां—नमः । ॐ ओँ, पँ, फँ, बँ, मँ, मँ, औँ—कनिष्ठिकाभ्यां—नमः । ॐ अँ, यँ, रँ, लँ, वँ, शँ, षँ, सँ, हँ, अः—करतलकरपृष्ठाभ्यां—नमः । एवं हृदयादि ॥ अथ 'ध्यानम्'—पञ्चाशद्विपिभिर्विभज्य सुखदोर्हृत्पद्म-

वक्षस्थलां भास्वन्मौलिनिवद्धचन्द्रशकलामापीनतुङ्गस्तनीम् । मुद्रा-
मक्षगुणं सुधाढ्यकलशं विद्यां च हस्ताम्बुजैर्विभ्राणां विशदप्रभां
त्रिनयनां त्रान्देवतामाश्रये । (ततो दक्षिणकनिष्ठिकायाः आद्यं पर्वारभ्य
वामाङ्गुष्ठाद्यपर्वपर्यन्तं षोडशसु पर्वेषु षोडश स्वरान्विन्यस्य वामतर्जनी-
मारभ्य दक्षिणतर्जन्यन्तमङ्गुल्यग्रेषु चतुरश्वतुरो वर्णान् क्रमेण कादिसा-
न्तान्विन्यस्याङ्गुष्ठयोः “ह्रौ” सर्वाङ्गुल्यग्रेषु क्षकारं विन्यसेत्) यथा—ॐ
अँ, आँ, ईँ, ईँ, उँ, उँ, ऋँ, ऋँ, लँ, लँ, एँ, एँ, ओँ, ओँ, अँ, अँ : ।
कँ, खँ, गँ, घँ, ङँ, । चँ, छँ, जँ, झँ, ञँ, । टँ, ठँ, डँ, ढँ, णँ, । तँ,
थँ, दँ, धँ, नँ, । पँ, फँ, बँ, भँ, मँ, । यँ, रँ, लँ, वँ, शँ, षँ, सँ, हँ,
ळँ, क्षँ, इत्युक्त्वा पुनः पूर्वाक्तं मातृकान्यासं कुर्यात् ॥ ॐ अँ, आँ, ईँ,
ईँ, उँ, उँ, ऋँ, ऋँ, लँ, लँ, एँ, एँ, ओँ, ओँ, अँ, अः—इति षो-
डशपत्रके—कण्ठे । ॐ कँ, खँ, गँ, घँ, ङँ, चँ, छँ, जँ, झँ, ञँ, टँ,
ठँ,—इति द्वादशपत्रके—हृदि । ॐ डँ, ढँ, णँ, तँ, थँ, दँ, धँ, नँ,
पँ, फँ,—इति दशपत्रके—नाभौ । ॐ बँ, भँ, मँ, यँ, रँ, लँ—
इति षट्पत्रके—लिङ्गे । ॐ वँ, शँ, षँ, सँ,—इति चतुष्पत्रके—
गुदे । ॐ हँ, क्षँ,—द्विपत्रके—श्रुवोर्मध्ये ॥ ‘अथ ध्यानम्’—
आधारे लिङ्गनाभौ प्रकटितहृदये तालुमूले ललाटे द्वे पत्रे षोडशारे
द्विदशदशदले द्वादशार्द्धे चतुष्के । वासान्ते बालमध्ये ड-फ-क-
ठसहिते कण्ठदेशे स्वराणां हँ, क्षँ—तच्चार्थयुक्तं सकलदलगतं
वर्णरूपं नमामि ॥ १ ॥ इति अन्तर्मातृकाः ॥

२८७. अथ ‘बहिर्मातृकाः’—ॐ अँ नमः—केशान्ते । ॐ
आँ-नमः—मुखे । ॐ ईँ नमः—दक्षिणनेत्रे । ॐ ईँ नमः—वाम-
नेत्रे । ॐ उँ नमः—दक्षिणकर्णे । ॐ उँ नमः—वामकर्णे । ॐ
ऋँ नमः—दक्षिणनासापुटे । ॐ ऋँ नमः—वामनासापुटे । ॐ
लँ नमः—दक्षिणगण्डे । ॐ लँ नमः—वामगण्डे । एँ नमः—
ऊर्ध्वोष्ठे । ॐ एँ नमः—अधरोष्ठे । ॐ ओँ नमः—ऊर्ध्वदन्तपङ्क्तौ ।
ॐ ओँ नमः—अधोदन्तपङ्क्तौ । ॐ अँ नमः—मूर्ध्नि । ॐ अः
नमः—आस्ये । कँ नमः—दक्षिणबाहुमूले । ॐ खँ नमः—
दक्षिणकूर्परे । ॐ गँ नमः—दक्षिणमणिबन्धे । ॐ घँ नमः—द-

क्षिणकराङ्गुलिमूले । ॐ ङं नमः—दक्षिणकराङ्गुल्यग्रे । ॐ चं नमः—वामबाहुमूले । ॐ छं नमः—वामकूर्परे । ॐ जं नमः—वाममणिबन्धे । ॐ झं नमः—वामाङ्गुलिमूले । ॐ ञं नमः—वामकराङ्गुल्यग्रे । ॐ टं नमः—दक्षिणपादमूले । ॐ ठं नमः—दक्षिणजातुनि । ॐ ढं नमः—दक्षिणगुल्फे । ॐ ढं नमः—दक्षिणपादाङ्गुलिमूले । ॐ णं नमः—दक्षिणपादाङ्गुल्यग्रे । ॐ तं नमः—वामपादमूले । ॐ थं नमः—वामजातुनि । ॐ दं नमः—वामगुल्फे । ॐ धं नमः—वामपादाङ्गुलिमूले । ॐ नं नमः—वामपादाङ्गुल्यग्रे । ॐ पं नमः—दक्षिणकुक्षौ । ॐ फं नमः—वामकुक्षौ । ॐ बं नमः—पृष्ठे । ॐ भं नमः—नाभौ । ॐ मं नमः—उदरे । ॐ यं त्वगात्मने नमः—हृदि । ॐ रं असृगात्मने नमः—दक्षिणांसे । ॐ लं मांसात्मने नमः—ककुदि । ॐ वं मेदात्मने नमः—वामांसे । ॐ शं अस्थ्यात्मने नमः—हृदयादि वामहस्ताग्रान्तम् । ॐ षं मज्जात्मने नमः—दक्षिणपादाग्रान्तम् । ॐ सं शुक्रात्मने नमः—हृदयादि पादान्तम् । ॐ हं आत्मशक्त्यात्मने नमः—हृदयादि जठरे । ॐ छं जीवात्मने नमः—नाभ्यादि हृदयान्तम् । ॐ क्षं परमात्मने नमः—हृदयादि मस्तकान्तम् । ॐ छन्दःपुरुषाय नमः शिरसि ॥ इति बहिर्मातृकाः ॥ 'अर्पणम्'—अनेन यथाशक्त्या कृतेन भूशुद्धिभूतशुद्धिप्राणप्रतिष्ठान्तर्मातृकाबहिर्मातृकान्यासाख्यकर्मणा अमुककर्माङ्गदेवतास्वरूपी परमेश्वरः प्रीयतां न मम ॥ ॐ तत्सद्ब्रह्मार्पणमस्तु ॥ इति भूशुद्धिभूतशुद्धिप्राणप्रतिष्ठान्तर्मातृकाबहिर्मातृकाप्रयोगः ॥

२८८. अथ 'प्राणप्रतिष्ठाप्रयोगः,—(सुवर्णरौप्यताम्रादिमूर्तीनां पाषाणादिमूर्तीनां पार्थिवमूर्तीनां वा प्राणप्रतिष्ठां कारयेत् ॥ तत्रादौ यजमानः यथोचितकाले स्नानसन्ध्यादिविधिं सम्पाद्य अनन्तरं स्थाने उपविश्य नूतनमूर्तीनां प्रतिष्ठापनं कार्यम् ।) तद्यथा—'आचमनप्राणायामादिकृत्वा' सङ्कल्पः कार्यः । यथा—'सङ्कल्पः'—अद्य पूर्वोच्चारित एवं-

गुणविशेषणविशिष्टायां शुभपुण्यतिथौ ममात्मनः श्रुतिस्मृ-
तिपुराणोक्तफलप्राप्त्यर्थं मम सकलकुटुम्बानां क्षेमस्थैर्यायुरारोग्यै-
श्वर्याभिवृद्ध्यर्थं ममात्मनः अक्षय्यसुखप्राप्त्यर्थं पितृतो मातृतश्च
दशपूर्वान्दशापरान् एकविंशतिपुरुषानुद्धर्तुं धर्मार्थकाममोक्षचतु-
र्विधपुरुषार्थसिद्ध्यर्थं परमपदप्राप्तये आसां अमुकनूतनमूर्तीनां ट-
ङ्कघनादिदोषपरिहारार्थं मृत्तिकासंघट्टनादिदोषपरिहारार्थं वा अ-
भ्युत्थारणपूर्वकं आसां अमुकनूतनमूर्तीनां जातकर्मादिपञ्चदशसं-
स्कारपूर्वकदेवकलासान्निध्यार्थं प्राणप्रतिष्ठां करिष्ये ॥ (पश्चात्
नूतनमूर्तीः ताम्रपात्रे यथोचितस्थाने वा निधाय पुष्पेण धृतेनाभ्यज्य
उपरि जलधारां अधोलिखितमन्त्रैः कुर्यात् ॥ (पार्थिवमूर्तीस्तु पुष्पेण
किञ्चिज्जलेनाभिषिञ्चेत्) ॥ 'अभिषिञ्चनम्'—ॐ समुद्रस्य त्वा
व कयाग्ने परिरं ब्रियामसि । पावकोऽअस्म्यब्जं शिवो
भव । १ ॥ हिमस्य त्वा । जरायुणाग्ने परिरं ब्रिया-
मसि । पावकोऽअस्म्यब्जं शिवो भव । २ ॥ उप-
ज्जम्बन्तुपवेतसेवतरनुदीप्त्वा । अग्ने पितृमपामसि म-
ण्डूकि ताभिरागहि सेमन्नो यज्ञम्पावकवर्णं शिव-
द्वधि । ३ ॥ अपामिदन्ययनं समुद्रस्य निवेशनम् ।
अन्याँस्तेऽअस्मत्तपन्तु हेतयः पावकोऽअस्म्यब्जं शिवो
भव । ४ ॥ अग्ने पावक । रोचिषामन्द्रयादे-
वजिह्वया । आदेवान्वक्षि यक्षि च । ५ ॥ सनः पावक
दीदिवोग्ने देवा रं ॥ इहावह । उपयज्ञं हविश्च नः ।
६ ॥ पावक यायश्चितयन्त्याकुपाक्षामन्नरुचऽउषसो
न भानुना । तूर्ध्वन्नयामन्नेतशस्य नूरुणऽआयो धृणेन त-
तृषाणोऽअजरः । ७ ॥ नमस्ते हरसे शोचिषे नम-
स्तेऽअस्त्वीच्चषे । अन्याँस्तेऽअस्मत्तपन्तु हेतयः पाव-
कोऽअस्म्यब्जं शिवो भव । ८ ॥ नृषदेवेऽप्यसु-

षदेवेद्विहिष देवेद्विन स देवेद्विदे वेद । * ९३ ॥ ये
 देवा देवानां व्यज्ञियां यज्ञियानां संबत्सरीणमुपभा-
 गमासते । अहुतादो हविषो यज्ञेऽअस्मिन्स्वयम्पि-
 बन्तु मधुनो घृतस्य । १० ॥ ये देवा देवेष्वाधि देव-
 क्षमायन्त्ये ब्रह्मणऽपुरऽएतारोऽअस्य । येऽयो नऽच्युते
 पर्वते धामु किञ्चन न ते दिवो न पृथिव्याऽअधिस्त्रुषु ।
 ११ ॥ प्याणदाऽअपानदा इयानदा वृक्षोदा वृरि-
 वोदाऽ । अन्त्यांस्तेऽअस्मत्तपन्तु हेतयः पावकोऽअ-
 स्मन्मन्त्रं शिवो भव । १२ ॥ 'प्राणप्रतिष्ठा'—अस्य
 श्रीप्राणप्रतिष्ठामन्त्रस्य । ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा ऋषयः । ऋग्यजुस्सामा-
 यर्वाणि च्छन्दांसि क्रियामयवपुः प्राणाख्या देवता । आँ—वी-
 जम् । हीं—शक्तिः । क्रौं—कीलकम् । अस्यां नूतनमूर्ती प्राण-
 प्रतिष्ठापने विनियोगः—ॐ आँ, हीँ, क्रौँ, यँ, रँ, लँ, वँ, शँ, पँ,
 सँ, हँ, सः—सोऽहम् । आसां नूतनमूर्तीनां प्राणाः इह प्राणाः ॥
 पुनः— ॐ आँ, हीँ, क्रौँ, यँ, रँ, लँ, वँ, शँ, पँ, सँ, हँ, क्षँ, हँ,
 सः—सोऽहम् । आसां नूतनमूर्तीनां जीव इह स्थितः ॥ पुनः—
 ॐ आँ, हीँ, क्रौँ, यँ, रँ, लँ, वँ, शँ, पँ, सँ, हँ, क्षँ, हँ, सः—
 सोऽहम् । आसां नूतनमूर्तीनां सर्वेन्द्रियाणि बाह्यनस्त्वक्चक्षुःश्रोत्र-
 जिह्वाप्राणपाणिपादपायूपस्थानि इहैवागत्य सुखं चिरं तिष्ठन्तु
 स्वाहा ॥ ॐ मनो जुतिर्जिषतामाज्यस्य बृहस्पतिर्बृह-
 मिमन्तनोच्चरिष्टं व्यज्ञऽसमिमन्दधानु । विश्वेदेवास-
 ऽइह मादयन्तामोऽम्पतिष्ठ । १३ ॥ एष वै प्रति-
 ष्ठानाम यज्ञो यज्ञेन यज्ञेन यजन्ते सर्वमेव प्रतिष्ठितं
 भवति ॥ १४ ॥ ब्राह्मणमन्त्रः सुप्रतिष्ठितो भव ॥ देवसव्यकर्णे गायत्रीं
 जपित्वा ॥ 'नेत्रोन्मीलनम्'—॥ * ॐ ब्रूत्रस्यासिकुनीन-
 कञ्चक्षुर्दाऽअसि चक्षुर्मै देहि । १५ ॥ (नूतनमूर्ती गन्धादि-

पञ्चोपचारान् दत्त्वा पश्चात् संस्कारसिद्धये पञ्चदशप्रणवावृत्तिः कार-
येत्) ॥ यथा—ॐ, ॐ, ॐ, ॐ, ॐ, ॐ, ॐ, ॐ, ॐ, ॐ,
ॐ, ॐ, ॐ, ॐ, ॐ, ॥ अनेन आसां अमुकनूतनमूर्तीनां
जातकर्मगर्भाधानादि पञ्चदश संस्कारान् सम्पादयामि (इति व-
देत् ॥ ‘प्रार्थना’—स्वागतं देवदेवेश मद्भाग्यात्त्वामिहाऽगतः । प्राकृतं
त्वमदृष्टा मां बालवत्परिपालय । १ ॥ धर्मार्थकामसिद्ध्यर्थं स्थिरो भव शु-
भाय नः । सान्निध्यं तु सदा देव स्वार्चायां परिकल्पय । २ ॥ भगवन्देव
देवेश त्वं पिता सर्वदेहिनाम् । येन रूपेण भगवन् त्वया व्याप्तं चराचरम् ।
३ ॥ ज्ञानतोऽज्ञानतो वाऽपि यावद्विधिरनुष्ठितः । स सर्वस्वत्वत्प्रसा-
देन समग्रो भवतां मम । ४ ॥ “अर्पणम्”—अनेन अमुकनूतनमूर्तीं
प्राणप्रतिष्ठादिकर्मकृतेन तेन श्री अमुकदेवता प्रीयतां न मम ॥ ॐ
तत्सद्गुणार्पणमस्तु ॥ (एवं प्राणप्रतिष्ठां नूतनमूर्तीं कुर्यात् पश्चात्
तस्याः षोडशोपचारादिपूजां कुर्यात्) ॥ इति प्राणप्रतिष्ठाप्रयोगः ॥

२८९. ‘कलशादिपूजा’ धर्मसारे—कलशं शङ्खघण्टे च पाद्या-
र्घ्याचमनीयकम् । सम्पूज्य प्रोक्ष्य चाऽत्मानं पूजासम्भारमेव च ॥ ध्यायेद-
भिमतं देवमूर्तिं सम्पूजयेत्ततः ॥ पूजासागरे—मुवासितजलैः पूर्णं सव्ये
‘कुम्भं’ सुपूजयेत् । कलशस्येति मन्त्रेण तीर्थान्यावाहयेत्ततः ॥ शङ्खमङ्गिः
पूरयित्वा प्रणवेन च दक्षिणे । सम्पूज्य त्वं पुरेत्यादि मन्त्रेण प्रार्थयेत्ततः ॥
तन्त्रान्तरे—महाभिषेकं सर्वत्र शङ्खेनैव प्रकल्पयेत् । सर्वत्रैव प्रशस्तो-
ऽब्जः शिवसूर्यार्चनं विना ॥ मम नामाङ्कितं ‘घण्टां’ सुदर्शनयुतां यदि ।
ममाऽग्रे स्थापयेद्यस्तु तस्य देहे वसाम्यहम् ॥ घण्टां सम्पूज्य मध्ये त्वागमा-
र्थमिति वादयेत् । जलैः पाद्यादिपात्राणि गायत्र्यादौ प्रपूजयेत् ॥ यामले—
निवेशयेत्पुरोभागे गन्धं पुष्पं च भूषणम् । ‘दीपं’ दक्षिणतो दद्यात्पुरो नैव
तु वामतः । वामतस्तु तथा धूपमग्रे वा न तु दक्षिणे ॥ कालिकापुराणे—
स्नाने धूपे तथा दीपे नैवेद्ये भूषणे तथा । घण्टानादं प्रकुर्वीत तथा नीरा-
जनेपि च ॥ विष्णुधर्मोत्तरे—धूपे नीराजने स्नाने पूजाकाले विलेपने ।
ममाऽग्रे वादयन् घण्टामुत्तमं लभते फलम् ॥ गौतमीये—उत्तोल्य दृष्टि-
पर्यन्तं घण्टां वामदिशि स्थिताम् । वादयन्वामहस्तेन दक्षहस्तेन चार्चयेत् ॥

२९०. ‘ध्यानम्.’ वाचस्पतौ—ध्यानं तु द्विविधं प्रोक्तं स-
रूपारूपभेदतः । अरूपं तत्र यद्ध्यानमवाङ्मनसगोचरम् । अव्यक्तं सर्वतो
व्याप्तमिदमित्थविवर्जितम् ॥ याज्ञवल्क्यः—समाहितेन मनसा चैतन्या-
न्तरवर्तिना । आत्मनोऽभीष्टदेवानां ध्यानं ध्यानमिहोच्यते ॥

२९१. 'आवाहनम्.' वाचस्पतौ—कुर्यादावाहनं मूर्तौ मृन्मय्या सर्वदैव हि । प्रतिमायां जले वह्नौ नावाहनविसर्जने ॥

२९२. 'पूजायां मुद्रालक्षणम्.' ज्ञानमालायाम्—देवता न च सन्तुष्टा सर्वदा संमुखी भवेत् । अङ्गुष्ठौ निक्षिपेत्सेयं मुद्रा त्वावाहनी मता ॥ सङ्घट्ट्य निक्षिपेत्सेयं मुद्रा त्वावाहनी स्मृता । अधोमुखी त्वयं चेत्स्यात्स्थापनी मुद्रिका मता ॥ प्रसृताङ्गुलिकौ हस्तौ मिथः श्लिष्टौ तु संमुखौ । कुर्यात्स्वहृदयं सेयं मुद्रा प्रार्थनसंज्ञिका । इत्येवं सर्वदेवानां पूजने षट् प्रदर्शयेत् ॥

२९३. 'आसनम्.' कालिकापुराणे—आसनं प्रथमं दद्यात्पौष्पं दारुजमेव वा । वाखं वा चार्मणं कौशं मण्डलस्योत्तरेऽर्पयेत् ॥

२९४. 'आचमनम्.' आह्निककारिकासु—स्नाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनं तथा ॥ इति ॥

२९५. 'देवप्रतिमायां नित्यस्नानविचारः.' प्रयोगपारिजाते—प्रतिमापट्टयन्त्राणां नित्यस्नानं न कारयेत् । कारयेत्पर्वदिवसे यदा वा मलधारणम् ॥

२९६. 'पञ्चनद्यः.' वाचस्पतौ—भागीरथी समाख्याता यमुना च सरस्वती । किरणा धूतपापा च पञ्च नद्यः प्रकीर्तिताः ॥

२९७. 'पञ्चगव्यम्.' कृत्यकल्पतरौ—पञ्चगव्यं पवित्रं तु आहरेत्ताम्रभाजने । (१) गायत्र्या चैव गोमूत्रं (२) गन्धद्वारेति गोमयम् । (३) आप्यायस्वेति च क्षीरं (४) दधिक्राव्णेति वै दधि । (५) तेजोसि शुक्रमित्याज्यं (६) देवस्य त्वा कुशोदकम् ॥

२९८. 'पञ्चगव्यसंमेलनमन्त्राः.'—ॐ तन्सवितु ० । १ ^{३५}/_३ ॥ ॐ गन्धद्वारां दुराधर्षां नित्यपुष्टां करीषिणीम् । ईश्वरीं सर्वभूतानां तामिहोपहृये श्रियम् । २ (श्रीसूक्तमन्त्रः) ॥ ॐ आप्यायस्व । समेतु ते विश्वतःसोमं वृण्यम । भवा ब्राजस्य सङ्गये । ३१ ^{११२}/_३ ॥ ॐ दधिक्राव्णोऽअकारिषञ्जिष्णोऽ

(१) अयं नियमस्तु षडङ्गुलोर्ध्वप्रतिमादिषु बोद्धव्यः । यदि षडङ्गुलन्यूना प्रतिमा वर्तते तर्हि तां नित्यमेव स्नापयेत् ॥ (२) जाताशौचान्ते मृताशौचान्ते उपाकर्मादिनैस्मिन्-कर्मारम्भे च शरीरशुद्ध्यर्थं पञ्चगव्यप्राशनं कार्यम् ॥

रश्मस्य व्राजिनः । सुरभिर्नो मुखाकरत्प्रणऽआयूँ
 षितारिषत् । ४ $\frac{32}{23}$ ॥ * * ॐ तेजोसि शुक्लमस्यमृ-
 तमसि धामनामासि । प्रियन्देवानामना धृष्टन्देव-
 यजनमसि । ५ $\frac{24}{9}$ ॥ ॐ देवस्य त्वा । सवितुऽप्सवे-
 श्विनोर्बर्वाहुर्ब्याम्पुणो हस्ताभ्याम् । * * ६ $\frac{10}{9}$ ॥

२९९. 'पञ्चगव्यप्राशनमन्त्रः'—यत्त्वगस्थिगतं पापं देहे ति-
 ष्ठति मामके ॥ प्राशनात्पञ्चगव्यस्य दहत्वग्निरिवेन्धनम् ॥ १ ॥

३००. 'पञ्चामृतम्.' धन्वन्तरिः—गव्यमाज्यं दधि क्षीरं माक्षिकं
 शर्करान्वितम् । एकत्र मिलितं ज्ञेयं दिव्यं पञ्चामृतं परम् ॥

३०१. 'उद्वर्तनम्.'—रजनी सहदेवी च शिरीषं लक्ष्मणापि च ।
 सहभद्रा कुशाग्राणि उद्वर्तनमिहोच्यते ॥

३०२. 'सौभाग्यद्रव्यम्.'—हरिद्रा कुङ्कुमं चैव सिन्दूरादिसमन्वि-
 तम् । कज्जलं कण्ठसूत्रादि सौभाग्यद्रव्यमुच्यते ॥

३०३. 'देवेष्वभिषेकविचारः.' रुद्रकल्पद्रुमे—साङ्गमादौ जपेद्रुद्रं
 केवलाङ्गानि चान्तरे । साङ्गं सशीर्षकं चान्ते निरङ्गमिति केचन ॥
 अन्यच्च हेमाद्रौ कौशिकवौधायनौ—सद्यादि पञ्चवक्रांश्च रुद्रानेका-
 दशैव तु । जपित्वा सर्वरुद्रांश्च चमकाद्यं ततो जपेत् ॥ पुनरेतज्जपेत्सर्वं
 द्वितीयं चमकं तथा । 'रुद्रैकादशिनी' त्र्येषा सर्वकामफलप्रदा ॥ सर्वपा-
 पक्षयकरी सर्वशान्तिप्रदायिनी । एकादशगुणा मैव 'रुद्र' इत्यभिधीयते ॥
 महानेकादशगुण 'स्त्वतिरुद्र' इहोच्यते । रुद्रं महातिरुद्रं च जपेत्कार्यस्य
 गौरवात् ॥ शातातपः—पडङ्गैकादशिनीरुद्री रुद्र एकादशरुद्रतः । एका-
 दशभिरेताभिर्महारुद्र'श्च कथ्यते ॥ एकादशमहारुद्रैरतिरुद्र' इति स्मृतः ॥
 शान्तिरत्नाकरे वौधायनः—(नमस्ते रुद्रमन्यव इत्येकादशानामनुवाकाना-
 मेकमेकं जपेदिति । सर्वनमकान्पठित्वा एकैकं चमकानुवाकं पठेत् । ते-
 नैकरूपे सर्वचमकजपो न तु विभागः । तैरेकादशरुद्रैः 'रुद्री'त्युच्यते ।
 सैव 'लघुरुद्रः' रुद्रैकादशिनीति चोच्यते । ताभिरेकादशभिर्महारुद्रः । तै-
 रेकादशावृत्तैरतिरुद्र' इति ॥ परं च—हेमाद्रौ रुद्रविधिः—माध्यन्दि-
 नकण्वादिशाखिनां तु चमके एकादशानुवाकाभावाच्चमकानेकादशया विभ-
 ज्यैकैकभागं नमकेषु योज्यैकादशिनीं कुर्यात्) ॥ गणपतौ—गणपत्यथ-

र्वशीर्षेण ॥ **देव्यां**—अथर्वणवेदीयलक्ष्मीसूक्तेन देव्यथर्वशीर्षेण वा ॥
विष्णौ—नारायणाथर्वशीर्षेण ॥ **सूर्ये** सूर्याथर्वशीर्षेण ॥ एतान्यथर्व-
 शीर्षाणि पठित्वा घारापात्रेण जलधारयाऽनेकप्रकारेणोक्त 'यैकादशिन्या'
 अथवा—एकाऽवर्तनेनै 'वामिपेकं' कुर्यात् ॥ विप्रशान्त्यर्थे तु एकाद-
 शिन्या रुद्राभिषेकं कुर्यात् ॥ **विष्ण्वादिदेवानां महाभिषेकविधिः**—
 एकादशिन्याद्यभिषेककरणात्पूर्वं विष्ण्वाधाराध्यदेवतायाः पूर्वोक्तप्रकारेण
 पूर्वपूजां समाप्य निर्मात्य विसस्याभिषेकाङ्गत्वेन पक्षोपचारपूजां कृत्वा
 तत्तद्देवताप्रियस्य गङ्गाजलदुग्धेक्षुरसरज्जिकापञ्चाशृतादिद्रव्यस्याविच्छिन्नवा-
 रया एकादशिनीं पठन्नभिषेकं कुर्यात् । तत्र **विष्णोर्नारायणाथर्वशीर्षस्य**
 षोडशावृत्तिकरणम् । **गणपतेर्गणपत्यथर्वशीर्षस्यैकविंशतिसंख्याकावृत्तिकर-**
णम् । सूर्यस्य सूर्याथर्वशीर्षस्य द्वादशावृत्तिकरणम् । शङ्करस्य रुद्राध्यायस्ये-
कादशावृत्तिकरणम् । देव्याश्चाथर्ववेदोक्तलक्ष्मीसूक्तस्य देव्यथर्वशीर्षस्य वा
नवावृत्तिकरणमित्येकादशिनीकरणसाम्प्रदायो वर्तते । [केचित्तु शिवस्य
 रुद्रैकादशिनीं कृत्वाऽनन्तरं रुद्राथर्वशीर्षं सकृत्पठित्वाभिषेकं कुर्वन्ति त-
 थापि रुद्राथर्वशीर्षं विनैव रुद्राध्यायेन महाभिषेककरणस्य बहूनां साम्प्र-
 दायः] ॥ संक्षिप्तपूजायां तु सर्वदेवानां तत्तदथर्वशीर्षादेः सकृदावर्तनेना-
 भिषेकं कुर्यात् । केचित्तु पूर्वोक्तप्रकारेणैव तत्तद्देवतानामेकादशिनीं कृत्वा-
 ऽभिषेकं कुर्वन्ति । अभिषेकोत्तरं पूजाप्रकारः पूर्वोक्त एव द्रष्टव्यः ॥

३०४. 'वस्त्राद्यर्पणम्.' ग्रन्थान्तरे—स्नानान्ते चार्पयेद्वस्त्रं देवानां
 प्रीतये सदा । ब्रह्मसूत्रं च दातव्यं पूजाफलमभीप्सुना ॥

३०५. 'देवे गन्धानुलेपनम्.' कालिकापुराणे वाचस्पतौ—
 चूर्णाकृतो वा घृष्टो वा दाहकर्षित एव वा । रसः संमर्दजो वापि प्रा-
 ण्यङ्गोद्धव एव वा ॥ गन्धः पञ्चविधः प्रोक्तो देवानां प्रीतिदायकः । गन्ध-
 चूर्णं गन्धपत्रचूर्णं सुमनसां तथा ॥ प्रशस्तगन्ध उक्तानि पत्रचूर्णानि यानि
 च । तानि गन्धाह्वयानि स्युः स गन्धः 'प्रथमः' स्मृतः ॥ घृष्टो मलयजो गन्धः
 सरलश्च नमेरुणा । अगुरुप्रभृतिश्चापि यस्य पङ्कः प्रदीयते ॥ घृष्टा स घृष्टो
 गन्धोऽयं 'द्वितीयः' परिकीर्तितः । देवदार्वेगुरुब्रह्मसालसारान्तचन्दनाः ॥ प्रि-
 यादीनां च यो दग्ध्वा गृह्यते दाहजो रसः । स दाहकर्षितो गन्धः 'स्तुतीयः'
 परिकीर्तितः ॥ सगन्धः कारवी बिल्वं गन्धिनी तिलकं तथा । प्रभृतीनां रसो

योसौ निष्पीड्य परिगृह्यते ॥ स संमर्दोद्भवो गन्धः 'संमर्दज' इतीर्यते ।
 मृगनाभिसमुद्भूतस्तत्कोशोद्भव एव वा ॥ गन्धः 'प्राण्यङ्गजः' प्रोक्तो मोददः
 स्वर्गवासिनाम् । कर्पूरगन्धसाराद्याः क्षौद्रे घृष्टे च संस्थिताः ॥ चन्द्रभागादयश्चा-
 पि रसे पक्के च सङ्गताः । गन्धसारस्तु सर्वत्र संसर्गादौ प्रयुज्यते ॥ मृगना-
 भिर्भवेद्घृष्टश्रूणोऽप्यन्यस्य योगतः । एवं सर्वस्तु सर्वत्र गन्धो भवति पञ्च-
 धा ॥ सर्वेषु गन्धजातेषु प्रशस्तो मलयोद्भवः । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन दद्यान्मल-
 यजं सदा ॥ कृष्णागरुः सकर्पूरः सहितो मलयोद्भवैः । वैष्णवप्रीतिदो ग-
 न्धः कामाख्यायाश्च भैरवौ ॥ कुङ्कुमागरुकस्तूरीचन्द्रभागैः समीकृतैः ।
 त्रिदशप्रीतिदो गन्धस्तथा चण्ड्याश्च शम्भुना ॥ गन्धेन लभते कामं गन्धो
 धर्मप्रदः सदा । अर्थानां साधको गन्धो गन्धे मोक्षः प्रतिष्ठितः ॥

३०६. 'पुष्पार्पणप्रकारः.' कालिकापुराणे—पत्रं वा यदि वा
 पुष्पं फलं वापि तथैव च । केशवार्थे शिवार्थे वा यथोत्पन्नं तथार्पयेत् ॥
 मध्यमाऽनामिकामध्ये पुष्पं सङ्गृह्य पूजयेत् । अङ्गुष्ठतर्जनीभ्यां तु निर्माल्य-
 मपनोदयेत् ॥

३०७. 'तुलसीग्रहणविचारः.' वायुपुराणे—अस्नात्वा तुलसीं
 छित्त्वा यः पूजां कुरुते नरः । सोऽपराधी भवेत्सत्यं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥
 याज्ञे—देवार्थे तुलसीच्छेदो होमार्थे समिधां तथा । इन्दुक्षये न दुप्येत गवार्थे
 तु तृणस्य च ॥ पूर्णिमायाममायां च द्वादश्यां रविसङ्क्रमे । तैलाम्बुजे च
 स्नातेन मध्याह्ने निशि सन्ध्ययोः ॥ आशौचेऽशुचिकाले च रात्रिवासान्विते-
 ऽपि वा । तुलसीं ये विचिन्वन्ति ते छिन्दन्ति हरेः शिरः ॥ वाचस्पतौ—
 शालग्रामशिलार्चार्थं प्रत्यहं तुलसीक्षितौ । तुलसीं ये विचिन्वन्ति धन्यास्ते-
 करपल्लवाः ॥ सङ्क्रान्त्यादौ निषिद्धेऽपि तुलस्यवचयः स्मृतः ॥ स्कान्दे—मन्त्रे-
 णानेन यः कुर्यात्तुलसीदलसञ्चयम् । पूजनं बासुदेवस्य लक्ष्मणोदिकं लभेत् ॥

३०८. 'तुलसीपत्रग्रहणमन्त्रः'—तुलस्यमृतजन्मासि सदा त्वं
 केशवप्रिया । केशवार्थे चिनोमि त्वां वरदा भव शोभने ॥ त्वदङ्गस-
 म्भवैः पत्रैः पूजयामि यथा हरिम् । तथा कुरु पवित्राङ्गि कलौ मल-
 विनाशिनी ॥

३०९. 'विल्वपत्रम्.' पाटले—त्रिजटापत्रकैकेन हेरम्बं हरिमर्च-
 येत् । कैवल्यं तस्य तेनैव शक्तिपूजा विशेषतः ॥ पत्रं पुष्पं फलं तोयं नैवेद्यं
 धूपदीपकौ । दत्त्वा यद्यत्फलं प्राप्यं तस्मात्कोटिगुणं भवेत् ॥ पत्रं वा यदि

वा पुष्पं फलं नेष्टमधोमुखम् । यथोत्पन्नं तथा देयं बिल्वपत्रमधोमुखम् ॥
षण्मासानन्तरं बिल्वपत्रं पर्युषितं भवेत् । पूज्या एतेन वै देवाः सूर्यलम्बो-
दरौ विना ॥

३१०. 'पूजायां ग्राह्यपुष्पाणि.' स्मृत्यन्तरे—समित्पुष्पकुशादीनि
ब्राह्मणः स्वयमाहरेत् । पङ्कजं पञ्चरात्रं स्याद्दशरात्रं च बिल्वकम् ॥ एका-
दशाहं तुलसी नैव पर्युषिता भवेत् । जाती शमी कुशाः कङ्कु महिका
करवीरजम् ॥ नागपुत्रागकाऽशोकरक्तनीलोत्पलानि च । चम्पकं बकुलं
चैव पद्मं बिल्वं पवित्रकम् ॥ एतानि सर्वदेवानां सङ्ग्राह्याणि समानि च ॥
अन्यच्च—बिल्वाऽपामार्गजातीतुलसिशमिशताकेतकीभृङ्गदूर्वामान्दाभोजा-
हिदर्भासुनितिलतगरब्रह्मकह्लारमह्यः । चम्पाध्वारातिकुम्भीदमनमरुक्का-
बिल्वतोहानिशस्तास्त्रिशयेकार्यरीशोदधिनिधिवसुभूर्भूयमा भूय एवम् ॥
'देवतानामतिप्रियाणि पुष्पाणि पत्राणि वा'—शङ्करस्य बिल्वपत्रम् ।
विष्णोस्तुलसी । गणेशस्य दूर्वाङ्कुरः । अम्बाया नानाविधपुष्पाणि । सूर्यस्य
रक्तं करवीरपुष्पम् ॥

३११. 'पञ्चपुष्पाणि.' देवीपुराणे—चम्पकाभ्रशमीपद्मकरवीरं च
पञ्चकम् ॥

३१२. 'पुष्पाभावे.' भविष्ये—अलाभे तु सुपुष्पाणां पत्राण्यपि
निवेदयेत् । पत्राणामप्यलाभे तु तृणगुल्मौषधीरपि ॥ औषधीनामलाभे तु
भक्त्या भवति पूजनम् । यत्पुष्पं प्रतिपुष्पे तद्दशधा स्वर्णविनिर्भिते ॥

३१३. 'वर्ज्यपुष्पाणि.' भविष्ये—कृमिकीटावपन्नानि शीर्णप-
र्युषितानि च ॥ स्वयं पतितपुष्पाणि त्यजेदुपहृतानि च ।
मुकुलैर्नार्चयेद्देवमपक्वं न निवेदयेत् ॥ शूद्रानीतैः क्रयक्रीतैः कर्म
कुर्वन्पत्तत्यधः । तद्वारी चैव नान्यान्वै निर्मात्यं तद्ववेत्तयोः ॥ तथा देवो-
परि धृतं वामहस्ते धृतं च यत् । अधोवस्त्रधृतं चैव जलेन क्षालितं च
यत् । देवतास्तत्र गृह्णन्ति पुष्पं निर्मात्यतां गतम् ॥ वार्तिके—नाङ्गुष्ठैर्म-
र्दयेद्देवं नाऽधःपुष्पैः समर्चयेत् । कुशाग्रैर्न क्षिपेत्तोयं वज्रपातसमं भवेत् ॥
न शुष्कैः पूजयेद्देवं कुसुमैर्न महीगतैः । न विशीर्णदलैः शिष्टैर्नाशुभैर्ना-
विकाशितैः ॥ पूतिगन्धोद्भ्रगन्धीनि स्वरूपगन्धीनि वर्जयेत् ॥ हारीतः—स्नानं

(१) नित्यपूजार्थं परोपवनादेरपि ग्राह्याणि न च तच्चौर्यम् ॥ (२) उपहृतानि
मलादिभिः ॥

कृत्वा तु यत्किञ्चित्पुष्पं गृह्णन्ति वै द्विजाः । पितरस्तत्र गृह्णन्ति न गृह्णन्ति च देवताः ॥ उक्तं च—वस्त्रानीतं करानीतं स्वयं पतितमेव च । एरण्ड-पत्रैरानीतं न तस्य फलभागभवेत् ॥ भट्टिः—अक्षतैर्नार्चयेद्विष्णुं न तुल-स्या विनायकम् ॥ न दूर्वया यजेद्गुर्गा नोन्मत्तेन दिवाकरम् ॥ ज्ञान-मालायाम्—नाक्षतैरर्चयेद्विष्णुं न तुलस्या गणाधिपम् । न दूर्वया यजे-द्देवीं बिल्वपत्रैश्च भास्करम् ॥ उन्मत्तमर्कपुष्पं च विष्णोर्वर्ज्यं सदा बुधैः । फलं च कृमिसंयुक्तं प्रयत्नात्तद्विवर्जयेत् ॥

३१४. 'पञ्चरत्नानि.' धन्वन्तरीयनिघण्टौ—नीलकं वज्रकं चेति प-द्मरागश्च मौक्तिकम् । प्रवालं चेति विद्मेयं पञ्चरत्नं मनीषिभिः ॥ अन्यच्च-सुवर्णं रजतं मुक्ता राजावर्तं प्रवालकम् । रत्नपञ्चकमाख्यातं धर्मशास्त्रे स्फुटं बुधैः ॥ कनकं हीरकं नीलं पद्मरागश्च मौक्तिकमिति ॥ अभावे सर्वरत्नानां हेम सर्वत्र योजयेत् ॥

३१५. 'पञ्चपलवानि.' ग्रन्थान्तरे—आम्रजम्बूकपित्थानां बीज-पूरकबिल्वयोः । गन्धकर्मणि सर्वत्र पत्राणि पञ्चपलवम् ॥ शब्दचन्द्रि-कायाम्—अश्वत्थोदुम्बरप्लक्ष्मचूतन्यग्रोधपलवाः । पञ्चपलवमित्युक्तं सर्व-कर्मणि शोभनम् । तात्रिककर्मणि तु—पनसाग्रं तथाश्वत्थं वटं वकुल-मेव च इति ॥

३१६. 'धूपः.' वामने—हिरुका कङ्कणं दारु मल्लिकाऽगुरुवासिता । शङ्खजातीफलं श्रीमत्प्रिया धूपा हरोरिमे ॥ आयुर्वेदे—घृतगुगुलुपाटीर-हेगरू (अगरू) शीरचन्दनम् । घनं लाक्षाकुष्ठनखं दशाङ्गः प्रोच्यते बुधैः ॥ शारदायाम्—गुगुलुं सरलं दारु पत्रं मलयसम्भवम् । ह्रीवैरमगरुं कुष्ठं गुडं सर्जरसं घनम् ॥ हरीतकीं नखीं लाक्षां जटामांसीं च शैलजाम् । षोडशाङ्गं विदुर्धूपं दैवे पैत्र्ये च कर्मणि ॥ यथा गन्धं तथा देवि धूपं दद्याद्विचक्षणः । मध्यमानामिकाङ्गुल्योर्मध्यभागे विधारयेत् ॥ अङ्गुष्ठप्रेण देवेशि धृत्वा धूपं निवेदयेत् । तथा समर्पयेद्धूपं घण्टावाद्यजयस्वनैः ॥

३१७. 'दीपम्.' कालिकापुराणे—न मिश्रीकृत्य दद्यात्तु दीपं स्नेहे घृतादिकम् । घृतेन दीपकं नित्यं तिलतैलेन वा पुनः ॥ ज्वालयेन्मुनिशार्दूल सन्निधौ जगदीशितुः । कार्पासवर्तिका ग्राह्या न दीर्घा न च सूक्ष्मका ॥

३१८. 'नैवेद्यपात्रम्.' पात्रे—हैरण्यं राजतं कांस्यं ताम्रं मृन्मय-
मेव च । पालाशं पद्मपत्रं वा पात्रं विष्णोरतिप्रियम् ॥

३१९. 'देवतानैवेद्यार्पणविधिः.' आश्वलायनः—वैश्वदेवं पुरा
कृत्वा नित्ये चाभ्युदये तथा । स्वामीष्टदेवतादिभ्यो नैवेद्यं च निवेदयेत् ॥
अकृत्वा वैश्वदेवं तु नैवेद्यं यो निवेदयेत् । तदन्नं न च गृह्णन्ति देवा वि-
ष्णवादयो ध्रुवम् ॥ स्कान्दे—नानाव्यञ्जनसंयुक्तं रमणैस्तु संस्कृतम् ।
निवेद्याऽन्नं समाप्नोति फलं यज्ञाधिकं द्विजः ॥ ब्रह्मसंहितायाम्—तुलसी-
गन्धपुष्पैश्च सम्पूज्याऽन्नं हरेः प्रियम् । सम्प्रोक्ष्यार्घ्यजलेनैव संरक्ष्यास्त्रेण
सर्वदा । घेनुमुद्रां प्रदर्शयति ततो देवं निवेदयेत् ॥ गौतमः—अथाऽमृतो-
पस्तरणमसि स्वाहार्पयेज्जलम् । चन्द्रिकायाम्—प्राणापानव्यानोदानसमा-
नास्तारपूर्वकाः । चतुर्ध्यामिव धूयुक्ताः प्राणमन्त्राः स्मृता इति ॥ भविष्ये—
पानीयं चामृतीकृत्य परेशाय निवेदयेत् । मूलमन्त्रं (गायत्रीमन्त्रं) जपेदत्र
ततो नारायणात्मकम् ॥ अष्टोत्तरशतं चैव अष्टाविंशतिमेव वा । क्षणं वि-
मृश्य मतिमान् दद्यादाचमनं ततः । पात्रे—हविः शाल्योदनं दिव्यमाज्य-
युक्तं च शर्कराम् । नैवेद्यं देवदेवाय यावकं पायसं तथा । नैवेद्यवस्त्वलाभे
तु फलानि च निवेदयेत् । फलानामप्यलाभे तु तोयान्यपि निवेदयेत् ॥

३२०. 'देवताघृतशर्करादिनैवेद्यार्पणविधिः.'—ततःनैवेद्यं'नाभ्या-
आसी'दिति मन्त्रेण तुलसीदलेन सम्प्रोक्ष्य नैवेद्योपरि तत्तुलसीदलं निधाय
घेनुमुद्रां प्रदर्श्य सव्यहस्तस्याङ्गुलयः समानाः कृत्वा नैवेद्यमर्पयेत् । तद्यथा—
ॐ प्राणाय स्वाहा । ॐ अपानाय स्वाहा । ॐ व्यानाय स्वाहा । ॐ
उदानाय स्वाहा । ॐ समानाय स्वाहा । इति समर्प्य । नैवेद्यमध्येपानीयं
दत्त्वा हस्तप्रक्षालनं मुखप्रक्षालनं करोद्धर्तनार्थं चन्दनं च समर्पयेत् ॥

३२१. सिद्धान्तसोपस्करनैवेद्यार्पणविधिः वैश्वदेवप्रयोगे द्रष्टव्यः ॥

३२२. 'नैवेद्यभक्षणविचारः.' पात्रे—द्रव्यमन्त्रं फलं तोयं शिव-
स्वं न स्पृशेत्कचित् । लङ्घयेन्नैव निर्मात्यं कूपे सर्वं परित्यजेत् ॥ नैवेद्य-
मन्त्रं तुलसीविमिश्रं विशेषतः पादजलेन सिक्तम् । योऽश्नाति नित्यं पुरतो
मुरारेः प्राप्नोति लक्षायुतकोटिपुण्यम् ॥ शिवनारदसंवादे—बाणलिङ्गे तु
चण्डांशोर्न च निर्मात्यकल्पना । सर्वं बाणार्पितं ग्राह्यं शक्त्या भक्तैश्च ना

(१) नित्यशःपूजासमये शर्कराखण्डखाद्यादि नैवेद्यं समर्प्य ॥ (२) ॐ ब्रह्मणे
नमः इति केचित् ॥

न्यथा ॥ ग्राह्याग्राह्यविचारोऽयं बाणलिङ्गे न विद्यते । तदर्पितं जलं चात्रं ग्राह्यं प्रसादमंजया ॥ बाणलिङ्गे स्वयम्भूते चन्द्रकान्ते हृदि स्थिते । चान्द्रायणसमं ज्ञेयं शम्भोर्नैवेद्यभक्षणम् ॥ पात्रे—मक्षिकापादमात्रं यः शिवस्वमुपजीवति । लोभान्मोहात्स पच्येत कल्पान्तं नरके नरः ॥ पात्रस्कान्द-ब्राह्मपुराणभङ्गहेषु—अनर्हं मम नैवेद्यं पत्रं पुष्पं फलं जलम् । शालग्रामशिलालम्बं सर्वं याति पवित्रताम् । नैवेद्यं मे नरो भुक्त्वा शुद्धौ चान्द्रायणं चरेत् ॥

३२३. 'ताम्बूलम्.' पात्रे—सुपूगं च सुपत्रं च चूर्णेन च समन्वितम् । दद्यात्तु द्विजदेवेभ्यस्ताम्बूलं प्रीतिपूर्वकम् ॥

३२४. 'प्रदक्षिणाः.' बह्वचपरिशिष्टे—एकां विनायके कुर्याद्देसूर्ये तिस्र ईश्वरे । चतस्र केशवे कुर्यात्सप्ताश्वत्थे प्रदक्षिणाः ॥ अन्यत्र तु—एका चण्ड्या रवेः सप्त तिस्रः कार्या विनायके । हरेश्चतस्रः कर्तव्याः शिवस्यार्धप्रदक्षिणा ॥ वृषं चण्डं वृषं चैव सोमसूत्रं पुनर्वृषम् । चण्डं च सोमसूत्रं च पुनश्चण्डं पुनर्वृषम् । अपसव्यं यतीनां तु सव्यं तु ब्रह्मचारिणाम् ॥ सव्यापसव्यं गृहिणामेवं शम्भोः प्रदक्षिणा ॥ तथाग्रेभ्ये—सव्यं व्रजेत्ततोऽसव्यं प्रनालं नैव लङ्घयेत् ॥

३२५. 'मन्त्रपुष्पम्.' देवपूजाविधिः—नानासुगन्धपुष्पाणि यथाकालोद्भवानि च । पुष्पाञ्जलिः शुभा देया देवताप्रीतये सदा ॥

३२६. 'साष्टाङ्गनमस्कारः.' ग्रन्थान्तरे—उरसा शिरसा दृष्ट्या मनसा वचसा तथा । पद्भ्यां कराम्भ्यां जानुभ्यां प्रणामोऽष्टाङ्ग उच्यते ॥

३२७. 'देवतीर्थविचारः.' हलायुधे—शिला ताम्रं तथा तोयं शङ्खः पुरुषसूक्तकम् । गन्धं घण्टा च तुलसीत्यष्टाङ्गं तीर्थमुच्यते ॥ स्कान्दे—कुङ्कुमं चन्दनं पत्रं नैवेद्यं कुसुमं जलम् । शालग्रामशिलालम्बं तीर्थं क्रोडिशताधिकम् ॥ भविष्ये—विष्णुपादाभिषिक्तं यः पात्रेणैव पिबेज्जलम् । सर्वपापविनिर्मुक्तः स याति परमां गतिम् ॥ यः पादसलिलं विष्णोः करेण पिबते यदि । स मूढो नरकं याति यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥ पुलस्त्यः—शालग्रामशिलावारि सोमपानं दिने दिने । पात्रान्तरेण तद्ग्राह्यं करेण सुरया समम् ॥ अगस्त्यः—शालग्रामशिलातोयमपीत्वा यस्तु मस्तके । प्रक्षेपणं प्रकुर्वीत ब्रह्महा स निगद्यते ॥ गरुडपुराणे—जलं न येषां तुलसीविमिश्रं पादोदकं चकशिलासमुद्भवम् । नित्यं त्रिसन्ध्यं प्लवते च गात्रं खगेन्द्र ते धर्मबहिष्कृता नराः ॥ पादोदकं पिबेन्नित्यं नैवेद्यं भक्षयेद्दरेः । शेषं च मस्तके धार्यमिति वेदानुशासनम् ॥

३२८. 'निर्माल्यग्रहणविचारः.' पात्रे—विष्णुदेहपरामृष्टं माल्यं पापहरं स्मृतम् । यो नरः शिरसा धत्ते स याति हरिमञ्जसा । ब्राह्मे—ब्रह्माङ्गलमं विप्रैभ्यो वैष्णवं च प्रदीयते । रुद्राङ्गलमममौ तु दहेत्सर्वं च तत्क्षणात् । शिष्टेभ्यस्त्वथ देवेभ्यो दत्तं दीनेषु निक्षिपेत् ॥

३२९. 'नवविधा भक्तिः.' पिप्पलायनः—श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् । अर्चनं वन्दनं दास्यं सत्स्यमात्मनिवेदनम् ॥ इति पुंसाऽ-र्पिता विष्णौ भक्तिश्चेन्नवलक्षणा । क्रियते भगवत्यद्वा सोऽपि याति परां गतिम् ॥

३३०. 'उत्तरपूजाप्रकारः.' ब्राह्मणसर्वस्वे हलायुधः—नारायणमन्त्रस्य उत्तरनारायणऋषिः । पुरुषो देवता । आद्यास्तिस्रस्त्रिष्टुभोंऽत्ये द्वे अनुष्टुभौ । उत्तरपूजे विनियोगः—ॐ अद्भ्यः सम्भृत इत्यारभ्य श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यावित्यन्तैः षण्मन्त्रैरुत्तरपूजा कर्तव्या ॥ (एते च षण्मन्त्रा रुद्रे द्वितीयाध्याये द्रष्टव्याः) ॥

३३१. 'पूजाफलम्.' शम्भुरहस्ये—स्वयं यजति चेद्देवमुत्तमा सो-दरात्मजैः । मध्यमा या यजेद्वृत्त्यैरधमा याजनक्रिया ॥ भविष्ये—धर्मा-र्जितधनक्रीतैर्यः कुर्यात्केशवार्चनम् । उद्धरेत्स्वेन सहितान्दशपूर्वान्दशा-परान् ॥ महाभारते—कलौ कल्मलध्वंसं सर्वपापहरं हरिम् । येऽर्चय-न्ति नरा नित्यं तेषां वन्द्या यथा हरिः ॥

देवागारम्.

३३२. 'अथ देवपूजाप्रयोगः.'— 'आचम्य प्राणानायम्य' ॥ 'सुशान्तिर्भवतु' ॥ 'मङ्गलोच्चारणम्'—ॐ स्वस्ति नः॥इन्द्रो

(१) अस्याः सूत्रावल्याः १ परिच्छेदे ४६ पृष्ठे दर्शितक्रमेण 'आचमनप्राणानायामादि' ज्ञेयम् ॥

बृद्धश्च वाऽस्वस्ति नः पुषा विश्ववेदाऽ । स्वस्ति नुस्ता-
 र्ह्योऽअरिष्टनेमिऽस्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ।
 १ ॥ भद्रङ्गैर्भिऽशृणुयाम देवा भद्रम्पश्येमाक्षभिर्व्य-
 जत्राऽ । स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवा ॐ संस्तु नूभिर्व्यशेम हि दे-
 वहितं व्यदारु ॥ २ ॥ तम्पत्नीभिरनुगच्छेम दे-
 वाऽपुत्रैर्वर्त्राभिरुत वा हिरण्यैऽ । नार्कङ्गुणानाऽसु-
 कृतस्य लोके तृतीये पृष्टेऽअधि रोचने दिवऽ । ३ ॥
 'नमस्काराः'—श्रीमन्महागणाधिपतये नमः । इष्टदेवताभ्यो नमः ।
 कुलदेवताभ्यो नमः । ग्रामदेवताभ्यो नमः । स्थानदेवताभ्यो
 नमः । वास्तुदेवताभ्यो नमः । वाणीहिरण्यगर्भाभ्यां नमः । श्री-
 लक्ष्मीनारायणाभ्यां नमः । श्रीउमामहेश्वराभ्यां नमः । शचीपुर-
 न्द्राभ्यां नमः । मातापितृचरणकमलाभ्यां नमः । सर्वेभ्यो देवे-
 भ्यो नमः । सर्वेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो नमो नमः । निर्विघ्नमस्तु ॥ सु-
 मुखार्थकदन्तश्च कपिलो गजकर्णकः । लम्बोदरश्च विकटो विघ्ननाशो
 गणाधिपः ॥ धूम्रकेतुर्गणाध्यक्षो भालचन्द्रो गजाननः । द्वादशै-
 तानि नामानि यः पठेच्छृणुयादपि ॥ विद्यारम्भे विवाहे च प्रवेशे
 निर्गमे तथा । सङ्ग्रामे सङ्कटे चैव विघ्नस्तस्य न जायते ॥ शुक्लाम्ब-
 रधरं देवं शशिवर्णं चतुर्भुजम् । प्रसन्नवदनं ध्यायेन्सर्वविघ्नोपशा-
 न्तये ॥ अभीप्सितार्थसिद्ध्यर्थं पूजितो यः सुरामुरैः । सर्वविघ्नहर-
 स्तस्मै गणाधिपतये नमः ॥ सर्वमङ्गलमाङ्गल्ये शिवे सर्वार्थसाधिके ।
 शरण्ये त्र्यम्बके गौरी नारायणि नमोऽस्तु ते ॥ सर्वदा सर्वकार्येषु नास्ति
 तेषाममङ्गलम् । येषां हृदिस्थो भगवान्मङ्गलायतनं हरिः ॥ तदेव
 लयं मुदिनं तदेव ताराबलं चन्द्रबलं तदेव । विद्याबलं दैवबलं त-
 देव लक्ष्मीपते तेऽङ्घ्रियुगं स्मरामि ॥ लाभस्तेषां जयस्तेषां कुतस्तेषां
 पराजयः । येषामिन्दीवरश्यामो हृदयस्थो जनार्दनः ॥ यत्र योगी-
 श्वरः कृष्णो यत्र पार्यो धनुर्धरः । तत्र श्रीविजयो भूतिर्धुवा नीति-
 र्मतिर्मम ॥ सर्वेष्वायुधकार्येषु त्रयस्त्रिभुवनेश्वराः । देवा दिशन्तु नः

सिद्धिं ब्रह्मेशानजनार्दनाः ॥ विनायकं गुरुं भातुं ब्रह्मविष्णुमहेश्वरान् । सरस्वतीं प्रणौम्यादौ सर्वकार्यार्थसिद्धये ॥ 'सङ्कल्पः'—विष्णुर्विष्णुर्विष्णुः श्रीमद्भगवतो महापुरुषस्य विष्णोराज्ञया प्रवर्त्तमानस्य अद्य ब्रह्मणः द्वितीये परार्धे श्रीश्वेतवाराहकल्पे वैवस्वतमन्वन्तरे अष्टाविंशतितमे कलियुगे कलिप्रथमचरणे भारतवर्षे (भारतखण्डे) जम्बुद्वीपे रामक्षेत्रे परशुरामाश्रमे दण्डकारण्यदेशे श्रीगोदावर्याः पश्चिमदिग्भागे श्रीमल्लवणान्धेरुत्तरे तीरे श्रीशालिवाहनशाके बौद्धावतारे अस्मिन्वर्तमाने अमुकनामसंवत्सरे अमुकाऽयने अमुकर्ता अमुकमासे अमुकपक्षे अमुकवासरे अमुकतिथौ अमुकनक्षत्रे अमुकराशिस्थिते चन्द्रे अमुकराशिस्थिते श्रीसूर्ये अमुकराशिस्थिते देवगुरौ शेषेषु ग्रहेषु यथायथं राशिस्थानस्थितेषु सत्सु एवंगुणविशेषणविशिष्टायां शुभपुण्यतिथौ ममाऽत्मनः श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तफलप्राप्त्यर्थं [मम ऐश्वर्याभिवृद्ध्यर्थम् । अप्राप्तलक्ष्मीप्राप्त्यर्थम् । प्राप्तलक्ष्म्याश्चिरकालसंरक्षणार्थम् । सकलमनईप्सितकामनासंनिध्यर्थम् । लोके वा सभायां राजद्वारे वा सर्वत्र यशोविजयलाभादिप्राप्त्यर्थम् । इह जन्मनि जन्मान्तरे वा सकलदुरितोपशमनार्थं ॥ तथा मम सभार्थस्य सपुत्रस्य सवान्धवस्य अखिलकुटुम्बसहितस्य सपशोः समस्तभयव्याधिजरापीडाभृत्युपरिहारद्वारा आयुरारोग्यैश्वर्याभिवृद्ध्यर्थम् । तथा मम जन्मराशेरखिलकुटुम्बस्य वा जन्मराशेः सकाशाद्ये केचिद्विरुद्धचतुर्थाष्टमद्वादशस्थानस्थितकूरग्रहास्तैः सूचितं सूचयिष्यमाणं च यत्सर्वारिष्टं तद्विनाशद्वारा एकादशस्थानस्थितवच्छुभफलप्राप्त्यर्थम् । पुत्रपौत्रादिसन्ततेरविच्छिन्नवृद्ध्यर्थम् । आदित्यादिनवग्रहानुकूलतासिद्ध्यर्थम् । तथा इन्द्रादिदशदिक्पालप्रसन्नतासिद्ध्यर्थम् । आधिदैविकाऽधिभौतिकाऽध्यात्मिकत्रिविधतापोपशमनार्थम् । धर्मार्थकाममोक्षफलावाप्त्यर्थं च] ॐ भूर्भुवः स्वः श्रीअमुकपञ्चायतनदेवताप्रीत्यर्थं यथाज्ञानेन यथामिलितोपचारद्रव्यैः पुरुषसूक्तेन ध्यानाऽवाहनादिषोडशोपचारैः पूजनमहं करिष्ये ॥ तत्रादा (पैडङ्गन्यासपूर्वकं पुरुषसूक्त-

(१) अयं सङ्कल्पः देशविशेषेण ग्राह्यः ॥ (२) एतत् ध्यानावाहनन्यासादि कृतकृतमस्ति । विशेषस्तु शिवविष्णुब्रह्मादिदेवतोपयोगी यथायथा ग्राह्यध्यानावाहनन्यासाः सन्ति ते च यथाविधि पठनीया इति ॥ (३) 'षडङ्गन्यासाः' तथा 'षोडशाङ्गन्यासाः' अनुक्रमेण (११०) तथा (११२) पृष्ठे द्रष्टव्याः ॥

षोडशाङ्गन्यासपूर्वकं वा) कलशादिपूजनं च करिष्ये ॥ 'कलशपू-
जनम्' तत्रादौ—'कलशाऽवाहनम्'—(सर्वे समुद्राः सरितस्तीर्थानि
जलदा नदाः । आयान्तु देवपूजार्थं दुरितक्षयकारकाः । कलशस्य
मुखे विष्णुः कण्ठे रुद्रः समाश्रितः । मूले तत्र स्थितो ब्रह्मा मध्ये मातृ-
गणाः स्मृताः । कुक्षौ तु सागराः सर्वे सप्तद्वीपा वसुन्धरा । ऋग्वेदोऽथ
यजुर्वेदः सामवेदो ह्यथर्वणः । अङ्गैश्च सहिताः सर्वे कलशं तु समाश्रि-
ताः ॥)—ततो—'वरुणाऽवाहनम्'—ॐ तत्त्वा । यामि ब्र-
ह्मणा वन्दमानस्तदाशास्ते यजमानो हविर्भिः । अहे-
डमानो वरुणेह बोध्युरुशः समानोऽआयुः प्रमोषीः ।

४^{५/८} ॥ (अस्मिन्कलशे वरुणं साङ्गं सपरिवारं सायुधं सशक्तिकमावा-
हयामि ॥) ततः—'कलशप्रार्थना'—देवदानवसंवादे मध्यमाने महोदधौ ।
उत्पन्नोऽसि मदा कुम्भं विधृतो विष्णुना स्वयम् । त्वत्तोये सर्वतीर्थानि
देवाः सर्वे त्वयि स्थिताः । त्वयि तिष्ठन्ति भूतानि त्वयि प्राणाः प्रति-
ष्ठिताः । शिवः स्वयं त्वमेवाऽसि विष्णुस्त्वं च प्रजापतिः । आदित्या व-
सवो रुद्रा विश्वेदेवाः सपैतृकाः । त्वयि तिष्ठन्ति सर्वेऽपि यतः कामफल-
प्रदाः । त्वत्प्रसादादिमां पूजां कर्तुमाहे जलोद्भव । सान्निध्यं कुरु मे देव
प्रसन्नो भव सर्वदा । प्रसन्नो भव । वरदो भव ॥—ॐ भूर्भुवःस्वःकल-
शस्थवरुणाय नमः आवाहयामि सर्वोपचारार्थं गन्धाक्षतपुष्पाणि
समर्पयामि । नमस्करोमि ॥ अनन्तरं कलशोदकेन पूजाद्रव्याणि तथा-
ऽत्मानं च 'अपवित्र' 'आपोहिष्ठा' इत्यादिमन्त्रेण वा सम्प्रोक्ष्य यथा—
अपवित्रः पवित्रो वा सर्वावस्थां गतोऽपि वा । यः सरेत्पुण्डरीकाक्षं
स बाह्याभ्यन्तरः शुचिः ॥ ॐ आपोहि । घृष्टा मय्यो भुवस्ता न
ऽजुर्जे दधातन । मुहे रणाय चक्षसे । ५^{१/३} ॥ यो व-
शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह नः । उशतीरिव मा-
तरः । ६^{५/३} ॥ तस्मिन्नाऽअरङ्गमाम वो यस्य क्षयायु
जिह्वयथ । आपो जुनयथा च नः । ७^{१/३} ॥ पश्चात्क-

लशमुद्रां प्रदर्श्य ॥ 'शङ्खपूजनम्'—(शङ्खादौ चन्द्रदैवत्यं कुक्षौ वरुण-
देवता । पृष्ठे प्रजापतिश्चैव अग्रे गङ्गा सरस्वती । त्रैलोक्ये यानि तीर्थानि
वामुदेवस्य चाज्ञया । शङ्खे तिष्ठन्ति विप्रेन्द्र तस्माच्छङ्खं प्रपूजयेत् । त्वं पुरा
सागरोत्पन्नो विष्णुना विधृतः करे । निर्मितः सर्वदेवैश्च पाञ्चजन्यं नमोऽस्तु
ते । पाञ्चजन्याय विद्महे पावमानाय धीमहि । तन्नः शङ्खः प्रचोदयात् ॥)—

ॐ अग्निर्ऋषिः पर्वमानुः पाञ्चजन्यः पुरोहितः । तमो-
महे महागुयम् * * । ८ ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः शङ्खस्य देव-
तायै नमः आवाहयामि सर्वोपचारार्थं गन्धपुष्पाणि समर्पयामि ।
नमस्करोमि । शङ्खमुद्रां प्रदर्श्य ॥ 'घण्टापूजनम्'—(आगत्य तु देवानां
गमनार्थं तु रक्षसाम् । घण्टानां प्रकुर्वति पश्चाद् घण्टां प्रपूजयेत्)—
ॐ सुपर्णोसि । गुरुत्कर्मोऽस्त्रिवृत्ते शिरो गायत्र्यश्चक्षुर्वह-
द्रथन्तरं पक्षौ । स्तोमोऽआत्कमा छन्दांस्यङ्गानि यजूं
षिनाम । सामं ते तनून्वामदेव्यं व्येज्ञा यज्ञियम्पुण्ड्रि-
ण्यांशुफाः ॥ सुपर्णोसि गुरुत्कमान्दिवङ्गच्छ स्वः प-
त । ९ ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः घण्टास्थाय गुरुडाय नमः आवाहयामि ।

सर्वोपचारार्थं गन्धपुष्पाणि समर्पयामि नमस्करोमि । घण्टामुद्रां प्र-
दर्श्या ॥ अथ 'क्षेपकम्'—ततो—'दीपपूजनम्'—(भक्त्या दीपं प्रयच्छा-
मि देवाय परमात्मने । त्राहि मां निरयाद्वोगदीपज्योतिर्नमोऽस्तु ते ॥)—

ॐ अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहा सूर्यो ज्यो-
तिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहा अग्निर्वृक्षो ज्योतिर्वृक्षः
स्वाहा सूर्यो वृक्षो ज्योतिर्वृक्षः स्वाहा । ज्योतिः सूर्यः
सूर्यो ज्योतिः स्वाहा । १० ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः दीपस्य देव-
तायै नमः आवाहयामि सर्वोपचारार्थं गन्धाक्षतपुष्पाणि सम-
र्पयामि नमस्करोमि ॥ 'पञ्चायतनध्यानम्'—तत्रादौ—'गणपति-
ध्यानम्'—श्वेताङ्गं श्वेतवस्त्रं सितकुमुदगणैः पूजितं श्वेतगन्धैः
क्षीराब्जै रलदीपैः सुरनरतिलकं रत्नसिंहासनस्थम् । दोर्मिः पाशाङ्कुशा-

(१) 'कलशमुद्राः' (५१) पृष्ठे द्रष्टव्याः ॥ (२) शङ्खे जलपूरणानन्तरं ज्ञेयात् ॥ (३)
'शङ्खमुद्राः' (५२) पृष्ठे द्रष्टव्याः ॥ (४) 'घण्टामुद्राः' (५२) पृष्ठे द्रष्टव्याः ॥

आभयवरमनसं चन्द्रमौलिं त्रिनेत्रं ध्यायेच्छान्त्यर्थमीशं गणपतिममलं श्री-
 समेतं प्रसन्नम् ॥) — ॐ नमो गुणेश्वर्यो । गुणपतिश्च्यश्च वो नमो
 ममो द्वातेष्व्यो द्वातेपतिश्च्यश्च वो नमो नमो गृत्सेष्व्यो
 गृत्सेपतिश्च्यश्च वो नमो नमो विरूपेष्व्यो विश्वरूपे-
 ष्व्यश्च वो नमो नमः सेनाेश्वर्यः । ११ ॥ 'देवीध्यानम्'—
 (नमो देव्यै महादेव्यै शिवायै सततं नमः । नमः प्रकृत्यै भद्रायै नियताः
 प्रणताः स्यताम् ॥) — ॐ मनसुः काममाकूतिं ज्ञाचः सत्तय-
 मशीय । पशूनां रूपमन्नस्य रसो यशुः श्रीश्चयता-
 म्मयि स्वाहा । १२ ॥ 'विष्णुध्यानम्'—(शान्ताकारं भुज-
 गशयनं पद्मनाभं गुरेशं विश्वाधारं गगनसदृशं मेघवर्णं शुभाङ्गम् । ल-
 क्ष्मीकान्तं कमलनयनं योगिभिर्धर्यागम्यं वन्दे विष्णुं भवभयहरं सर्वलो-
 कैकनाथम् ॥) — ॐ द्विष्णोरराटमसि द्विष्णोऽश्वाप्त्रैस्तथो
 द्विष्णोऽसूरसि द्विष्णोर्द्रुवोसि । वैष्णवमसि द्विष्णवे
 त्वा । १३ ॥ 'शिवध्यानम्'—(ध्यायेन्नित्यं महेशं रजतगिरि-
 निभं चारुचन्द्रावतंसं रत्नाकल्पोज्ज्वलाङ्गं परशुमृगवराभीतिहस्तं प्रसन्नम् ।
 पद्मासीनं समन्तात्स्तुतममरणैर्व्याघ्रकृतिं वसानं विश्वाद्यं विश्ववन्द्यं ति-
 खिलभयहरं पञ्चवक्त्रं त्रिनेत्रम् ॥) — ॐ नमस्ते रुद्र मन्यवः उतो-
 तः उद्वेषे नमः बाहुभ्यामुत ते नमः । १४ ॥ 'सूर्यध्या-
 नम्'—ध्येयः सदा सावितृमण्डलमध्यवर्ती नारायणः सरसिजासनसन्नि-
 विष्टः । केयूरवान्मकरकुण्डलवान्किरीटी हारी हिरण्यवपुर्धनशङ्खचक्रः ॥) —
 ॐ सूर्य्यै रश्मिर्हरिकेशः पुरस्तात्सविताऽयोतिरुद-
 यारं अजस्रम् । तस्य पूषा प्रसवे याति द्विजान्त्सु-
 भ्यश्चन्द्रिवश्चा भुवनानि गोपाः । १५ ॥ 'पञ्चायतनदे-
 वतावाहनम्'—तत्र 'गणपतेरावाहनम्'—(आवाहयेतं गणराजदेवं
 रक्तोत्पलाभासमशेषवन्धम् । विद्वान्तकं विघ्नहरं गणेशं भजामि रौद्रं स-
 हितं च सिद्ध्या ॥) — ॐ गुणानान्त्वा । गुणपतिः हवामहे
 प्रियाणान्त्वा प्रियपतिः हवामहे निधीनान्त्वा नि-

धिपतिं हवामहे वृसो मम । माहर्मजानि गर्जधमा-
 च्चर्मजासि गर्जधम् । १६ $\frac{1}{3}$ ॥ 'देव्या आवाहनम्'—(श्या-
 गार्ङ्गी शशिशेखरां निजकरैर्दानं च रक्तोत्पलं रत्नाढ्यं कलशं परं भयहरं
 सम्बिभ्रतीं शाश्वतीम् । मुक्ताहारलसत्पयोधरनतां नेत्रत्रयोह्लासिनीमावा-
 हेत्सुरपूजितां हरवधूं रक्तारविन्दस्थिताम् ॥)—ॐ * अम्बेऽअम्बि-
 केम्बालिके नमां नयति कञ्चु न । स संस्त्यश्चुकऽ सु-
 भद्रिकाङ्गाम्पीलवासिनीम् । १७ $\frac{1}{3}$ ॥ 'विष्णोरावाहनम्'—
 (आवाहयेत्तं गरुडोपरि स्थितं रमार्धदेहं सुरराजवन्दितम् । कंसान्तकं च-
 क्रगदाब्जहस्तं भजामि देवं वसुदेवसूनुम् ॥)—ॐ इदं त्रिष्णुर्विचक्रमे-
 त्रेधा निदधे पदम् । समूढमस्य पां० सुरे स्वाहा । १८ $\frac{1}{3}$ ॥
 'शिवस्यावाहनम्'—(एषेहि गौरीश पिनाकपाणे शशाङ्कभौले वृषभा-
 धिरूढ । देवाधिदेवेश महेश नित्यं गृहाण पूजां भगवन्ममो ॥) ॐ
 नमः० शम्भवाय । च मयो भवाय च नमः० शङ्कराय च
 मयस्कुराय । च नमः० शिवाय च शिवतराय च । १९ $\frac{1}{3}$ ॥
 'सूर्यावाहनम्'—(आवाहयेत्तं द्विभुजं दिनेशं सप्ताश्ववाहं द्युमणिं ग्रहेशम् ।
 सिन्दूरवर्णप्रतिमावभासं भजामि सूर्यं कुलवृद्धिहेतोः) ॐ आकृष्णेन
 रजसा वर्त्तमानो निवेशयन्मृतममर्त्यञ्च । हिरण्ययेन
 सविता रथेनादेवो याति भुवनानि पश्यन् । २० $\frac{4}{3}$ ॥
 [ॐ भूर्भुवः स्वः श्रीअमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः आवाहनं
 समर्पयामि ॥ इति क्षेपकम्] ॥ 'आवाहनम्'—आगच्छ भगवन्देव
 स्थाने चात्र स्थिरो भव । यावत्पूजां करिष्यामि तावत्त्वं सन्निधो भव)—
 ॐ सहस्रशीर्षा पुरुषऽ सहस्राक्षऽ सहस्रपात् । स भू-
 मिऽसर्वतस्पृत्वार्यतिष्ठदशाङ्गुलम् । २१ $\frac{3}{3}$ ॥ ॐ
 भूर्भुवः स्वः श्रीअमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः आवाहनपूर्वकं
 ध्यानं समर्पयामि ॥ 'आसनम्'—(रम्यं सुशोभनं दिव्यं सर्वसौख्यकरं
 शुभम् । आमनं च मया दत्तं गृहाण परमेश्वर ॥)—ॐ पुरुषऽएवेदऽ

सर्वं यद्भूतं यच्च भ्राष्ट्रम् । उतामृतत्वस्येशानो व-
 दन्नेनातिरोहति । २२ $\frac{३}{३१}$ ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः श्रीअमुकप-
 श्चायतनदेवताभ्यो नमः आसनं समर्पयामि ॥ 'पाद्यम्'—(उष्णो-
 दकं निर्मलं च सर्वसौगन्ध्यसंयुतम् । पादप्रक्षालनार्थाय दत्तं ते प्रतिगृ-
 ह्यताम् ॥)—ॐ एतावानस्य । महिमातो ज्यायाँश्च पू-
 रूषः । पादोस्य द्विश्चाभूतानि त्रिपादस्यामृतन्दिवि ।
 २३ $\frac{३}{३१}$ ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः श्रीअमुकपश्चायतनदेवताभ्यो नमः पाद्यं
 समर्पयामि ॥ 'अर्घ्यम्'—अर्घ्यं गृहाण देवेश गन्धपुष्पाक्षतैः सह ।
 करुणाकर मे देव गृहाणार्घ्यं नमोऽस्तु ते ॥)—ॐ त्रिपादूर्ध्वऽउदै-
 त्पूरूषऽपादोस्येहाभंवत्पुनः । ततो द्विष्वद्भ्राक्रम-
 रसाशनानशनेऽभिमि । २४ $\frac{६}{३१}$ ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः श्रीअमु-
 कपश्चायतनदेवताभ्यो नमः अर्घ्यं समर्पयामि ॥ 'आचमनम्'—
 (सर्वतीर्थसमायुक्तं सुगन्धि निर्मलं जलम् । आचम्यतां मया दत्तं गृहीत्वा
 परमेश्वर ॥)—ॐ ततो विराडजायत विराजोऽधिपूरूषः ।
 स जातोऽत्यरिच्यत पञ्चाङ्गमिमथो पुरः । २५ $\frac{९}{३१}$ ॥
 ॐ भूर्भुवः स्वः श्रीअमुकपश्चायतनदेवताभ्यो नमः आचमनीयं
 समर्पयामि ॥ 'स्नानम्'—(गङ्गासरस्वतीरिवापयोष्णीनर्मदाजलैः ।
 स्नापितोऽसि मया देव तथा शान्तिं कुरुष्व मे ॥)—ॐ तस्माद्यज्ञा-
 र्संर्बुहुतऽसम्भृतम्पृषदाज्यम् । पशूस्ताँश्चक्रे वायुव्या-
 नारुण्याग्न्याभ्याञ्च ये । २६ $\frac{९}{३१}$ ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः श्रीअ-
 मुकपश्चायतनदेवताभ्यो नमः स्नानं समर्पयामि ॥ [अथ 'क्षेपकम्'-
 पश्चात्स्नानम्]—(एकमन्त्रेण पश्चात्स्नानम्)—(पयो दधि घृतं
 चैव मधु च शर्करायुतम् । पश्चात्स्नानं मयानीतं स्नानार्थं प्रतिगृह्यताम् ॥)—
 ॐ पञ्चनद्यऽसरस्वतीमपियन्ति स स्रोतसः । सरस्वती
 तु पञ्चधा सो देशे भवत्सरित् । २७ $\frac{९}{३१}$ ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः
 श्रीअमुकपश्चायतनदेवताभ्यो नमः पश्चात्स्नानं समर्पयामि ॥ पश्चा-
 त्स्नानान्ते शुद्धोदकस्नानं समर्पयामि । शुद्धोदकस्नानान्ते आचम-

नीयं समर्पयामि ॥ अथवा 'पृथग्मन्त्रेण पञ्चासृतस्नानम्'—तत्र—'पयःस्नानम्'—(कामधेनुसमुत्पन्नं सर्वेषां जीवनं परम् । पावनं यज्ञहेतुश्च पयः स्नानार्थ-मर्पितम् ॥)—ॐ पयःपृथिव्याम्पयऽओवधीषु पयो दिव्य-
न्तरिक्षे पयोधाऽ । पयस्वतीऽप्प्रदिशः सन्तु मह्यम् । २८ $\frac{३६}{१२}$ ॥

ॐ भूर्भुवः स्वः श्रीअमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः पयःस्नानं सम-
र्पयामि । पयःस्नानान्ते शुद्धोदकस्नानं समर्पयामि । शुद्धोदक-
स्नानान्ते आचमनीयं समर्पयामि ॥ 'दधिस्नानम्'—(पयसस्तु स-
मुद्भूतं मधुराम्लं शशिप्रमम् । दध्यानीतं मया देव स्नानार्थं प्रतिगृह्यताम् ॥)

ॐ दुधिक्रावणोऽअकारिषञ्जिष्णोऽरश्चस्य व्राजिनः ।
सुरभिनो मुखाकरत्प्रणऽआयूँषि तारिवत् २९ $\frac{३६}{१२}$ ॥

ॐ भूर्भुवः स्वः श्रीअमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः दधिस्नानं स-
मर्पयामि । दधिस्नानान्ते शुद्धोदकस्नानं समर्पयामि । शुद्धोदक-
स्नानान्ते आचमनीयं समर्पयामि ॥ 'घृतस्नानम्'—(नवनीतसमुत्पन्नं
सर्वसन्तोषकारकम् । घृतं तुभ्यं प्रदास्यामि स्नानार्थं प्रतिगृह्यताम् ॥)—

ॐ घृतमिमिक्षे घृतमस्य योनिर्घृते श्रितो घृतम्ब-
स्य धाम । अनुप्पवधमावह मादयस्व स्वाहा कृतं वृषभ
वृक्षि हव्यम् । ३० $\frac{३६}{१२}$ ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः श्रीअमुकपञ्चायतन-
देवताभ्यो नमः घृतस्नानं समर्पयामि । घृतस्नानान्ते शुद्धोदकस्नानं

समर्पयामि । शुद्धोदकस्नानान्ते आचमनीयं समर्पयामि ॥ 'मधु-
स्नानम्'—तरुपुष्पसमुद्भूतं सुखाद् मधुरं मधु । तेजःपुष्टिकरं दिव्यं
स्नानार्थं प्रतिगृह्यताम् ॥)—ॐ मधुव्राताऽचृताय ते मधुक्ष-
रन्ति सिन्धवऽ । माद्धीर्नऽसन्वोवधीऽ । ३१ $\frac{२७}{१३}$ ॥

मधुनक्लमुतोवसो मधुमत्पार्थिव रजः । मधुहचौर-
स्तु नऽपिता । ३२ $\frac{२७}{१३}$ ॥ मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमारः ॥
ऽअस्तु सूर्यः । माद्धीर्गावो भवन्तु नऽ । ३३ $\frac{२७}{१३}$ ॥

ॐ भूर्भुवः स्वः श्रीअमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः मधुस्नानं सम-

र्पयामि । मधुस्नानान्ते शुद्धोदकस्नानं समर्पयामि । शुद्धोदकस्नानान्ते आचमनीयं समर्पयामि ॥ 'शर्करास्नानम्'—(इक्षुसारसमुद्भूता शर्करा पुष्टिकारिका । मलापहारिका दिव्या स्नानार्थं प्रतिगृह्यताम् ॥)—
 ॐ अ॒पा॒ं॒र॒स॒मु॒द्र॒य॒सु॒ सू॒र्ये॒ सन्तं॒सु॒मा॒हि॒तम् । अ॒पा॒ं॒र॒स॒स्य॒ यो र॒स॒स्तं॒ ज्ञो॒ गृ॒ह्णाम्भ्यु॒त्त॒ममु॒प॒याम॒ गृ॒ही॒तो॒सी॒न्द्रा॒य॒ त्वा जुष्टं॒ गृ॒ह्णाम्भ्येष॒ ते यो॒नि॒रि॒न्द्रा॒य॒ त्वा जुष्टं॒ तमम् । ३४ ॥ ॐ भूर्भुवः॒ स्वः श्रीअ॒मु॒क॒प॒ञ्चा॒य॒त॒न॒दे॒व॒ता॒भ्यो नमः॒ शर्करास्नानं॒ समर्प॑यामि । शर्करास्नानान्ते शुद्धोदकस्नानं समर्पयामि । शुद्धोदकस्नानान्ते आचमनीयं समर्पयामि ॥ 'पष्टं गन्धोदकस्नानम्'—(मलयाचलसम्भूतं चन्दनागरुसम्भवम् । चन्दनं देवदेवेश स्नानार्थं प्रतिगृह्यताम् ॥)—
 ॐ गन्ध॑द्वारां॒ दुरा॑धुर्षा॒ नित्य॑पुष्टां॒ करी॑षिणीम् ॥ ई॒श्वरी॑ सर्व॒भू॒तानां॑ तामि॒होप॑ह्वये श्रियम् ॥ ३५ ॥ (लक्ष्मीसूक्तमन्त्रः) ॐ भूर्भुवः॒ स्वः श्रीअ॒मु॒क॒प॒ञ्चा॒य॒त॒न॒दे॒व॒ता॒भ्यो नमः॒ पष्टं गन्धोदकस्नानं॒ समर्प॑यामि ॥ पष्टगन्धोदकस्नानान्ते शुद्धोदकस्नानं समर्पयामि । शुद्धोदकस्नानान्ते आचमनीयं समर्पयामि ॥ 'उद्वर्तनस्नानम्'—(नानासुगन्धिद्रव्यं च चन्दनं रजनीयुतम् । उद्वर्तनं मया दत्तं स्नानार्थं प्रतिगृह्यताम् ॥)—
 ॐ अ॒शुना॑ ते अ॒शु शु॒ष्ट्य॒ताम्प॑रुषा॒परु॑- । गु॒न्ध॒स्ते सोम॑मवतु॒ मदा॑य॒ रसो॒ऽअ॒च्यु॒तः ॥ ३२ ॥ ॐ भूर्भुवः॒ स्वः श्रीअ॒मु॒क॒प॒ञ्चा॒य॒त॒न॒दे॒व॒ता॒भ्यो नमः॒ उद्वर्त॑नस्नानं॒ समर्प॑यामि ॥ उद्वर्तनस्नानान्ते शुद्धोदकस्नानं समर्पयामि । शुद्धोदकस्नानान्ते आचमनं समर्पयामि । 'विशेषम्'—
 ॐ भूर्भुवः॒ स्वः श्रीअ॒मु॒क॒प॒ञ्चा॒य॒त॒न॒दे॒व॒ता॒भ्यो नमः॒ पश्चा॑मृतादिस्नानान्ते शुद्धोदकस्नानं समर्पयामि । शुद्धोदकस्नानान्ते आचमनीयं समर्पयामि ॥ ततः—'पश्चा॑मृतादिस्नानाङ्गपूजा'—
 ॐ भूर्भुवः॒ स्वः श्रीअ॒मु॒क॒प॒ञ्चा॒य॒त॒न॒दे॒व॒ता॒भ्यो नमः॒ वस्त्रो॑पवस्त्रार्थे अक्षतान् समर्पयामि । यज्ञोपवीतार्थेऽक्षतान् समर्पयामि । गन्धं समर्पयामि । नानापरिमलसौभाग्यद्रव्याणि समर्पयामि । यथाऋतुकालोद्भवपुष्पाणि समर्पयामि ।

धूपं दर्शयामि । दीपं दर्शयामि । 'शर्करोपहारनैवेद्यम्'—ॐ प्राणाय स्वाहा । ॐ अपानाय स्वाहा । ॐ व्यानाय स्वाहा । ॐ समानाय स्वाहा ॐ । उदानाय स्वाहा । नैवेद्यं समर्पयामि । नैवेद्यान्ते हस्तप्रक्षालनं मुखप्रक्षालनं च समर्पयामि । करोद्धर्तनार्थं चन्दनं समर्पयामि । मुखवासार्थं पूगीफलताम्बूलं समर्पयामि । हिरण्यमुद्रादक्षिणां समर्पयामि । कर्पूर-आरातिक्यं दर्शयामि । प्रदक्षिणाः समर्पयामि । मन्त्रपुष्पयुक्तनमस्कारं समर्पयामि । 'विशेषार्घ्यः'—रक्ष रक्ष गणाध्यक्ष रक्ष त्रैलोक्यरक्षक । भक्तानामभयं कर्ता त्राता भव भवार्णवात् । वरद त्वं वरं देहि वाञ्छितं वाञ्छितार्थद । अनेन सफलाद्येण फलदोऽस्तु सदा मम ॥ ग्रार्थनां समर्पयामि ॥ 'अर्पणम्'—अनेन पश्चामुतादिस्नानाङ्गभूतपूजन-कृतेन ॐ भूर्भुवः स्वः श्रीअमुकपञ्चायतनदेवताः प्रीयतां न मम ॥ (निर्माल्यं विसृज्य । पुनश्च पञ्चायतनदेवताभ्यो गन्धाक्षतपुष्पाणि समर्प्य ॥) ततः—'अभिषेकः' कार्यः । म च यथा—हरिः ॐ—ॐ सह-स्रंशीर्षा० । ३३ $\frac{3}{4}$ ॥ पुरुषेऽष्ट० । ३४ $\frac{3}{4}$ ॥ एतावान० । ३५ $\frac{3}{4}$ ॥ त्रिषादुष्टेऽ० । ३६ $\frac{3}{4}$ ॥ ततो द्विरादं० । ३७ $\frac{3}{4}$ ॥ तस्माद्यज्ञात्सं० । ३८ $\frac{3}{4}$ ॥ तस्माद्व्यज्ञात्संर्व-हुतुऽचृचुंसामानि जज्ञिरे । छन्दां०सि जज्ञिरे त-स्ममाद्व्यजुस्तस्मादजायत । ३९ $\frac{3}{4}$ ॥ तस्ममादश्व्याऽअ-जायन्त ये के चोभयादतं । गावो ह जज्ञिरे तस्मा-त्तस्माज्जाताऽअजावयः । ४० $\frac{3}{4}$ ॥ तं व्यज्ञम्बर्हिषि पौष्टुन्पुरुषञ्जातमग्रतः । तेन देवाऽअयजन्त साध्याऽचृषयश्च ये । ४१ $\frac{3}{4}$ ॥ यत्पुरुषं अदधुं कतिधा अक-ल्पयन् । मुखङ्गिमस्यासीत्किम्बाहू किमूरूपादाऽउ-च्येते । ४२ $\frac{3}{4}$ ॥ ब्राह्मणोस्य मुखमासीद्बाहू राजन्यः कृतः । ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां०शूद्रोऽअजायत ।

(१) पश्चात् स्नापनधारापात्राय गन्धाक्षतपुष्पं समर्प्य । तदनन्तरमभिषेकार्थं देवानां गन्धाक्षतपुष्पाणि समर्पयेत् ? शालिग्रामोपरि आसनार्थं पूजार्थं च तुलसीदलं तद्वत्समर्प्य । शम्भोरासनार्थं च विहवपत्रं समर्पयेत् ॥

४३^{११}_{३१} ॥ चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षोऽसूर्योऽअजायत ।
 श्रोत्राद्वायुश्च स्पर्माणश्च मुखादग्निरजायत । ४४^{१२}_{३१} ॥
 नाभ्याऽआसीदुन्तरिक्षं शीर्ष्णोदयोऽसमवर्तत । पृथ्वा-
 भूमिर्दिशः श्रोत्रात्तथा लोकारं ॥ ५ अकल्पयन् ।
 ४५^{१३}_{३१} ॥ यत्पुरुषेण हविषा देवा युजमतन्वत । ब्रुवन्तो
 स्यासीदाज्यं द्वीप्समऽदुधं शरद्विऽ । ४६^{१४}_{३१} ॥ सुप्ता-
 स्यासन्परिधयस्त्रिऽसप्तसमिधः कृताऽ । देवा यद्ब्रु-
 न्तन्वानाऽअब्रुन्पुरुषं पशुम् । ४७^{१५}_{३१} ॥ युजेन युज-
 मयजन्त देवास्तानि धर्माणि पृथुमान्यासन् । ते हु-
 नाकं महिमानं सचन्त यत्र पूर्वं साध्याऽसन्ति देवाऽ ।
 ४८^{१६}_{३१} ॥ अत्रावसरे शङ्खपूरितोदकेन—ॐ इदं त्रिष्णुर्विचक्रमे
 त्रेधा निर्दधे पदम् । स मूढमस्य पांसुरे स्वाहा ॥ ४९^{१७}_{३१} ॥
 इति मन्त्रेण शालिग्रामं स्थापयेत् ॥ पश्चात् स्थापनधारापात्रोदकेन
 पञ्चायतनदेवतानां 'शान्त्याभिषेकं' कुर्यात् ॥ स च यथा—
 ॐ द्यौऽशान्तिरुन्तरिक्षं शान्तिः पृथिवी शान्तिरापुऽ-
 शान्तिरोर्ध्वयुऽशान्तिः । ब्रुवन्स्पतयुऽशान्तिर्विश्वेदे-
 वाऽ । शान्तिर्ब्रह्मशान्तिऽसर्वं शान्तिऽशान्तिरेवशा-
 न्तिऽ सामा शान्तिरेधि । ५०^{१८}_{३१} ॥ यतो यतऽसुमी-
 हसे ततो नोऽअभयंकुरु । शन्नः कुरु प्रजाभ्योऽभय-
 नऽपशुभ्यः । ५१^{१९}_{३१} । ॐ सर्वेषां वाऽएव वेदानां
 रसो यत्साम सर्वेषामेवैनमेतद्वेदानां रसेनाभिषि-
 ञ्चति । ५१ (ब्राह्मणमन्त्रः) ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः सुशान्तिर्भ-
 वतु । सर्वारिष्टशान्तिर्भवतु । ॐ अमृताभिषेकोऽस्तु ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः
 श्रीअमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः अभिषेकं समर्पयामि ॥ इति क्षेप-
 कम् ॥] पश्चात् 'देवतीर्थं' धृत्वा । ततो 'देवायाचमनम्'—ॐ केश-

वाय नमः स्वाहा । ॐ नारायणाय नमः स्वाहा । ॐ माध-
वाय नमः स्वाहा । इत्याचमनं समर्पयेत् ॥ 'हस्तप्रक्षालनम्'—ॐ
गोविन्दाय नमः ॥ 'वस्त्रम्'—(सर्वभूषाधिके सौम्ये लोक-
लज्जानिवारणे । मयोपपादिते तुभ्यं वाससी प्रतिगृह्यताम् ॥)—

तस्माद्व्यज्ञात्सर्जुहुत् ऽच्छुचुं ऽसा० । ५२^२/_१ ॥ ॐ भूर्भुवः

स्वः श्रीअमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः वस्त्रं (वस्त्राऽभावेऽक्षतान्)
समर्पयामि ॥ 'यज्ञोपवीतम्'—(नवभिस्तनुभिर्युक्तं त्रिगुणं देवतामयम् ।
उपवीतं चोत्तरीयं गृहाण परमेश्वर ॥)—ॐ तस्मादश्वाऽअ०

। ५३^१/_१ ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः श्रीअमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः

यज्ञोपवीतं (यज्ञोपवीताऽभावेऽक्षतान्) समर्पयामि ॥ 'गन्धम्'—
(श्रीखण्डं चन्दनं दिव्यं गन्धाढ्यं सुमनोहरम् । विलेपनं सुरश्रेष्ठ चन्दनं
प्रतिगृह्यताम् ॥)—ॐ तं व्यज्ञम्ब० ५४^१/_१ ॥ ॐ भूर्भुवः

स्वः श्रीअमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः गन्धं (अक्षतासहितं च)
समर्पयामि ॥ [अथ 'क्षेपकम्'—'अक्षताः'—(अक्षताश्च सुरश्रेष्ठ
कुङ्कुमाक्ताः सुशोभिताः । मया निवेदिता भक्त्या गृहाण परमेश्वर)

ॐ अक्षन्नमीमदन्तुल्यं प्रियाऽअधूषत । अस्तौषतु
स्वभानवो विष्मा नविष्टयामती यो जान्विन्द्रते हरीं
। ५५^१/_१ ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः श्रीअमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः

अक्षतान्समर्पयामि ॥ इति क्षेपकम्] ॥ 'पुष्पाणि'—(माल्यादीनि सुग-
न्धीनि मालत्यादिनि वै प्रभो । मयानीतानि पुष्पाणि गृहाण परमेश्वर ॥)

ॐ यत्पुरुषं० ॥ ५६^१/_१ ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः । श्रीअमुकपञ्चायतन-

देवताभ्यो नमः पुष्पाणि (सौभाग्यद्रव्यसहितं च) समर्पयामि ॥ [अथ
'क्षेपकम्'—'गृह्वास्तुपुरुषपूजनम्'—पूजितोऽसि मया वास्तो होमा-
द्यैरर्चनैः शुभैः । प्रसीद पाहि देवेश देहि मे गृहजं सुखम् ॥ ॐ वा-
स्तोष्पते प्रतिजानीह्यस्मान्खावेशो अनमीवो भवानः । यत्त्वे महे

(१) पश्चाद्देवान्वस्त्रेण प्रमुञ्च्य । तदनन्तरं देवान् गन्धानुलेपनपूर्वकं स्वस्वस्थाने
स्थापयित्वा । शालिग्रामस्यासनार्थं तुलसीदलं । शिवस्य बिल्वपत्रं च दद्यात् ॥

(२) देवेभ्यः गन्धं सौभाग्यद्रव्यादीनि अनामिकाङ्गुष्ठेन अर्पयेत् ॥ (३)—विष्णवे
तण्डुलादि 'अक्षता' अर्पणं नोक्तम् ॥

प्रतितन्नो जुषस्व शन्नो भव द्विपदे शञ्चतुष्पदे ॥ ५७ ॥ (सौत्रमन्त्रः) ॥
 ॐ भूर्भुवः स्वः गृहवास्तुपुरुषाय नमः गन्धाक्षतपुष्पाणि समर्पयामि नमस्क-
 रोमि ॥ गणेशाय 'दूर्वाङ्कुरार्पणम्'—(विष्ण्वादिसर्वदेवानां दूर्वे त्वं
 प्रीतिदा सदा । क्षीरसागरसम्भूते वंशवृद्धिकरी भव ॥)—ॐ काण्डा-
 त्काण्डात्पुत्रोहन्ती परुषऽपरुषस्परि । एवा नो दूर्वे
 पतन्तु सहस्रेण शतेन च । ५८^{३/३} ॥ 'सूर्याय पुष्पार्प-
 णम्'—(भानो दिवाकरादित्य मारुतं जगतां पते । अपानिधे जगद्रक्ष
 भूतभावन भास्कर । प्रणतार्तिहरादित्य विश्वचिन्तामणे विभो । विष्णो
 हंसादिभूतेश पुष्पाणि प्रतिगृह्यताम् ॥)—ॐ सुविता त्वा सुवा-
 नां सुवतामग्निर्गृहपतीनां सोमो वनस्पतीनाम् ।
 बृहस्पतिर्वाचऽइन्द्रो ज्यैष्ठ्याय रुद्रऽपशुभ्यो मित्रऽ-
 सत्यो वरुणो धर्मपतीनाम् । ५९^{३/३} ॥ 'देव्यै पुष्पार्प-
 णम्'—(सेवन्तिकावकुलचम्पकपाटलाब्जैः पुत्रागजातिकरवीररसालपुष्पैः ।
 बिल्वप्रवालतुलसीदलमालतीभिस्त्वां पूजयामि जगदीश्वरि मे प्रसीद ॥)—
 ॐ श्रीञ्च ते लक्ष्मीञ्च पत्न्यावहोरात्रे पार्श्वे
 नक्षत्राणि रूपमश्विनौ ध्यातम् । इष्टान्निषाणामुम्म-
 ऽइषाण सर्वलोकम्मऽइषाण । ६०^{३/३} ॥ 'शंकराय बिल्व-
 पत्रार्पणम्'—(त्रिदलं त्रिगुणाकारं त्रिवेत्रं च त्रियायुधम् । त्रिजन्मपाप-
 संहारमेकबिल्वं शिवार्पणम् ॥)—ॐ शिवो भव । प्रजाभ्यो मा-
 नुषीभ्यस्त्वमङ्गिरऽ । मा ह्यावापृथिवीऽअभिषोचीर्मा-
 न्तरिक्षम्मा वनस्पतीन् । ६१^{४/३} ॥ 'विष्णवे तुलसीदलार्प-
 णम्'—(तुलसीं हेमरूपां च रत्नरूपां च मञ्जरीम् । भवमोक्षप्रदां तुभ्य-
 मर्पयामि हरिप्रियाम् ॥)—ॐ द्विष्णोऽकर्मणि । पश्यत यतो
 ब्रूतानि पस्पशे । इन्द्रस्य युज्यऽ सखा । ६२^{३/३} ॥
 'सौभाग्यद्रव्यम्' (हरिद्रां कुङ्कुमं चैव सिन्दूरं कजलान्वितम् । सौभाग्यद्र-
 व्यसंयुक्तं गृहाण परमेश्वरि ॥)—ॐ अहिरिव भोगैऽपथ्येतिवा-

हुङ्ग्यायां हेतिम्परिबाधमानऽ । हस्तग्नौ त्रिधा त्र्यु-
 नानि त्रिद्वान्पुमान्पुमां० सम्परिपातु त्रिध्वतः॥ ६३^{११}॥
 ॐ भूर्भुवःस्वः श्रीअमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः सौभाग्यद्रव्याणि
 समर्पयामि ॥ इति क्षेपकम् ॥] 'धूपम्'—(वनस्पतिरसोद्भूतो
 गन्धाढ्यो गन्ध उत्तमः । आप्रेयः सर्वदेवानां धूपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥)—
 ॐ ब्राह्मणो० । ६४^{१२}॥ ॐ भूर्भुवः स्वः श्रीअमुकपञ्चाय-
 तनदेवताभ्यो नमः धूपं दर्शयामि ॥ 'घृतपूरितनीराजनदीपम्'—
 (आज्यं च वर्तिसंयुक्तं वह्निना योजितं मया । दीपं गृहाण देवेश त्रैलोक्य-
 तिमिरापह ॥)—ॐ चन्द्रमा मनसो० । ६५^{१३}॥ ॐ भू-
 र्भुवः स्वः श्रीअमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः घृतपूरितनिराजन-
 दीपं दर्शयामि ॥ 'नैवेद्यम्'—(शर्करावृतसंयुक्तं मधुरं स्वादु चोत्तमम् ।
 उपहारसमायुक्तं नैवेद्यं प्रतिगृह्यताम्)—ॐ नाञ्ज्याऽआ० । ६६^{१४}॥
 ॥ ॐ प्राणाय स्वाहा । ॐ अपानाय स्वाहा ॥ ॐ व्यानाय
 स्वाहा । ॐ उदानाय स्वाहा । ॐ समानाय स्वाहा ॥ ॐ
 भूर्भुवः स्वः श्रीअमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः नैवेद्यं समर्प-
 यामि ॥ नैवेद्यमध्ये 'पानीयम्'—(एलोशीरलवङ्गादिकर्पूरपरि-
 वासितम् । प्राशनार्थं कृतं तोयं गृहाण परमेश्वर ॥) उत्तरापो-
 शनं हस्तप्रक्षालनं मुखप्रक्षालनं आचमनीयं च समर्पयामि ॥
 करोद्धर्तनार्थं चन्दनं समर्पयामि ॥ 'मुखवासार्थं ताम्बूलम्'—(पूगी-
 फलं महद्दिव्यं नागवल्लीदलैर्युतम् । एलाचूर्णादिभ्युक्तं ताम्बूलं प्रति-
 गृह्यताम् ॥)—ॐ यैरुपसृपेण० । ६७^{१५}॥ ॐ भूर्भुवः स्वः
 श्रीअमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः ताम्बूलं समर्पयामि ॥ [अथ
 'क्षेपकम्'—फलम्—(इदं फलं मया देव स्थापितं पुरतस्तव । तेन
 मे सफलावाप्तिर्भवेज्जन्मनि जन्मनि)—ॐ याऽफलिनीर्याऽअफु-
 लाऽअपुष्पा व्याश्रं पुष्पिणीऽ । बृहस्पतिं प्रसूत-

(५) तिलशः पूजासमये शर्कराखण्डखाद्यादि नैवेद्यं समर्पयेत् ॥ सोपस्कर-
 सिद्धान्तनैवेद्यार्पणकालः वैश्वदेवप्रयोगे द्रष्टव्यः ॥ (२) अनेनैव मन्त्रेण फलं
 दक्षिणां चार्पयेदिति गर्भितार्थः ॥

स्तानो मुञ्चन्वहंसः । ६८^{६९} ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः श्रीअमु-
 कपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः फलं समर्पयामि ॥ 'दक्षिणा'—
 हिरण्यगर्भगर्भस्थं हेम बीजं विभावसोः । अनन्तपुण्यफलदमतः शान्तिं प्र-
 यच्छ मे ॥—ॐ हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जा-
 तः पतिरेकऽआसीत् । स दाधार पृथिवीन्ध्यामुतेमाङ्क-
 स्मै देवाय हविषां द्विधेम् । ६९^{७०} ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः श्री-
 अमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः दक्षिणां समर्पयामि ॥ 'कर्पूराग-
 र्तिक्यम्'—(कदलीगर्भसम्भृतं कर्पूरं च प्रदीपितम् । आरातिक्यमहं कुर्वे
 पश्य मे वरदो भव ॥)—ॐ इदं हविः प्रजनेन मेऽस्ति द-
 शवीरुः सङ्गणः स्वस्तये । आत्कमुसनि प्रजासनि पशु-
 सनि लोकसन्त्यभयसनि ॥ अग्निः प्रजाम्बहुलाम्मे करो-
 च्चक्षुम्यो रेतोऽअस्मासु धत्त । ७०^{७१} ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः
 श्रीअमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः कर्पूरागर्तिक्यं दर्शयामि ॥
 इति क्षेपकम् ॥] 'प्रदक्षिणा'—(यानि कानि च पापानि जन्मान्तरकृ-
 तानि वै । तानि सर्वाणि नश्यन्तु प्रदक्षिणपदेपदे ॥)—ॐ सप्तस्यां ०
 । ७१^{७२} ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः श्रीअमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः
 आरातिक्यमहितां प्रदक्षिणां समर्पयामि ॥ 'मन्त्रपुष्पयुक्तो नम-
 स्कारः'—(नानामुग्धपुष्पाणि यथाकालोद्भवानि च । पुष्पाञ्जलिं मया
 दत्तं गृहाण परमेश्वर ॥)—ॐ यज्ञेन यज्ञः ० । ७१^{७२} ॥ ॐ भू-
 र्भुवः स्वः श्रीअमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः मन्त्रपुष्पाञ्जलियुक्तं
 नमस्कारं समर्पयामि ॥] अथ 'क्षेपकम्'—'पार्षदपूजा'—विष्व-
 वसेनोद्भवाकूरेत्यादि यथा यथा इष्टपञ्चायतनमुख्यदेवतानुसारेण गन्धा-
 क्षतपुष्पैः सम्पूजनीयाः ॥ यथा—ॐ भूर्भुवः स्वः श्रीअमुकपार्षदपूजाप-
 रिपूरणार्थं गन्धाक्षतपुष्पाणि समर्पयामि । नमस्करोमि । 'विशे-
 षार्घ्यः'—रक्ष रक्ष महादेव रक्ष त्रैलोक्यरक्षक । भक्तानामभयं कर्ता

(१) अनेनैव मन्त्रेण नमस्कारमर्पयेदिति गमितायः ॥ (२) 'पार्षदगणाः' (१०७)
 पृष्ठे द्रष्टव्याः ॥

वाता भव भवार्णवात् ॥ वरद त्वं वरं देहि वाञ्छितं वाञ्छितार्थद ।
 (एतेन मन्त्रेण पूगीफलहिरण्यगन्धाक्षतपुष्पैः संयुक्तजलेन अर्घ्यमेकं द-
 द्यात् ।) अनेन सफलार्घ्येण फलदोऽस्तु सदा मम ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः श्री-
 अमुकापञ्चायतनदेवताभ्यो नमः विशेषार्घ्यं समर्पयामि ॥ प्रार्थना—वि-
 भ्रेश्वराय वरदाय सुरप्रियाय लम्बोदराय सकलाय जगद्धिताय । नागान-
 नाय श्रुतियज्ञविभूषिताय गौरीमुताय गणनाथ नमो नमस्ते ॥ १ ॥
 भूत्यालेपनभूषितः प्रविलसन्नेत्राभिदीपाङ्गुरः कण्ठे पद्मगुण्पदामसुभगो
 गङ्गाजलैः पूरितः । ईषत्ताम्रजटाऽप्रपल्लवयुतो न्यस्तो जगन्मण्डपे शम्भुर्म-
 ङ्गलकुम्भतामुपगतो भूयात्सतां श्रेयसे । २ ॥ पुरारितनुभागिनी दुरित-
 सङ्घसंहारिणी भजन्मतिविवर्धिनी प्रबलदानवोन्मर्दिनी । तुषारगिरिनन्दिनी
 मुनिहृदन्तरालम्बिनी सदैव शुभवर्धिनी हरनितम्बिनी पातु वः । ३ ॥
 कचकुचनुवुकाग्रे पाणिषु व्यावृतेषु प्रथमजलधिपुत्रीसङ्गमेऽनङ्गधाम्नि ।
 अथितनिबिडनीवीबन्धनिर्मोक्षणार्थं चतुरधिककराशः पातु वश्वक्रपाणिः
 ॥ ४ ॥ यद्विम्बमम्बरमणियेदृषां प्रसूतिर्नक्तं निषिञ्चति यदग्निशिखामु-
 भासः । ज्योत्स्ना निशामु हिमधाम्नि च यन्मयूराः पूर्वा पुराणपुरुषः
 स नमोऽस्तु तस्मै ॥ ५ ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः श्रीअमुकापञ्चायतनदेवताभ्यो
 नमः प्रार्थनां समर्पयामि ॥ (इयं प्रार्थना कृताकृतास्ति) ॥ 'क्षमापनम्'—
 आवाहनं न जानामि न जानामि तवार्चनम् । पूजां चैव न जानामि
 क्षमस्व परमेश्वर ॥ अन्यथा शरणं नान्ति त्वमेव शरणं मम । तस्मात्का-
 रुण्यभावेन रक्षस्व परमेश्वर ॥ गतं पापं गतं दुःखं गतं दारिद्र्यमेव च ।
 आगता सुखसम्पत्तिः पुण्याच्च तव दर्शनात् ॥ मन्त्रहीनं क्रियाहीनं भक्ति-
 हीनं सुरेश्वर । यन्पूजितं मया देव परिपूर्णं तदस्तु मे ॥ यदक्षरपदभ्रष्टं
 मात्राहीनं च यद्भवेत् । तत्सर्वं क्षम्यतां देव प्रसीद परमेश्वर ॥ इति
 क्षेपकम् ॥ 'अर्पणम्'—अनेनावाहनासनपाद्यार्घ्याचमनीयस्नानव-
 स्त्रोपवीतगन्धपुष्पभूपदीपनवेद्यताम्बूलदक्षिणाप्रदक्षिणामन्त्रपुष्परूपैः
 षोडशोपचारैः अन्योपचारैश्च यथाज्ञानेन यथामिलितोपचा-
 रद्रव्यैः कृतेन पूजनाख्यकर्मणा ॐ भूर्भुवः स्वः श्रीअमुकापञ्चायत-
 नदेवताः प्रीयन्तां न मम ॥ ॐ तत्सद्ब्रह्मापणमस्तु ॥ यस्य
 स्मृत्या च नामोक्त्या तपोयज्ञक्रियादिषु । न्यूनं सम्पूर्णतां याति सद्यो
 वन्दे तमच्युतम् ॥ ॐ विष्णवे नमः ॥ 'शङ्खभ्रामणम्'—शङ्खमध्ये

(१) पञ्चायतनदेवतानां त्वसर्जनं नास्ति ॥ (२) इत्युक्त्वा शङ्खं देवोपरि भ्रामयन्
 तस्योदकेन स्वशरीरं माजयेत् ॥

स्थितं तोयं भ्रामितं केशवोपरि । अङ्गलग्नं मनुष्याणां ब्रह्महत्यां
व्यपोहति ॥ इति देवपूजाप्रयोगः ॥

३३३. 'विशेषनैमित्तिक आराध्यदेवतापूजायां तु आर्तिक्यादि-
कर्माणि अत्रावसरे लिख्यन्ते'—यथा—'पञ्चायतनार्तिः'—क-
रुणापारावारं कलिमलपरिहारम् । कद्रुसुतशयितारं करधृतकहारम् । घन-
पटलाभशरीरं कमलोद्भवपितरम् । कलये विष्णुमुदारं कमलाभर्तारम् ॥
जयदेव जयदेव जय केशव हर गजमुख सवितर्नगतनयेऽहं चरणौ तव
कलये । जयदेव जयदेव ॥ १ ॥ भूधरजारतिलीलं मङ्गलकरशीलं भुज-
गेशस्मृतिलोलं भुजगावलिमालम् । भूषाऽकृतिमतिविमलं संधृतगाङ्गजलं
नृत्यो नौमि कृपालं भूतेश्वरमतुलम् ॥ जयदेव० ॥ २ ॥ विघ्नारण्यहुताशं
पिहिताऽनयनाशं विषदवनीधरकुलिशं विधृताङ्कुशपाशम् । विजयार्कज्व-
लिताशं विदलितभवपाशं विनताः स्तो वयमनिशं विद्याविभवेशम् ॥
जयदेव० ॥ ३ ॥ कश्यपसन्तुमुदारं कालिन्दीपितरं कालत्रितयविहारं
कामुकमन्दारम् । कारुण्यादिधमपारं कालानलमदरं कारणतत्त्वविचारं का-
मय उष्मकरम् ॥ जयदेव० ॥ ४ ॥ निगमैर्नुतपदकमले निहतासुरजाले
हस्ते धृतकरवाले निर्जरजनपाले । नितरां कृष्णकृपाले निरवधिगुणलीले निर्ज-
रनुतपदकमले नित्योत्सवशीले । जयदेव० ॥ ५ ॥ इति पञ्चायतनार्तिः ॥

३३४. 'देव्या आर्तिः'—प्रवरातीरनिवासिनि निगमप्रतिपाद्ये ।
पारावाराविहारिणि नारायणि हृद्ये । प्रपञ्चसारे जगदाधारे श्रीविद्ये ।
प्रपन्नपालननिरते मुनिवृन्दाराध्ये ॥ जय देवि जय देवि जय मोहिनि-
रूपे । मामिह जननि समुद्गर पतितं भवकूपे ॥ १ ॥ दिव्यसुधाकरवदने
कुन्दोज्ज्वलरदने पदनखनिर्जितमदने मधुकैटभकदने । विकसितपङ्कजन-
यने पद्मगपतिशयने खगपतिवहने गहने सङ्कटवनदहने ॥ जय देवि०
॥ २ ॥ मञ्जीराङ्कितचरणे मणिमुक्ताभरणे कञ्जुकिवस्त्रावरणे वक्राम्बुज-
धरणे । शक्रामयभयहरणे भूसुरमुखकरणे करुणां कुरु मे शरणे गजन-
क्रोद्धरणे ॥ जय देवि० ॥ ३ ॥ लिप्त्वा राहुग्रीवां पासि त्वं विबुधान्
ददासि मृत्युमनिष्टं पीयूषं विबुधान् । विहरसि दानवक्रान्दान्तमरे संसि-
द्धान् मध्वमुनीश्वरवरदे पालय संसिद्धान् ॥ जय देवि० ॥ ४ ॥ इति
देव्या आर्तिः समाप्ता ॥

३३५. 'मन्त्रपुष्पाञ्जलिमन्त्राः'—हरिः ॐ [ॐ गुणाना-
 न्त्वा । गुणपतिः हवामहे प्रियाणान्त्वा प्रियपतिः
 हवामहे निधीनान्त्वा निधिपतिः हवामहे वसो
 मम । आहमजानि गर्जधमा त्वमजसि गर्जधम
 १.११ ॥ श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्नयावहोरात्रे पार्श्वे न-
 क्षत्राणि रूपमश्विनौ व्यातम । इष्णान्निषाणामुम्मऽइ-
 षाण सर्वलोकम्मऽइषाण । २.११ ॥ * अम्बेऽअम्बिके-
 म्बालिके नमा नयति कश्चन । स संस्त्यश्चकऽ सुभ-
 द्रिकाङ्गाम्पीलवासिनीम् । ३.११ ॥] * तन्तऽएतमनु-
 जोषम्भराम्भ्येवनेत्त्वदपचेतया ताऽअग्नेऽ । प्रियम्पा-
 यो पीतम् । ४.११ ॥ सु० सुवभागास्त्येषा बृहन्तः प्र-
 स्तरेष्टाऽपरिधेयाश्च देवाऽ * ५.११ ॥ मूर्धानन्दिवो
 ऽअरतिमृष्टिभ्या वैश्वानरमृतऽआजातमग्निम् । कु-
 विऽसम्प्राजमतिथिञ्जनानामासन्नापात्रञ्जनयन्तदेवाऽ ।
 ६.११ ॥ प्रोह्यमाणऽसोमऽआगतो ब्रूणऽआ-
 सन्ध्यामासन्नोग्निराग्नीष्टुऽइन्द्रो हविर्धानेयवोपाव-
 न्हियमाणो विश्वेदेवाऽ । ७.११ विश्वेदेवाऽविश्वेदेवा
 अ० शुषुन्द्युप्सो विष्णुराप्यीतपाऽआप्याध्यमानो यमऽ
 सूयमानो विष्णुः सभ्रियमाणो ब्रायुऽपूयमानऽशुक्रः
 पूतऽशुक्रऽक्षीरश्चीर्मन्थी संकुश्रीविश्वेदेवाऽ । ८.११ ॥
 * । पितेवैधि सूनवऽआसुशेवा स्वा वेशातन्वा सं-
 विश्वाश्चिनाद्ध्र्यू सादयतामिह त्वा । ९.११ ॥ पृथि-
 व्याऽ पुरीषमस्यसोनाम तान्त्वा विश्वेऽअभिगृणन्तु

देवाऽ । * १०^४/_{१४} ॥ षोडशी स्तोमऽओजो इविणञ्च-
 तुश्चत्वारिंशऽस्तोमो ब्रह्मो इविणम् । अग्नेऽपुरीषम-
 स्यप्सोनाम तान्त्वा विश्वेऽअभिगृणन्तु देवाऽ । * ।
 ११^३/_{११} ॥ समिद्धेऽअग्न्नावधि मा महानऽउक्थपत्रऽई-
 हुयो गृभीतऽ । तप्मङ्गर्ममपरिगृह्यार्थजन्तोर्जा यद्बुद्ध-
 मयजन्त देवाऽ । १२^{१५}/_{१०} ॥ * यस्ये माऽअप्रदिशो यस्य
 बाहू कस्मै देवार्थं हविषा विश्वेभ्यः । १३^{१३}/_{१३} ॥ यऽअ-
 रक्मदा बलुदा यस्य विश्वेऽरुपासते अग्निषु व्यस्य दे-
 वाऽ । * १३^{१३}/_{१३} * ॥ अनागास्त्वन्तोऽअदितिऽकृणो
 तु क्षत्रन्तोऽअश्वो वनतां हविष्मान् । १४^{१४}/_{१४} ॥ इमानु ।
 कम्भुर्वना सीषधामेन्द्रश्च विश्वे च देवाऽ । * ।
 १४^{१४}/_{१४} ॥ बृहस्पते सवितर्वोधयै न ह स शितञ्चि-
 त्सन्तरां स शिशधि । बुद्धयै नम्महते सोमगायु
 विश्वेऽएनुमनुमदन्तु देवाऽ । १५^{१५}/_{१५} ॥ अजार्पतेस्तपसा ।
 ब्रावृधा नऽसुह्यो जातो दधिषे युज्ञमग्ने । स्वाहा कृ-
 तेन हविषा पुरोगा याहि साद्ध्या हविरदन्तु देवाऽ ।
 १६^{१६}/_{१६} ॥ सुह्यो जातो अमिमीत युज्ञमग्निर्देवानां भ-
 वत्पुरोगाऽ । अस्य होतुः प्रदिश्यतस्य ब्राचि स्वाहा
 कृतं हविरदन्तु देवाऽ । १७^{१७}/_{१७} ॥ अस्मे रुद्रा मेहता
 पर्वतासो बृहहर्ष्ये भरहूतौ सजोषाऽ । यऽशंसते
 स्तुवते धायि पञ्चऽइन्द्रं ज्येष्ठाऽअस्माँ ॥ अवनन्तु
 देवाऽ । १८^{१८}/_{१८} ॥ नहि स्पशमविदन्नन्यमस्माद्वैश्वा-
 नुरात्पुऽएतारमग्नेऽ । एमै नमवृधन्मृताऽअमर्त्यै
 वैश्वानुरङ्क्षेत्रजित्याय देवाऽ । १९^{१९}/_{१९} ॥ हस्ते पुष्पाणि गृ-
 हीत्वा उत्थाय) । ॐ युज्ञेन युज्ञमयजन्त देवास्तानि ध-

स्मौणि पृथुमान्यासन् । ते ह नाकंमहिमानं । स-
चन्त यत्र पूर्वे साद्व्याऽ सन्ति देवाऽ । २०^{१९}/_{११} ॥ ॐ
राजाधिराजाय प्रसह्य साहिने । नमो वयं वैश्रवणाय
कुर्महे । स मे कामान्कामकामाय मह्यं । कामेश्वरो
वैश्रवणो ददातु । कुबेराय वैश्रवणाय । महाराजाय
नमः ॥ २१ ॥ ॐ स्वस्ति । साम्राज्यं भौज्यं स्वाराज्यं वैराज्यं पार-
मेष्ठ्यं राज्यं माहाराज्यमाधिपत्यमयं समन्तपर्यायी स्यात्सार्वभौमः
सार्वभूत आन्तादापरार्धात् । पृथिव्यै समुद्रपर्यान्ताया एकराडिति त-
दप्येष श्लोकोऽभिगीतो मरुतः परिवेष्टारो मरुतस्यावसन्गृहे । आवि-
क्षितस्य कामप्रेर्विश्वेदेवाः सभासद इति ॥ २२ ॥ ॐ विश्वतश्च-
क्षुरुत विश्वतोमुखो विश्वतोबाहुस्त विश्वतस्पात् ।
सम्बाहुष्यान्धमिति सम्पतत्रैदर्यावाभूमी जनयन्देवऽ-
एकः । २३^{११}/_{११} ॥ इति मन्त्रैः पुष्पात्राणि समर्प्य ॥ 'प्रदक्षिणा'—
ॐ सुप्तास्यासन्परिधयस्त्रिऽसप्त समिधः कृताऽ ।
देवा यदयज्ञन्तन्वानाऽअवहृन्पुरुषंमपशुम् । २४^{११}/_{११} ॥
इति प्रदक्षिणां नमस्कारं च कृत्वा 'ब्राह्मणाशिपो' गृहीयात् ॥ स च यथा—

३३६. 'आशीर्वादमन्त्राः'—हरिः—ॐ पृथिव्याऽअहमु-
दन्तरिक्षमारुहमुन्तरिक्षादिवमारुहम् । दिवो नाकस्य
पृष्ठारुख्योर्तिरगामहम् । १^{११}/_{११} ॥ स्वर्ग्यन्तो नापेक्ष-
न्तऽआदद्यां रोहन्ति रोदसी । यज्ञं य्ये विश्वतोधा-
रुऽसुव्विद्वांसो द्वितेनिरे । २^{११}/_{११} ॥ अग्ने प्येहि पृ-
थमो देवयताञ्चक्षुर्देवानामुत मर्त्यानाम् । इयक्षमाणा
ऋगुभिऽसुजोषाऽस्वर्ग्यन्तु यजमानाऽस्वस्ति । ३^{११}/_{११} ॥
बोधा मे । ऽअस्य वृचसो यविष्टमहृहिष्टस्य पृभृतस्य

स्वधावः । पीर्यति त्वोऽअनुत्त्वो गृणाति वृन्दारुष्टे तन्त्वं
 वन्देऽअग्ने । ४^{४२}/_{१२} ॥ स बोधि । सूरिम्मघवा वसुपते वसु-
 दावन् । युयोद्धयस्मद्वेषांॐसि विश्वकर्मणे स्वाहा ।
 ५^{४३}/_{१२} ॥ पुनस्ता । दित्या रुद्रा वसवः समिन्धताम्पुन-
 र्वृक्षाणो वसुनीथ यज्ञैः । धृतेन त्वन्तत्त्वं वर्द्धयस्व
 सुत्याऽसन्तु यजमानस्य कामाः । ६^{४४}/_{१२} ॥ यथेमां
 वाचं॑ल्लयाणी मा वदानि जनेभ्यः । ब्रह्मराजुन्या-
 ज्यां॑शुद्राय चाव्याय च स्वाय चारणाय च । प्रियो
 देवानान्दक्षिणायै दातुरिह भूयासमयम्मे कामः स-
 मृद्धयतामुपमादो नमतु । ७^{४५}/_{१२} ॥ स्वस्ति नऽऽइन्द्रो
 बृद्धश्चवाऽस्वस्ति नः॑पुषा विश्ववेदाः । स्वस्ति नः॑स्ता-
 रक्ष्योऽअरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ।
 ८^{४६}/_{१२} ॥ शतं भवति शतायुर्वै पुरुषः शतन्द्रियऽआयुरेवे-
 न्द्रियं वीर्यमात्मन्धृते । (ब्राह्मणमन्त्रः) ॥ स्वस्तिमन्त्रार्थाः स-
 फलाः सन्तु । आराध्यदेवता सुप्रसन्ना वरदा भवतु । इच्छितम-
 नःकामनासंसिद्धिरस्तु (यजमानो ब्रूयात्)—तथाऽस्तु ॥ इत्याशी-
 र्वादमन्त्राः ॥

३३७. 'मानसपूजा.' वाराहसंहितायां हयग्रीवः—आवाहनादि-
 पुष्पान्ता विधयः कथिता बुधैः । ते सर्वे ध्यानवद्योज्याः पूजा सा 'मा-
 नसी' मता ॥

३३८. अथ 'मानसपूजास्तोत्रम्'—रत्नैः कल्पितमासनं हिम-
 जलैः स्नानं च दिव्याम्बरं नानारत्नविभूषितं मृगमदामोदान्वितं चन्दनम् ।
 जातीचम्पकविल्वपत्रसहितं पुष्पं च धूपं तथा दीपं देव दयानिधे पशुपते
 हृत्कल्पितं गृह्यताम् । १ ॥ सौवर्णे मणिरत्नखण्डरचिते पात्रे धृतं पायसं
 भक्ष्यं पञ्चविधं पयोदधियुतं रम्भाफलं पानसम् । शकानामयुतं जलं रु-
 चिकरं सुखिग्धशाल्योदनं ताम्बूलं मनसा मया विरचितं पूजां फलं स्वी-
 कुरु । २ ॥ छत्रं चामरयोर्युगं व्यजनकं चादर्शकं निर्मलं वीणाभेरिमृद-

अकाहलकलागीतं च नृत्यं तथा । साष्टाङ्गप्रणतिः स्तुतिर्बहुविधा चैतत्स-
मस्तं मया सङ्कल्पेन समर्पितं तव विभो पूजां गृहाण प्रभो । ३ ॥ आत्मा
त्वं गिरिजा मतिः सहचराः प्राणाः शरीरं गृहं पूजा ते विषयोपभोग-
चना निद्रा समाधिस्थितिः । सञ्चारः पदयोः प्रदक्षिणविधिः स्तोत्राणि
सर्वा गिरो यद्यत्कर्म करोमि तत्तदखिलं शम्भो तवाराधनम् । ४ ॥
करचरणकृतं वाक्कायजं कर्मजं वा श्रवणनयनजं वा मानसं वाऽपराधम् ।
विहितमविहितं वा सर्वमेतत्क्षमस्व जय जय करुणाब्धे श्रीमहादेव शम्भो
॥ ५ ॥ इति श्रीमच्छङ्कराचार्यविरचितं मानसपूजास्तोत्रं समाप्तम् ॥

३३९. अथ 'संक्षेपतो देवपूजाप्रयोगः'—तत्रादौ आचम्य प्रा-
णानायम्य ॥ 'मङ्गलोच्चारणम्'—ॐ स्वस्ति नुऽऽइन्द्रो०
१ $\frac{१०}{२}$ ॥ 'नमस्कारः'—श्रीमन्महागणाधिप इत्यारभ्य विनायकं गुरुं
पर्यन्तं ॥ 'सङ्कल्पः'—विष्णुर्विष्णुः इत्यारभ्य श्रुतिस्मृतिपुरा-
णोक्तफलप्राप्त्यर्थं षोडशोपचारैरमुकपञ्चायतनदेवतापूजनमहं करि-
ष्ये ॥ 'कलशपूजनम्'—कलशस्य० ॥ कुक्षौ तु सा० ॥ ॐ तच्चा-
यामि० । २ $\frac{१०}{२}$ ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः कलशस्थवरुणाय नमः आ-
वाहयामि । सर्वोपचारार्थं गन्धाक्षतपुष्पाणि समर्पयामि । नमस्क-
रोमि ॥ 'कलशोदकेन पूजाद्रव्याणि तथा आत्मानं च प्रोक्षयेत्'—
अपवित्रः० ॥ ॐ आपोहि० । ३ $\frac{१०}{२}$ ॥ कलशमुद्रां प्रद-
र्श्य ॥ 'शङ्खपूजनम्'—शङ्खादौ० त्रैलोक्ये० ॥ त्वं पुरा० ॥ ॐ
अग्निच्छृषिं पवमा० । ४ $\frac{१०}{२}$ ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः शङ्खस्थदे-
वतायै नमः आवाहयामि सर्वोपचारार्थं गन्धपुष्पाणि समर्पयामि
नमस्करोमि ॥ शङ्खमुद्रां प्रदर्श्य ॥ 'घण्टापूजनम्'—आगमार्थं तु० ॥
ॐ सुपर्णोसि । गुरु० । ५ $\frac{१०}{२}$ ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः घण्टास्थाय
गरुडाय नमः आवाहयामि सर्वोपचारार्थं गन्धपुष्पाणि समर्पयामि
नमस्करोमि ॥ (घण्टानादं प्रकुर्यात्) ॥ घण्टामुद्रां प्रदर्श्य 'अथ
पूजा'—तत्रादौ 'आवाहनम्'—आगच्छ भग० ॥ ॐ सहस्रशी-
र्षा० । ६ $\frac{१०}{२}$ ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः अमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः

आवाहनपूर्वकं ध्यानं समर्पयामि नमस्करोमि ॥ 'आसनम्'—रम्यं सु-
 शोभ० ॥ ॐ पुरुष एवे० । ७^२/_{३१} ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः अमुक-
 पञ्चायतनदेवताभ्यो नमः आसनं समर्पयामि ॥ 'पाद्यम्'—उ-
 ण्णोदकं नि० ॥ ॐ एतावानस्य । महि० । ८^३/_{३१} ॥ ॐ भू-
 र्भुवः स्वः अमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः पाद्यं समर्पयामि ॥
 'अर्घ्यम्'—(अर्घ्यं गृहा०) ॥ ॐ त्रिपादूर्ध्वऽउ० । ९^४/_{३१} ॥
 ॐ भूर्भुवः स्वः अमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः अर्घ्यं समर्पयामि ॥
 'आचमनीयम्'—(सर्वतीर्थसमा०) ॥ ॐ ततो विराड्० । १०^५/_{३१} ॥
 ॐ भूर्भुवः स्वः अमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः आचमनीयं स-
 मर्पयामि ॥ 'स्नानम्'—(गङ्गासरस्वतीरे०) ॥ ॐ तस्माद्यज्ञा-
 र्संविहुतऽ सम्भृत० । ११^६/_{३१} ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः अमुकपञ्चा-
 यतनदेवताभ्यो नमः स्नानं समर्पयामि ॥ अथ क्षेपकम्—'पञ्चा-
 मृतस्नानम्'—(पयो इषि घृ०) ॥ ॐ पञ्चनुद्यऽ । स० । १२^७/_{३१} ॥
 ॐ भूर्भुवः स्वः अमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः पञ्चामृतस्नानं
 समर्पयामि । पञ्चामृतस्नानान्ते शुद्धोदकस्नानं समर्पयामि । सकल-
 यञ्चामृतस्नानपूजापरिपूरणार्थं गन्धाक्षतपुष्पाणि समर्पयामि ॥ (अ-
 भिषेकार्थं निर्मात्यं विमृज्य । पुनश्च पञ्चायतनदेवतानां गन्धाक्षतपुष्पाणि
 समर्प्य । विष्णोः तुलसीदलं शम्भोः बिल्वपत्रं समर्प्य । पश्चात् अभिषेकः
 कार्यः) स च यथा—'अभिषेकः'— ॐ आपोहि । घृाम० । १३^८/_{३१} ॥
 'शुद्धोदकेन शालिग्रामाभिषेकः'—ॐ इदं विष्णुर्वि-
 चक्रमे० । १४^९/_{३१} ॥ 'शान्त्याभिषेकः'—ॐ द्यौऽशान्तिरु०
 । १५^{१०}/_{३१} ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः । सुशान्तिर्भवतु ॥ ॐ
 भूर्भुवः स्वः अमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः अभिषेकं समर्पयामि ॥
 इति क्षेपकम् ॥ 'देवतीर्थं' धृत्वा ॥ स्नानार्थं अभिषेकार्थं वा ॐ
 केशवाय नमः स्वाहा । ॐ नारायणाय नमः स्वाहा । ॐ माध-
 वाय नमः स्वाहा । इत्याचमनं समर्पयामि ॥ (वस्त्रेण देवताः प्रमृज्य
 स्वस्वस्थाने स्थापयेत्) ॥ 'वस्त्रम्'—(सर्वभूषाधिके सौ०) ॥ ॐ

तस्माद्यज्ञार्त्तसर्व्वहुतऽष्टचुऽ सा० । १६^{३९} ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः अमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः वस्त्रं (वस्त्राऽभावे अक्षतान्) समर्पयामि ॥ “यज्ञोपवीतम्”—(नवमिस्तन्तु०) ॥ ॐ तस्मादश्वाऽअ० । १७^{३९} ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः अमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः यज्ञोपवीतं (यज्ञोपवीताऽभावे अक्षतान्) समर्पयामि ॥ ‘गन्धम्’—(श्रीखण्डं चन्दनं०) ॥ ॐ तं व्युज्जम्बुहिषि० । १८^{३९} ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः अमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः गन्धं अक्षतासहितं समर्पयामि ॥ (विष्णुं चक्रं चाऽक्षतैर्नार्चयेत्) ॥ ‘पुष्पम्’—माल्यादीनि सु० ॥ ॐ यत्पुरुषं ब्र० ॥ १९^{३९} ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः अमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः यथाकालोद्भव ऋतुपुष्पाणि सौभाग्यद्रव्यसहितानि समर्पयामि ॥ (अत्रावसरे विष्णु-शिवगणशादिदेवेभ्यः तुलसीबिल्वदूर्वाङ्गुलि क्रमेण समर्पयेत्) ॥ [अथ ‘क्षेपकम्’—‘गृहवास्तुपुरुषपूजनम्’—(पूजितोसि मया वास्तो होमाद्यैरर्चनैः शुभैः । प्रसीद पाहि देवेश देहि मे गृहजं सुखम् ॥)—ॐ वास्तोष्पते प्रतिजानीद्यस्मान् स्वावेशां अनर्मीवां भवानः । यत्त्वे महे प्रतितन्नो जुपस्व शन्नो भव द्विपदे शश्वतुष्पदे । २० ॥—सौत्रमन्त्रः ॥) ॐ भूर्भुवः स्वः गृहवास्तुपुरुषदेवतायै नमः सकलपूजापरिपूरणार्थं गन्धाक्षतपुष्पाणि समर्पयामि ॥ नमस्करोमि ॥ इति क्षेपकम् ॥] ‘धूपम्’—(वनस्पतिरसो०) ॥ ॐ ब्राह्मणोस्य मुखं०-२१^{३९} ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः अमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः धूपं दर्शयामि ॥ ‘दीपम्’—(आज्यं च वर्तिसं०) ॥ ॐ चन्द्रमा मनसो० ॥ २२^{३९} ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः अमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः दीपं दर्शयामि ॥ ‘नैवेद्यम्’—(शर्कराघृतसं०) ॥ ॐ नाज्याऽआसीदुन्तरि० । २३^{३९} ॥ इति मन्त्रेण तुलसीदलेन नैवेद्यं सम्प्रोक्ष्य) पश्चात् ॐ प्राणाय स्वाहा । ॐ अपानाय स्वाहा । ॐ व्यानाय स्वाहा । ॐ उदानाय स्वाहा । ॐ समानाय स्वाहा । (इति मन्त्रेण दक्षिणहस्तस्थाङ्गुलयः समानाः कृत्वा वामहस्तेन खनेत्राच्छादनं कृत्वा नैवेद्यमर्पयेत्) ॥ नैवेद्यान्ते हस्तप्रक्षालनार्थं मुखप्रक्षा-

नार्थे पानीयं समर्पयामि । करोद्धर्तनार्थं चन्दनं समर्पयामि ॥ ॐ
 केशवाय नमः स्वाहा । ॐ नारायणाय नमः स्वाहा । ॐ माधवाय
 नमः स्वाहा । इत्याचमनं समर्पयामि ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः अमुक-
 पञ्चायतनदेवताभ्यो नमः घृतशर्करादि उपाहारनैवेद्यं (सिद्धान्त-
 मोपस्करनैवेद्यं वा) समर्पयामि ॥ 'ताम्बूलम्'—(पूगीफलं म-
 हदिव्यं०) ॥ ॐ वत्पुरुषेण हवि० । २४^{१/१} ॥ ॐ भूर्भुवः
 स्वः अमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः पूगीफलताम्बूलं (सहि-
 रण्यदक्षिणां) (एतदभावे गन्धाक्षतपुष्पं) समर्पयामि ॥ 'प्रदक्षिणा'—
 (यानि कानि च पा०) ॥ ॐ सुप्तास्यासन्परिधय० । २५^{१/१} ॥
 ॐ भूर्भुवः स्वः अमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः प्रदक्षिणां (कपू-
 गरानिर्व्यसहितां) समर्पयामि ॥ 'मन्त्रपुष्पयुक्तो नमस्कारः'—
 (नानासुगन्धपुष्पाणि य०) ॥ युज्ञेन युज्ञमय० । २६^{१/१} ॥ ॐ भूर्भु-
 वः स्वः अमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः मन्त्रपुष्पयुक्तं नमस्कारं समर्प-
 यामि ॥ [अथ 'क्षेपकम्' 'पार्षदपूजा'—(इष्टपञ्चायतनयोग्याः पार्षदगणाः
 गन्धाक्षतपुष्पैः सम्पूजनीयाः) ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः अमुकपार्षदान् गन्धा-
 क्षतपुष्पैः पूजयामि । नमस्करोमि ॥ इति क्षेपकम् ॥] 'अर्पणम्'—अ-
 नेन यथाज्ञानेन यथाशक्तिमिलितोपचारद्रव्यैः कृतेन षोडशोपचा-
 रपूजनेन ॐ भूर्भुवः स्वः श्रीअमुकपञ्चायतनदेवताः प्रीयन्ताम् नमः ॥
 ॐ तत्सद्ब्रह्मार्पणमस्तु ॥ 'शङ्खभ्रामणम्'—शङ्खमध्ये स्थितं तोयं भ्रामितं
 केशवोपरि । अङ्गलमं मनुष्याणां ब्रह्मरूपां व्यपोहति ॥ (एवं शङ्खोदकेन
 स्वशरीरं मार्जयेत्) ॥ ॐ विष्णवे नमः इति त्रिः ॥ (भोजनावसरे तु
 पूर्वोक्तदेवतीर्थं प्राशयेत्) ॥ इति संक्षेपतो देवपूजाप्रयोगः ॥

इति श्रीपुरन्दरोपाहविट्ठलात्मजनारायणेन विरचितायां वाज-
 ननेयाह्निकसूत्रावल्यां द्वितीयभागकृत्यानि समाप्तानि ॥

॥ अथ तृतीयभागकृत्यानि ॥

॥ पोष्यवर्गसाधनादीनि ॥

३४०. 'कारिका.' दक्षः—तृतीये च तथा भागे 'पोष्यवर्गार्थसाधनम्' । पिता माता गुरुर्भार्या प्रजा दीनाः समाश्रिताः ॥ ज्ञातिर्वन्धुजनः शीणस्तथाऽनाथः समाश्रितः । अन्येष्वधनयुक्ताश्च पोष्यवर्ग उदाहृतः ॥

३४१. 'सत्प्रतिग्रहः'. मनुः—सप्तविंशतिगमा धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः । प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च ॥

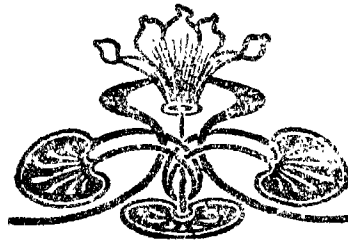
३४२. 'योगक्षेमविधिः' (पोष्यवर्गसाधनम्.) पराशरः—गृहस्थस्तु यदा युक्तो धर्ममेवानुचिन्तयेत् । पोष्यधर्मार्थसिद्ध्यर्थं व्यायवर्णां सुबुद्धिमान् ॥ व्यायोपाजितचित्तेन कर्तव्यं जीवरक्षणम् । अन्यापेन तु यो जीवेत् सर्वकर्मवहिष्कृतः ॥ अन्यच्च—व्यायार्जितधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रियः । शान्त्वित्सत्यवादी च गृहस्थोऽपि विमुच्यते ॥ तस्मात् गृहस्थैर्न्यायागतधर्मजितेन स्वकष्टसम्पादितद्रव्येण वा त्वकुटुम्बोदम्भरणं कर्तव्यमिति ॥

३४३. 'गृहस्थाश्रमप्रशंसा.' वसिष्ठस्मृतौ—गृहस्थ एव यजते गृहस्थस्तप्यते तपः । चतुर्णामश्रमाणां च गृहस्थस्तु विशिष्यते ॥ यथा नद्यो नदाः सर्वे समुद्रे यान्ति संस्थितिम् । एवमाश्रमिणः सर्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितिम् । यथा मातरमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति जन्तवः । एवं गृहस्थमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति भिक्षुकाः ॥ नित्योदकी नित्ययज्ञोपवीती नित्यस्वाध्यायी पतिताम्रवर्जी । ऋतौ गच्छन् विधिवच्च जुह्वन् न ब्राह्मणश्च्यवते ब्रह्मलोकान् ॥ व्याससंहितायाम्—गृहाश्रमात्परो धर्मो नास्ति नास्ति पुनः पुनः । सर्वतीर्थफलं तस्य यथोक्तं यन्तु पालयेत् ॥ 'सुभाषिते'—सानन्दं सदनं सुताश्च सुधियः कान्ता मनोहारिणी सन्मित्रं न्ययनं न्ययोपिति रतिश्चाज्ञापराः सेवकाः । आतिथ्यं शिवपूजनं प्रतिदिनं मेष्टान्नपानं गृहे साधोः सङ्गमुपासते हि सततं धन्यो गृहस्थाश्रमः ॥

३४४. 'गृहस्थधर्मः'. नारदः—अहिंसा सत्यवचनं सर्वभूतानुकम्पनम् । शमो दानं यथाशक्ति गार्हस्थ्यो धर्म उच्यते । परदारेष्वसंसर्गो

धर्मस्त्रीपरिरक्षणम् । अदत्तादानविरमो मधुमांसविवर्जनम् । एष पञ्चविधो धर्मो बहुशास्त्रः सुखोदयः । देहिभिर्देहपरमैः कर्तव्यो देहसम्भवः ॥ औशनः—कामं क्रोधं भयं निद्रां गीतवादित्रनर्तनम् । द्यूतं जनपरीवादं स्त्रीप्रेक्षालापनं तथा ॥ परोपतापपैशून्यं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥ सन्ध्यास्नान-
रतो नित्यं ब्रह्मयज्ञपरायणः । अनसूयो मृदुर्दान्तो गृहस्थः संप्रवर्तते ॥

इति श्रीपुरन्दरोपाह्वविठ्ठलात्मजनारायणेन विरचितायां वाज-
सनेयाह्निकसूत्रावल्यां तृतीयभागकृत्यानि समाप्तानि ॥

॥ अथ चतुर्थभागकृत्यानि ॥

॥ माध्याह्नकृत्यानि ॥

३४५. 'कारिका.' दक्षः—चतुर्थे च तथा भागे स्नानार्थं मृदमा-
हरेत् । तिलपुष्पकुशादीनि स्नानं चाऽकृत्रिमे जले ॥ उपस्थानं ततः प-
श्चात्सावित्र्या जप उच्यते । व्यासः—स्नानं मध्यन्दिने कुर्यात्सुजी-
र्णंऽन्ने निरामयः ॥

३४६. 'माध्याह्नसन्ध्या.' ततः—'अर्घ्यप्रकारः.' विश्वामित्र-
कल्प—पुष्पाणि तदभावे विल्वादिपत्राण्युदकेन मिश्राणि संयुक्ताञ्जलि-
नादायोत्थायोर्ध्वमुपरि सूर्याभिमुखं क्षिप्वा । आकृष्णेनेति मन्त्रेणैकमर्घ्यं
दद्यात् । असावादित्यो ब्रह्मेति प्रदक्षिणीकृत्य । वारिणाञ्जलिमूर्णेन गायत्र्या
चाभिमन्त्रितम् । यथा प्रातः पुनस्तद्वदुपसंहारपूर्वकम् ॥ मध्याह्ने केचिदि-
च्छन्ति सावित्रीं च तदित्यूचम् । असम्प्रदायं तत्कर्तुं कार्यहानिश्च जा-
यते ॥ प्रातः सायमुभे सन्ध्ये मन्देहा नाम राक्षसाः । भक्षितुं सूर्यमि-
च्छन्ति कारणं श्रुतिनोदितम् ॥ अतस्तदैव विप्रेन्द्रः सन्ध्यां कुर्यात्प्र-
जनतः । मूलमन्त्रेण मध्याह्ने प्रक्षिपेच्च जलं तुषः ॥ सन्ध्ययोरुभयोर्नित्यं
गायत्र्या प्रणवेन वा । अम्भः सम्प्रक्षिपेत्तेन नान्यथा श्रुतिघातकः ॥

३४७. अथ 'माध्याह्नसन्ध्याप्रयोगः'—(यथोक्तस्नानानन्तरं धौ-
तश्वेतवस्त्रादि परिधायासने उपविश्य गन्धमिश्रितं भस्मानुलेपयेत् । गाय-
त्र्यावाहनपर्यन्तः सर्वो विधिः प्रातःसन्ध्यावज्ज्ञातव्यः) । 'सावित्र्यावा-
हनम्'—सावित्रीं युवतीं श्वेताङ्गीं श्वेतवामसं त्रिनेत्रां वरदाक्ष-
मालां त्रिशूलाभयहस्तां वृषभारूढां यजुर्वेदसंहितां रुद्रदैवत्यां त-
मोगुणयुतां भुवर्लोकव्यवस्थितां आदित्यपथगामिनीम् । आवाह-
याम्यहं देवीमायान्तीं सूर्यमण्डलात् । आगच्छ वरदे देवि त्र्यक्षरे
रुद्रवादिनि । वरदां त्र्यक्षरां साक्षाद्देवीमावाहयाम्यहम् । सावित्रि
रुन्दसां माता रुद्रयोनि नमोऽस्तु ते ॥ मार्जनं तथा अघमर्षणं प्रा-
तःसन्ध्यावत्) ॥ 'अम्बुप्राशनम्'—आपः पुनन्त्विति मन्त्रस्य ।

(१) विशेषस्तु संक्षेपतो माध्याह्नसन्ध्याप्रयोगे द्रष्टव्यः ॥

नारायणऋषिः । आपो देवता । गायत्रीच्छन्दः । अम्बुप्राशने विनियोगः—ॐ आपः पुनन्तु पृथिवीं पृथिवी पूता पुनातु माम् । पुनन्तु ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्मपूता पुनातु माम् । यदुच्छिष्टमभोज्यं च यद्वा दुश्चरितं मम । सर्वं पुनन्तु मामपोऽसतां च प्रतिग्रहं स्वाहा ॥ आकृष्णेनेत्यनेन मन्त्रेणक्रमर्थं दद्यात् । (जपमालां हृदय-देशे धृत्वा । शेषं प्रातःसन्ध्यावत् ।) ‘अर्पणम्’—अनेन माध्याह्नसन्ध्याङ्गभूतेन यथाशक्ति कृतेन गायत्रीमन्त्रजपकर्मणा श्रीभगवान् रुद्रस्वरूपी सविता देवता प्रीयतां न मम । शेषं गायत्रीतर्पणं विना प्रातःसन्ध्यावत्कुर्यात् ॥ इति माध्याह्नसन्ध्याप्रयोगः ॥

३४८. अथ ‘संक्षेपतो माध्याह्नसन्ध्याप्रयोगः’—‘भस्मधारणम्’—ॐ व्यायुष० । १ ॥ (किञ्चिद्वन्धमिश्रितं भस्म धार्यम्) ॥ ‘शिखावन्धनम्’—ॐ मानस्तोके० । २ ॥ ‘रुद्राक्षमालाधारणम्’—ॐ त्र्यम्बकं० । ३ ॥ ‘आचमनानि’—ॐ केशवाय नमः स्वाहा इत्यारभ्य माधवाय नमः स्वाहा इत्यन्तम् ॥ ‘हस्तप्रक्षालनादि’ ॐ गोविन्दाय नमः इत्यारभ्य कृष्णाय नमः इत्यन्तम् ॥ ‘प्राणायामाः’—प्रणवपूर्वकं० इत्यारभ्य विनियोगः पर्यन्तम् ॥ ‘आत्मनः समन्तात्प्रदक्षिणचतुर्दक्षेपणम्’—ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ‘पूरकादिप्राणायामाः’—ॐ भूः इत्यारभ्य स्वरोम् इत्यन्तम् ॥ ‘हृदिपवित्रकरणम्’—ॐ विष्णुर्विष्णुः० इत्यारभ्य शुचिः पर्यन्तम् ॥ ‘सङ्कल्पः’—ममोपात्तदुरितक्षयद्वारा श्रीरुद्रप्रीत्यर्थं माध्याह्नसन्ध्योपासनमहं करिष्ये ॥ ‘भूप्रार्थना’—पृथिवीत्यस्य० इत्यारभ्य चासनमित्यन्तम् ॥ ‘अभिषेकः’—ॐ भूः० इत्यारभ्य सत्यं पुनातु इत्यन्तम् ॥ ‘अम्बुप्राशनम्’—आपः पुनन्तिवतिमन्त्रस्य । नारायणऋषिः आपो देवता गायत्रीच्छन्दः अम्बुप्राशने विनियोगः—ॐ आपः पुनन्तु पृथिवीं पृथिवी पूता पुनातु माम् । पुनन्तु ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्मपूता पुनातु माम् । यदुच्छिष्टमभोज्यं च यद्वा दुश्चरितं मम । सर्वं पुनन्तु मामपोऽसतां च प्रतिग्रहं स्वाहा ॥ (इति पिबेत्) ॥

‘द्विराचमनम्’—ॐ केशवाय० इत्यारभ्य माधवाय नमः स्वाहा इत्य-
 न्तम् ॥ ‘हस्तप्रक्षालनम्’—ॐ गोविन्दाय नमः ॥ ‘मार्जनम्’—आ-
 पोहिष्टेति० इत्यारभ्य यथाचन इत्यन्तम् ॥ ‘जलाञ्जघ्रग्रहणम्’—सुमि-
 त्रियादु० इत्यारभ्य द्विष्मः इत्यन्तम् ॥ ‘अघमर्षणम्’—द्रुपदादिव०
 इत्यारभ्य मैनस इत्यन्तम् ॥ ‘पापपुरुषनिरसनम्’—ऋतं च
 सत्यं० इत्यारभ्य मथो स्वः इत्यन्तम् ॥ ‘अर्घ्यम्’—आकृष्णेनेति
 मन्त्रस्य हिरण्यगर्भऋषिः आपोदेवता त्रिष्टुप्छन्दः सूर्यार्घ्यदाने विनि-
 योगः—ॐ आकृष्णेन रजसा वर्त्तमानो निवेशयन्-
 मृतम्मर्त्यञ्च । हिरण्ययेन सविता रथेना देवो यांति
 भुव्नानानि पश्यन् ॥ रुद्रस्वरूपिणे सूर्यनारायणाय नमः इद-
 मर्घ्यं दत्तं न मम ॥ (गन्धाक्षतपुष्पैः मिश्रितं उत्थाय एतदर्घ्यं दद्यात्) ॥
 योसावादित्ये पुष्पः सोसावहम् । (अनेन प्रदक्षिणमुदकं क्षिपेत्)
 ॥ ‘आचम्य प्राणानायम्य’ (संक्षेपतः प्रातःसन्ध्याप्रयोगवत्) ॥
 ‘सूर्योपस्थानम्’—उदयमुदृत्य० इत्यारभ्य शतात् इत्यन्तम् ॥
 ‘सावित्र्यावाहनम्’—सावित्रीं युवतीं श्वेताङ्गीं श्वेतवाससं त्रिनेत्रां
 वरदाक्षमालां त्रिशूलभयहस्तां वृषभारूढां यजुर्वेदसंहितां रुद्रदैवत्यां
 तमोगुणयुतां भुवर्लोकव्यवस्थितां आदित्यपथगामिनीम् । आवाहयाम्यहं
 देवीमायान्तीं सूर्यमण्डलात् । आगच्छ वरदे देवि अक्षरे रुद्रवादि-
 नि । वरदां अक्षरां साक्षादेवीमावाहयाम्यहम् । सावित्रि छन्दसां माता
 रुद्रयोनि नमोऽस्तु ते ॥ तेजोसि० इत्यारभ्य यजनमसि इत्य-
 न्तम् ॥ ‘सावित्र्युपस्थानम्’—तुरीयपदस्य० इत्यारभ्य सावदोम्
 इत्यन्तम् ॥ ‘गायत्रीजपः’—प्रणवस्य० इत्यारभ्य ॐ तत्सवि०
 इत्यन्तम् ॥ ‘जपान्ते पठङ्गन्यासाः’—ॐ अङ्गुष्ठाग्रे० इत्यारभ्य
 माधवमित्यन्तम् ॥ ‘सूर्यप्रदक्षिणा’—विश्वतश्च० इत्यारभ्य एक
 इत्यन्तम् ॥ ‘दिग्देवतानां नमस्कारः’—पूर्वे—ॐ इन्द्राय०
 इत्यारभ्य अनन्ताय नमः इत्यन्तम् ॥ ‘जपनिवेदनम्’—देवा गातु-
 विद० इत्यारभ्य संख्याकेन पर्यन्तं ॥ माध्याह्नसन्ध्याङ्गभूतगायत्री-
 मन्त्रजपारूपेण कर्मणा रुद्रस्वरूपी श्रीसूर्यनारायणः प्रीयतां न मम ॥

‘गोत्रोच्चारणं तथा अभिवादनम्’—अमुकगोत्रो० इत्यारभ्य श-
र्माऽहमित्यन्तम् ॥ भो कात्यायनगोत्रधारिणि रुद्ररूपे सावित्रि त्वा-
मभिवादयामि । भो वैश्वनर० इत्यारभ्य प्रियवादिनि इत्यन्तम् ॥
‘प्रार्थना’—आकाशा० इत्यारभ्य तमच्युतमित्यन्तम् ॥ ‘अर्पणम्’—
अनेन माध्याह्नसन्ध्योपासनाख्येन कर्मणा श्रीभगवान् रुद्रस्व-
रूपी परमेश्वरः प्रीयतां न मम ॥ ‘शिखामुक्तिः’—ब्रह्मपाश०
इत्यारभ्य करोम्यहम् इत्यन्तम् ॥ ‘शिखाबन्धनम्’ तृष्णीम् ॥
‘सन्ध्याभृमृत्तिकावन्दनम्’—ॐ भूर्भुवः स्वः इत्यारभ्य ॐ इत्य-
न्तम् ॥ ॐ विष्णवे नमः । ॐ विष्णवे नमः । ॐ विष्णवे नमः ॥
इति संक्षेपतो माध्याह्नसन्ध्याप्रयोगः ॥

२४९. अथ ‘पञ्चमहायज्ञाः.’ ब्रह्मयज्ञो देवयज्ञो मनुष्ययज्ञः
पितृयज्ञो भूतयज्ञ इति श्रुतेः ॥ तदुक्तम्—पाठो होमश्चातिथीनां
सपर्या तर्पणं बलिः । एते पञ्च महायज्ञा ब्रह्मयज्ञादिनामकाः ॥

२५०. ‘पञ्चमहायज्ञफलम्’ याज्ञवल्क्यः—बलिकर्म स्वधा हो-
नः स्वाध्यायोऽतिथिसत्तिकया । भूतपित्रमरब्रह्ममनुष्याणां महामखाः ॥
कात्यायनः—देवभूतपितृब्रह्ममनुष्याणामनुकृमात् । महासत्राणि जा-
नीयात् एवेह महामखाः ॥ मनुः—ऋषियज्ञं देवयज्ञं भूतयज्ञं च स-
र्वेदा । नृत्यज्ञं पितृयज्ञं च यथशक्तिं न ह्यपयेत् ॥ एतानेके महायज्ञान्
यज्ञशास्त्रविदो जनाः । अनीहमानाः सततमिन्द्रियेष्वथ जुह्वति ॥ वाच्येके
जुह्वति प्राणं प्राणे वाचं च सर्वदा । वाचि प्राणे च पश्यन्तो यज्ञनिर्वृ-
त्तिमक्षयाम् । यत्फलं सोमयागेन प्राप्नोति धनवान्निद्रजः । सम्यक् पञ्च-
महायज्ञैर्दारिद्र्यं नश्यते क्षणात् ॥ ‘शतपथब्राह्मणे—ॐ पुञ्चैव
महायज्ञास्तान्येव महासत्राणि भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञः
पितृयज्ञो देवयज्ञो ब्रह्मयज्ञऽइति । १ ॥ अहरहर्भूतेभ्यो
बलिः हरेत् । तथैतम्भूतयज्ञः समाप्नोत्यहरहर्दद्यादोद-
पात्रात्तथैतम्मनुष्ययज्ञः समाप्नोत्यहरहः स्वधा कुर्या-
दोदपात्रात्तथैतं पितृयज्ञः समाप्नोत्यहरहः स्वाहा
कुर्यादाकाशात्तथैतं देवयज्ञः समाप्नोति । २ ॥ अथ

ब्रह्मयज्ञः स्वाध्यायो वै ब्रह्मयज्ञस्तस्य ब्रह्मयज्ञस्य वा-
गेव जुहूर्मनऽउपभृच्छुर्धुवा मेधा सुवः सत्यमवभृथः
स्वर्गो लोकऽउदुगयनं यावन्तीऽ हवाऽइमाँ पृथिवीं
वित्तेन पूर्णो ददन्लोकं जयति त्रिस्तावन्तं जयति भूयाः
सं चाक्षयं य एव विद्वानुहरहः स्वाध्यायमधीयते
तस्मात्स्वाध्यायोऽध्येतव्यऽ । ३ ॥ पयऽआहुतयो हवा-
ऽएतान्देवानां यदृचः स य एव विद्वानृचो हरहऽस्वा-
ध्यायमधीते पयऽआहुतिभिरेव तद्देवाँस्तर्पयति त एव
तृप्तास्तर्पयन्ति योगक्षमेण प्राणेन रेतसा सर्वारमना
सर्वाभिऽ पुण्याभिऽ सम्पद्भिर्घृतकुल्यामधुकुल्याऽ पितृ-
न्स्वधा ऽअभिवहन्ति । ४ ॥ आज्याहुतयो हवा ऽएता-
न्देवानां यजूः पि स य एव विद्वान्यजूः प्यहरहऽ
स्वाध्यायमधीतु ऽआज्याहुतिभिरेव तद्देवाँस्तर्पयन्ति
योगक्षमेण प्राणेन रेतसा सर्वारमना सर्वाभिऽ पुण्या-
भिः सम्पद्भिर्घृतकुल्या मधुकुल्याऽ पितृन्स्वधाऽअभिव-
हन्ति । ५ ॥ सोमाहुतयो ह वा एतान्देवानां यत्सा-
माश्विनी स यऽएवं विद्वान्सामाऽन्यहरऽस्वाध्या-
यमधीते सोमाहुतिभिरेव तद्देवाँस्तर्पयति त एनं तृप्ता-
स्तर्पयन्ति योगक्षमेण प्राणेन रेतसा सर्वारमना सर्वा-
भिऽ पुण्याभिऽ सम्पद्भिर्घृतकुल्या मधुकुल्याऽपितृन्स्व-
धाऽअभिवहन्ति । ६ ॥ मेदऽआहुतयो हवाऽएतान्दे-
वानां यदथर्वाङ्गिरसऽ स यऽएवं विद्वानथर्वाङ्गिरसो-
हरहऽ स्वाध्यायमधीते मेदऽआहुतिभिरेव तद्देवाँस्तर्प-
यति त एनं तृप्तास्तर्पयन्ति योगक्षमेण प्राणेन रेतसा
सर्वात्मना सर्वाभिः पुण्याभिः सम्पद्भिर्घृतकुल्या मधु-

कुल्याः पितृन्स्वधाऽअभिवहन्ति । ७ ॥ मध्वाहुतयो
हवाऽएतान्देवानां यदनुशासनानि विद्या वाको वा-
क्यमितिहासपुराणं गाथा नाराशुसीः यऽएवं वि-
द्वाननुशासनाविद्या वाको वाक्यमितिहासपुराणं गाथा-
नाराशु सीरित्युहरहः स्वाध्यायमधीते मध्वाहुति-
भिरेव तद्देवाँस्तर्पयति तऽएनं तृप्तास्तर्पयन्ति योगक्षे-
मेण प्राणेन रेतसा सर्वात्मना सर्वाभिः पुण्याभिः सम्प-
द्भिर्धृतकुल्या मधुकुल्याऽ पितृन्स्वधाऽअभिवहन्ति ।
। ८ ॥ तस्य वाऽएतस्य ब्रह्मयज्ञस्य चत्वारो वषट्कारा
यद्वातो वाति यद्विद्योतते यत्स्तनयति यदेव स्फूर्जति
तस्मादेवं विद्वास्ते वाति विद्योतमाने स्तनयत्येव स्फु-
र्जन्त्यधिपीत व वषट्काराणामुत्सं वषट्कारायति ह वै-
पुनरमृत्युर्मुच्यते गुच्छति ब्रह्मणःस्वात्मताऽ स चेदपि
प्रबलमिव न शक्त्यादप्येकं देवपदमधीतीति तेषां
तेभ्यो न हीयते ॥ ९ ॥ इति पञ्चमहायज्ञफलम् ॥

३५१. 'ब्रह्मयज्ञविधिः.' योगियाज्ञवल्क्यः—प्रदक्षिणं समावृ-
त्य आसने उपविश्य च । दर्भेषु दर्भपाणिः सन प्राञ्जुखस्तु कृताञ्जलिः ॥
स्वाध्यायं तु यथाशक्ति ब्रह्मयज्ञार्थमाचरेत् । ऋचां च यजुषां साम्नां
गाथामुह्यमथापि वा । आदावारभ्य वेदस्तु स्नात्वोपर्युपरिक्रमात् । यदधो-
तेऽन्वहं भक्त्या स स्वाध्याय इति स्मृतः ॥

३५२. 'ब्रह्मयज्ञः.' कात्यायनपरिशिष्टसूत्रे—विष्वाडित्य-
नुवाकपुरुषसक्तशिवसङ्कल्पमण्डलब्राह्मणैरित्युपस्थाय । प्रदक्षिणी-
कृत्य नमस्कृत्योपविशेद्दर्भेषु दर्भपाणिः स्वाध्यायं च यथाशक्त्या-
दावारभ्य वेदम् ॥ कात्यायनत्रिकण्डिकासूत्रे—हरिहरभाष्ये—
सन्ध्यावन्दनानन्तरं किं कुर्यादित्यपेक्षायां ब्रह्मयज्ञं कुर्यादित्याह । 'सूत्र-

म्—दर्भेषु दर्भपाणिः स्वाध्यायश्च यथाशक्त्यादावारभ्य वेदम्.—
 'व्याख्या'—दर्भेषु प्रशस्तदारुनिर्मितासनोपरि निहितेषु प्रागग्नेषु वा
 त्रिषु कुशेषु आसीनः प्राङ्मुख उपविश्योदङ्मुखो वा दर्भपाणिः दर्भपवि-
 त्रोपग्रहयुक्तौ पाणी यस्यासौ दर्भपाणिः स्वाध्यायं ब्रह्मयज्ञं यथाशक्ति
 शक्तिमनतिक्रम्य कुर्यात् । किं कृत्वा । आरभ्य उपक्रम्य । कं वेदं
 मन्त्रब्राह्मणात्मकम् । कुत आरभ्य । आदौ आदित इषेत्वोर्जेत्वेतदस्मादथ
 व्रतमुपैत्यन्नित्यस्माच्च । अत्र वेदमित्येकवचनादनेकवेदाध्ययनेऽप्येकं वेद-
 मारभ्य प्रतिदिनमुपयुपर्यध्ययनेन समाप्यान्यवेदमारभ्य तथैव समाप्याथ-
 र्वाङ्गिरसपुराणेतिहासादीन्यपि तथैवादित आरभ्यैवमेकैकं इत्येवं पाठान्तरं
 समाप्यापरमपरमारभ्य समापयेत् । न पुनर्यदृच्छया एकदेशम् । आदावा-
 रभ्येति नियमात् । वेदशब्दोऽत्राथर्वादेरप्युपलक्षणार्थः । यथाह—याज्ञ-
 वल्क्यः—वेदाथर्वपुराणानि सतिहासानि शक्तितः । जपयज्ञप्रसिद्ध्यर्थं
 विद्यां चाध्यात्मिकां जपेत् ॥ स चापि जपयज्ञः कालान्तरेऽपि क्रियते ।
 यश्च श्रुतिजपः प्रोक्तो ब्रह्मयज्ञस्तु स स्मृतः । स चार्वाक् तर्पणात्कार्य-
 पश्चाद्वा प्रातराहुते ॥ वैश्वदेवावसाने वा नान्यत्र क्षनिमित्तकात् ॥ पार-
 स्करगृह्यसूत्रे हरिहरभाष्ये कात्यायनः—'किञ्च'—न हन्तति
 न होमं च स्वाध्यायं पितृतर्पणम् । नैकः श्राद्धद्वयं कुर्यात्समाने-
 हनि कुत्रचित् ॥' तस्मात्प्रातर्होमानन्तरं वा तर्पणात्पूर्वं वा वैश्वदेवान्ते वा
 सकृद्ब्रह्मयज्ञं कुर्यादिति सिद्धम् ॥ एतद्वचनाभिप्रायेण वाजसनेय-
 ब्राह्मणाः द्विवारं 'वैश्वदेवं न कुर्वन्ति । तस्मात्तेषां प्रयोगेषु सङ्क-
 ल्पेषु वा सायंवैश्वदेवो नास्ति' इति बोध्यम् ॥

३५३. 'अथ सूर्योपस्थानप्रयोगः'—आचम्य प्राणानायम्य ॥
 'सङ्कल्पः'—अथ पूर्वोच्चारितवर्तमान एवंगुणविशेषेण विशि-
 ष्टायां शुभपुण्यतिथौ ममाऽत्मनः श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तफलप्राप्त्यर्थं
 श्रीसवितासूर्यनारायणप्रीत्यर्थं सूर्योपस्थानमहं करिष्ये । 'कुशप-
 वित्रधारणम्'—ॐ पुवित्रैस्यो वैष्णव्यौ सवितुर्वै- प-
 सुवऽउत्तपुनाम्म्यच्छिद्रेण पुवित्रेण सूर्यस्य रुशिमभिः ।

१० ॥ * * तस्य ते पुवित्रं पूतस्य यत्कामं पुने तच्छ-
 केयम् । ११ ॥ इति मन्त्रेण दक्षिणवामहस्तयोरनामिकयोः कुशपवित्र
 धार्ये । 'सूर्यपूजनम्'—ॐ उदुत्यञ्जातवेदसं० । २३ ॥
 सूर्यमुदीक्षन्—ॐ उदुत्यन्तमसं० । ३३ ॥ ॐ उदुत्य-
 ज्ञा० । ४३ ॥ ॐ चित्रन्देवानां० । ५३ ॥ ॐ तच्च-
 क्षुर्दे० । ६३ ॥ ॐ तत्संवितु० । ७३ ॥ 'अनुवाकः'—
 ॐ विज्जाट० । १७ ॥ 'पुरुषसूक्तम्'—ॐ सहस्रशी-
 र्षा० । १६ ॥ 'शिवमङ्गल्यः'—ॐ यज्जामतो० सुपारुथि-
 रथान्तम् ॥ ६ ॥ (एते मन्त्रा रुद्राध्याये द्रष्टव्याः) 'मण्डलब्रा-
 ह्मणम्'—ॐ यदेतन्मण्डलं तपति तन्महदुक्थन्ता
 ऽच्छुचऽसु ऋचां लोकोय यदेतदर्चिर्हीप्यते तन्महा-
 ब्रतं तानि सामानि स साम्नां लोकोय य ऽएषु ऽएत-
 स्मिन्मण्डले पुरुषां सोमिस्तानि यजूंषि स यजुषां
 लोकाऽ । १ ॥ सैषा ब्रुव्येव विद्या तपति तद्वैतदध्युवि-
 द्वां स आहुस्त्रयी वा ऽएषा विद्या तपतीति वाग्धेव
 तत्पश्यन्ती वृद्धति । २ ॥ सु ऽएषु ऽएव मृत्युर्बु ऽएष
 ऽएतस्मिन्मण्डले पुरुषोथैतदमृतं यदेतदर्चिर्हीप्यते तस्मा-
 न्मृत्युर्न म्रियते मृतर्ह्यनास्तस्मादु न हस्यते मृतर्ह्यनाऽ ।
 । ३ ॥ 'तदेव श्लोको भवति'—अन्तरं नृत्थोरमृ-
 तमित्यवरुं ह्येतन्मृत्थोरमृतम्मृत्यावमृतमाहितमित्ये-
 तस्मिन्नि पुरुष ऽएतन्मण्डलम्प्रतिष्ठितं तपति नृत्थु-
 र्ध्विस्वन्तं वस्त ऽदुत्थसौ वा ऽआदित्यो ध्रुवस्तानेषु
 तंहोरात्रे ध्रुवस्ते तुमेषु वस्ते सर्वतो ह्येनेन परिवृतो

(१) इति मन्त्रेण सूर्यं गन्धाक्षतपुष्पैः सम्पूज्य (२) दक्षिणवामपाण्योर्द्वौ द्वौ
 माग्रदर्भौ गन्धाक्षतश्चेतपुष्पतुलसीदलसहितौ कृत्वा पश्चादेते मन्त्राः पठनीयाः ॥

मृत्योरात्मा त्रिवस्वतीत्येतस्मिन्निह मुण्डल एतस्य पुरु-
षस्यात्मैतदेव श्लोको भवति । ४ ॥ तयोर्बुधा एतयोरु-
भयोरेतस्य चार्चिष एतस्य च पुरुषस्यैतन्मुण्डलं प्रति-
ष्ठा तस्मान्महदुक्थम्परस्मै न शूसेनेदेतां प्रतिष्ठां छिन्-
दाऽऽत्येतां ह स प्रतिष्ठां छिन्नेऽयो महदुक्थं परस्मै
शू सति तस्मादुक्थशंसम्भूयिष्ठं परिचक्षते प्रतिष्ठा छि-
न्नो हि भवतीत्यधिदेवतम् । ५ ॥ ‘अथाधियज्ञम्’—य-
देतन्मुण्डलं तुपत्ययः स रुक्मोय यदेतदर्चिर्हीप्यतऽइदं
तत्पुष्करपर्णमापो ह्येताऽआपः पुष्करपर्णमथ य एष
एतस्मिन्मुण्डले पुरुषो यमेव स योयुः हिरण्मयः पुरु-
षस्तदेतदेवैतत्रयः संस्कृत्येहोपधत्ते तद्यज्ञस्यैवानु म-
स्थापूर्वमुत्क्रामति तदेतमुप्येति य एष तुपति तस्मा-
दग्निन्नाद्रियेत परिहन्तुममुत्र ह्येष तदा भवतीत्यु ए-
वाधि यज्ञम् । ६ ॥ ‘अथाध्यात्मम्’ यदेतन्मुण्डलं
तुपति यश्चैव रुक्मऽइदं तच्छुक्लमक्षन्मथ यदेतदर्चिर्हीप्यते
यच्चैतत्पुष्करपर्णमिदं तत्कृष्णमक्षन्मथ य एष एतस्मि-
न्मुण्डले पुरुषो यश्चैव हिरण्मयः पुरुषो यमेव सयोयं
दक्षिणेक्षन्पुरुषः । ७ ॥ स एष एव लोकं पृणतामेव
सुवर्णमिरभि सम्पद्यते तस्यैतन्मिथुनं यो यः स श्रेक्षन्
पुरुषोर्द्ध्वमहै तदात्मनो यन्मिथुनं यदा वै सह मिथुने नाथ
सुवर्णं कृत्स्नः कृत्स्नतायै तद्यत्ते द्वे भवतो द्वन्द्वः हि
मिथुनम्प्रजननं तस्माद्दे द्वे लोकं पृणेऽउपधीयेत तस्मा-
दुद्धाभ्यां द्वाभ्यां चितिम्प्रणयन्ति । ८ ॥ स एष एवे-
न्द्रः । योयं दक्षिणेक्षन् पुरुषोयेयमिन्द्राणी ताभ्यां देवा

ऽएतां विधृतिमकुर्वन्नासिकान्तस्माज्जायाया अन्ते ना-
 श्रीयाद्वीर्यवान्हास्माज्जायते वीर्यवन्तमुह सा जनयति
 यस्या ऽअन्ते नाश्राति । ९ ॥ तदेतदेवव्रतं राजन्यब-
 न्धवो मनुष्याणामनुतमां गोपायन्ति तस्मादु तेषु वी-
 र्यवाज्जायते मृतवाका वयसां सा क्षिप्रश्येनं जनयति
 । १० ॥ तौ हृदयस्याकाशं प्रत्यवेत्य मिथुनीभवतस्तौ
 यदा मिथुनस्यान्तङ्गच्छतोथ है तत्पुरुषं स्वपिति तद्यथा
 हैवेदुम्मानुषस्य मिथुनस्यान्तङ्गत्वा संविदु ऽइव भवत्ये-
 वं हैवैतदसंविदु ऽइव भवति दैवुं ह्येतन्मिथुनम्पर-
 मो ह्यैव ऽआनन्दः । ११ ॥ तस्मादेवंवित्स्वप्यात् ॥
 ोक्थुं है ते ऽएव तदेवते मिथुनेन प्रियेण धाम्ना सु-
 मर्दयति तस्मादुह स्वपन्तं धुरेव न बोधयेन्नेदेते देव ते
 मिथुनीभवन्त्यौ हिनसान्तीति तस्मादु हैतत्सुखपुषं
 श्लेष्मणमिव मुखम्भवत्येते ऽएव तदेवते रेतं सिञ्चतस्त-
 स्माद्वेतसु ऽइदं सर्वं सम्भवति यदिदं किञ्च । १२ ॥
 सु ऽएषु ऽएव मृत्युः ॥ य ऽएषु एतस्मिन्मण्डले पुरुषो
 यश्चायन्दक्षिणेक्षन्पुरुषस्तस्य हैतस्य हृदये पादावतिह-
 तौ तौ हैतदाच्छिद्योत्क्रामति सु यदोत्क्रामत्यथ है-
 तत्पुरुषो म्रियते तस्मादु हैतन्प्रेतमाहुराच्छेद्यस्येति । १३ ॥
 एषु ऽउ ऽएव प्राणः । एषु हीमां सर्वां प्रजां प्रणयति
 तस्यैते प्राणां स्वाः सु यदा स्वपित्यथैनमेते प्राणां
 स्वा ऽअपियन्ति तस्मात्स्वाप्ययुं स्वाप्ययो ह वैतत्स्वप्न
 ऽइत्याचक्षते परोक्षन्परोक्षकामा हि देवाः । १४ ॥ सु-
 ऽएतैः सुप्तो न कस्य च न द्वेद न मुनसा सुहृत्पयति

नृञ्चाचान्नस्य रुसं विजानाति नृ प्राणेन गन्धं विजा-
 नाति न चक्षुषा पश्यति न श्रोत्रेण शृणोत्येतुं ह्येते
 तदापीता भवन्ति स एष एकः सन्प्रजासु बहुधा
 व्याविष्टस्मादेका सती लोकस्पृणा सर्वमग्निमनु विभ-
 वत्यथ यदेकऽएव तस्मादेकः । १५ ॥ तदाहुः । एको
 मृत्युर्बहुवदित्येकश्च बहुवश्चेति ह ब्रूयाद्यदिहासायमुत्र
 तेनैकोऽथ यदिह प्रजासु बहुधा व्याविष्टस्तेनो बहुवदं
 । १६ ॥ तदाहुः । अन्तिके मृत्युर्दूरा इत्यन्तिके च दूरे
 चेति ह ब्रूयाद्यदुहायमिहाध्यात्मन्तेनान्तिकेऽथ यदसाव-
 मुत्र ते नो दूरे । १७ ॥ तदेव श्लोको भवति । अन्ये भा-
 न्यपश्रितो रुसानां संक्षरेमृत इति यदेतन्मण्डलं तप-
 ति तदुन्नमथ य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः सोऽन्ता स
 एतस्मिन्नन्तेपश्रितो भातीत्यधिदेवतम् । १८ ॥ 'अ-
 याध्यात्मम्'—इदमेव शरीरमन्नमथ योऽयं दक्षिणेक्ष-
 न्पुरुषः सोऽन्ता स एतस्मिन्नन्तेपश्रितो भाति । १९ ॥
 तमेतमग्निरित्यध्वर्युव उपासते । यजुरित्येष हीदः
 सर्वं युनक्ति सामेति छन्दोगा एतस्मिन्हीदः सर्वं
 समानमुक्थमिति बह्वृचाऽ एष हीदः सर्वमुत्थापयति
 यातुरिति यातुविद एतेन हीदः सर्वं यतं द्विषमिति
 सर्पः सर्पः इति सर्पविद उर्गिति देवा रयिरिति
 मनुष्या मायेत्यसुराः स्वधेति पितरो देवजन इति देव-
 जनविदो रूपमिति गन्धर्वा गन्ध इत्यप्सरसस्तं यथा
 यथोपासते तदेव भवति तद्वैनान भूत्वावति तस्मादे-
 नमेवंवित्सुर्वैरुवैतरूपासीत सर्वं हैतुज्जवति सर्वं

हैनमेतद्भूत्वाऽवति । २० ॥ सु ऽएषु त्रीष्टकोग्निर्च-
गेका यजुरेका सामैका तद्याङ्गाञ्चात्रर्चोपदधाति रुक्म-
ऽएव तस्या ऽआयुतनमुथ यां यजुषा पुरुष ऽएव तस्या
ऽआयुतनमुथ या१० साम्ना पुष्करपर्णमेव तस्या ऽआयु-
तनमेवं त्रीष्टकं । २१ ॥ ते वा ऽएतेऽउभेऽएषु च रुक्म-
ऽएतच्च पुष्करपर्णमेतम्पुरुषमुपीत ऽउभे ह्यक्सामे यजु-
रपीत ऽएवम्बुकेष्टकं । २२ ॥ सु ऽएषु ऽएव मृत्युं

ऽएषु ऽएतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं दुक्षिणेक्षन्पुरु-
षं सु ऽएषु ऽएवंविद ऽआत्मा भवति सु यदेवंविद-
स्माँल्लोकात्प्रैत्यथैतमेवात्मानमभि सम्भवति सोमृतो
भवति मृत्युर्ह्यस्यात्मा भवति ॥ २३ ॥ तेन वा ऽइदमग्रे
सदासीन्नैव सुदासीत् ॥ मण्डलब्राह्मणम् ॥

‘तदाहुः’—किञ्छन्दः का देवताग्नेः शिर ऽइति
गायत्रीछन्दोऽग्निदेवता शिरः । १ ॥ किञ्छन्दः
का देवता ग्रीवा ऽइत्युष्णिक् छन्दः सवितृदेवता
ग्रीवा । २ ॥ किञ्छन्दः का देवतानूकमिति बृहती-
छन्दो बृहस्पतिदेवतानूकम् । ३ ॥ किञ्छन्दः का दे-
वता पक्षाविति बृहद्रथन्तरे छन्दो द्यावापृथिवीदेवते
पक्षौ । ४ ॥ किञ्छन्दः का देवता मध्यमिति त्रिष्टुप्
छन्दो इन्द्रो देवता मध्यम् । ५ ॥ किञ्छन्दः का दे-
वता श्रोणी ऽइति जुगतीछन्दोऽआदित्यो देवता श्रोणी
। ६ ॥ किञ्छन्दः का देवता यस्मादिदं प्राणाद्वेतः सि-
द्ध्यत ऽइत्यतिच्छन्दश्छन्दः प्रजापतिर्देवता । ७ ॥
किञ्छन्दः का देवता योयमुवाङ् प्राणोऽइति यज्ञाय-

ज्ञियं छन्दो वैश्वानरो देवता । ८ ॥ किञ्छन्दः का
 देवतोरू ऽइत्यनुष्टुप् छन्दो द्विश्वेदेवा देवतोरू । ९ ॥
 किञ्छन्दः का देवताष्ठीवन्ताविति पङ्क्तिश्छन्दो मरु-
 तो देवताष्ठीवन्तौ । १० ॥ किञ्छन्दः का देवता प्र-
 तिष्ठेऽइति द्विपदाछन्दो द्विष्णुदेवता प्रतिष्ठे ॥ ११ ॥
 किञ्छन्दः का देवता प्राणाऽइति विश्वन्दः छन्दो
 द्वायुदेवता प्राणाः । १२ ॥ किञ्छन्दः का देवतोना-
 तिरिक्तानीति न्यूनाक्षराछन्दः ऽआपो देवतोनातिरि-
 क्तानि सैषात्मविद्यैवैतन्मयो हैवैता देवता ऽएतमात्मा-
 नमभि सम्भवति न हात्रान्यालोक्यता या ऽआशीरस्ति
 । १३ ॥ धीरो ह शातपर्णेयः ॥ ब्राह्मणम् ॥

ॐ त्रयं वा ऽइदन्नामरूपं कर्म तेषान्नाम्नां वा-
 गित्येतदेषामुक्थमतो हि सर्वाणि नामान्युत्तिष्ठन्त्ये-
 तदेषां सामैतद्धि सर्वैर्नामभिः सममेतदेषां ब्रह्मैतद्धि
 सर्वाणि नामानि विभर्ति । १ ॥ ‘अथ रूपाणाम्’—
 चुक्षुरित्येतदेषामुक्थमतो हि सर्वाणि रूपाण्युत्तिष्ठन्त्ये-
 तदेषां सामैतद्धि सर्वै रूपाः सममेतदेषां ब्रह्मैतद्धि स-
 र्वाणि रूपाणि विभर्ति । २ ॥ ‘अथ कर्मणाम्’—आ-
 त्मेत्येतदेषामुक्थमतो हि सर्वाणि कर्माण्युत्तिष्ठन्त्येतदे-
 षां सामैतद्धि सर्वैः कर्मभिः सममेतदेषां ब्रह्मैतद्धि
 सर्वाणि कर्माणि विभर्ति तदेतत्त्रयं सदेकमयमात्मा-
 त्मा ऽएकं सन्नेतत्त्रयं तदेतदमृतं सत्येन छन्नं प्राणो
 वा ऽअमृतं नामरूपे सत्यन्ताभ्यामयं प्राणश्छन्नः ।
 ‘ब्राह्मणम्’ । ३ ॥ ‘दृप्तवालाकिर्हानूचानो गार्ग्य

ऽआस'-भूमिरन्तरिक्षं द्यौरिति । अष्टावक्षराण्यष्टाक्ष-
 रं ह वा ऽएकम् । गायत्र्यै पदमेनदुहास्या ऽएतत्स या-
 वदेषु लोकेषु तावद्ध जयति योस्या ऽएतदेवं पदं वेद
 ॥ १ ॥ ऋचो यजूंषि सामानीत्यष्टावक्षराण्यष्टाक्षरं
 ह वा ऽएकं गायत्र्यै पदमेतदुहैवास्या ऽएतत्स याव-
 तीयं त्रयी विद्या तावद्ध जयति योस्या एतदेवं पदं वेद
 । २ ॥ प्राणोऽपानो व्यान इत्यष्टावक्षराण्यष्टाक्षरं ह
 वा एकं गायत्र्यै पदमेतदुहैवास्या ऽएतत्स यावदिदं
 प्राणि तावद्ध जयति योस्या ऽएतदेवं पदं वेद । ३ ॥ अ-
 थास्या ऽएतदेव तुरीयं दर्शतुं पदं परोरजा य एव तपति
 यद्वै चतुर्थं तत्तुरीयं दर्शतुं पदमिति ददृश इव ह्येष प-
 रोरजा इति सर्वमु ह्येष रज उपर्युपरि तपत्येव
 हैव श्रिया यशसा तपति योस्या ऽएतदेवं पदं वेद ।
 । ४ ॥ सैषा गायत्र्येतस्मिस्तुरीये दर्शते पदे परोरजसि
 प्रतिष्ठिता । तद्वै तत्सत्ये प्रतिष्ठिता चक्षुर्वै सत्यं चक्षुर्हि वै-
 सत्यं तस्माद्यदिदानीन्द्वौ विवदमानावेयातामहमद्रा-
 क्षमहमश्रौषमिति य एव ब्रूयादहमद्राक्षमिति तस्मा
 ऽएव श्रद्धध्याम । ५ ॥ तद्वै तत्सत्यं बले प्रतिष्ठितम् ।
 प्राणो वै बलं तत्प्राणं प्रतिष्ठितं तस्मादाहुर्वलं सत्या-
 दोजीय ऽएत्येवम्वेषा गायत्र्यध्यात्मं प्रतिष्ठिता । ६ ॥
 'सा हैषा गयास्तत्रे'—प्राणा वै गयास्तत्प्राणास्तत्रे-
 तद्यज्ञांस्तत्रे तस्मान्नायत्री नाम स यामेवाममन्वाहै-
 षैव सा स यस्मा ऽअन्वाह तस्य प्राणांस्त्रायते । ७ ॥
 'ताहैके'—सावित्रीमनुष्टुभमन्वाहुर्वागनुष्टुबेतद्वाचम-

नुब्रूम ऽइति न तथा कुर्याद्वायत्रीमेवानुब्रूयाद्यदिह
 वा ऽअपि ब्रह्मीव प्रतिगृह्णाति न हैव तद्वायत्र्या ऽए-
 कञ्च न पदं प्रति । ८ ॥ स य ऽइमाँस्त्रीह्यौकान्पूर्णा-
 न्प्रतिगृह्णीयात् । सोस्या ऽएतत्प्रथमम्पदमाप्नुयादथ
 यावतीधं त्रयी विद्या यस्तावत्प्रतिगृह्णीयात्सोस्या ऽए-
 तद्वितीयम्पदमाप्नुयादथ यावदिदं प्राणि यस्तावत्प्रति-
 गृह्णीयात्सोस्या ऽएतत्तृतीयम्पदमाप्नुयादथास्या ऽए-
 तदेव तुरीयं दर्शतुं पदं परोरजा य ऽएष तपति नैव केन
 चनाप्यं कुत ऽउ एतावत्प्रतिगृह्णीयात् । ९ ॥ 'तस्या
 उपस्थानम्'—(उक्त्या)—गायत्र्यस्येकपदी द्विपदी त्रि-
 पदी चतुष्पद्यपदसि नहि पद्यसे । नमस्ते तुरीयाय
 दर्शताय पदाय परोरजसे सावदोमाप्रापदिति यं हि-
 प्यादसावस्मै कामो मा समर्द्धीति वा न हैवास्मै सका-
 मऽ समृध्यते यस्मा ऽएवमुपतिष्ठतेहमदऽ प्रापमिति
 वा । १० ॥ 'एतद्वै तज्जनको वैदेहो बुडिलमाश्रत-
 राश्विमुवाच—यन्नु होतद्वायत्री विद्वब्रूयाऽअथ कथं
 हस्तीभूतो बहसीति मुखं ह्यस्याऽ सम्भ्राण्ण द्विदा च
 करोति होवाच । ११ ॥ तस्याऽअग्निरेव मुखम् । यदि
 ह वा अपि ब्रह्मी वाग्नावभ्यादधति सर्वमेव तत्सुदह-
 त्येव ह वैवं विद्यद्यपि ब्रह्मीव पापं करोति सर्वमेव
 तत्संसाय शुद्धऽपूतो जरोऽऽमृतऽसम्भवति ॥ १२ ॥ ब्रा-
 ह्मणम् ॥ श्वेतकेतुर्ह वाऽआरुणेयऽ प्रदक्षिणीकृत्य नम-
 स्कृत्योपविशेत् ॥ १३ ॥ इति मण्डलब्राह्मणम् ॥ (पाण्योर्गृहीत-
 कुशानां कुशपवित्रयोश्च पूर्वस्यां दिशि त्यागः कर्तव्यः) ॥ अर्पणम्—
 अनेन यथाशक्त्या कृतेन सूर्योपस्थानकर्मणा श्रीभगवान् सविता

सूर्यनारायणः प्रीयतां न मम ॥ ॐ तत्सद्ब्रह्मार्पणमस्तु ॥ इति सूर्योपस्थानप्रयोगः ॥

३५४. अथ 'ब्रह्मयज्ञप्रयोगः'—(सूर्योपस्थानानन्तरं प्रदक्षिणीकृत्य नमस्कृत्योपविशेत् । दर्भेषूपविश्य दर्भपाणिर्भूत्वा स्वाध्यायं च यथाशक्त्या-
दावारभ्य वेदम्) आचम्य प्राणानायम्य ॥ 'कुशपवित्रधारणम्'—
ॐ पवित्रेस्यो वैष्णव्यौ सवितुर्वैः प्रसवंऽउरुपुना-
म्यच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रुश्मिभिः । १२ ॥ * *

तस्य ते पवित्रपते पवित्रपूतस्य यत्कामः पुने तच्छक्यम्
११ ॥ 'सङ्कल्पः'—अथ पूर्वोच्चारितएवंगुणविशेषणविशिष्टायां
शुभपुण्यतिथौ ममाऽत्मनः श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तफलप्राप्त्यर्थं ॐ
तत्सत् परमेश्वरप्रीत्यर्थं यथाशक्ति ब्रह्मयज्ञेनाऽहं यक्ष्ये । अथातो
ब्रह्मयज्ञं व्याख्यास्यामः—द्वितीयसङ्कल्पः—इपेत्वादिषु मन्त्रेषु खं
ब्रह्मान्तेषु दशप्रणवमहिनेषु याः क्रियास्तत्र विवस्वानृपिः प्रजाप-
तिर्देवता । सर्वाणि छन्दांसि सर्वाणि सामानि प्रतिलिङ्गोक्ता
देवता । ब्रह्मयज्ञे विनियोगः ॥ ब्रह्मयज्ञारम्भे यथाविधि स्नात्वा
छन्दः पुरुषः शरीरं न्यसेत् । तिर्यग्विलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नः छन्दः
पुरुषस्य च ॥ 'न्यासाः'—ॐ गौतमभरद्वाजाभ्यां नमः—
नेत्रयोः । ॐ विश्वामित्रजमदग्निभ्यां नमः—श्रोत्रयोः । ॐ वसि-
ष्ठकश्यपाभ्यां नमः—नासिकयोः । ॐ अत्रये नमः—वाचि । ॐ
गायत्र्यग्निभ्यां नमः—शिरसि । ॐ उष्णिक्सवितुभ्यां नमः—
ग्रीवायाम् । ॐ बृहतीबृहस्पतिभ्यां नमः—अनुके (हनौ) । ॐ
बृहद्रथन्तर्यामापृथिवीभ्यां नमः—बाह्वोः । ॐ त्रिष्टुबिन्द्राभ्यां न-
मः—नाभौ । ॐ जगत्यादित्याभ्यां नमः—श्रोण्योः । ॐ अतिच्छन्दा-
प्रजापतिभ्यां नमः—लिङ्गे । ॐ यज्ञायज्ञियवैश्वानराभ्यां नमः—
गुदे । ॐ अनुष्टुप्बिष्वेभ्यो देवेभ्यो नमः—ऊर्वोः । ॐ पङ्क्तिमरु-
द्भ्यो नमः—जान्वोः । ॐ द्विपदाविष्णुभ्यां नमः—पादयोः ।

(१) इति देवपूजाप्रयोगे दर्शितक्रमेण 'आचमनप्राणायामादि' कुर्यात् ॥ (२) इति
मन्त्रेण दक्षिणानामिकायां कुशपवित्रं धृत्वा ॥

ॐ विच्छन्दावायुभ्यां नमः—नासापुटस्थप्राणेषु । ॐ न्यूनाक्षराछ-
न्दोभ्यो नमः—सर्वाङ्गेषु ॥ एवमेवाङ्गानि योजयित्वा वेदमयः
सम्पद्यते । [न कुतश्चिद्भयं विन्दते । शापानुग्रहसामर्थ्यं ब्राह्मं तेजश्च
वर्द्धते । स्वर्गलोकं परं साधनम् । धर्मार्थकाममोक्षस्य च । तस्य दारिद्र्यदुः-
खशोकरोगभयं न भवति । ऋषिर्देवता छन्दाऽसि विदित्वा । ऋज्यो
यजुर्मयः साममयोऽथर्वमयोऽमृतमयो विष्णुरिदं कात्यायनस्य च ॥]
ॐ भूर्भुवः स्वः तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धियो नो ज्ञानं प्रचोद ॥ २ ॥ ॐ हुंवेत्त्वोर्जं
त्वा वायवस्तथ देवो वः सविता प्राप्स्यतु श्रेष्ठतमायु-
कर्मणः ॥ आप्यायच्च मग्ध्याऽइन्द्राय भागम्पुजावतीर-
नमीवा ॥ अयस्ममा मा वस्तेन ॥ ईशत माघशः सो
ध्रुवाऽअस्मिन्गोपतौ स्यात ब्रह्मीर्यजमानस्य पशून्पा-
हि । ३ ॥ वसोऽपवित्रम् ॥ हिरण्येन पात्रेण । सत्यस्याऽ-
पिहितम्मुखम् । योसावादित्ये पुरुषः सोसावहम् । ४ ॥
ॐ ३ म । खम्ब्रह्म । व्रतमुपैरुयन्तरेणाहवनीयञ्च गार्ह-
पत्यञ्च प्राङ्निष्ठन्नपऽउपस्पृशति । तद्यदपऽउपस्पृशत्य-
मध्यो वै पुरुषो यदनृतम्बदति तेन पुतिरन्तरतो मेध्या-
वाऽआपो मेधयो भूत्वा व्रतमुपायानीति पवित्रम् वा
ऽआपऽपवित्रपूतो व्रतमुपायानीति तस्माद्वाऽअपऽउप-
स्पृशति । १ ॥ सोऽग्निमेवाभीक्ष्माणो व्रतमुपैति ॥ [ॐ
पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदुच्यते । पूर्णस्य पूर्णमा-
दाय पूर्णमेवावशिष्यते । ॐ खं ब्रह्म । ॐ खं पुराणम्
ॐ वायुरेव खमिति हस्माह कौरव्यायणीपुत्रो वेदं यं
ब्राह्मणा विदुर्वेदेन न यद्वेदितव्यम्] ॥ ॐ प्राश्नीपुत्रादासु-

(१) एते मन्त्राः खरपूर्वकं पठनीया इति केषाञ्चिन्मते । परं च हलायुधः—
एवं सति प्राङ्मुखः प्राग्रेषु कुशेष्पविद्यं वामहस्ततले कुशपवित्रे (द्वौ दर्भौ) कृत्वा तदु-
परि दक्षिणहस्तमधो मुखं कृत्वा ॐकारपूर्विकां गायत्रीं तथा चतुरो वेदादीन्
पठेत् ॥ (२) इदं यजुर्वेदोपलक्षणम् ॥

रिवासिनऽं प्राश्नीपुत्रऽं आसुरायणादासुरायणऽं आसुरे-
 रासुरिर्याज्ञवल्क्याद्याज्ञवल्क्यऽं उद्दालकादुद्दालकोऽं रु-
 णादुरुणऽं उपवेशेरुपवेशिः कुश्रेऽं कुश्रिर्वाजश्रवसो वा-
 जश्रुवा जिह्वावतो बाध्योगाज्जिह्वावान् बाध्योगोऽं सि-
 ताद्वार्षगणादसितो वार्षगणो हरितात् कुश्यपाद्धुरितऽं
 कुश्यपऽं शिल्पात्कुश्यपाच्छिल्पऽं कुश्यपऽं कुश्यपान्नै-
 ध्रुवेऽं कुश्यपो नैध्रुविर्वाचो वागम्भिण्याऽं अम्भिण्या-
 दित्यादादित्यानीमानि शुक्लानि यजूंषि वाजसने-
 येन याज्ञवल्क्येनाख्यायन्ते । २ ॥ (इत्युक्तं बृहदारण्योपनिषदि) ॥
 ॐ अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् । होतारं
 रन्तुधातमम् । ५ ॥ ॐ अग्नेऽआयाहि वीतये गृणानो ह-
 व्यदातये । निहोता सत्सि बर्हिषि । २ ॥ ॐ शन्नो देवी-
 रुभिष्ट्वयऽं आपो भवन्तु पीतये । शं योरुभिस्तवन्तु नऽं ।
 ६ ॥ 'चतुर्वेदानन्तरं अङ्गानि पठेत्'—अथानुवाकान्वक्ष्यामि ।
 मण्डलं दक्षिणमक्षिहृदयम् । अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामि । अथातोऽधि-
 कारः फलयुक्तानि कर्माणि । अथातो गृह्यस्थालीपाकानां कर्म ।
 वृद्धिरादैच् । समाम्नायः समाम्नातः । मयरसतजभनलगसंमितम् ।
 पञ्चसंवत्सरमयं युगाध्यक्षम् । गौः ग्मा । अथातो धर्मजिज्ञासा ।
 अथातो ब्रह्मजिज्ञासा । योगीश्वरं याज्ञवल्क्यं । नारायणं नमस्कृत्य
 इति विद्यातपोयोनिरथोनिर्विण्णुसीडितः । वाग्यज्ञेनार्चितो देवः
 प्रीयतां मे जनार्दनः । (एवं ब्रह्मयज्ञं विधाय पाण्योर्गृहीतकुशानां कु-
 शपवित्रस्य च उत्तरस्यां त्यागं कुर्यात्) 'अर्पणम्'—अनेन ब्रह्मयज्ञा-
 ख्येन कर्मणा श्रीभगवान्परमेश्वरः प्रीयतां न मम ॥ ॐ तत्सद्ब्रह्मा-
 र्पणमस्तु ॥ यस्य स्मृत्या० इति ब्रह्मयज्ञप्रयोगः ॥

(१) इदं ऋग्वेदोपलक्षणम् ॥ (२) इदं सामवेदोपलक्षणम् ॥ (३) इदं अथर्व-
 वेदोपलक्षणम् ॥

३५५. केचित्तु ब्रह्मयज्ञं तर्पणं चैकतन्त्रेण कुर्वन्ति तत्र सङ्कल्पाऽर्पणे यथा—आचमनप्राणायामानन्तरं—‘सङ्कल्पः’—अद्य पूर्वोच्चारित एवं-गुणविशेषणविशिष्टायां शुभपुण्यतिथौ ममाऽत्मनः श्रुतिस्मृतिपुरा-णोक्तफलप्राप्त्यर्थं ब्रह्मयज्ञपूर्वकं देवऋषिभ्योऽर्पयितुं तर्पणमहं करि-ष्ये ॥ ‘अर्पणम्’—अनेन ब्रह्मयज्ञपूर्वकं देवर्षिभ्योऽर्पयितुं तर्पणा-रूपेण कर्मणा देवादिस्वरूपी भगवान्परमेश्वरः प्रीयतां न मम । ॐ तत्सद्ब्रह्माप्यर्पणमस्तु ॥

३५६. ‘तर्पणम्.’ कात्यायनपरिशिष्टे सूत्रे—ततस्तर्पयेद्ब्रह्माणं पूर्वं विष्णुं रुद्रं प्रजापतिं देवांश्छन्दांसि वेदानृषीन्पुराणाचार्यान्ग-न्धर्वानितराचार्यान्संवत्सरं सावयवं देवीरप्सरसो देवानुरगान्नागा-न्सागरान्यर्षतान्सरितो मनुष्यान्यक्षान् रक्षांसि पिशाचान्सुपर्णा-न्भूतानि पशून्वनस्पतीनोषधीर्भूतग्रामश्चतुर्विधस्तृप्त्यामित्योङ्कारपूर्वं ॥ ततो निवीती मनुष्यान्सनकः सनन्दनः सनातनं कपिलमासुरिं वोढुं पञ्चशिखम् ॥ ततोऽपसव्यं तिलमिश्रं कव्यवाडनलः सोमं यममर्यमणमग्निष्वात्तान्सोमपो बर्हिषदो यमाँश्चैके ॥ यमाय धर्मरा-जाय मृत्यवे चान्तकाय च । वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च । औदुम्बराय दध्नाय नीलाय परमेष्ठिने । वृकोदराय चित्राय चित्र-गुप्ताय वै नमः ॥ इत्येकैकस्य तिलैर्मिश्रांस्त्रींस्त्रीन्दद्याज्जलाञ्जलीन् । यावज्जीवकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यतीति ॥ जीवन्पितृकोप्येतानन्या-श्चेतरऽऽदीरतामङ्गिरसऽआयन्तुनऽऊर्जं वहन्ती पितृभ्यो येचेह मधुवाताऽइति व्युचं जपन्प्रसिञ्चेत्तृप्यध्वमिति त्रिर्नमो वऽइत्युक्त्वा मातामहानां चैवं गुरुशिष्यत्विग्ज्ञातिबान्धवा न तर्पिता देहाद्बुधिरं पिबन्ति वासो निष्पीड्याचम्य ॥ अदृश्रमस्य हः सऽइत्युपस्थाय प्रदक्षि-णीकृत्य दिशश्च देवताश्च नमस्कृत्योपविश्य ब्रह्माग्निपृथिव्योषधी-र्वाग्वाचस्पतिर्विष्णुर्महद्भ्योऽपांपतये वरुणाय नमऽइति संवर्च-सेति मुखं विमृष्टे देवा गातुविदऽइति विसर्जयेत् ॥ ‘कात्यायनत्रि-कण्डिकासूत्रे हरिहरभाष्ये’—ततः किं कुर्यादित्यत आह—सू-त्रम्—‘ततस्तर्पयेद्ब्रह्माणं पूर्वमित्यादि’ । व्याख्या—ततस्तर्पयेत्स्वीग-येत् । ब्रह्माणं कथं पूर्वं आदौ केषां विष्णुमित्यादीनां भूतग्रामान्तानां दे-

वतानाम् । अत्र तर्पयेद्ब्रह्माणमिति तर्पणक्रियायाः कर्म भूतान्ब्रह्मादीनुद्देश्यत्वेन द्वितीययाभिधाय भूतग्रामश्चतुर्विधस्तृप्यतामिति प्रथमया प्रयोगमाचार्यो दर्शयति । ततश्च ब्रह्मा तृप्यतामित्येवं तर्पणप्रयोगः । सूत्रम्—‘**ॐकारपूर्वमिति**’ । व्याख्या—ॐकारपूर्वं यथा स्यात्तथा ब्रह्मादीन्देवांस्तर्पयेत् । सूत्रम्—‘**ततो निवीती मनुष्यान्**’ । व्याख्या—ततो देवतर्पणानन्तरं ‘निवीती’ कण्ठसंयुक्तब्रह्मसूत्रः सन् मनुष्यान्दिव्यान्मानवांस्तर्पयेदिति पूर्वोक्तेनाख्यातेनानुषङ्गः । के ते मनुष्या इत्यपेक्षायामाह । सनकं चेत्यादिना श्लोकेन सत । सूत्रम्—‘**ततोऽपसव्यं तिलमिश्रम्**’ । व्याख्या—ततो मनुष्यतर्पणानन्तरमपसव्यं प्राचीनावीती भूत्वा तिलमिश्रं तिलैः संयुक्तं जलं गृहीत्वा तर्पयेदिति सम्बन्धः । कांस्तर्पयेदित्यत आह । कव्यवाहनल इत्यादिना बर्हिषद इत्यन्तेन सूत्रेण पठितान् । तत्र कव्यं हविर्वेहतीति कव्यवाद् । अनलोऽग्निः कव्यवाद् चासावनलश्चेति कव्यवाहनलस्तम् । अत्र केचित्कव्यवाहम् अनलं चेति द्वौ देवौ मन्यन्ते । अनलोऽग्नौ नले राज्ञि पितृदेवे कपीश्वर इति विश्वप्रकाशदर्शनात् ॥ तदयुक्तम् ‘हव्यवाहनो’ वै—देवानां ‘कव्यवाहनः’—पितृणामिति श्रुतेः कव्यवाद्गुणविशिष्टोऽनलः पितृगणान्तर्गत इति कव्यवाहनल एकैव देवता । सूत्रम्—‘**यमांश्चैके**’ । व्याख्या—एके आचार्याः यमांश्च तर्पयेदित्याहुः । तद्यथा—यमाय धर्मेराजायेत्येवमादिनोक्तम् । पितृतर्पणाञ्जलिसंख्यामाह । सूत्रम्—‘**एकैकस्य तिलैर्मिश्रांस्त्रींस्त्रीन्दद्याज्जलाञ्जलीन्**’ । यावज्जीवकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति’ । व्याख्या—एकैकस्य प्रत्येकं कव्यवाहनलादेस्तिलैः कृष्णैर्मिश्रान्संयुक्तांस्त्रींस्त्रींस्त्रित्वसंख्योपेतान् जलाञ्जलीञ्जलेन पूर्णा अञ्जलयो जलाञ्जलयस्तान् । अस्य तर्पणस्य नित्यत्वेऽप्यानुषङ्गिकं फलमाह । यावज्जीवकृतं जन्मत आरभ्य यावत्तर्पणदिनं कृतमाचरितं पापं अशुभं कर्म तत्क्षणादेव तर्पणसमाप्त्यनन्तरमेव नश्यति क्षीयते । सूत्रम्—‘**जीवत्पितृकोऽप्येतानन्यांश्चेतरः**’ । व्याख्या—जीवन् विद्यमानः पिता जनको यस्य सोऽपि एतान्पूर्वोक्तान्ब्रह्मादींश्चित्रगुप्तान्तांस्तर्पयेदिति गतेन सम्बन्धः । अत्र जीवत्पितृकोऽप्येतानिति वदता सूत्रकारेणैतच्छब्देन ब्रह्मादिचित्रगुप्तान्ताः परिसंख्यातास्तानेव जीवत्पितृक एतानेव तर्पयेत् न त्वन्यान् । पितृव्यमातृमातामहादीन् । एवार्थेऽपि । अन्यांश्चेतर इति प्रमीतपितृकस्यैवान्यतरविधानात् । यत्तु स्मृत्यन्तरम् येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात्सुतः स्वयमिति तत् पतितसंन्यासिजीवत्पितृकविषयम् । ब्राह्मणा-

दिषु विशेषस्मरणात् । इतरो जीवत्पितृकादन्यः मृतपितृकः अन्यानेतेभ्योऽपरान्पित्रादीर्ह्यर्ह्यर्ह्यश्चकारादेतान्ब्रह्मादींश्चित्रगुप्तान्तांस्तर्पयेदिति सम्बन्धः । तर्पणवाक्यानि तत्प्रयोगे लिख्यन्ते । ततो मृतपितृपितामहप्रपितामहांश्च तर्पयित्वा प्रसेकाख्यं कर्म कथं कुर्यादित्याह । सूत्रम्—‘उदीरतामङ्गिरसऽआयन्तुनऽऊर्जं वहन्ती पितृभ्यो येचेह मधुवाताऽइति तृचं जपन् प्रसिञ्चेत्’ । व्याख्या—उदीरतामित्यादि प्रतीकोक्ताः षट्चः मधुवाता इति तृच एवं नवर्चो जपन् उपांशु खरेण पठन्प्रसिञ्चेत् । अञ्जलिभृता अपः प्रसिञ्चेत् । पितृतीर्थेन तर्पणजलाधिकरणे प्रक्षिपेत् । तृप्यध्वमिति त्रिः । तथा तृप्यध्वमिति प्रतिसेकमुक्त्वा त्रिः प्रसिञ्चेत् । अत्र केचिदुदीरतामित्यादिकानां ऋचां पित्रादितर्पणे जलदानकरणत्वं मन्यन्ते तदसाम्प्रतम् । सूत्रार्थपर्यालोचनेन करणतयाऽप्रतीतेः कथं जपन्प्रसिञ्चेदित्यत्र जपन्निति शतृप्रत्ययेन मन्त्रं जपता सता सततं जलप्रसेकः कार्य इति हि सूत्रालतीयते । तोयकरणत्वे तु मन्त्रान्तैः कर्मादिः सन्निपात्येति परिभाषया मन्त्रे समाप्ते अञ्जलिर्देयः । तथा सति जपशब्दस्य शतृप्रत्ययस्य चाऽनर्थक्यप्रसङ्गः । प्रसेकशब्दस्य दानार्थताकल्पना च तस्मात्प्रसेकाख्यमिदं कर्मान्तरम् । तथा च योगियाज्ञवल्क्यः । ‘पितृन्ध्यायन्प्रसिञ्चेद्वै जपमन्त्रान्यथाक्रममिति’ । तूष्णीं मात्रादीनां प्रसेकनिगमनम् । सूत्रम्—‘नमो व इत्युक्त्वा मातामहानां चैवं गुरुशिष्यविग्ज्ञातिबान्धवान् व्याख्या—नमो वः पितरो रसायेत्यादीन्यष्ट यजूष्ट्युक्त्वा पठित्वा मातामहानां मातुः पितृपितामहप्रपितामहानां च । एवमेकैकस्य तिलमिश्राञ्जलित्रयेण तर्पणं कृत्वा । गुर्वीचार्यादयोऽपि एकैकाञ्जलिना तर्प्याः । अत्र गुरुं मन्त्रोपदेशारमाचार्यमुपनयनपूर्वकं वेदाध्यापकमित्यर्थः । शिष्यं विद्यार्थिनं गुरुकुलवासिनं ऋत्विजो याजकान् ज्ञातीन् पितृव्यभ्रात्रादिसपिण्डान्समोत्रान् । मातुलेयपितृपुत्रस्येयादींस्तथैव दत्तनुवर्तिते मातृसख्यादीन् । सूत्रम्—‘अतर्पिता देहाद्गुधिरं पिबन्ति’ । व्याख्या—एते पूर्वोक्ता ब्रह्मादयोऽतर्पिताः सन्तो देहात् अनर्पयिताः शरीराद्गुधिरं पिबन्ति । तर्पणस्याकरणप्रत्यवायाद्देहगुधिरशोषो भवतीत्यर्थः । एतदनेष्टापत्तिवचनं तर्पणस्वावश्यकरणीयत्वज्ञापनार्थम् । सूत्रम्—‘वासो निष्पीड्याचम्य’ । व्याख्या—एवं तर्पणं विधाय तदन्ते स्थले वासो वस्त्रं भूमौ निष्पीड्य पीडयित्वा पूर्ववदाचामेत् । निष्पीडयति यः पूर्वं स्नानवस्त्रमतर्पिताः । निराशाः पितरो यान्ति शपं दत्त्वा सुदारुणम् । द्वादश्यां पञ्चदश्यां च सङ्क्रान्तौ

श्राद्धवासरे । वस्त्रं निष्पीडयेन्नैव न च क्षारेण योजयेत् (एतच्च तर्पणं प्रातःस्नानानन्तरं प्रातः कार्यम् । मध्याह्ने स्नानं न कृतं चेत्तदाऽपराह्णादिषु स्नानं कृत्वा कुर्यात् । पूर्वोह्ने वै देवानां मध्यन्दिने मनुष्याणामपराह्णः पितृणामिति त्रिस्तर्पणव्यतिरिक्तविषया । प्रातश्चेत्तर्पणं कृतं तर्हि मध्याह्नादिषु न कर्तव्यमेव ॥ स्नानाङ्गतर्पणं वैधस्नानानन्तरं कार्यम्) ॥

३५७. 'तर्पणे उपवीतधारणप्रकारः'. औशनसस्मृतौ—उपवीतं वामबाहुं सव्यं बाहुसमन्वितम् । उपवीतं भवेन्नित्यं निवीतं कर्णलम्बनम् ॥ सव्यबाहुं समुद्धृत्य दक्षिणेन धृत्वा द्विजाः । 'प्राचीनावीत'मेत्युक्तं पित्र्ये कर्मणि धारयेत् ॥ उपवीती भवेन्नित्यं विविरेष सनातनः ॥

३५८. 'तर्पणादौ पितृणामनुक्रमः'. सङ्ग्रहे—ताताम्बात्रितयं सप्तजननी मानामहादितयं सस्त्रि स्त्रीतनयादि तातजननीस्त्रातरः सस्त्रियः । ताताम्बाऽत्मभगिन्यपत्यश्वयुग्जायापिता सहस्रः शिष्याप्ताः पितरो महालयविधौ तार्थे तथा तर्पणं ॥

३५९. 'एकोत्तरशतकुलानि'. स्मृत्यन्तरे—चतुर्विंशतिर्विंशतिश्च षोडश द्वादशानिह । रुद्रा दश वसुश्चैव कुलमेकोत्तरं शतम् ॥

३६०. 'सप्तगोत्राणि'. स्मृत्यन्तरे—पितुर्मातुश्च भार्याया भगिन्या दुहितुस्तथा । पितृष्वसामातृष्वस्रोगोत्राणां सप्तकं स्मृतम् ॥

३६१. 'तर्पणे उक्तपात्राणि'. पितामहः—हैमं रौप्यमयं पात्रं ताम्रकांस्यसमुद्भवम् । पितृणां तर्पणं पात्रं मृन्मयं तु परित्यजेत् ॥ अक्षिराः—मार्जनं तर्पणं श्राद्धं न कुर्याद्धारिभारया ॥ मरीचिः—सौवर्णेन तु पात्रेण ताम्ररूप्यमयेन वा । औदुम्बरेण खड्गेन पितृणां दत्तमक्षयम् ॥ विनारूप्यसुवर्णेन विना ताम्रमयन वा । विना तिलैश्च दर्भैश्च पितृणां नोपतिष्ठते ॥ यावद्विस्तर्पयद्देवान्सतिलाद्भिः पितृंस्तथा ॥ हारीतः—वासेत्वा वसनं शुष्कं स्थले विस्तीर्णवर्हिषि । विधिज्ञस्तर्पणं कुर्यान्न पात्रेषु कदाचन ॥ पात्राद्वा जलमादाय शुभे पात्रान्तरे क्षिपेत् । जलपूर्णेऽथवा गर्ते न स्थले तु विवर्हिषि ॥ शुङ्खः—उदके नोदकं दद्यात्पितृभ्यश्च कदाचन । उत्तीर्य च शुचौ देशे कुर्यादुदकतर्पणम् ॥

३६२. 'तर्पणे स्थलम्'. योगियाज्ञवल्क्यः—यथा शुचिस्थलं वा स्यादुदके देवताः पितृन् । तर्पयेच्च यथाकाममप्यु सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥

३६३. 'तर्पणे तिलग्रहणावश्यकता'. स्नानसूत्रभाष्ये—कटाः काष्ठाश्च जाबाला ये च वाजसनेयिनः । निषिद्धेऽपि दिने कुर्युस्तर्पणं तिलमिश्रितम् ॥ कात्यायनः—उपरागे (ग्रहणे) पितृश्राद्धे पातेऽमायां च सङ्क्रमे । निषेधेऽपीह सर्वत्र तिलैस्तर्पणमाचरेत् ॥ गर्गः—कृष्णे भाद्रपदे मासि श्राद्धं प्रतिदिनं भवेत् । पितृणां प्रत्यहं कार्यं निषिद्धाहेऽपि तर्पणम् ॥ पृथ्वीचन्द्रोदये—तीर्थे तिथिविशेषे च गङ्गायां प्रेतपक्षके । निषिद्धेऽपि दिने कुर्यात्तर्पणं तिलमिश्रितम् ॥ वायुपुराणे—तिलदर्भैस्तु संयुक्तं श्रद्धया यत्प्रदीयते । तत्सर्वममृतं भूत्वा पितृणामुपतिष्ठते ॥ याज्ञवल्क्यः—तिलानामप्यभावे तु सुवर्णरजतान्वितम् । तदभावे निषिञ्चेत्तु दर्भैस्तोयैर्न चान्यथा ॥ यद्युद्धृतं निषिञ्चेत्तु तिलान्संमिश्रयेज्जले । अतोऽन्यथा तु सव्येन तिला ग्राह्या विचक्षणैः ॥ शुक्लैस्तु तर्पयेद्देवान्मनुष्याञ्छ्वलैस्त्रिलैः । पितृस्तु तर्पयेत्कृष्णैस्तर्पणे सर्वदा द्विजः ॥

३६४. 'तर्पणे तिलनिषेधः'. मरीचिः—सप्तम्यां भानुवारे च गृहे जन्मदिने तथा । भृत्यपुत्रकलत्रार्थं न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥ सङ्ग्रहे—नन्दायां भार्गवदिने कृत्तिकासु मघासु च । भरण्यां भानुवारे च गजच्छायाह्वये तथा । तर्पणं नैव कुर्वीत तिलमिश्रं कदाचन ॥ बौधायनः—विवाहे चोपनयने चोले सति यथाक्रमम् । वर्षमर्धं तदर्धं च नेत्येके तिलतर्पणम् ॥ वह्निपुराणे—दर्शश्राद्धं गयाश्राद्धं तिलैस्तर्पणमेव च । न जीवत्पितृको भूप कुर्यात्कृत्वाधमाप्नुयात् ॥

३६५. 'वस्त्रनिष्पीडनम्'. योगियाज्ञवल्क्यः—वस्त्रनिष्पीडितं तोयं स्नातस्योच्छिष्टभागिनः । भागधेयं श्रुतिः प्राह तस्मान्निष्पीडयेत् स्थले ॥ वृद्धयोगी—यावदेतानृषीश्चैव पितृंश्चापि न तर्पयेत् । तावन्न पीडयेद्वस्त्रं येन स्नातो भवेन्नरः ॥ स्मृत्यन्तरे—वस्त्रं चतुर्गुणीकृत्य पीडयेच्च जलाद्बहिः । वामप्रकोष्ठे निक्षिप्य द्धिग्राचम्य शुचिर्भवेत् ॥

३६६. 'तर्पणप्रकारः'. स्मृत्यन्तरे—सम्बन्धनामगोत्रेण स्वधान्ते च नमो नमः । वस्त्रादिरूपं सङ्कीर्त्य तर्पयेत्पितृपूर्वकम् ॥ वसिष्ठः—सम्बन्धमनुकीर्त्यैव नामगोत्रमनन्तरम् । वस्त्रादिरूपं सङ्कीर्त्य स्वधाकारेण तर्पयेत् ॥ बौधायनः—'शर्मन्तं' ब्राह्मणस्योक्तं 'वर्मन्तं' क्षत्रियस्य तु । 'गुप्तान्तं' चैव वैश्यस्य 'दासान्तं' शूद्रजन्मनः ॥ चतुर्णामपि वर्णानां गोत्रत्वे पितृगोत्रता । पितृगोत्रं कुमारीणामूढानां भर्तृगोत्रता ॥ योगिया-

ज्ञवल्क्यः—सवर्णेभ्यो जलं देयं नान्यवर्णेभ्य एव च ॥ **बृहदाज्ञवल्क्यः**—
अन्वारब्धेन सव्येन पाणिना दक्षिणेन तु । सव्योत्तराभ्यां पाणिभ्यामथवा
तर्पणं भवेत् ॥ तृप्यतामिति वक्तव्यं नाम्ना तु प्रणवादिना । आवाह्य पूर्व-
वन्मन्त्रैरास्तीर्य च कुशांश्च तान् । सव्यजानुं तथा स्थाप्य पाणिभ्यां दक्षि-
णामुखः । तल्लिङ्गैस्तर्पयेन्मन्त्रैः सर्वान्पितृगणांस्तथा ॥ **गोभिलसूत्रे**—स्त्री-
णां दान्तं नाम ज्ञेयम् ॥

३६७. 'तर्पणे अञ्जलिदानविचारः'. **व्यासः**—एकैकमञ्जलिं
देवा द्वौ द्वौ तु सनकादयः । अर्हन्ति पितरस्त्रीस्त्रीन्स्त्रिय एकैकमञ्जलिम् ॥
साङ्ख्यायनः—मातृमुस्यास्तु यास्तिस्सस्तासां त्रींस्त्रीन् जलाञ्जलीन् ।
सपत्न्याऽचार्यपत्नीनां द्वौ द्वौ दद्याज्जलाञ्जली ॥

३६८. 'तर्पणे अधिकारिणः'. **शातातपः**—तर्पणं तु शुचिः
कुर्यात्प्रत्यहं स्नातको द्विजः । देवेभ्यश्च ऋषिभ्यश्च पितृभ्यश्च यथाक्रमम् ॥

३६९. 'तर्पणे दर्भविचारः'. **अग्निपुराणे**—प्रागग्रेषु मुरांस्तृप्येन्म-
नुष्यांश्चैव मध्यतः । पितृंश्च दक्षिणाग्रेषु दद्यादिति जलाञ्जलीन् ॥ **दक्षः**—
प्रादेशमात्रमुद्धृत्य सलिलं प्राञ्जलः मुरान् । उदङ् मनुष्यांस्तृप्येत्तु पितृ-
न्दक्षिणतस्तथा ॥ अग्रेस्तु तर्पयेद्देवान्मनुष्यान्कुशमध्यतः ॥ पितृस्तु कुश-
मूलाग्रैर्विधिः कौशो यथाक्रमम् ॥ **एवंच**—गोशृङ्गमात्रमुद्धृत्य जलमध्ये
जलं क्षिपेत् । (इति यमवचनस्थगोशृङ्गपदं प्रादेशमात्रपरम्) ॥
गोभिलः—बहूचा देवपित्रार्पितपर्यन्ति द्वितीयया । कात्यानानां सर्वत्र
तर्पणे प्रथमा मता ॥ (कात्यायना इति वाजसनेयब्राह्मणाः) ॥ 'देवतर्प-
णविधौ'—ब्रह्माद्यानुपवीती तु देवतीर्थेन तर्पयेत् । निवीती कायतीर्थेन
मनुष्यान्सनकादिकान् । स्वाहाकारवपट्कारो नमस्कारो दिवौकसाम् ।
स्वधाकारः पितृणां तु हन्तकारो नृणां मतः ॥ स्वधाकारेण निर्वपे-
त्पिण्यं बलिमतः सदा ॥ **बृहत्पाराशरः**—देवेभ्यश्च नमः 'स्वाहा' पि-
तृभ्यश्च नमः 'स्वधा' । मन्यन्ते 'कवयः' केचिदित्येव तर्पणक्रमः ॥ **वाचस्प-
तौ**—निवीती हन्तकारेण मनुष्यांस्तर्पयेदथ । कुशस्य मध्यदेशेन नृतीर्थेन
उदङ्मुखः ॥ **व्यासः**—पितृभ्यः प्रथमं दद्यात्ततो मातृभ्य एव च । ततो
मातामहानां च तत्पत्नीनां ततो जलम् ॥ अन्तर्मातामहान्कृत्वा मातृणां यः

(१) ॐ हन्तेति वा हन्तकारं मनुष्या इति श्रुतेः । यथा देवानामश्वमेधादियज्ञेषु
स्वाहाकारवपट्कारशब्दौ पितृणां स्वधाशब्दश्च प्रयुज्यते तथा मनुष्याणां हन्तकार-
शब्दो ज्ञेयः । **हन्तशब्दस्यार्थः**—हन हिंसागत्योः । ये ये धावतो गत्यर्थास्ते ते प्रा-
प्त्यर्थाः । न हतिर्नाम प्राप्तिः ॥

प्रयच्छति ॥ मरीचिः—मुक्तहस्तं च दातव्यं न मुद्रां दर्शयेत्कचित् ।
वामहस्ते तिला ग्राह्या मुक्तहस्तं च दक्षिणम् ॥

३७०. 'तर्पणे निषिद्धजलम्.' वायुपुराणे—शूद्रोदकैर्न कुर्वीत
तथा मेघाद्विनिःसृतैः । तिलदर्भेस्तु संयुक्तं श्रद्धया यत्प्रदीयते ॥ तत्सर्वम-
मृतं भूत्वा पितृणामुपतिष्ठते ॥ ब्रह्माण्डपुराणे—नित्यं नैमित्तिकं काम्यं
त्रिविधं स्नानमिष्यते । तर्पणं तु भवेत्तस्य अङ्गत्वेन व्यवस्थितम् ॥

३७१. 'अथ तर्पणप्रयोगः.'—(आचम्य प्राणानायम्य) ॥ 'कुश-
पवित्रधारणम्.'—ॐ पवित्रेस्त्यो वैष्णव्यौ सवितुर्वैष्णव्यसु-
वऽउत्तपुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रुश्मिभिः ।
१२ ॥ * * तस्य ते पवित्रपते पवित्रपूतस्य यत्कामं
पुने तद्धकेयम् । १२ ॥ 'सङ्कल्पः'—तिथिर्विष्णुस्तथा वारो नक्षत्रं
विष्णुरेव च । योगश्च करणं चैव सर्वं विष्णुमयं जगत् ॥ ॐ विष्णवे
नमः—अद्यपूर्वोच्चारित एवंगुणविशेषणविशिष्टायां शुभपुण्यतिथौ
ममाज्जननः श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तफलप्राप्त्यर्थं ॐ तत्सत्परमेश्वरप्रीत्यर्थं
देवक्रपिमनुष्यपितृर्पणमहं करिष्ये ॥ 'ताम्रपात्रे रौप्यपात्रे वा
तर्पणार्थं उदकपूरणम्'—ॐ विश्वान्देवान् भवत्सु आवाह-
यिष्ये ॐ आवाहय ॥ ॐ विश्वेदेवासुऽआगतं शृणुता-
मऽइमं हवम । एदम्बर्हिर्निषीदत । * । २ ॥ ॐ विश्वे-
देवाऽ । शृणुतेमं हवममे येऽअन्तरिक्षे यऽउपदधविष्ट ।
येऽअग्निजिह्वाऽउत वा यजत्राऽआसद्दद्यास्मिन्बर्हिर्षि
मादयद्धम् । ३ ॥ 'ततो देवानामावाहनम्'—आगच्छ-

(१)—'आचमनप्राणायामादीन्' देवपूजाप्रयोगे दर्शितक्रमेण कुर्यात् ॥
(२)—'कुशपवित्रं' दक्षिणहस्तस्यानामिकायां मन्त्रेण धारयेत् ॥ (३)—एतन्पात्रे
प्रथमं श्वेतगन्धयवान् (तदभावे तण्डुलान्) सुगन्धपुष्पाणि तुलसीदलसहितानि निद-
ध्यात् । तदनन्तरं तत्पात्रोपरि हस्तप्रमाणान् प्रादेशप्रमाणान् वा त्रीन् कुशान् प्राण-
प्रान् स्थापयित्वा पश्चान्मन्त्रेण तत्पात्रं 'जलेन पूरयेत्' ॥ (४)—केषाञ्चिन्मते
'भवत्सु' शब्दप्रयोगः श्राद्धकर्मणि कुर्यात् न तु तर्पणे ॥ (५)—पूर्वपात्रोपरि स्थापि-
तत्राङ्कुशान् तुलसीदलसंयुक्तान् दक्षिणकरसम्पुटे धृत्वा तदनन्तरं तस्योपरि वामहस्तम-
योमुखं कृत्वा पश्चाद्देवानावाहयेत् ॥

न्तु महाभागा विश्वेदेवा महाबलाः । ये तर्पणेऽत्र विहिताः सावधाना भवन्तु ते । ३ ॥ ॐ भवामः ॥ 'देवतर्पणम्'—ॐ ब्रह्मा तृप्यताम् । ॐ विष्णुस्तृप्यताम् । ॐ रुद्रस्तृप्यताम् । ॐ प्रजापतिस्तृप्यताम् । ॐ देवास्तृप्यन्ताम् ॥ ॐ छन्दांसि तृप्यन्ताम् । ॐ वेदास्तृप्यन्ताम् । ॐ ऋषयस्तृप्यन्ताम् । ॐ पुराणाचार्यास्तृप्यन्ताम् । ॐ गन्धर्वास्तृप्यन्ताम् । ॐ इतराचार्यास्तृप्यन्ताम् । ॐ संवत्सरः सावयवस्तृप्यताम् । ॐ देव्यस्तृप्यन्ताम् । ॐ अप्सरस्तृप्यन्ताम् । ॐ देवानुगास्तृप्यन्ताम् । ॐ नागास्तृप्यन्ताम् । ॐ सागरास्तृप्यन्ताम् । ॐ पर्वतास्तृप्यन्ताम् । ॐ सरितस्तृप्यन्ताम् । ॐ मनुष्यास्तृप्यन्ताम् । ॐ यक्षास्तृप्यन्ताम् । ॐ रक्षांसि तृप्यन्ताम् । ॐ पिशाचास्तृप्यन्ताम् । ॐ सुपर्णास्तृप्यन्ताम् । ॐ भूतानि तृप्यन्ताम् । ॐ पशवस्तृप्यन्ताम् । ॐ वनस्पतयस्तृप्यन्ताम् । ॐ ओषधयस्तृप्यन्ताम् । ॐ भूतग्रामश्चतुर्विधस्तृप्यताम् । 'मनुष्यदेवतर्पणम्'—ॐ सनकस्तृप्यतु । ॐ सन० ॥ ॐ सनन्दनस्तृप्यतु । ॐ सनन्दन० ॥ ॐ सनातनस्तृप्यतु । ॐ सना० ॥ ॐ कपिलस्तृप्यतु । ॐ कपिल० ॥ ॐ आसुरिस्तृप्यतु । ॐ आसु० ॥ ॐ वोढुस्तृप्यतु । ॐ वोढु० ॥ ॐ पञ्चशिखस्तृप्यतु । ॐ पञ्च० ॥ 'पितृतर्पणम्'—ॐ कव्यवाडनलस्तृप्यताम् । ॐ कव्यवा० । ॐ कव्यवा० । ॐ सोमस्तृप्यताम् । ॐ सोम० । ॐ सोम० ॥

१ केषांश्चिन्मते 'भवामः' इति शब्दप्रयोगः धादकर्मणि कुर्यात् न तु तर्पणे ॥ (२) ब्राह्मणसर्वेस्वे हलागुधः—दीव्यते कीडते यस्मादुच्यते शोभते दिवं । तस्माद्देव इति प्रोक्तस्तर्पयेत्सर्वदेवताः ॥ एवं पूर्वमात्रे मन्त्रितजलस्य तैः (कुशैः) प्रागग्रैः पूर्वाभिमुखो दक्षिणहस्तस्य सर्वाङ्गुल्यग्रैर्देवतीर्थेनान्यपात्रे 'एकैकाञ्जलि' क्षिपेत् ॥ (३) ॐ तीर्थानि तृप्यन्ताम् । ॐ तीर्थदेवास्तृप्यन्ताम् । ॐ विश्वेदेवास्तृप्यन्ताम् । ॐ मोदास्तृप्यन्ताम् । ॐ प्रमोदास्तृप्यन्ताम् । ॐ सुमुखास्तृप्यन्ताम् । ॐ दुर्मखास्तृप्यन्ताम् । ॐ अविघ्नास्तृप्यन्ताम् । ॐ विघ्नकर्तारस्तृप्यन्ताम् ॥ एवं पाठः देवतर्पणे क्वचिद्दृश्यते न तु सूत्रे ॥ (४) ततो 'निवीतं' कृत्वा पूर्वोक्तकुशानुदगग्रान्दक्षिणहस्तस्य कनिष्ठिकामूलप्रदेशे धृत्वा पश्चादुत्तराभिमुखं मनुष्यदेवेभ्यो द्वौ द्वावज्जली कायतीर्थेन देयौ ॥ (५) पूर्वोक्तकुशान्द्रिभुमान्दक्षिणाग्रमूलाद्दिगुणीकृत्याङ्गुलतर्जनीमध्यप्रदेशे (दक्षिणहस्तस्य) धृत्वा दक्षिणाभिमुखं पूर्वमन्त्रितपात्रजले अपसव्येन कृष्णतिलमिश्रणं तेन जलेनापसव्येन पितृतीर्थेन पितृ-
श्रींश्रीनज्जलीन् दद्यात् ॥

ॐ यमस्तृप्यताम् । ॐ यम० ॐ यम० ॥ ॐ अर्यमा तृप्यताम् ।
 ॐ अर्यमा० । ॐ अर्यमा० ॥ ॐ अग्निष्वात्ताः पितरस्तृप्यन्ताम् ।
 ॐ अग्निष्वा० । ॐ अग्निष्वा० ॥ ॐ सोमपाः पितरस्तृप्यन्ताम् ।
 ॐ सोमपाः पि० । ॐ सोमपाः पि० ॥ ॐ बर्हिषदः पितरस्तृप्यन्ताम् ।
 ॐ बर्हिषदः पि० । ॐ बर्हिषदः पि० ॥ 'यमर्तर्पणम्'—ॐ
 यमाय नमः । ॐ यमा० । ॐ यमा० ॥ ॐ धर्मराजाय नमः । ॐ
 धर्मरा० । ॐ धर्मरा० ॥ ॐ मृत्यवे नमः । ॐ मृत्यवे० । ॐ मृत्यवे० ॥
 ॐ अन्तकाय नमः । ॐ अन्त० । ॐ अन्त० ॥ ॐ वैवस्वताय
 नमः । ॐ वैव० । ॐ वैव० ॥ ॐ कालाय नमः । ॐ काला० ।
 ॐ काला० ॥ ॐ सर्वभूतक्षयाय नमः । ॐ सर्वभू० । ॐ सर्व-
 भू० ॥ ॐ औदुम्बराय नमः । ॐ औदु० । ॐ औदु० ॥ ॐ
 दध्नाय नमः । ॐ दध्नाय० । ॐ दध्नाय० ॥ ॐ नीलाय नमः ।
 ॐ नीला० । ॐ नीला० ॥ ॐ परमेष्ठिने नमः । ॐ परमे० । ॐ
 परमे० ॥ ॐ वृकोदराय नमः । ॐ वृको० । ॐ वृको० ॥ ॐ चित्राय
 नमः । ॐ चित्रा० । ॐ चित्रा० ॥ ॐ चित्रगुप्ताय नमः । ॐ चित्रगु० ।
 ॐ चित्रगु० ॥ 'मनुष्यपितृर्तर्पणम्'—'उशन्तस्त्वेत्यावाहनम्'—
 ॐ उशन्तस्त्वा । निर्धामह्युशन्तुऽसमिधीमहि । उ-
 शन्तु शतऽआवह पितृन्हुविषेऽअत्तवे ॥ ४॥ ॥ 'समस्त-
 पितृनावाहयिष्ये'—ॐ आवाहय—अमुकगोत्रः असत्पिता अमु-
 कशर्मा वसुरूपस्तृप्यताम् इदं जलं तस्मै स्वधा नमः । इ० । इ० ॥
 अमुकगोत्रः असत्पितामहः अमुकशर्मा रुद्ररूपस्तृप्यतामिदं जलं
 तस्मै स्वधा नमः । इ० । इ० ॥ अमुकगोत्रः असत्पितामहः
 अमुकशर्मा आदित्यरूपस्तृप्यतामिदं जलं तस्मै स्वधा नमः । इ०
 इ० ॥ अमुकगोत्रा असन्माता अमुकदा वसुरूपा तृप्यतामिदं
 जलं तस्मै स्वधा नमः । इ० । इ० ॥ अमुकगोत्रा असत् पितामही
 अमुकदा रुद्ररूपा तृप्यतामिदं जलं तस्मै स्वधा नमः । इ० । इ० ॥

(१) यमाधिके त्रींस्त्रीनञ्जलीन्दयादित्याहुः ॥ (२) स्वस्वपितॄणां गोत्रनामोच्चारं
 कृत्वा पितृनीधेन प्रत्येकं त्रींस्त्रीनञ्जलीन्दयात् ॥ (३) तर्पणे तु 'प्रथमाविभक्त्यन्त-
 पदं' योजयेत् ॥

अमुकगोत्रा अस्मत् प्रपितामही अमुकदा आदित्यरूपा तृप्यतामिदं
जलं तस्यै स्वधा नमः । ३० । ३० ॥ अमुकगोत्रा अस्मत् सापत्नमाता
अमुकदा वसुरूपा तृप्यतामिदं जलं तस्यै स्वधा नमः । ३० ।
३० ॥ पश्चादेतान्मन्त्रान्पठेत्—ॐ उदीरतामवरुऽउत्तरासुऽ-
उन्मद्भ्यमाऽपितरंऽसोम्यासः । असुं व्यऽईयुरवृका
ऽऋतुज्ञास्तेनोवन्तु पितरो हवेषु । ५९ ॥ अङ्गि-
रसो नऽ । पितरो नवंग्वाऽअथर्वाणो ऋगवऽसोम्या-
सः । तेषां ब्रुवऽसुमतौ यज्ञियानामपि भद्रे सौमनसे
स्याम । ६० ॥ आर्यन्तु । नऽ पितरंऽ सोम्यासो-
ऽग्निष्वात्ताऽपृथिभिर्देवयानैऽ । अस्मिन्वृक्षे स्व-
धयामदन्तोधि ब्रुवन्तु तेवन्वस्मान् । ७१ ॥ ऊर्ज-
वहन्तीरुमृतद्वृतम्पयःकीलालम्परिस्रुतम् । स्वधास्त्य
तुर्पयंत मे पितृन् । ८३ ॥ पितृभ्यःस्वधायिभ्यः ।
स्वधा नमः पितामहेभ्यःस्वधायिभ्यः स्वधा नमः
प्रापितामहेभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधा नमः । अक्ष-
न्पितरोमीमदन्त पितरोतीतृपन्त पितरुं पितरुं-
शुन्धंक्ष्मम् । ९६ ॥ ये चेह पितरो ये च नेह यौश्च
विद्ययाँ ॥ उच न प्यविद्या । चं वैर्य यति ते जात-
वेदऽ स्वधाभिर्व्यज्ञऽ सुकृतञ्जुषस्व १०१ ॥ मधुवा-
ताऽऋताय ते मधु क्षरन्ति सिन्धवऽ । माद्धीर्नऽ सु-
न्त्वोषधीऽ । ११३ ॥ मधुनक्तमतोषसो मधुमरुपा-
थिवऽ रजः । मधु द्वयौरस्तु नऽ पिता । १२३ ॥
मधुमान्नो ब्रुनुस्पतिर्मधुमाँ ॥ ऽअस्तु सूयः ।
माद्धीर्गावो भवन्तु नऽ । १३३ ॥ ॐ मधु । मधु । मधु ।
तृप्यध्वम् । तृप्यध्वम् । तृप्यध्वम् ॥ ॐ नमो वऽ पितरो रसाय

नमो वऽं पितरुं शोषाय नमो वऽं पितरो जीवाय नमो
 वऽं पितरुं स्वधायै नमो वऽं पितरो घोराय नमो वऽं
 पितरो मन्यवे नमो वऽं पितरुं पितरो नमो वो गृहा-
 न्नः पितरो दत्त सुतो वऽं पितरो देष्मैतद्वऽं पितरो
 वास आधत्त । १४^{३०} ॥ आधत्त पितरो गर्भङ्कुमारम्पु-
 ष्करस्रजम् । यथेह पुरुषो संत । १५^{३३} ॥ 'द्वितीयगो-
 त्रम्'—अमुकगोत्रः अस्मन्मातामहः अमुकशर्मा वसुरूपस्तृप्यतामिदं
 जलं तस्मै स्वधा नमः । इ० । इ० ॥ अमुकगोत्रः अस्मत् प्रमातामहः
 अमुकशर्मा रुद्ररूपस्तृप्यतामि० । इ० इ० ॥ अमुकगोत्रः अस्मत् वृद्ध-
 प्रमातामहः अमुकशर्मा आदित्यरूपस्तृप्यतामि० । इ० इ० ॥ अमु-
 कगोत्रा अस्मन्मातामही अमुकदा वसुरूपा तृप्यतामिदं जलं तस्मै
 स्वधा नमः । इ० । इ० ॥ अमुकगोत्रा अस्मत् प्रमातामही अमुकदा
 रुद्ररूपा तृप्यतामि० । इ० । इ० ॥ अमुकगोत्रा अस्मत् वृद्धप्रमाता-
 मही अमुकदा आदित्यरूपा तृप्यतामि० इ० इ० ॥ 'पत्न्यादिगो-
 त्रम्'—अमुकगोत्रा अस्मत्पत्नी अमुकदा वसुरूपा तृप्यतामिदं जलं
 तस्मै स्वधा नमः इ० । इ० ॥ अमुकगोत्रः अस्मत्सुतः अमुकशर्मा
 वसुरूपस्तृप्यतामिदं जलं तस्मै स्वधा नमः । इ० । इ० ॥ अमुकगोत्रा
 अस्मत्कन्या अमुकदा वसुरूपा तृप्यतामिदं जलं तस्मै स्वधा नमः ।
 इ० । इ० ॥ अमुकगोत्रः अस्मत्पितृव्यः अमुकशर्मा वसुरूपस्तृप्यता-
 मिदं जलं तस्मै स्वधा नमः । इ० । इ० ॥ अमुकगोत्रः अस्मन्मातुलः
 अमुकशर्मा वसुरूपस्तृप्यतामि० । इ० इ० ॥ अमुकगोत्रः अस्मद्भ्राता
 अमुकशर्मा वसुरूपस्तृप्यतामि० । इ० इ० ॥ अमुकगोत्रः अस्मत्सा-
 पन्नभ्राता अमुकशर्मा वसुरूपस्तृप्यतामिदं जलं तस्मै स्वधा नमः । इदं

(१) पत्न्याद्यामान्तपितृगणस्य अस्मत्पत्नी अस्मत्सुतः अस्मत्पितृव्य इत्यादिसम्बन्धं गोत्रे नामोच्चार्य वसुरूपं श्रीक्रीनञ्जलीन्दत्वा तर्पणं कुर्यात् ॥ (२) यदि तस्य भार्या सुतो वा मृतस्तर्हि सपत्नीकः समुत इत्यूहः कार्यः । एवं पितृव्यादौ ज्ञेयम् । सुतदीनां बहुत्वे ज्येष्ठानुक्रमो ग्राह्यः ॥ (३) यदि तस्या भर्ता सुतो वा मृतस्तर्हि सभर्तृका समुता इत्यूहः कार्यः । एवं पितृभगिन्यादौ ॥ (४) एवं द्वितीयतृतीयादयो ग्राह्याः ॥ (५) एवं सापन्नभ्राता सापन्नभगिनी च ग्राह्या ॥

ज० । इदं ज० ॥ अमुकगोत्रा अस्मत्पितृभगिनी अमुकदा वसुरूपा
 तृप्यतामि० । इ० । इ० ॥ अमुकगोत्रा अस्मन्मातृभगिनी अमु-
 कदा वसुरूपा तृप्यतामि० । इ० । इ० ॥ अमुकगोत्रा अस्मदात्म-
 भगिनी । अमुकदा वसुरूपा तृप्यतामि० । इ० । इ० ॥ अमुकगोत्रा
 अस्मत्सायत्नभगिनी अमुकदा वसुरूपा तृप्यतामिदं जलं तस्यै स्वधा
 नमः । इदं ज० । इदं ज० ॥ अमुकगोत्रः अस्मच्छशुरः अमु-
 कशर्मा वसूरूपस्तृप्यतामि० । इ० । इ० ॥ अमुकगोत्रः अस्मदुरुः
 अमुकशर्मा वसूरूपस्तृप्यतामि० । इ० । इ० ॥ अमुकगोत्रः अस्म-
 त्छिष्यः अमुकशर्मा वसूरूपस्तृप्यतामि० । इ० । इ० ॥ अमुक-
 गोत्रः अस्मन्मित्रः अमुकशर्मा वसूरूपस्तृप्यतामि० । इ० । इ० ॥
 अमुकगोत्रः अस्मदाप्तः । अमुकशर्मा वसूरूपस्तृप्यतामि० । इ० ।
 इ० ॥ 'वस्त्रनिष्पीडनम्'—ॐ आब्रह्मस्तम्भपर्यन्तं देवर्षिपितृमा-
 नवाः । तृप्यन्तु पितरः सर्वे मातृमातामहादयः ॥ अतीतकुलकोटीनां
 सप्तद्वीपनिवासिनाम् । आब्रह्मभुवनालोकादिदमस्तु तिलोदकम् ॥
 येऽवान्धवा बान्धवा वा ये येऽन्यजन्मनि बान्धवाः । ते सर्वे तृप्तिमा-
 यान्तु मया दत्तेन वारिणा । ये के चास्तकुले जाता अपुत्रा गो-
 त्रिणो मृताः । ते गृह्णन्तु मया दत्तं वस्त्रनिष्पीडनोदकम् ॥ सव्येन
 शुद्धोदकेनाचम्य प्राणायामं कुर्यात् ॥ 'ततोऽर्घ्यः'—ॐ ब्रह्मजज्ञा-

‘पृष्टदलम्’.

नम्रप्रथमम्पुरस्ताद्विसीमृतऽसुरुचौ ज्वेन-
 ऽआवऽ । सवुध्याऽउपमाऽअस्य त्रिष्ठाऽ-
 सुतश्च योनिमसंतश्चु द्विवः । १६^३_{१३} ।
 ॐ ब्रह्मणे नमः ॥ ॐ इदं विष्णुर्विच-

क्रमे त्रेधा निदधे पृष्टम् । समूढमस्य पा०सुरे स्वाहा ।

(१) वस्त्रं चतुर्धा कृत्वा भूर्मा वामभागे निष्पीडयेत् । तर्पितजले पवित्रं विसृजेत् ।
 यदि गृहे मृततिथौ सांवत्सरिकश्राद्धादि कर्म स्यात्तर्हि 'वस्त्रनिष्पीडनं' न कुर्यादिति ॥

(२) पात्रं सव्येन शुद्धोदकं पूरयित्वा तन्मध्येऽनामिकाया 'पृष्टदलं' कृत्वा तत्पात्रे
 श्वेतगन्धाक्षतपुष्पाणि तुलसीदलानि च प्रक्षिप्य पश्चाद्देवेभ्योऽर्घ्यं तर्पितजलपात्रे दद्यात् ॥

३)—'ब्रह्मा णं पूजयामि' ॥

१७^{३/४} । ॐ विष्णवे नमः ॥ ॐ नमस्ते रुद्रमन्त्रवडु-
तोतुऽइषवे नमः । बाहुभ्यामुतते नमः । १८^{१/४} । ॐ
रुद्राय नमः ॥ ॐ तत्सद्वितु० । १९^{३/४} ॥ ॐ सवित्रे
नमः ॐ मित्रस्य चर्षणी धृतो वो देवस्य सानुसि ।
इद्युम्नश्चित्रश्चवस्तमम् । २०^{३/४} । ॐ मित्राय नमः ॥
ॐ इमस्मे वरुणश्चुधी हवमद्वा च मृडय । क्षाम-
वस्युराचके । २१^{१/४} ॥ ॐ वरुणाय नमः ॥ 'सूर्योप-
स्थानम्'—ॐ अहश्चमस्य केतवो द्विरश्मयो जना ३ ॥
ऽअनु । ज्ञाजन्तोऽअग्नेयो यथा । उपयाम गृहीतोमि
सूर्याय त्वा ज्ञाजायैष ते योनिऽसूर्याय त्वा ज्ञाजाय
सूर्यं ज्ञाजिष्टु ज्ञाजिष्टुस्त्वन्देवेष्पवसि ज्ञाजिष्टोहम्मनु-
ष्येषु भूयासम् । २२^{१/४} ॥ हृसं शुचिषद्वसुरन्तरि-
क्षुसद्धोता वेदिषदतिथिर्दुरोणसत् । नृषद्वरुसद्वतसद्वयोम-
सदुक्ता गोजाऽऽतृजाऽअद्विजाऽऽतृतम्बुहत् । २३^{१/४} ॥
'दिग्देवतानां नमस्काराः'—प्राच्यै—ॐ इन्द्राय नमः ॥ आग्नेयै—
ॐ अग्नये नमः ॥ दक्षिणायै—ॐ यमाय नमः ॥ नैऋत्यै ॐ
निर्ऋतये नमः ॥ पश्चिमायै—ॐ वरुणाय नमः ॥ वायव्यै—ॐ
वायवे नमः ॥ उदीच्यै—ॐ सोमाय नमः ॥ ईशान्यै—ॐ ईशा-
नाय नमः ॥ ऊर्ध्वायै—ॐ ब्रह्मणे नमः ॥ अधस्तात् ॐ विष्णवे
नमः ॥ अवाच्यै—ॐ अनन्ताय नमः ॥ (जलमध्ये) ॐ ब्रह्मणे
नमः । ॐ अग्नये नमः । ॐ पृथिव्यै नमः । ॐ ओषधिभ्यो नमः ।
ॐ वाचे नमः । ॐ वाचस्पतये नमः । ॐ महद्भ्यो नमः । ॐ विष्णवे

(१)—'विष्णुं पूजयामि' ॥ इत्यादि केषुचित्पुस्तकेषु पाठो दृश्यते ॥
(२)—'रुद्रं पूजयामि' ॥ (३)—'सवितारं पूजयामि' ॥ (४)—'मित्रं
पूजयामि' (५)—'वरुणं पूजयामि' ॥ इत्यादि केषुचित् पुस्तकेषु पाठो दृश्यते ॥

नमः । ॐ अश्वो नमः । ॐ अपास्पतये नमः । ॐ बरुगाय नमः ॥
 'मुखविमार्जनम्'—ॐ संवर्चसा पर्यसा सन्तनूभिरग-
 न्महि मनसा सहशिवेन ॥ त्वष्टा सुदत्रो द्विर्धातु रायो
 नुमार्ष्टुतन्वो यद्विलिष्टम् । २४^{१४} ॥ 'विसर्जनम्'—
 ॐ देवा गातुविदो गातुं वित्त्वा गातुमित । मनसस्पत
 ऽइमन्देवयज्ञं स्वाहा वार्तेधां । २५^{१५} ॥ 'अर्पणम्'—
 अनेन यथाशक्ति देवक्रपिमनुष्यपितृतर्पणारूपेण कर्मणा भगवान्
 मम ममस्तपितृस्वरूपी जनार्दनवासुदेवः प्रीयतां न मम । ॐ त-
 न्मह्यार्पणमस्तु । श्रीगयागदाधरस्तुष्यतु । ॐ विष्णवे नमः । इति
 त्रिः ॥ इति तर्पणप्रयोगः ॥

इति श्रीपुण्डरीकाक्षविठ्ठलात्मजनायणेन विरचितायां वाज-
 सनेयादिकसूत्रावल्यां चतुर्थभागकृत्यानि समाप्तानि ॥

(१)—शुद्धोदकेन 'संवर्चसेति' मन्त्रेण मुखे विमृजेत् ॥

॥ अथ पञ्चमभागकृत्यानि ॥

३७२. 'कारिका.' दक्षः—पञ्चमे च तथा भागे संविभागो यथाह-
तः । पितृदेवमनुष्याणां कीटानां चोपदिश्यते ॥ देवैश्चैव मनुष्यैश्च तिर्य-
ग्भिश्चोपजीव्यते । गृहस्थः प्रत्यहं यस्मात्तस्माज्ज्येष्ठाश्रमी गृही । संविभागं
ततः कृत्वा गृहस्थः शेषभुग्भवेत् ॥

३७३. अथ श्राद्धसूत्रम्'. कात्यायनपरिशिष्टसूत्रे—अपरपक्षे
श्राद्धं कुर्वीतोद्धं वा चतुर्थ्या यदहः सम्पद्येत तदहर्ब्राह्मणानामभ्य
पूर्वेद्युर्वा स्नातकानेके यतीन्गृहस्थान् साधून् वा श्रोत्रियान्वृद्धानन-
वद्यान्स्वकर्मस्थानभावेऽपि शिष्यान् स्वाचारान्द्विर्नग्नशुक्रविक्रि-
धस्यावदन्तविद्धाप्रजननव्याधितव्यङ्गिधित्रिकुष्टिकुनखिवर्ज्यमनिन्द्ये-
नामत्रितो नापक्रामेदामत्रितो वान्यदन्नं न प्रतिगृहीयात्स्नाताङ्कु-
चीनाचान्तान्प्राञ्जुखानुपवेश्य दैवे युग्मानयुग्मान्यथाशक्ति पित्र्यऽ
एकैकस्योदञ्जुखान्द्वौ वा दैवे त्रीन् पित्र्यऽएकैकमुभयत्र वा माता-
महानामप्येवं तत्र वा वैश्वदेविकः श्रद्धान्वितः श्राद्धं कुर्वीत ॥
'शाकेनापि'—नापरपक्षमतिक्रामेन्मासि मासि वोशनमिति श्रुते-
स्तदहः शुचिरक्रोधनोऽत्वरितोऽप्रमत्तः सत्यवादी स्यादध्वमैथुन-
श्रमस्वाध्यायान्वर्जयेदावाहनादि वाग्यतः आपस्पर्शनादामत्रिता-
श्वैवम् । १ ॥ 'दैवपूर्वः श्राद्धम्'—पिण्डपितृयज्ञवदुपचारः पित्र्ये
द्विगुणास्तु दर्भाः पवित्रपाणिर्दद्यादासीनः सर्वत्र प्रश्नेषु पङ्क्तिमूर्द्ध-
न्यं पृच्छति सर्वान्वासनेषु दर्भानास्तीर्य विश्वान्देवानावाहयिष्य
ऽइति पृच्छत्यावाहयेत्यनुज्ञातो विश्वेदेवासऽआगतेत्यनयावा-
हयकीर्य विश्वेदेवाः शृणुतेममिति जपित्वा पितृनावाह-
यिष्यऽइति पृच्छत्यावाहयेत्यनुज्ञात उशन्तस्त्वेत्यनयावाह्याव-
कीर्यार्यन्तुनऽइति जपित्वा यज्ञियवृक्षचमसेषु पवित्रान्तर्हितेष्वे-
कैकस्मिन्नपऽ आसिञ्चति शन्नोदेवीरित्येकैकस्मिन्नेव तिलानावपति
तिलोसि सोमदैवत्यो गोसवे देवनिर्मितः । प्रत्नवद्भिः प्रत्तः स्वधया

(१) वाचस्पतौ—श्रद्धया दीयते यस्मात् श्राद्धं येन निगद्यते ॥

पितृलोकान्प्रीणाहिनः स्वाहेति सौवर्णरजतौदुम्बरखड्गमणिमयानां पात्राणामन्यतमे यानि वा विद्यन्ते पत्रपुटेष्वेकैकस्यैकैकेन ददाति सपवित्रेषु हस्तेषु या दिव्याऽआपः पयसा सम्बभूवुर्याऽआन्तरिक्षाऽउत पार्थिवीर्याः ॥ हिरण्यवर्णा यज्ञियास्ता नऽआपः शिवाः शिवतमाः शऽस्योनाः सुहवा भवन्त्वित्यसावेष तेऽर्घ्येऽइति प्रथमे पात्रे सऽस्यवान्समवनीय पितृभ्यः स्थानमसीति न्युज्जं पात्रं निदध्यात्यत्र गन्धपुष्पधूपदीपवाससां च प्रदानम् । २ ॥ 'उद्धृत्य घृताक्तमन्नं पृच्छति'—अग्नौ करिष्येऽइति कुरुष्वेत्यनुज्ञातः पिण्डपितृवज्रवद्भुत्वा द्रुतशेषं दत्त्वा पात्रमालभ्य जपति पृथिवी ते पात्रं धारयिष्यामि ब्राह्मणस्य मुखेऽअमृतेऽअमृतं जुहोमि स्वाहेति वैष्णव्यर्चा यजुरेपावाङ्मुष्टमन्त्रेऽवगाह्यापहताऽइति तिलान्प्रकीर्योष्णस्निग्धमन्नं दद्याच्छक्त्या वाश्वत्सु जपेत् व्याहृतिपूर्वा गायत्रीऽसप्रणवाऽसकृन्निवा राक्षोघ्नीः पित्र्यमन्त्रान्पुरुषसूक्तमप्रतिरथमन्यानि च पवित्राणि तृप्तान् ज्ञात्वान्नं प्रकीर्य सकृत्सकृदपो दत्त्वा पूर्ववद्गायत्रीं जपित्वा मधुमतीर्मधुमन्ध्विति च तृप्ताः स्थिति पृच्छति तृप्ताः सऽइत्यनुज्ञातः शेषमन्नमनुज्ञाप्य सर्वमन्नमेकतोद्धृत्योच्छिष्टममीपे दर्भेषु त्रींस्त्रीन्पिण्डानवनेज्य दद्यादाचान्तोष्वित्येकऽआचान्तेषुऽउदकं पुष्पाण्यक्षतानक्षय्योदकं च दद्यादधोराः पितरः सन्तु सन्त्वित्युक्ते गोत्रं नो वर्द्धतां वर्द्धतामित्युक्ते दातारो नोऽभिवर्द्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव च ॥ श्रद्धा च नो माव्यगमद्बहुदेयं च नोस्त्वित्याशिषः प्रतिगृह्य स्वधावाचनीयान्सपवित्रान्कुशानास्तीर्य स्वधां वाचयिष्येऽइति पृच्छति वाच्यतामित्यनुज्ञातः पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यो मातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्यो वृद्धप्रमातामहेभ्यश्च स्वधोच्यतामित्यस्तु स्वधेत्युच्यमाने स्वधावाचनीयेष्वपो निषिञ्चत्यूर्जमित्युत्तानं पात्रं कृत्वा यथाशक्ति दक्षिणां दद्याद्ब्राह्मणेभ्यो विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति देवे वाचयित्वा वाजेवाजेवतेति विसृज्यामावाजस्येत्यनुब्रज्य प्रदक्षिणीकृत्य नमस्कृत्योपवेशयेत् । ३ ॥ 'अथैकोद्दिष्टम्'—एकोर्घ्येऽएकं पवित्रमेकः पिण्डो नावाहनं नाग्नौकरणं नात्र विश्वेदेवाः स्वदितमिति वृत्तिप्रश्नः सुस्वदितमितीतरे ब्रूयुरपतिष्ठतामित्यक्षय्य-

स्थानेऽभिरम्यतामिति विसर्गोऽभिरताःसङ्गतीतरे । ४ ॥
ततः—‘संवत्सरे पूर्णे—त्रिपक्षे द्वादशाहे वा यदहर्वा वृद्धिरापद्येत
चत्वारि पात्राणि सतिलगन्धोदकानि पूरयित्वा त्रीणि पितृणामेकं
प्रेतस्य प्रेतपात्रं पितृपात्रेणासिञ्चति ये समानाऽङ्गति द्वाभ्यामे-
तेनैव पिण्डो व्याख्यातोऽत ऊर्ध्वः संवत्सरे संवत्सरे प्रेतायाऽन्नं
दद्याद्यसिन्नहनि प्रेतः स्यात् । ५ ॥ ‘आभ्युदयिके’—प्रदक्षिणार्थमुप-
चारः—पूर्वाह्ने पित्र्यमन्नवर्ज्यं जप ऋजवो दर्भा यवैस्तिलार्थः
सम्पन्नमिति तृप्तिप्रश्नः सुसम्पन्नमितीतरे ब्रूयुर्दधिवदराक्षतामिश्राः
पिण्डा नान्दीमुखान्पितृनावाहयिष्यऽङ्गति पृच्छत्यावाहयेत्यनुज्ञातो
नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामित्यक्षय्यस्थाने नान्दीमुखान्पितृन्वा-
चयिष्यऽङ्गति पृच्छति वाच्यतामित्यनुज्ञातो नान्दीमुखाः पितरः
पितामहाः प्रपितामहा मातामहाः प्रमातामहा वृद्धप्रमातामहाश्च
प्रीयन्तामिति न स्वधां प्रयुञ्जीत पुष्मानाशवेदत्र । ६ ॥
‘अथ तृप्ति’—ग्राम्याभिरुपधीभिर्मांसं तृप्तिस्तदभावऽआरण्याभिर्मे-
लफलैरोपधीभिर्वा सहान्नोत्तरास्तर्पयन्ति छागोस्रमेपानालभ्य
क्रीन्वा लब्ध्वा वा न स्वयं मृतानाहत्य पचेन्मासद्वयं तु मत्स्यैर्मासत्रयं
तु हारिण्येन चतुरऽऔरश्रेण पञ्च शाकुनेन पट् छागेन सप्त कौर्मे-
णाष्टौ वाराहेण नव मेपमासेन दश माहिषेणैकादश पार्षतेन
संवत्सरे तु गव्येन पयसा पायसेन वा चार्ध्रिणसमासेन द्वादश-
वर्षाणि । ७ ॥ ‘अथाक्षय्यतृप्तिः’—खड्गमासकालशाकलोह-
च्छागमासमधुमहाशल्को वर्षासु मवाश्चाद्वहस्तिछायायां च
मन्त्राध्यायिनः पूताः शाखाध्यायी पडङ्गविज्येष्टसामगो गायत्री-
सारमात्रोपि पञ्चाग्निः स्वातकस्त्रिणाचिकेतस्त्रिमधुस्त्रिसुपर्णा द्रोणपा-
ठको ब्राह्मोढापुत्रश्चेति पङ्क्तिपावना वागीश्वरो याज्ञिकश्च नियोज्य-
ऽअभावेऽप्येकं वेदविदं पङ्क्तिमूर्द्धनि नियुज्यादासहस्रात्पङ्क्तिं
पुनातीति वचनात् । ८ ॥ अथ ‘काम्यानि’—भवन्ति—स्त्रियो
प्रतिरूपाः प्रतिपदि द्वितीयायाः स्त्रीजन्माश्चास्तृतीयायां चतुर्थ्यां
क्षुद्रपशवः पुत्राः पञ्चम्याः षष्ठ्यां द्यूतर्द्धिः कृपिः सप्तम्यां वाणि-
ज्यमष्टम्यामेकशफं नवम्यां दशम्यां गावः परिचारका एकादश्यां

धनधान्यः हिरण्यं तु द्वादश्यां कुप्यं ज्ञातिश्रैष्ठ्यं च त्रयोदश्यां युवान-
स्तत्र भ्रियन्ते शस्त्रहतस्य चतुर्दश्याममावास्यायाः सर्वमित्यमावा-
स्यायाः सर्वमिति ॥ ९ ॥ इति कात्यायनोक्तो नवकण्डिकासूत्रः
श्राद्धकल्पः समाप्तः ॥

३७४.—‘श्राद्धे ब्राह्मणलक्षणम्.’ श्राद्धकारिकायाम्—सर्वलक्षण-
संयुक्तैर्विद्याशीलगुणान्वितैः । पुरुषत्रयविरूपातैः सर्वे श्राद्धं प्रकल्पयेत् ॥

३७५.—‘नित्यश्राद्धविचारः’. मनुः—कुर्यादहरहः श्राद्धमन्ना-
द्येनोदकेन वा । पयोमूलफलैर्वापि पितृभ्यः प्रीतिमाहरेत् ॥ यदन्नं पुण्ड्रो-
ऽश्नाति तदन्नात्पितृदेवताः । अपकेनापि पकेन तृप्तिं कुर्यात्सुतः पितुः न
एकमप्याशयेद्विप्रं गृही नित्यं समाहितः ॥ प्रचेताः—नामन्नणं ।
होमश्च नावाहनविसर्जने । न पिण्डदानं न सुरा नित्ये कुर्याद्विजोत्तमः ॥
व्यासः—नावाहनं स्वधाकारः पिण्डाग्नौकरणादिकम् । ब्रह्मचर्यादिनि-
यमो विश्वेदेवास्तथैव च । ततु षट्पुरुषं ज्ञेयं दक्षिणापिण्डवर्जितम् ॥
दक्षिणायां विकल्पः—किञ्चिदत्वा विसर्जयेदिति प्राचेतसोक्तेः ॥ यज्ञ-
पार्थे—नित्यश्राद्धं निरग्रेः स्यात्सामेर्वा पैतृको बलिः ॥ विद्यामित्र-
कल्पे—स्वागतवचने षट् ब्राह्मणा द्वावेकं वाऽभ्यर्च्य पादौ प्रक्षाल्याचम्य
गृहं प्रवेशयेत् । कुशान्तर्हितेषु स्वासनेषूदङ्मुखानुपवेशयेत् । ततः स्वय-
माचम्य प्राङ्मुख उपविश्य पुण्डरीकाक्षं वासुदेवं संस्मृत्य सावित्रीं पाठित्वा
भिक्षुकादिभ्योऽन्नं संविभज्य पितृपुत्रादिसहितो भोजनं कुर्यात् ॥ लघु-
व्याससंहितायाम्—एकं तु भोजयेद्विप्रं पितृनुद्दिश्य यत्सदा । नित्य-
श्राद्धं तदुद्दिष्टं पितृयज्ञो गतिप्रदः ॥

३७६. अथ ‘नित्यश्राद्धप्रयोगः.’—(आचम्यै प्राणानायम्य ॥
ॐपवित्रेस्यो वै०—इति मन्त्रेण दक्षिणवामहस्तयोरनामिकायां कुशपवित्रे
धृत्वा ॥) ‘सङ्कल्पः’—अद्येत्यादि एवंगुणविशेषणविशिष्टायां पु-
ण्यतिथौ ममाऽत्मनः श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तफलप्राप्त्यर्थं (अपसव्यं दक्षि-
णाभिमुखः) अमुकगोत्राणां अमुकशर्मणां अस्मत्पितृपितामहप्रपिता-
महानां सपत्नीकानां तथा च अमुकगोत्राणां अमुकशर्मणां अस्मन्माता-
महप्रमातामहवृद्धप्रमातामहानां सपत्नीकानां नित्यश्राद्धमहं करिष्ये ॥

(१) विशेषस्तु अस्माकृत ‘श्राद्धप्रयोगावल्यां’ द्रष्टव्यः ॥ (२) ‘नित्य-
श्राद्ध’सिद्ध्यर्थं अग्रे वैश्वदेवप्रयोगे (पृष्ठे २०२-२०३) द्रष्टव्यम् ॥ (३) इति सङ्कल्प्य
पितृणामुदकादिकं तर्जन्यङ्गुष्ठमध्यवर्तिपितृतीर्थेन देयम् ॥ (४) पूर्वप्रयोगवत् ॥

ततः—क्षणं दत्त्वा । यथा—अमुकगोत्राणामसृत्पितृपितामहप्रपितामहानां अमुकशर्मणां सपत्नीकानां क्षणं दत्त्वा भवद्भिः प्रसादः कर्त्तव्यः सुकर्त्तव्यः । एवं मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहानां सपत्नीकानां गोत्रनामोच्चारपूर्वकं क्षणं दद्यात् । ततः—पित्रादयो मातामहाश्च इदं वः पाद्यमिति पाद्यं दत्त्वाऽऽचम्य कुशासन उदञ्चुख उपविश्य पितृणां मातामहानां चेदमासनम् । पितृभ्यः क्षणः क्रियताम् । प्राप्तोतु भवान् । प्राप्तवानि । पितरो मातामहाश्च एष वो गन्धः सुगन्धः । इमानि पुष्पाणि सुपुष्पाणि । अयं धूपः सुधूपः । अयं दीपः सुदीपः । आच्छादनं दत्त्वा पूर्णतां वाचयित्वा । द्विगुणमामान्नं पात्रे संस्थाप्य प्रोक्ष्य पात्रमालभ्य तिलान्विकीर्य आमाम्नेऽङ्गुष्ठं दत्त्वा । पितरः इदं वः आमाम्नं सोपस्करं गयेयं भूः गदाधरो विप्रः ब्रह्मरूपमिदं पितृभ्यः अमुकगोत्रेभ्यो अमुकशर्मभ्यो वसुद्रादित्यस्वरूपेभ्यः स्वधा मातामहादिभ्यश्चेदमाम्नं स्वधा सम्पद्यतां नमः । दत्तमामान्नमक्षय्यमस्तु । अस्त्वक्षय्यम् । श्रीगयागदाधरः प्रीतो भवतु । ब्रह्मार्पणमस्तु । ॐ मधुञ्जाताऽञ्जतायुते मधुक्षरन्ति सिन्धवः । माद्धीर्नः सन्त्वोषधीः । १९ ^{२०}/_{१३} मधु नक्तमुतोषसो मधुमत्पार्थिवः रजः । मधुहचौरस्तुनः पिता २ ^{२५}/_{१३} ॥ मधुमान्नो ज्वनस्पतिर्मधुमारः ॥ ऽअस्तु सूर्यः । माद्धीर्गावो भवन्तु नः । ३ ^{२५}/_{१३} ॥ (इति मन्त्राः ब्राह्मणेन पठनीयाः) ॥ ॐ मधु मधु मधु ॥ सुप्रोक्षितमस्तु । अस्तु सुप्रोक्षितम् । शिवा आपः सन्तु । सन्तु शिवा आपः । सौमनस्यमस्तु । अस्तु सौमनस्यं । अक्षतं चारिष्टं चास्तु । अस्तु अक्षतं चारिष्टं च । दीर्घमायुः श्रेयःपितरः ॥ ॐ पितृभ्यः स्वधायिभ्यः । स्वधा नमः पितामहेभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधानमः प्रपितामहेभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधा नमः । अक्षन्पितरोमीमदन्त पितरोतीतृपन्त पितरुः पितरुः शुन्धद्वम् ।

(१) अत्र विशेषतः गोपीचन्दनतिलाक्षतश्चेतसुगन्धिपुष्पाणि अगस्तिपुष्पतुलसीपत्र-
शृङ्गराजदीनि पितृणां देवानि ॥

४^{२१} ॥ (इति मन्त्रेण स्वस्तीति ब्रूयात् कुशपवित्रत्यागः) 'अर्पणम्'—
अनेन मया कृतेन नित्यश्राद्धकर्मणा मम पित्रादिस्वरूपी जनार्दन-
चासुदेवः प्रीयतां ॥ ॐ तत्सद्ब्रह्मार्पणमस्तु । इति नित्यश्राद्धप्रयोगः ॥

३७७. 'वैश्वदेवः' पारस्करगृह्यसूत्रे—वैश्वदेवादन्नात् पर्युक्ष्य
स्वाहाकारैर्जुहुयात् । ब्रह्मणे प्रजापतये गृह्याभ्यः कश्यपायानुमतय
ऽइति । (भूतगृह्येभ्यो मणिके त्रीन्पर्जन्यायाज्यः पृथिव्यै) धात्रे
विधात्रे च द्वारयोः प्रतिदिशं वायवे दिशां च मध्ये त्रीन् ब्रह्मणे-
न्तरिक्षाय सूर्याय विश्वेभ्यो देवेभ्यो विश्वेभ्यश्च भूतेभ्यस्तेषामुत्तर-
तः उपसे भूतानां च पतये परं पितृभ्यः स्वधा नम इति दक्षिणतः
पात्रं निणिज्योत्तरापरस्यां दिशि निनयेद्यक्षैतत्तऽइत्युद्धृत्याग्रं ब्रा-
ह्मणायावनेज्य दद्याद्वन्ततऽइति ॥ यथार्थं मिशुकानतिथींश्च सम्म-
जेरन्वालय्येष्टा गृह्या यथार्हमश्रीयुः पश्चाद्गृहपतिः । पत्नी च पूर्वो वा
गृहपतिस्तस्मात्तु स्वादिष्टं गृहपतिः पूर्वोऽतिथिभ्योऽश्रीयादिति
श्रुतेरहरहः स्वाहा कुर्यादन्नाभावे केनचिदाकाष्ठादेवेभ्यः पितृभ्यो
मनुष्येभ्यश्चोदपात्रात् । ११ ॥ 'अथातो धर्मजिज्ञासा'—के-
शान्तादूर्द्ध्वमपत्नीकऽउत्सन्नाग्निरनग्निको वा प्रवासी ब्रह्मचारी
चान्वग्निरिति । ग्रामाग्निमाहृत्य पृष्टोदिवीत्यधिष्ठाप्य त्रिभिश्च सावित्रैः
प्रज्वाल्य ताः सवितुस्तत्सवितुर्विश्वानिदेवसवितरिति पूर्ववदक्षतै-
र्हुत्वा पाकं पचेत् । तत्र वैश्वदेवं ब्रह्मणे प्रजापतये गृह्याभ्यः कश्य-
पायानुमतये विश्वेभ्यो देवेभ्योऽग्नये स्विष्टकृतऽइत्युपस्पृश्य पूर्ववद्ब्र-
ह्मलिर्भवेत् कृते न वृथा पाको भवति । न वृथा पाकं पचेद्वृथापाक-
मश्रीयादत्र पिण्डपितृयज्ञः पश्चादग्न्यर्हणादीनि कुर्यात् । १२ ॥

३७८. 'अथ नानाविधकर्मसु प्रोक्तान्यग्निनामानि.' वाचस्प-
तौ—लौकिके पावको ह्यग्निः प्रथमः परिकीर्तितः । अग्निस्तु मारुतो
नाम गर्भाधाने प्रकीर्तितः ॥ पुंसवे चमसो नाम शोभनः शुभकर्मसु ।
(पुंसवः सीमन्तान्तर्गतः कर्मभेदः ।) सीमन्ते ह्यनलो नाम प्रगल्भो जात-
कर्मणि । पार्थिवो नामकरणे प्राशनेऽन्नस्य वै शुचिः ॥ सभ्यनामा तु
चूडायां व्रतादेशे समुद्भवः । गोदाने सूर्यनामा स्यात्केशान्ते याजकः स्मृतः ।

वैश्वानरो विसर्गे स्याद्विवाहे बलदः स्मृतः । चतुर्थीकर्मणि शिखी धृतिर-
मिस्तथाऽपरे ॥ आवसथ्यस्तथाधाने वैश्वदेवे तु पावकः । ब्रह्माग्निर्गार्हपत्ये
स्यादक्षिणाग्निरथेश्वरः ॥ विष्णुराहवनीये स्यादग्निहोत्रे त्रयो मताः ।
लक्षहोमेऽभीष्टदः स्यात्कोटिहोमे महाशनः ॥ एके घृताचिषं प्राहुरग्निध्या-
नपरायणाः । रुद्रादौ तु मृडो नाम शान्तिके शुभकृतथा ॥ (आदिश-
ब्दाष्टधुरुद्रशतरुद्रातिरुद्रा लक्ष्यन्ते ।) पौष्टिके वरदश्चैव क्रोधाग्निश्चा-
भिचारके । वश्यार्थे वशकृत्प्रोक्तो वनदाहे तु पोषकः ॥ उदरे जठरौ नाम
क्रव्यादः शवभक्षणे । समुद्रे वाडवो ह्यग्निर्लये संवर्तकस्तथा । सप्तविंशति-
संख्याता अग्नयः कर्मसु स्मृताः ॥

३७९. 'अग्निजिह्वानामानि.' वाचस्पतौ—कराली धूमिनी
श्वेता लोहिता नीललोहिता । सुवर्णा पञ्चरागा च सप्त जिह्वा विभावसोः ।

३८०. 'अग्निशक्तिनामानि.' वाचस्पतौ—पीता श्वेताऽरुणा कृष्णा
धूम्रा तीक्ष्णा स्फुलिज्जिनी ॥ ज्वलिनी ज्वालिनी चेति कृशानोर्नव शक्तयः ॥

३८१. 'वैश्वदेवे पात्राणि.' गृह्यज्ञकल्पावलौ—न चुलद्यामायसे
पात्रे न भूमौ न च स्वर्परे । वैश्वदेवं प्रकुर्वीत कुण्डे वा स्थण्डिलेऽपि वा ॥

३८२. 'वैश्वदेवे ग्राह्योग्निः.' वृत्तिकारः—औपासनाग्निमन्यं वा
समिध्याथ हविर्भुजम् ॥ छन्दोगपरिशिष्टे—यस्मिन्नग्नौ भवेत्पाको वैश्वदे-
वस्तु तत्र वै ॥ अङ्गिराः—शालाग्नौ च पचेदन्नं लौकिके वापि नित्य-
शः । यस्मिन्नग्नौ पचेदन्नं तस्मिन् होमो विधीयते ॥ अत्रिः—वैदिकं
लौकिके वापि हुतोच्छिष्टे जले क्षितौ । वैश्वदेवं प्रकुर्वीत पञ्चमूनापनुत्तये ॥
बृहत्पाराशरः—लौकिके पापनाशाय वैदिके स्वर्गमाप्नुयात् ॥

३८३. 'वैश्वदेवे हवनीयद्रव्यविचारः.' विश्वामित्रकल्पे—फ-
लैर्दधिघृतैः कुर्यान्मूलशाकोदकादिभिः । अलाभे येन केनापि काष्ठैर्मूलतृणा-
दिभिः ॥ जुहुयात्सर्षिषाऽभ्यक्तं तैलक्षारविवर्जितम् । दध्यक्तं पायसाक्तं वा
तदभावेऽम्भसापि वा ॥ शाकं वा यदि वा पत्रं मूलं वा यदि वा फलम् ।
सङ्कल्पयेद्यमाहारं तेनाग्नौ जुहुयादपि ॥ श्रातोऽल्लासे—घृतं वा यदि वा
तैलं (तिल-कुसुम्भतैलं वा) पयो वा यदि वा दधि । घृतस्थाने
नियुक्तानां घृतशब्दो विधीयते ॥ तस्मात्—(घृतमिश्रितशाल्योदनस्य
वदरीफलप्रमाणा आमलकप्रमाणा वा वैश्वदेवाहुतीर्जुहुयात् ॥

३८४. 'वैश्वदेवे आहुतिविचारः.' विष्णुः—मन्त्रेणोङ्कारपूर्वेण
स्वाहान्तेन विचक्षणः । स्वाहावसाने जुहुयाद्द्वामहसं हृदि न्यसन्निति ॥

याज्ञवल्क्यः—देवेभ्यस्तु हुतादन्नाच्छेषाद्भूतबलिं हरेत् । भूतयज्ञः स वै प्रोक्तो भूतिदः सर्वदेहिनाम् ॥ मनुः—शुनां च पतितानां च श्वपचां पापरोगिणाम् । वायसानां कृमीणां च शनकैर्निक्षिपेद्भुवि ॥

३८५. 'वैश्वदेवे वर्ज्यद्रव्याणि.' विश्वामित्रकल्पे—कोद्रवं चणकं माषं मसूरं च कुलित्थकम् । क्षारं च लवणं चैव वैश्वदेवे विवर्जयेत् ॥ आह्निककारिकासु—अन्नं पर्युषितं चैव परान्नं दूषितं तथा । दग्धमन्नं तथोच्छिष्टं वैश्वदेवे विवर्जयेत् ॥

३८६. 'वैश्वदेवाग्निप्रज्वलनम्.' विश्वामित्रकल्पे—न पाणिना न शूर्पेण न चामेध्यादिनापि वा । मुखेनोपधमेदग्निं मुखादेश व्यसीयत ॥ [मुखेनेत्यत्र वेणुधमनीयुक्तेनेति वाक्यशेषः कार्यः] । पट्टकेन भवेद्याधिः शूर्पेण धननाशनम् । पाणिना मृत्युमाप्नोति कर्मसिद्धिर्मुखेन तु ॥ छन्दोग-परिशिष्टे—उत्तानेन तु हस्तेन ह्यङ्गुष्ठाग्रेण पीडितम् । संहताङ्गुलिपाणि-स्तु वाग्यतो जुहुयाद्भुविः ॥

३८७. 'श्राद्धे वैश्वदेवः.' आह्निककारिकासु कात्यायनः—याजुषाः सामगाः पूर्वं श्राद्धमध्ये ह्यथर्वणः । बहूचाः श्राद्धशेषेण कुर्युर्वै वैश्वदेवकम् ॥

३८८. 'वैश्वदेवाभावे दोषः.' बृहत्पाराशरः—यदग्नौ हूयते नैव यस्य भ्रासो न दीयते । अभोज्यं तद्विजातीनां भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ।

३८९. 'वैश्वदेवफलम्.' मनुः—पञ्चसूना गृहस्थस्य चुड्डी पपेण्युपस्करी । कण्डणी चोदकुम्भी च तासां पापस्य शान्तये । पञ्च कृत्वा महायज्ञाः प्रत्यहं गृहमेधिनाम् । पञ्चैतान्यो महायज्ञान्न द्वापयति शक्तिः ॥ स गृहेऽपि वसन्नित्यं सूनादोषैर्न लिप्यते । वैश्वदेवस्य सिद्धस्य गृहेऽग्नौ विधिपूर्वकम् । आभ्यः कुर्याद्देवताभ्यो ब्राह्मणो होममन्त्रहम् ॥ (यदन्नं पक्वमक्षारलवणं भवेत् तेनैव बलिवैश्वदेवकर्म कार्यम् ॥)

३९०. 'वैश्वदेवे कुण्डम्.' यज्ञपार्थे—दशाङ्गुलं तु दैर्घ्येण विस्तारे चतुरङ्गुलम् । षडङ्गुलं तु उच्छ्रायेमेखला द्यङ्गुला मता । वृत्तं वा चतुरस्रं वा कुण्डं स्याद्वैश्वदेविकम् ॥ गृहयज्ञकल्पावलौ—षडङ्गुलमथो-च्छ्रायं गते च चतुरङ्गुलम् । द्वादशाङ्गुलदीर्घं स्यात्कुण्डं तद्वैश्वदेविकम् । अपि ताम्रमयं प्रोक्तं कुण्डमत्र मनीषिभिः ॥ (अत्र सामान्याङ्गुलिप्रमाणं ग्राह्यम्) यथाह—अग्निः—तिर्यग्यवोदरान्यष्टावर्ध्वं वा ग्रीहयस्त्रयः । अङ्गुलिः सैष विज्ञेयः श्रौते स्मार्ते च कर्मणि ॥

३९१. 'अग्नेर्ध्वेयरूपम्.' रुद्रकल्पे—रुद्रतेजःसमुद्भूतं द्विर्मूर्धानं द्विनासिकम् । षण्नेत्रं च चतुःश्रोत्रं त्रिपादं सप्तहस्तकम् ॥ याम्यभागे चतुर्हस्तं सव्यभागे त्रिहस्तकम् । सुवं सुचं च शक्तिं च अक्षमालां च दक्षिणे ॥ तोमरं व्यजनं चैव घृतपात्रं तु वामके । विभ्रतं सप्तभिर्हस्तैर्द्विमुखं सप्तजिह्वकम् ॥ दक्षिणे च चतुर्जिह्वं त्रिजिह्वमुत्तरे मुखम् । द्वादशकोटिमुत्पास्यं द्विपञ्चाशत्कलायुतम् ॥ स्वाहास्वधावषट्कारैरङ्कितं मेषवाहनम् ॥ रक्तमाल्याम्बरधरं रक्तपद्मासनस्थितम् । रौद्रं तु वह्निमानं वह्निमावाहयाम्यहम् ॥

३९२. अथ 'वैश्वदेवप्रयोगः.'—'आचम्यं प्रणानायम्य' ॥ 'कुशपवित्रधारणम्'—ॐ पवित्रेस्त्योवै० ॥ 'सङ्कल्पः'—अद्य पूर्वोच्चारितएवंगुणविशेषणविशिष्टायां शुभपुण्यतिथौ मम गृहे पञ्चसूनाजनितसकलदोषपरिहारपूर्वकं नित्यकर्मानुष्ठानसिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं पञ्चमहायज्ञैरहं यक्ष्ये ॥ 'अग्निध्यानम्'—

याजकः

अग्निस्वरूपम्

- (१) पूर्वप्रयोगवत् ॥ (२) इति मन्त्रेण दक्षिणहस्तानामिकायां कुशपवित्रं धार्यम् ॥
(३) पश्चात्कुण्डस्थमग्निं वेणुधमन्या प्रबोध्य ध्यायेत् ॥

ॐ चत्वारिंशद्वा त्रयो ऽस्य पादा द्वेशीर्षे सप्त-
हस्तांसोऽस्य । त्रिधाबुद्धो वृषभोरोरवीति महोदेवो
मर्त्याँ २ ॥ आविवेश ॥ १ ११ ॥ 'आसनम्'—ॐ एषो ह-
देवऽप्रदिशोनु सर्वाँऽ पूर्वाँ ह जातऽसऽउगर्ज्जैँ ऽअ-
न्तऽ। स ऽएव जातऽस जनिष्यमाणऽप्रत्यङ्जनांस्तिष्ठति
सुर्वतोमुखऽ । २ १२ ॥ 'नमस्कारः'—मुखं यः सर्वदेवानां
हव्यभुक्व्यभुक् तथा । पितॄणां च नमस्तस्मै विष्णवे पावकात्मने
॥ ३ ॥ पावकनाम्ने वैश्वानराय नमः । अग्नये अन्नं नमः । अग्नये
गन्धं नमः । अग्नये अक्षतान्पुष्पं च नमः । अग्नये नमो नमः ।
अग्ने शांडिल्यगोत्र मेघध्वज प्राञ्जुख मम संमुखो भव ॥ 'अग्निप्रदी-
प्तकरणम्'—(वेणुनलिकया प्रदीप्तकरणम्) ॥ 'आहुतयः'—
१—ॐ ब्रह्मणे स्वाहा इदं ब्रह्मणे न मम । २—ॐ प्रजापतये
स्वाहा इदं प्रजापतये न मम । ३—ॐ गृह्याभ्यः स्वाहा इदं गृह्याभ्यो
न मम । ४—ॐ कश्यपाय स्वाहा इदं कश्यपाय न मम । ५—
ॐ अनुमतये स्वाहा इदं अनुमतये न मम ॥ अग्ने 'मण्डलं दृष्ट्वा—

(१) प्रदक्षिणमग्निं पयुक्ष्य इतरथा तदावृत्तिः । मध्यमानामिकाहृष्टैर्धृतप्रोक्षितौ-
दनस्य बदरीफलप्रमाणाः कुण्डस्थामावाहुतीर्जुहुयात् ॥

(२) १—ॐ भूः स्वाहा इदमग्नये न मम । २—ॐ भुवः स्वाहा इदं वायवे
न मम । ३ ॐ स्वः स्वाहा इदं सूर्याय न मम । ४—ॐ भूर्भुवः स्वः स्वाहा
इदं प्रजापतये न मम । ५—ॐ देवकृतस्यैनसोवयजनमसि स्वाहा इदमग्नये
न मम । ६—ॐ मनुष्यकृतस्यैनसोवयजनमसि स्वाहा इदमग्नये न मम ।
७—ॐ पितृकृतस्यैनसोवयजनमसि स्वाहा इदमग्नये न मम । ८—ॐ
आत्मकृतस्यैनसोवयजनमसि स्वाहा इदमग्नये न मम । ९—ॐ एनसऽ-
एनसोवयजनमसि स्वाहा इदमग्नये न मम । १०—यच्चाहमेनो विवद्वाँश्च-
कार यच्चाविद्वाँस्तस्य सर्वस्यैनसोवयजनमसि स्वाहा इदमग्नये न मम ।
११—ॐ प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये न मम । १२—ॐ अग्नये स्विष्टकृते-
स्वाहा इदमग्नये स्विष्टकृते न मम ॥ एता 'वैश्वदेवाहुतयः' सूत्रे नोक्ताः परं केषुचि-
त्युक्तकेषु दृश्यन्ते ॥

पूर्वे.

‘मण्डलम्’—भूमी चतुरङ्गुलमात्रं कितस्मिन्मात्रं वा उदकेन मण्डलं कृत्वा तदुपरि बलिहरणं कुर्यात् । तद्यथा—

२ ॐ विधात्रे नमः इदं विधात्रे न मम ।

१० ॐ लवीच्ये दिशे नमः इदं लवीच्ये

दिशे न मम ।

६ वायव्ये नमः इदं वायव्ये न मम ।

† देवयज्ञः (४)

१८ गृहदेवतानां नैवेद्योऽर्पणीयः ।

(स च विश्विद्रे (२०४) पृष्ठे दृष्टव्यः)

१७ ॐ भूतानां च पतये नमः इदं भूतानां

च पतये न मम ।

१६ ॐ उपसे नमः इदं उपसे न मम ।

मनुष्ययज्ञः (३)

१५ ॐ विश्वेभ्यो भूतेभ्यो नमः

(सव्यं उदकोपस्पर्शः)

(निर्वीतं कृत्वा)

इदं विश्वेभ्यो भूतेभ्यो न मम ।

१४ ॐ विश्वेभ्यो देवेभ्यो नमः

इदं विश्वेभ्यो देवेभ्यो न मम ।

भूतयज्ञः (१)

१ ॐ धात्रे नमः इदं धात्रे न मम ।

७ ॐ प्राच्ये दिशे नमः इदं प्राच्ये दिशे न मम ।

३ ॐ वायव्ये नमः इदं वायव्ये न मम ।

८ ॐ दक्षिणस्ये दिशे नमः इदं

दक्षिणस्ये दिशे न मम ।

४ ॐ वायव्ये नमः इदं वायव्ये न मम ।

१३ ॐ सूर्याय नमः इदं सूर्याय न मम ।

१२ ॐ अन्तरिक्षाय नमः इदं अन्तरिक्षाय न मम ।

११ ॐ ब्रह्मणे नमः इदं ब्रह्मणे न मम ।

अन्तर.

२० ॐ हन्त तं सनकादिमुष्येभ्यो नमः इदं हन्त

ते सनकादिमुष्येभ्यो न मम ।

† निर्णेजनम् (६)

२२ ॐ यस्मैतत्ते निर्णेजनमिति पात्रं प्रक्षाल्य
वायव्यां दिक्षि निनयेत् ।

*** ब्रह्मयज्ञः (५)

२१ सद्येन ब्रह्मयज्ञसिद्ध्यर्थं तिष्ठो गायत्रीर्जयेत् ।

नित्यश्राद्धम् (२)

(अपसव्येन क्षिपेत्)

* १९ ॐ पितृभ्यः स्वधा नमः इदं

पितृभ्यः स्वधा न मम ।

५ ॐ वायव्यै नमः इदं वायव्यै न मम ।

९ ॐ पश्चिमायै दिशे नमः इदं पश्चिमायै दिशे न मम ।

* इयमाहुतिः पित्रादिसमस्तपितॄणां गोत्रोच्चारपूर्वकं नाम गृहीत्वाऽपसव्येन देया ॥

निर्णेजनमिति पात्रं प्रक्षाल्य तज्जलं वायव्यां दिक्षि निनयेत् ॥

‡ इयमाहुतिः कण्ठि कृत्वा क्षिपेत् ॥ ** ब्रह्मयज्ञानामै गायत्रीर्जयेत् ॥

† पारस्करगृह्यसूत्रे—यद्वैतत्ते

‡ नैवेद्याऽर्पणविधिः अग्रे (२०४) पृष्ठे द्रष्टव्यः ॥

पश्चिम.

शेषवैश्वदेवप्रयोगस्त्वग्निमपृष्ठे द्रष्टव्यः ।

अथ 'गृहदेवानां सिद्धान्नमन्नसोपस्करनैवेद्यार्पणप्रयोगः'—(वैश्वदेव-
प्रयोगे यथादर्शितदेवयज्ञे अष्टादशाङ्के (१८) चिन्तितसमये देवतासन्मुखप-
वित्रस्थले चतुरस्रमण्डलोपरि सिद्धान्नमन्नसोपस्करपूरितं नैवेद्यपात्रं निधाय
पश्चात् ॐ नमो भगवते वासुदेवाय इति मन्त्रेण तत्पात्रसमन्तात् जल-
धारया पङ्क्तिवारणं कुर्यात् । ततः तदन्नं अश्लिखितमन्त्रेण 'गायत्रीम-
न्त्रेण' वा तुलसीदलेन सम्प्रोक्ष्य नैवेद्योपरि तत्तुलसीदलं निधाय) यथा—
'अन्नप्रोक्षणम्'—ॐ नाभ्यांऽ आसीदुन्तरिक्षेऽशीर्ष्णो-
द्भवौऽ समवर्तत । पृथ्वाभूमिर्दिशुऽ श्रोत्रात्तथा लोका-
रं ॥ ५ अकल्पयन् । १ $\frac{१}{३}$ ॥ धेनुमुद्रां प्रदर्श्य सव्यहस्तस्याङ्गुल-
यः समानाः कृत्वा नैवेद्यमर्पयेत् ॥ तद्यथा—ॐ प्राणाय स्वाहा
। १ ॥ ॐ अपानाय स्वाहा । २ । ॐ व्यानाय स्वाहा । ३ ॥ ॐ
समानाय स्वाहा । ४ । ॐ उदानाय स्वाहा । ५ ॥ इति समर्प्य ।
नैवेद्यमध्ये पानीयं समर्पयामि । उत्तरापोशनं समर्पयामि । हस्त-
प्राक्षालनं मुखप्राक्षालनं च समर्पयामि । करोद्धर्तनार्थं चन्दनं समर्प-
यामि । 'आचमनम्'—ॐ केशवाय नमः स्वाहा । ॐ नारायणाय
नमः स्वाहा । ॐ माधवाय नमः स्वाहा ॥ 'हस्तप्राक्षालनम्'—
ॐ गोविन्दाय नमः ॥ मुखवासार्ये 'ताम्बूलम्'—(तदभावे गन्धा-
क्षतपुष्पम्) समर्पयामि ॥ 'अर्पणम्'—अनेन ॐ भूर्भुवः स्वः
अमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः सिद्धान्नमन्नसोपस्करनैवेद्यं सम-
र्पयामि ॥ इति गृहदेवानां सिद्धान्नमन्नसोपस्करनैवेद्यार्पणप्रयोगः ॥
अथ 'गोग्रासादिसमर्पणम्'—सुरभिर्वैष्णवी माता नित्यं विष्णु-
पदे स्थिता । गोग्रासं तु मया दत्तं सुरभिः प्रतिगृह्यताम् । ४ ॥
इदं गोभ्यो न मम । द्वौ श्वानौ श्यामशबलौ वैवस्वतकुलो-
द्भवौ । ताभ्यामन्नं प्रदास्यामि रक्षेतां पथि मां सदा । ५ ॥
इदं श्वभ्यां न मम ॥ यमोऽसि यमदूतोऽसि वायसोऽसि महामते ।
अहोरात्रकृतं पापं बलिं भक्षतु वायसः । ६ ॥ इदं वायसेभ्यो न

(१) वामहस्ते गृहीतलघुवज्रण (छाटी इति संज्ञितेन) खनेत्राच्छादितेन
'नैवेद्यम'पयेत् ॥

मम ॥ अथ 'क्षेपकम्.'—(देवा मनुष्याः पशवो वयांसि सिद्धाश्च यक्षोरगदैत्यसङ्घाः । प्रेताः पिशाचास्तरवः समस्ता ये चान्नमिच्छन्ति मया प्रदत्तम् । ७ । इदं देवादिभ्यो न मम ॥ (इति क्षेपकम्) ॥ पिपीलिकाः कीटपतङ्गकाद्या बुभुक्षिताः कर्मणि योगबद्धाः । प्रयान्तु ते तृप्तिमिदं मयान्नं तेभ्योऽवसृष्टं सुखिनो भवन्तु । ८ । इदं पिपीलिकाकीटपतङ्गकेभ्यो न मम ॥ (हस्तं प्रक्षाल्य प्रथमानुलेपितं भस्म निःसार्य स्वयं ललाटे गन्धादितिलकं कुर्यात्) ॥ यथा—'गन्धधारणे तिलकमन्त्रः.' पारस्करगृह्यसूत्रे—ॐ सुचक्षाऽ-अहमक्षिभ्याम्भूयासः सुवर्चा मुखेन । सुश्रुत्कर्णाभ्याम्भूयासम् ॥ वैश्वदेविकं किञ्चित् भस्मधारणम्—ॐ त्र्यायुषं बलायुषम् । यद्देवेषु त्र्यायुषन्तन्नोऽस्तु त्र्यायुषम् । ९ ॥ (शतायुषं बलायुषम्) ॥ 'अधिविसर्जनम्.'—गच्छ गच्छ सुरश्रेष्ठ स्वस्थाने परमेश्वर । यत्र ब्रह्मादयो देवास्तत्र गच्छ हुताशन । १० ॥ ॐ यज्ञं यज्ञं यज्ञं यज्ञं पतङ्गं स्वां व्योनिं यज्ञं स्वाहा । एष ते यज्ञो यज्ञपते सुह सूक्तवाक् सव्यवीरस्तुष्टुषस्व स्वाहा । ११ ॥ (कुशपवित्रत्यागः कार्यः) ॥ 'अर्पणम्'—अनेन वैश्वदेवाख्येन कर्मणा श्रीयज्ञनारायणस्वरूपी परमेश्वरवासुदेवः प्रीयतां न मम । ॐ तत्सद्ब्रह्मार्पणमस्तु ॥ यस्य स्मृ० ॥ ॐ विष्णवे नमः इति त्रिः । इति वैश्वदेवप्रयोगः ॥

३९३. 'गन्धे उक्तद्रव्याणि.'—वाचस्पतिः—कस्तूरी कुङ्कुमं फल्गु सिन्दूरं रक्तचन्दनम् । गोरोचना गन्धकाष्ठं जलं चाऽगरु गोमयम् ॥ धात्रीमूलस्य मृदून्धो हरिद्रा गोगृहस्य च ।

३९४. 'गन्धधारणावश्यकता.' वाचस्पती—स्नानान्ते सर्ववर्णा-नामाश्रमाणां तथैव च ॥ एतानि तिलकान्याहुः सन्ध्यादिसर्वकर्मसु । काम्यं

(१)—स्वयं मध्यमाहुष्टेन खललाटे गन्धतिलकं कुर्यात् ॥ (२) इति मन्त्रेण भस्म ललाटे प्रोवायां दक्षिणवामबाह्वोर्हृदि च धार्यम् (३) ततो भोजनात्प्राग्दत्तं बलिं गृहाद्बहिः गोभ्यो वायसादिभ्यश्च समर्प्य हस्तौ पादौ प्रक्षाल्याऽचम्य गृहं गच्छेत् ॥

नैमित्तिकं नित्यं यत्किञ्चित्कर्म नारद ॥ वर्णाश्रमाणां तन्नास्ति स्नानान्ते तिलकं विना । कर्म वर्णाश्रमाणां स्याद्देवं पित्र्यं न तत्फलम् ॥ स्नानं सन्ध्या पञ्चयज्ञान् पैत्र्यं होमादि कर्म यः । विना तिलकदर्भाभ्यां कुर्यात्तन्निष्फलं भवेत् ॥ पञ्चोत्तरखण्डे—स्नानं सन्ध्यां पञ्चयज्ञान् पैत्र्यं होमादिकर्म यः । विना तिलकदर्भाभ्यां कुर्यात्तन्निष्फलं भवेत् ॥

३९५. 'गन्धधारणप्रकारः'. ब्राह्मे—अङ्गुष्ठः पुष्टिदः प्रोक्तो मध्यमा पुष्टिकारिणी । अनामिकात्रया नित्यं मुक्तिदा च प्रदेशिनी ॥ एतैरङ्गुलिभेदैस्तु कारयेन्न नखैः स्पृशेत् ॥ अन्यच्च—वर्तिदीपाकृतिर्वापि वेणुपत्राकृतिस्तथा । पद्मं च मुकुलो वाऽपि शङ्खाकारमतः परम् ॥ मत्स्यकूर्माकृतिर्वापि तथैव मुकुलाकृतिः । ब्राह्मणैस्तिलकं कुर्यादनेन विधिना सह ॥ अभ्यङ्गस्नानं कुर्याच्चेद्वार्यं चन्दनमेव च । ललाटे भस्म नो धार्यं सन्ध्योपासनकर्मणि ॥ अनामिकया च देवस्य ऋषीणां च तथैव च । गन्धानुलेपनं कार्यं प्रयत्नेन विशेषतः । पितृणामर्पयेद्गन्धं तर्जन्या च सदैव हि । तथैव मध्यमाङ्गुल्या धार्यं गन्धं स्वयं वृधेः ॥

३९६. 'गन्धतिलकधारणविचारः'. वाचस्पतौ—ऊर्ध्वपुण्ड्रं द्विजः कुर्यात् क्षत्रियाणां तथैव च । वैश्यानां तु तथा ज्ञेया शूद्राद्यैर्मण्डलाऽकृतिः ॥ ललाटदक्षिणे ब्रह्मा वसेद्दामे महेश्वरः । मध्ये विष्णुर्वसेन्नित्यं तस्मान्मध्यं न लेपयेत् ॥ शूद्रस्यैकाङ्गुलं प्रोक्तमायतं व्यङ्गुलं विशि । क्षत्रिये त्र्यङ्गुलं तद्वद्ब्रह्मणे चतुरङ्गुलम् ॥ नासिकायास्त्रिभागैको भागो मानेन यो भवेत् । श्रुवोर्मध्यादधः स्थानं मूलमाहुर्मनीषिणः ॥ ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थो यतिस्तथा । कुर्यात् यदूर्ध्वपुण्ड्रं तद्वैष्णवो हरिमन्दिरम् ॥

३९७. 'दीक्षामार्गे गन्धधारणम्'. नागोजीभट्टसंहितायाम्—शिवागमे दीक्षितैस्तु धार्यं तिर्यक् त्रिपुण्ड्रकम् । विष्णवागमे दीक्षितैस्तु ऊर्ध्वपुण्ड्रं विधारयेत् ॥

३९८. 'गन्धस्थानानि'. ब्रह्माण्डे—ललाटे केशवं विद्यान्ना-रायणमयोदरे । माधवं हृदये न्यस्य गोविन्दं कण्ठकूर्परे ॥ विष्णुं च दक्षिणे कुक्षौ तद्भुजे मधुसूदनम् । त्रिविक्रमं कर्णमूले वामकुक्षौ तु वामनम् ॥ श्रीधरं च हर्षकेशं वामयोर्बाहुकर्णयोः । पद्मनाभं पृष्ठदेशे ककुद्दामोदरं न्यसेत् ॥ मूर्ध्नि मूलेन मन्त्रेण शेषैर्द्वादशनामभिः । सङ्कर्षणादिभिः कृष्णे शुक्ले चेत्येकैवादिभिः ॥ शौनकः—निटिले (भाले) बाहुवच्चैव दण्डवत्कर्णपलवे । हृदये कमलाकारमुदरे दीपवलिखेत् ॥ वेणुपत्रसमाकारं

बाहुमध्ये समालिखेत् । अधः पृष्ठे स्कन्धदेशे लिखेज्जम्बूफलाकृतिम् ॥
दशाङ्गुलप्रमाणं तु उत्तमोत्तममुच्यते । नवाङ्गुलं मध्यमं स्यादष्टाङ्गुलमतः
परम् । लिङ्गाकारं ललाटे तु हृदयेऽध्वत्थपत्रकम् । वंशपत्राकृतिर्बाह्वोः
शेषा दीपकलाः स्मृताः ॥

३९९. 'गन्धगुणाः.' ब्राह्मे—श्यामं शान्तिकरं प्रोक्तं रक्तं वश्यकरं
भवेत् । श्रीकरं पीतमित्याहुर्वैष्णवं श्वेतमुच्यते ॥

४००. 'मङ्गलकर्मणि गन्धतिलकम्.' विष्णुधर्मोत्तरे—तिलकं
कुङ्कुमेनैव सदा मङ्गलकर्मणि । कारयित्वा सुमतिमान् न श्वेतचन्दनं मृदा ॥

४०१. 'गन्धमुद्राधारणम्.' शङ्खः—शङ्खचकाचङ्कनं च तुलसी-
दलभक्षणम् । यः कुर्यान्नियतं भक्त्या स याति परमां गतिम् ॥

४०२. 'गन्धविलेपनविचारः.'—नागदेवः—न पादुकास्थो
नादर्शे न जले वा विलोकयेत् । न प्रावृतशिरः कुर्यात्तिलकं धर्मवर्धनम् ॥
प्रभाते विपुलं विन्ध्यान्मध्याह्ने च त्रिपुण्ड्रकम् । अपराह्णे पर्वमात्रं तिलकं
त्रिविधं स्मृतम् ॥ गोपीचन्दनलिप्ताङ्गो यं यं पश्यति चक्षुषा । तं तं पूतं
विजानीयान्नात्र कार्या विचारणा । ऊर्ध्वपुण्ड्रं द्विजस्येष्टं क्षत्रियस्य त्रिपु-
ण्ड्रकम् । अर्धचन्द्रं तु वैश्यस्य वर्तुलं शूद्रजातिपु ॥ (गन्धार्थं सर्वदा
श्वेतचन्दनं तु प्रशस्यते) ॥

४०३. 'गन्धतिलकधारणमन्त्रः.'—स च वैश्वदेवप्रयोगे (२०६)
पृष्ठे द्रष्टव्यः ॥

४०४. 'अतिथिपूजनम्.' मनुः—निवृत्ते वैश्वदेवे च यदान्यो-
ऽतिथिराव्रजेत् । तस्मादन्नं यथाशक्त्या प्रदद्यान्न बलिं हरेत् ॥ शातात-
पः—प्रियं वा यदि वा द्वेष्यं मूर्खं पण्डितमेव वा । अतिथिं तत्र सम्प्राप्तं
पूजयेत्स्वागतादिना ॥ तथाऽसनप्रदानेन पादप्रक्षालनेन च । श्रद्धया चान्न-
दानेन प्रियप्रश्नोत्तरेण च ॥

४०५. 'अतिथिविचारः.'—हारीतः—एकरात्रं तु निवसन्नति-
थिर्ब्राह्मणः स्मृतः । अनित्यं हि स्थितो यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते ॥ अग्नयो-
ऽतिथिमिच्छन्ति सोऽतिथिः स्वर्गमिच्छति । स्वर्गेऽपीच्छन्ति दातारं सम्यक्
सुकृतकारिणम् ॥ याज्ञवल्क्यः—अध्वनीनोऽतिथिर्ज्ञेयः श्रोत्रियो वेदपार-
गः । मान्यावेतौ गृहस्थस्य ब्रह्मलोकमभीप्सतः ॥ शङ्खः—नामिहोत्रेण दानेन
नोपवासोपसेवनैः । देवाश्च परितुप्यन्ति यथा त्वतिथिपूजनात् ॥ आहि-

ककारिकासु—ब्रह्मचारी यतिश्चैव विद्यार्थी गुरुपोषकः । दुर्भगः क्षीण-
वित्तश्च षडेते भिक्षुकाः स्मृताः ॥

४०६. 'भोजनम्.' कात्यायनपरिशिष्टसूत्रे—अथातः श्रुति-
स्मृतीरनुस्मृत्य भोजनविधिं व्याख्यास्यामः । आचान्तो धृतोत्तरी-
यवस्त्रो धृतश्रीखण्डगन्धत्रिपुण्ड्रो भोजनशालायामागत्य गोमयलिप्ते
शुचौ देशे विहितपीठाधिष्ठितो नित्यं प्राञ्चुखो नोदञ्चुखो न
दक्षिणामुखो न प्रत्यञ्चुखो न विदिञ्चुखः श्रीकामश्चैतप्रत्यञ्चुखः
सत्यकामश्चेदुदञ्चुखो यशस्कामश्चेदक्षिणामुखो (जीवन्मातृकवर्ज्यं)
हस्तपादास्येषु पञ्चस्वाद्रीं नीवारचूर्णेर्गौरमृदा भस्मनोदकेन वा
मण्डलं कुर्याच्चतुष्कोणं ब्राह्मणस्य त्रिकोणं क्षत्रियस्य मण्डलाकृति
वैश्यस्याभ्युक्षणः शूद्रस्य । यथा चक्रायुधो विष्णुस्त्रैलोक्यं परि-
रक्षति । एवं मण्डलभस्मैतत्सर्वभूतानि रक्षत्विति ॥ तत्र भूमौ नि-
हितापात्रेऽत्रे परिविष्टे पितृभ्योऽपि नमः स्तुत्वा मानसोक्ते न-
मोवः किरिकेभ्यो नमः शम्भवे चेत्यभिमन्त्र्य प्रोक्षयेत् ।
सत्यन्वर्तेन परिषिञ्चामीति प्रातः ऋतन्वा सत्येन परिषिञ्चामीति
सायं तेजोऽसि शुक्रमस्यमृतमसीति यजुषान्नमभिमृश्याग्निरस्मीत्या-
त्मानमग्निं ध्यात्वा भूपतये भुवनपतये भूतानाम्पतयेऽइति प्रणवा-
दिकैः स्वाहानमोन्तैर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं बलीन् हरेदन्तश्चरति भूतेषु
गुहायां विश्वतोमुखः । त्वं ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कारत्वमोङ्कारस्त्वं
विष्णोः परमं पदम् । अमृतोपस्तरणमसि स्वाहेति विष्णुमभिध्याय-
न्नाचम्यान्नममृतं ध्यायन्मौनी हस्तचापल्यादिरहितो मुखे पञ्चप्राणा-
हुतीर्जहोति ॥ १ ॥ ॐ प्राणाय स्वाहा । ॐ अपानाय स्वाहा । ॐ व्या-
नाय स्वाहा । ॐ समानाय स्वाहा । ॐ उदानाय स्वाहेति क्रमं याज्ञव-
ल्क्योऽमन्यत । उदानाय स्वाहा समानाय स्वाहेति क्रमं शौनकाभा-
यनौ याज्ञवल्क्योदितक्रमो वाजसनेयिनामित्यूचतुः । दन्तैरनुप-
स्पृशन् जिह्वायां ग्रसेदङ्गुष्ठप्रदेशिनीमध्यमाभिः प्रथमामङ्गुष्ठमध्यमाना-
मिकाभिर्द्वितीयामङ्गुष्ठानामिकाकनिष्ठिकाभिस्तृतीयां कनिष्ठिकातर्ज-
न्यङ्गुष्ठैश्चतुर्थीऽसर्वाभिरङ्गुलीभिः साङ्गुष्ठाभिः पञ्चमीमङ्गुष्ठानामि-
कामात्रग्राह्यान्नेनैता ऽआहतयऽइति हारीतव्याख्यातारः । सर्वाभि-

रङ्गुलीभिरेताऽइति बोधायनः । मौनं त्यक्त्वा प्राक् द्रवरूपमश्रीयान्मध्ये कठिनमन्ते पुनर्द्रवाशी स्यान्मधुरं पूर्वं लवणाम्ले मध्ये कटु-
 तिकादिकान्पश्चाद्यथासुखं भुञ्जीत भुञ्जानो वामहस्तेनान्नं न स्पृ-
 शेन्न पादौ न शिरो न वस्ति न पदा भाजनःस्पृशेदेवं यथारुचि
 भुक्त्वा भुक्तशेषमन्नमादाय । मद्भुक्तोच्छिष्टशेषं ये भुञ्जन्ते पितरोऽ-
 धमाः । तेषामन्नं मया दत्तमक्षय्यमुपतिष्ठत्विति पितृतीर्थेन दक्षिणतो
 दत्त्वाऽमृतापिधानमसि स्वाहेति हस्ते गृहीतानामपामर्द्धं पीत्वार्द्धं भू-
 मां निक्षिपेत् । रौंरवे पूयनिलये पञ्चार्बुदनिवासिनाम् । अर्थिनाः-
 सर्वभूतानामक्षय्यमुपतिष्ठत्विति तस्माद्देशदपमृत्य गण्डपशलाका-
 दिभिस्तर्जनीवर्जमास्यःसःशोधयेत् । २ ॥ न भार्यादर्शनेऽश्रीयान्न
 भार्यया सह न सन्ध्ययोर्न मध्याह्ने नार्द्धरात्रे नायज्ञोपवीती नार्द्ध-
 शिरा नार्द्रवासा नैकवासा न शयानो न ताप्रभाजने न भिन्ने न
 ताप्रराजतसौवर्णशङ्खस्फाटिकाग्मभाजनवर्जे न लौहे न मृन्मये न
 सन्धिसंस्थिते न भुवि न पाणौ न सवभोजी स्यात्किञ्चिद्रोज्यं
 परित्यजेदन्यत्र घृतपायसदधिसक्तुपललमधुभ्यः साध्वाचान्तो दक्षि-
 णपादाङ्गुष्ठे पाणिं निःस्रावयेदङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽङ्गुष्ठं च समाश्रि-
 तः । ईशः सर्वस्य जगतः प्रभुः प्रीणातु विश्वभुगिति श्वात्राः पीता
 ऽइति नाभिमालभतऽअमृताऽइत्यतः प्रागगस्त्यं वैनतेयं च शनिं च
 वटवानलम् । अन्नस्य परिणामार्थं सरेद्धीमं च पञ्चममित्युदरमाल-
 भ्येन्द्राश्विनौ च्यवनशर्यातिसुकन्याश्च । भोजनान्ते सरेन्नित्यं तस्य
 चक्षुर्न हीयतऽइति वचनात्स्मृत्वा मुखशुद्धिं कुर्यान्नमो भगवते वाजस-
 नेयाय याज्ञवल्क्याय नमो भगवते वाजसनेयाय याज्ञवल्क्याय । ३ ॥

४०७. 'भोजनकालः.' बृहद्विष्णुः—स्नात्वा यथावद्भुत्वा च दे-
 वर्षिपितृतर्पणम् । कृते जाप्ये हुते बहौ शुद्धवस्त्रसमन्वितः ॥ प्रशस्तपा-
 णिपादस्तु भुञ्जीत प्रयतो गृही ॥ देवलः—स्नात्वा प्रक्षाल्य पादौ च स-
 न्दाम्नालङ्कृतः शुचिः । पञ्चयज्ञावशिष्टं च यो भुङ्क्ते सोऽमृताशनः ।
 मनुः—सायंप्रातर्द्विजातीनामशनं श्रुतिनोदितम् । नान्तरा भोजनं कुर्याद-
 मिहोत्रसमो विधिः ॥ कात्यायनः—द्विरन्नं मुनिभिः प्रोक्तं विप्राणामप्र-
 वासिनाम् । नित्यमहि तपस्विन्यां सार्धप्रथमयामतः ॥ (ब्राह्मणानां सूर्या-

स्तपर्यन्तं द्वितीयभोजनं नोक्तम् । यथाह—श्रुतिः—दिवारात्रं वो भोजनः इति)

४०८. 'भोजने वर्ज्यासनानि.' प्रचेताः—गोशकृन्मृगमयं मिन्नं तथा पालाशपिप्पलम् । लोहवद्धं तथैवार्कं वर्जयेदासनं बुधः ॥

४०९. 'भोजने वर्ज्यपात्राणि.' व्यासः—मृगमये पत्रपृष्ठे वा आयसे ताम्रभाजने । नाऽश्रीयादपि चेद्भुङ्क्ते नरकं प्रतिपद्यते ॥ पैठीनसिः—वटार्काश्चत्थपत्रेषु कुम्भीतिन्दुकजेषु च । श्रीकामो न तु भुङ्जीत कोविदारकरञ्जयोः ॥ प्रचेताः—ताम्बूलभ्यञ्जने चैव कांस्यपात्रे च भोजनम् । यतिश्च ब्रह्मचारी च विधवा च विवर्जयेत् ॥ अत्रिः—अपात्रे ह्यपि यद्दत्तं दहत्याससमं कुलम् । हव्यं देवा न गृह्णन्ति कव्यं च पितरस्तथा । आयसेन तु पात्रेण यदन्नमुपदीयते । तदन्नमपवित्रं स्यात्त्याज्यं वै सर्वकर्मणि ॥

४१०. 'भोजने ग्राह्यपात्राणि.' पैठीनसिः—सौवर्णे राजते ताम्रे पद्मपालाशपत्रयोः । भाजने भोजने चैव त्रिरात्रं फलमश्नुते ॥ (ताम्रपालाशग्रहणं यतिविषयम्) । पालाशपद्मपत्रेषु गृही भोजनमाचरेत् । व्यासः—एक एव तु यो भुङ्क्ते गृहस्थः कांस्यभाजने । चत्वारि तस्य वर्द्धन्ते आयुः प्रज्ञा यशो बलम् ॥ भूमौ पात्रं प्रतिष्ठाप्य यो भुङ्क्ते वाग्यतः शुचिः । भोजने भोजने चैव त्रिरात्रफलमश्नुते ॥ आह्निककारिकासु—ब्रह्मपत्रेषु यो भुङ्क्ते मासमेकं निरन्तरम् । चान्द्रायणसमं पुण्यं कृतस्यापि चतुर्गुणम् ॥

४११. 'भोजने पादुकानिषेधः.' पैठीनसिः—पादुकास्थो न भुङ्जीत पर्यङ्के संस्थितोऽपि वा । शुना चाण्डालदृष्टो वा भोजनं परिवर्जयेत् ॥ लघुव्याससंहितायाम्—यो भुङ्क्ते वेष्टितशिरा यस्तु भुङ्क्ते विदिङ्मुखः । सोपानत्कश्च यो भुङ्क्ते सर्वं विद्यात्तदासुरम् ॥ नार्द्धरात्रे न मध्याह्ने नाजीर्णे नार्द्रवस्त्रधृक् । नच भिक्षासनगतो न शयानः स्थितोऽपि वा । नोपानत्पादुकी चापि नच संविलपन्नपि ॥

४१२. 'हस्तेनाग्राह्यपदार्थाः.' पैठीनसिः—लवणं व्यञ्जनं चैव घृतं तैलं तथैव च । लेब्धं पेयं च विविधं हस्तदत्तं न भक्षयेत् ॥ शातातपः—हस्तदत्तानि चान्नानि प्रत्यक्षं लवणं तथा । वर्जनीयं प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विशेषतः ॥ अत्रिः—घृतं वा यदि वा तैलं ब्राह्मणो न गन्ति-

सुतम् । न भुञ्जीत न दद्याच्च भुक्त्वा पादं समाचरेत् ॥ मनुः—दर्वा देयं शृतान्नं च समस्तं व्यञ्जनादिकम् । अपकं स्नेहपकं च न तु दर्वा कदाचन ॥

४१३. 'अन्नग्रासप्रमाणम्.' विश्वामित्रकल्पे—कुक्कुटाण्डप्रमाणं तु ग्रासमानं विधीयते ॥

४१४. 'भोजने दिशमाह.' देवलः—उपलिप्ते शुचौ देशे पादौ प्रक्षाल्य वाग्यतः । प्राञ्जुखोऽन्नं तु भुञ्जीत शुचिः पीठमधिष्ठितः ॥ मनुः—आयुष्यं प्राञ्जुखो भुक्ते यशस्वी दक्षिणामुखः । श्रियं प्रत्यञ्जुखो भुङ्क्ते ऋणं भुङ्क्ते उदञ्जुखः ॥ पुत्रवांस्तु गृहे नित्यं नाश्नीयादुत्तरामुखः । मोमवारे तथाऽभ्यङ्गं वर्जयेत्तु सदा बुधः ॥ प्रयोगपारिजाते—पितरौ जीवमानौ चेन्नाश्नीयाद्दक्षिणामुखः । तयोस्तु जीवतोरेकस्तथैव नियमः स्मृतः ॥ अनिशं मातृहीनानां यशस्यं दक्षिणामुखम् ॥

४१५. 'अन्नपरिवेषणम्.' स्मृत्यन्तरे—आकादीन्पुरतः स्थाप्य भक्ष्यं भोज्यं च वामतः । अन्नं मध्ये प्रतिष्ठाप्य दक्षिणं घृतपायसम् ॥ ओदने परमान्ने च आज्यपात्रं यदि स्थितम् । तदाज्यं च भवेद्रक्तं तदन्नं मांसमुच्यते ॥ (घृतमपि भोजनात्प्रागेवान्नशुद्ध्यर्थं ग्राह्यम् । न तु भोजना-
रम्भानन्तरमिति) ॥

४१६. 'भोजनादौ देवतीर्थग्रहणम्.' स्मृत्यन्तरे—प्रथमात्का-
यशुद्धिश्च द्वितीयाद्धर्मसङ्ग्रहः । तृतीयान्भोक्षमामोति देवतीर्थं त्रिरापिबेत् ॥

४१७. 'भोजने मण्डलम्.' ब्रह्मपुराणे—उपलिप्ते समे स्थाने शुचौ श्लक्ष्णसमन्विते । चतुरस्रं त्रिकोणं च वर्तुलं चार्धचन्द्रकम् । कर्त-
व्यमानुपूर्व्येण ब्राह्मणादिषु मण्डलम् ॥ शङ्खः—आदित्या वसवो रुद्रा ब्रह्मा चैव पितामहः । मण्डले तूपजीवन्ति तस्मात्कुर्वीत मण्डलम् ॥

४१८. 'मण्डलप्रमाणादि.' ग्रन्थान्तरे—देहे देवे चतुष्कोणं वर्तुलं पितृकर्मणि । त्रिकोणं हि प्रकुर्वीत प्रेतकर्मणि सर्वदा ॥ विषाय दैवे पैत्र्ये च वेदाङ्गुलप्रमाणतः ॥ अन्यच्च—वितस्तिमात्रं चतुरङ्गुलं वा कोणैश्चतुर्भिर्धिवधीत मण्डलम् । प्राणामिहोत्रार्थमिदं समुक्तं महानुभावेन हि हारितेन ॥ द्वादशाङ्गुलमानं तु व्रतिनां योगिनां सदा । चतुरङ्गुलं वि-
धातव्यं त्रिकोणं प्रेतकर्मणि ॥ हस्तौ पादौ मुखं पात्रं मण्डलं चार्द्रपञ्चकः ।

प्रकुर्याद्भोजनं राजन् गृहस्थाश्रमतत्परः ॥ दैवे कार्येऽथवा पैत्र्ये उक्तवा-
न्कमलापतिः ॥

४१९. 'मण्डलाऽभावे दोषः.' मार्कण्डेयपुराणे—यातुधाना
पिशाचाश्च क्रूराश्चैव तु राक्षसाः । हरन्ति रसमन्नं च मण्डलेन विवर्जितम् ॥

४२०. 'पङ्क्तिवारणम्.' नागदेवः—प्रक्षाल्य पाणी पात्रं तु भ-
क्षना पङ्क्तिवारणम् ॥ गोभिलः—अग्निना भस्मना चैव स्तम्भेन सलिलेन
च । द्वारेण चैव मार्गेण पङ्क्तिभेदो बुधैः स्मृतः ॥

४२१. 'पङ्क्तिवारणाभावे दोषः.' गोभिलः—एकपङ्क्त्युपवि-
ष्टानां दुष्कृतं यदुरात्मनः । सर्वेषां तत्समं तेषां यावत्पङ्क्तिर्न भिद्यते ॥
पराशरः—एकपङ्क्त्युपविष्टानां विप्राणां सह भोजने । यद्येकोऽपि त्यजे-
त्पात्रं शेषमन्नं न भोजयेत् ॥ करमध्ये स्थिता देवाः करपृष्ठे तु राक्षसाः ।
तस्मात्तु करपृष्ठेन नात्रं कुर्यात्प्रदक्षिणम् ॥

४२२. 'अन्नस्तुतिः.' ब्राह्मे—अन्नं दृष्ट्वा प्रणम्यादौ प्राञ्जलिं
कारयेत्ततः । अस्माकं नित्यमस्त्वेतदिति भक्त्याथ वन्दयेत् ॥ अन्यच्च—
अमृतोपस्तरणमसि स्वाहेत्यपः पिबेत् । करेण सलिले विष्णुं ध्यात्वा ब्रह्म
पिबेदपः ॥ प्राणाग्निहोत्रं जुहुयाच्छेषं भुङ्क्ते द्विजोत्तमः । स्वाहान्ताः प्रण-
वाद्याश्च नाम्ना मन्त्राः प्रकीर्तिताः ॥ जिह्वया च प्रसेदन्नं दन्तान्तैस्तत्र
संपृशेत् । अनिन्ध्यं भक्षयेदन्नं वाग्यतोऽन्नमकुत्सयन् । पञ्चप्रासान्महामौनं
प्राणाद्यांश्च समाचरेत् ॥

४२३. 'चित्राहुतयः.' मनुः—चित्राहुतिबलीन्दद्याद्दालिहीनं न
भोजयेत् । तत्र स्थाने करस्पर्शं न भोक्तव्यं कदाचन ॥

४२४. 'आपोशनम्.' याज्ञवल्क्यः—आपोशनेनोपरिष्ठादध-
स्तादध्नता तथा । अनग्नमभृतं चैव कार्यमन्नं द्विजन्मना ॥ पुलस्त्यः—
अम्बु हस्तेन चादाय यः कुर्यात्तु प्रदक्षिणम् । हिंसितं तत्पिशाचं न भो-
ज्यं मनुरब्रवीत् ॥

४२५. 'आपोशनाऽभावे दोषः.' याज्ञवल्क्यः—आपोशनमकृत्वा
तु यो भुङ्क्तेऽनापदि द्विजः । भुञ्जानो वा तथा ब्रूयाद्वायव्यदृशतं जपेत् ॥

४२६. 'प्राणाग्निहोत्रम्.' नागदेवः—ब्राह्मणो भोजनं कुर्यात्प्रा-
णाग्निहोत्रपूर्वकम् । यथोक्तविधिना नित्यं न चैतदवगर्हयेत् ॥

४२७. 'प्राणाग्निहोत्रफलम्.' विश्वामित्रकल्पे—प्राणाग्निहोत्रं वक्ष्यामि सर्वयज्ञेषु दुर्लभम् । यं ज्ञात्वा मुच्यते जन्तुर्जन्ममृत्युजरादिभिः ॥ विधिना मुज्यते येन मुच्यते च ऋणत्रयात् । कुलानुद्धरते विप्रो नरकाने-
कविंशतिः ॥ सर्वयज्ञफलप्राप्तिः सर्वलोकेषु गच्छति । हृत्पुण्डरीकमरणिं मनोन्मथनसंज्ञकम् ॥ वायुरज्ज्वा मथेदग्निमात्माध्वर्युः प्रकीर्तितः ॥

४२८. 'प्राणाग्निहोत्रे पञ्चाऽग्निनामानि.' नागदेवः—मुखे—
आहवनीयः । हृदि—गार्हपत्यः । नाभौ—दक्षिणाग्निः । दक्षिणे—
आवसथ्यः । उत्तरे—सभ्य—इति ॥ उक्तं च सुश्रुते—धन्वन्तरिः—
हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिमण्डले । उदानः कण्ठदेशे च
व्यानः सर्वशरीरगः ॥

४२९. 'प्राणाहुतिग्रहणम्.' विष्णुपुराणे—प्राणेभ्यस्त्वथ पञ्चभ्यः
स्वाहाप्रणवसंयुताः । पञ्चाहुतीस्तु जुहुयात्प्रणवाग्निभिरेषु च ॥ शङ्खः—
प्राणार्थं मनसा ध्यायेत्समासं पूजयेत्सदा । वामेन पाणिना पात्रं गृहीत्वा
भुवि संस्थितम् ॥ विश्वामित्रकल्पे—तर्जनीमध्यमाङ्गुष्ठैः प्राणस्यैवाहुतिं
क्षिपेत् । मध्यमाऽनामिकाङ्गुष्ठैरपाने चाहुतिं क्षिपेत् ॥ कनिष्ठानामिकाङ्गुष्ठै-
र्व्यानस्य तदनन्तरम् । कनिष्ठातर्जन्यङ्गुष्ठैरुदाने चाहुतिं क्षिपेत् ॥ समाने
सर्वाङ्गुलिभिः सदा चैवाहुतिर्भवेत् ॥ शौनकः—तर्जनीमध्यमाङ्गुष्ठैर्लघ्ना-
त्प्राणाहुतिर्भवेत् । कनिष्ठानामिकाङ्गुष्ठैरपाने जुहुयाद्भुविः ॥ मध्यमाऽनामि-
काङ्गुष्ठैर्व्यानाय जुहुयाद्बुधः । कनिष्ठातर्जन्यङ्गुष्ठैरुदानाय ह्युदाहृतम् ॥ सर्वा-
ङ्गुलीभिरादाय समानायाहृतं बुधैः । तथैव पट्नीं दद्यात्तु चैतन्याय सदा बुधः ॥

४३०. 'क्षुत्तृडुपशमनार्थमन्नापणम्.' स्मृतिचन्द्रिकायाम्—भो-
ज्यान्नात्किञ्चिदन्नस्य धर्मराजाय वै बलिम् । दत्त्वाऽथ चित्रगुप्ताय प्रेतेभ्य-
श्चेदमुचरेत् ॥ यत्र कचन संस्थानां क्षुत्तृष्णोपहतात्मनाम् । प्रेतानां तृप्त-
येऽक्षय्यमिदमस्तु यथासुखम् ॥

४३१. 'भोजने विशेषनियमाः.' आह्निककारिकासु—वामहस्ते
जलं धृत्वा मणिबन्धे निधाय च । भुञ्जमानः पिबन्वारि नोच्छिष्टं मनुरब्र-
वीन् ॥ यः पुनर्भोजनं कुर्वन्नश्नन्तं संस्पृशेद्विजः । ततस्तेन न भोक्तव्यं
भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ अमृतं ब्राह्मणस्यान्नं क्षत्रियान्नं पयः स्मृतम् ।
वैश्यस्य चान्नमेवान्नं शूद्राणामधमं स्मृतम् ॥ व्यासः—षड्भ्योऽन्नमन्वहं

दद्यात्पितृयज्ञविधानतः । ततोऽन्यदन्नमादाय निर्गत्य भवनाद्बहिः ॥ का-
केभ्यः श्वपचेभ्यश्च प्रक्षिपेद्वासमेव च । उपविश्य गृहद्वारे तिष्ठेद्यावन्मु-
हूर्तकम् ॥ अप्रमत्तोऽतिथिं लिप्सुर्भावशुद्धः प्रतीक्षकः । आगतं दूरतः
शान्तं भोक्तुकाममकिञ्चनम् ॥ मनुः—शूनां च पतितानां च श्वपचां
पापरोगिणाम् । वायसानां कृमीणां च शनकैर्निर्वेपेद्भुवि ॥ दक्षः—वि-
भागशीलो यो नित्यं क्षमायुक्तो दयापरः । भुक्त्वा तु सुखमास्थाय तदन्नं
परिणामयेत् ॥ व्यासः—विषसाशी भवेन्नित्यं नित्यं चामृतभोजनः ।
विषसम्भुक्तशेषं तु यज्ञशिष्टं तथाऽमृतम् । पञ्चाद्र्यो भोजनं कुर्यात्प्राञ्जुखो
मौनमाश्रितः । हस्तौ पादौ तथैवास्थमेव 'पञ्चाद्र्यता' मता ॥ बृहस्पतिः—
न स्पृशेद्द्वामहस्तेन मुञ्जानोऽन्नं कदाचन । न पादौ न शिरो बस्ति न
पदा भाजनं स्पृशेत् ॥ बौधायनः—भोजनं हवनं दानमुपहारः प्रतिग्रहः ।
बहिर्जानु न कार्याणि तद्वदाचमनं स्मृतम् ॥ बृहस्पतिः—धृतपात्रस्तु
भुञ्जीत पञ्चग्रासान्महामुने । शेषमुद्धृत्य भोक्तव्यं पिब्यर्थे न तु चोद्धरेत् ॥

४३२. 'रात्रौ भोजने दीपविचारः.' अन्यग्रन्थान्तरे—नृणां
भोजनकाले तु यदि दीपो विनश्यति । तदन्नं पाणिना स्पृष्ट्वा सावित्रीं
मनसा स्मरेत् ॥ पुनर्दीपं ततो लब्ध्वा शेषं भुञ्जीत कामतः । अन्यदन्नं
न भोक्तव्यं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

४३३. 'भोजनानन्तरमवश्यकर्माणि.' ग्रन्थान्तरे—भोजनान्ते
शतपदं गत्वा ताम्बूलभक्षणम् । शयनं वामकुक्षौ चेद्वैषज्यं किं प्रयोजनम् ॥

४३४. 'भोजनानन्तरं सरणे योग्याः.' नारदः—अगस्त्यं
कुम्भकर्णं च शनिं च वडवानलम् । आहारपचनार्थाय स्मरेद्दीमं च पञ्च-
मम् ॥ आतापी मारितो येन वातापी च निपातितः । समुद्रः शो-
षितो येन स मेऽगस्त्यः प्रसीदतु । इत्युक्त्वा तु स्वहस्तेन परिमार्ज्य नि-
जोदरम् । अनायासप्रदायीनि कुर्यात्कर्माण्यतन्द्रितः ॥

४३५. 'भोजनानन्तरं निर्माल्यतुलसीभक्षणावश्यकता.'
नारदः—निर्माल्यं तुलसीपत्रं भक्षयेद्भोजनोत्तरम् । शुद्धो भवति तत्काले
एवं सर्वं विधीयते ॥ भोजनानन्तरं विष्णोरर्पितं तुलसीदलम् । भक्षयेद्दे-
हशुद्ध्यर्थं चान्द्रायणशताधिकम् ॥ मनुः—ताम्बूले च फले चैव
भुक्ते जेहानुलेपने । दन्तलग्नस्य संस्पर्शे नोच्छिष्टं मनुरब्रवीत् ॥
देवलः—भुक्तोच्छिष्टं समाग्राय सर्वेभ्यो घृतवर्जितम् । उच्छि-

ष्टभागधेयेभ्यः सोदकं निर्वपेद्भुवि ॥ अमृतापिधानमसीत्यपः प्राश्य
भुवि क्षिपेत् । अनन्तरं शिखां चैव बध्नीयाद्दामपाणिना ॥ उत्थाय बहि-
रागत्य मुखहस्तादि शोधयेत् । आचम्य च ततः कुर्यादन्तकाष्ठस्य भक्ष-
णम् ॥ दन्तलग्नमसंहार्यं लेपं मन्येत दन्तवत् । न तत्र बहुशः कुर्याच्चक्षु-
द्धरणं प्रति ॥ अत्रिः—आचान्तोऽप्यशुचिस्तावद्यावत्पात्रमनुद्धृतम् । उ-
द्धृतेऽप्यशुचिस्तावद्यावन्नो मृज्यते मही ॥ भूमावपि हि लिप्तायां तावत्स्या-
दशुचिः पुमान् । आसनादुत्थितस्तस्माद्यावन्न स्पृशते महिम् ॥ नारदः—
सर्वे सशेषमश्रीयाद्धृतपायसवर्जितम् । अग्राङ्गुलिषु तच्छेषं निधाय भोजनो-
त्तरम् ॥ जलपूर्णाञ्जलिं कृत्वा पीत्वा चैव तदर्धकम् । अग्राङ्गुलिस्थितं शेषं
भूमौ दत्वाञ्जलेर्जलम् ॥ शेषं निषिञ्चेत्तत्रैव पठन्मन्त्रमिमं बुधः । (रौरवे
इत्यादि०) ॥

४३६. 'भोजनप्रकारमाह.' पुलस्त्यः—अश्रीयात्तन्मना भूत्वा
पूर्वं तु मधुरान्नकम् । लवणाम्लौ तथा मध्ये कटुतिक्तादिकं ततः ॥ वि-
ष्णुपुराणे—प्राग्द्रवं पुरुषोऽश्रीयान्मध्ये च कठिनाशनः । अन्ते पुनर्द्र-
वाशी तु बलारोग्यैर्न मुञ्चति ॥ जठरं पूरयेदर्धमन्नैर्भागं जलस्य च । वायोः
सञ्चारणार्थाय चतुर्थमवशेषयेत् ॥

४३७. 'भोजने मिताहारः.' मनुः—अनारोग्यमनायुष्यमस्वर्ग्यम-
तिभोजनम् । अपुण्यं लोकविद्विष्टं तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ॥

४३८. 'भोजने ग्राससङ्ख्या.' आपस्तम्बः—अष्टौ ग्रासा मुनेर्भक्ष्याः
षोडशाऽरण्यवासिनः । द्वात्रिंशत्तु गृहस्थस्य ह्यमितं ब्रह्मचारिणः ॥

४३९. 'देवतीर्थग्रहणमन्त्रः.' अकालमृत्युहरणं सर्वव्याधिविना-
शनम् । विष्णुपादोदकं तीर्थं जठरे धारयाम्यहम् ॥

४४०. 'शतपदम्.' धन्वन्तरिः—भुक्त्वा राजवदासीत यावदन्न-
ङ्गमो गतः । ततः पदशतं गत्वा वामपार्श्वे तु संविशेत् ॥

४४१. 'अथ ब्राह्मणसुवासिनीनां समाराधनप्रयोगः.' सङ्क-
ल्पः—अद्यपूर्वोच्चारितएवंगुणविशेषणविशिष्टायां शुभपुण्यतिथौ
ममात्मनः श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तफलप्राप्त्यर्थं अमुकदेवताप्रीत्यर्थं अ-
मुककर्माङ्गदेवताप्रीत्यर्थं वा ब्राह्मणसुवासिनीसमाराधनं करिष्ये—
तदङ्गत्वेन ब्राह्मणसुवासिनीपूजनं च करिष्ये ॥ इति सङ्कल्प्य । तत्रादौ

‘ब्राह्मणपूजाम्’—ॐ भूर्भुवःस्वः ब्रह्मणे इदमासनम् । स्वासनम् । ब्रह्मणे इदं पाद्यं सुपाद्यम् । ब्रह्मणे इदमर्घ्यं अस्त्वर्घ्यम् । ब्रह्मणे इदमाचमनीयम् । अस्त्वाचमनीयम् । ब्रह्मणे गन्धाः पान्तु । सौमङ्गल्यं चास्तु । अक्षताः पान्तु । आयुष्यमस्तु । पुष्पाणि पान्तु । सौश्रियमस्तु । ताम्बूलं पातु । ऐश्वर्यमस्तु । दक्षिणाः पान्तु । बहुदेयं चास्तु । नमोस्त्वनन्ताय सहस्रमूर्तये सहस्रपादाक्षिशिरोरुबाहवे । सहस्रनाम्ने पुरुषाय शाश्वते सहस्रकोटीयुगधारिणे नमः ॥ १ ॥ एवं ब्राह्मणपूजां विधाय ॥ ‘सुवासिनीपूजनम्’—यथा—नमो देव्यै महादेव्यै शिवायै सततं नमः । नमः प्रकृत्यै भद्रायै नियताः प्रणताः स्म तां ॥ पश्चात् । पात्रपरिवेषणानन्तरं यजमानेन गायत्रीमन्त्रेण पात्रप्रोक्षणं कार्यं देवेभ्यो नैवेद्यं समर्प्य । ततः सव्यहस्ते जलं गृहीत्वा ‘भोजनसङ्कल्पं’ कुर्यात्—यथा—ॐ प्यजापतेन । त्वेदेतान्यन्यो विश्वारूपाणि परिता बभूव । यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नोऽअस्तु त्र्ययं स्याम पतयो रयीणाम् । २ ॥ एको विष्णुर्महद्भूतं पृथग्भूतान्यनेकशः । त्रीँल्लोकान् व्याप्य भूतात्मा भुङ्क्ते विश्वभुगव्ययः । ३ ॥ “अर्पणम्”—अनेन ब्राह्मणसुवासिनीभोजनेन अमुकदेवता अमुककर्माङ्गदेवता वा प्रीयतां न मम ॥ ॐ तत्सद्ब्रह्मा-र्पणमस्तु ॥

४४२. अथ ‘भोजनप्रयोगः.’ ‘मण्डलम्’—‘पङ्क्तिवारणम्’—[पात्रस्य समन्तात्] ॐ नमो भगवते वासुदेवाय (इति मन्त्रेण दक्षिणतःसमन्ताजलधारां कुर्यात् । पात्रेऽन्ने परिविष्टे सति) ॥ अन्नस्तुतिः—** ॐ पितुन्नु । स्तोषम्महो धुर्म्माणन्तविषीम् । यस्य

(१) एवं यजमानो ‘ब्राह्मणपूजनं’ गन्धाक्षतपुष्पैः सम्पादयेत् ॥ (२) एवं ‘सुवासिनीपूजनं’ कुङ्कुमाक्षतसुगन्धपुष्पैः यजमानस्य पत्नी सम्पादयति ॥ (३) वैश्वदेवोत्तरं काकादिभ्यो बलिं दत्त्वा । अनन्तरमतिथिं भोजयित्वा ततः स्वकुटुम्बेन सह भोजनं कुर्यात् ॥ (४) भोजनपात्रस्याऽधो दक्षिणतः उदकेन चतुरस्रं चतुरङ्गुलं मण्डलं कृत्वा तदुपरि भोजनपात्रं धृताकात्रेण सह स्थापयेत् । ततः उदकपात्राणि स्वदक्षिणतो निधाय ॥

त्रितो ब्रोजसा बृत्रं विपर्वं मुह्यन्त । १. $\frac{१६}{१४}$ ॥ मा नस्तोके ।
तनये मा नऽआयुषि मा नो गोषु मा नोऽअश्वेषु रीरिषऽ ।
मा नो वीरान्नुद्भामिनो वधीर्हविष्मन्तुऽसदुमित्रा
हवामहे । २. $\frac{१६}{१६}$ * नमो वऽकिरिकेभ्यो देवानाह
हृदयेभ्यो नमो विचिन्वत्केभ्यो नमो विक्षीणत्केभ्यो
नमऽआनिर्हतेभ्यः । ३. $\frac{१६}{१६}$ ॥ नमः शम्भुवाय ।
च मयोभवाय च नमः शङ्कराय च मयस्कुराय च नमः
शिवाय च शिवतराय च । ४. $\frac{१६}{१६}$ ॥ 'अन्नाभिमन्त्रणम्'—
सत्यन्वर्त्तेन परिपिञ्चामि (इति मन्त्रेण प्रातरन्नप्रोक्षणं) तद्वत् ऋतं
त्वा सत्येन परिपिञ्चामि (इति मन्त्रेण सायमन्नप्रोक्षणम्) ॥ 'अ-
न्नाभिस्पर्शनम्'—*ॐ तेजोसि शुक्लमस्यमृतमसि धाम-
नामासि प्रियन्देवानामनाधृष्टन्देवयजनमसि । ५. $\frac{१६}{१६}$ ॥
'आत्मन्यग्निध्यानम्'—ॐ अग्निरस्मिन् जन्मना जातवै-
दा घृतम्मे चक्षुरमृतम्मासन् । अर्कस्त्रिधातु रजसो
त्रिमानोऽजस्रो घृम्मो हविरऽस्मिन् नाम । ६. $\frac{१६}{१६}$ ॥ 'भूमौ
बलिः'—ॐ भूपतये स्वाहा नमः । ॐ भुवनपतये स्वाहा नमः ।
ॐ भूतानां पतये स्वाहा नमः ॥ 'आपोशनम्'—(अन्नं ब्रह्म रसो
विष्णुर्भोक्ता देवो महेश्वरः । एवं ध्यात्वा द्विजो भुङ्क्ते सोऽन्नदोषैर्न लिप्य-
ते ॥ अन्तश्चरति भूतेषु गुहायां विश्वतोमुखः । एवं ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं वषट्-
कारस्त्वमोङ्कारस्त्वं विष्णोः परमं पदम् ॥)—ॐ अन्नपतेन्नस्य । नो
देह्यन्नमीवस्य शुष्मिणः । पृथग् दातारन्तारिषुऽऊ-
र्जानो धेहि द्विपदे चतुष्पदे । ७. $\frac{१६}{१६}$ ॥ ॐ अमृतोपस्तर-

(१) इति मन्त्रेण भोजनपात्रादृताकमोदनं गृहीत्वा पात्रादक्षिणभागे बदरीफल-
प्रमाणाः प्राक्संस्था उदक्संस्था वा आहुतीर्दातव्याः । ततो हस्तं प्रक्षाल्य आपोशनार्थं
आचमनबहुदकं सव्यहस्ते गृहीत्वा ॥ (२) पश्चाद्विष्णुं ध्यात्वा घृताकमोदनस्य बदरी-
फलप्रमाणाः पञ्च प्राणाहुतीमुखे जुहुयात् ॥ (३) इति मन्त्रेण आपोशनस्योदकं पिबेत् ।
ततो वामहस्तेन पात्रमालम्ब्य ॥

णमसि स्वाहा ॥ 'प्राणाहुतयः'—ॐ प्राणाय स्वाहा । ॐ अपानाय स्वाहा । ॐ व्यानाय स्वाहा । ॐ समानाय स्वाहा । ॐ उदानाय स्वाहा । (ततो वामहस्तेन नेत्रयोरुदकस्पर्शनम्) ॥ ततः—
 'शिखामुक्तिः'—'ब्रह्मपाशसहस्राणि रुद्रशूलशतानि च । विष्णुचक्रसहस्राणि शिखामुक्तिं करोम्यहम् ॥ (ततो यथेच्छं मुक्त्वा भोजनान्ते उच्छिष्टशेषान्नस्य पात्रवामभागे पितृतीर्थेन भूम्यां 'चित्राहुतिं' दद्यात्) ॥ यथा—चित्राहुतिः—'मद्भुक्तोच्छिष्टशेषं ये भुञ्जन्ति पितरोऽधमाः । तेषामन्नं मया दत्तमक्षय्यमुपतिष्ठतु ॥ ततः उत्तरापोशनम्'—ॐ अमृतापिधानमसि स्वाहा । इति (मन्त्रेणार्धमुदकं पीत्वा शेषमुदकमुच्छिष्टान्नचित्राहुतौ पितृतीर्थेन निक्षिपेत्) ॥ यथा—रौरवे पूयनिलये पद्मार्बुदनिवासिनाम् । अर्थिनां सर्वभूतानामक्षय्यमुपतिष्ठतु ॥ अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो अङ्गुष्ठं च समाश्रितः । ईशः सर्वस्य जगतः प्रभुः प्रीणानु विश्वभुगिति ॥ ततो शिखां बद्ध्वा तूर्णीं ॥ [भोजनपात्रादहलिं वा चित्राहुतिमादायोत्थाय तदन्नं काकेभ्योऽर्पयेत्] पश्चाद्वस्त्रौ मुखं च सम्यक् क्षालयेत् ॥ 'आचमनं प्राणायामं' कृत्वा ततो—'नेत्रोपस्पर्शनम्'—शर्यातिं च सुकन्यां च च्यवनं शक्रमश्विनौ । भोजनान्ते स्मरेन्नित्यं तस्य चक्षुर्न नश्यति ॥ 'उदरालम्बनम्'—ॐ श्वात्राऽपीता भवत यूयमापोऽअस्मार्कमुन्तरुदरे सुशेवाः । ताऽअस्मभ्यमयद्दम्माऽअनमीवाऽअनागसुऽस्वदन्तु देवीरुमृताऽऽकृतावृधः । ७^{१/२} ॥ अगस्त्यं वैनतेयं च शनिं च वडवानलम् । अन्नस्य परिणामार्थं स्मरेद्भीमं च पञ्चमम् ॥ पश्चान्निर्माल्यतुलसीपत्रं भक्षयित्वा शतपर्दीं गच्छेत् ॥ इति भोजनप्रयोगः ॥

४४३. अथ 'संक्षेपतो भोजनप्रयोगः'—(यथोक्तं च-
 तुष्कोणमण्डलोपरि पात्रं निधाय तस्मिन् घृतादियुतमन्नं परिविष्यानन्तरं)
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय इति मन्त्रेण दक्षिणतः तत्पात्रसमन्तात्
 जलधारया 'पङ्क्तिवारणम्' कुर्यात् ॥ पश्चात्—'अन्नस्तुतिः'—

(१) 'भुवनपतये' स्वाहा नम इत्यपि पाठः । संहितायां तथोक्तत्वात् ॥
 (२) विशेषस्तु भोजनप्रयोगे द्रष्टव्यः ॥

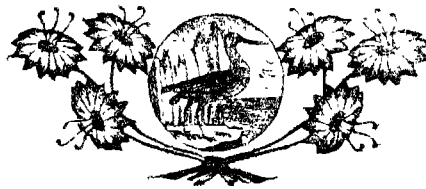
ॐ पितुन्नु । स्तोत्रम्मुहो धुर्म्माणन्तर्विधीम् । यस्य
 त्रितो ज्योत्सा बृत्रं विपर्व मुर्दयत् । १ ॥ ‘अन्नप्रोक्षण-
 म्’—(दिवा)—सन्त्यन्त्वर्तेन परिषिञ्चामि ॥ (रात्रौ)—‘कृतं त्वा
 सन्त्येन परिषिञ्चामि’ ॥ ‘अन्नाभिस्पर्शनम्’—* * ॐ तेजो-
 सि शुक्रमस्यमृतमसि धामनामासि । प्रियन्देवा-
 नामनाधृष्टन्देव यजनमसि । २ ॥ ‘भूमौ बलिः’—ॐ
 भूपतये स्वाहा नमः । ॐ भुवनपतये स्वाहा नमः । ॐ
 भूतानां पतये स्वाहा नमः ॥ ‘आपोशनम्’—(सव्य-
 हस्ते उदकं गृहीत्वानन्तरं पठेत्) यथा—ॐ अन्नपतेन्नस्य ।
 नो देह्यन्नमीवस्य शुष्मिर्णः । पृष्णं दातारन्तारिषुऽ
 जर्जन्नो धेहि क्षिपदे चतुष्पदे । ३ ॥ ॐ अमृतोपस्तरण-
 मसि स्वाहा । इति मन्त्रेण तज्जलं पिबेत् ॥ ‘प्राणाहुतयः’ । ॐ प्राणाय
 स्वाहा । ॐ अपानाय स्वाहा । ॐ व्यानाय स्वाहा । ॐ समानाय
 स्वाहा । ॐ उदानाय स्वाहा ॥ ततो वामहस्तेन ‘नेत्रयोरुदकस्पर्शनं’
 कार्यम् ॥ ‘शिखामुक्तिः’—विष्णुस्मरणेन तूष्णीम् ॥ ‘यथामुखं
 भुञ्जीत’ ॥ भोजनान्ते बदरीफलप्रमाणेन उच्छिष्टशेषान्नस्य पात्रवामभागे
 पितृतीर्थेन भूम्यां ‘चित्राहुतिं’ दद्यात् । पश्चात् ‘उत्तरापोशनार्थं’
 मुदकं दक्षिणहस्ते गृहीत्वा—ॐ अमृतापिधानमसि स्वाहा इति
 मन्त्रेणार्धमुदकं पीत्वा शेषमुदकमुच्छिष्टान्नचित्राहुतौ पितृतीर्थेन निक्षिपेत् ॥
 ‘शिखाबन्धनम्’—(तूष्णीम्) ॥ भोजनपात्राद्वलिं वा चित्राहुतिमादा-
 ‘योन्थाय’ तदन्नं काकेभ्योऽर्पयेत् ॥ पश्चाद्‘द्वस्तौ मुखं च’ सम्यक्
 ‘क्षालयेत्’ ॥ ‘आचमनम्’—तूष्णीम् ॥ ‘उदरालम्बनम्’—अगस्त्यं
 वैनतेयं च शर्णिं च वडवानलम् । अन्नस्य परिणामार्थं सरेद्धीमं
 च पञ्चमम् ॥ ‘निर्माल्यतुलसीपत्रं’ भक्षयित्वा ‘शतपर्दिं’ गच्छेत् ॥
 इति संक्षेपतो भोजनप्रयोगः ॥

४४४. ‘ताम्बूलभक्षणम्.’ मार्कण्डेयः—सुपकं च सुपत्रं च चू-
 र्णेन च समन्वितम् । अदत्त्वा द्विजदेवेभ्यस्ताम्बूलं वर्जयेद्दुधः ॥ एकपूगं
 सुस्वारोग्यं द्विपूगं निष्फलं भवेत् । अतिश्रेष्ठं त्रिपूगं च त्वधिकं चैव दु-

प्यति ॥ पर्णमूले भवेद्याधिः पर्णाग्रे पापसम्भवः । नीर्णपत्रं हरत्यायुः शिरा
बुद्धिविनाशिनी ॥ तस्मादग्रं च मूलं च शिरां चैव विशेषतः । चूर्णपर्णं
वर्जयित्वा ताम्बूलं खादयेद्बुधः ॥ वाचस्पतिः—प्रभाते पूगमधिकं मा-
ध्याहे खादिरं तथा । निशासु चूर्णमधिकं तांबूलं भक्षयेत्सदा ॥ आद्यं
विषोपमं पानं द्वितीयं भेदि दुर्जरम् । तृतीयादनु पातव्यं सुधातुल्यं रसा-
यनम् ॥ ताम्बूलं नातिसेवेत न विरिक्तो बुभुक्षितः । देहदृक्केशदन्ताग्निश्रो-
त्रेन्द्रियबलक्षयः ॥ विना पर्णं मुखे दत्त्वा गुवाकुं भक्षयेद्यदि । तावद्भवति
चाण्डालो यावद्दङ्गां न पश्यति ॥ सङ्ग्रहे—काश्मीरैलवङ्गश्च जातीक-
मुक्चूर्णकैः । ताम्बूलं खादयेन्नित्यं खादिरेण समन्वितम् ॥ (रात्रौ तु खा-
दिरं वर्ज्यं इति बहूनां सम्प्रदायो वर्तते) ॥

४४५. 'ताम्बूलवर्जने योग्याः.' वाचस्पती—ताम्बूलं विधवास्त्रीणां
यतीनां ब्रह्मचारिणाम् । तपस्विनां च विप्रेन्द्र सर्वपुण्यहरं स्मृतम् ॥

इति श्रीपुरन्दरोपाह्वित्ठलात्मजनारायणेन विरचितायां वाज-
सनेयाह्निकसूत्रावल्यां पञ्चमभागकृत्यानि समाप्तानि ॥

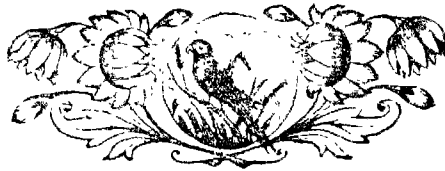
॥ अथ षष्ठसप्तमभागकृत्यानि ॥

४४६. 'कारिका.' दक्षः—इतिहासपुराणायैः षष्ठसप्तमकौ नयेत् ॥

४४७. 'इतिहासादिअभ्यसनम्.' अत्रिः—इतिहासपुराणानि धर्म-
शास्त्राणि चाभ्यसेत् । वृथा विवादवाक्यानि परिवादांश्च वर्जयेत् ॥

४४८. 'दिवानिद्रादिनिषेधः.' दक्षः—दिवा स्नापं न कुर्वीत
स्त्रियं चैव विवर्जयेत् । आयुर्हन्ति दिवानिद्रा दिवा स्त्री पुण्यनाशिनी ॥

इति श्रीपुरन्दरोपाह्वित्ठलात्मजनारायणेन विरचितायां वाज-
सनेयादिकसूत्रावल्यां षष्ठसप्तमभागकृत्यानि समाप्तानि ॥

॥ अथाष्टमभागकृत्यानि ॥

४४९. 'कारिका.' दक्षः—अष्टमे लोकयात्रा तु बहिः सन्ध्या ततः पुनः । होमो भोजनकं चैव यच्चान्यद्बृहकृत्यकम् ॥ कृत्वा चैवं ततः पश्चात्त्वाध्यायं किञ्चिदाचरेत् । प्रदोषपश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासेन तौ नयेत् ॥ यामद्वयं शयानो हि ब्रह्मभूयाय कल्पते । नैमित्तिकानि काम्यानि निपतन्ति यथा यथा ॥ तथा तथैव कार्याणि न कालस्तु विधीयते । सर्वत्र मध्यमौ यामौ हुतशेषं हविश्च यत् ॥ भुञ्जानश्च शयानश्च ब्राह्मणो नावसीदति ॥

४५०. 'लोकयात्रा.' ग्रन्थान्तरेः—ग्रामे च यान्यगाराणि देवतानां तदीक्षणात् । लोकयात्रेति कथिता तां कुर्वन्पुण्यभागभवेत् ॥

४५१. 'सायंसन्ध्याकालः.' यमः—रवेरस्तमयात्पूर्वं घटिकैका यदा भवेत् । सायंसन्ध्यामुपासीत कुर्याद्धोमं च पूर्ववत् ॥ भविष्ये—शौचं कृत्वा यथान्यायमर्द्धास्तमितभास्करे । सायंसन्ध्यामुपस्थाय आसीन-
स्त्वथ वाग्यतः ॥ शौनकः—अर्धास्तमित आदित्ये पश्चिमाया य उत्तरः । भागस्तन्मुख आसीनः सावित्रीं वाग्यतो जपेत् ॥

४५२. 'सायंसन्ध्यास्थलम्.' व्यासः—बहिः सन्ध्या दशगुणा इदमप्रवणेषु च । सा च तीर्थे शतगुणा सहस्रा जाह्नवीतटे ॥

४५३. 'कालातिक्रमे सायंसन्ध्या.' जमदग्निः—एकाहं चाप्य-
तिक्रम्य सन्ध्यावन्दनकर्म च । अहोरात्रोषितो भुक्त्वा गायत्र्या अयुतं ज-
पेत् ॥ द्विरात्रे द्विगुणं प्रोक्तं त्रिरात्रे त्रिगुणं भवेत् । त्रिरात्रानन्तरं चे-
त्याच्छूद्र एव न संशयः ॥ गौतमः—सन्ध्याकाले त्वतिक्रान्ते स्नात्वा
चैव यथाविधि । जपेदष्टशतं देवीं ततः सन्ध्यां समाचरेत् ॥ वसिष्ठः—
कालातिक्रमणे चैव त्रिसन्ध्यमपि सर्वदा । चतुर्थार्ध्यं प्रकुर्वीत भानोर्ब्याह-
तिपूर्वकम् ॥ यमः—प्राणायामत्रयं प्रातः सङ्गवे द्विगुणं चरेत् । मध्याह्ने
त्रिगुणं प्रोक्तमपराह्णे चतुर्गुणम् ॥ सायाह्ने पञ्चगुणकं सन्ध्यातिक्रमणे भवेत् ॥

४५४. 'कालातिक्रमसन्ध्यायां दिग्विचारः.' शौनकः—दिशोऽ-
ष्टधा विभक्तायाः प्रतीच्या भागसप्तकम् । हित्वा दक्षिणतोऽन्यन्तु योऽष्टमो
भाग उत्तरः ॥ अस्याभिमुखतो विप्रो भूत्वा प्रयतमानसः । जपन्नासीत
सावित्रीं सन्ध्यां ऋत्नामतन्द्रितः ॥

४५५. सायंसन्ध्यायां 'मन्त्राचमनम्.' शौनकः—अग्निश्चेत्यनुवाकेन सायंकाले पिबेदपः ॥

४५६. 'सायंसन्ध्यायामर्घ्यम्.' गृह्यपरिशिष्टसूत्रे—अथाचम्य दर्भपाणिः पूर्णमुदकाञ्जलिमुद्धृत्यादित्याभिमुखः स्थित्वा प्रणव-व्याहृतिपूर्वया सावित्र्या त्रिरर्घ्यं निवेद्य क्षिपेदिति ॥

४५७. 'सायंसन्ध्यायां जपविचारः.' कात्यायनः—सन्ध्याकाले व्यतीते तु जपं कृत्वा पुनर्मनः । ऋचं वाचं तृचं जप्त्वा ततः सन्ध्यामुपासते ॥ व्यासः—जपेद्वारुणमन्त्रांस्तु इमम्भेवरुणादिकान् । चतुर्मन्त्रान्विशेषज्ञः सन्ध्याफलमवाप्नुयात् ॥

४५८. 'सायंसन्ध्याफलम्.' बौधायनः—यदुपस्थकृतं पापं यच्च बोधितकृतं भवेत् । सायंसन्ध्यामुपस्थाय तेन तस्माद्वमुच्यते ॥

४५९. 'अथ सायंसन्ध्याप्रयोगः.'—(यथोक्तस्नानानन्तरं यथाविधि भस्मधारणं कुर्यात्) ॥ (मन्त्रोक्तस्नानकारी चेत्तर्हि तेन निर्जलं भस्म धार्यम्) ॥ भस्मधारणादारभ्य हृदि पवित्रकरणपर्यन्तं सर्वो विधिः प्रातःसन्ध्यावज्जेयः ॥ 'सङ्कल्पः'—अघेत्यादि ममोपात्तदुरितक्षयार्थं श्रीविष्णुप्रीत्यर्थं सायंसन्ध्योपासनमहं करिष्ये ॥ 'आवाहनम्'—वृद्धां सरस्वतीं कृष्णां पीतवस्त्रां चतुर्भुजां । शङ्खचक्रगदापद्महस्तां गरुडवाहिनीम् । सामवेदकृतोत्सङ्गां सर्वलक्षणसंयुताम् । वैष्णवीं विष्णुदैवत्यां विष्णुलोकनिवासिनीम् । आवाहयाम्यहं देवीमायान्तीं विष्णुमण्डलात् । आगच्छ वरदे देवि त्र्यक्षरे विष्णुवादिनि । सरस्वति च्छन्दसां मातर्विष्णुयोनि नमोऽस्तु ते ॥ मार्जनादिविधिः प्रातःसन्ध्यावत् ॥ 'अम्बुप्राशनम्'—अग्निश्चमेति नारायणऋषिः । अग्निर्देवता । अनुष्टुप् छन्दः । अम्बुप्राशने विनियोगः—ॐ अग्निश्च मामन्युश्च मन्युपतयश्च मन्युकुतेभ्यः । पापेभ्यो रक्षन्तां । यदह्ना पापमकार्षं । मनसा वाचा हस्ताभ्यां । पद्भ्यामुदरेण शिश्रा । अहस्तदवलुम्पतु । यत्किञ्चित् दुरितं मयि । इदमहं माममृतयोनौ । सत्ये ज्योतिषि जुहोमि स्वाहा ॥ शेषो विधिः प्रातःसन्ध्यावत् ॥

(१) विशेषस्तु संक्षेपतः सायंसन्ध्याप्रयोगे द्रष्टव्यः ॥ (२)—केषुचित् पुस्तकेषु 'कृष्णवस्त्रां' इत्येवमपि पाठो दृश्यते ॥

(सायाह्ने पश्चिमाभिमुखस्तिष्ठन्नर्घ्यत्रयं दद्यात्) ॥ शेषं प्रातःसन्ध्यावत् ।
(जपमालां नासिकाग्रदेशे धृत्वा) । 'अर्पणम्'—अनेन सायंसन्ध्या-
ङ्गभूतेन बाहुल्यगोत्रधारिण्या गायत्र्या तथाशक्त्या कृतेन जपक-
र्मणा श्रीभगवान् विष्णुस्वरूपी सविता देवता प्रीयतां न मम ।
शेषं गायत्रीतर्पणं विना प्रातःसन्ध्यावत् ॥ इति सायंसन्ध्याप्रयोगः ॥

४६०. 'सायंतर्पणादिनिषेधः.' कात्यायनः—न हन्ति तं न
होमं च० इति वचनात्—वाजसनेयिनां सायं तर्पणं वैश्वदेवश्च ना-
स्ति अतस्तद्विधिर्नोक्तः । प्रदोषव्रतं चेत्तर्हि सायं भोजनात्प्राग्वैश्व-
देवः कर्तव्यः । परन्तु तर्पणं दिवा कुर्यात् ॥ इति कात्यायनवचना-
त् ॥ (अयं प्रकारः ब्रह्मयज्ञप्रकरणे द्रष्टव्यः) ॥

४६१. 'पुरुषस्य दीपनिर्वापणे दोषः.'—दीपनिर्वापणात्पुंसः कू-
ष्माण्डच्छेदनात् स्त्रियः । अचिरेणैव कालेन वंशनाशो भवेद् ध्रुवम् ॥

४६२. 'दीपस्तुतिः.'—दीपो ज्योतिः परं ब्रह्म दीपो ज्योतिर्ज-
नार्दनः । दीपो हरतु मे पापं सन्ध्यादीप नमोऽस्तु ते ॥ शुभं करोतु
कल्याणमारोग्यं सुखसम्पदम् । शत्रुबुद्धिविनाशं च दीपज्योतिर्न-
मोऽस्तु ते ॥ इति दीपं नत्वा तत्सन्निधावाप्तादिकानां कुशलाभिवादनं
कुर्यात् ॥ पश्चाद्बृहदेवादीनां पञ्चोपचारैः पूजां कृत्वा । यदि प्रदो-
षोपवासस्तर्हि षोडशोपचारैर्देवं सम्पूज्य सायं भोजनं कृत्वा ॥ ग्रन्था-
द्यवलोकनेन शर्वरीप्रथमभागं नीत्वा स्वपेत् ॥

४६३. 'दीपकालः दीपगुणाश्च.' मरीचिः—स्वेरस्तं समारभ्य
यावत्सूर्योदयो भवेत् । यस्य तिष्ठेद्बृहदे दीपस्तस्य नास्ति दरिद्रता ॥ आ-
युर्दः प्राङ्मुखो दीपो धनदः स्यादुदङ्मुखः । प्रत्यङ्मुखो दुःखदोऽसौ
हानिदो दक्षिणामुखः ॥ (प्रत्यङ्मुखानपेधस्तु नित्यदीपविषयः । श्रीकार्त-
वीर्यादिदीपः प्रत्यङ्मुख एव स्थापनीयः) ॥

४६४. 'दीपलक्षणम्.' सुदर्शने—नेत्राह्लादकरः सार्चिर्दूरतापविव-
र्जितः । सुशिखः शब्दराहतो निर्धूमो नातिह्रस्वकः ॥ कोशजं रोमजं
वस्त्रं वर्तिकार्यं न योजयेत् । न मिश्रीकृत्य दद्यात्तु दीपं स्नेहे धृतादिकम् ।
कार्पासवर्तिका प्रोक्ता दीपकृत्येषु सर्वदा । न चैव स्थापयेद्दीपं साक्षाद्भूमौ
कदाचन ॥

४६५. अथ 'संक्षेपतः सायंसन्ध्याप्रयोगः.'—'भस्मधारणम्'—
 ॐ त्र्यायुषं० । १ ॥ (निर्जलं भस्ममात्रं धार्यं) ॥ 'शिखाबन्धनम्'—
 मानस्तोके० । २ ॥ 'रुद्राक्षमालाधारणम्'—ॐ त्र्यम्बकं० । ३ ॥
 'आचमनानि'—ॐ केशवाय नमः स्वाहा इत आरभ्य माधवाय नमः
 इत्यन्तम् ॥ 'हस्तप्रक्षालनादि'—ॐ गोविन्दाय नमः इत्यारभ्य
 कृष्णाय नमः इत्यन्तम् ॥ 'प्राणायामाः'—प्रणवपूर्वकं० इत्यारभ्य
 विनियोगः इत्यन्तम् ॥ 'आत्मनः समन्तात्प्रदक्षिणवदुदकक्षेपण-
 म्'—ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ 'पूरकादिप्राणायामाः'—
 ॐ भूः० इत्यारभ्य स्वरोम् इत्यन्तम् ॥ 'हृदिपवित्रकरणम्'—ॐ
 विष्णुर्विष्णुः० इत्यारभ्य शुचिः पर्यन्तम् ॥ सङ्कल्पः'—ममोपात्त-
 दुरितक्षयद्वारा श्रीविष्णुप्रीत्यर्थं सायंसन्ध्योपासनमहं करिष्ये ॥
 'भूपार्थना'—पृथिवीत्यस्य० इत्यारभ्य चासनमित्यन्तम् ॥ 'अ-
 मिषेकः'—ॐ भूः इत्यारभ्य सत्यं पुनातु इत्यन्तम् ॥ 'अम्बुप्रा-
 शनम्'—अग्निश्चमेति नारायणऋषिः अग्निर्देवता अनुष्टुप् छन्दः अ-
 म्बुप्रशने विनियोगः—ॐ अग्निश्च मामन्युश्च मन्युपतयश्च मन्युकृ-
 तेभ्यः । पापेभ्यो रक्षन्ताम् । यदह्ना पापमकार्षं । मनसा वाचा
 हस्ताभ्याम् । पद्भ्यामुदरेण शिश्रा । अहस्तदवलम्पतु । यत्कि-
 ञ्चित् दुरितं मयि । इदमहं माममृतयोनौ । सत्ये ज्योतिषि जुहोमि
 स्वाहा ॥ 'द्विराचमनम्'—ॐ केशवाय० इत्यारभ्य माधवाय नमः
 स्वाहा ॥ इत्यन्तम् ॥ 'हस्तप्रक्षालनम्'—ॐ गोविन्दाय नमः ॥
 'मार्जनम्'—आपोहिष्ठेति० इत्यारभ्य यथाचन इत्यन्तम् ॥ 'ज-
 लावग्रहणम्'—सुमित्रिया० इत्यारभ्य द्विष्मः इत्यन्तम् ॥ 'अघ-
 मर्षणम्'—द्रुपदादि० इत्यारभ्य मैत्रसः इत्यन्तम् ॥ 'पापपु-
 रुषनिरसनम्'—ॐ क्रतं च सत्यं० इत्यारभ्य मथोस्वः इत्यन्तम् ।
 'अर्घ्यम्'—(गायत्रीमन्त्रेणार्घ्यत्रयं दत्वात्)—यथा—ॐ भूर्भुवः
 स्वः । ॐ तत्सवि० विष्णुस्वरूपिणे सूर्यनारायणाय नमः इदमर्घ्यं
 दत्तं न मम ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः । ॐ तत्सवि० वि० इ० ॥ ॐ
 भूर्भुवः स्वः । ॐ तत्सवि० वि० इ० ॥ 'आचम्य प्राणानाय-

म्य' ॥ 'सूर्योपस्थानम्'—उदयमुदुत्य० इत्यारभ्य शतात् इत्यन्त-
म् ॥ 'सरस्वत्यावाहनम्'—वृद्धां सरस्वतीं कृष्णां पीतवस्त्रां चतुर्भु-
जाम् । शङ्खचक्रगदापद्महस्तां गरुडवाहिनीम् । सामवेदकृतोत्सङ्गां सर्व
लक्षणसंयुताम् । वैष्णवीं विष्णुदैवत्यां विष्णुलोकनिवासिनीम् । आवाह-
याम्यहं देवीमायान्तीं विष्णुमण्डलात् । आगच्छ वरदे देवि त्र्यक्षरे वि-
ष्णुवादिनि । सरस्वति च्छन्दसां मातर्विष्णुयोनि नमोस्तु ते ॥ तेजो-
सी० इत्यारभ्य यजनमसि इत्यन्तम् ॥ 'सरस्वतुपस्थानम्'—
तुरियपदस्य० इत्यारभ्य सावदोम् इत्यन्तम् ॥ 'गायत्रीजपः'—प्र-
णवस्य० इत्यारभ्य ॐ तत्सवि० इत्यन्तम् ॥ 'जपान्ते षडङ्गन्या-
साः'—ॐ अङ्गुष्ठाग्रे० इत्यारभ्य माधवमित्यन्तम् ॥ 'सूर्यप्रदक्षि-
णा'—विश्वतश्चक्षुः इत्यारभ्य एकः० इत्यन्तम् ॥ 'दिग्देवतानां नम-
स्कारः'—पूर्वे—इन्द्राय० इत्यारभ्य अनन्ताय नमः इत्यन्तम् ॥
'जपनिवेदनम्'—देवागातुविद० इत्यारभ्य सङ्ख्याकेन पर्यन्तम् ॥
सायंसन्ध्याङ्गभूतगायत्रीमन्त्रजपाख्येन कर्मणा विष्णुस्वरूपी श्रीसू-
र्यनारायणः प्रीयतां न मम ॥ 'गोत्रोच्चारणं तथा अभिवादनम्'—
अमुकगोत्रो० इत्यारभ्य शर्माऽहमित्यन्तम् ॥ भो बाहुल्यगोत्रधारिणि
विष्णुरूपे सरस्वति त्वामभिवादयामि । भो वैश्वानर० इत्यारभ्य
प्रियवादिनि इत्यन्तम् ॥ 'प्रार्थना'—आकाशा० इत्यारभ्य तमच्युत-
मित्यन्तम् ॥ 'अर्पणम्'—अनेन सायंसन्ध्योपासनाख्येन कर्मणा
श्रीभगवान् विष्णुस्वरूपी परमेश्वरः प्रीयतां न मम ॥ शिखाभु-
क्तिः—ब्रह्मपाशश० इत्यारभ्य करोम्यहम् इत्यन्तम् ॥ 'शिखाब-
न्धनम्'—तूष्णीम् ॥ 'सन्ध्याभूमृत्तिकावन्दनम्'—ॐ भूर्भुवः
स्वः० इत्यारभ्य ॐ इत्यन्तम् ॥ ॐ विष्णवे नमः । ॐ विष्णवे
नमः० ॐ विष्णवे नमः ॥ इति संक्षेपतः सायंसन्ध्याप्रयोगः ॥

४६६. अर्थ 'सायंपञ्चोपचारपूजाप्रयोगः'—(आचम्य प्राणानाय-
म्य) 'सङ्कल्पः'—सद्यः ममाऽत्मनः श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तफलप्राप्त्यर्थ

(१) अत्र संक्षेपेण दर्शिता मन्त्राः श्लोका वा संक्षेपतः सन्ध्याप्रयोगे द्रष्टव्याः ॥

(२) अत्र संक्षेपेण दर्शिता मन्त्राः श्लोका वा देवपूजाप्रयोगे द्रष्टव्याः ॥ (३) देवपू-
जाप्रयोगवत् ज्ञेया ॥

ॐ भुवः स्वः अमुकपञ्चायतनदेवताप्रीत्यर्थं पञ्चोपचारपूजनमहं
 करिष्ये ॥ 'गन्धम्'—श्रीखण्डं च०)—ॐ तं व्यञ्जं० । १^१/_{३१} ॥
 ॐ भू० अ० पं० गन्धं समर्पयामि ॥ 'पुष्पम्'—(माल्यादि०)—
 ॐ वरपुरुषं० । २^१/_{३१} ॥ ॐ भू० अ० पं० पुष्पाणि स० ॥
 'धूपम्'—(वनस्प०)—ॐ ब्राह्मणो० । ३^१/_{३१} ॥ ॐ भू०
 अ० पं० धूपं स० ॥ 'दीपम्'—(तैलं च वर्तिसं०) ॐ चन्द्रमा०
 । ४^१/_{३१} ॥ ॐ भू० अ० पं० दीपं दर्शयामि ॥ 'नैवेद्यम्'—(श-
 कंराष्ट्र०)—ॐ नाञ्ज्याऽआ० । ५^१/_{३१} ॥ ॐ भू० अ० पं० नै-
 वेद्यं समर्पयामि ॥ 'अर्पणम्'—अनेन पञ्चोपचारपूजनकृतेन श्री-
 अ० पं० प्रीयतां न मम ॥ 'शङ्खोदकेन'—स्वशरीरं मार्ज-
 येत् । 'गन्धतिलकं'—स्वयं कुर्यात् ॥ इति सायं पञ्चोपचारपूजा-
 प्रयोगः ॥

४६७. 'स्त्रीपुरुषयोर्व्यवायः.' पारस्करगृह्यसूत्रे—चतुर्थ्याम-
 पररात्रेभ्यन्तरतोऽग्निमुपसमाधाय दक्षिणतो ब्राह्मणमुपवेश्योत्तरत-
 ऽउदपात्रं प्रतिष्ठाप्य स्थालीपाकः श्रपयित्वाज्यभागाविष्टाज्याहुती-
 जुहोत्यग्नेः प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम
 ऽउपधावामि यास्यै पतिघ्नी तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा । वायोः प्राय-
 श्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकामऽउपधावामि
 यास्यै प्रजाघ्नी तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा । सूर्यप्रायश्चित्ते त्वं देवानां
 प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकामऽउपधावामि यास्यै पशुघ्नी
 तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा । चन्द्रप्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चि-
 त्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकामऽउपधावामि यास्यै गृहघ्नी तनूस्ता-
 मस्यै नाशय स्वाहा । गन्धर्वप्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि
 ब्राह्मणस्त्वा नाथकामऽउपधावामि यास्यै यशोघ्नी तनूस्तामस्यै
 नाशय स्वाहेति स्थालीपाकस्य जुहोति प्रजापतये स्वाहेति हुत्वा हु-
 त्वैतासामाहुतीनामुदपात्रे सः स्रवान्त्समवनीय ततः एनां मूर्द्धन्य-
 मिषिञ्चति या ते पतिघ्नी प्रजाघ्नी पशुघ्नी गृहघ्नी यशोघ्नी निन्दित-

तनूर्जारघ्नीं ततऽएनां करोमि सा जीर्व त्वं मया सहासावित्यथैनाऽ
 स्थालीपाकं प्राशयति प्राणैस्ते प्राणान्तसन्दधाम्यस्थिभिरस्थीनि
 माऽसैर्माऽसानि त्वचा त्वचमिति । तस्मादेवंविच्छ्रोत्रियस्य दारेण
 नोपहासमिच्छेदुत ह्येवंवित्परो भवति तामुदुह्य यथर्तुप्रवेशनं याथा-
 कामी वा काममाविजनितोः सम्भवामेति वचनादथास्यै दक्षिणाऽस-
 मधिहृदयमालभते यत्ते सुशीमे हृदयं दिवि चन्द्रमसि श्रितम् ।
 वेदाहं तन्मां तद्विद्यात्पश्येम शरदःशतं जीवेम शरदःशतऽशृणुयाम
 शरदःशतमित्येवमतऽऊर्ध्वम् । ११ ॥ अथर्तुमतीं जायामभिगच्छे-
 त्पिण्डपितृयज्ञेन यजेत मध्यमपिण्डं पत्नी प्राश्नाति पुत्रकामा ततऽए-
 तामाहुतिं जुहोत्याधत्त पितरऽइत्यलङ्कारमवजिघ्रत्यायन्तु नऽइति
 जपत्येवमथर्तुमतीं जाया हृदयमालभ्य पूर्ववत्सव्येन पाणिनोपस्थम-
 भिमृशति भगवणेतरिति प्रागुतेदानीमितिरेतोमूत्रमिति सन्धत्ते गाय-
 त्रेणेति प्रतिमन्त्रं मन्थति पुत्रकामोऽभिगच्छेन्नित्यम् । १२ ॥ अथ
 गर्भाधानऽस्त्रियाः पुष्पवत्याश्चतुरहादूर्ध्वऽस्त्रावा विरजायास्तस्मि-
 न्नेव दिवाऽआदित्यं गर्भमित्यादित्यमवेक्षते गृहे वा स्नापयित्वा ताम-
 भिगच्छेदिति श्रुतेस्तस्मिन्प्रजायाः सम्भवकाले निशायां कुर्याद्यदि
 दिवा मैथुनं वर्जयेत् क्लीबाऽअल्पवीर्याऽअल्पायुषाश्च प्रसूयन्ते त-
 स्मादेतद्वर्जयेत्प्रजाकामो गृही । श्रुतिस्मृत्यविरोधाभ्यां दक्षिणेन पा-
 णिना ऊरू प्रसार्य प्रजास्थानमभिमृशति पूषा भगऽसविता मे द-
 दातु रुद्रः कल्पयति ललामगुं विष्णुर्योनिं कल्पयतु तृष्ठा रूपाणि
 पिश्रतु । आसिञ्चतु प्रजापतिर्धाता गर्भं दधातु ते । गर्भं धेहि सि-
 नीवालि गर्भं धेहि पृथुष्टुके । गर्भं तेऽअश्विनौ देवावाधत्तां पुष्कर-
 स्रजाविति सऽसृजेथास्तेजो वैश्वानरो दद्याद्ब्रह्माणमामन्त्रयते ब्रह्मा
 गर्भं दधात्विति प्राञ्जुख उदञ्जुखो वोपविष्टो मन्थेद्रेतो मूत्रमिति चैके
 स्त्रावणं कुर्यात् । १४ ॥ सा यदि गर्भं न दधीत सिऽह्याः श्वेतपुष्पा-
 याऽउपोष्य पुष्पेण मूलमुत्थाप्य चतुर्थेऽहनि स्नातायां निशायास्तु-
 दपेपं पिष्ट्वा दक्षिणस्यां नासिकायामासिञ्चतीयमोषधी त्रायमाणा
 सहमाना सरस्वती । अस्याऽअहं बृहत्याः पुत्रः पितुरिव नाम जग्रभ-
 मिति । १५ ॥

४६८. 'स्त्रीपुरुषयोग्यायोग्यविचारः.' याज्ञवल्क्यः—अविष्टुत-
ब्रह्मचर्यो लक्षण्यां स्त्रियमुद्वहेत् । अनन्यपूर्विकां कान्तामसपिण्डां यवीयसी-
म् ॥ अरोगिणीं भ्रातृमतीमसमानार्षगोत्रजाम् । पञ्चमात्ससमादूर्ध्वं मातृतः
पितृतस्तथा ॥ दशपूरुषविख्याताच्छ्रोत्रियाणां महाकुलात् । स्फीतादपि न
सञ्चारिरोगदोषसमन्वितात् ॥ एतैरेव गुणैर्पुक्तः सवर्णः श्रोत्रियो वरः ।
यत्नात्परीक्षितः पुंस्त्वे युवा धीमान्जनप्रियः ॥

४६९. 'प्रजोत्पादने स्त्रीपुरुषयोग्यायोग्यविचारः.' मुश्रुते
भगवान् धन्वन्तरिः—अथास्मै पञ्चविंशतिवर्षाय द्वादशवर्षा पत्नी गव-
हेत् । पित्र्यवर्माधकामप्रजाः प्राप्स्यतीति ॥ किंच—तद्वर्षाद्द्वादशात्काले
वर्तमानममृक् पुनः । जरापक्वशरीराणां याति पञ्चाशता क्षयम् ॥ ऊनपो-
डशवर्षायामप्रतः पञ्चविंशतिम् । यद्याधत्ते पुमान्गर्भं कुक्षिस्थः स विपद्य-
ते ॥ जतो वा न चिरं जीवेज्जीवेद्वा दुर्बलेन्द्रियः । तस्मादत्यन्तबालायां
गर्भाधानं न कारयेत् । अतिवृद्धायां दीर्घरोगिण्यामन्येन वा विकारेणोपसृ-
ष्टायां गर्भाधानं नैव कुर्वीत । पुरुषस्याप्येवंविधस्य त एव दोषाः सम्भवन्ति ॥

४७०. 'ऋतुमतीस्त्रीधर्माः.' धन्वन्तरिः—ततः स्त्रियं सुखातां च-
तुर्थेऽहनि धीतवाससमलङ्कृतां ऋतमङ्गलस्त्वितिवाचनां भर्ता पश्येत् । तत्र—
रात्रौ परस्परपकारात्परस्परानुग्रहात्परस्परानुग्रवेशाच्च । ततः स्त्रीपुंसयोगे
तेजःशरीराद्वायुरुदीरयति । ततस्तेजोऽनिलसन्निपाताच्छुक्रं च्युतं योनिमभि-
प्रतिपद्यते । संसृज्यते चातवेन । ततोऽग्निसोमसंयोगात्संसृज्यमानो गर्भो गर्भा-
शयमनुप्रतिपद्यते । आचारार्के—धौतवस्त्रं च ताम्बूलं संयोगे च सुखातहम् ।
भर्तुः पादौ नमस्कृत्य पश्चाच्छ्रव्यां समाविशेत् ॥ सस्मृत्य परमात्मानं पठ्या
जङ्घे प्रसारयेत् । रेतः सिञ्चेत्ततो योन्यां तस्माद्गर्भं विभर्तिविति ॥ उज्ज्वला-
याम्—उपचारक्रिया केलिः स्पर्शो भूषणवाससाम् । एकशय्यासनक्री-
डाशुम्भनालिङ्गने तथा ॥ कोषो रोषश्च निर्भर्त्सः सम्भोगे च न दोषभाक् ।
कञ्चुकेन समं नारी भर्तुः सङ्गं समाचरेत् । त्रिभिर्वर्षैश्च मध्ये वा विधवा
भवति ध्रुवम् ॥ उक्तं च शम्भुरहस्ये—गवां पश्चाद्विजत्याद्विद्योगिनां
हृत्कवेर्वचः । परं शुचितमं विद्यान्मुखं स्त्रीवह्निवाजिनाम् ॥

४७१. 'पुंस्त्रीगर्भोत्पत्तिविचारः.' धन्वन्तरिः—तत्रैव—शुक्र-
बाहुल्यात्पुमानार्तवबाहुल्यात्स्त्री साम्यादुभयोर्नपुंसकमिति । ऋतुस्तु
द्वादशरात्राद्भवति नष्टार्तवः इति । विकल्प्यैवं चतुर्थ्या पञ्चम-

ष्टम्यां दशम्यां द्वादश्यां चोपेयादयं पुत्रकामः । अतः परं पञ्चम्यां सप्तम्यां नवम्यामेकादश्यां च स्त्रीकामः । त्रयोदशीप्रभृतयो निन्द्याः ॥

४७२. 'गर्भिणीलिङ्गानि.' धन्वन्तरिः—श्रमो ग्लानिः पिपासा सक्थिसदनं शुक्रशोणितयोरवबन्धः स्फुरणं च योनेः कृष्णमुखता रोमराज्युद्गमस्तथा । अक्षिपद्माणि चाप्यस्याः सम्मील्यन्ते विशेषतः ॥ अकामतश्छर्दयति गन्धादुद्विजते शुभात् । प्रसेकः सदनं चाऽपि गर्भिण्या लिङ्गमुच्यते ॥

४७३. 'गर्भिणीकर्माणि.' धन्वन्तरिः—तदा प्रभृत्येव व्यायामं व्यायामपतर्पणमतिकर्षणं दिवास्वप्नं रात्रिजागरणं शोकं यानावरोहणं भयमुत्कटकासनं चैकान्ततः स्नेहादिक्रियां शोणितमोक्षणं चाऽकाले वेगविधारणं च न सेवेत ॥

४७४. 'गर्भिणीअकर्मकरणात्परिणामः.' धन्वन्तरिः—दोषामिघातैर्गर्भिण्या यो यो भागः प्रपीड्यते । स स भागः शिशोस्तस्य गर्भस्थस्य प्रपीड्यते ॥

४७५. 'ऋतुस्नातायास्तु न सेवनादोषः.' पराशरः—ऋतुस्नाता तु या नारी भर्तारं नोपवर्षति । सा मृता नरकं याति विधवा च पुनः पुनः ॥ ऋतौ स्नातां तु यो भार्यो सन्निधौ नोपगच्छति । वोगयां भ्रूणहत्यायां मुज्यते नात्र संशयः ॥ अदुष्टापतितां भार्या यौवने यः परित्यजेत् । सप्त जन्म भवेत्स्त्रीत्वं वैधव्यं च पुनः पुनः ॥ याज्ञवल्क्यः—लोकानन्त्यं दिवः प्राप्तिः पुत्रपौत्रप्रपौत्रकैः । यस्मात्तस्मात्स्त्रियः सेव्या भर्तव्याश्च सुगक्षिणाः ॥ षोडशर्तुनिशाः स्त्रीणां तासु युग्मासु संविशेत् । ब्रह्मचार्येव पर्वाण्याद्याश्चतसस्तु वर्जयेत् ॥

४७६. 'स्त्रीणां मैथुनात्प्राग्विधिः.' धन्वन्तरिः—अलब्धगर्भायाश्चैतेष्वहःसु लक्ष्मणावटशृङ्गासहदेवाविश्वदेवानामन्यतमां क्षीरेणामिपुत्य त्रींश्चतुरो वा बिन्दून्द्वाहक्षिणं नासापुटे पुत्रकामायै न च तान्निष्ठीवेत् ॥ उक्तं च—आहाराचारचष्टाभिर्यादृशीभिः समन्वितौ । स्त्रीपुंसौ समुपेयातां तयोः पुत्रोऽपि तादृशः ॥ परञ्च—कर्मणा चोदितं जन्तोर्भवितव्यं पुनर्भवेत् । यथा तथा दैवयोगाद्वाहृदं जनयेद्भृदि ॥

४७७. 'वर्ज्यस्त्री.' धन्वन्तरिः—स्तोकां तु न स्त्रियं गच्छेत्नातुरां न रजस्वलाम् । नाऽर्तबालां न कुपितामप्रशस्तां च गर्भिणीम् । शिवसंहितायां—मासे षष्ठे सप्तमे वाऽष्टमे वा प्राप्ते पत्न्या नैव कुर्यात्कदाचित् । होमं यानं देवयात्रां तथैव तस्या हस्तेनाशनं विप्रपुण्यम् ॥

४७८. 'रतिवर्ज्यदिनानि.' मनुः—तासामाद्याश्चतस्रस्तु निन्दितै-
कादशी तथा । त्रयोदशी च शेषास्तु प्रशस्तास्त्वत्र रात्रयः ॥ अमावास्याष्टमी
चैव पौर्णमासी चतुर्दशी । ब्रह्मचारी भवेन्नित्यमप्यृतौ स्नातको द्विजः ॥

४७९. 'अष्टाङ्गमैथुनं.' वाचस्पतौ—स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं
गुह्यभाषणम् । सङ्कल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिष्पत्तिरेव च । एतन्मैथुनमष्टाङ्गं
प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ दक्षश्च—स्त्रीणां स्मरणादिषु अष्टमु यदभावो
ब्रह्मचर्यम् ॥

४८०. 'शयनकालः.' याज्ञवल्क्यः—उपास्य पश्चिमां सन्ध्यां
हुत्वाग्नीस्तानुपास्य च । भृत्यैः परिवृतो भुक्त्वा नातितृप्याथ संविशेत् ॥
धन्वन्तरिः—पूर्वदेहानुभूतांस्तु भूतात्मा स्वपतः प्रभुः । रजोयुक्तेन
मनसा गृह्णात्यर्थान् शुभाशुभान् ॥ यमः—पूर्वरात्रे व्यतीते तु सङ्गच्छे-
द्रतिमन्दिरम् । पादौ प्रक्षालयेत्पूर्वं पश्चाच्छय्यां समाविशेत् ॥

४८१. 'शयने भूमिः.' मात्स्ये—शुचिदेशं विविक्तं तु गोमयेनो-
पलेपयेत् । वैदिकैर्गारुडैर्मन्त्रैरभिमन्त्र्य स्वपेत्ततः ॥ माङ्गल्यं पूर्णकुम्भं च
शिरःस्थाने निधापयेत् । रात्रिसूक्तं जपन् रात्रौ रात्रिक्षेमो भवेन्नरः ॥

४८२. 'शय्याविचारः.' शिल्पशास्त्रे—चतुरशीतिपर्वाणि दैर्घ्येण
परिकल्पयेत् । पञ्चङ्गुलानि विस्तारं मञ्चकं हस्तसंमितम् ॥ एवं शय्या
विधातव्या सर्वेषां शयनोचिता । मानाधिक्ये दरिद्रः स्यान्मानहीने मुखक्षयः ॥

४८३. 'अयोग्यशय्या.' विष्णुपुराणे—न विशालां न वा भग्नां
नासमां मलिनां न च । न च जन्तुमयीं शय्यामधितिष्ठेद्दनास्तृताम् ॥

४८४. 'पर्यङ्कोऽप्युक्तस्तत्रैव.'—आयामः सप्ततालः स्याच्चतुस्तालं सु-
विस्तृतः । द्वितालमुन्नतो ज्ञेय एतत्पर्यङ्कलक्षणम् ॥

४८५. 'तालादिप्रमाणम्.'—विष्णुपुराणे—अङ्गुष्ठादिकनिष्ठान्तं
भवेन्मानचतुष्टयम् । पादशतालगोर्ध्वा द्वितास्तस्तु यथाक्रमम् ॥

४८६. 'निषिद्धशय्यागारम्.' मार्कण्डेयः—नार्द्रवासा न नम्रश्च
नोत्तरापरमस्तकः । नाकाशं सर्वतः शून्ये न च चैत्यद्रुमे तथा ॥ गार्ग्यः—
शून्यालये सशाने च एकवृक्षे चतुष्पथे । महादेवगृहे वापि मातृवेश्मनि
न स्वपेत् । न यक्षनागायतने स्कन्दस्यायतने तथा । कूलच्छायासु च
तथा शर्करालोष्ठपांसुषु ॥ न स्वपेच्च तथा भूमौ विना दीक्षां कथञ्चन ।
धान्यगोधनविप्राणां गुरुणां च तथोपरि ॥ मृतदन्तमये चैव विद्युद्गन्धे
पलाशजे । न शयीत नरो धान्ये शयने पञ्चदारुजे ॥

४८७. 'पञ्च दारूणि.'—मार्कण्डेयः—पञ्च दारूणि चोक्तानि चूतजम्बूदुमौ तथा । अश्मपीठोत्थितश्चैव स्वेन सितस्तुरुस्तथा ॥ करिभग्नस्तथा चैव न शयीत कचिन्नरः ॥

४८८. 'उक्तशय्यादीनि.' धन्वन्तरिः—शयनासनयानानि मनो-
ज्ञानि मृदूनि च । निद्रानाशे तु कुर्वीत तथान्यान्यपि बुद्धिमान् ॥

४८९. 'शयने दिग्विचारः.' मार्कण्डेयः—प्राक्शिवाः शयने विन्याद्धनमायुश्च दक्षिण । पश्चिमे प्रबला चिन्ता हानिमृन्युरथोत्तरे ॥ गार्ग्यः—स्वगृहे प्राक्शिवाः शैते श्वाशुर्ये दक्षिणाशिवाः । प्रत्यक्शिवाः प्रवासे तु न कदाचिदुदक्शिवाः ॥ विष्णुपुराणे—प्राच्यां दिशि शिरः शस्त्रं याम्यायामथवा नृप । सदैव स्वपतः पुंसां विपरीतं तु रोगदम् ॥

४९०. 'दिवाशयने योग्याः.' धन्वन्तरिः—दिवास्वप्नं च वृद्ध-
शूलहिकाऽजीर्णातिसारिणम् ॥ (अन्यस्तु दिवास्वप्नं वर्ज्यम्) ॥

४९१. 'शयने आवश्यककर्माणि.' मार्कण्डेयः—रात्रिसूक्तं जप-
नमृत्वा देवांश्च सुखशायिनः । नमस्कृत्वाव्ययं विष्णुं समाधिस्थं स्वपे-
त्रिणि ॥ दक्षः—निद्रासमयमासाद्य ताम्बूलं वदनात्प्रजेत् । पथङ्कात्प्रम-
दां भालात्पुण्ड्रं पुष्पाणि मस्तकात् ॥ गार्ग्यः—यानि कानि च पुष्पाणि
यत्किञ्चिदनुलेपनम् । अलक्ष्मीपरिहारार्थं नित्यं कुरु युधिष्ठिर ॥ अ-
न्यच्च—उपानदौ वेणुदण्डमम्बुपात्रं तथैव च । ताम्बूलादीनि सर्वाणि
समीपे स्थापयेन्निशि ॥

४९२. 'शयनात्प्राक्सरणे योग्याः देवाद्याः.'—ग्रन्थान्तरे—जले
रक्षतु वाराहः स्थले रक्षतु वायनः । अटव्यां नारसिंहश्च सर्वतः
पातु केशवः ॥ जले रक्षतु नन्दीशः स्थले रक्षतु भैरवः । अटव्यां
वीरभद्रश्च सर्वतः पातु शङ्करः ॥ अर्जुनः फाल्गुनो जिष्णुः किरीटी
श्वेतवाहनः । वीभत्सुर्विजयः कृष्णः मव्यसाची धनञ्जयः ॥ तिस्रो
मार्याः कफल्लस्य दाहिनी मोहिनी सती । तासां स्मरणमात्रेण
चोरो गच्छति निष्फलः ॥ कफल्लकः । कफल्लकः । कफल्लकः ॥

४९३. 'सुखशायिनां स्मरणम्.' गोमिलः—अगन्तिर्माधव-
श्चैव मुचुकुन्दो महाबलः । कपिलो मुनिरास्तीकः पञ्चैते सुखशायि-
नः ॥ हारीतः—नर्मदायै नमः प्रातर्नर्मदायै नमो निशि । नमो-
ऽस्तु नर्मदे तुभ्यं त्राहि मां विपसर्पतः ॥ सर्पापसर्प भद्रं ते दूरं ग-

च्छ महाविष । जनमेजयस्य यज्ञान्ते आस्तीकवचनं सर । आस्ती-
 कवचनं श्रुत्वा यः सर्पो न निवर्त्तते । शतधा भिद्यते मूर्ध्नि शिश-
 वृक्षफलं यथा ॥ एतान् गारुडमन्त्रांस्तु निशायां पठते यदि । मुच्यते
 सर्वबाधाभ्यो नात्र कार्या विचारणा ॥ ऋग्वेदीयशान्तिपाठे—
 स्वप्नः स्वप्नाधिकरणे सर्वन्निष्वापयजिनम् । आसूर्यमु-
 न्यान्स्वापयुद्धयू षुळहं जग्निघादुहम् ॥ अजगरो नाम
 सर्पः सर्पिरविषो महान् । तस्मिन्निह सर्पः सुधितस्तेन त्वा
 स्वापयामसि ॥ सर्पः सर्पो अजगरः सर्पिरविषो मु-
 हान् । यस्य शुष्कान्तिन्धवस्तस्य गाधमशीमहि ॥
 कालिको नाम सर्पो नृवनागसहस्रबलः । यमुनहुदेहं
 सो जातो इ यो नारायणमहानः । यदि कालिकदूतस्य
 यदि काः कालिकाजयात् ॥ जन्मभूमिमतिक्रान्तो नि-
 विषो याति कालिकः । आयाहीन्द्र पृथिविरीळितेभि-
 र्यज्ञमिमन्त्रो भागधेयं जुषस्व ॥ तृप्तां जहृर्मातुल्येव
 योषां भागस्ते पैतृष्वसेयीवपामिव । युशस्करं बलवन्तं
 प्रभुत्वंतमेव राजाधिपतिर्बभूव ॥ सङ्कीर्णनागाश्चपति-
 नैराणां सुमङ्गल्यै सततं दीर्घमायुः । कुकोटको नाम
 सर्पो यो दृष्टीविष उच्यते । तस्य सर्पस्य सर्पत्वं तस्मै
 सर्पे नमोऽस्तुते । अतिकालिकरौद्रस्य विष्णुसोमेन
 भाभिनि । यमुनन्नुदिकालिकं ते विष्णुस्तोत्रमनुस्मरन्
 । २० ॥ मा विभेर्न मरिष्यसि परित्वा पामि सर्वतः ।
 घनेन हन्मि वृश्चिकमहं दण्डेनागतम् ॥ आदित्यरथवेगेन
 विष्णोर्बाहुबलेन च । गुरुदुपक्षान्तिपातेन भूमिं गच्छ
 महायशाः ॥ गुरुदुस्य जातमात्रेण त्रयोल्लोकाः प्रक-
 म्पिताः । प्रकुम्पिता मही सर्वा सुशैलवनुकानना ॥ ग-

गनं नष्टचन्द्रार्कं ज्योतिषं न प्रकाशते । देवता भयभी-
ताश्च मारुतो न पुवार्यति मारुतो न पुवायुत्योनमः ॥
भोसर्प भद्रं भद्रं ते दूरं गच्छ महायशाः । जन्मैजयस्य
यज्ञान्ते आस्तीकवचनं स्मर ॥ आस्तीकवचनं श्रुत्वा
यः सर्पो न निवर्तते । शतधा भिद्यते मूर्ध्नि शिशृक्ष-
फलं यथा ॥ अगस्त्यं माधवं चैव मुचुकुन्दो महामुनिः ।
कपिलो मुनिरास्तीकः पुञ्चते सुखशार्धिनः ॥ नर्मदायै
नमः प्रातर्नर्मदायै नमो निशि । नमोऽस्तु नर्मदे तुभ्यं
त्राहि मां विषसर्पतः ॥ यो जरत्कारुणा जातो जरत्क-
न्यां महायशाः । तस्य सर्पोऽपि भद्रं ते दूरं गच्छ म-
हायशाः । २१ ॥ आस्तिकः । आस्तिकः । आस्तिकः ।

४९४. अथ 'रात्रिस्मरणमुक्तम्'—हृदि—ॐ आरात्रि ।
पार्थिववृत् रजःपितुरप्रापि धामभिः । दिवऽसदाऽसि
बृहती द्वितीष्टसुऽआन्त्वेवं वर्तते तमः । २^{३३} ॥ उषस्त-
च्चित्रमाभिरास्मभ्यं वाजिनीवति । येन लोकश्च तनयश्च
धामहे । २^{३३} ॥ इति रात्रिस्मरणमुक्तम् ॥

४९५. 'आचारसम्पन्ने फलश्रुतिः'—एवं यथोक्तविधिना नित्या-
चारसम्पन्नो ब्राह्मण इहैव ब्रह्मर्षित्वमुपेत्यान्ते ब्रह्मसायुज्यमाप्नोति ॥ आचारस-
म्पन्नस्य ब्रह्मर्षित्वमाह ॥ यथा—भगवान् धन्वन्तरिः—जपन्नतब्रह्मचर्य-
होमाध्ययनसेविनम् । ज्ञानविज्ञानसम्पन्नमृषिसत्त्वं नरं विदुः ॥ ॐ तत्सत् ॥
ॐ नमो याज्ञवल्क्याय । ॐ नमो याज्ञवल्क्याय । ॐ नमो याज्ञ-
वल्क्याय ॥ इति श्रीपुरन्दरोपाह्वविटलात्मजनारायणेन विरचि-
तायां वाजसनेयादिकसूत्रावल्यां अष्टमभागकृत्यानि समाप्तानि ॥

(१) एतत्सूक्तं शयनसमये शयनात्प्राक् इत्तां पादौ प्रक्षाल्याचम्य (तूष्णीम्)
पठेत् ॥ (२) इदं सूक्तं पठित्वानन्तरं सुखेन निद्रां कुर्यात् ॥

अथ स्त्रीणामाह्निकाचारः ॥

४९६. 'सुवासिनीनित्यकृत्यम्.' व्याससंहितायाम्—पतुः पूर्वं समुत्थाय देहशुद्धिं विधाय च । उत्थाप्य शयनाद्यानि कृत्वा वेष्टमविशोधनम् ॥ मार्जनैर्लेपनैः प्राप्य सामिश्राणं स्वमङ्गनम् । शोधयेद्भिक्षाकार्याणि स्निग्धान्युष्णेन वारिणा ॥ प्रोक्षणैरिति तान्येव यथास्थानं प्रकुर्यायेत् । द्वन्द्वपात्राणि सर्वाणि न कदाचिद्वियोजयेत् । मृद्धिश्च शोधयेच्चूर्वां तत्रामिं विन्यसेत्ततः । स्मृत्वा नियोगपात्राणि रसांश्च द्रविणानि च ॥ वस्त्रालङ्काररत्नानि प्रदत्तान्येव धारयेत् ॥ मनोवाक्कर्मभिः शुद्धा पतिदेशानुवर्तिनी ॥ ततोऽन्नसाधनं कृत्वा पतये विनिवेद्य तत् । वैश्वदेवकृतैरन्नैर्भोजनीयांश्च भोजयेत् ॥ पुनः सार्धं पुनः प्रातर्गृहशुद्धिं विधाय च । कृतान्नसाधना साध्या शुभं शोधयेत्पतिम् ॥ आस्तीर्य साधुशयनं ततः परिचरेत्पतिम् ॥

४९७. 'सुवासिनीकर्म.' सौभाग्यकल्पद्रुमे—बुध्वा ब्राह्मे सुहर्ते निजपतिचरणौ सम्प्रणम्याऽयमस्य प्रेक्ष्य प्रेम्णाथ नैत्रं शुभमुदुरतले भूमि-मभ्यर्च्य पत्नी । प्रातःस्मृत्यादि कृत्वा पतिपरिचरणं संविधायैव चेर्णां सं-रक्ष्यावाय भाले तलकमथ मलाऽथो निमज्जेत्समूषा ॥ स्कान्दे—प्रसुप्तं च सुवासिनीं समभाषां बह्वृच्छया । आतुरेष्वपि कालेषु पतिं नोत्थापयेत्क-चिन् ॥ हरिद्रां कुङ्कुमं चैव सिन्दूरं कज्जलं तथा । कूर्गसकं च ताम्बूलं माङ्गल्याभरणं शुभम् ॥ केशसंस्कारकवरीकरकर्णं वभूषणम् । भर्तुरायुष्य-मिच्छन्ती दूरयेत् कचित्सती ॥ नियमोदकवह्नींश्च पत्रपुष्पादिकं च यत् ॥ सेवेत भर्तुमच्छष्टमिष्टमन्नं फलादिकम् ॥ तीर्थस्नानार्थिनी नारी पतिपादो-दकं पिबेत् । शङ्करादपि विष्णोर्वा पतिरंकोऽधिकः स्त्रियाः ॥

४९८. 'स्त्रीधर्मः.' श्रीमद्भागवते—स्त्रीणां च पतिदेवानां तच्छु-श्रूषणुकूलता । तद्वन्धुष्वनुवृत्तिश्च नित्यं तद्व्रतधारणम् ॥ संमार्जनोपलेपा-भ्यां सेकमण्डलवर्जनैः । स्वयं च मण्डिता नित्यं पारमृष्टपरिच्छदा ॥ का-मैरुच्चावचैः साध्वी प्रश्रयेण दमेन च । वाक्यैः सत्यैः प्रियैः प्रेम्णा काले काले भजेत्पतिम् ॥ सन्तुष्टाऽलोलुपा दक्षा धर्मज्ञा प्रियसत्यवाक् । अप्रमत्ता शु-चिः स्निग्धा पतिं त्वपतितं भजेत् ॥ या पतिं हारभावेन भजेच्छ्रीरिव स-त्परा । हर्थात्मना हरेर्लोकं पत्या श्रीरिव मोदत ॥ दुःशीलो दुर्भगो वृद्धो जडो रोग्यधनोऽपि वा । पतिः स्त्रीभिर्न हातव्यो लोकेप्सुभिरपातकी ॥

अस्वर्गमयशस्यं च फल्गु कृच्छ्रं भयावहम् । जुगुप्सितं च सर्वत्र औपप-
त्यं कुलस्त्रियः ॥

४९९. 'स्त्रीस्वातन्त्र्यनिषेधः.' याज्ञवल्क्यस्मृतौ—रक्षेत्कन्यां
पिता वित्रां पतिः पुत्रास्तु वार्षके । अभावे ज्ञातयस्तेषां स्वातन्त्र्यं
न कचिस्त्रियाः ॥ वसिष्ठसंहितायाम्—पिता रक्षति कौमारे भर्ता
रक्षति यौवने । पुत्राश्च स्थाविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥

५००. 'कुलयोपितां दूषणम्.' व्यासः—द्वारोपवेशनं नित्यं
गवाक्षेण निरीक्षणम् । अस्तप्राप्तो हास्यं च दूषणं कुलयोपिताम् ॥

५०१. 'रजस्वलास्त्रीकृत्यम्.' धन्वन्तरिः—ऋतौ प्रथमदिव-
साद्यभृति ब्रह्मचारिणी दिवा स्वमाञ्जनाश्रुपातस्नानानुलेपनाभ्यङ्गालङ्कारमा-
त्यनखच्छेदनप्रधानहसनक्षथनातिशयश्रवणावलेखनायासान्परिहरेत् । द-
र्भसंस्तरशायिनीं करतलशरावपणान्यतमभोजिनीं हविष्याशिनीं व्यहं च भ-
र्ता संरक्षेत् ॥ किञ्च—तत्र प्रथमदिवसे ऋतुमत्यां भैशुनगगनमनायुष्यं
पुंसां भवति । यश्च तत्राधीयते गर्भः सोऽप्रसवमानो विमुच्यते प्राणिः । द्वि-
तीयेऽप्येवंसृत्तिकागृहे वा । तृतीयेऽप्येवमसम्पूर्णाङ्गोऽल्पावुषी भवति । चतुर्थे
तु सम्पूर्णाङ्गो दीर्घायुश्च भवति ॥

५०२. 'ऋतुमत्यां प्रथमदिनत्रये पुरुषसेवने दोषः.' धन्व-
न्तरिः—तद्यथा—यथा नद्या प्रतिस्रोतःप्लावि द्रव्यं प्रक्षिप्तं प्रति-
निवर्तते नोर्ध्वं गच्छति तद्वदेव द्रष्टव्यम् । तस्मान्नियमवर्तां त्रिरात्रं
परिहरेत् ॥ बृहन्नाग्दीये नारायणः—त्रेताप्रभृति नारीणां मासि
मास्यार्तवं मुने । तदा दिनत्रयं त्यक्त्वा शुद्धा स्याद्बृहकर्मणि ॥ भै-
थुनं मानसं वापि वाचिकं देवतार्चनम् । वर्जयेच्च नमस्कारं देवतानां रज-
स्वला ॥ स्नात्वान्यं पुरुषं नारी न पश्येच्च रजस्वला । ईक्षेत् भास्करं देवं
ब्रह्मकूर्चं (पञ्चगव्यं) ततः पिबेत् ॥

५०३. 'विधवाधर्माः.' बृहदारीतसंहितायाम्—केशरञ्जनताम्बु-
लगन्धपुष्पादिसेवनम् । भूपितं रज्जवस्त्रं च कास्यपात्रे च भोजनम् । द्वि-
वारभोजनं चाक्षणोरञ्जनं वर्जयेत् सदा । स्नात्वा शुक्लाम्बरधरा जितक्रोधा
जितेन्द्रिया । न कल्ककुहका साध्वी तन्द्रालस्यविवर्जिता । सुनिर्मला शु-
भाचारा नित्यं सम्पूजयेद्भरिम् ॥

५०४. 'विधवाऽचाराः.' श्रीवृहन्नारदीये नारायणः—
विधवाकवरीबन्धो भर्तृबन्धाय जायते । शिरसो वपनं कार्यं तस्माद्विधवया
सदा ॥ एकाहारः सदा कार्यो न द्वितीयः कदाचन । पर्यङ्कशायिनी नारी
विधवा पातयेत्पतिम् । तस्माद्भूशयनं कार्यं पतिसौख्यसमीहया । नैवाङ्गो-
द्वर्त्तनं कार्यं ताम्बूलस्य च भक्षणम् । गन्धद्रव्यस्य सम्भोगो नैव कार्यस्तया
कचित् । श्वेतवस्त्रं सदा धार्यमन्यथा रौरवं व्रजेत् ॥ उपवासव्रतादौ तु
नित्यं कार्यं यथोदितम् । इत्येवं नियमैर्युक्ता कर्म कुर्यादनिन्दितम् ॥

५०५. 'स्त्रीणां देवतार्चनविधिः.' स्मृत्यन्तरे—स्त्रीशृङ्गाऽनुप-
नीतश्च वेदमन्त्रान्विवर्जयेत् ॥ (अतः स्त्रीभिः कलौ पुराणविधिना देवतार्च-
नादिकं कर्त्तव्यम् ॥ वैशेषिककार्यसमये देवतार्चनादौ तु पतिना सह वे-
दोक्तकर्मण्यपि स्त्रीणामधिकारः । स्त्रीमित्राद्विगं पुरस्कृत्य अष्टादशपुराणा-
नि श्रोतव्यानि) ॥

५०६ 'प्रदक्षिणाविधिः.'—स्त्रीभिः प्रदक्षिणा कार्या विष्णुमग्निं
गुरुं तथा । जितेन्द्रिया जितप्राणा नाममन्त्रं समुचरेत् ॥

५०७. 'स्त्रीणां धर्मपालनान्फलम्.' अन्यच्च—एते वै वि-
धिना प्रोक्ताः स्त्रीणां धर्माः सनातनाः । ते नौकाः परमाः प्रोक्ता भवसं-
सारतारणे ॥

५०८. 'अथ श्रीतुलसीपूजाप्रयोगः.' 'आर्चमनम्'—केशवाय
नमः । नारायणाय नमः । माधवाय नमः । इति पिबेत् ॥ 'हस्त-
प्रक्षालनम्'—गोविन्दाय नमः । (इति करं प्रक्षाल्य) । विष्णवे
नमः—(इति नेत्रयोरुदकस्पर्शनम्) ॥ 'मङ्गलोच्चारणम्'—श्री-
मन्महागणाधिपतये नमः । श्रीलक्ष्मीनारायणाभ्यां नमः । श्री-
उमामहेश्वराभ्यां नमः । वाणीहिरण्यगर्भाभ्यां नमः । शचीपुर-
न्दराभ्यां नमः । कुलदेवताभ्यो नमः । ग्रामदेवताभ्यो नमः । स्था-
नदेवताभ्यो नमः । वास्तुदेवताभ्यो नमः । मातापितृचरणकमलेभ्यो

(१) शुचिर्भूताभिः स्त्रीभिर्दन्तधावनानन्तरं केशान् गजदन्तकङ्कतेन प्रमाज्यं वेणीब-
न्धादिकं रचयित्वा हरिद्राकुङ्कुमायलद्वारान्धृत्वा पञ्चान्नित्यं तृणैर्ज्ञानमाचरेत् । ज्ञा-
नानन्तरं धौतं वासः कञ्चुकीं च परिधाय ॥ (गतभर्तृकामिः स्त्रीभिः केवलं शुभ्राम्बरं
परिधाय) गृहकल्याणविरोधेन पुराणोक्तविधिना तुलसीपूजा कर्त्तव्या (२) ज्ञियस्तु
आचमनस्थाने उदकेन नेत्रस्पर्शं कुर्वन्ति ॥

नमः । पतिचरणारविन्दाभ्यां नमः । सर्वेभ्यो देवेभ्यो नमः । सर्वेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो नमो नमः । निर्विघ्नमस्तु । पुण्यं पुण्याहं दीर्घमायुरस्तु ॥ 'मङ्गलदेवताप्रार्थना'—सुमुखश्चैकदन्तश्च कपिलो गजकर्णकः । लम्बोदरश्च विकटो विघ्ननाशो गणाधिपः । धूम्रकेतुर्गणाध्यक्षो भालचन्द्रो गजाननः । द्वादशैतानि नामानि यः पठेच्छृणुयादपि । विद्यारम्भे विवाहे च प्रवेशे निर्गमे तथा ॥ संग्रामे संकटे चैव विघ्नस्तस्य न जायते । शुक्लाम्बरधरं देवं शशिवर्णं चतुर्भुजम् । प्रसन्नवदनं ध्यायेत्सर्वविघ्नोपशान्तये । अभीप्सितार्थसिद्ध्यर्थं पूजितो यः सुरासुरैः । सर्वविघ्नहरस्तस्मै गणाधिपतये नमः ॥ सर्वमङ्गलमाङ्गल्ये शिवे सर्वार्थसाधिके । शरण्ये त्र्यम्बके गौरि नारायणि नमोऽस्तु ते ॥ सर्वदा सर्वकार्येषु नास्ति तेषाममङ्गलम् । येषां हृदय्यो भगवान् मङ्गलायतनो हरिः । तदेव लग्नं सुदिनं तदेव ताराबलं चन्द्रबलं तदेव । विद्याबलं दैवबलं तदेव लक्ष्मीपते तेऽङ्घ्रियुगं स्मरामि ॥ लाभस्तेषां जयस्तेषां कुतस्तेषां पराजयः । येषामिन्दीवरश्यामो हृदय्यो जनार्दनः ॥ विनायकं गुरुं भानुं ब्रह्मविष्णुमहेश्वरान् । सरस्वतीं प्रणम्यादौ सर्वकार्यार्थमिदमे ॥ यत्र योगीश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः । तत्र श्रीविजयो भूतिध्रुवा नीतिर्मतिर्मम ॥ सर्वेष्वायुधकार्येषु त्रयस्त्रिभुवनेश्वराः । देवा दिशन्तु नः सिद्धिं ब्रह्मेशानजनार्दनाः ॥ 'संकल्पः'—विष्णवे नमः विष्णुर्विष्णुविष्णुः श्रीमद्भगवतो महापुरुषस्य विष्णोराज्ञया प्रवर्तमानस्य अथ ब्रह्मणः द्वितीये परार्थे श्रीश्वेतवाराहकल्पे अष्टाविंशतितमं कलियुगे कलिप्रथमचरणे भारतवर्षे (भारतखण्डे) जम्बुद्वीपे दण्डकारण्ये देशे (संवत्सरायनक्रतुमासपक्षतिथिवासरनक्षत्रयोगप्रातःकालादिनामान्यनुकीर्त्य) ममाऽन्मनः पुराणोक्तफलप्राप्त्यर्थं तथा च मम भर्त्रासह अखण्डितसुखसौभाग्यसन्तत्यायुरारोग्यैश्वर्यामिश्रद्विद्वारा श्रीतुलसीदेवताप्रीत्यर्थं वृन्दावने तुलसीपूजनमहं करिष्ये ॥ 'कलशपूजनम्'—गङ्गे च यमुने चैव गोदावरि सरस्वति । नर्मदे सिन्धु कावेरि जलेऽस्मिन्सन्निधिं कुरु ॥ कलशस्थवरुणदेवतायै नमः सकलपूजापरिपूरणार्थं

गन्धाक्षतपुष्पाणि समर्पयामि नमस्करोमि । अस्मिन्कलशे सर्वाणि
 तीर्थानि आवाहयामि स्थापयामि कल्पयामि नमस्करोमि ॥
 'पूजाद्रव्यप्रोक्षणम्'—अपवित्रः पवित्रो वा सर्वावस्थां गतोऽपि वा ।
 यः सरेत्पुण्डरीकाक्षं स बाह्याभ्यन्तरः शुचिः ॥ 'घण्टापूज-
 नम्'—आगमार्थं तु देवानां गमनार्थं तु रक्षसाम् । कुरु घण्टे महा-
 नादं देवतार्चनसन्निधौ ॥ घण्टास्थगरुडदेवतायै नमः सकलपूजा-
 परिपूरणार्थं गन्धपुष्पाणि समर्पयामि नमस्करोमि ॥ 'दीपपूजनम्'—
 दीपस्त्वं ब्रह्मरूपोऽसि ज्योतिषां प्रभुरव्ययः । सौभाग्यं देहि
 पुत्रांश्च सर्वान्कामांश्च देहि मे । दीपदेवताभ्यो नमः सकल-
 पूजापरिपूरणार्थं गन्धाक्षतपुष्पाणि समर्पयामि नमस्करोमि ॥
 'श्रीतुलसीध्यानम्'—ध्यायेच्च तुलसीं देवीं श्यामां कमललोच-
 नाम् । प्रसन्नां पद्मवदनां वराभयचतुर्भुजाम् । किरीटहारकेयूरकुण्ड-
 लादिविभूषणाम् । धवलाङ्कुशसंयुक्तां पद्मासननिषेविताम् । प्रियां
 च सर्वदा विष्णोः सर्वदेवनमस्कृताम् ॥ श्रीतुलस्यै नमः ध्यायामि ॥
 'आवाहनम्'—देवि त्रैलोक्यजननि सर्वलोकैकपावनि । आगच्छ
 वन्दे मातः प्रसीद तुलसि त्रिये । श्रीतुलस्यै नमः आवाहयामि ॥
 'आगमनम्'—सर्वदेवमये देवि सर्वदा विष्णुबलभे । देवि स्वर्ण-
 मयं दिव्यं गृहाणासनमव्यये ॥ श्रीतुलस्यै नमः आसनार्थं अक्ष-
 तान्समर्पयामि ॥ 'पाद्यम्'—सर्वदेवा यथा स्वर्गे तथा त्वं भुवि सर्व-
 दा । दत्तं पाद्यं गृहाणेदं तुलसि त्वं प्रसीद मे ॥ श्रीतुलस्यै नमः पाद्यं
 समर्पयामि ॥ 'अर्घ्यम्'—गन्धपुष्पसमायुक्तं सर्वेषां प्रीतिदायकम् ।
 अर्घ्यं गृहाण त्वं देवि दैत्यान्तकरणप्रिये ॥ श्रीतुलस्यै नमः अर्घ्यं
 समर्पयामि ॥ 'आचमनम्'—कर्पूरवासितं तोयं सुवर्णकलशे स्थितम् ।
 दत्तमाचमनीयं च गृहाण हरिवल्लभे ॥ श्रीतुलस्यै नमः आचमनं
 समर्पयामि ॥ 'स्नानम्'—गङ्गासरस्वतीरेवापयोष्णीनर्मदाजलैः ।
 स्नापितासि मया देवि तथा शान्तिं कुरुष्व मे ॥ श्रीतुलस्यै नमः स्नानं
 समर्पयामि ॥ 'क्षिपकम्'—'मलापकर्षणस्नानम्'—गङ्गा गोदावरी

(१) अनेन मन्त्रेण तुलसीदलेन कलशोदकं गृहीत्वा पूजाद्रव्याणि सम्प्रोक्ष्य तद्वदा-
 र्त्मानं सम्प्रोक्षेत् ॥

कृष्णा पयोण्याद्यापगास्तथा । आयान्तु ताः सदा देव्यस्तुलसीस्नानकर्मणि ॥ श्रीतुलस्यै नमः मलापकर्षणस्नानं समर्पयामि ॥ 'पञ्चामृतस्नानम्'—पञ्चामृतं मयाऽनीतं पयो दधि घृतं मधु । सह शर्करया देवि स्नानार्थं प्रतिगृह्यताम् ॥ श्रीतुलस्यै नमः पञ्चामृतस्नानं समर्पयामि । पञ्चामृतस्नानान्ते शुद्धोदकस्नानं समर्पयामि । शुद्धोदकस्नानान्ते आचमनं समर्पयामि । सकलपूजापरिपूरणार्थं गन्धाक्षतपुष्पाणि समर्पयामि ॥ (निर्माल्यं विसृज्य पुनश्च गन्धाक्षतपुष्पाण्यर्पयित्वानन्तरमभिषेकं कुर्यात्) ॥ यथा—'अभिषेकः'—कृष्णा सरस्वती काली तुङ्गभद्रा शची तथा । भागीरथी पार्वती च रमा नारायणी कृपी । सुभद्रा द्रौपदी साध्वी माता चैवाप्यरुन्धती । सावित्री कालिकाऽहल्या स्नापयिष्यन्तु सर्वदा । आभिः कृताभिषेका त्वं ददासि गुरुसौभगम् । अतस्त्वां स्नापयिष्यामि तुलसि विष्णुवल्लभे । शान्तिः शान्तिः सुशान्तिर्भवेत् ॥ अमृताभिषेकोऽस्तु ॥ श्रीतुलस्यै नमः अभिषेकं समर्पयामि । अभिषेकान्ते आचमनं समर्पयामि ॥ इति क्षेपकम् ॥ 'वस्त्रम्'—क्षीरोदमथनोद्धते चन्द्रलक्ष्मीसहोदरे । गृह्यतां परिधानार्थमिदं धौमाम्बरं शुभे । श्रीतुलस्यै नमः वस्त्रं (वस्त्राऽभावे अक्षतान्) समर्पयामि ॥ 'कञ्चुकीमुपवस्त्रम्'—कञ्चुकीमुपवस्त्रं च नानारत्नैः समन्वितम् । गृहाण त्वं मया दत्तं तुलसि भयहारिणि ॥ श्रीतुलस्यै नमः कञ्चुकीमुपवस्त्रं (कञ्चुकमुपवस्त्राऽभावे अक्षतान्) समर्पयामि ॥ 'कुङ्कुमम्'—केशराजगरुसंयुक्तं चन्दनादिमन्वितम् । कस्तूरिकाममायुक्तं कुङ्कुमं प्रतिगृह्यताम् । श्रीतुलस्यै नमः कुङ्कुमं समर्पयामि ॥ 'क्षेपकम्'—'अक्षतान्'—अक्षतांश्च महादेवि तुलसि सौम्यदायके । अर्पयामि सदा भक्त्य मुखसन्ततिलब्धये । श्रीतुलस्यै नमः अक्षतान् समर्पयामि । 'सौभाग्यद्रव्यम्'—हरिद्रां कुङ्कुमं चैव सिन्दूरं कजलान्वितम् मया निवेदितं भक्त्या गृहाण परमेश्वरि । श्रीतुलस्यै नमः सौभाग्यद्रव्यं समर्पयामि ॥ इति क्षेपकम् ॥ 'पुष्पाणि'—माल्यादीनि सुगन्धी मालत्यादीनि सत्तमे । मया हृतानि पूजार्थं पुष्पाणि प्रतिगृह्यताम् श्रीतुलस्यै नमः पुष्पाणि समर्पयामि ॥ 'धूपम्'—वनस्पतिरसो

द्भूतो गन्धाढ्यो गन्ध उत्तमः । आग्नेयः सर्वदेवानां धूपोऽयं प्रति-
 गृह्यताम् । श्रीतुलस्यै नमः धूपं समर्पयामि ॥ 'नीराजनम्'—वै-
 श्वानरप्रज्वलितं घृतकार्पासनिर्मितम् । दीपं भक्त्या गृहाणेदं त्रैलो-
 क्यध्वान्तनाशके । श्रीतुलस्यै नमः नीराजनं दर्शयामि ॥ 'नैवेद्यम्'—
 अन्नं चतुर्विधं स्वादु रसैः पद्मभिः समन्वितम् । नैवेद्यार्थेऽर्पयामि
 त्वां तुलसि माधवप्रिये । प्राणाय नमः । अपानाय नमः । व्यानाय
 नमः । समानाय नमः । उदानाय नमः । (इति मन्त्रैः आसमुद्राः
 प्रदर्श्य) श्रीतुलस्यै नमः नैवेद्यं समर्पयामि ॥ नैवेद्यान्ते आचमनं
 समर्पयामि ॥ मध्येपानीयं उत्तरापोशनं हस्तप्रक्षालनं मुखप्रक्षालनं
 करोद्धर्तनार्थं चन्दनं च समर्पयामि ॥ 'क्षेपकम्'—'फलम्'—
 इदं फलं मया देवि स्थापितं पुरतस्तव । तेन मे सुफलावाप्तिर्भवे-
 जन्मनि जन्मनि । श्रीतुलस्यै नमः फलं समर्पयामि इति क्षेपकम् ॥
 'ताम्बूलम्'—पूगीफलं महद्दिव्यं नागवल्लीदलैर्युतम् । कर्पूरैला-
 समायुक्तं ताम्बूलं प्रतिगृह्यताम् । श्रीतुलस्यै नमः ताम्बूलं समर्प-
 यामि ॥ 'क्षेपकम्'—'दक्षिणा'—हिरण्यगर्भगर्भस्थं हेम
 बीजं विभावसोः । अनन्तपुण्यफलदमतः शान्तिं प्रयच्छ मे । श्री-
 तुलस्यै नमः दक्षिणां समर्पयामि ॥ 'कर्पूरारार्तिक्यम्'—नीराज-
 यामि सततं हरिचन्द्रमे वै कर्पूरवर्तिभिरलं सुखदायके त्वाम् । पादौ
 भजाम्यविरतं तव देवि माये वंशाय सौख्यमपि देहि बलं च पूर्णम् ॥
 श्रीतुलस्यै नमः कर्पूरारार्तिक्यं समर्पयामि ॥ इति क्षेपकम् ॥
 'प्रदक्षिणा'—यानि कानि च पापानि जन्मान्तरकृतानि च ।
 तानि सर्वाणि नश्यन्ति प्रदक्षिणपदेपदे ॥ ('प्रदक्षिणामन्त्रः'—
 नमस्ते गार्हपत्याय नमस्ते दक्षिणाग्रये । नम आहवनीयाय तुलस्यै
 ते नमो नमः । श्रीतुलस्यै नमः प्रदक्षिणां समर्पयामि ॥ 'मन्त्रपु-
 ष्पयुक्तो नमस्कारः'—विष्णुप्रियकरे देवि तुलसि सुखदायके ।

(१) श्रीभिरपि स्वस्य भोजनात्प्राक् तुलस्यै सिद्धान्तस्य सोमस्करनैवेद्योऽर्पणीयः । पू-
 जासमये तु पयोघृतशर्करादिनैवेद्योऽर्पणीयः ॥ (२) इति मन्त्रेण श्रीभिरष्टोत्तरशतं
 प्रदक्षिणाः कार्याः । तत्र सुवासिनीभिः सङ्ख्याज्ञानार्थं स्फटिकधातुप्रवालमण्वादीनां
 माला प्राप्या । गतभर्तृकाभिरतु तुलसीकाष्ठमाला ॥

पुष्पाञ्जलिं प्रयच्छामि पतेरायुष्यवर्धके । श्रीतुलस्यै नमः मन्त्रपुष्पा-
 ञ्जलियुक्तं नमस्कारं समर्पयामि ॥ 'क्षेपकम्'—'विशेषार्घ्यः'—गन्धप्र-
 खनसंयुक्तं फलमुद्रादिशोभितम् । अर्घ्यं ददामि तुलसित्वं प्रीत्यै नमो
 नमः ॥ श्रीतुलस्यै नमः विशेषार्घ्यं समर्पयामि ॥ 'प्रार्थना'—सौ-
 भाग्यं सन्ततिं देवि धनं धान्यं च मे सदा । आरोग्यं शोकशमनं
 कुरु मे माधवप्रिये । अभीष्टफलसिद्धिं च सदा देहि हरिप्रिये । दे-
 वैस्त्वं निर्मिता पूर्वमर्चितासि मुनीश्वरैः । अनो मां सर्वदा स-
 त्त्या कृपादृष्ट्या विलोकय । पतेरायुश्च भाग्यं च मदा देहि ह-
 रिप्रिये । पूतनाभयसन्त्रासाद्रक्षितश्च यथा हरिः । तथा संसार-
 सन्त्रासाद्रक्ष मे वंशमुत्तमम् ॥ श्रीतुलस्यै नमः प्रार्थनां समर्पयामि ॥
 इति क्षेपकम् ॥ 'अर्पणम्'—अनेन मया यथाशक्त्या पूजनेन
 श्रीतुलसीदेवता प्रीयतां न मम ॥ इति तुलसीनित्यपूजाप्रयोगः ॥

५०९, 'स्त्रीपुंसामाचरणीया धर्माः' मनुः—पुरुषस्य स्त्रियाश्चैव
 धर्मे वर्तन्ति तिष्ठनोः । संयोगे विप्रयोगे च धर्मान् वक्ष्यामि आश्रयान् ॥ सू-
 क्ष्मेभ्योऽपि प्रसङ्गेभ्यः स्त्रियो रक्ष्या विशेषतः । द्वयोर्हि कृतयोः शोकमा-
 वहेयुररक्षिताः ॥ इमं हि सर्ववर्णानां पश्यता धर्ममुत्तमम् । वतन्ते र-
 क्षितुं भार्या भर्तारो दुर्बला अपि ॥ स्वां प्रमृतिं चरित्रं च कुर्यात्मानमेव
 च ॥ स्वधर्मं हि प्रयत्नेन जायां रक्षन् हि रक्षति ॥ दक्षः—जन्मैकाग्रत
 स्त्रियः सूर्या भूषणाच्छादनाशनैः । मृहिताऽपि कृता नित्यं पुरुषं व्याक-
 र्षति ॥ नस्मात्—मनुराह—अथैव सद्गते चैतां व्यपे चैव नियोजयेत् ।
 शौचे धर्मेऽन्नपत्त्यां च पारिणाहस्य चेक्षणे ॥ अतएव—इत्येवं क्र-
 पिणा प्रोक्ता नानाधर्माः सनातनाः । इहामुत्रादृताः पुंसां नारीणा-
 मपि मोददाः ॥

इति श्रीपुरन्दरोपाह्वविट्टलात्मजनारायणेन विरचितायां वाजसने-
 याह्निकसूत्रावल्यां स्त्रीणामाह्निकाचारः समाप्तः ॥

अथ श्रीशुक्लयजुर्वेदीयमाध्यन्दिनवाजस- नेयाऽह्निकसूत्रावल्यां परिशिष्टम् ॥

अथाऽभिषेकादिप्रयोगाः ॥

५१० तत्रादौ—‘शिवे रुद्राऽभिषेकप्रयोगः’—(पृष्ठ १३२) दे-
वपूजाप्रयोगे दर्शितक्रमेण ‘आचम्य’ इत्यारभ्य पृष्ठ १३४ पङ्क्ति १२
शुभपुण्यतिथौ (इत्यन्तं ज्ञेयम्) मम (अमुकशर्मणो यजमानस्य वा)
आत्मनः श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तफलप्राप्त्यर्थं मम (यजमानस्य वा) अ-
मुकसङ्कटरोगादि वा विनाशनार्थं मम (यजमानस्य वा) ऐश्वर्या-
भिवृद्ध्यर्थम् (इत्यारभ्य) वाप्त्यर्थं च (इत्यन्तम्) ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः
श्रीमयानीशङ्करमहारुद्रदेवताप्रीत्यर्थं यथाज्ञानेन यथामिलितोप-
चारैः षडङ्गन्यासपूर्वकं पुरुषसूक्तेन ध्यानाऽवाहनादिषोडशोप-
चारैः अन्योपचारैश्च सकृद्रुद्रावर्तनेनाऽभिषेक (रुद्रं महारुद्रम-
तिरुद्रं वा) पूर्वकपूजनमहं करिष्ये ॥ ततः ‘षडङ्गन्यामान्’—(पृष्ठ
११० दर्शितक्रमेण) कुर्यात् ॥ तदनन्तरं ‘कलशादिपूजनादा’रभ्य
(पृष्ठ १३५) नमस्करोमि (पृष्ठ १३६ पङ्क्ति २४) पर्यन्तं ज्ञेयम् ॥
‘ध्यानम्’—शिवानुलक्षितमन्त्रैः श्लोकैः देवपूजाप्रयोगवत् कुर्यात् त-
द्वत् अस्मिन् सर्वत्रप्रयोगे ‘ममर्पणम्’ ज्ञेयम् ॥ ‘आवाहनादा’—रभ्य
(पृष्ठ १३८) ततो (पृष्ठ १४२ पङ्क्ति १३) पर्यन्तम् ॥ पश्चादधोलिखित-
रुद्रमन्त्रैः जलधारया ‘ऽभिषेकं’ कुर्यात् ॥ शेषविधिः देवपूजाप्रयोगवत्
बोध्यः ॥ तं चाऽभिषेकं अधोलिखित ‘रुद्रमन्त्रैः’ कुर्यात्—

५११. अथ ‘रुद्रः.’ तत्रादौ—‘रुद्रे ग्रथमोऽध्यायः.’—हरिः ॐ
गुणानान्त्वा गुणपतिं हवामहे प्रियाणान्त्वा प्रियपतिं
हवामहे निधीनान्त्वा निधिपतिं हवामहे वसो मम ।
आहमजानि गर्ज्जधमात्त्वमजसि गर्ज्जधम । १ १/३ ॥

(१) ‘अभिषेकादिविधिः’ विस्तारपूर्वकं २२५ पृष्ठे ३०३ परिच्छेदे द्रष्टव्यः ॥

गायत्री त्रिष्टुब्जगन्त्यनुष्टुप्पञ्चासह । बृहत्युष्णिहा कृ-
 कुप्सूचीभिः शम्भ्यन्तु त्वा । २ $\frac{३४}{३३}$ ॥ द्विपदा याश्च
 तुष्पदास्त्रिपदा याश्च षट्पदाऽ । द्विछन्दा याश्च सछ-
 न्दाऽ सूचीभिः शम्भ्यन्तु त्वा । ३ $\frac{३४}{३३}$ ॥ सहस्रोमाऽ-
 सहस्रन्दसऽआवृतः सहस्रमाऽऋषयऽसप्तद्वयः
 पूर्वेषामपन्थामनुहश्य धीराऽअन्वालेभिरे रक्ष्यो न
 रश्मीन् । ४ $\frac{४९}{३४}$ ॥ यज्जाग्रतो दूरमुदैति दैवन्तदु सुप्त-
 स्य तथैवैति । दूरङ्गमज्ज्योतिषाज्ज्योतिरेकुन्तन्मे
 मनः शिवसङ्कल्पमस्तु । ५ $\frac{१}{३४}$ ॥ येन कर्माण्यपसो
 मनीषिणो युज्ञे कृण्वन्ति द्विदशेषु धीराऽ । यदपूर्वं व्य-
 क्षमन्तऽप्प्रजानान्तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु । ६ $\frac{१}{३४}$ ।
 यत्प्रज्ञानमुतचेतो धृतिश्च यज्ज्योतिरुन्तरमृतम्प्रजासु ।
 यस्मान्नऽऋते किञ्च न कर्म क्रियते तन्मे मनः शिव-
 सङ्कल्पमस्तु । ७ $\frac{३}{३४}$ ॥ येनेदम्भुतम्भुवनम्भविष्यत्परि-
 गृहीतममृतेन सर्वम् । येन युज्ञस्तायते सप्तहोता
 तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु । ८ $\frac{१}{३४}$ ॥ यस्मिन्नुचुऽ
 सामयजूंषि यस्मिन्प्रतिष्ठिता रथनाभाविवाराऽ ।
 यस्मिन्श्चित्तु सर्वमोतम्प्रजानान्तन्मे मनः शिवस-
 ङ्कल्पमस्तु । ९ $\frac{१}{३४}$ ॥ सुषारथिरश्वानिव यन्मनुष्यान्ने
 नीयतेऽभीशुभिर्वाजिनऽइव । हत्प्रतिष्ठं व्यदजिरञ्ज-
 विष्टुन्तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु । १० $\frac{६}{३४}$ ॥
 इति रुद्रे प्रथमोऽध्यायः ॥ (एते ६ मन्त्राः ३४ अध्यायोक्ताः ५
 माद्याः) ॥

अथ 'रुद्रे द्वितीयोऽध्यायः' हरिः ॐ—सहस्रशीर्षापुरुषऽ ।
 सहस्राक्षऽ सहस्रपात् । सभूमिऽसर्वतस्पृत्वाऽत्यति-

दृढशाङ्गुलम् । १ ॥ पुरुषएवेदः सर्वं व्यङ्कृतं व्यञ्चं
 भाङ्गम् । उतामृतचक्षुःशानो यदन्नैनातिरोहति । २ ॥
 एतावानस्य । महिमाऽतो ज्यायांश्च पुरुषः । पादोऽस्य
 द्विष्वाभूतानि त्रिपादस्यामृतं न्दिवि । ३ ॥ त्रिपादु-
 र्वेऽउदैत्पुरुषः पादोऽस्येहाऽभवेत्पुनः । ततो विष्व-
 क्त्वाकामत्साशनानशनेऽभि । ४ ॥ ततो विराड-
 जायत विराजोऽधिपूरुषः । स जातोऽअर्यरिच्यत
 पञ्चाङ्गमिमथो पुरः । ५ ॥ तस्माद्यज्ञात्सर्वं हुतं स-
 मभृतमृषदाज्यम् । पशून्तांश्चक्रे वायव्या नारण्या
 ग्राभ्याश्च ये । ६ ॥ तस्मादयज्ञात्सर्वं हुतं ऋचः-
 सामानि जज्ञिरे । इन्द्रांस्ति जज्ञिरे तस्मादयजुस्त-
 स्मादजायत । ७ ॥ तस्मादश्वोऽअजायन्त ये के चो-
 भयादतः । गावोह जज्ञिरे तस्मात्तस्माज्जाताऽअ-
 जावयः । ८ ॥ तं यज्ञम्वर्हिषि प्रौक्षन्पुरुषज्जातम-
 ग्न्यतः । तेन देवाऽअयजन्त साध्वाऽऽर्षयश्च ये ।
 ९ ॥ यत्पुरुषं अदधुःकतिधा अकल्पयन् । मुखं कि-
 मस्याऽसीत्किमवाह किमूपादाऽउच्येते । १० ॥
 ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्वाह राजन्यःकृतः । ऊरू त-
 दस्य यद्वैश्यः पश्यांश्चूद्रोऽअजायत । ११ ॥ चन्द्र-
 मा मनसो जातश्चक्षुःसूर्योऽअजायत । श्रोत्राद्वा-
 युश्च प्राणश्च मुखादग्निर्जायत । १२ ॥ नाभ्याऽ-
 आसीदन्तरिक्षः शीर्ष्णो ह्यौऽसमवर्तत । पृथ्वाभू-
 मिर्दिशुः श्रोत्रात्तथा लोकाः १३ ॥ ऽअकल्पयन् । १३ ॥
 यत्पुरुषेण । हविषा देवा यज्ञमतन्वत । वसन्तोऽस्यासी-

दाज्यङ्गीष्मऽङ्गुष्ठाऽशुखविऽ । १४ ॥ सुप्तास्या-
 सन्परिधयस्त्रिऽ सुप्तसमिधःकृताऽ । देवा यद्व्यञ्जना-
 न्वानाऽ अवद्वन्पुरुषम्पशुम् । १५ ॥ युजेन युज्म-
 यजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् । ते ह ना-
 कम्महिमानः सचन्त यत्र पूर्वं साध्याऽसन्ति देवाऽ
 । १६ ॥ अज्यऽसम्भृतऽ । पृथिग्रै रसाच्च विश्वकर्म-
 णुऽ समवर्तताग्रे । तस्य त्वष्टा विदधद्रूपमेति तन्म-
 र्त्यस्य देवत्वमाजानुमग्रे । १७ ॥ वेदाहमेतम्पुरुष-
 म्महान्तमादित्यवर्णन्तमसऽपुरस्तात् । तमेव विद्वि-
 त्त्वाति मृत्युमेति नान्यऽपन्या विद्यतेऽवेनाय । १८ ॥
 प्रजापतिश्चरति गर्भेऽअन्तरजायमानो बहुधा वि-
 जायते । तस्य योनिम्परि पश्यन्ति धीरास्तस्मिन्महत्स्थु-
 र्भुवनानि विश्वा । १९ ॥ यो देवेभ्यऽआतपति यो
 देवानाम्पुरोहितऽ । पूर्वो यो देवेभ्यो जातो नमो
 रुचाय ब्राह्मणे । २० ॥ रुचम्ब्राह्मज्जनयन्तो देवाऽ
 अग्रे तद्वृवन । यस्तैवम्ब्राह्मणो विद्वद्यात्तस्य देवा-
 ऽअसन्वशे । २१ ॥ श्रीञ्जते लक्ष्मीश्चपत्नयावहो-
 रात्रे पार्श्वे नक्षत्राणि रूपमुश्विनौ आत्तम् । इणानिषा-
 णामुर्मऽइषाण सर्वलोकम्मऽइषाण । २२ ॥ इति रुद्रे
 द्वितीयोऽध्यायः ॥ (एते २२ मन्त्रा ३१ दध्यायोक्ताः १ माघाः) ॥

अथ 'रुद्रे तृतीयोऽध्यायः' हरिः—ॐ—आशुऽशिशानो
 वृषभो न भीमो घनाघनऽशोभणश्चर्वणीनाम् । सु-
 ङ्कन्दनो निमिषऽएक वीरऽशतऽ सेनाऽअजयत्साक-
 मिन्द्रः । १ ॥ सुङ्कन्दनेनाऽनिमिषेण । जिष्णुना यु-

रकारेण दुश्चयवनेन धृष्णुना । तदिन्द्रेण जयतु तत्स-
 हस्रं व्युधौ नरऽइषुहस्तेन वृष्णा । २ ॥ सऽइषु हस्तेऽ
 स निषुङ्गिभिर्वृशी स० स० स० युधुऽइन्द्रो गणेन ।
 स० स० स० जित्सोमपा बाहुशुद्धयुग्रधन्वा प्रतिहिता-
 भिरस्ता । ३ ॥ बृहस्पते परि । दीयारथेन रक्षोहा
 मित्रा २ ॥ अप बाधमानऽ । अभञ्जन्तसेनाऽभ्यमृणो
 युधा जयन्तस्माकमेद्व्यविता रथानाम् । ४ ॥ बलवि-
 ज्ञायस्थविरुऽप्रवीरुऽसहस्वान्वाजी सहमानऽउग्रऽ ।
 अभिवीरोऽभिसत्त्वा सहोजा जैत्रमिन्द्ररथनातिष्ठगो-
 वित् । ५ ॥ गोत्रभिदङ्गोविदं वज्रवाहुज्यन्तममम
 अभ्यमृणन्तमोजसा । इमं स जाताऽअनु वीरयन्मि-
 न्द्रं सखायोऽअनुसं रभन्म । ६ ॥ अभिगोत्राणि
 सहसागाहमानो दयो वीरऽशतमन्युरिन्द्रः । दुश्चयवनेऽ
 घृतनाषाड्युद्धयोस्माकं सेनाऽअवतु प्रयुत्सु । ७ ॥
 इन्द्रऽआसान्नेता बृहस्पतिर्दक्षिणा युज्ञऽपुरऽएतु सो-
 मः । देवसेनानामभिभञ्जतीनाञ्जयतीनाम्मरुतो
 यन्त्वग्रम् । ८ ॥ इन्द्रस्य वृष्णो वरुणस्य राज्ञऽआ-
 दित्यानाम्मरुता० शर्वऽउग्रम् । महामनसाम्भुवन-
 च्यवानाङ्गोषो देवानाञ्जयतामुदस्थ्यात् । ९ ॥ उद्ध-
 र्य । मधवन्नायुधान्युत्सत्त्वंनाम्सामकानाम्मना०सि ।
 उद्धृत्रहन्वाजिनां वाजिनान्युद्धथानाञ्जयतां यन्तु घो-
 षाऽ । १० ॥ अस्माकमिन्द्रऽ । समृतेषु क्षुजेष्व-
 स्माकं स्याऽ इषवस्ता जयन्तु । अस्माकं वीराऽ
 उत्तरे भवन्त्वस्मारं ॥ ११ ॥ उदेवाऽअवताहवेषु ॥ ११ ॥
 अमीषाञ्चित्तम्प्रतिलोभयन्ती गृहाणाङ्गान्यप्ते परेहि ।

अभिषेहि निर्दह हृत्सुशोकैरुन्धेनामित्रास्तमसा सच-
 न्नाम् । १२ । अवसृष्टापरा । पतु शरं च ब्रह्म संहृशिते ।
 गच्छामित्रान्प्रपद्यस्व मामीषाङ्गञ्चनोद्विषः । १३ ॥
 प्येता जयता नरुऽइन्द्रो वुऽ शर्म यच्छतु । उग्रा वः-
 सन्तु बाहवोऽनाधृण्या यथासथ । १४ ॥ असौ वा ।
 सेना मरुतुऽपरेषामभ्यैतिनुऽओजसा स्पष्टमाना ।
 ताङ्गहत तमसापव्रतेन यथाऽमीऽअन्योऽअन्यन्न जा-
 नन् । १५ ॥ यत्र बाणाऽ सम्पतन्ति कुमारो विशिखा-
 ऽइव । तन्नऽइन्द्रो बृहस्पतिरदितिऽ शर्म यच्छतु विश्वा-
 हा शर्म यच्छतु । १६ ॥ मर्मणि ते वर्मणा छाद-
 यामि सोमस्त्वा राजामृतेनानुवस्ताम । उरोर्वरीयो
 वरुणस्ते कृणोतु जयन्तन्त्वानु देवामदन्तु । १७ ॥
 इति रुद्रे तृतीयोऽध्यायः ॥ (एते १७ मन्त्राः १७ व्यायोक्ताः
 ३३ दाद्याः) ॥

अथ 'रुद्रे चतुर्थोऽध्यायः'—हरिः—ॐ विष्वाङ्बृहत्पि-
 वतु सोम्यम्मद्धा युर्धधद्यज्ञपतावविन्दुतम् । वार्तजूतो
 योऽअभिरक्षतिरक्मना पृजाऽपुषोष पुरुधा विराजति
 । १^{३३}_{३३} ॥ उदुत्त्यज्जातवेदसन्देवं ब्रह्मन्ति केतवः । दृशे
 विश्वायु सूर्यम् । २^{३३}_{३३} ॥ येनापावकुचक्षसाभुरप्यन्तज-
 ना २ ॥ ऽअनु । त्वं वरुण पश्यसि । ३^{३३}_{३३} ॥ दैव्यावद्ध-
 र्व्युऽआगतुर्हरथेन सूर्यत्तवा । मद्धा युज्ञऽ समञ्जाये ।
 तम्प्रत्क्रथायं वेनश्चित्रन्देवानाम् । ४^{३३}_{३३} ॥ तम्प्रत्क्रथा ।
 पूर्वथा विश्वये मथा ज्येष्ठतातिम्बहिषदं स्वर्दिदम् ।
 प्रतीचीनं वृजनन्दोहसे धुनिमाशुजयन्तमनुया सुवर्द्ध-
 से । * * । ५^{१२}_{१२} ॥ अयं वेनश्चोदयत्पृश्निगर्वा ज्यो-

तिर्जरायू रजसो विमाने । इममुपा० संज्ञमे सूर्यस्य
 शिशुन द्विष्मा मतिभीरिहन्ति । * ६^{१६} ॥ चित्रन्देवाना-
 मुदगादनीकुञ्चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेऽ । आप्ता
 दद्यावा पृथिवीऽअन्तरिक्षं सूर्य आत्कमा जगतस्तुस्त्यु-
 षञ्च । ७^{४६} ॥ आनुऽइडाभिर्विदथे सुशस्ति विश्वानरं
 सविता देवऽएतु । अपि यथा युवानो मत्सथानो विश्व-
 अगदभिपित्वे मनीषा । ८^{३४} यदद्वय । कच्च वृत्रहन्नुद-
 गाऽअभिसूर्य । सर्वन्तदिन्द्रते वशे । ९^{३५} ॥ तरणिर्वि-
 श्वदर्शतो ज्योतिष्कृदसि सूर्य । विश्वमाभासि रोच-
 नम् । १०^{३६} ॥ तत्सूर्यस्य । देवत्तन्महिच्वम्मुद्ध्या
 कर्त्तुर्विततुऽ सञ्जभार । षुदेदयुक्त हरितं सुधस्थादा-
 द्रात्री द्वासस्तनुतेसिमस्मै । ११^{३७} ॥ तन्मित्रस्य
 वरुणस्याभिचक्षे सूर्यो रूपङ्गुते द्यौरुपस्थे । अनु-
 न्मन्यद्दुशदस्य पाजं कृष्णमन्यदुरितं सम्भरन्ति ।
 १२^{३८} ॥ वणमहा २ ॥ अंसि सूर्य बडादित्य महा २ ॥
 अंसि । मुहस्ते सुतो महिमा पनस्यतेद्वादेव महा २ ॥
 अंसि । १३^{३९} ॥ बट्सूर्यश्च वसा महा २ ॥ अंसि
 सुत्रा देव महा २ ॥ अंसि । मुहदेवानामसूर्यः पुरो-
 हितो विभुज्योतिरदाज्यम् । १४^{४०} । आर्यन्तऽइव
 सूर्य विश्वेदिन्द्रस्य भक्षत । वसूनि ज्ञाते जनमानुऽअ-
 जसा पतिभागन्दीधिम । १५^{४१} ॥ अद्यादेवाऽउ-
 दिता सूर्यस्य निरूहसं पिपृता निरवदद्यात् । तन्नो
 मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिं सिन्धुः पृथिवीऽउत
 द्यौऽ । १६^{४२} ॥ आकृष्णेन रजसा वर्त्तमानो निवेशय-

न्मृतममर्त्यञ्च । हिरण्ययेन सविता रथेना देवो याति
भुवनानि पश्यन् । १७ ॥ इति रुद्रे चतुर्थोऽध्यायः ॥

अथ 'रुद्रे पञ्चमोऽध्यायः'—हरिः—ॐ—नमस्ते रुद्रम-
न्यवऽउतो तुऽइषवे नमः । बाहुभ्यामुत ते नमः ।
१ ॥ याते । रुद्र शिवा तनूरघोरा पापकाशिनी । तथा
नस्तन्वा शन्तामया गिरिशन्ताभिचाकशीहि । २ ॥ या-
मिषुङ्गिरिशन्त हस्ते विभर्ष्यस्तेवे । शिवाङ्गिरित्तुङ्गु-
मा हिंसीं पुरुषञ्जगत् । ३ ॥ शिवेन ब्रह्मसा । त्वा
गिरिशङ्गा ब्रह्मसि । यथा नऽसर्वमिज्जगदयद्मऽसु-
जना ऽअसत् । ४ ॥ अद्वयोचदधिवक्ता प्रथमो-
देवो मिषक् । अहीञ्च सर्वाङ्गुम्भयन्तसर्वाञ्च यातु-
धान्योऽधुराचीं परासुव । ५ ॥ असौ यस्ताम्नोऽध-
रुणऽउत बभूवसुमङ्गलः । ये चैनऽ रुद्रा ऽअमिता
दिशुश्रिताऽसहस्रशो वैषां हेडऽईमहे । ६ ॥ असौ यो
पुसर्पति नीलग्नीवो द्विलोहितऽ । उतैनङ्गोपाऽअद-
व्यन्तऽअनुद हार्युऽ स दृष्टो मृडयाति नऽ । ७ ॥ न-
नोस्तु नीलग्नीवाय सहस्राक्षाय मीढुषे । अथो वेऽ-
अस्य सत्त्वानोऽहन्तेभ्यो करुन्नमः । ८ ॥ प्रमुञ्च ध-
न्वनस्त्वमुभवो राक्षस्योर्ज्याम् । याञ्च ते हस्तऽ इष-
वऽपराता भगवो वप । ९ ॥ विज्यन्धनुः । कपर्दिनो
विह्वलो वाणवा २ ॥ ऽउत । अनेशनस्य याऽ इषवऽ
आभुरस्य निषङ्गुधिऽ । १० ॥ याते । हेतिर्महिदृष्टम-
हस्ते वभूव ते धनुः । तथास्मान्विश्रुतस्त्वमयद्ममया
परिव्रज । ११ ॥ परिते धन्वनो हेतिरुस्मान्वृणक्तु
विश्वतः । अथो यऽइषुधिस्तवारेऽअस्मन्निधे हितम्

। १२ ॥ अवतरत्य धनुर्द्धः सहस्राक्षं शतैषुधे । निशीर्य
 शुल्लयानाम्मुखां शिवो न+ सुमनां भव । १३ ॥ नम-
 स्तुऽआयुधायानां तताय धृष्णवे । उभाभ्यामुत ते-
 नमो बाहुभ्यान्तव धन्वने । १४ ॥ मा नो महान्तमुत
 मा नोऽअर्चकम्मानुऽउक्षन्तमुत मा नऽ उक्षितम् ।
 मा नो ब्रुधीऽपितरुम्मत मातरुम्मा न+ पिथारु-
 द्धो रुद्ररीरिषः । १५ ॥ मा नस्तोके । तनये मा
 नुऽआयुषि मा नो गोषु मा नोऽअश्वेषुरीरिषः । मा
 नो वीराब्रुद्र भूमिनो ब्रुधीर्हविष्मन्तुऽ सदुमिच्छां
 हवामहे । १६ ॥ नमो हिरण्यबाहवे । सेनान्ये दि-
 शाञ्च पतये नमो नमो ब्रुक्षेत्र्यो हरिकेशेत्र्यऽपशूना-
 म्पतये नमो नमः+शुष्पिञ्जराय त्विषीमते पथीना-
 म्पतये नमो नमो हरिकेशायोपवीतिने पुष्टानाम्पतये
 नमो नमो वङ्गलुशाय । १७ ॥ नमो वङ्गलुशाय । ब्रु-
 धिनेऽन्नानाम्पतये नमो नमो भुवस्य हेत्यै जगन्नाम्प-
 तये नमो नमो रुद्रायां ततायिने क्षेत्राणाम्पतये नमो
 नमः+सुतायाहन्त्यै जनानाम्पतये नमो नमो रोहिताय
 । १८ ॥ नमो रोहिताय । स्त्र्यपतये ब्रुक्षाणाम्पतये
 नमो नमो भुवन्तये वारिवस्कृतायौषधीनाम्पतये
 नमो नमो मुन्त्रिणे व्राणिजाय कक्षाणाम्पतये नमो न-
 मः+उच्चैर्गोषायाक्कुन्दयते पत्नीनाम्पतये नमो नमः+
 कृत्स्नायतया । १९ ॥ नमः+कृत्स्नायतया धावते सत्त्वा-
 म्पतये नमो नमः+सहमानाय निब्रुधाधिनेऽआब्रुधाधिनी-
 नाम्पतये नमो नमो निषङ्गिणे ककुभायस्तेनानाम्पतये
 नमो नमो निचेरवे परिचुरायारण्यानाम्पतये नमो

नमो वृद्धते । २० ॥ नमो वृद्धते । परिवृद्धते स्तायुना-
 म्पतये नमो नमो निषङ्गिणऽड्विधिमते तस्कराणाम्प-
 तये नमो नमःसुकायिभ्यो जिघांसिभ्यो मुष्णताम्प-
 तये नमो नमोसिमिभ्यो नक्तुच्चरिभ्यो विकृन्तानाम्प-
 तये नमः । २१ ॥ नमःउष्णीषिणे । गिरिचुराय कुलु-
 चानाम्पतये नमो नमःइषुमभ्यो धन्वायिभ्यश्च वो
 नमो नमःआतन्वानेभ्यः पतिदधानेभ्यश्च वो नमो
 नमःआयुधेभ्योस्यैभ्यश्च वो नमो नमो विसृज्यः ।
 २२ ॥ नमो विसृज्यो विद्व्यैभ्यश्च वो नमो नमःस्व-
 पद्यो जाग्रद्यैश्च वो नमो नमःशयानेभ्यःआ-
 सीनेभ्यश्च वो नमो नमस्तिष्ठेभ्यो धाव्यैश्च वो नमो
 नमःसुभाभ्यः । २३ ॥ नमःसुभाभ्यः । सुभापति-
 भ्यश्च वो नमो नमोऽश्वेभ्योऽश्वपतिभ्यश्च वो नमो
 नमःआद्याधिनीभ्यो विविक्त्यनीभ्यश्च वो नमो न-
 मुऽउगणाभ्यस्तृहतीभ्यश्च वो नमो नमो गुणेभ्यः ।
 २४ ॥ नमो गुणेभ्यो । गुणपतिभ्यश्च वो नमो नमो
 व्रातेभ्यो व्रातपतिभ्यश्च वो नमो नमो गृत्सेभ्यो गृत्स-
 पतिभ्यश्च वो नमो नमो विरूपेभ्यो विश्वरूपेभ्यश्च
 वो नमो नमः सेनाभ्यः । २५ ॥ नमःसेनाभ्यः । सेना-
 निभ्यश्च वो नमो नमो रथिभ्योऽरथेभ्यश्च वो नमो
 नमःसुहृद्भ्यःसङ्गृहीतृभ्यश्च वो नमो नमो महर्षेभ्योऽ-
 र्भकेभ्यश्च वो नमः । २६ ॥ नमस्तक्ष्त्रेभ्यो रथकारेभ्यश्च
 वो नमो नमः कुलालेभ्यः कर्म्मरैर्भ्यश्च वो नमो न-
 मो निषादेभ्यः पुञ्जिष्ठेभ्यश्च वो नमो नमः श्वनिभ्यो

मृगयुज्यञ्च वो नमो नमऽंश्च्यञ्च । २७ ॥ नमऽंश्च-
 ज्यञ्च श्वपतिञ्च्यञ्च वो नमो नमो भुवाय च रुद्राय
 च नमः+शुर्वाय च पशुपतये च नमो नीलंग्रीवाय च
 शितिकण्ठाय च नमः+कपर्दिने । २८ ॥ नमः+कपर्दिने ।
 च ह्युपमकेशाय च नमः+सहस्राक्षाय च शतधन्वने च
 नमो गिरिशयाय च शिविविष्टाय च नमो मीढुष्टमा-
 यु चेषुमते च नमो ह्रस्वाय । २९ ॥ नमो ह्रस्वाय ।
 च ब्रामनाय च नमो बृहते च वर्षायसे च नमो बृद्धा-
 य च सुवृधे च नमोग्र्याय च पृथुमाय च नमऽआ-
 शवे । ३० ॥ नमऽआशवे । चाजिराय च नमऽशी-
 ग्याय च शीञ्ज्याय च नमऽऊर्म्भ्याय चावस्त्रन्याय
 च नमो नादेयाय च द्वीप्याय च । ३१ ॥ नमो ज्ये-
 ष्ठाय । च कनिष्ठाय च नमः+पूर्वजाय चापरजाय च
 नमो मध्यमाय चापगल्त्राय च नमो जघन्याय च
 बुध्याय च नमऽंसोज्ञाय । ३२ ॥ नमऽंसोज्ञाय ।
 च प्रतिसुर्ध्याय च नमो याम्भ्याय च क्षेमभ्याय च
 नमऽश्लोक्त्राय चावसान्याय च नमऽउर्वुर्याय च ख-
 लत्राय च नमो वन्याय । ३३ ॥ नमो वन्याय । च
 कवक्ष्याय च नमऽंश्चवाय च प्रतिश्चवाय च नमऽआ-
 शुषेणाय चाशुरथाय च नमऽशूराय चावभेदिने च
 नमो विलिम्बने । ३४ ॥ नमो विलिम्बने । च कव-
 चिने च नमो वृर्मिमणे च वरूथिने च नमः+श्रुताय
 च श्रुतसेनाय च नमो दुन्दुभ्याय चाहनन्याय च
 नमो धृष्णवे । ३५ ॥ नमो धृष्णवे । च प्रमृशाय च
 नमो निषङ्गिणे चेषुधिमते च नमःस्तीक्ष्णेषवे चायुधिने

च नमःस्वायुधाय च सुधन्वने च । ३६ ॥ नमः सु-
 र्याय । च पत्न्याय च नमःकाट्याय च नील्याय च
 नमःकुल्याय च सरस्याय च नमो नादेयाय च वैश-
 न्तार्य च नमःकूप्याय । ३७ ॥ नमःकूप्याय । चाव-
 द्याय च नमो वीच्याय चातप्याय च नमो मेग्ध्याय
 च द्विद्व्युत्पाय च नमो ब्रह्म्याय चाब्रह्म्याय च नमो
 ब्राह्म्याय । ३८ ॥ नमो ब्राह्म्याय । च रेष्म्याय च
 नमो ब्राह्म्याय च ब्राह्म्याय च नमःसोमाय च रु-
 द्राय च नमःस्ताम्राय चारुणाय च नमःशङ्खवे । ३९ ॥
 नमःशङ्खवे च पशुपतये च नमःउग्राय च भीमाय च
 नमोऽग्रे वधाय च दूरे वधाय च नमो हन्त्रे च हनी-
 यसे च नमो ब्रह्मणे हरिकेशेभ्यो नमस्ताराय ।
 ४० ॥ नमःशम्भवाय । च मयो भवाय च नमःश-
 ङ्कराय च मयस्कराय च नमःशिवाय च शिवतराय च
 । ४१ ॥ नमःपाण्याय । चावाण्याय च नमःपुतर-
 णाय चोत्तरणाय च नमःस्तीर्थ्याय च कूल्याय च न-
 मःशष्प्याय च फेन्याय च नमःसिकुत्पाय । ४२ ॥
 नमःसिकुत्पाय । च प्पवाह्याय च नमःकिङ्कशिलाय
 च क्षयणाय च नमःकर्पूने च पुलस्तये च नमःइरि-
 ण्याय च प्पपत्न्याय च नमो ब्रह्म्याय । ४३ ॥ नमो
 ब्रह्म्याय । च गोष्ठ्याय च नमस्तल्प्याय च गेह्याय
 च नमो हृदुष्याय च निवेप्याय च नमःकाट्याय च
 गङ्गरेष्ठ्याय च नमःशुष्क्याय । ४४ ॥ नमःशुष्क्याय ।
 च हरित्याय च नमःपाण्डु स्याय च रजस्याय च
 नमो लोण्याय चोलण्याय च नमःऊर्ध्वाय च सू-

ध्याय च नमःपुर्णाय । ४५ ॥ नमःपुर्णाय । च पर्णश-
 दाय च नमःउद्गुरमाणाय चाभिगृते च नमःआखि-
 दुते च प्पखिदुते च नमःइषुकृद्ध्यो धनुकृद्ध्यश्च वो-
 नमो नमो वऽकिरिकेद्ध्यो देवानां हृदयेद्ध्यो नमो
 द्विचिन्वत्केद्ध्यो नमो द्विक्षिणत्केद्ध्यो नमःआनिर्ह-
 तेद्ध्यः । ४६ ॥ द्रापेऽअन्धसस्पते दरिद्रनीललोहित ॥

आसाम्प्रजानामेषाम्प्रशुनाम्माभेम्मरौद्ध्यो च नऽकि-
 च्चना भमत् । ४७ ॥ इमा रुद्राय । तवसे कपर्दिने सु-
 यद्वीराय प्पभरामहे मुतीऽ । यथा शमसद्विपदे च-
 तुप्पदे विश्वम्पुष्ट्रभेऽ अस्मिन्ननातुरम् । ४८ ॥

याते । रुद्र शिवा तनूऽ शिवा विख्या ह भेषजी । शि-
 वारुतस्य भेषजी तथा नो मृड जीवसे । ४९ ॥ परिनो

रुद्रस्य हेतिद्वैणक्तु परित्वेषस्य दुर्मतिरघायोऽ । अव-
 स्थिरा मघवज्यस्तनुष्व मीढ्वस्तोकाय तनयाय मृड
 । ५० ॥ मीढ्वष्टमशिवतम । शिवो नःसुमना भव ।

परमे बृक्षऽआयुधनिधाय कृत्ति वसानुऽआचर पिनाकु-
 म्बिभ्रदागहि । ५१ ॥ द्विकिरिद्र विलोहित । नमः

स्तेऽअस्तु भगवऽ । यास्ते सहस्रं हेतयोन्यमस्मन्नि-
 वपन्तु ताऽ । ५२ ॥ सहस्राणि सहस्रशो बाह्वोस्तव हे-
 तयः । तासामीशानो भगवऽपराचीना मुखाकृधि ।

। ५३ ॥ असंज्ञयाता सहस्राणि । ये रुद्राऽअधिभूम्याम्
 तेषां सहस्रयोजनेव धन्वानि तन्मसि । ५४ ॥

अस्मिन्महत्पर्यवेनरिक्षे भवाऽअधि । तेषां सह-
 स्रयोजनेव धन्वानि तन्मसि । ५५ ॥ नीलग्रीवाऽ शि-

तिकण्ठा दिवं रुद्राऽउर्पश्चिताऽ । तेषां सहस्र-
 योजनेवधन्वानितन्मसि । ५६ ॥ नीलग्रीवाऽं शि-
 तिकण्ठाऽं शुद्धाऽअधऽक्षमाचुराऽ । तेषां सहस्रयो-
 जनेवधन्वानितन्मसि । ५७ ॥ ये बृक्षेषु । शुष्पिपञ्चरा
 नीलग्रीवा विलोहिताऽं । तेषां सहस्रयोजनेवधन्वा-
 नितन्मसि । ५८ ॥ ये भूतानामधिपतयो विशिखास-
 कपर्दिनऽं । तेषां सहस्रयोजनेवधन्वानितन्मसि ।
 । ५९ ॥ ये पथाम्पथिरक्षयऽएलवृदाऽआयुर्वधऽ । ते-
 षां सहस्रयोजनेवधन्वानितन्मसि । ६० ॥ ये ती-
 र्थानि । प्प्रचरन्ति सूकाहस्ता निषङ्गिणऽ । तेषां स-
 हस्रयोजनेवधन्वानितन्मसि । ६१ ॥ येनैषु । विवि-
 द्यन्ति पात्रेषु पिवन्तो जनान् । तेषां सहस्रयोजनेव-
 धन्वानितन्मसि । ६२ ॥ यऽएतावन्तश्च भूयाऽं स-
 च्च दिशो रुद्रा वितस्तिथुरे । तेषां सहस्रयोजनेवध-
 न्वानितन्मसि । ६३ ॥ नमोस्तु । रुद्रेभ्यो ये दिवि
 येषां वर्षमिषवऽं । तेभ्यो दशप्माचीर्दशदक्षिणा दशप्-
 तीचीर्दशोदीचीर्दशोर्द्धाऽ । तेभ्यो नमोऽअस्तु ते नो
 वन्तु ते नो मृडयन्तु ते यन्दिष्मो यश्च नो द्वेष्टितमे-
 पाञ्जम्भे दक्षऽ । ६४ ॥ नमोस्तु । रुद्रेभ्यो येनारिहो
 येषां व्रातऽइषवऽं तेभ्यो दशप्माचीर्दशदक्षिणा दश-
 प्प्रतीचीर्दशोदीचीर्दशोर्द्धाऽ । तेभ्यो नमोऽअस्तु ते नो
 वन्तु ते नो मृडयन्तु ते यन्दिष्मो यश्च नो द्वेष्टितमे-
 पाञ्जम्भे दक्षऽ । ६५ ॥ नमोस्तु । रुद्रेभ्यो ये पृथि-
 व्यां येषामन्नमिषवऽं । तेभ्यो दशप्माचीर्दशदक्षिणा
 दशप्प्रतीचीर्दशोदीचीर्दशोर्द्धाऽ । तेभ्यो नमोऽअस्तु

ते नो वन्तु ते नो मृडयन्तु ते यन्द्दुष्मनो यश्च नो द्वेष्टि
तमेषाञ्जग्मे दद्याऽं । ६६ ॥ इति रुद्रे पञ्चमोऽध्यायः ॥
(एते ६६ मन्त्राः १६ ध्यायोक्ताः १ माघाः)

अथ 'रुद्रे षष्ठोऽध्यायः.' हरिः—ॐ—ब्रूयः सोम व्रते तव
मनस्तनूषु बिभ्रतऽं । प्रजावन्तऽसचेमहि । १ ॥ एष ते ।
रुद्रभागऽसहस्रसाम्बिकया । तज्जुषस्व स्वाहेष ते रुद्र
भागऽआखुस्ते पशुऽं । २ ॥ अवं रुद्रमदीमुख्यवं देव-
न्ध्यम्बकम् । यथा नो ब्रूय सस्करुदयथा नऽश्रेयस-
स्करुदयथा नो ब्रूवसायथात् । ३ ॥ भेषजमसि । भे-
षजङ्गवेश्वाय पुरुषाय भेषजम् । सुवम्मेषाय मेण्यै
। ४ ॥ द्यम्बकं व्यजामहे । सुगन्धिर्मुष्टिर्वध्नम । उर्वारु-
कमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् । द्यम्बकं
व्यजामहे सुगन्धिर्मुष्टिर्वेदनम् । उर्वारुकमिव बन्ध-
नादितो मुक्षीय मामृतात् । ५ ॥ एत ते । रुद्रा वसन्ते न
पुरो मूजवतोतीहि । अवततधन्वा पिनाकवासुऽं
कृत्तिवासाऽअहिः सन्नऽं शिवोतीहि । ६ ॥ त्रयायुष-
ञ्जमदग्नेऽं कुशयपस्य त्रयायुषम् । यद्वेवेषु त्रयायुषन्तन्नोऽ-
अस्तु त्रयायुषम् । ७ ॥ शिवो नामासि स्वधितिस्ते
पिता नमस्तेऽअस्तु मा माहिः सोऽं । निर्वर्तयाम्या-
युषेनादयाय प्रजननाय रायस्पोषाय सुप्रजास्त्वाय
सुवीर्याय । ८ ॥ इति रुद्रे षष्ठोऽध्यायः ॥ (एते ८ मन्त्राः
३ याध्यायोक्ताः ५६ दाघाः) ॥

अथ 'रुद्रे सप्तमोऽध्यायः.' हरिः—ॐ—उग्रश्च । भीमश्च
ह्वान्तश्च धुनिश्च । सासङ्गाश्चाभियुग्वा च त्रिक्षिपुऽं
स्वाहा । १ ॥ अग्निः हृदयेनाशनिः हृदयाग्नेण प-

शुपतिं हृत्स्नहृदयेन भुवं व्युक्ता । शुर्वम्मतेस्नाभ्या-
मीशानम्मन्थुना महादेवमन्तऽपशुभ्येनोग्रदेवं वृनि-
ष्टुना वृसिष्टु हनुऽंशिङ्गीनि कोश्याभ्याम । २ ॥ उग्रं लो-
हितेन । मित्रं सौव्रत्येन रुद्रन्दौर्व्रत्येनेन्द्रम्प्रक्रीडेन म-
रुतो बलेन साङ्ख्यान्प्रमुदा । भवस्य कण्ठ्यं रुद्र-
स्यान्तऽपाशर्व्यम्महादेवस्य यकृद्भुवस्य वृनिष्टऽपशुप-
तेऽंपुरीतत् । ३ ॥ लोमंभ्यऽंस्वाहा । लोमंभ्यऽंस्वाहा
त्वचे स्वाहा त्वचे स्वाहा लोहिताय स्वाहा लोहिताय
स्वाहा मेदोभ्यऽंस्वाहा मेदोभ्यऽंस्वाहा । मांसेभ्यऽं
स्वाहा मांसेभ्यऽंस्वाहा स्नावंभ्यऽंस्वाहा स्नावं-
भ्यऽंस्वाहा स्तयभ्यऽंस्वाहा स्तयभ्यऽंस्वाहा मुज्जभ्यऽं-
स्वाहा मुज्जभ्यऽंस्वाहा । रेतसे स्वाहा पायवे स्वाहा
। ४ ॥ आयासाय स्वाहा । प्रायासाय स्वाहा संया-
साय स्वाहा व्रियासाय स्वाहा द्यासाय स्वाहा । शुचे
स्वाहा शोचते स्वाहा शोचमानाय स्वाहा शोकाय
स्वाहा । ५ ॥ तपसे स्वाहा तप्यते स्वाहा तप्यमा-
नाय स्वाहा तप्ताय स्वाहा घर्माय स्वाहा । निष्कृ-
त्यै स्वाहा प्रार्थञ्चित्यै स्वाहा । भेषजाय स्वाहा । ६ ॥
यमाय स्वाहान्तकाय स्वाहा मृत्यवे स्वाहा । ब्रह्मणे
स्वाहा ब्रह्महृत्यायै स्वाहा विश्वेभ्यो देवेभ्यऽंस्वाहा
द्यावापृथिवीभ्यांस्वाहा । ७ ॥ इति रुद्रे सप्तमोऽध्यायः ॥

(एते ७ मन्त्राः ३९ दध्यायोक्ताः ७ माघाः)

अथ 'रुद्रे अष्टमोऽध्यायः'. हरिः—ॐ—वाजश्च । मे प्स-
वश्च मे प्सरतिश्च मे प्ससितिश्च मे धीतिश्च मे क्रतुश्च मे
स्वरश्च मे श्लोकश्च मे श्रवश्च मे श्रुतिश्च मे ज्योतिश्च

मे स्वश्च मे युज्ञेन कल्पन्ताम् । १ ॥ प्माणश्च । मेपा-
नश्च मे ध्यानश्च मे सुश्च मे चित्तश्च मेऽआधीतश्च मे
वाक्त्रमे मनश्च मे चक्षुश्च मे श्रोत्रश्च मे दक्षश्च मे
बलश्च मे युज्ञेन कल्पन्ताम् । २ ॥ ओजश्च । मे सह-
श्च मेऽआत्कमा च मे तनूश्च मे शर्म च मे वृश्च मे
मेङ्गानि च मेस्तथीनि च मे परुषि च मे शरी-
राणि च मेऽआयुश्च मे जुरा च मे युज्ञेन कल्पन्ताम्
। ३ ॥ ज्यैष्ठ्यश्च । मेऽआधिपत्यश्च मे मन्व्युश्च मे भा-
मश्च मेमश्च मेम्भश्च मे जेमा च मे महिमा च मे
वरिमा च मे पप्रिमा च मे वृषिमा च मे द्राघिमा
च मे वृद्धश्च मे वृद्धिश्च मे युज्ञेन कल्पन्ताम् । ४ ॥
सत्यश्च मे । श्रद्धा च मे जगश्च मे धनश्च मे विश्वश्च मे
महश्च मे क्रीडा च मे मोदश्च मे जातश्च मे जनिष्य-
माणश्च मे सुक्तश्च मे सुकृतश्च मे युज्ञेन कल्पन्ताम्
। ५ ॥ ऋतश्च । मे मृतश्च मे युद्धमश्च मे नामयश्च मे
जीवानुश्च मे दीर्घायुत्तश्च मे नमित्रश्च मे भयश्च मे
सुखश्च मे शयनश्च मे सुषाश्च मे सुदिनश्च मे युज्ञेन
कल्पन्ताम् । ६ ॥ वृन्ता च । मे धृता च मे क्षेमश्च
मे धृतिश्च मे विश्वश्च मे महश्च मे सन्धिश्च मे ज्ञात्रश्च
मे सूश्च मे प्रसूश्च मे सीरश्च मे लयश्च मे युज्ञेन क-
ल्पन्ताम् । ७ ॥ शश्च मे मयश्च मे प्रियश्च मेनुका-
मश्च मे कामश्च मे सौमनसश्च मे भगश्च मे द्विणश्च
मे भद्रश्च मे श्रेयश्च मे वृसीयश्च मे यशश्च मे युज्ञेन
कल्पन्ताम् । ८ ॥ ऊर्क् । मे सनृता च मे पर्यश्च मे
रसश्च मे घृतश्च मे मधु च मे सग्ग्धिश्च मे सपीतिश्च

मे कृषिञ्च मे वृष्टिञ्च मे जैत्रञ्च मऽऔर्जिह्वञ्च मे यु-
 ज्ञेन कल्पन्ताम् । ९ ॥ रुधिञ्च । मे रायञ्च मे पुष्टञ्च
 मे पुष्टिञ्च मे विभु च मे प्प्रभु च मे पूर्णञ्च मे पूर्णत-
 रञ्च मे कुर्यवञ्च मे क्षितञ्च मे नञ्च मे क्षुञ्च मे युज्ञेन
 कल्पन्ताम् । १० ॥ वितञ्च । मे वेदञ्च मे भूतञ्च
 मे भविष्यञ्च मे सुगञ्च मे सुपत्यञ्च मऽचृद्धञ्च मऽ-
 चृद्धिञ्च मे कृष्णञ्च मे कृमिञ्च मे मतिञ्च मे समुतिञ्च
 मे युज्ञेन कल्पन्ताम् । ११ ॥ धीहयञ्च । मे युवाञ्च
 मे माषाञ्च मे तिलाञ्च मे मुद्गाञ्च मे खल्व्वाञ्च मे
 प्रियङ्गवञ्च मे णवञ्च मे श्यामाकाञ्च मे नीवाराञ्च मे
 गोधूमाञ्च मे मसूराञ्च मे युज्ञेन कल्पन्ताम् । १२ ॥ अ-
 श्मन् च मे मृत्तिका च मे गिरयञ्च मे पर्वताञ्च मे सिक-
 ताञ्च मे वनस्पतयञ्च मे हिरण्यञ्च मे यञ्च मे श्यामञ्च
 मे लोहञ्च मे सीसञ्च मे त्रपु च मे युज्ञेन कल्पन्ताम्
 । १३ ॥ अग्निञ्च । मऽआपञ्च मे क्षीरुधञ्च मऽओष-
 धयञ्च मे कृष्टपञ्चाञ्च मे कृष्टपञ्चाञ्च मे ग्राम्याञ्च
 मे पशवऽआरण्याञ्च मे वितञ्च मे वित्तिञ्च मे भूतञ्च
 मे भूतिञ्च मे युज्ञेन कल्पन्ताम् । १४ ॥ वसु च । मे
 वसुतिञ्च मे कर्म च मे शक्तिञ्च मे र्त्थञ्च मऽएमञ्च
 मऽइत्या च मे गतिञ्च मे युज्ञेन कल्पन्ताम् । १५ ॥
 अग्निञ्च । मऽइन्द्रञ्च मे सोमञ्च मऽइन्द्रञ्च मे सवि-
 ताञ्च मऽइन्द्रञ्च मे सरस्वती च मऽइन्द्रञ्च मे पूषा च
 मऽइन्द्रञ्च मे बृहस्पतिञ्च मऽइन्द्रञ्च मे युज्ञेन क-
 ल्पन्ताम् । १६ ॥ मित्रञ्च । मऽइन्द्रञ्च मे बरुणञ्च

मुऽइन्द्रश्च मे धाता च मुऽइन्द्रश्च मे त्वष्टा च मुऽइन्द्र-
 श्च मे मरुतश्च मुऽइन्द्रश्च मे विश्वे च मे देवाऽइन्द्रश्च
 मे युज्ञेन कल्पन्ताम् । १७ ॥ पृथिवी च । मुऽइन्द्रश्च
 मे नारिश्च मुऽइन्द्रश्च मे द्यौश्च मुऽइन्द्रश्च मे समाश्च
 मुऽइन्द्रश्च मे नक्षत्राणि च मुऽइन्द्रश्च मे दिशश्च मुऽइन्द्र-
 श्च मे युज्ञेन कल्पन्ताम् । १८ ॥ अ० शुश्च । मे रुश्मिश्च
 मे दा० अ० मेधिपतिश्च म० उ० पा० शुश्च मे न० अ० म०
 म० ए० न० वा० य० व० मे मै० त्रा० व० रु० ण० म० अ० अ० नि० न०
 ति० प्र० स्था० न० मे शु० क्र० मे मु० न्यी च मे युज्ञेन कल्प-
 न्ताम् । १९ ॥ आ० ग्र० य० ण० मे वै० श्व० दे० व० मे द्रु० व०
 मे वै० श्वान० र० म० ए० न० द्रा० ग० म० मे मु० हा० वै० श्व० दे० व० मे
 म० रु० त्व० ती० या० मे नि० र्फे० व० ल० च० मे सा० वि० त्र० मे सा-
 र० स्व० त० मे पा० र्क्ती० व० त० मे हा० री० यो० जु० न० मे युज्ञेन
 कल्पन्ताम् । २० ॥ सु० च० मे च० मु० सा० मे द्वा० य०
 अ० नि० च मे द्रो० ण० क० ल० श० मे ग्रा० वा० ण० मे धि० ष० व० णे
 च मे पू० त० भृ० च० म० अ० ध० व० नी० य० मे वे० दि० मे व० हि०
 मे व० भृ० ष० मे स्व० गा० का० र० मे युज्ञेन कल्पन्ताम्
 । २१ ॥ अ० ग्नि० मे घ० र्म० मे र्क० मे सूर्य० मे
 प्पा० ण० मे श्व० मे ध० मे पृथिवी च मे दि० ति० मे दि०
 ति० मे द्यौश्च मे द्रु० ल० य० श० व० क० र० यो दि० श० मे यु-
 ज्ञेन कल्पन्ताम् । २२ ॥ वृ० त्त० मे ऋ० त० व० मे
 त० प० मे सं० व० त्स० र० मे हो० रा० त्रे० ऽर्ज० व० ष्टी० वे वृ० ह० द्र० य० न० त्रे
 च मे युज्ञेन कल्पन्ताम् । २३ ॥ ए० का० च । मे ति-
 स० मे ति० स० मे प० च मे प० च मे स० प० च

मे सुप्तच मे नव च मे नव च मऽएकादश च मऽए-
कादश च मे त्रयोदश च मे त्रयोदश च मे पञ्च-
दश च मे पञ्चदश च मे सुप्तदश च मे सुप्तदश च
मे नवदश च मे नवदश च मऽएकविंशति-
श्च मऽएकविंशतिश्च मे त्रयोविंशतिश्च मे त्रयो-
विंशतिश्च मे पञ्चविंशतिश्च मे पञ्चविंशतिश्च
मे सुप्तविंशतिश्च मे सुप्तविंशतिश्च मे नवविंश-
तिश्च मे नवविंशतिश्च मऽएकत्रिंशच्च मऽएक-
त्रिंशच्च मे त्रयस्त्रिंशच्च मे युजेन कल्पन्ताम् । २४ ॥
चतस्रश्च । मे षौ च मे षौ च मे द्वादश च मे द्वादश
च मे षोडश च मे षोडश च मे विंशतिश्च मे विंश-
तिश्च मे चतुर्विंशतिश्च मे चतुर्विंशतिश्च मेष्टाविंश-
तिश्च मेऽष्टाविंशतिश्च मे द्वात्रिंशच्च मे द्वात्रिंश-
शच्च मे षट्त्रिंशच्च मे षट्त्रिंशच्च म चत्वारिंशच्च
मे चत्वारिंशच्च मे चतुश्चत्वारिंशच्च मे चतुश्चत्वारिंश-
शच्च मे ष्टाचत्वारिंशच्च मे युजेन कल्पन्ताम् । २५ ॥
त्र्यविंश्च । मे त्र्यवी च मे द्वित्युवाटु मे द्वित्यौही च मे
पञ्चाविंश्च मे पञ्चावी च मे त्रिवृत्सश्च मे त्रिवृत्सा च
मे तुर्युवाटु मे तुर्यौही च मे युजेन कल्पन्ताम् । २६ ॥
पृष्टुवाटु । मे पृष्टौही च मऽउक्षा च मे वृशा च मऽ-
क्षुवभश्च मे वेहच मेनुङ्वाश्च मे धेनुश्च मे युजेन क-
ल्पन्ताम् । २७ ॥ वाजाय स्वाहा । प्रसवाय स्वाहा
पिजाय स्वाहा कृतवे स्वाहा वसवे स्वाहा हर्षतये
स्वाहा ह्ये मुग्धाय स्वाहा मुग्धाय वै नऽशिनाय
स्वाहा विनुशिनऽजान्त्यायनाय स्वाहान्त्याय भौव-

नाय स्वाहा भुवनस्य पतये स्वाहाधिपतये स्वाहा प्र-
जापतये स्वाहा । इयन्ते राणिममत्राय यन्तासि यमन-
ऽकुर्जे त्वा वृष्ट्यै त्वा प्रजानान्त्वाधिपत्याय । २६ ॥
आयुर्व्यज्ञेन कल्पताम्प्राणो युज्ञेन कल्पताञ्चक्षुर्व्यज्ञेन
कल्पतां श्रोत्रं युज्ञेन कल्पतां वाग्युज्ञेन कल्पता-
म्मनो युज्ञेन कल्पतामात्कमा युज्ञेन कल्पताम्ब्रह्मा
युज्ञेन कल्पताभ्योतिर्व्यज्ञेन कल्पतां स्वर्व्यज्ञेन क-
ल्पताम्पृष्ठं व्यज्ञेन कल्पतां यज्ञो युज्ञेन कल्पताम्
स्तोमश्च यजुश्च ऽष्टक्रु सामं च बृहच्च रथन्तरच्च ।
स्वदेवाऽअगन्मामृताऽअभूमम्प्रजापतेऽप्रजाऽ अभूम
वेदस्वाहा । २९ ॥ इति रुद्रे अष्टमोऽध्यायः ॥ (एते २९
मन्त्राः १८ ध्यायोक्ताः १ माघाः) ॥

अथ 'रुद्रे शान्त्यध्यायः' हरिः—ॐ—ऋचं वाचम्प्रप-
द्ये मनो यजुऽप्रपद्ये सामंप्राणम्प्रपद्ये चक्षुऽश्रोत्रम्प्र-
पद्ये । वागोजंसुहौ जो मयिंप्राणापानौ । १ ॥ य-
न्मे । छिद्रञ्चक्षुषो हृदयस्य मनसो वाति तृणम्बृहस्प-
तिर्मे तदधातु शन्नो भवतु भुवनस्य यस्पतिः । २ ॥
भूर्भुवऽस्वःतत्सवितुर्वरेण्यम् । ३ ॥ कयानं श्चित्रऽ-
आभुव दूती सदा वृधंसखा । कयाशचिष्ट या वृता
। ४ ॥ कस्त्वा सृच्यो मदानाम्महर्हिष्टो मत्सदन्ध-
सऽ । इढाचिदुरुजे वसु । ५ ॥ अभीषुणऽ सखीना-
मविता जरितृणाम् । शतम्भवास्पृतिभिः । ६ ॥
कया च्वनऽकुत्त्याभिप्रमन्दसे वृषन् । कयास्तोतृ-
ञ्चऽआभर । ७ ॥ इन्द्रो विश्वस्य । राजति । शन्नोऽ-
अस्तु द्विपदे शञ्चतुष्पदे । ८ ॥ शन्नो मित्रऽशं वरु-

णऽशन्नो भवत्त्वर्थमा । शन्नऽइन्द्रो बृहस्पतिऽशन्नो
 विष्णुरुक्मऽ । ९ ॥ शन्नो ज्ञातः । पवताऽशन्न-
 स्तपतु सूर्यः । शन्नऽकनिक्रदहेवऽ पर्जन्योऽभिवर्ष
 तु । १० ॥ अहा निशम्भवन्तु नऽशऽ रात्रीऽप्पति-
 धीयताम् शन्नऽइन्द्राग्मी भवतामवोभिऽ शन्नऽइन्द्रा
 वरुणा रातह्रया । शन्नऽइन्द्रा पुषणा ज्ञातसा तौ
 शमिन्द्रा सोमा सुवितायु शं द्योऽ । ११ ॥ शन्नो
 देवीरभिष्टयऽआपो भवन्तु पीतये । शं द्योरभिस्र-
 वन्तु नऽ । १२ ॥ स्योना पृथिवि । नो भवानृक्षरा
 निवेशनी । यच्छा नऽशम्मै सु प्यथाऽ । १३ ॥ आपो
 हि । धामयो भुवस्तानऽऊर्जे दधातन । महेरणाय च-
 क्षसे । १४ ॥ यो वःशिवतमो रसस्तस्य भाजयते हनः ।
 उशतीरिवमातरः । १५ ॥ तस्माऽअरङ्गमामवो यस्य
 क्षयाय जिन्वथ । आपो जनयथा च नऽ । १६ ॥
 द्यौऽशान्तिरुन्तरिक्षऽ शान्तिः पृथिवी शान्तिरापऽ
 शान्तिरोवधयऽशान्तिः । वनस्पतयऽशान्तिर्विश्वेदेवाऽ
 शान्तिर्ब्रह्मशान्तिऽ सर्वऽशान्तिऽशान्तिरेव शान्तिऽ
 सामा शान्तिरेधि । १७ ॥ दत्ते दऽहं मा मित्रस्य मा
 चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षन्ताम् । मित्रस्याहं चक्षुषा
 सर्वाणि भूतानि समीक्षे । मित्रस्य चक्षुषा समीक्षामहे
 । १८ ॥ दत्ते दऽहं मा । ज्योक्तेसुन्दरि जीव्या स-
 ज्ज्योक्ते सुन्दरि जीव्या सम । १९ ॥ नमस्ते हरसे
 शोचिषे नमस्तेऽ अस्वर्चिषे । अन्यास्तेऽअस्मत्तपन्तु
 हेतयःपावकोऽअस्मज्ज्यऽशिवो भव । २० ॥ नमस्ते ।
 ऽअस्तु विद्युते नमस्ते स्तनयिस्त्रिवे । नमस्ते भगवन्नस्तु

यतुं स्वःसुमीहसे । २१ ॥ यतो यतुं सुमीहसे ततो
 नोऽभयङ्कुरु । शन्नः कुरु पृजाभ्योऽभयन्नं पशुभ्यः
 । २२ ॥ सुमित्रियानुऽआपुऽओषधयं सन्तु दुर्मि-
 त्रियास्तस्मै सन्तु योस्मान्द्वेष्टि इयञ्च वृयन्निष्पन्नः ।
 २३ ॥ तच्चक्षुर्हवहितम्पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरत् । पश्येम श-
 रदःशुतजीवेम शरदःशुतशृणुयाम शरदःशुतम्प्रज्ञ-
 वाम शरदःशुतमदीनांस्याम शरदःशुतम्भूयश्च श-
 रदःशुतात् । २४ ॥ इति रुद्रे शान्त्यध्यायः ॥ एते २४
 मन्त्राः ३६ दध्यायोक्ताः १ माघाः)

अथ रुद्रे 'स्वस्तिप्रार्थनामन्त्राध्यायः ।' (अथ 'क्षेपकम्')—ॐ
 स्वस्ति नुऽइन्द्रो० । १ ॥ पर्यःपृथिव्याम्० । २ ^{३६}/_{३८} ॥
 सुद्योजातं प्रपद्यामि सुद्योजाताय वै नमो नमः । भवे
 भवे नाति भवे भवस्तुमां भवोद्भवाय नमः । ३ ॥ वा-
 मदेवाय नमो ज्येष्ठाय नमः श्रेष्ठाय नमो रुद्राय नमः ।
 कालाय नमः कलविकरणाय नमो बलविकरणाय न-
 मो । ४ ॥ बलाय नमो बलप्रमथनाय नमः । सर्वभ-
 तदमनाय नमो मनोन्मनाय नमः । ५ ॥ अघोरेभ्योऽ-
 शुघोरेभ्यो घोरघोरतरेभ्यः । सर्वेभ्यः सर्वं सर्वेभ्यो नम-
 स्ते अस्तु रुद्ररूपेभ्यः । ६ ॥ तत्पुरुषाय विद्महे महादे-
 वाय धीमहि । तन्नो रुद्रः प्रचोदयात् । ७ ॥ ईशानः
 सर्वविद्यानामीश्वरः सर्वभूतानाम् । ब्रह्माधिपतिर्ब्रह्म-
 णोधिपतिर्ब्रह्मा शिवो मे अस्तु सदाशिवोम । ८ ॥ ॐ
 सर्वेषां वाऽएष वेदानां रसो यत्साम सर्वेषामेवैनमेत-
 देदानां रसेनाभिषिञ्चति । ९ ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः
 सुशान्तिर्भवतु । सर्वारिष्टशान्तिर्भवतु ॥ (इति क्षेपकम् ।)
 इति रुद्रे स्वस्तिप्रार्थनामन्त्राध्यायः ॥ इति रुद्रः ॥

५१२. अथ 'गणेशार्चशीर्षम्'.—ॐ नमस्ते गणपतये । त्वमेव प्रत्यक्षं तत्त्वमसि । त्वमेव केवलं कर्त्तासि । त्वमेव केवलं धर्त्तासि । त्वमेव केवलं हर्त्तासि । त्वमेव सर्वं खल्विदं ब्रह्मासि । त्वं साक्षादात्मासि नित्यम् । ऋतं वच्मि । सत्यं वच्मि । अव त्वं माम् । अव वक्तारम् । अव श्रोतारम् । अव दातारम् । अव धातारम् । अवानूचानमव शिष्यम् । अव पश्चात्तात् । अव पुरस्तात् । अवोत्तरात्तात् । अव दक्षिणात्तात् । अव चोर्ध्वात्तात् । अवाधरात्तात् । सर्वतो मां पाहि पाहि समन्तात् । त्वं वाङ्मयस्त्वं चिन्मयः । त्वमानन्दमयस्त्वं ब्रह्ममयः । त्वं सच्चिदानन्दाद्वितीयोऽसि । त्वं प्रत्यक्षं ब्रह्मासि । त्वं ज्ञानमयो विज्ञानमयोऽसि । सर्वं जगदिदं त्वत्तो जायते । सर्वं जगदिदं त्वत्तस्तिष्ठति । सर्वं जगदिदं त्वयि लयमेष्यति । सर्वं जगदिदं त्वयि प्रत्येति । त्वं भूमिरापोऽन्नलोऽनिलो नभः । त्वं चत्वारिवाक् पदानि । त्वं गुणत्रयातीतः । त्वं देहत्रयातीतः । त्वं कालत्रयातीतः । त्वमवस्थात्रयातीतः । त्वं मूलाधारस्थितोऽसि नित्यम् । त्वं शुक्तित्रयात्मकः । त्वां योगिनो ध्यायन्ति नित्यम् । त्वं ब्रह्मा त्वं विष्णुस्त्वं रुद्रस्त्वमिन्द्रस्त्वमग्निस्त्वं वायुस्त्वं सूर्यस्त्वं चन्द्रमास्त्वं ब्रह्मभूर्भुवः स्वरोम् । गणादीन्पूर्वमुच्चार्य वर्णादींस्तदनन्तरम् । अनुस्वारः परतरः । अर्धेन्दुलसितम् । तारेण रुद्रम् । एतत्तव मनुस्वरूपम् । गकारः पूर्वरूपम् । अकारो मध्यमरूपम् । अनुस्वारश्चान्तरूपम् । बिन्दुरुत्तररूपम् । नादः सन्धानम् । संहिता मन्धिः । सैषा गणेशविद्या । गणक ऋषिः । निचृट्टायत्री छन्दः । गणपतिर्देवता । ॐ गं गणपतये नमः । एकदन्ताय विद्महे वक्रतुण्डाय धीमहि । तन्नो दन्ती प्रचोदयात् । एकदन्तं चतुर्हस्तं पाशमङ्कुशधारिणम् । रदञ्च वरदं हस्तैर्विभ्राणं मृषकध्वजम् । रक्तं लम्बोदरं शूर्पकर्णकं रक्तवाससम् । रक्तगन्धानुलिप्ताङ्गं रक्तपुष्पैः सुपूजितम् । भक्तानुरुम्पिनं देवं जगत्कारणमच्युतम् । आविर्भूतञ्च सृष्ट्यादौ प्रकृतेः पुरुषात्परम् । एवं ध्यायति यो नित्यं स योगी योगिनां वरः । नमो व्रातपतये नमो गणपतये नमः प्रमथपतये नमस्तेऽस्तु लम्बो-

दरायैकदन्ताय विघ्ननाशिने शिवसुताय श्रीवरदमूर्त्तये नमः । एत-
दथर्वशीर्षं योधीते । स ब्रह्मभूयाय कल्पते । स सर्वविघ्नैर्न बाध्यते ।
स सर्वतः सुखमेधते । स पञ्चमहापापात्प्रमुच्यते । सायमधीयानो
दिवसकृतं पापं नाशयति । प्रातरधीयानो रात्रिकृतं पापं नाशयति ।
सायम्प्रातः प्रयुञ्जानो अपापो भवति । सर्वत्राधीयानोऽपविघ्नो
भवति । धर्ममर्थं कामं मोक्षञ्च विन्दति । इदमथर्वशीर्षमशिष्याय न
देयम् । यो यदि मोहादास्यति । स पापीयान् भवति । सहस्राव-
र्त्तनाद्यं यं काममधीते । तं तमनेन साधयेत् । अनेन गणपतिमभि-
षिञ्चति । स वाग्मी भवति । चतुर्थ्यामनश्नञ्जपति । स विद्यावान्
भवति । इत्यथर्वणवाक्यम् । ब्रह्माद्यावरणं विद्यान् विभेति कदा-
चनेति । यो दूर्वाङ्कुरैर्यजति । स वैश्रवणोपमो भवति । यो लाजै-
र्यजति । स यशोवान् भवति । स मेघावान् भवति । यो मोदकस-
हस्रेण यजति । स वाञ्छितफलमवाप्नोति । यः साज्यसमिद्धिर्य-
जति । स सर्वं लभते स सर्वं लभते । अष्टौ ब्राह्मणान् सम्यग्ग्राह-
यित्वा । सूर्यवर्चस्वी भवति । सूर्यग्रहे महानद्यां प्रतिमासन्निधौ वा
जप्त्वा । सिद्धमत्रो भवति । महाविघ्नात्प्रमुच्यते । महादोषात्प्रमु-
च्यते । महाप्रत्यवायात्प्रमुच्यते । स सर्वविद्भवति स सर्वविद्भवति ।
य एवं वेद । इत्युपनिषत् । ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ इति
गणेशार्थर्वशीर्षम् ॥

५१३. अथ 'नारायणार्थर्वशीर्षम्.'—अथ पुरुषो ह वै नारा-
यणोऽकामयत प्रजाः सृजेयेति । नारायणात्प्राणो जायते । मनः
सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी ।
नारायणाद्ब्रह्मा जायते । नारायणाद्विष्णुर्जायते । नारायणाद्बुद्धो
जायते । नारायणादिन्द्रो जायते । नारायणात्प्रजापतिः प्रजायते ।
नारायणाद्वादशादित्या रुद्रा वसवः सर्वाणि छन्दांसि । नाराय-
णाद्देवाः समुत्पद्यन्ते । नारायणात्प्रवर्तन्ते । नारायणे प्रलीयन्ते ।
अथादित्यो नारायणः । ब्रह्मा नारायणः । शिवश्च नारायणः ।
शक्रश्च नारायणः । कालश्च नारायणः । दिशश्च नारायणः ।
ऊर्ध्वं च नारायणः । अधश्च नारायणः । अन्तर्बहिश्च नारायणः ।

नारायण एवेदश्चैव यद्भूतं यच्च भाव्यम् । निष्कलो निरञ्जनो निर्विकल्पो निराख्यातः शुद्धो देव एको नारायणो न द्वितीयोऽस्ति कश्चित् । य एवं वेद । स विष्णुरेव भवति स विष्णुरेव भवति । ॐ इत्यग्रे व्याहरेत् । नम इति पश्चात् । नारायणायेत्युपस्थात् । ॐ इत्येकाक्षरम् । नम इति द्वे अक्षरे । नारायणायेति पञ्चाक्षराणि । एतद्वै नारायणस्याष्टाक्षरं पदम् । यो ह वै नारायणस्याष्टाक्षरं पदमध्येति । अनुपव्रतः सर्वमायुरेति । विन्दते प्रजां रायस्पोषं गौपत्यम् । ततोऽमृतत्वमश्नुते ततोऽमृतत्वमश्नुत इति । प्रत्यगानन्दं ब्रह्मपुरुषं प्रणवस्वरूपम् । अकार उकारो मकार इति । तानेकधा संयोज्य तदेव तदोमिति । यमुक्त्वा मुच्यते योगी जन्मसंसारबन्धनात् । ॐ नमो नारायणायेति मन्त्रोपासकः । वैकुण्ठशुब्रं गच्छति । तदिदं परमं पुण्डरीकं विज्ञानधनम् । तस्मात्तडिदाभमात्रम् । ब्रह्मण्यो देवकीपुत्रो ब्रह्मण्यो मधुसूदनः । सर्वभूतस्थमेकं वै नारायणम् । कारणरूपं परब्रह्मकम् । एतदथर्वशीर्षं योऽधीते । सायमधीयानो दिवसकृतं पापं नाशयति । प्रातरधीयानो रात्रिकृतं पापं नाशयति । सायं प्रातः प्रयुञ्जानो अपापो भवति । मध्यन्दिनमादित्याभिमुखोऽधीयानः । सद्यः पञ्चमहापातकोपपातकेभ्यो मुच्यते । सर्ववेदपारायणपुण्यं लभते । श्रीनारायणसायुज्यमवाप्नोति । य एवं वेद । इत्युपनिषत् ॥ इति नारायणार्थर्वशीर्षम् ॥

५१४. अथ 'शिवाथर्वशीर्षम्.'—(शिरउपनिषत्)—ॐ देवा ह वै स्वर्गलोकमायंस्ते रुद्रमपृच्छन् को भवानिति । सोऽब्रवीदहमेकः प्रथममासोद्वर्तामि च भविष्यामि च नान्यः कश्चिन्मत्तो व्यतिरिक्त इति । सोऽन्तरादन्तरं प्राविशदिशश्चान्तरं प्राविशत्सोऽहं नित्यानित्यो व्यक्ताव्यक्तो ब्रह्माब्रह्माहं प्राञ्चः प्रत्यञ्चोहं दक्षिणाञ्च उदञ्चोऽहमधश्चोर्ध्वश्चाहं दिशश्च प्रतिदिशश्चाहं पुमानपुमान् स्त्रियश्चाहं सावित्र्यहं गायत्र्यहं त्रिष्टुब्जगत्यनुष्टुप् चाहं छन्दोऽहं सत्योऽहं गार्हपत्यो दक्षिणाग्निराहवनीयोऽहं गौरहं गौर्यहमृगहं यजुरहं सामाहमथर्वाङ्गिरसोऽहं ज्येष्ठोऽहं श्रेष्ठोऽहं वरिष्ठोऽहमा-

पोहं तेजोऽहं गुह्योऽहमरण्योऽहमक्षरमहं क्षरमहं पुष्करमहं पवित्र-
 महसुग्रश्च बलिश्च पुरस्ताज्ज्योतिरित्यहमेव सर्वेभ्यो मामेव स सर्वः
 समो यो मां वेद स देवान्वेद सर्वाश्च वेदान् साङ्गानपि ब्रह्म-
 ब्राह्मणैश्च गां गोभिर्ब्राह्मणान् ब्राह्मणेन हविर्हविषा आयुरायुषा
 सत्यं सत्येन धर्मेण धर्मं तर्पयामि स्वेन तेजसा । ततो ह वै ते
 देवा रुद्रमपृच्छन् ते देवा रुद्रमपश्यन् ते देवा रुद्रमध्यायन् ते देवा
 ऊर्ध्वबाहवो रुद्रं स्तुवन्ति ॥ १ ॥ ॐ यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च
 ब्रह्मा तस्मै वै नमो नमः । १ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च
 विष्णुस्तस्मै० । २ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च स्कन्दस्तस्मै० ।
 ३ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यश्चेन्द्रस्तस्मै० । ४ ॥ यो वै रुद्रः स
 भगवान् यश्चाग्निस्तस्मै० । ५ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च वा-
 युस्तस्मै० । ६ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च सूर्यस्तस्मै० । ७ ॥
 यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च सोमस्तस्मै० । ८ ॥ यो वै रुद्रः
 स भगवान् येऽष्टौ ग्रहास्तस्मै० । ९ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान्
 ये चाष्टौ प्रतिग्रहास्तस्मै० । १० ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च
 भूस्तस्मै० । ११ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यच्च भुवस्तस्मै० ।
 १२ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यच्च स्वस्तस्मै० । १३ ॥ यो वै
 रुद्रः स भगवान् यच्च महस्तस्मै० । १४ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान्
 या च पृथिवी तस्मै० । १५ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यच्चान्तरिक्षं
 तस्मै० । १६ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् या च द्यौस्तस्मै० । १७ ॥
 यो वै रुद्रः स भगवान् याश्चापस्तस्मै० । १८ ॥ यो वै रुद्रः स
 भगवान् यच्च तेजस्तस्मै० । १९ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च का-
 लस्तस्मै० । २० ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च यमस्तस्मै० । २१ ॥
 यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च मृत्युस्तस्मै० । २२ ॥ यो वै
 रुद्रः स भगवान् यच्चामृतं तस्मै० । २३ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान्
 यच्चाकाशं तस्मै० । २४ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यच्च विश्वं त-
 स्मै० । २५ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यच्च स्थूलं तस्मै० । २६ ॥
 यो वै रुद्रः स भगवान् यच्च सूक्ष्मं तस्मै० । २७ ॥ यो वै रुद्रः स
 भगवान् यच्च शुक्लं तस्मै० । २८ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यच्च कृष्णं

तस्मै० । २९ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यच्च कृत्स्नं तस्मै । ३० ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यच्च सत्यं तस्मै० । ३१ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यच्च सर्वं तस्मै० । ३२ ॥ २॥ भूस्ते आदिर्मध्यं भुवस्ते स्वस्ते शीर्षं विश्वरूपोऽसि ब्रह्मैकस्त्वं द्विधा त्रिधा वृद्धिस्त्वं शान्तिस्त्वं पुष्टिस्त्वं द्रुतमद्रुतं दत्तमदत्तं सर्वमसर्वं विश्वमविश्वं कृतमकृतं परमपरं परायणञ्च त्वम् । अपामसोमममृता अभूमागन्म ज्योतिरविदाम देवान् । किं नूनमस्मान् कृणवदरातिः किमु धूर्तिरमृतं मर्त्यस्य सोममूर्त्यपुरस्तात्सूक्ष्मः पुरुषः । सर्वं जगद्वितं वा एतदक्षरं प्राजापत्यं सौम्यं सूक्ष्मं पुरुषं ग्राह्यमग्राह्येण भावं भावेन सौम्यं सौम्येन सूक्ष्मं सूक्ष्मेण वायव्यं वायव्येन ग्रसति तस्मै महाप्रासाय वै नमो नमः । हृदिस्था देवताः सर्वा हृदि प्राणाः प्रतिष्ठिताः । हृदि त्वमसि यो नित्यं तिस्रो मात्राः परस्तु सः । तस्योत्तरतः शिरो दक्षिणतः पादौ य उत्तरतः स ओङ्कारः य ओङ्कारः स प्रणवः यः प्रणवः स सर्वव्यापी यः सर्वव्यापी सोऽनन्तः योऽनन्तस्तत्तारं यत्तारं तच्छुक्लं यच्छुक्लं तन्सूक्ष्मं यत्सूक्ष्मं तद्वैद्युतं यद्वैद्युतं तत्परं ब्रह्म यत् परं ब्रह्म स एकः य एकः स रुद्रः यो रुद्रः स ईशानः य ईशानः स भगवान् महेश्वरः । ३ ॥ अथ कस्मादुच्यते ओङ्कारः । यस्मादुच्चार्यमाण एव प्राणानूर्ध्वमुत्क्रामयति तस्मादुच्यते ओङ्कारः । अथ कस्मादुच्यते प्रणवः यस्मादुच्चार्यमाण एव क्रम्यजुःसामाथर्वाङ्गिरसं ब्रह्म ब्राह्मणेभ्यः प्रणामयति नामयति च तस्मादुच्यते प्रणवः । अथ कस्मादुच्यते सर्वव्यापी यस्मादुच्चार्यमाण एव यथा स्नेहेन पललपिण्डमिव शान्तरूपमोतप्रोतमनुप्राप्तो व्यतिपत्तश्च तस्मादुच्यते सर्वव्यापी । अथ कस्मादुच्यतेऽनन्तः यस्मादुच्चार्यमाण एव तिर्यगूर्ध्वमधस्ताच्चास्यान्तो नोपलभ्यते तस्मादुच्यतेऽनन्तः । अथ कस्मादुच्यते तारं यस्मादुच्चार्यमाण एव गर्भजन्मव्याधिरामरणसंसारमहाभयात्तारयति त्रायते च तस्मादुच्यते तारम् । अथ कस्मादुच्यते शुक्लं यस्मादुच्चार्यमाण एव क्लन्दते क्लामयति च तस्मादुच्यते शुक्लम् । अथ कस्मादुच्यते सूक्ष्मं यस्मादुच्चार्यमाण एव सूक्ष्मो भूत्वा शरीराण्यधितिष्ठति सर्वाणि चाङ्गान्यभिमृश्यति तस्मादुच्यते सूक्ष्मम् । अथ कस्मादुच्यते वैद्युतम् । यस्मादुच्चार्यमाण

एव व्यक्ते महति तमसि द्योतयति तस्मादुच्यते वैद्युतम् । अथ कस्मादु-
च्यते परं ब्रह्म यस्मात् परमपरं परायणञ्च बृहद्बृहत्या बृंहयति तस्मादु-
च्यते परं ब्रह्म । अथ कस्मादुच्यते एकः यः सर्वान् प्राणान् सम्भ-
क्ष्य सम्भक्षणेनाजः संसृजति विसृजति तीर्थमेके व्रजन्ति तीर्थमेके
दक्षिणाः प्रत्यश्च उदश्चः प्राश्चोऽभिव्रजन्त्येके तेषां सर्वेषामिह
सङ्गतिः साकं स एकोऽभूदन्तश्चरति प्रजानां तस्मादुच्यते एकः ।
अथ कस्मादुच्यते रुद्रः यस्मादपिभिर्नान्यैर्भक्तैर्द्रुतमस्य रूपमुपल-
भ्यते तस्मादुच्यते रुद्रः । अथ कस्मादुच्यते ईशानः यः सर्वान्देवान्नी-
शते ईशानीभिर्जननीभिश्च शक्तिभिः । अभित्वा शूर नोनुमो दुग्धा
ह्य धेनवः । ईशानमस्य जगतः स्वर्देशमीशानमिन्द्र तस्थुष इति त-
स्मादुच्यते ईशानः । अथ कस्मादुच्यते भगवान् महेश्वरः यस्माद्व-
क्तान् ज्ञानेन भजत्यनुगृह्णाति च वाचं संसृजति विसृजति च स-
र्वान् भावान्परित्यज्यात्मज्ञानेन योगैश्वर्येण महति महीयते तस्मा-
दुच्यते भगवान् महेश्वरः । तदेतद्रुद्रचरितम् । ४ ॥ एषो ह देवः
प्रदिशोऽनु सर्वाः पूर्वो ह जातः स उ गर्भे अन्तः । स एव
जातः स जनिष्यमाणः प्रत्यङ्जनास्तिष्ठति सर्वतोमुखः । एको
रुद्रो न द्वितीयाय तस्मै य इमाँल्लोकानीशत ईशनीभिः । प्रत्य-
ङ्जनास्तिष्ठति चान्तकाले संसृज्य विश्वाभुवनानि गोप्ता ॥ यो
योनिं योनिमधितिष्ठत्येको येनेदं सर्वं विचरति सर्वम् । तमीशानं
वरदं देवमीड्यं निचाप्येमां शान्तिमत्यन्तमेति । क्षमां हित्वा हेतु-
जालस्य मूलं बुद्ध्या सञ्चितं स्थापयित्वा तु रुद्रे । रुद्रमेकत्वमाहुः
शश्वतं वै पुराणमिषमूर्जेण पशवोनुनामयन्तं मृत्युपाशान् । तदे-
तेनात्मन्नेतेनार्धचतुर्थेन मात्रेण शान्तिं संसृजति पशुपाशविमोक्षणं
या सा प्रथमा मात्रा ब्रह्मदेवत्या रक्ता वर्णेन यस्तां ध्यायते नित्यं
स गच्छेद्ब्रह्मपदम् । या सा द्वितीया मात्रा विष्णुदेवत्या कृष्णव-
र्णेन यस्तां ध्यायते नित्यं स गच्छेद्द्वैष्णवं पदम् । या सा तृतीया
मात्रा ईशानदेवत्या कपिला वर्णेन यस्तां ध्यायते नित्यं स गच्छे-
दैशानं पदम् । या सार्धचतुर्थी मात्रा सर्वदेवत्याऽव्यक्तीभूता खं
विचरति शुद्धा स्फटिकसन्निभा वर्णेन यस्तां ध्यायते नित्यं स ग-

च्छेत्पदमनामयम् । तदेतदुपासीत मुनयो वाग्वदन्ति न तस्य ग्रह-
णमयं पन्था विहित उत्तरेण येन देवा यान्ति येन पितरो येन
ऋषयः परमपरं परायणं चेति । वालाग्रमात्रं हृदयस्य मध्ये विश्वं
देवं जातरूपं वरेण्यम् । तमात्मस्थं ये नु पश्यन्ति धीरास्तेषां शा-
न्तिर्भवति नेतरेषाम् । यस्मिन् क्रोधं याञ्च तृष्णां क्षमाञ्चाक्षमां हित्वा
हैतुजालस्य मूलं । बुद्ध्या सञ्चितं स्थापयित्वा तु रुद्रे रुद्रमेकत्वमाहुः ।
रुद्रो हि शाश्वतेन वै पुराणेनेपमूर्जेण तपसा नियन्ताग्निरिति भस्म
वायुरिति भस्म जलमिति भस्म व्योमेति भस्म सर्वं ह वा इदं भस्म
मन एतानि चक्षुषि यस्मादब्रतमिदं पाशुपतं यद्भस्म नाङ्गानि सं-
स्पृशेत् तस्माद्ब्रह्म तदेतत्पाशुपतं पशुपाशविमोक्षणाय । ५ ॥ योऽग्नौ
रुद्रो योऽप्स्वन्तर्य ओषधीर्वीरुध आविवेश । य इमा विश्वा भुवनानि
चकृपे तस्मै रुद्राय नमोऽस्त्वग्नये । यो रुद्रोऽग्नौ यो रुद्रोऽप्स्वन्तर्यो रुद्र
ओषधीर्वीरुध आविवेश । यो रुद्र इमा विश्वा भुवनानि चकृपे तस्मै
रुद्राय वै नमो नमः । यो रुद्रोऽप्सु यो रुद्र ओषधीषु यो रुद्रो
वनस्पतिषु । येन रुद्रेण जगद्धूर्ध्वं धारितं पृथिवी द्विधा त्रिधा धर्त्ता
धारिता नागा येन्तरिक्षे तस्मै रुद्राय वै नमो नमः । मूर्धानमस्य
संसेव्याप्यथर्वा हृदयञ्च यत् । मस्तिष्काद्धूर्ध्वं प्रेरयत्यवमानोऽधि-
शीर्षतः । तद्वा अथर्वणः शिरो देवकोशः समुज्झितः । तन् प्राणो-
ऽग्निरक्षति शिरोऽन्तमथो मनः । न च दिवो देवजनं न गुप्ता न
चान्तरिक्षाणि न च भूम इमाः । यस्मिन्निदं सर्वमोतप्रोतं तस्मा-
दन्यन्न परं किञ्चनास्ति । न तस्मात्पूर्वं न परं तदस्ति न भूतं
नोत मय्यं यदासीत् । सहस्रपादेकमूर्ध्ना व्याप्तं स एवेदमावरीवर्ति
भूतम् । अक्षरात् सञ्जायते कालः कालाद् व्यापक उच्यते । व्या-
पको हि भगवान् रुद्रो भोगायमानो यदा शेते रुद्रस्तदा संहार्यते
प्रजाः । उच्छ्वसिते तमो भवति तमस आपोऽश्वङ्गुल्या मथिते मथितं
शिशिरे शिशिरं मथ्यमानं फेनं भवति फेनादण्डं भवत्यण्डाद्ब्रह्मा
भवति ब्रह्मणे वायुः वायोरोङ्कारः ओङ्कारात्सावित्री सावित्र्या
गायत्री गायत्र्या लोका भवन्ति । अर्चयन्ति तपः सत्यं मधुक्षरन्ति
यद्भुवम् । एतद्धि परमं तपः । आपो ज्योती रसोऽमृतं ब्रह्मभूर्भुवः

खरो नम इति ॥ ६ ॥ य इदमथर्वशिरो ब्राह्मणोऽधीते । अथोत्रियः श्रोत्रियो भवति । अनुपनीत उपनीतो भवति । सोऽग्निपूतो भवति । स वायुपूतो भवति । स सूर्यपूतो भवति । स सोमपूतो भवति । स सत्यपूतो भवति । स सचैदैर्वैर्ज्ञातो भवति । स सर्वैर्वैरनुध्यातो भवति । स सर्वेषु तीर्थेषु स्नातो भवति । तेन सर्वैः क्रतुभिरिष्टं भवति । गायत्र्याः षष्टिसहस्राणि जप्तानि भवन्ति । प्रणवानामयुतं जप्तं भवति । स चक्षुषः पर्ङ्क्तिं पुनाति । आसप्तमात् पुरुषयुगान्पुनातीत्याह भगवानथर्वशिरः सकृज्जप्त्वा शुचिः स पूतः कर्मण्यो भवति । द्वितीयं जप्त्वा गणाधिपत्यमवाप्नोति । तृतीयं जप्त्वा वमेवानुप्रविशत्यो सत्यमो सत्यमो सत्यम् ॥ इत्यथर्ववेदे शिवाथर्वशीर्षम् ॥ (इति शिरउपनिषत्) ॥

५१५. अथ 'सूर्याथर्वशीर्षम्'—अथ सूर्याथर्वाङ्गिरसं व्याख्यास्यामः । ब्रह्मा ऋषिः । आदित्यो देवता । गायत्री छन्दः । हंसाद्यग्निनारायणयुक्तं बीजम् । हृष्टेसा शक्तिः । द्विपदादि सर्गसंयुक्तं कीलकम् । धर्मार्थकाममोक्षेषु जपे विनियोगः । पट्स्वरारूढबीजेन षडङ्गं रक्ताम्बुजसंस्थितं सप्ताश्वरथिनं हिरण्यवर्णं चतुर्भुजं पद्मद्वयाभयवरदहस्तं कालचक्रप्रणेतारं च श्रीसूर्यनारायणं य एवं वेद स वै ब्राह्मणः ॥ ॐ भूः । ॐ भुवः । ॐ स्वः । ॐ महः । ॐ जनः । ॐ तपः । ॐ सत्यम् । ॐ तत्सवि० परोरजसेसावदोम् । ॐ आपोज्योतीरसोऽमृतं ब्रह्मभूर्भुवः खरोम् । सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषथ । सूर्याद्वै खल्विमानि भूतानि जायन्ते । सूर्याद्यज्ञाः पर्जन्योऽन्नमात्मा । नमस्ते आदित्याय । त्वमेव केवलं कर्त्तासि । त्वमेव प्रत्यक्षं विष्णुरसि । त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि । त्वमेव प्रत्यक्षं रुद्रोऽसि । त्वमेव प्रत्यक्षमृगसि । त्वमेव प्रत्यक्षं यजुरसि । त्वमेव प्रत्यक्षं सामासि । त्वमेव प्रत्यक्षमथर्वासि । त्वमेव सर्वं छन्दोसि । आदित्याद्रायुर्जायते । आदित्याद्भूमिर्जायते । आदित्यादापो जायन्ते । आदित्याज्योतिर्जायते । आदित्याद्भोम दिशो जायन्ते । आदित्याद्वेदा जायन्ते । आदित्याद्देवा जायन्ते । आदित्यो वा एष एतन्मण्डलं तपति । असावादित्यो ब्रह्म । आदित्योऽन्तःकरणमनोबुद्धिचित्ताहङ्काराः । आदित्यो वै व्यानसमानोदानापानप्राणाः ।

आदित्यो वै श्रोत्रत्वक्चक्षुरसनानासाः । आदित्यो वै वाक्पाणि-
पादोपस्थपायूनि । आदित्यो वै शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः । आ-
दित्यो वै वचनादानगमनानन्दविसर्गाः । आनन्दमयो ज्ञानमयो
विज्ञानमय आदित्यः । नमो मित्राय भानवे मृत्योर्मां पाहि भ्रा-
जिष्णवे विश्वहेतवे नमः । सूर्यो नो दिवस्पातु वातो अन्तरिक्षात् ।
अग्निर्नः पार्थिवेभ्यः । सूर्याद्भवन्ति भूतानि । सूर्येण पालितानि
तु । सूर्ये लयं ग्रामुवन्ति । यः सूर्यः सोहमेव च । चक्षुर्नो देवः
नविता । चक्षुर्न उत पर्वतः । चक्षुर्धाता दधातु नः । आदित्याय
विब्रहे सहस्रकराय धीमहि । तन्नः सूर्यः प्रचोदयात् । सविता प-
श्चाच्चात् । सविता पुरस्तात् । सवितोत्तराच्चात् । सविताधराच्चात् ।
नविता नः सुवतु सर्वनातिम् । सविता नो रासतां दीर्घमायुः ।
ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म । वृणिरिति द्वे अक्षरे । सूर्य इत्यक्षरद्वयम् । आ-
दित्य इति त्रीण्यक्षराणि । एतद्वै सूर्यस्याष्टाक्षरं मनुम् । यः सदाहर-
हर्जयति । सो ब्रह्मण्यो ब्राह्मणो भवति । सूर्योऽभिमुखं जप्त्वा म-
हाव्याधिभयात्प्रमुच्यते । अलक्ष्मीर्नश्यति । अभक्ष्यमक्षणात्पूतो
भवति । अपेयपानात्पूतो भवति । अगम्यागमनात्पूतो भवति ।
प्रात्यसन्मापणात्पूतो भवति । मध्याह्ने सूर्योऽभिमुखः पठेत् । सद्यः
पञ्चमहापापात्प्रमुच्यते । सैषा सावित्री दिद्या न कस्यचित्प्रशंसेत् ।
एतन्महाभागः प्रातः पठति स भाग्यवान् जायते । पशून् विन्दति
वेदार्थं लभते । त्रिकालं जप्त्वा क्रतुशतफलं प्राप्नोति । हस्तादित्ये
जपति स महामृत्युं तरति । य एवं वेद । इत्युपनिषत् ॥ इति
सूर्याथर्वशीर्षम् ॥

५१६. अथ 'देव्यथर्वशीर्षम्.'—ॐ सर्वे वै देवा देवीमुपतस्थुः
कासि त्वं महादेवी । साब्रवीदहं ब्रह्मस्वरूपिणी । मत्तः प्रकृतिपुरु-
षात्मकं जगत् । शून्यं चाशून्यं च अहमानन्दानानन्दौ अहं वि-
ज्ञानाविज्ञाने अहं ब्रह्माब्रह्मणी द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये । इति वाथ-
र्वणी श्रुतिः । अहं पञ्चभूतानि अहं पञ्चतन्मात्राणि अहमस्त्रिलं
जगत् वेदोहमवेदोहम् विद्याहमविद्याहम् अजाहमनजाहम् अधश्चोर्ध्वं
च तिर्यक्काहम् अहःरुद्रेभिर्वसुभिश्चरामि अहमादित्यैरुत विश्व-

देवैः अहं मित्रावरुणावुभौ विभर्मि अहमिन्द्राग्नी अहमाश्विना उभा
 अहः सोमं तष्टारं पूषणं भगं दधामि अहं विष्णुमुखक्रमम् ब्रह्मा-
 णमुत्प्रजापतिं दधामि अहं दधामि द्रविणः हविष्मते सुग्राव्ये य-
 जमानाग मुव्रते अहः राज्ञीसङ्गमनी वसूनाम् चिकितुषी प्रथमा
 यज्ञियानाम् अहः सुवे पितरमस्य मूर्द्धन्मम योनिरप्स्वांतः समुद्रे य-
 एवं वेद सदैवीः सम्पदमाप्नोति ते देवा अनुवन् । नमो देव्यै स-
 द्वादेव्यै शिवायै सततं नमः । नमः प्रकृत्यै भद्रायै नियताः प्रणताः
 स्य ताम् ॥ ॥ तामग्निवर्णां तपसा ज्वलन्तीं वैरोचनीं कर्मफलेषु जु-
 ष्ठाम् । दुर्गां देवीं शरणं प्रपद्यामहेऽसुरान्नाशयिष्यै ते नमः । देवीं
 ताचमजनयन्त देवास्तां विश्वरूपाः पशवो वदन्ति । सा नो मन्त्रे-
 षमूर्जं दुहाना धेनुर्वागसानुपसुष्टुतु ॥ कालरात्रीं ब्रह्मस्तुतां वै-
 ण्णवीं स्कन्दमातरम् । सरस्वतीमदितिं दक्षदुहितरं नमामः पा-
 वनां शिवाम् । महालक्ष्म्यै च विब्रहे सर्वशक्त्यै च धीमहि । तन्नो
 देवी प्रचोदयात् । अदितिर्देजनिष्ट दक्षया दुहिता तव । तां देवा
 अन्वजायन्त भद्रा अमृतबन्धवः ॥ कामे योनिः कमला वज्रपा-
 णिर्गुहाहंसा मातलिश्चाभ्रमिन्द्रः । पुनर्गुहा सकला मायया चापृ-
 थक्केशा विश्वमातादिविद्याः ॥ एषात्मशक्तिः । एषा विश्वतो-
 हिनी पाशाङ्कुशधनुर्बाणधरा । एषा श्रीमहाविद्या । य एवं वेद
 स शोकं तरति । नमस्ते भगवति मातरस्सान्पाहि सर्वतः । सैषा
 वैष्णवा वसवः सैवैकादश रुद्राः सैषा द्वादशादित्याः सैषा दिव्ये
 देवाः सोमपा असोमपाश्च सैषा यातुधाना असुरा रक्षांसि पिशा-
 चयक्षमिद्राः सैषा सत्वरजस्तमांसि सैषा ब्रह्मविष्णुरुद्ररूपिणी
 सैषा प्रजापतीन्द्रमनवः सैषा ग्रहनक्षत्रज्योतिष्कलाकाष्ठादिविश्व-
 रूपिणी तामहं प्रणौमि नित्यम् । पापापहारिणी देवी शुक्तिमुक्ति-
 प्रदायिनी । अनन्तां विजयां शुद्धां शरण्यां सर्वदा शिवाम् ॥
 वियदाकारसंयुक्तं वीतिहोत्रसमन्वितम् । अर्द्धेन्दुलसितं देव्या बीजं
 सर्वार्थसाधकम् ॥ एवमेकाक्षरं मन्त्रं यतयः शुद्धचेतसः । ध्यायन्ति
 परमानन्दमया ज्ञानाम्बुराशयः ॥ वाङ्मया ब्रह्मभूस्तस्मात् पृष्ट-
 वक्रसमन्वितम् ॥ सूर्यो वामश्रोत्रबिन्दुसंयुक्ताष्टतृतीयकम् ॥ ना-

रायणेन संमिश्रो वायुश्चाधारयुक्तयः । विचे नवार्णकोणस्य महा-
नानन्ददायकः ॥ हृत्पुण्डरीकमध्यस्थां प्रातःसूर्यसमप्रभाम् । पा-
शाङ्कुशधरां सौम्यां वरदाभयहस्तकाम् ॥ त्रिनेत्रां रक्तवसनां भ-
क्तकामदुहं भजे । भजामि त्वां महादेवि महाभयविनाशिनि ॥ म-
हादारिद्र्यशमनी महाकारुण्यरूपिणी । यस्याः स्वरूपं ब्रह्मादयो न
जानन्ति ॥ तस्मादुच्यते अज्ञेया । यस्या अन्तो न लभ्यते तस्मा-
दुच्यते अनन्ता । यस्या लक्षं नोपलक्ष्यते तस्मादुच्यते अलक्षा ।
यस्या जननं नोपलक्ष्यते तस्मादुच्यते अजा । एकैव सर्वत्र वर्त्तते
तस्मादुच्यते एका । एकैव विश्वरूपिणी तस्मादुच्यतेऽनेका । अत
एवोच्यतेऽज्ञेयानन्तालक्षार्जकानेका । मन्त्राणां मातृका देवी श-
ब्दानां ज्ञानरूपिणी । ज्ञानानां चिन्मयातीता शून्यानां शून्यसा-
क्षिणी ॥ यस्याः परतरं नास्ति सैया दुर्गा प्रकीर्त्तिता । तां दुर्गां
दुर्गमां देवीं दुराचारविघातिनीम् ॥ नमामि भवभीतोऽहं संसा-
रणवतारिणीम् ॥ इदमथर्वशीर्षं योऽधीते । स पञ्चाथर्वशीर्षफ-
लमाप्नोति । इदमथर्वशीर्षमज्ञात्वा योर्चाऽस्थापयति । शतलक्षं
प्रजप्तापि नार्चाशुद्धिं च विन्दति । शतमष्टोत्तरं चास्य पुरश्चर्या-
विधिः स्मृतः । दशवारं पठेद्यस्तु सद्यः पापैः प्रमुच्यते । महादु-
र्गाणि तरति महादेव्याः प्रसादतः ॥ सायमधीयानो दिवसकृतं
पापं नाशयति । प्रातरधीयानो रात्रिकृतं पापं नाशयति । सायं-
प्रातः प्रयुज्जानो अपापो भवति । निशीथे तुरीयसन्ध्यायां जप्त्वा
वाविसद्धिर्भवति । नूतनायां प्रतिमायां जप्त्वा देवतासान्निध्यं भ-
वति । भौमाधिण्यां महादेवीसन्निधौ जप्त्वा महामृत्युं तरति स
महामृत्युं तरति । य एवं वेद इत्युपनिषत् ॥ इति देव्यथर्वशीर्षम् ॥

५१७. 'श्रीसूक्तम्'—ॐ हिरण्यवर्णां हरिणीं सुवर्णरं-
जतुस्रजाम् । चन्द्रा हिरण्मयीं लक्ष्मीं जातवेदो मुमा-
वह ॥ १ ॥ तांमुऽआवह जातवेदो लक्ष्मीमनपगामि-
नीम् । यस्यां हिरण्यं त्रिन्देयं गामश्वं पुरुषानुहम् ॥ २ ॥

अश्वपूर्णांरथमध्यां हस्तिनादप्रमोदिनीम् । श्रियं देवी-
मुपह्वये श्रीमां देवीर्जुषताम् । ३ ॥ काँसोस्मितां हिर-
ण्यप्राकारांमाद्रौ ज्वलन्तीं तृप्तां तर्पयन्तीम् । पुद्गे-
स्थितां पुद्गवर्णां तामिहोपह्वये श्रियम् ॥ ४ ॥ चन्द्रां
प्रभासां यशसा ज्वलन्तीं श्रियं लोके देवजुष्टामुदा-
राम् । तां पुद्गिनीमीं शरणमुहं प्रपद्ये अलक्ष्मीर्मे न-
श्यतां त्वा वृणोमि । ५ ॥ आदित्यवर्णे तपसोधिजातो
वनस्पतिस्तव वृक्षोऽथ बिल्वः । तस्य फलानि तपसा नु-
दन्तु मायांतरायाश्च बाह्याऽअलक्ष्मीः । ६ ॥ उपैतु
मां देवसुखः कीर्तिश्च मणिना सह । प्रादुर्भूतो सुराष्ट्रे-
स्मिन् कीर्तिं वृद्धिं दुदातु मे । ७ ॥ द्वापिपासामलां
ज्येष्ठामलक्ष्मीं नाशयाम्यहम् । अभूतिमसमृद्धिं च
सर्वां निर्णुद मे गृहात् । ८ ॥ गन्धद्वारां दुराधुषां नित्य-
पुष्टां करीषिणीम् । ईश्वरीं सर्वभूतानां तामिहोपह्वये
श्रियम् । ९ ॥ मनसः काममाकृतिं वाचः सत्यमशी-
महि । पशूनां रूपमन्नस्य मयि श्रीः श्रयतां यशः । १० ॥
कर्ममेन प्रजा भूता मयि सम्भ्रसु कर्मम् । श्रियं वा-
सय मे कुले मातरं पद्ममालिनीम् । ११ ॥ आपः स्र-
जन्तुं त्रिग्धानि चिह्नीत वस मे गृहे । निर्व देवीं मातरं
श्रियं वासय मे कुले । १२ ॥ आद्रौ पुष्करिणीं पुष्टिं
सुवर्णां हेममालिनीम् । सूर्यां हिरण्ययां लक्ष्मीं जात-
वेदो ममावह । १३ ॥ आद्रौ युःकरिणीं युष्टिं पि-
ङ्गलां पद्ममालिनीम् । चन्द्रां हिरण्ययां लक्ष्मीं जात-
वेदो म आवह । १४ ॥ तां मुऽआवह जातवेदो लक्ष्मी-

मनपगामिनीम् । यस्यां हिरण्यं प्रभूतिं गावो दास्यो-
 श्वान्विन्देयं पुरुषानुहम् । १५ ॥ यः शचिः प्रयतो
 भूत्वा जुहुयादाज्यमन्वहम् । सूक्तं पुञ्चदशर्चञ्च श्री-
 कामः सततं जपेत् । १६ ॥ सरसिजनिलये सरोजहस्ते धव-
 लतरांशुकगन्धमाल्यशोभे । भगवति हरिवल्लभे मनोज्ञे त्रिभुवन-
 भूतिकरि प्रसीद मद्यम् । १७ ॥ धनमग्निर्धनं वायुर्धनं सूर्यो धनं
 वसुः, धनमिन्द्रो बृहस्पतिर्वरुणं धनमश्विनौ । १८ ॥ वैनतेय
 सोमं पिव सोमं पिवतु वृत्रहा । सोमं धनस्य सोमनो मद्यं ददातु
 सोमिनः । १९ ॥ न क्रोधो न च मात्सर्यं न लोभो नाशुभा
 मतिः । भवन्ति कृतपुण्यानां भक्तानां श्रीसूक्तं जपेत् । २० ॥
 पद्मानने पद्मऊरु पद्माक्षी पद्मसम्भवे । तन्मे भजसि पद्माक्षि येन
 सांख्यं लभाम्यहम् । २१ ॥ विष्णुपत्नीं क्षमां देवीं माधवीं माधव-
 प्रियाम् । विष्णुप्रियसखीं देवीं नमाम्यच्युतवल्लभाम् । २२ ॥
 महालक्ष्मी च विद्महे विष्णुपत्नी च धीमहि । तन्नो लक्ष्मीः प्रचोद-
 यात् । २३ ॥ पद्मानने पद्मविपद्मपत्रे पद्मप्रिये पद्मदलायताक्षि ।
 विश्वप्रिये विश्वमनोनुकूले त्वत्पादपद्मं मयि सन्निधत्स्व ॥ २४ ॥
 आनन्दः कर्दमः श्रीदक्षिणीत इति विश्रुताः । ऋषयः त्रियपु-
 त्राश्च मयि श्रीदेवी देवता । २५ ॥ ऋणरोगादि दारिद्र्यं पा-
 यञ्च अपमृत्यवः । भयशोकमनस्तापा नश्यन्तु मम सर्वदा । २६ ॥
 श्रीर्वर्चस्वमायुष्वमारोग्यमाविष्वाच्छोभमानं महीयते । धनं धान्यं
 पशुं बहुपुत्रलाभं शतसंवत्सरं दीर्घमायुः । २७ ॥ इति
 श्रीसूक्तम् ॥

५१८. अथ 'हेमाद्रिकृतः स्नानसङ्कल्पः'—आचम्यं प्राणा-
 नायम्य ॥ श्रीमन्महागणाधिपतये नमः । श्रीगुरुभ्यो नमः । श्री-
 सरस्वत्यै नमः । वेदाय नमः । वेदपुरुषाय नमः । इष्टदेवताभ्यो नमः ।
 कुलदेवताभ्यो नमः । ग्रामदेवताभ्यो नमः । स्थानदेवताभ्यो नमः ।

(१) अयं सङ्कल्पः—तीर्थस्नानार्थं श्रावण्यादिर्नमित्तिकस्नानार्थं च स्नानः कुर्वन्ति
 तीर्थोपाध्याया यजमानतः कारयन्ति च ॥ २ देवपूजाप्रयोगे दर्शितक्रमेण ज्ञेयम् ॥

वास्तुदेवताभ्यो नमः । एतत्कर्मप्रधानदेवताभ्यो नमः । सर्वेभ्यो
 देवेभ्यो नमः । सर्वेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो नमो नमः । अविघ्नमस्तु । सुमु-
 खश्चैकदन्तश्च कपिलो गजकर्णकः । लम्बोदरश्च विकटो विघ्ननाशो
 गणाधिपः । धूम्रकेतुर्गणाध्यक्षो भालचन्द्रो गजाननः ॥ द्वादशै-
 तानि नामानि यः पठेच्छृणुयादपि । विद्यारम्भे विवाहे च प्रवेशे
 निर्गमे तथा ॥ सङ्ग्रामे सङ्कटे चैव विघ्नस्तस्य न जायते । शुक्राम्बर-
 धरं देवं शशिवर्णं चतुर्भुजम् ॥ प्रसन्नवदनं ध्यायेत्सर्वविघ्नोपशान्तये ।
 अभीप्सितार्थसिद्ध्यर्थं पूजितो यः सुरासुरैः ॥ सर्वविघ्नहरस्तस्मै
 गणाधिपतये नमः ॥ सर्वमङ्गलमाङ्गल्ये शिवे सर्वार्थसाधिके । शरण्ये
 च्यम्बके गौरि नारायणि नमोस्तु ते ॥ वक्रतुण्डमहाकाय सूर्यको-
 टिसमप्रभ । निर्विघ्नं कुरु मे देव सर्वकार्येषु सर्वदा ॥ वागीशाद्याः
 सुमनसः त्वार्थानामुपक्रमे । यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि
 गजाननम् ॥ गणनाथं नमस्कृत्य नमस्कृत्य पितामहम् । विष्णुं
 रुद्रं श्रियं देवीं वन्दे भक्त्या सरस्वतीम् । स्थानं क्षेत्रं नमस्कृत्य
 दिननाथं निशाकरम् । धरणीगर्भसम्भूतं शशिपुत्रं बृहस्प-
 तिम् ॥ दैत्याचार्यं नमस्कृत्य सूर्यपुत्रं शनैश्चरम् । राहुं केतुं
 नमस्कृत्य यज्ञारम्भे विशेषतः । शक्रादिदेवताः सर्वानृषींश्चैव
 तपोधनान् । गर्गं मुनिं नमस्कृत्य नारदं पर्वतं तथा ॥ वसिष्ठं
 मुनिशार्दूलं विश्वामित्रं च गोभिलम् । अगस्त्यं च पुलस्त्यं च
 दशमित्रं पराशरम् । भरद्वाजं च माण्डव्यं याज्ञवल्क्यं च गाल-
 वम् ॥ अन्ये विप्रास्तपोयुक्ता वेदशास्त्रविचक्षणाः । तान्सर्वान्
 प्रणिपत्याहं शुभं कर्म समारभे । लाभस्तेषां जयस्तेषां कुतस्तेषां परा-
 जयः । येषामिन्दीवरण्यामो हृदयस्थो जनार्दनः ॥ अग्रतः श्रीनृ-
 सिंहश्च पृष्ठतो देवकीसुतः । रक्षतां पार्श्वयोर्देवौ भ्रातरौ रामल-
 क्ष्मणौ ॥ ॐ—स्वस्ति श्रीमुकुन्दसच्चिदानन्दस्य ब्रह्मणोऽनिर्वा-
 च्यमायाशक्तिविजृम्भिताविद्यायोगात् कालकर्मस्वभावविभूतमह-
 त्तत्त्वोदिताहङ्कारोद्भूतवियदादिपञ्चमहाभूतेन्द्रियदेवतानिमित्तेऽण्डक-
 टाहे चतुर्दशलोकात्मके लीलया तन्मध्यवर्तिभगवतः श्रीनाराय-
 णस्य नाभिकमलोद्भूतसकललोकपितामहस्य ब्रह्मणः सृष्टिं कुर्वत-

स्तदुद्धरणाय प्रजापतिप्रार्थितस्य समस्तजगदुत्पत्तिस्थितिलयकार-
णस्य जगद्रक्षाशिक्षाविचक्षणस्य प्रणतपारिजातस्य अच्युतानन्तवी-
र्यस्य श्रीमद्भगवतो महापुरुषस्य अचिन्त्यापरिमितशक्त्या ध्येयमा-
नस्य महाजलौघमध्ये परिभ्रममाणानामनेककोटिब्रह्माण्डानामेकत-
मेऽव्यक्तमहदहङ्कारपृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशाद्यावरणैरावृते अस्मि-
न्महति ब्रह्माण्डखण्डे आधाग्नशक्तिश्रीमदादिवाराहदंष्ट्राग्रविरा-
जिते कूर्मानन्तवासुकितक्षककुलिककर्कोटकपद्ममहापद्मशङ्खाद्यष्टमहा-
नागैर्ध्रियमाणे ऐरावतपुण्डरीकवामनकुमुदाञ्जनपुष्पदन्तसार्वभौम-
सुप्रतीकाष्टदिग्गजप्रतिष्ठितानामतलवितलसुतलतलतालतरसातलमहा-
तलपाताललोकानामुपरिभागे भूर्लोकभुवर्लोकस्वर्लोकमहर्लोकजनो-
लोकतपोलोकसत्यलोकान्यसप्तलोकानामधोभागे चक्रवालशैलम-
हावलयनागमध्यवर्तिनो महाकालमहाफणिगजशेषस्य सहस्रफ-
णानां मणिमण्डलमण्डिते दिग्दन्तिगुण्डोत्तम्भिते अमरावत्यशो-
कवतीभोगवतीसिद्धवतीगान्धर्ववतीकाश्यपन्त्यलकावतीयशोवतीति
पुण्यपुरीप्रतिष्ठिते इन्द्राग्रियमनिर्ऋतिवरुणवायुकुबेरेशानाष्टदिक्पा-
लप्रतिष्ठिते वरध्रुवाधरसोमपाप्रभञ्जनानलप्रन्यूपप्रभासाख्याष्टवमु-
भिर्विराजिते हरत्र्यम्बकरुद्रमृगव्याधापराजितकपालीभैरवशम्भु-
कपर्दिवृषाकपिवहुरुपाख्यैकादशरुद्रैः संशोभिते रुद्रोपेन्द्रसवितृ-
धातृत्वष्टर्यमेन्द्रेशानभगमित्रपूषाख्यद्वादशादित्यप्रकाशिते यमनिय-
मासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानमसाध्यष्टाङ्गनिरतवसिष्ठवाल-
खिल्यविश्वामित्रदक्षकात्यायनकौण्डिन्यगौतमाङ्गिरसपाराशर्यव्यास-
वाल्मीकशुकशौनकभरद्वाजसनकमनन्दनसनातनसनत्कुमारनारदा-
दिमुख्यमुनिभिः पवित्रिते लोकालोकाचलवलयिते लवणे-
क्षुरससुरासर्पिर्दक्षिणोदकयुक्तसप्तार्णवपरिवृते जम्बूद्वीपशाल्मलि-
कुशक्रौञ्चशाकपुष्कराख्यसप्तद्वीपयुते इन्द्रकांस्यताम्रगभस्तिनागसौ-
म्यगन्धर्वचारणभारतेतिनवखण्डमण्डिते सुवर्णगिरिकर्णिकोपेतमहा-
सरोरुहाकारपञ्चाशत्कोटियोजनविस्तीर्णभूमण्डले अयोध्यामथुरा-
मायाकाशीकाश्यवन्तिकाद्वारावतीतिसप्तपुरीप्रतिष्ठिते महामुक्तिप्र-
दस्थले शालग्रामशम्भलनन्दिग्रामेतिग्रामत्रयविराजिते चम्पकार-

प्यवदरि कारण्यदण्डकारण्यावुदारण्यधर्मारण्यपञ्चारण्यगुहारण्यज-
 म्बुकारण्यविन्ध्यारण्यद्राक्षारण्यनहुपारण्यकाम्यकारण्यद्वैतारण्यनैमि-
 पारण्यादीनां मध्ये सुमेरुनिपथकूटशुभ्रकूटश्रीकूटहेमकूटरजतकूटचि-
 त्रकूटत्रिकूटकिष्किन्धश्चेताद्रिकूटहिमविन्ध्याचलानां हरिर्वर्षकिम्पु-
 रूपवर्षयोश्च दक्षिणे नवसहस्रयोजनविस्तीर्णे भरतखण्डे मलया-
 चलमह्याचलविन्ध्याचलानामुत्तरेण स्वर्णप्रस्थचण्डप्रस्थसूक्तिकआ-
 वन्तकरमणकमहारमणकपाञ्चजन्यसिंहलङ्काञ्जशोकवत्यलकावती-
 सिद्धवतीगान्धर्ववत्यादिपुण्यपुरीविराजिते नवखण्डोपद्वीपमण्डिते
 दक्षिणावस्थितरेणुकाट्टयमूकरकाशीकाञ्चीकालिकालवटेश्वरकालञ्जर-
 महाकालेतिनवोत्तरयुते द्वादशज्योतिलिङ्गगङ्गा (भागीरथी) गोदा-
 (गौतमी) क्षिप्रायमुनासरस्वतीनर्मदातापीपयोष्णीचन्द्रभागाकावेरीम-
 न्दाकिनीप्रवराकृष्णावेण्यासीमरथीतुङ्गभद्रामलापहाकृतमालाताम्र-
 पर्णीविशालाक्षीवज्रुलाचर्मण्वतीवेत्रवतीभोगावतीविशोकाकौशिकी-
 गण्डकीवासिष्ठीप्रमदाविश्वामित्राफल्गुनीचित्रकाश्यपीसरयूमर्वपाप-
 हारिणीकरतोयाप्रणीतावत्रावक्रगामिनीसुवर्णरेखाशोणाभवनाशिनी
 शीघ्रगाकुशवर्तिनीब्रह्मानन्दामहितनयेत्यनेकपुण्यनदीभिर्विलसिते
 ब्रह्मपुत्रसिन्धुनदादिपरमपवित्रजलविराजिते हिमवन्मेरुगोवर्धनकौ-
 शचित्रकूटहेमकूटमहेन्द्रमलयमहेंद्रकीलपारियात्राद्यनेकपर्वतसमन्वि-
 ते मतङ्गमाल्यकिष्किन्धकण्यशृङ्गेतिमहानगसमन्विते अङ्गवङ्गकलिङ्ग-
 काश्मीरकाम्बोजसौवीरसौराष्ट्रमहाराष्ट्रमगधनेपालकेरलचोरलपाञ्चा-
 लगौडमालवमलयसिंहलद्रविडकर्नाटकललाटकरहाटवरहाटपानाट-
 पाण्ड्यनिपथमागधआन्ध्रदशार्णवभोजकुरुगान्धारविदर्भविदेहवाह्ली-
 कवर्बरकैकेयकोसलविराटशूरसेनकोङ्कणकैकटमत्स्यमद्रपारसिकखर्जू-
 रयावनम्लेच्छजालन्धरेति सिद्धवत्यन्यदेशविशेषभाषाभूमिपालवि-
 चित्रिते इलावृतकुरुभद्राश्वकेतुमालकिम्पुसुरमणकहिरण्मयादिनव-
 वर्षाणां मध्ये भरतखण्डे वकुलचम्पकपाटलाञ्जपुन्नागजातिकरवीर-
 रसालकह्लारकेतक्यादिनानाविधकुसुमस्तवकविराजिते कोकन्तहि-
 रण्यशृङ्गकुञ्जार्बुदमणिकर्णिवटशालग्रामसूकरमधुरागयानिष्क्रमणलो-
 हार्गलपोतस्वामिप्रभासवदरीतिचतर्दशगह्यविलसिते जम्बदीपे कुरु-

क्षेत्रादिसमभूमध्यरेखायाः पश्चिमदिग्भागे कुलमेरोर्दक्षिणदिग्भागे विन्ध्यस्य दक्षिणे देशे श्रीशैलस्य वायव्यदेशे कृष्णावेण्योर्मध्यदेशे मत्स्यकूर्मवराहनृसिंहवामनपरशुरामरामकृष्णबुद्धकल्कीति-दशावताराणां मध्ये बौद्धावतारे गङ्गादिसरिद्धिः पाविते एवं नवसहस्रयोजनविस्तीर्णभारतवर्षे निखिलजनपावनपरमभागवतो-त्तमशौनकादिनिवासिते नैमिषारण्ये आर्यावर्तान्तर्गतब्रह्मावर्तकदेशे सूर्यान्वयभूमृत्प्रतिष्ठिते श्रीमन्नारायणनाभिकमलोद्भूतसकलजगत्सद्युः परार्द्धद्वयजीविनो ब्रह्मणो द्वितीये परार्धे एकपञ्चाशत्तमे वर्षे प्रथममासे प्रथमपक्षे प्रथमदिवसे अद्वौ द्वितीये यामे तृतीये मुहूर्ते रथन्तरादिद्वात्रिंशत्कल्पानां मध्ये अष्टमे श्वेतवाराहकल्पे स्वायम्भु-वादिमन्वन्तराणां मध्ये सप्तमे वैवस्वतमन्वन्तरे कृतत्रेताद्वापरकलि-संज्ञकानां चतुर्णां युगानां मध्ये वर्तमाने अष्टाविंशतितमे कलियुगे तत्प्रथमे विभागे (पादे) श्रीमन्नृपविक्रमार्कात् श्रीमन्नृपशालिवाहनाद्वा यथासंख्याणमेन चान्द्रसावनसौरगनाक्षत्रादिप्रकारेणागतानां प्रभवा-दिपट्टिसंवत्सराणां मध्ये अमुकनाम्नि संवत्सरे उत्तरगोलावलम्बिनि श्रीमार्तण्डमण्डले अमुकर्तौ अमुकमासे अमुकपक्षे अमुकतिथौ अमु-कवासरे अमुकनक्षत्रे अमुकयोगे अमुककरणे अमुकराशिस्थे चन्द्रे अमुकस्थे सूर्ये अमुकस्थिते देवगुरौ शेषेषु ग्रहेषु यथायथास्थान-स्थितेषु सत्सु एवंगुणविशेषेणविशिष्टायां शुभपुण्यतिथौ अमु-कशर्मणः (भार्यया सहाधिकृतस्य) मम इह जन्मनि जन्मान्तरे वा बाल्ययौवनवार्धक्यावस्थासु वाक्पाणिपादपायूपस्थघ्राणरसनाच-क्षुःस्पर्शनश्रोत्रमनोभिश्चरित—ज्ञाताज्ञातकामाकाममहापातकोपपा-तकादिसञ्चितानां पापानां ब्रह्महननसुरापानसुवर्णस्तेयगुरुतल्पग-मनतत्संसर्गरूपमहापातकानां बुद्धिपूर्वकाणां मनोवाक्कायकृतानां बहुकालाभ्यस्तानां उपपातकानां च स्पृष्टास्पृष्टसङ्करीकरणम-लिनीकरणापात्रीकरणजातिभ्रंशकरणविहिताकरणकर्मलोपजनितानां रसविक्रयकन्याविक्रयहयविक्रयगोविक्रयखरोष्ट्रविक्रयदासीविक्रय-अजादिपशुविक्रयस्वगृहविक्रयनीलीविक्रयअक्रेयविक्रयपण्यविक्रयज-

लचरादिजन्तुविक्रयस्थलचरादिविक्रयखेचरादिविक्रयसम्भूतानां
निरर्थकवृक्षच्छेदनकृणानुपाकरणब्रह्मसापहरणदेवसापहरणराज-
सापहरणपरद्रव्यापहरणतेलादिद्रव्यापहरणफलादिहरणलोहादिहर-
णनानावस्तुहरणरूपाणां ब्राह्मणनिन्दागुरुनिन्दावेदनिन्दाशास्त्रनि-
न्दापरनिन्दाभक्ष्यभक्षणाभोज्यभोजनाचोप्यचोपणालेहलेहनापेय-
पानास्पृश्यस्पर्शनाश्राव्यश्रवणाहिंस्याहिंसनावन्धवन्दनाचिन्त्यचिन्त-
नायाज्ययाजनापूज्यपूजनरूपाणां मातृपितृतिरस्कारस्त्रीपुरुषप्रीति-
भेदनपरस्त्रीगमनविधवागमनवेश्यागमनदासीगमनचाण्डालादिहीन-
जातिगमनगुदगमनरजस्वलागमनपश्चादिगमनरूपाणां कूटसाक्षित्व-
पैश्वन्यवादमिथ्यापवादम्लेच्छसम्भाषणब्रह्मद्वेषकरणब्रह्मवृत्तिहरण-
वृत्तिच्छेदनपरवृत्तिहरणरूपाणां मित्रवञ्चनगुरुवञ्चनस्वामिवञ्चना-
सत्सम्भाषणगर्भपातनपथिताम्बूलचर्वणहीनजातिसेवनपरान्नभोजनग-
णान्नभोजनलघुनपलाण्डुगृहजनभक्षणतालवृक्षफलभक्षणोच्छिष्टभक्ष-
णमार्जारोच्छिष्टभक्षणपर्युषितान्नभक्षणरूपाणां पङ्क्तिभेदकरणभ्रूणाहिं-
सापशुहिंसाचालहिंसायनेकहिंसोद्भूतानां शौचत्यागस्नानत्याग-
सन्ध्यात्यागौपासनाग्रित्यागवैश्वदेवत्यागरूपाणां निषिद्धाचरण-
कुग्रामवासब्रह्मद्रोहगुरुद्रोहपितृमातृद्रोहपरद्रोहपरनिन्दात्मस्तुतिदुष्ट-
प्रतिग्रहदुर्जनसंसर्गरूपाणां गोयानवृषभयानमहिषीयानगर्दभयानो-
ष्ट्रयानजयानभृत्याभरणस्वग्रामत्यागगोत्रत्यागकुलत्यागदूरस्थमन्त्र-
णविप्राशाभेदनान्ननिन्दाशीर्वादग्रहणपतितसम्भाषणरूपाणां पतित-
जनपङ्क्तिभोजनाहःसङ्गमवृथामनोरथादिपापानां तथा । महापापोप-
पापाभ्यां नानायोनिषु यत्कृतम् । बालभावेन यत्पापं क्षुत्तृडर्थे
च यत्कृतम् ॥ आत्मार्थं चैव यत्पापं परार्थं चैव यत्कृतम् ।
तीर्थेषु चैव यत्पापं गुर्ववज्ञाकृतं च यत् ॥ रागद्वेषादिजनितं काम-
क्रोधेन यत्कृतम् ॥ हिंसानिद्रादिजं पापं भेददृष्ट्या च यन्मया ॥
देहाभिमानजं पापं सर्वदा यन्मया कृतम् । भूतं भव्यं च यत्पापं
भविष्यं चैव गौतमि ॥ शुष्कमार्द्रं च यत्पापं जानताऽजानता
कृतम् । महल्लघु च यत्पापं तन्मे नाशय जाह्नवि ॥ ब्रह्महा मद्यपः
स्तेयी तथैव गुरुतल्पगः । महापापानि चत्वारि तत्संसर्गा तु

पञ्चमः ॥ अतिपातकमन्यच्च तद्वयूनमुपपातकम् । गोवधो ब्राह्म्यता स्तेयं क्रणानां चानपक्रियाः ॥ अनाहिताग्निता पण्यविक्रयः परिवेदनम् । इन्धनार्थे द्रुमच्छेदः स्त्रीहिंसौषधिजीवनम् ॥ हिंसायात्राविधानं च भृतकाध्यापनं तथा । प्रथमाश्रममारभ्य यत्किञ्चित्किल्बिषं कृतम् ॥ कृमिकीटादिहननं यत्किञ्चित्प्राणिहिंसनम् । मातापित्रोरशुश्रूषा तद्वाक्याकरणं तथा ॥ अपूज्यपूजनं चैव पूज्यानां च व्यतिक्रमः । अनाश्रमस्थताद्यादिदेवाशुश्रूषणं तथा ॥ परकार्यापहरणं परद्रव्योपजीवनम् । तनोऽज्ञानकृतं वापि कायिकं वाचिकं तथा ॥ मानसं त्रिविधं पापं प्रायश्चित्तैरनाशितम् । तस्मादशेषपापेभ्यस्त्राहि त्रैलोक्यपावनि ॥ निष्पापोऽस्म्यधुना देवि प्रसादात्तव नान्यथा ॥ ['स्त्रीणां विशेषः'—पाणिग्रहणमारभ्य स्वकर्मापरिपालनम् । इन्द्रियाभिरतिः पुंसु नानायोगिषु या भवेत् ॥ कृमिकीटादिहननं पद्भिर्भेदादिकं तथा । स्पृष्टास्पृष्टमनाचारं मनसा दोषकल्पनम् ॥ तत्सर्वं नाशयेः क्षिप्रं गङ्गे त्वं यात्रयानया ॥] इत्यादि प्रकीर्णपातकानां एतत्कालपर्यन्तं सञ्चितानां लघुस्थूलसूक्ष्माणां च निःशेषपरिहारार्थं दशावरान् दशापरान् आत्मना सहितान् एकविंशतिपुरुषानुद्धर्तुं ब्रह्मलोकावधि पञ्चाशत्कोटियोजनविस्तीर्णेऽस्मिन्भूमण्डले सप्तपिण्डलपर्यन्तं बालुकाभिः कृतराशेः वर्षसहस्रावसाने एकैकबालुकापकर्षक्रमेण सर्वराश्यपकर्षसंमितकालपर्यन्तं ब्रह्मलोके ब्रह्मसायुज्यताप्राप्त्यर्थं कुरुक्षेत्रादिसर्वतीर्थेषु स्नानपूर्वकं सहस्रगोदानजन्यफलप्राप्त्यर्थं तथा मम समस्तपितृणां आत्मनश्च विष्ण्वादिलोकप्राप्तये अधीतानामध्येष्यमाणानां चाध्यायानां स्थापनविच्छेदक्रोशघोषणदन्तविवृतिदुर्वृत्तद्रुतोच्चारितवर्णानां पूर्वमवर्णानां ग्लोपलम्बितविवृतोच्चारितवर्णानाम् श्लिष्टास्पष्टवर्णविघट्टनादिभिः पठितानां श्रुतीनां यद्यातयामत्वं तत्परिहारार्थं अष्टत्रिंशदनध्यायाध्ययने रथ्यासञ्चरतः शूद्रस्य शृण्वतोऽध्ययने म्लेच्छान्त्यजादेः शृण्वतोऽध्ययने अशुचिदेशेऽध्ययने आत्मनोशुचित्वेऽध्ययने अक्षरस्वरानुस्वारपदच्छेदकण्डिकाव्यञ्जनह्रस्वदीर्घप्लुतकण्ठतालमूर्धन्योष्ठ्यदन्त्यनासि-

कानुनासिकरेफजिह्वामूलीयोपध्मानीयोदात्तानुदात्तस्वरितादीनां व्य-
त्ययेनोच्चारे माधुर्याक्षरव्यक्तिहीनत्वाद्यनेकप्रत्यवायपरिहारपूर्वकं
सर्वस्य वेदस्य सर्वीयत्वसम्पादनद्वारा यथावत्फलप्राप्त्यर्थं श्रीपरमे-
श्वरप्रीत्यर्थं देवब्राह्मणमवितृर्ष्यनारायणसन्निधौ गङ्गाभागीरथ्यां
अमुकतीर्थे वा प्रवाहामिमुखं स्नानमहं करिष्ये ॥ इति सङ्कल्प्य
स्नानात् ॥ इति हेमाद्रिकृतः सङ्कल्पप्रयोगः ॥

५१९. अथ 'श्रावणीपद्धतिः'—पारस्करगृह्यसूत्रे-पौषस्य रोहि-
ण्यां मध्यमायां वाष्टकायामध्यायानुत्सृजेयुरुदकान्तं गन्वाह्निर्देवा-
ञ्छन्दांसि वेदानृपीन्पुराणाचार्यान् गन्धर्वानितराचार्यान् संवत्स-
रश्च सावयवं पितृनाचार्यान् स्वांश्च तर्पयेयुः । सावित्रीं चतुरनुदुत्य
विरताः सः इति प्रब्रूयुः क्षपणं प्रवचनं च पूर्ववत् । १५ ॥

'तत्रैव'—अर्थपष्ठान्मागमानवीत्योत्सृजेयुरर्धसप्तमासान्वाथेमामृचं
जपत्युभाकवीयुवा यो नो धर्मः परापतत् । परिसंख्यानि धर्मिणो
विमृजामह इति त्रिगवः सहोपविप्रतिष्ठेन् । १४ ॥ 'तथा च'—
अथानोऽध्यायोपाकर्मोपधीनां प्रादुर्भावे श्रवणेन श्रावण्यां पौर्ण-
मास्याःश्रावणस्य पञ्चम्याः हस्तेन वाज्यभागाविष्ट्राज्याहुतीर्जु-
होति इति । १३ ॥ याज्ञवल्क्यः—अधीतवेदोपाकर्म श्रावण्यां श्रव-
णेन च । हस्तेनौषध्यभावे वा पञ्चम्यां श्रावणस्य तु ॥ पौषमासस्य रोहि-
ण्यामष्टकायामथापि वा । जलान्ते छन्दसां कुर्यात्तदुत्सर्गविधिं बहिः ॥
व्यहं प्रेतेष्वनध्वायः शिष्यत्विग्गुरुवन्नुपु । उपाकर्मणि चोत्सर्गे स्वशा-
खाश्रोत्रिये स्मृते ॥ रेणुर्दीक्षितः—पौषमासस्य रोहिण्यां कृष्णाष्टम्या-
मथापि वा । उदकान्तं समासाद्य वेदस्योत्सर्जनं बहिः ॥ मनुः—पुण्ये
तु छन्दसां कुर्याद्बहिरुत्सर्जनं द्विजः । माघशुक्लस्य वा प्राप्ते पूर्वाह्ने प्रथमे-
हनि ॥ कात्यायनः—उत्सर्गश्च तदा तिष्ये कुर्यात्प्रोष्ठपदेऽथवा ॥ स्वा-
दिरगृह्ये—पुण्ये तूत्सर्जनं कुर्यादुपाकर्मदिनेऽथवा ॥ कार्णाजिनिः—
उपाकर्मणि चोत्सर्गे यथाकालं समेत्य च । ऋषीन्द्रर्मयान्कृत्वा पूजयेत्त-
र्पयेत्ततः । सम्प्राप्ते श्रावणस्यान्ते पौर्णमास्यां दिनोदये । स्नानं कुर्वति म-

(१) यदि यजमानो वेदाधिकारी न स्यात्तर्हि तेनार्थं सङ्कल्पः पुराणोक्तविधिना
कार्यः उपाध्यायेन तत्करतः कारयितव्यश्च ॥

तिमान् श्रुतिस्मृतिविधानतः । उपाकर्मादिकं प्रोक्तमृषीणां चैव तर्पणम् । शूद्राणां मन्त्ररहितं स्नानं दानं प्रशस्यते ॥ स्मृतिमहार्णवे—सङ्क्रान्ति-
ग्रहणं वापि पौर्णमास्यां यदा भवेत् । उपाकृतिस्तु पञ्चम्यां कार्या वाजसने-
यिभिः ॥ वाचस्पतिः—नित्ये नैमित्तिके जाप्ये होमे यज्ञक्रियाम् च ।
उपाकर्मणि चोत्सर्गे ग्रहदोषो न विद्यते ॥ 'वर्ज्यकालः'—रेणुकदी-
क्षितकारिकायाम्—सङ्क्रान्तौ ग्रहणे चैव सूतके सूतकंऽपि वा । गणस्नानं
न कुर्वति नारदस्य वचो यथा । (गणस्नानशब्देनोत्सर्गाख्यं कर्म ॥)

५२०. 'पूजनाहो ऋषयः.' वाचस्पतिः—अत्रिर्वसिष्ठो भग-
वान्कश्यपश्च महानृपिः । गौतमश्च भरद्वाजो विश्वामित्रस्तथैव च ॥
तथैव पुत्रो भगवानृचीकस्य महान्मनः । सप्तमो जमदग्निश्च ऋषयः
साम्प्रतं दिवि ॥ अन्यच्च—कश्यपोऽथ भरद्वाजो गौतमश्चात्रिरेव
च । जमदग्निर्वसिष्ठश्च विश्वामित्रो महामनाः ॥ एते देव-
र्षयः सप्त साध्वी चैवाप्यरुन्धती । पूजनीया विशेषेण वेदो-
त्सर्जनकर्मणि ॥ गौतमश्च भरद्वाजो विश्वामित्रो महामुनिः । जम-
दग्निर्वसिष्ठश्च अत्रिश्चैव महामनाः ॥ एते च ऋषयः सप्त साध्वी
चैवाप्यरुन्धती ॥ कश्यपोऽथ भरद्वाज अङ्गिरा गौतमो मुनिः ।
वन्सः पराशरश्चेति माण्डव्यः सप्तमस्तथा ॥ क्वचिदेषोपि पाटः
प्रवर्तते ॥ परश्च एते ऋषयोऽस्मिन्वैवस्यते मन्वन्तरे पूजनाहो न
सन्तीति मतभेदोऽपि क्वचिद्वन्थान्तरे दृश्यते । (साङ्ख्यवल्क्यमृषिं
स्वगोत्रप्रवर्तकमृषिं च केचित्पूजयन्ति ॥)

५२१. 'पूजायै ऋषिकल्पनम्.' कात्यायनः—कश्यपादीनृषीन्मन-
कृत्वा दर्भमयान् शुभान् । पूजयित्वा विधानेन तर्पयेच्छन्दसां गणमिति ॥
अन्यच्च—अपामार्गसमिश्राणां कुशादीनां त्रिमिश्रिभिः । दुर्यात्सत
ऋषीश्चैव पूजयेच्च यथाक्रमम् ॥

५२२. 'ऋषिपूजनक्रमः.' रेणुकदीक्षितकारिकायाम्—प्रतिष्ठावाहनं
चैव कालज्ञानं भवेत्ततः । पूजोपवीतीदानं स्यात्प्राचीनावीतिपूर्व-
कम् ॥ उत्सर्गः पितरश्चैव आचान्तो वंशकीर्तनम् ॥ तन्मपितुरि-
त्यारभ्य गायत्र्या जुवणं चतुः । विरताः स्मृति च सकृदध्यायादी-
न्यष्टेत्ततः । तदेतदृचाऽभ्युक्तं नमस्कारो विसर्जनम् । समुद्रेति जलं
प्राश्य आचान्तोऽपि गृहं व्रजेत् ॥

५२३. 'उपाकर्मफलम्.' कात्यायनः—प्रत्यब्दं यदुपाकर्म सोत्सर्गं विधिवद्विजैः । क्रियते छन्दसां तेन पुनराप्यायनं भवेत् ॥ अस्थानोच्छ्र-
सविच्छेदघोषणाध्यापनादिकम् । प्रामादिकं श्रुतौ यत्स्याद्यातयामत्वकारि-
तात् ॥ अयातयामैश्छन्दोभिर्यत्कर्म क्रियते द्विजैः । क्रीडमानैरपि सदा
तत्तेषां सिद्धिकारकम् ॥ मिताक्षरायाम्—यथाशास्त्रं तु कृत्वैवमुत्सर्गं
छन्दसां बहिः । विरमेत्पक्षिणीं रात्रिं यद्वाप्येकमहर्निशम् ॥ प्रयोगपारि-
जाते—उपाकर्मोत्सर्जनं च वनस्थानामपीप्यते । धारणाध्यापनांगत्वा-
द्बहिषां ब्रह्मचारिणाम् ॥

५२४. 'नूतनोपाकर्मविचारः'—नूतनोपाकर्मकारिणा स्नातकेन
मन्त्रादिकुर्यादिति उपाकर्मकाले स्नानसन्ध्यादिनित्यकर्म विधायाम्य
प्राणानायम्य देशकालौ सङ्कीर्त्य । यथा—मया अध्वेष्यमाणानां छन्दसां
यातयामनानिरासेनाप्यायनद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं छन्दसामुपा-
कर्म करिष्ये इति सङ्कल्प्य । तदङ्गत्वेन गणपतिपूजनं स्वस्तिपुण्याहवाचनं
मातृकापूजनं नान्दीश्राद्धं च कृत्वाग्निस्थापनानन्तरं तीर्थादिनिकटे गुरोः
सकाशद्विदोपाकर्म कुर्यात् ॥

५२५. अथ 'श्रावणीप्रयोगः'—[तत्र श्रावणस्य पूर्णिमादिकाले
प्रातःस्नानसन्ध्यादि नित्यकर्म विधाय गुरुः शिष्यगणैः सह प्रामाद्वहिः
प्राच्यामुदीच्यां वा नद्यौ दि रम्यं जलाशयं गत्वा तत्तीरे शुभ्रां यथादेशस-
म्भवां वा मृदमाद्रे गोमयं भस्म कुशान् तिलाक्षताञ्च सुगन्धिणि पुष्पाणि
दूर्वाक्षुरापासार्गयज्रोपदीतादिसर्वा श्रावणीसामग्रीं सम्पाद्य ऋषिस्थापनार्थं
पीठं (श्वेतवस्त्रं रम्भापत्रं वा) पूजनार्थं गन्धपुष्पादिपूजासम्भारं च
सम्पाद्य मृदेष्वनपूर्वकं प्रक्षालितहस्तपादः प्राञ्जुस उदञ्जुसो वा स्पवित्रकरो
गुरुः कृतपच्छौचादियुक्तैः शिष्यैः सहाचम्य प्राणानायम्य देशकालौ सङ्की-
र्त्य सर्वैः सह सङ्कल्पं कुर्यात् ॥ 'यथा—सङ्कल्पः'—अर्चयितानामध्वे-
ष्यमाणानां चाप्यायानां स्थापनविच्छेदक्रोशघोषणदन्तविवृतिदु-
र्घृत्तदुतोच्चारितवर्णानां पूर्वसवर्णानां गलोपलम्बितविवृतोच्चारि-
तवर्णानां श्लिष्टास्पष्टवर्णविघट्टनादिभिः पठितानां श्रुतीनां

(१) गर्गः—उपाकर्मणि चोत्सर्गे प्रेतस्नाने तथैव च । चन्द्रसूर्यग्रहं चैव रजोदोषो
न विद्यते ॥ इति वचनादुपाकर्मादौ नदीनां रजोदोषो नास्तीति बोध्यम् ॥

यद्यातयामत्वं तत्परिहारार्थं अष्टत्रिंशदनध्यायाध्ययने रथ्या-
 सञ्चरतः शूद्रस्य शृण्वतोऽध्ययने म्लेच्छान्त्यजादेः शृण्वतो-
 ऽध्ययने अशुचिदेशेऽध्ययने आत्मनोऽशुचित्वेऽध्ययने अ-
 क्षरस्वरानुस्वारपदच्छेदकण्डिकाव्यञ्जनह्रस्वदीर्घप्लुतकण्ठतालुमूर्धन्यो-
 ष्ठ्यदन्त्यनासिकानुनासिकरेफजिह्वामूलीयोपध्मानीयोदात्तानुदात्त-
 स्वरितादीनां व्यत्ययेनोच्चारे माधुर्याक्षरव्यक्तिहीनन्वाद्यनेकप्र-
 त्यवायपरिहारपूर्वकं सर्वस्य वेदस्य सवीर्यत्वसम्पादनद्वारा
 यथावत्फलप्राप्त्यर्थं श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं सशिष्योऽहं शुक्यजुर्वेदो-
 त्सर्गोपाकरणं करिष्ये इति सङ्कल्प्य । गुरुः शिष्यैः सह 'उभाकवी-
 त्युच्चैः' पठेत् ॥ तद्यथा—ॐ उभाकवीयुवा यो नो धर्मः परापतत् ।
 परिसख्यानि धर्मिणो विसख्यानि विमृजामहे ॥ इति मन्त्रं पठित्वा
 यथाक्रमेण सर्वे गुरोरभिवादनं कुर्युः । (पुनश्च देशकालौ स्मृत्वा
 सङ्कल्पयेद्यथा) 'सङ्कल्पः'—अध्यायोत्तमर्गकर्मनिमित्तं गणस्नानमहं
 करिष्ये ॥ पुनश्च इषेत्वादि ॐ स्वं ब्रह्मान्तेषु याः क्रियास्तत्र विव-
 ख्यान् ऋषिः । सर्वाणि यजृषि सर्वाणि छन्दांसि प्रजापति-
 लिङ्गोक्ता देवता स्नानादिसर्वकर्मसु विनियोगः इत्युक्त्वा 'स्नाना-
 नुज्ञां' प्रार्थयेत् । यथा—नमोऽस्तु देवदेवाय शितिकण्ठाय वेधसे ।
 रुद्राय चापहस्ताय दण्डिने चक्रिणे नमः ॥ सरस्वती च गायत्री
 वेदमाता गरीयसी । सन्निधात्री भव त्वं च सर्वपापप्रणाशिनी ॥
 यद्वा सागरनिर्घोष दण्डहस्तासुरान्तक । जगत्स्रष्टर्जगन्मित्र
 नमामि त्वां सुरान्तक ॥ तीक्ष्णदंष्ट्र महाकाय कल्पान्तदहनोपम ।
 भैरवाय नमस्तुभ्यमनुज्ञां दातुमर्हसि ॥ नमामि गङ्गे तव पादपङ्कजं
 सुरासुरैर्वन्दितदिव्यरूपम् । भुक्तिं च मुक्तिं च ददासि नित्यं भावा-
 नुसारेण सदा नराणाम् ॥ (इमं मन्त्रं समुच्चार्य तीर्थस्नानं समाचरेत् ।
 अन्यथा तत्फलस्यार्थं तीर्थेशो हन्ति शुक्ल) उत्तिष्ठन्तु महाभूता ये
 भूता भूमिवासिनः ॥ भूतानामविरोधेन स्नानकर्म समारभे ॥
 अपमर्पन्तु ते भूता ये भूतास्तीर्थदूषकाः । ये भूता विघ्नकर्तारस्ते
 नश्यन्तु शिवाज्ञया । पुष्कराद्यानि तीर्थानि गङ्गाद्याः सरितस्तथा ।

आगच्छन्तु पवित्राणि स्नानकाले सदा मम ॥ अपामधिपतिस्त्वं च तीर्थेषु वसतिस्त्वं । वरुणाय नमस्तुभ्यं स्नानानुज्ञां प्रयच्छ मे ॥ अधिष्ठात्र्यश्च तीर्थानां तीर्थेषु विचरन्ति याः । देवतास्ताः प्रयच्छन्तु स्नानाज्ञां मम सर्वदा ॥ गङ्गे च यमुने चैव गोदावरि सरस्वति । नर्मदे सिन्धु कावेरि जलेस्मिन् सन्निधिं कुरु ॥ 'ततः'—ॐ उरु० हि राजा वरुणश्चकार० इति मन्त्रेण तोयमभिमन्त्रयेत् ॥ शेषः स्नानविधिः २७ पृष्ठे पूर्वोक्तनद्यादौ च नित्यस्नानप्रयोगवन्त-
तव्यः ॥ ततः धौतवाससी परिधाय दर्भासनादौ प्राञ्जुस्व उदञ्जुस्वो वोप-
विश्य भस्मगोपीचन्दनादि धृत्वा पवित्रपाणिराचम्य माध्याह्नसन्ध्यां
कुर्यात् । ततः सूर्योपस्थानं मण्डलब्राह्मणं च सम्पाद्य । तच्च (१६७
पृष्ठे) द्रष्टव्यम् । ततः ब्रह्मयज्ञं देवर्षिमनुष्यपितृतर्पणं च कुर्यात् ।
तच्च (१८४ पृष्ठे) द्रष्टव्यम् ।

अथ 'ऋषिपूजनम्'—तत्रादौ ऋचं वाचमिति सूक्तं सर्वैः पठनी-
यम् । (इदं सूक्तं रुद्रे शान्त्यध्याये २६३ पृष्ठे द्रष्टव्यम्) । 'ऋषि-
प्रतिष्ठा'—ॐ मनो जुतिर्जुपतामाज्यस्य बृहस्पतिर्ध्वज-
मिमन्तनो चरिष्टुं व्यज्ञं समिमन्दधातु । विश्वे देवासोऽ-
बुह मादयन्तामोऽं स्पतिष्टु । १-३ ॥ एष वै प्रतिष्ठाना-
म यज्ञो युत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्वमेव प्रतिष्ठितम्भ-
दति । २ ॥ ब्राह्मणमन्त्रः ॐ प्रतिष्ठा सुप्रतिष्ठितमस्तु ॥
(इति मन्त्रेण ऋष्युपरि अक्षतान् निक्षिपेत्) ॥ 'ऋषिआवाह-
नम्'—ॐ भूर्भुवःस्वः कश्यपाय नमः कश्यपं आवाहयामि । भो
कश्यप इहागच्छ इह तिष्ठ पूजां गृहाण मम संमुखः सुप्रसन्नो वरदो
भव । १ ॥ ॐ भूर्भुवःस्वः भरद्वाजाय नमः भरद्वाजं आवाह-
यामि भो भरद्वाज इहागच्छ इह तिष्ठ पूजां गृहाण मम संमुखः
सुप्रसन्नो वरदो भव । २ ॥ ॐ भूर्भुवःस्वः गौतमाय नमः गौतमं

(१) अपामार्गमिश्रितैस्त्रिभिस्त्रिभिः कुशैः पृथक् पृथक् गायत्रीं पठित्वा ब्रह्मप्रस्थि-
तुक्ताः सप्तर्षयः कार्याः । ते च पोटे नवं सदशं धौतं वस्त्रं रम्भापत्रं वा प्रसार्य तस्मि-
न्प्राग्राग्रा उदगग्रा वा स्थापनीयाः ॥

आवाहयामि । भो गौतम इहागच्छ इह तिष्ठ पूजां गृहाण मम संमुखः सुप्रसन्नो वरदो भव । ३ ॥ ॐ अत्रये नमः अत्रिं आवाहयामि । भो अत्रे इहागच्छ इह तिष्ठ पूजां गृहाण मम संमुखः सुप्रसन्नो वरदो भव । ४ ॥ ॐ भूर्भुवःस्वः जमदग्नये नमः जमदग्निं आवाहयामि । भो जमदग्ने इहागच्छ इह तिष्ठ पूजां गृहाण मम संमुखः सुप्रसन्नो वरदो भव । ५ ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः वसिष्ठाय नमः वसिष्ठं आवाहयामि । भो वसिष्ठ इहागच्छ इह तिष्ठ पूजां गृहाण मम संमुखः सुप्रसन्नो वरदो भव । ६ ॥ ॐ भूर्भुवःस्वः विश्वामित्राय नमः विश्वामित्रं आवाहयामि । भो विश्वामित्र इहागच्छ इह तिष्ठ पूजां गृहाण मम संमुखः सुप्रसन्नो वरदो भव । ७ ॥ ॐ भूर्भुवःस्व अरुन्धत्यै नमः अरुन्धतीमावाहयामि । भो अरुन्धति इहागच्छ इह तिष्ठ पूजां गृहाण मम संमुखा सुप्रसन्ना वरदा भव । ८ ॥ ॐ भूर्भुवःस्वः याज्ञवल्क्याय नमः याज्ञवल्क्यमावाहयामि । भो याज्ञवल्क्य इहागच्छ इह तिष्ठ पूजां गृहाण मम संमुखः सुप्रसन्नो वरदो भव । ९ ॥ ॐ इमावेव गौतमभरद्वाजावयमेव गौतमोऽयं भारद्वाज उमावेव विश्वामित्रजमदग्नीऽअयमेव विश्वामित्रोऽयं जमदग्निरिमावेव वसिष्ठकश्यपावयमेव वसिष्ठोऽयं कश्यपो द्वागेवात्रिर्वाचा ह्युद्धमद्यतेतिहवैनामैतद्यद्विरिति सुर्वस्यात्ता भवति सुर्वस्यान्मभवति युऽएवं वेद । ४ ॥ 'सङ्कल्पः'—अद्येत्यादिशुभपुण्यतिथौ ममात्मनः श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तफलप्राप्त्यर्थं श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं उत्सर्जनाङ्गत्वेन अरुन्धतीसहितकश्यपादि-सप्तर्षिस्वकपिपूजनमहं करिष्ये ॥ तत्रादौ निर्विघ्नतासिद्ध्यर्थं महागणपतिपूजनं स्मरणं वा करिष्ये । (एवं गणपतिपूजां स्मरणं वा कृत्वा ऋषीन्ध्यायेत्) 'ध्यानम्'—ॐ सुप्नऽक्षयऽप्सप्रतिहिताऽं शरीरे सुप्न रक्षन्ति सदुमर्षमादम । सुप्तापुऽस्वपतो लोकमीयुस्तत्र जागृतोऽस्वप्नजौ सञ्जसदौ च देवौ । ३३ ॥ इदं द्विष्णुर्वि चक्रमे त्रेधा निर्दधे पदम् ।

समूढमस्य पा०सुरे स्वाहा । ४^१/_{३१} ॥ ॐ सहस्रशी० । ५^१/_{३१} ॥
 ॐ भूर्भुवःस्वः अरुन्धतीसहितकश्यपादिस्वरूपिभ्यो नमः ध्यानपूर्व-
 कमावाहनं समर्पयामि ॥ 'आमनम्'—(सुवर्णघटितं दिव्यं नाना-
 रत्नसमन्वितम् । आसनं रुचिरं यच्च गृह्यतां भो मुनीश्वराः ॥)—ॐ
 पुरुष ए० । ६^१/_{३१} ॥ ॐ भूर्भुवःस्वः अरुन्धतीसहितकश्यपादि-
 स्वरूपिभ्यो नमः आसनं समर्पयामि ॥ 'पाद्यम्'—(गङ्गाजलं स-
 मानीतं गन्धद्रव्येण संयुतम् । पाद्यार्थं प्रतिगृह्णन्तु कश्यपाद्या महर्षयः ॥)—
 ॐ एतावानस्य० । ७^१/_{३१} ॥ ॐ भूर्भुवःस्वः अरुन्धतीसहित-
 कश्यपादिस्वरूपिभ्यो नमः पाद्यं समर्पयामि ॥ 'अर्घ्यम्'—(सुव-
 र्णानसंयुक्तं गन्धपुष्पाक्षतैर्युतम् । सप्तर्षयः प्रगृह्णन्तु इदमर्घ्यं मयापितम् ॥)—
 ॐ त्रिपाद० । ८^१/_{३१} ॥ ॐ भूर्भुवःस्वः अरुन्धतीसहितकश्य-
 पादिस्वरूपिभ्यो नमः अर्घ्यं समर्पयामि ॥ 'आचमनम्'—(कर्पू-
 रवासितं तोयं सुवर्णकलशे स्थितम् । दत्तमाचमनीयं च ऋषीणां प्रीतये
 सदा ॥)—ॐ ततो त्रि० । ९^१/_{३१} ॥ ॐ भूर्भुवःस्वः अरुन्धती-
 सहितकश्यपादिस्वरूपिभ्यो नमः आचमनीयं समर्पयामि ॥ 'स्ना-
 नम्'—(सुगन्धद्रव्यसंयुक्तं पवित्रं मङ्गलं जलम् । स्नानार्थं वः समानीतं
 मुनयः प्रतिगृह्यताम् ॥)—ॐ तस्माद्यज्ञात्सर्व० । १०^१/_{३१} ॥
 ॐ भूर्भुवःस्वः अरुन्धतीसहितकश्यपादिस्वरूपिभ्यो नमः स्नानं
 समर्पयामि ॥ अथ 'क्षेपकं पञ्चामृतस्नानम्'—पयो दधि घृतं चैव
 मधु च शर्करान्वितम् । पञ्चामृतं मयानीतं स्नानार्थं प्रतिगृह्यताम् ॥)—
 ॐ पञ्च० । ११^१/_{३१} ॥ ॐ भूर्भुवःस्वः अरुन्धतीसहितकश्यपा-
 दिस्वरूपिभ्यो नमः पञ्चामृतस्नानं समर्पयामि ॥ 'गन्धोदकस्नानम्'—
 ॐ गन्धद्वारां दु० । १२ ॥ श्रीसुक्तमन्त्रः ॥ ॐ भूर्भुवःस्वः अरुन्ध-
 तीसहितकश्यपादिस्वरूपिभ्यो नमः गन्धस्नानं समर्पयामि । पूर्वपूजां
 समाप्य । पुरुषसूक्तेनाभिषेकं कुर्यात् ॥ ॐ भूर्भुवःस्वः अरुन्धतीस-
 हितकश्यपादिस्वरूपिभ्यो नमः महाभिषेकस्नानं समर्पयामि ॥
 'इति क्षेपकम्' ॥ वस्त्रम्—(सूक्ष्माण्यतीव शुभ्राणि वस्त्राणि त्रिवि-
 धानि च । ऋषयः प्रतिगृह्णन्तु उष्णशीतनिवारणे ।) ॐ तस्मा-

द्युज्ञा० । १३^{१/१} ॥ ॐ भूर्भुवःस्वः अरुन्धतीसहितकश्यपादिस्व-
 क्रपिभ्यो नमः वस्त्रं समर्पयामि ॥ 'यज्ञोपवीतम्'—(नानामन्त्रैः समु-
 द्यूतं त्रिवृतं ब्रह्मसूत्रकम् । प्रत्येकं दीयते स्वच्छं ऋषयः प्रतिगृह्यताम् ॥)—
 ॐ तस्मादश्वा० । १४^{१/१} ॥ ॐ भूर्भुवःस्वः अरुन्धतीस-
 हितकश्यपादिस्वक्रपिभ्यो नमः यज्ञोपवीतानि समर्पयामि ॥
 'गन्धम्'—(आत्मसन्तापहारं च सुगन्धद्रव्यसंयुतम् । चन्दनं तत्प्रय-
 च्छामि ऋषीणां प्रीतिहेतवे ॥)—ॐ तं व्युज्ञं० । १५^{१/१} ॥
 ॐ भूर्भुवःस्वः अरुन्धतीसहितकश्यपादिस्वक्रपिभ्यो नमः गन्धं
 समर्पयामि ॥ [अथ क्षेपकम्—'अक्षताः'—(शुभ्रतन्दुलजाः शुक्लाः
 शङ्खशुभ्रा मनोरमाः । अक्षतान्संप्रयच्छामि गृह्णन्तु मुनिपुङ्गवाः ॥)—
 ॐ अक्षन्नमी० । १६^{१/१} ॥ ॐ भूर्भुवःस्वः अरुन्धतीस-
 हितकश्यपादिस्वक्रपिभ्यो नमः अक्षतान् समर्पयामि ॥ (हरिद्रां कु-
 ङ्कुमं चवै कज्जलं मूषणानि च ॥ कङ्कणं कण्ठमूत्रं च गृहाण परमेश्वरि ॥)
 ॐ अहिरिव० । १७^{१/१} ॥ ॐ भूर्भुवःस्वः अरुन्धतीसहितकश्य-
 पादिस्वक्रपिभ्यो नमः हरिद्राकुङ्कुमादिद्रव्याणि समर्पयामि ॥ इति
 क्षेपकम् ॥] 'पुष्पाणि'—(माल्यादीनि सुगन्धीनि मालत्या-
 दीनि सत्तमाः । मयार्पितानि पुष्पाणि गृह्णन्तु मुनिपुङ्गवाः ॥)—
 ॐ यत्पुंरुषुं० । १८^{१/१} ॥ ॐ भूर्भुवःस्वः अरुन्धतीसहितकश्यपादि-
 स्वक्रपिभ्यो नमः ऋतुकालोद्भवपुष्पाणि समर्पयामि ॥ 'धूपम्'—
 (कृष्णागुरुसमुद्भूतो धूपोऽयं च दशाङ्गकः । सुगन्धः कश्यपादिभ्यः ऋपिभ्यो
 दीयतेऽधुना ॥)—ॐ ब्राह्मणो० । १९^{१/१} ॥ ॐ भूर्भुवःस्वः अरु-
 न्धतीसहितकश्यपादिस्वक्रपिभ्यो नमः धूपं दर्शयामि ॥ 'दी-
 पम्'—(पञ्चवर्तिसमायुक्तः सर्वमङ्गलशोभनः । मया निवेदितो भक्त्या
 दीपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥)—ॐ चन्द्रमा म० । २०^{१/१} ॥
 ॐ भूर्भुवःस्वः अरुन्धतीसहितकश्यपादिस्वक्रपिभ्यो नमः दीपं
 दर्शयामि ॥ 'नैवेद्यम्'—(फलमूलसमायुक्तं नानाशाकसमन्वितम् ।

शर्कराघृतसंयुक्तं नैवेद्यं प्रतिगृह्यताम् ॥)—ॐ नाञ्च्याऽ आ० ।

२१^{११}/_{३१} ॥ ॐ भूर्भुवःस्वः अरुन्धतीसहितकश्यपादिस्वक्रपिभ्यो

नमः नैवेद्यं समर्पयामि ॥ नैवेद्यमध्ये पानीयं समर्पयामि । उत्त-

रापोशनं हस्तप्रक्षालनं मुखप्रक्षालनं करोद्वर्तनार्थं चन्दनं च सम-

र्पयामि ॥ [अथ क्षेपकम्—‘फलम्’—(नारिकेलं च कूष्माण्डं क-

दली कर्कटीफलम् । ऋतुकालोद्भवं चान्वहीयतेऽथ मुनीश्वराः ॥)—

ॐ वाःफल० । २२^{११}/_{३२} ॥ ॐ भूर्भुवःस्वः अरुन्धतीसहितक-

श्यपादिस्वक्रपिभ्यो नमः फलानि समर्पयामि ॥ इति क्षेपकम् ॥]

॥ ‘ताम्बूलम्’—(पूगीफलं मकपूरं नागवल्लीदलैर्युतम् ॥ एलालवङ्गसंयुक्तं

ताम्बूलं प्रतिगृह्यताम् ॥)—ॐ यत्पुरुषे० । २३^{११}/_{३१} ॥ ॐ भूर्भुवः-

स्वः अरुन्धतीसहितकश्यपादिस्वक्रपिभ्यो नमः ताम्बूलं समर्पयामि ।

[अथ क्षेपकम्—‘दक्षिणा’—हिरण्यगर्मगर्मस्थं द्रुमं वीजं विभावसोः ।

अनन्तपुण्यफलदमतः यानि प्रयच्छ मे ॥—ॐ हिरण्यगुर्जः० ।

॥ २४^{११}/_{३१} ॥ ॐ भूर्भुवःस्वः अरुन्धतीसहितकश्यपादिस्वक्रपिभ्यो

नमः दक्षिणां समर्पयामि ॥ ‘कर्पूरारान्क्यम्’—(ब्रह्मिष्ठा ब्रह्म-

रूपाश्च कश्यपाद्या महर्षयः । ब्रह्मप्रज्ञादिदातारः सन्तु मे कीर्तिकर्माणि ॥)—

ॐ इदह० । २५^{११}/_{३१} ॥ ॐ भूर्भुवःस्वः अरुन्धतीसहितकश्य-

पादिस्वक्रपिभ्यो नमः कर्पूरारान्क्यं दर्शयामि ॥ इति क्षेपकम् ॥]

॥ ‘प्रदक्षिणा’—(यानि कानि च पापानि जन्मान्तरकृतानि च । तानि

तानि विनश्यन्ति प्रदक्षिणपदपदे ॥)—ॐ सुप्तास्या० । २६^{११}/_{३१} ॥

ॐ भूर्भु० अरुन्धतीसहितकश्यपादिस्वक्रपिभ्यो नमः प्रदक्षिणां सम-

र्पयामि ॥ ‘मन्त्रपुष्पयुक्तो नमस्कारः’—(शरणागतदीनार्तपरित्राणप-

रायणाः । रक्षन्तु मुनयः सर्वे मामद्य शरणामनम् । सप्तर्षयः शुभाः

श्रेष्ठाः सर्वेषां च शुभप्रदाः । पुष्पाञ्जलिं मया दत्तं गृह्णन्तु मुनिसत्तमाः ॥)—

ॐ यज्ञेन यज्ञ० २७^{११}/_{३१} ॥ ॐ भूर्भुवःस्वः अरुन्धतीसहितक-

श्यपादिस्वक्रपिभ्यो नमः मन्त्रपुष्पयुक्तं नमस्कारं समर्पयामि ॥ ‘प्रा-

र्थना’—मन्त्रहीनं क्रियाहीनं भक्तिहीनं मुनीश्वराः । यत्पूजितं मया सर्वं

परिपूर्णं तदस्तु मे ॥ ॐ भूर्भुवःस्वः अरुन्धतीसहितकश्यपादिस्वक्र-

पिभ्यो नमः प्रार्थनां समर्पयामि॥ 'अर्पणम्'—अनेन मया वेदोत्सर्ज-
नाङ्गत्वेन कृतेन ध्यानावाहनादिषोडशोपचारादिपूजनेन अरुन्धती-
सहितकश्यपादिसप्तर्षिस्वरूपयः प्रीयन्तां न मम ॥ ॐ तत्सद्ब्रह्मा-
र्पणमस्तु ॥ इति ऋषिपूजनम् ॥ ॥ ततः 'स्वपितृभ्यो यज्ञो-
पवीतदानम्'—अमुकगोत्रेभ्यः अस्मत्पितृपितामहप्रपितामहेभ्यः ।
तथा द्वितीयं—अमुकगोत्रेभ्यः असन्मातामहप्रमातामहवृद्ध-
प्रमातामहेभ्यः । तृतीयं—कव्यवाडनलादिदिव्यपितृभ्यः इमा-
नि यज्ञोपवीतानि स्वधा सम्पद्यन्ताम् इति ऋष्युपरि समर्पयेत् ।
(जीवत्पितृकैरपि पितुः पित्रादिभ्यो मातामहादिभ्यश्च यज्ञोपवीतानि
देयानि । ततः सव्यं कृत्वा सर्वान्ब्राह्मणान् गन्धादिना सम्पूज्य तेभ्यो
यज्ञोपवीतानि दत्त्वा पश्चात् सर्वैः स्वयमपि धार्याणि । स च यज्ञोपवीत-
धारणप्रयोगः अग्रे द्रष्टव्यः । ततः जीर्णयज्ञोपवीतानि शिरोमा-
र्गेण निःसारयेत् ।) ॥ 'अथोत्सर्गतर्पणम्'—आचम्य प्राणाना-
यम्य देशकालौ सङ्कीर्त्य छन्दसां कचिदनध्यायादिकाले पठना-
दनधिकारिभिः श्रावणाच्च प्राप्तमालिन्यस्य निरामार्यमुत्पर्गा-
त्यतर्पणमहं करिष्ये इति सद्रूप्य । 'देवतर्पणम्'—ॐ विश्वे-
देवासु ऽआगतं शृणुताम^१ इमं^२ हवम् । एदम्बुर्हिर्निषी-
दत । * । २९^{३४} ॥ द्विश्वेदेवा^३ शृणुतेम^४ हवम्मे ये^५
अन्तरिक्षे य^६ ऽउपद्दचविष्ट^७ । ये अग्निजिह्वा^८ ऽउत वा-
यजत्रा^९ ऽआसद्दयास्मिन्बुर्हिषि मादयद्धम^{१०} । ३०^{१३} ॥
इति मन्त्राभ्यां देवानावाह । ॐ देवास्तृप्यन्तु । छन्दा^{११}सि तृ-
प्यन्तु । ॐ वेदास्तृप्यन्तु । ॐ ऋषयस्तृप्यन्तु । ॐ पुराणाचार्या-
स्तृप्यन्ताम् । ॐ गन्धर्वास्तृप्यन्ताम् । ॐ इतराचार्यास्तृप्यन्ताम् ।
ॐ संवत्सरः सावयवस्तृप्यताम् । [अथ क्षेपकम्—केचित्संवत्सरा-
यवान्पृथक्त्वेन तर्पयन्ति तद्यथा]—ॐ अहोरात्रास्तृप्यन्ताम् । ॐ
अर्धमासास्तृप्यन्ताम् । ॐ मासास्तृप्यन्ताम् । ॐ ऋतवस्तृप्य-

(१) प्राचीनावीती दक्षिणाभिमुखाः सर्वे कुशोदकं गृहीत्वा पुरतो यज्ञोपवीतानि
निधाय ॥ (२) दक्षिणजान्वाच्येशानाभिमुखाः सव्येन प्रागग्रैर्देवैर्देवतीर्थेन देवानाम-
ञ्जलित्रयं दद्यात् ॥

न्ताम् । ॐ संवत्सरः सावयवस्तृप्यताम् ॥ इति क्षेपकम् ॥]
 ॥ ॐ पितरस्तृप्यन्ताम् । ॐ आचार्यास्तृप्यन्ताम् ॥ ततः सर्व्यं जा-
 न्वाच्य दक्षिणामिमुखोऽपसव्येन तिलमिश्रितं जलमञ्जलयौ गृहीत्वा अमु-
 कगोत्राः अस्मत्पितरः अमुकशर्माणो वसुरूपास्तृप्यध्वं स्वधा नमः ।
 अमुकगोत्राः अस्मत्पितामहाः अमुकशर्माणो रुद्ररूपास्तृप्यध्वं
 स्वधा नमः ॥ [अन्ये तु आभिरद्भिः उदीरतामित्यादिनोक्ततर्पणविधिना
 अहरदः क्रियमाणेन सर्वान् पितॄन् तर्पयन्ति ॥ जीवत्पितृकैः पुत्रैः त्रिष्वै-
 ध्याचार्यपितृतर्पणं कार्यम् ॥ तच्च—अमुकगोत्राः अस्मादाचार्यस्य पितरः
 अमुकशर्माणस्तृप्यध्वं स्वधा । एवमाचार्यस्य पितामहप्रपितामहानां
 ज्ञेयम् ॥] ततः ‘आचमनम्’—तूष्णीम् पश्चात् ॥ ‘वंशानां व्रुवणम्’—
 अथ व०शुं समानमासाञ्जीवीपुत्रात्साञ्जीवीपुत्रो मा-
 ण्डूकायनेर्माण्डूकायनिर्माण्डव्यान्माण्डव्यः कौत्सात्कौ-
 त्सो माहित्येर्माहित्थिर्वात्मकक्षायणाद्वामकदायणो जा-
 तस्याद्वात्स्यंशाण्डिल्याच्छाण्डिल्यः कुश्रेऽं कुश्रिर्यश्व-
 चसो राजस्तम्बायनाद्यज्ञवचा राजस्तम्बायनस्तुरात्कु-
 वपेयात्तुरःकावपेयः प्रजापतेऽं प्रजापतिर्वृक्षणो वृक्ष स्व-
 यम्भुवृक्षणे नमः । १ ॥ वंशोक्ता ऋषयस्तृप्यन्ताम् । अथ
 व०शस्तदिदं वय० शौर्षणाद्याच्छौर्षणाद्यो गौतमाङ्गौ-
 तमो ब्राह्म्याद्वात्स्यो ब्राह्म्याच्च पाराशर्याच्च पारा-
 शर्यःसाङ्गत्याच्च भारद्वाजाच्च भारद्वाज ऽऔदवाहेश्व
 शाण्डिल्याच्च शाण्डिल्यो वैजवापाच्च गौतमाच्च गौतमो
 वैजवापायनाच्च वैष्ठपुरेयाच्च वैष्ठपुरेयः शाण्डिल्याच्च
 रौहिणायनाच्च रौहिणायनः शौनकाच्चात्रेयाच्च रैभ्याच्च
 रैभ्यः पौतिमाख्यायणाच्च कौण्डिन्यायनाच्च कौण्डिन्या-
 यनः कौण्डिन्यात्कौण्डिन्यः कौण्डिन्यात्कौण्डिन्यः कौ-

ण्डिन्याच्चाग्निवेश्याच्च । २ ॥ आग्निवेश्यः सैतवात् सै-
 तवऽं पाराशर्यात्पाराशर्यो जातूकर्ण्यजातूकर्ण्यो भा-
 रद्वाजाङ्गारद्वाजो भारद्वाजाच्चासुरायणाच्च गौतमाच्च
 गौतमो भारद्वाजाङ्गारद्वाजो वैजवापायनाद्वैजवापायनऽं
 कौशिकायनेः कौशिकायनिर्घृतकौशिकादृतकौशिकऽं
 पाराशर्यायणात्पाराशर्यायणऽं पाराशर्यात्पाराशर्यो
 जातूकर्ण्यजातूकर्ण्यो भारद्वाजाङ्गारद्वाजो भारद्वाजा-
 च्चासुरायणाच्च यास्काच्चासुरायणस्त्रैवणेस्त्रैवणिरौपज-
 न्धनेरौपजन्धनिरासुरेरासुरिर्भारद्वाजाङ्गारद्वाज ऽआ-
 ज्ञेयात् । ३ ॥ आज्ञेयो माण्डेर्माण्डित्गौतमाज्ञौ-
 तमो गौतमाज्ञौतयो वृत्तस्यावृत्तस्यऽं शाण्डिल्याच्छा-
 ण्डिल्यऽं कैशोर्य्यात्काप्यात्कैशोर्य्यऽं काप्यऽं कुमारहारि-
 तात्कुमारहारितो गालवाङ्गालवो विदर्भीकौण्डिन्याद्वि-
 दर्भीकौण्डिन्यो वन्त्सुनपातो ब्राह्मवाहुत्सुनपाद्वाभ्रवऽं
 वयऽंसौभरात्पन्थाऽं सौनरोऽयास्यादाङ्गिरसादयास्यऽ
 आङ्गिरस ऽआभूतेस्त्वाष्ट्रादुभूतिस्त्वाष्ट्रो द्विश्वरूपा-
 त्त्वाष्ट्राद्विश्वरूपस्त्वाष्ट्रोऽश्विभ्यामश्विनौ दधीचाथर्वणा-
 दध्यङ्गाथर्वणो देवादुषर्वाहैवो मृत्योर्ग्राध्वऽं सनान्मृ-
 त्युः ग्राध्वऽंसनात्प्राध्वऽंसनऽएकपरेकपिर्द्विप्रजितेर्विप्र-
 जितिव्यष्टेर्व्यष्टिऽंसनारोऽंसदारुऽंसनातुनात्सनातुनऽं स-
 नगात्सुनगऽं परमेष्ठिनऽं परमेष्ठी ब्रह्मणो ब्रह्मस्वयम्भु ब्र-
 ह्मणे नमऽं । ४ ॥ वंशोक्ताऽक्षयस्तृप्यन्ताम् ॥ अथ वऽं श-
 स्तदिदं वयऽं शौर्पणाध्याच्छौर्पणाध्या गौतमाज्ञौतमो वा-
 त्स्याद्वाप्त्यो वृत्तस्याच्च पाराशर्याच्च पाराशर्य्यः साङ्ग-
 त्याच्च भारद्वाजाच्च भारद्वाजऽऔदवाहेश्च शाण्डिल्याच्च

शाण्डिल्यो वैजवापाच्च गौतमाच्च गौतमो वैजवापाय-
 नाच्च वैष्ठपुरेयाच्च वैष्ठपुरेयऽं शाण्डिल्याच्च रौहिणायना-
 च्च रौहिणायनऽं शौनकाच्च जैवन्तायनाच्च रैभ्याच्च रैभ्यऽं
 पौतिमारुधायणाच्च कौण्डिन्यायनाच्च कौण्डिन्यायनऽं
 कौण्डिन्याभ्यां कौण्डिन्या ऽऔर्णवाभ्येभ्य ऽऔर्णवाभाऽं
 कौण्डिन्यात्कौण्डिन्यऽं कौण्डिन्यात्कौण्डिन्यऽं कौण्डिन्या
 च्चाग्निवेश्याच्च । ५ ॥ आग्निवेश्यऽं सैतवात्सैतवऽं पा-
 राशर्व्यात्पाराशर्व्यो जातूकर्ण्याज्जातूकर्ण्यो भारद्वाजा-
 झारद्वाजो भारद्वाजाच्चासुरायणाच्च गौतमाच्च गौतमो
 भारद्वाजाझारद्वाजो बलाकाकौशिकाद्वलाकाकौशिकऽं
 काषायणात्काषायणऽं सौकरायणात्सौकरायणस्त्रैवणेस्त्रै-
 वणिरौपजन्धने रौपजन्धनिऽसायकायनात्सायकायनऽं
 कौशिकायनेऽं कौशिकायनिर्धृतकौशिकाद्धृतकौशिकऽं
 पाराशर्व्यायणात्पाराशर्व्यायणऽं पाराशर्व्यात्पाराशर्व्यो
 जातूकर्ण्याज्जातूकर्ण्यो भारद्वाजाझारद्वाजो भारद्वाजा-
 च्चासुरायणाच्च यास्काच्चासुरायणस्त्रैवणेस्त्रैवणिरौपजन्ध-
 नेरौपजन्धनिरासुरेरासुरिर्भारद्वाजाझारद्वाजऽआत्रेया-
 त् । ६ ॥ आत्रेयादात्रेयोमाष्टेर्माष्टिर्गौतमाज्ञौतमोगौतमा-
 ज्ञौतमो ब्रूतस्त्राह्वात्स्यऽं शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यऽं कैशोर्य्या-
 त्काप्यात्कैशोर्य्यऽं काप्यऽं कुमारहारितात्कुमारहारितो
 गालवाज्ञालवो द्विदर्भीकौण्डिन्याद्विदर्भीकौण्डिन्यो ब्रू-
 त्सुनपातो ब्राभ्रवाद्ब्रूत्सुनपाद्ब्राभ्रवऽं पथऽं सौभरात्प-
 न्याऽं सौभरो यास्यादाङ्गिरसादयास्यऽआङ्गिरसऽआभू-
 तेस्त्वाष्ट्रादाभूतिस्त्वाष्ट्रोद्विश्वरूपात्त्वाष्ट्राद्विश्वरूपस्त्वा-
 ष्ट्रोश्विभ्यामश्विनौ दधीचऽअथर्वणाद्ध्युङ्गाथर्वणो दैवा-

ब्राह्मैवोमृत्योः प्राध्वर्त्तुसनान्मृत्युः प्राध्वर्त्तुसनात् प्राध्वर्त्तु
 सनऽएकध्वरेर्कध्विर्विप्रजितेर्विप्रजितिर्व्यष्टेर्व्यष्टिः सनारोऽं
 सनारुऽं सनातुनात्सनातुनऽं सनगात्सनगऽं परमेष्ठि-
 नऽं परमेष्ठी ब्रह्मणो ब्रह्मस्वयम्भु ब्रह्मणे नमऽं वंशो-
 क्ताऽञ्च वयस्तृप्यन्ताम् । ७ ॥ अथ वऽशस्तदिदं वयऽं
 भारद्वाजीपुत्राञ्जारद्वाजीपुत्रो ब्राह्मन्माण्डवीपुत्राङ्गा-
 त्सीमाण्डवीपुत्रऽं पाराशरीपुत्रात्पाराशरीपुत्रो गार्गी-
 पुत्राङ्गार्गीपुत्रऽं पाराशरीकौण्डिनीपुत्रात्पाराशरीकौ-
 ण्डिनीपुत्रो गार्गीपुत्राङ्गार्गीपुत्रो गार्गीपुत्राङ्गार्गीपुत्रो
 बाडेयीपुत्राङ्गाडेयीपुत्रो मौषिकीपुत्रान्मौषिकीपुत्रो हा-
 रिकर्णीपुत्राङ्गारिकर्णीपुत्रो भारद्वाजीपुत्राञ्जारद्वाजीपुत्रऽं
 पैङ्गीपुत्रात्पैङ्गीपुत्रऽं शौनकीपुत्राच्छौनकीपुत्रऽं । ८ ॥
 काश्यपीवालाक्यामाठरीपुत्रात्काश्यपीवालाक्यामाठ-
 रीपुत्रऽं कौत्सीपुत्रात्कौत्सीपुत्रो बौधीपुत्राहौधीपुत्रऽं
 शालङ्कायनीपुत्राच्छालङ्कायनीपुत्रो वार्षगणीपुत्राह्वार्षग-
 णीपुत्रो गौतमीपुत्राङ्गौतमीपुत्रऽआत्रेयीपुत्रादात्रेयीपुत्रो
 गौतमीपुत्राङ्गौतमीपुत्रो ब्राह्मन्माण्डवीपुत्रो भारद्वाजी-
 पुत्राञ्जारद्वाजीपुत्रऽं पाराशरीपुत्रात्पाराशरीपुत्रो ब्राह्मन्
 रुणीपुत्राङ्गारुणीपुत्रऽआर्तभागीपुत्रादार्तभागीपुत्रऽं
 शौङ्गीपुत्राच्छौङ्गीपुत्रऽं साङ्कतीपुत्रात्साङ्कतीपुत्रऽं । ९ ॥
 आलम्बीपुत्रादालम्बीपुत्रऽआलम्बायनीपुत्रादालम्बा-
 यनीपुत्रो जायन्तीपुत्राज्जायन्तीपुत्रो माण्डूकायनीपु-
 त्रान्माण्डूकायनीपुत्रो माण्डूकीपुत्रान्माण्डूकीपुत्रऽं शा-
 ण्डिलीपुत्राच्छाण्डिलीपुत्रो राथीतरीपुत्राद्राथीतरी-
 पुत्रऽं क्रौञ्चिकीपुत्राभ्या क्रौञ्चिकीपुत्रो वैदभृतीपुत्रा-

द्वेदभृतीपुत्रो भालुकीपुत्राञ्जालुकीपुत्रः प्राचीनयोगी-
 पुत्रात्प्राचीनयोगीपुत्रः साञ्जीवीपुत्रात्साञ्जीवीपुत्रः
 कार्शकेयीपुत्रात्कार्शकेयीपुत्रः । १० ॥ प्राञ्चीपुत्रादासुरि-
 वासिनः । प्राञ्चीपुत्रऽआसुरायणादासुरायणऽआसुरे-
 रासुरिर्ष्याज्ञवल्क्याद्याज्ञवल्क्यऽउद्दालकादुद्दालको-
 रुणादुरुणऽउपवेशरूपवेशिः कुश्रेः कुश्रिर्वाजश्रवसो
 वाजश्रवाजिब्रह्मावतो ब्राधोगाजिब्रह्मान्ब्राधोगोसि-
 ताद्वार्षगणादसितो वार्षगणो हरितात्कश्यपाच्चरितः
 कश्यपः शिल्पात्कश्यपाच्छिल्पः कश्यपः कश्यपान्नैर्भु-
 वेः कश्यपान्नैर्भुविर्वाचो वागंभिण्याऽअभिण्यादि-
 त्यादादित्यानिमानि शुक्लानि यजूंषि वाजसनेयेन
 वाज्ञवल्क्येनाख्यायन्ते । ११ ॥ वंशोक्ताऽऽकृष्यस्तुप्य-
 नाम् ॥ ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धियो नो ज्ञाने ब्रुवन् ॥
 इति प्रतिवंशवंशोक्तानामृषीणां तर्पणम् ॥ ततः तत्सवितुर्वरेण्यं
 सावित्र्याश्चतुः कृतानुब्रुवणम् । सर्वेषां तदन्ते ॐ विरताःस इति सह-
 दुचैर्ब्रूयात् ॥ 'अध्यायाः'—इवे त्वा । १ ॥ कृष्णोसि ।
 । २ ॥ समिधाग्निम् । ३ ॥ एदम् । ४ ॥ अग्नेस्तु-
 नूः । ५ ॥ देवस्य त्वा । ६ ॥ वाचस्पतये ॥ ७ ॥ उप-
 यामगृहीतोसि । ८ ॥ देव सवितः । ९ ॥ अपो देवाः
 । १० ॥ युजानः प्रथमम् । ११ ॥ हुशानो रुक्मः ।
 । १२ ॥ मयिगृह्णामि । १३ ॥ भवक्षितिर्भुवयोनिः ।
 । १४ ॥ अग्नेजातान् । १५ ॥ नमस्ते । १६ ॥ अस्म-
 न्नूर्जम् । १७ ॥ वाजंश्च । १८ ॥ स्वादीन्वा । १९ ॥
 क्षत्रस्य योनिः । २० ॥ इमस्मे । २१ ॥ तेजोसि । २२ ॥
 हिरण्यगर्भः सम । २३ ॥ अश्वस्तू परः । २४ ॥ शा-

दन्दुर्द्धिः । २५ ॥ अग्निश्च । २६ ॥ समास्ता । २७ ॥
 होता यक्षत । २८ ॥ समिद्धोऽञ्जन । २९ ॥ देवं स-
 वितः । ३० ॥ सहस्रशीर्षा पुरुषः । ३१ ॥ तदेव । ३२ ॥
 अस्या जुरासः । ३३ ॥ यज्जाग्रतः । ३४ ॥ अपेतः ।
 । ३५ ॥ ऋचं वारचम् । ३६ ॥ देवस्य त्वा । ३७ ॥
 देवस्य । ३८ ॥ स्वाहा प्राणेभ्यः । ३९ ॥ ईशा वास्य-
 म् । ४० ॥ ॐ हिरण्मयेन पात्रेण । सत्यस्यापिहित-
 म्मुखम् । योसावादित्ये पुरुषः सोसावहम् । ४१ ॥
 ॐ ३ म् ॥ खम्ब्रह्म । अध्यायोक्ता ऋषयस्तुष्यन्ताम् ॥
 अथ 'काण्डिकाः'—व्रतमुपैख्यन् । १ । सवैकपालान्येवा-
 न्वतरुऽउपदधाति । २ । सवैस्रुचः संमार्ष्टि । ३ ।
 हिङ्मृत्यान्वाह । ४ । सवै प्रवरायाश्चावयति । ५ ।
 ऋतवो हवै देवेषु यज्ञे भागुमीषिरे । ६ । सवै पर्ण-
 शाखुया वत्स्तानपाकरोति । ७ । सुनवे हवै प्रातः । ८ ।
 स यत्राह । ९ ॥ स सयद्वा इतश्चेतश्च सम्भरति । १० ॥
 उद्धृत्याहवनीयम्पूर्णाहुतिं जुहोति । ११ ॥ सूर्यो हवाऽ-
 अग्निहोत्रम् । १२ । अथ हुतेग्निहोत्रमुपतिष्ठते । १३ ॥
 प्रजापतिर्हवा इदमग्र एकेऽएवा स । १४ । पित्रा महा-
 हविषाहवै देवा ब्रूत्रं जम्नुः । १५ । देवयजनं योपयन्ते ।
 । १६ । दुक्षिणनाहवनीयं प्राचीनग्रीवे कृष्णाजिने
 उपस्तृणाति । १७ । सप्तपदान्यनुनिःक्रामति । १८ ॥
 शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यं बाहु प्रायणीयोदयनीयौ । १९ ॥
 तद्य एष पूर्वाध्यौ जुर्षिष्ठ स्थूणराजो भवति । २० ॥
 उदरमेवास्य सुदः । २१ । अभिमादत्ते । २२ । तद्यत्रे-
 तत्प्रवृत्तो होता होतृषदन उपविशति । २३ । प्रजाप-

तिर्वै प्रजाऽं स सृजानो रिरिचान् ऽइवामन्यत । २४ ।
 प्राणो हवा ऽअस्योपां शुऽं । २५ । चक्षुषी हवा ऽअस्य
 शुक्रामन्थिना । २६ । भक्षयित्वा समुपहृताऽं स्मऽइ-
 त्पुक्त्वोत्तिष्ठति । २७ । मनो ह वाऽअस्य सविता । २८ ।
 आदित्येन चरुणोदयनीयेन प्रचरति । २९ । प्रजाप-
 तिर्वाऽएष युदऽं शुऽं । ३० । देवाश्च वाऽअसुराश्च । ३१ ।
 अथ सुवच्चाज्यविलापनीं चादाय । ३२ । अरुण्योरग्नी
 समारोह्य । ३३ । केशवस्य पुरुषस्य । ३४ । आग्नेयो-
 ष्टाकपालऽं पुरोडाशो भवति । ३५ । असद्वा ऽइदम-
 ग्रऽ आसीत् । ३६ । प्रजातिपरमिरूपाण्यभ्यध्यायत्
 । ३७ । एतद्वै देवाऽअब्रुवन् । ३८ । अथैनमतऽं खन-
 त्येव । ३९ । पर्णकषाय निष्पक्वाऽएताऽआपो भवन्ति
 । ४० । भूयाऽंसि हवीऽंसि भवन्ति । ४१ । रुक्मम्प्र-
 तिमुच्य विभर्ति । ४२ । इनीवाह्येताग्निं विभ्रदित्याहुऽं
 । ४३ । गार्हपत्यं चेप्यन्पलाशशाखया व्यदूहति । ४४ ।
 अथातो नैर्ऋतीर्हरन्ति । ४५ । चितो गार्हपत्यो भवति
 । ४६ । आत्मन्नाग्निं गृहीतेचेप्यन् । ४७ । कूर्ममुपदधाति
 । ४८ । प्राणभृतऽउपदधाति । ४९ । द्वितीयां चित्तिमुपद-
 धाति । ५० । तृतीयां चित्तिमुपदधाति । ५१ । चतुर्थीं चित्ति-
 मुपदधाति । ५२ । पञ्चमीं चित्तिमुपदधाति । ५३ । नाकसदऽ-
 उपदधाति । ५४ । ऋतुव्याऽउपदधाति । ५५ । अथातऽं शत-
 रुद्रियं जुहोति । ५६ । उपवसथीये हन् प्रातरुदितऽआदित्ये
 । ५७ । अथातो वैश्वानरं जुहोति । ५८ । अथातो
 राष्ट्रभृतो जुहोति । ५९ । अथातऽं पयोव्रततायै । ६० ।
 अग्निरेष पुरस्ताच्चीयते । ६१ । प्रजापतिऽं स्वर्गलो-
 क-

मज्जिगाहसत् । ६२ । प्राणो गायत्री । ६३ । प्रजापतिं
 विस्रस्तम् । ६४ । तस्य वाऽएतस्याऽग्नेऽं । ६५ । अथ
 हैतेरुणे । ६६ । संवत्सरो वै यज्ञऽं प्रजापतिऽं । ६७ ।
 त्रिहवै पुरुषो जायते । ६८ । ब्राह्मवाऽएतस्याग्निहोत्रस्या-
 ग्निहोत्री । ६९ । उद्दालको हारुणिऽं । ७० । उर्वशी
 हाप्सराऽं । ७१ । भृगुर्ह वै ब्रारुणिऽं । ७२ । पशुबन्धेन
 यजते । ७३ । तद्यथा हवै । ७४ । अयं वै यज्ञो योयं
 पवते । ७५ । समुद्रं वाऽएते प्रचरन्ति । ७६ । युद्धा
 लोके । ७७ । दीर्घसत्रं ह वाऽएतऽउपयन्ति । ७८ ।
 तदाहुर्यदेषु दीर्घसत्री । ७९ । सोमो वै राजा यज्ञऽं
 प्रजापतिऽं । ८० । विश्वरूपं वै त्वाष्ट्रमिन्द्रोऽहन । ८१ ।
 इन्द्रस्य वै यत्र । ८२ । एतस्माद्वै यज्ञात्पुरुषो जायते
 । ८३ । ब्रह्मोदनं पचति । ८४ । प्रजापतिर्देवेभ्यो यज्ञा-
 न्व्यादिशत् । ८५ । प्रजापते रुदयस्व यत् । ८६ ।
 प्रजापतिरकामयत् । ८७ । अथ प्रातर्गोतमस्य । ८८ ।
 पुरुषो ह नारायणोऽकामयत् । ८९ । ब्रह्म वै स्वयम्भु
 तपोऽतप्यत् । ९० । अथास्मै श्मशानं कुर्वन्ति द्यौः
 शान्तिः । ९१ । देवा ह वै सत्रं निषेदुऽं । ९२ । अथातो
 रौहिणौ जुहोति । ९३ । स वै तृतीये हन् । ९४ । इया ह
 प्राजापत्योऽं । ९५ । हप्तवालाकिर्हानूचानो गार्ग्यऽआ-
 स । ९६ । जनको ह वैदेहऽं । ९७ । जनकु ह वैदेहं
 याज्ञवल्क्यो जगाम । ९८ । पूर्णमदऽपूर्णमिदम् । ९९ । श्वेतु-
 केतुर्हवाऽआरुणेयऽं । १०० । माश्रीपुत्रादासुरिवासिनः ॥
 चतुर्दशकाण्डेष्वध्यायोक्ता ऋषयस्तृप्यन्ताम् ॥ अथ 'शतस्था-
 नानि'—ॐ इषे त्वा । १ । परिंते । २ । अग्नेनय । ३ ।

उपयामर्गृहीतोसि सुशम्मांसि । ४ । (प्रथमा) सोमस्य
 त्विषिः । ५ । परस्याऽअधि । ६ । अन्यावः । ७ । राज्यसि
 । ८ । नमो हिरण्यवाहवे । ९ । इन्द्रेमम् । १० । इमौ
 ते । ११ । अन्नात्परिस्तुतः । १२ । अश्विना तेजसा
 । १३ । पृथिव्यै स्वाहा । १४ । प्रजापतये च । १५ ।
 तेऽअस्य । १६ । तनूनपात्पुथः । १७ । अयमिह
 । १८ । अनु नः । १९ । इत्युत्तरे । २० । (शेषं पञ्चसप्ततिः) ॥
 हिरण्मयेन पात्रेण ० । ॐ स्वस्ति । शतोक्ता ऋषयस्तृप्यन्ताम् ॥
 व्रतमुपैष्यन् । १ । तद्यदेवं पिनष्टि । २ । अथाज्यलि-
 प्राभ्यां पवित्राभ्याम् । ३ । बृहच्छोचा यविष्टयेति । ४ ।
 ब्रूसूनां रातौ स्याम् । ५ । अभिर्वै देवानामद्वातमाम्
 । ६ । तद्यथा योनौ रेतः सिद्धेत । ७ । ता वै प्राश्न-
 न्त्येव । ८ । अथ वेदपत्नी विस्रं सयति । ९ । अयं वै
 यज्ञो योऽयं पवते । १० । अथ यदस्तमेति । ११ । रेव-
 तीरमध्वमिति । १२ । स वाऽआग्नेयोऽष्टाकपालः पुरो-
 डाशो भवति । १३ । तद्ये सोमेनेजानाः । १४ । अ-
 थोत्तरेण शालां परिश्रयन्ति । १५ । अथोल्लिखति
 । १६ । सा या बभ्रुः पिङ्गाक्षी सा सोमकृषणी स्यात्
 । १७ । प्रथमं ते देवाः । १८ । इन्द्रघोषः प्रोक्षणीर-
 ध्वर्धुरादत्ते । १९ । सा हा कद्रुरुवाच । २० । तद्यऽ
 एतऽउच्छ्रिता देवा ह वै यज्ञन्तन्वानाः । २१ । अथ
 पार्श्वेन वासिना वा प्रयौति । २२ । सु जुहोति शृणो-
 त्वाग्निं समिधा हवंस इति । २३ । इव हवाऽउपां
 शुः । २४ । तस्यासावैव ध्रुवऽआयुः । २५ । यत्र द्यावा-
 पृथिव्यः शस्यते । २६ । सऽ आज्यस्योपस्तीर्य द्विश्रो-

रवद्यति । २७ । इन्द्रो ह वै षोडशी । २५ । तासां
 द्वादश गुर्भाऽं । २९ । तद्ये हस्म पुरा ब्राजपेयेन
 यजते । ३० । अथ दिशोऽनुवीक्षमाणो जपति । ३१ ।
 स वै दीक्षते । ३२ । अथैतमभिषेकुम् कृष्णविषाणया
 नु विमृष्टे । ३३ । षडेवोत्तरे चरुवऽं । ३४ । अथोऽआहुऽं
 । ३५ । अमावास्यायां दीक्षते । ३६ । अश्वस्य पदे
 जुहोति । ३७ । अथैना धूपयति । ३८ । तमुपरिनाभि
 विभर्ति । ३९ । अथोषान्निवपति । ४० । चतस्रः
 सीता युजुषा कृषति । ४१ । तं प्रत्यञ्चयन्ताम् । ४२ ।
 अपाङ्गम्भत्सीदेति । ४३ । तस्य मनो वैश्वकर्मणमिति
 । ४४ । तद्यैषा मध्यमा स्वयमातृणा । ४५ । एका-
 दशभिरस्तुवतेति । ४६ । ता वाऽ एता विराडेषा
 । ४७ । अथ-स्वयमातृणामुपदधाति । ४८ । अथोत्त-
 रार्धेन प्राक् । ४९ । स यः सु द्वैश्वानरः । ५० ।
 यास्तेऽअग्ने सूर्य्ये रुचऽं । ५१ । नाम कृत्वाथैनमुपति-
 ष्ठते । ५२ । या वाऽ इयं वेदिऽं सप्तविधस्य । ५३ ।
 अयमेवाकाशो जूः । ५४ । सोयमात्मा त्रेधा विहितऽ
 एव । ५५ । अथ वऽशः । ५६ । अथ यामेतामाहुतिं
 जुहोति । ५७ । अथ युदनुवाक्यामनूच्य । ५८ । ब्रह्म-
 चार्यसीत्याह । ५९ । स युत्पशुबन्धेन यजते । ६० ।
 दशेति होवाच । ६१ । अथ युत्र स्कन्धं स्यात्
 । ६२ । अथ यदि प्रमुतऽं । ६३ । सर्वऽअश्विना
 भवन्ति । ६४ । प्रजापतिर्यज्ञमसृजत । ६५ । किम्वा
 वृषनं महदिति । ६६ । अथ योस्य निष्कऽं प्रतिमुक्तो

भुवति । ६७ । एतेनहेन्द्रो तो दैवापःशौनकः । ६८ ।
 चतस्रः सीता यजुषा कृषति । ६९ । अथोत्तरतःसि-
 कताऽउपकीर्णा भवन्ति । ७० । अथ रौहिणौ जुहोति
 । ७१ । ते देवाऽअब्रुवन् । ७२ । तानि यदा गृह्णाति
 । ७३ । योमौ तिष्ठन् । ७४ । कतमुऽआत्मेति । ७५ ।
 अथ हैनं मनुष्याऽऊचुः । ७६ । अथ यामिच्छेद्भर्म-
 न्दुधीतेति । ७७ । सप्तसहस्रषट्शतशेषं चतुर्विंशतिः
 । ७८ । माश्रीपुत्रादासरिवासिनः । ७९ ॥ चतुर्दशकाण्डे
 शतोक्ता ऋषयस्तृप्यन्ताम् ॥ अथ 'प्रपाठकाः'—व्रतमुपैरूयन् । १।
 चतुर्धा विहितो ह वाऽअग्नेमिरास । २ । तेवाऽआर्द्राऽस्युः
 । ३ । स सुचोत्तरमाधारमाधारदिप्यन् । ४ । यज्ञेन वै
 देवाऽ । ५ । यज्ञेन वै देवा दिवमपोदक्रामन् । ६ । स वै
 सुचो व्यूहति । ७ । स यद्वाऽ इतश्चेतश्च सम्भूरति
 । ८ । वुरुणो हैनद्राज्युकामऽआदधे । ९ । यत्र वै प्र-
 जापतिः प्रजाऽ मसृजे । १० । प्रजापतिर्ह वाऽएतेनाग्ने
 यज्ञेनेजे । ११ । महाहविषा ह वै देवा वृत्रं जघ्नुः । १२ ।
 देवयजनं योषयन्ते । १३ । द्वाचं यच्छति । १४ । नीडे
 कृष्णाजिनमास्तृणाति । १५ । नद्यऽएष पूर्वोर्ध्वो बुर्षिष्ठः
 स्थूणाराजो भुवति । १६ । द्विजामानो हैवास्य
 धिष्ण्याऽ । १७ । पाशं कृत्वा प्रतिमुञ्चति । १८ । सो-
 त्युप यजति । १९ । प्राणो ह वा अस्योपांशुऽ । २० ।
 आत्मा ह वाऽअस्याग्रयणऽ । २१ । म्रन्ति वाऽएतद्य-
 ज्ञम् । २२ । स वाऽ अवभृथमभ्यवैति । २३ । तद्य-
 त्रैतद्वादशाहेन ब्रूढश्छन्दसा यजते । २४ । देवाश्च

वाऽअसुराश्च । २५ । बार्हस्पत्येन चरुणा प्रचरति । २६ ।
 स वाऽअपः सम्भरति । २७ । मैत्रावरुण्यापयस्यया
 प्रचरति । २८ । असद्वा ऽइदमग्रऽआसीत् । २९ ।
 प्राजापत्यञ्चरद्वाऽ आलम्बन्ते । ३० । प्रदीप्ताऽ एते-
 मयो भवन्ति । ३१ । तस्याऽएतस्याऽआषाढां पूर्वा क-
 रोति । ३२ । रुक्मं प्रतिमुच्य विभर्ति । ३३ । गार्ह-
 पत्यञ्चेप्यन् पलाशशाखया व्यूहति । ३४ । अथ दर्भ-
 स्तम्भमुपदधाति । ३५ । आत्मन्नाग्निं गृहीतेचेप्यन् । ३६ ।
 कूर्ममुपदधाति । ३७ । प्राणभृतऽउपदधाति । ३५ ।
 अथ विश्वज्योतिषमुपदधाति । ३९ । अथातोन्वावृतम्
 । ४० । गार्हपत्यमुपदधाति । ४१ । अथातः शतरु-
 द्रियं जुहोति । ४२ । मत्त्येत्यग्निं प्रहरिष्यन् । ४३ । अ-
 थैकान्यज्ञक्रतुञ्जुहोति । ४४ । अथ प्रातः प्रातरनुवा-
 कमुपाकरिष्यन् । ४५ । अग्निरेष पुरस्ताच्चीयते । ४६ ।
 अथातश्चयनस्यैव । ४७ । संवत्सरो वै प्रजापतिरग्निः
 । ४८ । नेव वा ऽइदमग्रे सदासीन्नेव सदासीत् । ४९ ।
 संवत्सरो वै यज्ञः प्रजापतिः । ५० । अपि ह वाऽ ए-
 तर्हि । ५१ । प्रजापतिर्वै प्रजाऽसृजमानोऽतप्यत । ५२ ।
 अथातः स्वाध्यायमशुःसा । ५३ । अयं वै यज्ञो योयं
 पुवते । ५४ । पुरुषः ह नारायणं प्रजापतिरुवाच । ५५ ।
 सोमो वै राजा यज्ञः प्रजापतिः । ५६ । प्रजापति-
 र्यज्ञमसृजत । ५७ । ब्रह्मौदनं पचति । ५८ । नियुक्तेषु
 पशुषु । ५९ । प्रमुच्याश्वं दक्षिणेन वेदिम् । ६० । पु-
 रुषो ह नारायणोऽकामयत । ६१ । देवा ह वै सत्रन्नि-
 षेदुः । ६२ । स यत्रैतां होतांन्वाह । ६३ । इया ह

प्राजापत्याऽं । ६४ । दम्बवालाकिर्हानूचानो गार्ग्यऽ
 आस । ६५ । अथ हैनं भुज्युर्लाह्यायनिऽं पप्रच्छ
 । ६६ । जनकुहूहं वैदेहं याज्ञवल्क्यो जगाम । ६७ ।
 भूमिरन्तरिक्षं द्यौरिति । ६८ । प्राश्नीपुत्रादासुरिवा-
 सिनः० । ६९ ॥ इति चतुर्दशकाण्डे प्रपाठोक्ता ऋषयस्तृप्यन्ताम् ।
 इति प्रपाठकाः ॥ अथ व्रतं विसृजते स यस्मिन्हर्त्तावर्मु-
 लोकमेत्यथ निग्रास्याभ्यो ग्रहान्विगृह्यतेऽय गृहपतिऽं
 सुब्रह्मण्यामाह्वयति ता वाऽएतास्तानि दश भवन्ति ता-
 ऽएताऽ अङ्गुलयो मध्यमेव तृतीयां चितिऽं सहोवाचा-
 य इह शस्तुस्माऽ उहैतदुवाच स वाऽ एष ऽआमैव य-
 त्सौत्रामणी मर्यादाया ऽएव लोष्टुमाह्वय प्राश्नीपुत्रादा-
 सुरिवासिनः० । १ ॥ अन्त्यकाण्डोक्ता ऋषयस्तृप्यन्ताम् ।
 एवं व्रतं विसृजेत परमाङ्गतिङ्गच्छतीति तस्माद्धोदृच-
 मसात् तस्मिन् समुपहवमिष्ट्वा समिधोऽभ्यादधति द्वादश
 वा त्रयोदश वा दक्षिणा भवन्ति यावानभिर्यावत्यस्य
 समात्रा तावत्तद्भवति तस्मात्समानुसम्बन्धनास्तस्मादिमे
 प्राणऽउपरिष्ठादुसञ्छन्नाऽं संवादेनैवाविजो लोका
 इति ब्रह्मणो ब्रह्म स्वयम्भु ब्रह्मणे नमः कशिनीरेवेमाऽ
 आप्येतर्हि प्रजा जायन्ते तस्मादिमावात्मानमभितो बाहू
 तस्मादुहैतज्जीवाश्च पितरश्च नु संदृश्यन्ते द्वाजसनेयेन
 याज्ञवल्क्येनाख्यायन्ते । २ ॥ चतुर्दशकाण्डे अन्त्यफक्किोक्ता
 ऋषयस्तृप्यन्ताम् ॥ 'नमस्कारः'—ततः तदेतदहं चामभ्युक्तं न
 मृषा श्रान्तं यदुवन्ति देवा इति नृहैवैवं विदुषऽं कि-
 ञ्चनमृषा श्रान्तं भुवति तथो हास्यै तत्सर्वे देवाऽभवन्ति
 । १ । इति नमस्कारः । 'विसर्जनम्'—ॐ उक्तिं ब्रह्मण-

रूपते देवयन्तस्त्वे महे । उपप्रयन्तु मरुतः सुदानव इन्द्र-
प्राशून्वा सचा । १^{११} स्वप्रवरान्विसर्जयेत् ॥ 'जले प्रा-
सन्'—ॐ समुद्रङ्गं स्वाहान्तरिक्षङ्गं स्वाहा देव-
संवितारङ्गं स्वाहा मित्रावरुणौ गच्छ स्वाहाऽहोरात्रे
गच्छ स्वाहा छन्दांसि गच्छ स्वाहा इद्यावापृथिवी गच्छ
स्वाहा यज्ञङ्गं स्वाहा सोमङ्गं स्वाहा दिव्यतर्भा
गच्छ स्वाहाग्निर्वैश्वानरङ्गं स्वाहा मनो मेहादि यच्छ
दिवन्ते धूमो गच्छतु स्वर्ग्योतिः पृथिवीम्भस्मना पृण
स्वाहा । २^{१३} ततो द्विराचमनं कुर्युः ॥ आचार्यादि ब्राह्मणपू-
जनं कृत्वा ॥ 'अर्पणम्'—अनेनाध्यायोत्सर्गकर्माङ्गत्वेन कृतेन ऋ-
षिपूजनतर्पणादिकर्मणा श्रीभगवान्परमेश्वरः प्रीयतां न मम । ॐ
तत्सद्ब्रह्मार्पणमस्तु ॥ इति श्रावणीप्रयोगः ॥

५२७. 'अथ ऋषिश्राद्धम्'—कृतप्राणायामो देशकालौ सङ्की-
र्त्य ॥ 'सङ्कल्पः'—उत्सर्गाङ्गभूतमृषिश्राद्धमहं करिष्ये ॥ ॐ
इदं विष्णुर्वि० ॥ १^{१५} ॥ इति मन्त्रेण दिग्बन्धः ॥ ऋषिश्राद्ध-
स्योपहाराः शुचयो भवन्तु ॥ इत्युपहारभोक्षणम् । देशकालपात्रसम्प-
दस्तु ॥ अरुन्धतीसहितकश्यपादिस्वऋषीणामिदमायनम् यथा यथा-
विभागं वः स्वाहा । अरुन्धतीमहितकश्यपादिस्वऋषयः यथादत्तं
गन्धाद्यर्चनं यथा यथाविभागं वः स्वाहा । इति गन्धादिदानम् ।
ऋषिश्राद्धसाङ्गतासिद्ध्यर्थं सप्तसङ्ख्याकान् ब्राह्मणान् यथाकालं
यथासम्पन्नान्नेन तर्पयिष्ये । तेन अरुन्धतीसहितकश्यपादिस्वऋषयः
प्रीयन्ताम् । ऋषिश्राद्धसाङ्गतासिद्ध्यर्थं हिरण्यनिष्क्रयभूतां दक्षिणां
आचार्याय तुभ्यमहं सम्प्रददे । आचार्यः ॐ कोऽदात्तस्मा
ऽअदात्कामोऽदात्कामायादात् । कामो दाता काम-
प्यतिग्रहीता कामैतत्ते । २^{१६} ॥ इति मन्त्रं पठेत् ; उपविष्टेषु

(१) तेभ्यो दक्षिणां दत्त्वा ब्राह्मणादिषो गृहीत्वा । कृतस्योत्सर्गोपाक्रमकर्मणः
साङ्गतासिद्ध्यर्थं यथावकाशेन यथाशक्ति ब्राह्मणान् भोजयिष्ये इति सङ्कल्प्य ॥

ब्राह्मणेषूदकादिदानम् ॥ 'तद्यथा'—ॐ शिवा आपः सन्तु । सौम-
नस्यमस्तु । अक्षतं चारिष्टं चास्तु । अधोग क्रषयः सन्तु । स-
र्वत्र सन्तिविति विप्राः प्रतिवचनं दद्युः । उत्सर्गकर्मणो न्यूनातिरिक्त-
दोषपरिहारार्थं नानानामगोत्रेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो भूयसीं दक्षिणां
सम्प्रददे ॥ 'प्रार्थना'—उत्सर्गाद्भूतं ऋषिश्राद्धं परिपूर्णमस्तु
अस्तु परिपूर्णमिति आचार्यादयः प्रतिवचनं दद्युः । ततः सहनोस्तु
सहनोवतु सहनऽइदं वीर्यवदस्तु ब्रह्म ऽइन्द्रस्तद्वेद येन यथा न
विद्विषामह इति ॥ पश्चात्—उभाकवी० इति मन्त्रं पठेत् ॥ इति ऋ-
षिश्राद्धम् ॥ इति श्रावणीपद्धतिः ॥

५२८. 'अध्यायोपाकर्म.' पारस्करगृह्यसूत्रे—अथातोऽध्यायो-
पाकर्मोपधीनां प्रादुर्भावे श्रवणेन श्रावण्यां पौर्णमास्याः श्रावणस्य
पञ्चम्याः हस्तेन वाज्यभागाविध्वज्याहुतीर्जुहोति । पृथिव्या ऽअ-
ग्रयः इत्यग्न्येवेऽन्तरिक्षाय वायवेऽहति यजुर्वेदे दिवे सूर्यायेति सा-
मवेदे दिग्भ्यश्चन्द्रमसः इत्यथर्ववेदे ब्रह्मणे छन्दोभ्यश्चेति सर्वत्र प्र-
जापतये देवेभ्यो ऋषिभ्यः श्रद्धायै मेधायै सदरस्पतयेऽनुमतय
ऽइनि चैतदेव व्रतोद्देशेन विसर्गेषु सदसस्पतिमित्यक्षतधानास्त्रिःसर्वे
ऽनुपटेयुर्हुत्वा हुत्वाऽदुम्बर्यस्तिस्त्रस्तिस्त्रः समिध ऽआदध्याद्राः सप-
लाशा घृताक्ताः सावित्र्या ब्रह्मचारिणश्च पूर्वकल्पेन शन्नो भव-
न्वित्यक्षतधाना ऽअखादन्तः प्राश्नीयुर्दधिकाव्यऽहति दधि भक्षेयुः
म यावन्तं गणमिच्छेत्तावन्तस्तिलाजार्कफलकेन जुहुयात्सावित्र्या
शुक्रज्योतिरित्यनुवाकेन वा प्राशनान्ते प्रत्यङ्मुखेभ्य ऽउपविष्टेभ्य
ॐकारमुक्त्वा त्रिंश सावित्रीमध्यायादीन्प्रब्रूयादपिमुखानि बहुचानां
पर्वाणि छन्दोगानाः सूक्ताभ्याथर्वणानाः सर्वे जपन्ति सह
नोस्तु सह नोवतु सह न ऽइदं वीर्यवदस्तु ब्रह्म ऽइन्द्रस्तद्वेद येन
यथा न विद्विषामहऽइति त्रिरात्रं नाधीयीरँछोमनखानामनिकृन्तन-
मेके प्रागुत्सर्गात् ॥ १३ ॥

५२९. 'अथोपाकर्मप्रयोगः'—[गुरुः हस्तौ पादौ प्रक्षाल्य द्विराच-

म्यावसथ्याग्नेलौकिकाग्नेर्वा पश्चाच्छिष्यैः सह प्राङ्मुख उपविश्य प्राणा-
ग्रामत्रयं कृत्वा देशकालौ सङ्कीर्त्य श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं अध्यायोपाकर्मणि
पञ्चभूस्कारपूर्वकमग्निस्थापनमहं करिष्य इति सङ्कल्प्य पञ्चभूस्का-
रान्कुर्यात् । (ते च—१—दर्भैः परिसमुह्य । २—गोमयोदकेनोपलिप्य । ३—
सुवेणोल्लिख्य । ४—अनामिकाङ्गुष्ठाभ्यामुद्धृत्य । ५—उदकेनाभ्युक्ष्य ॥ ततः
अग्निं प्रतिष्ठाप्य पात्रस्थापनादि कुर्यात् । तत्र पूर्वेण ब्रह्मणो गमनम् ।
अग्नेरुत्तरतः पात्रासादनम् । द्वे पवित्रे ताम्रमयी आज्यस्थाली । पालाशः
समिधः । प्राञ्चावाधारौ । समिद्धतमे आज्यभागौ । तिलहोमः सावत्री-
मन्त्रेण । पूर्णपात्रं दक्षिणा । त्रिरात्रं लोमनखानामनिकृन्तनम्) ॥] ‘ऋषि-
च्छन्ददेवतास्मरणम्’—इषेत्वेत्यादिकस्य स्वप्नब्रह्मान्तस्य माध्य-
न्दिनीयस्य वाजसनेयकस्य यजुर्वेदाग्रायस्य विवस्वानृषिः । वायु-
देवता । गायत्र्यादीनि सर्वाणि छन्दांसि । अध्यायोपाकर्मणि
विनियोगः—‘देवताभिध्यानम्’—तत्र—प्रजापतिम् । इन्द्रम् ।
अग्निम् । सोमम् । पृथिवीम् । अग्निम् । ब्रह्माणम् । छन्दांसि ।
अन्नरिक्षम् । वायुम् । ब्रह्माणम् । छन्दांसि । दिवम् । सूर्यम् ।
ब्रह्माणम् । छन्दांसि । दिशः । चन्द्रमसम् । ब्रह्माणम् । छ-
न्दांसि । प्रजापतिम् । देवान् । ऋषीन् । श्रद्धाम् । मेधाम् ।
सदसस्पतिम् । अनुमतिम् ॥ एताः प्रधानदेवता आज्येन । सद-
सस्पतिम् । धानाभिः । सवितारं तिलैः । अग्निं खिष्टकृतं धानाशे-
पेण । अग्निम् । वायुम् । सूर्यम् । अग्नीवरुणा । अग्नीवरुणा । अ-
ग्निम् । वरुणम् । सवितारम् । विष्णुम् । विश्वान्देवान् । मरुतः ।
स्वर्कान् । वरुणम् । प्रजापतिम् । एता अङ्गप्रधानार्था देवता
अग्निन्कर्मण्यहं यक्ष्ये ॥ [ब्रह्मवरणम् (दक्षिणतो ब्रह्मासनमस्तीर्य ।
अमुकशर्मन् अग्निन्कर्मणि त्वं ‘ब्रह्मा’ भव । भवामीति प्रतिवचनम् ।
ब्रह्मा तूर्णार्था आसनावलोकनं आसनात्तृणनिरसनञ्च कृत्वा उपविशेत् ।
अग्नेरुत्तरतः प्रणीतार्थमासनद्वयं निधाय । प्रणीताचमसं वामहस्ते कृत्वा
आत्माभिमुखं जलेनापूर्य प्रथमासने निधाय चमसदण्डमालभ्य ब्रह्मागमव-
लोक्य तेन सङ्केतादिनाऽनुज्ञातः प्रणीयोत्तरासने निदध्यात् । तत उदगग्रैः
प्रागग्रैः कुशैरग्निं परिस्तीर्य । अर्थवदासाद्य । अग्नेरुत्तरतः प्राक्संस्थु-

दक्षस्यं वा पात्रासादनम् । पवित्रच्छेदनार्थं दर्मास्त्रयः । पवित्रे द्वे । प्रोक्षणं पात्रम् । आज्यस्याली । सम्मार्जनकुशास्त्रिप्रभृतयः । उपयमनकुशाः सप्तप्रभृतयः । समिधस्त्रिप्रभृतयः । सुवः । आज्यम् । धानाः । पूर्णपात्रं च ॥ 'अथोपाकल्पनीयानि'—प्रतिशिष्यं नव नव समिध आर्द्राः स-
पत्रा औदुम्बरस्य । दाध भक्षणाार्थं । लौकिका धाना बाहुमात्रमौदुम्बर-
काष्ठं तिलस्थापनस्थाने सर्पफणाकारमार्कषफलकम् । तिलाश्चेति । पवि-
त्रकरणम् । द्वयोरुपरि त्रीणि निधाय द्विमूलेन द्वौ कुशौ प्रदक्षिणीकृत्य
सर्वान्युगपद्धृतानामिकाङ्गुष्ठाभ्यां छित्वा तानुत्तरतः प्रक्षिपेत् । प्रोक्षणी-
पात्रं प्रणीतात्तरतो निधाय । प्रोक्षणीपात्रे पात्रान्तरेण प्रणीताद्विस्तासां
प्रोक्षणम् । सपवित्रहस्तेनोत्तानेन पात्रप्रोक्षणम् । आज्यस्याल्याः प्रोक्ष-
णम् । संमार्गकुशानां प्रोक्षणम् । उपयमनकुशानां प्रोक्षणम् । समिधां
प्रोक्षणम् । सुवस्य प्रोक्षणम् । आज्यस्य प्रोक्षणम् । धानानां प्रोक्षणम् ।
पूर्णपात्रस्य प्रोक्षणम् । प्रणीताभ्योर्मध्ये सञ्चरे प्रोक्षणीं निधाय । कुशो-
पग्रहेण आज्यस्याल्यामाज्यनिर्वापः । आज्याधिश्रयणम् । ततो ज्वलद्दु-
ल्लुकेन पर्यमिकरणम् । इतरथावृत्तिः । अर्धश्रिते सुवं प्रतप्य । संमार्ग-
कुशैः संमृज्य । अग्रैर्मूलादारभ्याग्रपर्यन्तं मूलैरमादारभ्य मूलपर्यन्तं प्रणी-
तोदकेनाभ्युक्ष्य । पुनः प्रतप्य । दक्षिणतो निदध्यात् । आज्यमुद्धास्य ।
उत्तरतो निधाय । ततोऽग्रेः पश्चिमतो निदध्यात् । पवित्राभ्यामाज्यमु-
त्पूय । प्रोक्षणीश्च पूर्ववदुत्पूय । आज्यमन्वेक्ष्य । अपद्रव्यनिरसनम् ।
उपयमनकुशानादाय । तिष्ठन् समिधोऽभ्याधाय । प्रोक्षणदक्षणेन
सपवित्रेण हस्तेनेशानमारभ्येशानपर्यन्तं प्रदक्षिणमभि पर्युक्ष्य । इतरथा-
वृत्तिः । पवित्रयोः प्रणीतासु निधानम् । सोपग्रहं सव्यहस्तमुत्तानं हृदि
निधाय दक्षिणजानुनिपातः ब्रह्मणोन्वारम्भः । दक्षिणहस्तेन सुवेण होमः ।
मनसा—ॐ प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये न मम ॥ (त्यागान्ते
द्रव्यप्रक्षेपः । प्रोक्षणीपात्रे संस्रवधारणम्) । ॐ इंद्राय स्वाहा । इदं
इन्द्राय न मम ॥ ॐ अग्नये स्वाहा इदमग्नये न मम ॥ ॐ सोमाय
स्वाहा इदं सोमाय न मम ॥ १ 'ऋग्वेदे'—'सर्वविशत्याहु-

(१) औदुम्बरस्य या शाखा फलकद्वयसंयुता । आकर्षफलकं नाम याज्ञिकः
परिकल्पितम् ॥ (२) एताः सर्वविशत्याहुतयः आज्येन ततः प्रोक्षितधानाभिधारणम् ।
सुवेण धाना अवदाय । सदसस्पतिमद्भुतमित्यनेन मन्त्रेण जुहुयात् ॥

तयः' ॐ पृथिव्यै स्वाहा इदं पृथिव्यै न मम । ॐ अग्नये
 स्वाहा इदमग्नये न मम । ॐ ब्रह्मणे स्वाहा इदं ब्रह्मणे न मम ।
 छन्दोभ्यः स्वाहा इदं छन्दोभ्यो न मम ॥ २ 'यजुर्वेदे'—ॐ
 अन्तरिक्षाय स्वाहा इदमन्तरिक्षाय न मम । ॐ वायवे स्वाहा
 इदं वायवे न मम । ॐ ब्रह्मणे स्वाहा इदं ब्रह्मणे न मम । ॐ
 छन्दोभ्यः स्वाहा इदं छन्दोभ्यो न मम ॥ ३ 'सामवेदे'—ॐ
 दिवे स्वाहा इदं दिवे न मम । ॐ सूर्याय स्वाहा इदं सूर्याय
 न मम । ॐ ब्रह्मणे स्वाहा इदं ब्रह्मणे न मम । ॐ छन्दोभ्यः
 स्वाहा इदं छन्दोभ्यो न मम ॥ ४ 'अथर्वणवेदे'—ॐ दिग्भ्यः
 स्वाहा इदं दिग्भ्यो न मम । ॐ चन्द्रमसे स्वाहा इदं चन्द्रमसे न
 मम । ॐ ब्रह्मणे स्वाहा इदं ब्रह्मणे न मम । ॐ छन्दोभ्यः
 स्वाहा इदं छन्दोभ्यो न मम । ॐ प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजा-
 पतये न मम । ॐ देवेभ्यः स्वाहा इदं देवेभ्यो न मम । ॐ ऋ-
 पिभ्यः स्वाहा इदं ऋपिभ्यो न मम । ॐ श्रद्धायै स्वाहा इदं
 श्रद्धायै न मम । ॐ मेधायै स्वाहा इदं मेधायै न मम । ॐ म-
 दसस्पतये स्वाहा इदं मदसस्पतये न मम । ॐ अनुमतये स्वाहा
 इदं अनुमतये न मम । ॐ सदसस्पतिमद्भुतमिन्द्रस्य
 काम्यम् । सुनिम्मेधामयासिषु स्वाहा । १ $\frac{१}{१}$ ॥
 इदं मदसस्पतये न मम । (इमं मन्त्रं गुरुणा पठ्यमानं शिष्या अपि
 सहानुपठेयुः । तत उदुम्बरसमिद्धितयमभिधार्य हस्ते गृहीत्वा उत्थाय
 प्राङ्मुखोऽस्तिष्ठन्तः) ॥ ॐ तत्सवितुर्वरेण्यम् । २ $\frac{२}{२}$ ॥
 स्वाहा इदमग्नये न मम ॥ (इत्युच्चार्य एकां समिधमादध्युः । एवं
 मन्त्रेण द्वितीयां तथा तृतीयां । ततः सर्वे उपविशेयुः । आचार्यः
 पुनः । सुवेण धाना अवदाय ।) ॥ द्वितीयां धानाहुतिं पूर्ववत्—
 ॐ तत्सविनुम् । ३ $\frac{३}{३}$ ॥ स्वाहा इदमग्नये न मम ॥ ततस्मि-
 न्नोऽपराः समिधो घृतेनाभ्यज्य । उत्थाय प्राङ्मुखोऽस्तिष्ठन्तः—
 ॐ तत्सविनुम् । ४ $\frac{४}{४}$ ॥ स्वाहा इदमग्नये न मम ॥ (इ-
 त्युच्चार्य एकां समिधमादध्युः ।) पुनः ॐ तत्सविनुम् ५ $\frac{५}{५}$ ॥

स्वाहा इदमग्नये न मम । एवं द्वितीया । पुनः ॐ तत्सवितु०
 । ६^२/_३ । स्वाहा इदमग्नये न मम ॥ एवं तृतीयां हुत्वाचार्यो
 धानाहुतिं जुहुयात् । ॐ सदसुस्प० । ७^१/_३ ॥ स्वाहा इदं सद-
 सस्पतये न मम ॥ मन्त्रानुपठनं (शिष्याणामपि—समित्रयं पूर्वव-
 जुहुयात्)—ॐ तत्सवितु० । ८^२/_३ ॥ स्वाहा इदमग्नये न मम ।
 एवं द्वितीयां तथा तृतीयां । ब्रह्मचारी तु । शिष्योऽहरहरमिकार्यक्रमेण
 समिदाधानं कुर्यात् न सावित्र्या । अन्यत्सर्वं समानम् ॥) ‘धानाम-
 क्षणम्’—(ततो या उपकल्पिता धानान्तिसन्तिस्त्रो गृहीत्वा)—
 ॐ शन्नो भवन्तु वाजिनो हवेषु देवताता मितद्रवऽ
 स्वर्काऽ । जम्भयन्तो हिं बृकः रक्षांसि स नैम्य-
 स्मद्द्वयवृत्तमीवाऽ । ९^१/_३ ॥ इति मन्त्रेण दन्तैरसादन्तः प्राश्नीयुः ॥
 ततो—द्विराचमनम् ॥) “दधिमक्षणम्”—ॐ दधिक्षाणोऽ-
 अकारिषञ्जिष्णोऽरश्चस्य वाजिनः । सुरभि नो मुखा
 करच्छणऽआयुषि तारिषत् । १०^२/_३ ॥ इति मन्त्रेण
 दधि भक्षेयुः) ॥ द्विराचमनम् ॥ (तत आचार्यो यावन्तं शिष्यगणं
 आत्मन इच्छेत्तावतस्तिष्ठन् गणयित्वा आकर्षणपलकेनावदाय)—ॐ शु-
 क्रज्योतिश्च । चित्यज्योतिश्च सत्यज्योतिश्च ज्योति-
 प्ममांश्च शुक्रञ्च ऽक्षतृपाञ्चान्यहहाऽ । ११^१/_३ ॥ इत्या-
 यनुवाकेन सावित्र्या वा जुहुयात् । ॐ तत्सवितु० । १२^२/_३ ॥
 स्वाहा इदं सवित्रे न मम ॥ (संस्रवप्रक्षेपः । ततो धानाभ्यः स्विष्ट-
 कृत्)—ॐ अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा इदमग्नये स्विष्टकृते न मम ॥
 ‘भूराद्या नवाहुतयः’—(आज्येन जुहुयात् । सर्वत्र त्यागान्ते द्रव्य-
 प्रक्षेपः ।) ‘तद्यथा’—१ ॐ भूः स्वाहा इदमग्नये न मम ॥ २ ॐ
 भुवः स्वाहा इदं वायवे न मम ॥ ३ ॐ स्वः स्वाहा इदं सूर्याय
 न मम ॥ ४ ॥ ॐ त्वन्नो ऽअग्ने वरुणस्य विद्वान् देवस्य
 हेडो ऽअवयासिसीष्ठाऽ । यजिष्ठो ब्रह्मितमुंशो गुंचा-

नो विश्वाद्द्वेषां॑सि प्रमुमुग्ध्युस्मत् स्वाहा । १३^३/_१ ॥
 इदमग्नीवरुणाभ्यां न मम । ५ । सत्त्वन्नो ऽअग्ने वृमो भवो-
 ती नेदिष्टोऽअस्या ऽउषसो व्युष्टौ । अवयद्व नो वरुणः
 रराणो वीहि मृडीकः सुहवो न ऽएधि स्वाहा । १४^४/_१ ॥
 इदमग्नीवरुणाभ्यां न मम । ६ । अयाथाग्रेस्यनमिशस्तिपाश्च
 सत्यमित्तमयाऽअसि । अया नो यज्ञं वहासया नो धेहि मेषजः
 स्वाहा । (सौत्रमन्त्रः) । इदमयाय न मम । (इदमग्नये अयसे
 न मम इति) केचित् । ७ । येते शतं वरुण ये सहस्रं यज्ञियाः
 पाशा वितता महान्तः । तेभिर्नोऽअद्य सवितोतव्विष्णुर्विश्वे-
 मुञ्चन्तु मरुतः स्वर्काः स्वाहा । (सौत्रमन्त्रः) । इदं वरुणाय
 सवित्रे विष्णवे विश्वेभ्यो देवेभ्यो मरुद्भ्यः स्वर्केभ्यश्च न मम ॥८॥
 उदुत्तमं वरुणपाशमुस्मदवाधुमं त्रिमध्यमं अ-
 थाय । अथा वृयमादित्यवृते तवानागसो ऽअदितये
 स्याम स्वाहा । १५^५/_१ ॥ इदमादित्यायादितये न मम । ९ ।
 (उपांगु)—ॐ प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये न मम ॥ (मन्त्र-
 वप्राशनम्) ॥ आचमनम् । पवित्राभ्यां सार्जनम् । अग्नौ पवित्रप्रति-
 पत्तिः) ॥ 'ब्रह्मणे पूर्णपात्रदानम्'—'तद्यथा'—ब्रह्मन् अस्यो
 पाकर्मणोऽङ्गतया विहितं पूर्णपात्रं प्रतिगृह्यताम् । ॐ द्यांस्त्वा
 ददातु पृथिवी त्वा प्रतिगृह्णातु इति मन्त्रस्य ब्रह्मा जपं कुर्यात् ।
 (प्रणीताविमोक्तः । ततोऽग्निमुत्तरेण कुशेषु प्रत्यङ्मुखोपविष्टेभ्यः शिष्ये-
 भ्यः प्राक्तुल आचार्यः ओङ्कारमुक्त्वा त्रिश्च सावित्रीमनुब्रूयात्)—
 यथा—ॐ तर्म्मत्रि० दद्यात् । १० । (इति त्रिः) । इषेत्वादि
 ईशावास्यान्तम् । व्रतमुपैष्यन्नित्यादि सर्वमन्त्रब्राह्मणयोरध्यायादि
 प्रब्रूयात् । बह्वृचां ऋषिमुखानि । पर्वाणि छन्दोगानाम् । सूक्तान्य-
 थर्वणानाम् । (एवं सर्वं पठित्वा गुरुः शिष्याश्च जपन्ति) ॥ ॐ स-
 हनोस्तु, सहनोवतु सहनऽइदं वीर्यवदस्तु ब्रह्म इन्द्रस्तद्देव येन
 यथा न विदिषामहे ॥ इति मन्त्रं जपित्वा त्रिरात्रमध्ययनं लोमनखान-

मनिकृन्तनमवपनं च करिष्यामहे ॥ इति सर्वेषां सङ्कल्पः) ॥ प्रागुत्स-
र्गाद्वा नियमो लोमनखनिकृन्तनम् । उत्सर्गावधि लोमनखानामकृन्तनमहं
करिष्ये इति । छन्दसामुत्सर्गात्त्राञ्चब्राह्मणयोरध्ययनम् ॥ इत्युपाक-
र्मप्रयोगः ॥

५२९. अथ 'वाजसनेयब्राह्मणानां शान्तिस्तूतपाठः'—तत्रादौ
दृष्टौ पादौ प्रक्षाल्याचम्य प्राणानायम्य । 'सङ्कल्पः'—अथ मम
अमुकशर्मणो यजमानस्य प्रसूताया बालसहिताया अस्याः स्त्रिया
आयुरारोग्यैश्वर्याभिवृद्धिद्वारा सकलारिष्टशान्त्यर्थं आराध्यदेवता-
प्रीत्यर्थं प्रजापतिदेवताप्रीत्यर्थं च शान्तिस्तूतपाठमहं करिष्ये ॥ इति
सङ्कल्प्य शान्तिस्तूतपाठं कुर्यात्)—तद्यथा—हरिः—ॐ रक्षोहणै
बलगुहनं वैष्णवीमिदमुहन्तं बलमुत्किरामि यम्मे
निष्टयो यमुमात्स्यो निचुखानेदमुहन्तं बलमुत्किरामि
यम्मे समानो यमसमानो निचुखानेदमुहन्तं बलमु-
त्किरामि यम्मे सर्वन्धुर्यमसर्वन्धुर्निचुखानेदमुहन्तं
बलमुत्किरामि यम्मे स जातो यमसजातो निचु-
खानोत्कृत्याङ्किरामि । १ ॥ रक्षोहणो वो बलगुहनऽ
प्पोक्षामि वैष्णवाब्रक्षोहणो वो बलगुहनो वनयामि वै-
ष्णवाब्रक्षोहणो वो बलगुहनो वस्तृणामि वैष्णवाब्रक्षो-
हणो वां बलगुहनाऽउपदधामि वैष्णवी रक्षोहणौ
वां बलगुहनौ पथ्यूहामि वैष्णवी वैष्णवमसि वैष्ण-
वास्त्य ॥ २ ॥ रक्षसाम्भागोसि निरस्तूरक्षऽइदमुहः

(१) स च अस्या बालसहितायाः प्रसूतिकाया आयुरारोग्यैश्वर्याभिवृद्धिद्वारा सर्वा-
रिष्टशान्त्यर्थं नूतनदेवप्रतिष्ठावास्तुकर्मोपनन्तरं वा दीपकाले यजमानेन ब्राह्मणद्वारा पाठ-
यितव्यः । तत्र सूतिकाबालकयोः सर्वारिष्टशान्त्यर्थं प्रथमदिवसानारभ्य दशमदिनपर्यन्तं
प्रदोषकाले दीपस्थापनोत्तरं शुचिर्भूतो ब्राह्मणः सूतिकायाः ध्रुवणपथ्यं पाठं पठित्वा
तदभिमुखितं भस्म सूतिकाबालकयोर्धारणार्थं दद्यात् । (२) अस्मिन्पाठे संक्षेपतो
दर्शिता मन्त्रा रुद्राध्याये द्रष्टव्याः ॥

रक्षोभित्तिष्ठासीदमुहः रक्षो ववाधऽइदमुहः रक्षोध-
 मन्तमो नयामि । धृतेन दद्यावापृथिवी प्योर्णवाथां
 द्वायो वेस्तोकानामग्निराज्यस्य वेतु स्वाहा स्वाहाकृ-
 तेऽजुर्ध्वनभसम्मारुतङ्गच्छतम् । ३ ^{१०}/_६ ॥ रक्षोहा विश्वच-
 र्षणिरुभियोनिमयोहते । द्रोणे सुधस्त्युमासदत् । ४ ^{२६}/_६ ॥
 (अपसर्पन्तु ते भूता ये भूता भूमिसंस्थिताः । ये भूता विघ्नकर्तारस्ते
 नश्यन्तु शिवाज्ञया) ॥ ॐ गुणानान्त्वा० । ४ ^{१०}/_६ ॥ श्री-
 श्रुते लक्ष्मी० । ५ ^{१०}/_३ ॥ आकृष्णेन रजसा० । ६ ^{४२}/_३ ॥
 इमन्देवाऽअसपत्नः सुवद्धम्महते क्षत्राय महते ज्यै-
 ष्ठ्याय महते जानराज्यायेन्द्रस्येन्द्रियाय । इममुप्यपु-
 त्रमुप्यै पुत्रस्यै विशऽएष वोमी राजा सोमोस्मा-
 कम्ब्राह्मणानां राजा । ७ ^{१०}/_६ ॥ अग्निर्मूर्धा । दिवऽ
 कुक्त्पतिः पृथिव्या अयम् । अपांरेतांसि जि-
 न्वति । * । ८ ^{१०}/_६ ॥ उद्दुह्यस्वाग्ने पति जागृहित्व-
 मिष्टापूते सः सृजेषामयाच्च । अस्मिन्सुधस्येऽअद्वयु-
 त्तरस्मिन्निवश्चेदेवा यजमानश्च सीदत् । ९ ^{१०}/_६ ॥ बृह-
 स्पतेऽअति यदुस्योऽअर्हादयुमद्विभाति क्रतुमज्जनेषु ।
 यद्दीदयुर्बसऽऽतप्यजा ततदस्मासु द्रविणन्धे-
 हि चित्रम् । * १० ^{१०}/_६ ॥ अन्नात्परिस्रुतो रसम्ब्रह्मणा-
 व्यपिचक्षुत्रम्पयऽसोमम्प्रजापतिऽ । ऋतेन सूर्यामि-
 न्द्रियं विपानः शुक्रमन्धसुऽ इन्द्रस्येन्द्रियमिदम्पयो नृ-
 तम्मधु । ११ ^{१०}/_६ ॥ शन्नो देवीर० । १२ ^{१०}/_६ ॥ कयान-
 द्धि० । १३ ^{१०}/_६ ॥ केतुङ्गुण्वन् केतवे पेशो मर्याऽअपे-
 शसे । समुषद्भिरजायथाऽ । १४ ^{१०}/_६ ॥ त्र्यम्बकं य०

। १५^{११} ॥ सजोषाऽइन्द्र सगणो मरुद्भिः सोमं म्पिब
 बृत्रहा शूरं विद्वान् । जहि शत्रून् । १५^{११} ॥ रपमृधो नुद-
 स्वायाभयङ्कुणुहि विश्वतो नः । १६^{३०} ॥ त्रातारमि-
 न्द्रमवितारमिन्द्र हवे हवे सुहवः शूरमिन्द्रम् । ह-
 यामि शक्रम्पुनहतमिन्द्रं स्वस्तिनो मधवा धाचिन्द्रः
 । १७^{३०} ॥ त्वनोऽअग्ने तव देव पायुभिर्मधोनो रक्ष
 तन्वश्च वन्द्य । त्राता तोकस्य तनये गवामस्य निमेषः
 रक्षमाणस्तव वृते । १८^{३०} ॥ युमायत्ताङ्गिरस्वते पितृ-
 मते स्वाहा । स्वाहा घर्मोय स्वाहा घर्मोऽपित्रे । *१९^{११} ॥
 अमुन्वन्तमयजमानमिदं स्तेनस्येत्यामन्विहितस्करस्य ।
 अन्यमुस्मदिच्छसा तंऽइत्या नमो देवि निर्ऋते तुभ्यं-
 मस्तु । २०^{११} ॥ तत्त्वा । यामि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदा-
 शास्ते यजमानो हविर्भिः । अहेडमानो वरुणेहबोध्यु-
 रशः समानोऽआयुः प्रमोषीः । २१^{११} ॥ आनो नि-
 युद्भिः श्रुतिनीभिरद्वरः सहस्रिणीभिरुप याहि युजम् ।
 त्रायोऽअस्मिन्सर्वने मादयस्व युयम्पात स्वस्तिभिः
 सदा नः । २२^{११} ॥ वृयः सोमवृ ० २३^{११} ॥ तमीशा-
 नुज्जगतस्तस्थुषस्पतिन्धियञ्जिन्वमवसे हूमहे वृयम् ।
 पूषा नो यथा वेदसामसं वृधे रक्षिता पायुरदब्धः स्वस्त-
 ये । २४^{११} ॥ अस्मे रुद्रा मेहना पर्वतासो बृत्रहत्ये
 भरहूतौ सजोषाः । यः शंसते स्तुवते धायि पञ्चऽ
 इन्द्रज्येष्ठाऽअस्मा २ ॥ ऽअवन्तु देवाः । २५^{३०} ॥
 स्योना पृथिवि । नो भवानृक्षरा निवेशनी । यद्वानु-
 शर्म सप्रयाः २६^{३०} । आनो भद्राः क्रतवो यन्तु
 विश्वतो देवा सोऽअपरीतास ऽउद्भिदः । देवानो यथा

सदुमिद्वधेऽसुन्नप्रायुवो रक्षितारो दिवे दिवे । २७^{१४} ॥
 देवानाम्भुद्रा । सुमतिर्ज्यूयतान्देवानां रातिरभिना
 निर्वर्तताम् । देवानां सुख्यमुपसेदिमावृयन्देवा नऽ
 आयुं प्रतिरन्तु जीवसे । २८^{१५} ॥ तान्पूर्वया निविदा-
 ह्महे वृयम्भगम्मित्रमदितिन्दक्षमुसिधम् । अर्घ्यमणं
 वरुणं सोममश्विना सरस्वती नऽ सुभगा मयस्करत् ।
 २९^{१६} ॥ तन्नो वातो मयोभु वातु भेषजन्तन्माता पृ-
 थिवी तरिपता हव्यैऽ । तदग्रावाणं सोमसुतो मयोभुव-
 स्तदश्विना शृणुतन्धिष्या युवम् । ३०^{१७} ॥ तमीशानु-
 जगतस्त० । ३१^{१८} ॥ स्वस्तिनऽइन्द्रो वृ० । ३२^{१९} ॥ पृ-
 थदश्वा मरुतं पृश्निमातरं शुभं व्यावानो विदथेषु
 जग्मयऽ ॥ अग्निजिह्वा मनवऽसूरचक्षसो विश्वेनो
 देवाऽ अवसार्गमन्निह । ३३^{२०} ॥ भद्रङ्गणेभिऽ शृ० ॥
 ३४^{२१} ॥ शतमिन्तु शरदोऽअन्ति देवा यत्रा नञ्चक्रा
 जरसन्तनूनाम् । पुत्रासो यत्र पित्रो भवन्ति मा नो
 मन्व्यारीरिपतायुर्गन्तोऽ । ३५^{२२} ॥ अदितिहव्यैरदिति-
 रन्तरिक्षमदितिर्माता स पिता स पुत्रऽ । विश्वेदेवाऽ
 अदितिऽ पञ्चजनाऽ अदितिर्जातमदितिर्जनिष्वम् ।
 ३६^{२३} ॥ ऋचं वाचं । ३७^{२४} ॥ यन्मे द्वि० । ३८^{२५} ॥
 कयानश्चित्र० । ३९^{२६} ॥ कस्तासुर्यो० । ४०^{२७} ॥ अ-
 भीषुणःस० । ४१^{२८} ॥ कया च्वन्ऽऊ० । ४२^{२९} ॥
 इन्द्रो विश्वस्य रा० । ४३^{३०} ॥ शन्नो मित्रऽ शं० ।
 ४४^{३१} ॥ शन्नो वातःप० । ४५^{३२} ॥ अहानिश० ।
 ४६^{३३} ॥ शन्नो देवीरुभि० । ४७^{३४} ॥ स्योना पृथि०

। ४८^{१३}/_{३६} ॥ आपोहिष्टा० ४९^{१४}/_{३६} ॥ यो वःशिव० । ५०^{१५}/_{३६}
 तस्माऽअर० । ५१^{१६}/_{३६} ॥ द्यौऽशान्तिरन्त० । ५२^{१७}/_{३६} ॥
 दृते दृह हमामित्र० । ५३^{१८}/_{३६} ॥ दृते दृह हमाज्यो० ।
 ५४^{१९}/_{३६} ॥ नमस्ते हरसे० । ५५^{२०}/_{३६} नमस्तेऽअस्तु० । ५६^{२१}/_{३६} ॥
 यतो यतऽसुमी० । ५७^{२२}/_{३६} । सुमित्रिया नऽआ० । ५८^{२३}/_{३६} ॥
 तच्चक्षुर्देवहितं० । ५९^{२४}/_{३६} ॥ अभिधाऽअसि भुवनमसि
 युनासि धर्ता । सत्त्वमग्निं वैश्वानरं स पयसङ्ग-
 स्वाहा कृतऽ । ६०^{२५}/_{३६} ॥ स्वगा त्वा देवेभ्यः प्रजाप-
 तये ब्रह्मन्मन्त्रमन्स्यामि देवेभ्यः प्रजापतये तेन रा-
 द्यासम । तम्बधान देवेभ्यः प्रजापतये तेन रादुहि
 ६१^{२६}/_{३६} ॥ प्रजापतये त्वा जुष्टुमोक्षामीन्द्राग्निभ्यान्त्वा
 जुष्टुमोक्षामि वायवे त्वा जुष्टुमोक्षामि विश्वेभ्यस्त्वा
 देवेभ्यो जुष्टुमोक्षामि सर्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जुष्टुमो-
 क्षामि । योऽअर्वन्तज्जिघांसति तमभ्यमीति ब्रह्मणऽ
 पुरो मर्तः प्रश्न्या । ६२^{२७}/_{३६} ॥ अग्नये स्वाहा सोमाय
 स्वाहापाम्मोदाय स्वाहा सवित्रे स्वाहा वायवे स्वाहा
 विष्णवे स्वाहेन्द्राय स्वाहा बृहस्पतये स्वाहा मित्राय
 स्वाहा ब्रह्मणाय स्वाहा । ६३^{२८}/_{३६} ॥ हिङ्गाराय स्वाहा हि-
 ङ्गताय स्वाहा क्रन्दते स्वाहाऽवक्रन्दाय स्वाहा प्रोथते
 स्वाहा प्रप्रोथाय स्वाहा गन्धाय स्वाहा ग्राताय स्वाहा
 निविष्टाय स्वाहोपविष्टाय स्वाहा सन्दिताय स्वाहा
 बलते स्वाहाऽसीनाय स्वाहा शर्यानाय स्वाहा स्वपते
 स्वाहा जाग्रते स्वाहा कूजते स्वाहा प्रबुद्धाय स्वाहा
 विजृम्भमाणाय स्वाहा विचृताय स्वाहा सह हानाय

स्वाहोर्पस्थिताय स्वाहायनाय स्वाहा प्रार्थणाय स्वाहा ।
 । ६४^३ ॥ यते स्वाहा धावते स्वाहोद्वावाय स्वाहोद्वा-
 ताय स्वाहा शूकराय स्वाहा शूकृताय स्वाहा निर्वणाय
 स्वाहोरिथिताय स्वाहा जुवाय स्वाहा बलाय स्वाहा
 विवर्तमानाय स्वाहा विवृताय स्वाहा विधून्वानाय
 स्वाहा विधूताय स्वाहा शुश्रूषमाणाय स्वाहा शृण्वते
 स्वाहेक्षमाणाय स्वाहेक्षिताय स्वाहा व्रीक्षिताय स्वाहा
 निमेषाय स्वाहा यदन्ति तस्मै स्वाहा यरिषवन्ति तस्मै
 स्वाहा यन्मत्रकुरोति तस्मै स्वाहा कुर्वते स्वाहा । कृ-
 ताय स्वाहा । ६५^३ ॥ आशुऽशि० ६६^३ ॥ सुक्लन्द-
 नेना० । ६७^३ ॥ सऽइषुहस्तैऽ । ६८^३ ॥ बृहस्पते
 परि० । ६९^३ ॥ बलुविज्ञाय० । ७०^३ ॥ गोत्रभिद०
 । ७१^३ ॥ अभिगोत्रा० । ७२^३ ॥ इन्द्रऽआसान्ते० ।
 ७३^३ ॥ इन्द्रस्य वृ० । ७४^३ ॥ उद्धर्षय मघ० । ७५^३ ॥
 अस्माकमिन्द्रऽस० । ७६^३ ॥ अमीषाञ्चि० । ७७^३ ॥
 अवसृष्टाप० । ७८^३ ॥ प्रेताजय० । ७९^३ ॥ असौ
 यासे० । ८०^३ ॥ यत्र वाणांसु० । ८१^३ ॥ मर्मा-
 णि ते वृ० । ८२^३ ॥ नमोस्तु । सप्येभ्यो ये के च
 पृथिवीमनु । येऽअन्तरिक्षे ये दिवि तेभ्यः सप्येभ्यो-
 नमः । ८३^३ ॥ याऽइषवो यातुधानानां ये वा वृनु-
 स्पती १ ॥ रनु । ये वा वृटेषु शरते तेभ्यः सप्येभ्यो-
 नमः । ८४^३ ॥ ये वा । मी रौचने दिवो ये वा सूर्य-
 स्य रुश्मिषु । येषामणसु सदस्कृतन्तेभ्यः सप्येभ्यो
 नमः । ८५^३ ॥ यद्देवा देवहेडनन्देवासञ्च कुमा
 ब्रुयम् । अग्निर्मा तस्मादेनसो विश्वान्मुञ्चत्व ह-

सऽ । ८६ $\frac{१४}{२०}$ ॥ यदि दिवा यदि नकुमेनां० सि च-
 कुमा वयम् । द्वायुर्मा तस्मादेनसो विश्वान्मुञ्चन्त्वऽ
 हसऽ । ८७ $\frac{१५}{२०}$ ॥ यदि जाग्रदद्यदि स्वप्नऽएनां० सि
 चकुमा वयम् । सूर्यो मा तस्मादेनसो विश्वान्मुञ्चन्त्वऽ
 हसऽ । ८८ $\frac{१६}{२०}$ ॥ देवस्य च्वा । सवितुऽ प्रसवेऽश्वि-
 नोर्बाहुभ्याम्पूष्णो हस्ताभ्याम् । सरस्वत्यै वाचो यन्तु-
 र्यन्त्रिये दधामि बृहस्पतेष्टु साम्म्राज्येनाभिषिञ्चाम्य-
 सौ । ८९ $\frac{१७}{२०}$ ॥ देवस्य च्वा । सवितुऽ प्रसवेऽश्विनोर्बा-
 हुभ्याम्पूष्णो हस्ताभ्याम् । सरस्वत्यै वाचो यन्तु-
 र्यन्त्रेणाग्नेऽसाम्म्राज्येनाभिषिञ्चामि । ९० $\frac{१८}{२०}$ ॥ दे-
 वस्य च्वा । सवितुऽ प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्याम्पूष्णो हस्ता-
 भ्याम् । अश्विनोर्भ्येषु ज्येन तेजसे ब्रह्मवर्चसायाभिषि-
 ञ्चामि सरस्वत्यै भेषज्येन वीर्यायान्नादयायाभिषिञ्चा-
 मीन्द्रस्येन्द्रियेण वलयश्चिद्यै यशसुभिषिञ्चामि । ९१ $\frac{१९}{२०}$ ॥
 अग्निदेवता वातो देवता सूर्यो देवता चन्द्रमा देवता
 ब्रह्मदेवता रुद्रा देवता दिव्या देवता मरुतो देवता
 विश्वेदेवा देवता बृहस्पतिर्देवतेन्द्रो देवता ब्रह्मणो
 देवता । ९२ $\frac{२०}{२०}$ ॥ दीर्घायुस्तऽओषधे खनिता यस्मै च
 त्वा खनाम्यहम् । अथो त्वन्दीर्घायुर्भूत्वा शतवल्शा
 द्विरोहतात् । ९३ $\frac{२१}{२०}$ ॥

५३०. अथ 'ब्राह्मणम्'—ॐ अथैनाऽआप्यानवतीभ्याम-
 भिमृशतीदमेवेतद्रेतऽ सित्तमाप्याययति तस्माद्योनैरेतऽ
 सित्तमाप्यायते सौमीभ्याम्प्राणो वै सोमऽ प्राणं तद्रेतसि
 दधाति तस्माद्रेतऽसित्तं प्राणमभिसुम्भवति पुयेड्युद्रेते

प्राणात्सम्भवेदेषो हैवात्र सुददोहाऽं प्राणो वै सोमऽ
 प्राणऽंसुददोहाः । १ ॥ आप्यायस्व समेतु ते विश्वतऽं
 सोम वृष्यमिति रेतो वै वृष्यमाप्यायस्व समेतु ते सर्व-
 तऽंसोम रेतऽइत्येतद्भवा वाजस्य सङ्गथऽइत्यन्नं वै वा-
 जो भवान्यस्य सङ्गथऽइत्येतत्सन्ते प्याहसि समुजन्तु
 वाजाऽइति रसो वै पयोऽऽन्नं वाजाऽं सन्ते रसऽं समु-
 जंस्त्वन्तानीत्येतत्सवृष्याद्यभिमातिषाहऽ इति सुह-
 रेताहसि पाप्मासहऽइत्येतदाप्यायमानोऽमृताय सो-
 मेति प्रजात्यान्तदमृतं दधाति तस्मात् प्रजातिरमृता दि-
 विश्रवाहस्युत्तमानिधिष्वेति चन्द्रमा वाऽ अस्य दिवि-
 श्रवऽउत्तमहसु ह्येनमुमुष्मिँल्लोके आवयति द्वाभ्यामा-
 प्याययति गायत्र्या च त्रिष्टुभा च तस्योक्तो बन्धुऽ ।
 २ ॥ 'अथातऽसम्पदेव'—चतस्रो लोकेऽष्टकाऽऽपदधाति
 षड्ऋचेन निवपति द्वाभ्यामाप्याययति द्वादश द्वादश-
 मासाऽं संवत्सरऽं संवत्सरोऽग्निर्व्यावानग्निर्व्यावत्यस्य ।
 मात्रा तावत्तद्भवति । ३ ॥ अथ 'साम गायति' क्षत्रं वै
 साम क्षत्रेणैवैनमेत दभिषिञ्चत्यथो सान्नाज्यं वैसाम सा-
 म्राज्येनैवैनह साम्राज्यं गमयति सुर्वेषां वाऽएष वेदानाह
 रसो यत्साम सुर्वेषामेवैनमेतद्देवानाह रसेनाभिषिञ्चति । ४
 'बृहत्यां गायति'—बृहत्यां वाऽअसावादित्यऽ श्रियां
 प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठितस्तपति बृहत्यामेवैनमेतद्व्रिया प्रति-
 स्थायां प्रतिष्ठापयति । ५ । 'ऐन्द्रा बृहत्यां गायति'—ऐन्द्रो
 वाऽएष यज्ञो यत्सौत्रामणीन्द्रायतनऽएषऽएतर्हि यो यु-
 जते स्वऽएवैनमेतदायतनेभिषिञ्चति । ६ ॥ अथ यस्मा-

त्सं शानानि नामैतैर्वैसामभिर्देवाऽऽन्द्रमिन्द्रियाय वी-
र्याय समश्नंस्तथो ऽएवैतमृत्वयो यजमानमेतैरेव
सामभिरिन्द्रियाय वीर्याय सस्यन्ति सुः श्रवसे विश्र-
वसे सत्यश्रवसे श्रवसऽऽति सामानि भवन्त्येष्वेवैनमेतं
लोकेषु आवयन्ति चतुर्निधनं भवति चतस्रो वै दिशऽसु-
र्वास्वैवैनमेतद्दिशु प्रतिष्ठापयन्ति सर्वे निधनमुपावयन्ति
संविदान् ऽएवास्मिस्तुष्ट्रियं दधाति । ७ ॥ 'तदाहुः'—
तदाहुर्व्यदेतत्सामगीयतेथ कैतस्य साम्नऽउक्थमेका प्र-
तिष्ठा व्यज्रद् हि तद्यस्तु तमननुशस्तमिति । ८ ।
त्रयाहि देवाऽएकादशेतद्वाऽएतस्य साम्नऽउक्थमेषा
प्रतिष्ठा व्यज्रद् हि तद्यस्तु तमननुशस्तमिति । ९ ॥
'त्रयाहि देवाऽएकादशेति' त्रयस्त्रिंशं ग्रहं जुहोति
त्रयाहि देवाऽएकादश त्रयस्त्रिंशां सुराधसऽऽति त्रय-
स्त्रिंशद्देवा बृहस्पतिपुरोहिताऽऽति ब्रह्म वै बृहस्प-
तिब्रह्मपुरोहिताऽऽत्येवैतदाह देवस्य सवितुऽसवऽऽति
देवेन सवित्रा प्रसूताऽऽत्येवैतदाह देवा देवैरवन्तुमेति
देवाह्येतं देवैरभिषिञ्चन्ति । १० ॥ 'प्रथमाद्वितीयैरिति'—
प्रथमाह्येतं द्वितीयैरभिषिञ्चन्ति द्वितीयास्तृतीयैरिति द्वि-
तीया ह्येतं तृतीयैरभिषिञ्चन्ति तृतीयाऽसत्येनेति तृतीया
ह्येतुऽसत्येनाभिषिञ्चन्ति सत्यं यज्ञेनेति सत्यह्येतं यज्ञे-
नाभिषिञ्चन्ति यज्ञो यजुर्भिरिति यज्ञो ह्येतं यजुर्भिरभि-
षिञ्चन्ति यजूंषि सामभिरिति यजूंषि ह्येतुऽसामभि-
रभिषिञ्चन्ति सामान्यग्भिरिति सामानि ह्येतमृग्भिरभि-
षिञ्चन्त्यृचऽपुरोनुवाक्याभिरित्यृचो ह्येतं पुरोनुवाक्या
याज्याभिरिति पुरोनुवाक्या ह्येतं याज्याभिरभिषिञ्चन्ति

याज्या वषट्कारैरिति याज्या ह्येतं वषट्कारैरभिषिञ्चन्ति
 वषट्काराऽआहुतिभिरिति वषट्कारा ह्येतमाहुतिभिरभि-
 षिञ्चन्त्याहुतयो मे कामान्समर्द्धयन्तु भूँस्वाहेति तदेन-
 मेताभिर्हवताभिः परोवरमभिषिञ्चयाथास्माऽआहु-
 तिभिः सर्वान् कामान्समर्द्धयन्त्यथर्विद्विष्वहवमिष्टा भ-
 क्षयत्यृतवो वाऽऋत्विजऽऋतुष्वेवैतदुपहवमिच्छते ।
 । ११ ॥ 'स भक्षयति'—लोमानि प्रयतिर्मत्वङ्गमऽआनु-
 तिरुगतिः । माऽसम्मऽउपनतिर्व स्वस्थि मज्जामऽआ-
 नतिरिति ह्येन वाऽएष लोकाँश्च देवताश्च विशति युऽसौ-
 त्रामण्याभिषिच्यते तदेतच्चान्तरात्मानमुपह्रयते तथा
 कृत्स्नऽएव सर्वतनुऽसाङ्गऽसम्भवति ॥ १२ ॥ 'चित्रा-
 वसो स्वस्ति'—तेषारमशीयेति । त्रिरेतज्जपति रात्रिर्वै
 चित्रावमुऽसा हीयऽसङ्गृह्येव चित्राणि वसति तस्मा-
 न्नारकाच्चित्रं ददृशे । १३ ॥ 'एतेन हस्मावाऽऋषयः' ।
 तद्वाऽअग्नयऽइति क्रियतेऽग्निर्वै स देव तस्यैतानि नामानि
 शुर्वऽइति यथा प्राच्या आचक्षते भवऽइति यथा वा-
 हीकाऽपशुनां पती रुद्रोऽग्निरिति तान्यस्या शान्तान्ये-
 वैतराणि नामान्यग्निरित्येव शान्ततमं तस्मादग्नयऽइति
 क्रियते स्विष्टकृतऽइति । १४ ॥ ताऽहै तां गौतमो रा-
 ह्मणो विदुञ्चकार साह जनकं वैदेहं प्रत्युत्ससादताऽ
 हांगजिद्धाक्षणेष्वन्विवेष तमाह याज्ञवल्क्य विवेद सहो-
 वाच सहस्रं भो याज्ञवल्क्य दध्मो युस्मिन्वयं त्वयि मित्र-
 विन्दामन्वविदामेति विन्दते मित्रऽराष्ट्रमस्य भवत्यप-
 पुनर्मृत्युं जयति सर्वमायुरेति युऽ एवं विद्वानेतयेष्टया
 युजते यो वै तदेवं वेद । १५ ॥ 'तस्मादेतदृषिणाभ्यून-

क्तम्—चत्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्रा-
 ह्मणा ये मनीषिणः गुहात्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीयं
 वाचो मनुष्या वदन्ति । १६ ॥ ‘अथातः स्वाध्यायप्रशु-
 सा’—प्रिये स्वाध्यायप्रवचने भवतो युक्तमना भव-
 त्पराधीनो हरहरार्थान्सादयते सुषु स्वपिति परम-
 चिक्त्स्वकः स्वात्मनो भवतीन्द्रियसंयमश्चैकारामता च
 प्रज्ञावृद्धिर्यशोलोकपङ्क्तिं प्रज्ञा वर्द्धमाना चतुरो धर्मा-
 न्ब्राह्मणमनिनिष्पादयति ब्राह्मण्यं प्रतिरूपचर्या यशो-
 लोकपङ्क्तिर्लोकं पश्यमानश्चतुर्भिर्धर्मैर्ब्राह्मणं भुनक्त्य-
 चया च दानेन चाज्ययुतया चावध्यतया च । १७ ॥
 ‘ये ह वै के च श्रमाः’—सऽउदीक्षते स्वयम्भूरसि श्रेष्ठो
 रश्मिरित्येवै श्रेष्ठो रश्मिर्यत्सूर्यस्तस्मादाह स्वयम्भूरसि
 श्रेष्ठो रश्मिरिति वृद्धो दाऽअसि वृद्धो मे देहीति त्वेवाहं
 ब्रवीमीति हस्माह याज्ञवल्क्यस्तुद्धेव ब्राह्मणेनैष्टव्यं यद्र-
 ह्यवर्चसी स्यादित्युतो हस्माहोपोदिते यऽ एष वाव मध्यं
 गां दास्यति गोदा गा मे देहीत्येवं यं कामं कामयते सो-
 स्मै कामऽसमृध्यते । १८ ॥ ‘एष वाऽआशीर्जीवियम्’
 प्रजा मे स्याच्छ्रियं गच्छेयमिति तद्यत्पशूनाशास्ते तच्छ्रि-
 यमाशास्ते श्रीर्हि पशवस्तदेताभ्यामेवैतदाशीर्भ्याऽसर्व-
 माप्तं तस्माद्वाऽएतेऽअत्र द्वेऽआशिवौ क्रियेते । १९ ॥
 ‘तदेष श्लोको भवति’—विद्यया च दारो हन्ति यत्र
 कामाऽपरागताः । न तत्र दक्षिणायन्ति नाविद्धाऽ
 सुस्तपस्विनऽइति न ह्येवं तं लोकं दक्षिणाभिर्न तपसा-
 नेवं विदुश्चतऽएवं विदाऽहैवा सा लोकोभ्रं पूरीषम्
 । २० ॥ ‘तदेतद्वाचभ्युक्तम्’—विभक्तारऽ हवामहे

वसोश्चित्रस्य राधसऽं सुवितारं नृचक्षसमिति तुदेतत्सर्व-
 मायुर्दीर्घमनन्तः हि तद्यदिदमाहुर्दीर्घऽआयुरस्तु सर्व-
 मायुरेहीत्येषु ते लोकऽएतत्तेस्त्विति हैवैतत्पश्यन्ती
 वाग्वदति । २१ ॥ अथ वऽशऽंसमानमासाञ्जीवीपुत्रा-
 त्साञ्जीविपुत्रो माण्डूकायनेर्माण्डूकायनिर्माण्डव्यान्मा-
 ण्डव्यऽं कौत्सात्कौत्सो माहिथेर्माहियिर्वा मकक्षायणाद्वा-
 मकक्षायणो वात्स्याद्वात्स्यऽं शाण्डित्याच्छाण्डित्यऽंकुश्रेः
 कुश्रिर्यज्ञवचसो राजस्तम्बायनाद्यज्ञवचा राजस्तम्बाय-
 नस्तुरात्कावषेयान्नुरऽं कावषेयऽं प्रजापतेऽं प्रजापतिर्ब्रह्म-
 णो ब्रह्म स्वयम्भुव्रह्मणे नमः । २२ ॥ सुशान्तिर्भवतु । यज-
 मानस्य स्रुतिकावालकयोः आयुष्यामिद्वद्विरस्तु ॥ 'अर्पणम्'—
 अनेन शान्तिपाठान्वयेन कर्मणा श्रीआराध्यदेवता प्रजापतिदेवता
 च प्रीयतां न मम । इति वाजसनेयब्राह्मणानां शान्तिमूक्तपाठः ॥

५३१. अथ 'यज्ञोपवीतविधिः' पारम्परगृह्यसूत्रे—अष्टवर्ष
 ब्राह्मणमुपनयेद्ब्रह्मीष्टमे पैकादशवर्षः राजन्यं द्वादशवर्षं वैश्यं यथा
 मङ्गलं वा सर्वेषां ब्राह्मणान् भोजयेत्तच्च पर्युप्तशिरसमलङ्कृतमान-
 यन्ति । पश्चादग्रेष्वप्याथ ब्रह्मचर्यमागामिति वाचयति । ब्रह्म-
 चार्यसीति चार्थनं वामः परिधापयति चेनेन्द्राय बृहस्पतिर्गोसः
 पर्षदधामृतम् । तेन त्वा परिधाम्यापुष दीर्घायुत्वाय बलाय
 वर्चसः इति मेखलां वक्षीत । इयं दुरुक्तं परिधाधमाना वर्णं पवित्रं
 पुनर्ती मऽआगात् । प्राणापानाभ्यां बलमादधाना स्वमादेवी सु-
 मगा मेखलेयमिति ॥ युवासुवासाः परिवीतऽआगात्मऽउश्रेया-
 न्भवति जायमानः ॥ तन्धीरासः कवयऽउन्नयन्ति स्वाध्वो मनसा
 देवयन्त' इति वा नृष्णीं वात्र यज्ञोपवीतपरिधानम् । 'यज्ञोपवीतं
 परमं पवित्रं प्रजापतेर्यत्सहजं पुरस्तात् । आयुष्यमग्न्यं प्रतिमुञ्च
 शुभ्रं यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेजः' [इति मन्त्रं पठितवतो माणवकस्य

दक्षिणबाहुमुद्धृत्य वामस्कन्धे यज्ञोपवीतं निवेशयति] 'यज्ञोपवीत-
मसि यज्ञस्य त्वा यज्ञोपवीतेनोपनहामि । इत्यथाजिनं प्रयच्छति
मित्रस्य चक्षुर्धरुणं बलीयस्तेजो यशस्वि स्थविरः समिद्धम् । अना-
हनस्यं वसनं जरिष्णुः परीदं वाज्यजिनं दधेहमिति तूर्णीं वा
दण्डं प्रयच्छति तं प्रतिगृह्णाति सो मे दण्डः परापतद्वैहायसोऽधि-
भूम्याम् । तमहं पुनराददऽआयुषे ब्रह्मणे ब्रह्मवर्चसायेति दीक्षा-
वदेके दीर्घसत्रमुपैतीति वचनादथास्याद्भिरञ्जलिनाञ्जलिं पूरयत्या-
पोहिष्टेति तिसृभिरयैः सूर्यमुदीक्षयति तच्चक्षुरित्यथास्य दक्षिणां-
समधि हृदयमालभते । मम व्रतं ने हृदये दधामि मम चित्तमनुचितं
तेऽ अस्तु । मम वाचमेकमना जुपस्व बृहस्पतिष्वा नियुनक्तु मह्यमि-
त्यथास्य दक्षिणःहस्तं गृहीत्वाह कोनामासीत्युक्तावहं भो ॥ ३ ॥
इति । मनुः—ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे । गजो बलार्थिनः
षष्ठे वैश्यस्तेहार्थिनोऽष्टमे ॥ दण्डाजिनोपवीतानि मेखलां चैव धारयेत् ॥

५३२. 'यज्ञोपवीतलक्षणम्.' पारस्करगृह्यसूत्रे—हरिहरभा-
ष्ये—यथोक्तं छन्दोगपरिशिष्टे—त्रिवृद्ध्वं वृतं कार्यं तन्तुत्रयम-
धोवृतम् । निवृतं चोपवीतं स्यात्तस्यैको ग्रन्थिरिष्यते ॥ वामावर्तं त्रिगुणं
कृत्वा प्रदक्षिणावर्तं नवगुणं विधाय तदेवं त्रिसरं कृत्वा ग्रन्थिमेकं वि-
दध्यात् ॥ तथा—पृष्ठवंशे च नाभ्यां च धृतं तद्विन्दते कटिम् । तद्वा-
र्यमुपवीतं स्यात्नातिलम्बं न चोच्छ्रितम् । वामस्कन्धे कृतं नाभिहृत्पृष्ठवं-
शयोर्धृतम् ॥ (कटिपर्यन्तमाप्नोति तावत्परिमाणकं कर्तव्यमित्यर्थः) ॥
कार्पासक्षौमगोवालशणवलकतृणादिकम् । सदा सम्भवतो धार्यमुपवीतं
द्विजातिभिः ॥ शुचौ देशे शुचिः सूत्रं संहताङ्गुलिमूलके । आवेष्ट्य पण्ण-
वत्या तत्रिगुणीकृत्य यत्नतः ॥ अब्लिङ्गकैस्त्रिभिः सम्यक् प्रक्षाल्योर्ध्ववृत्तं
च तत् । अप्रदक्षिणमावृत्तं सावित्र्या त्रिगुणीकृतम् ॥ अधः प्रदक्षिणा-
वृत्तं समं स्यान्नवसूत्रकम् । त्रिरावेष्ट्य दृढं बध्वा हरिब्रह्मेश्वरान्नमन् ॥
('यज्ञोपवीतं परममिति' मन्त्रेण धारयेत्) । सूत्रं सलोमकं चेत्स्या-
त्ततः कृत्वा विलोमकम् । सावित्र्या दशकृत्वाद्भिर्मन्त्रिताभित्तदुक्षयेत् ॥
विच्छिन्नं वाप्यधो यातं भुक्त्वा निर्मितमुत्सृजेत् । स्तनादूर्ध्वमधो नाभेर्न
धार्यं तत्कथञ्चन ॥ ब्रह्मचारिण एकं स्यात्स्नातस्य द्वे बहूनि वा । तृती-

यमुत्तरीयं वा वस्त्राभावे तदिष्यते ॥ ब्रह्मसूत्रेऽत्र सव्येऽसे स्थिते यज्ञोप-
वीतिता । प्राचीनार्वातिताऽसव्ये कण्ठस्थे तु निवीतिता ॥

५३३. 'यज्ञोपवीततन्तुदेवता.' हरिहरभाष्ये—ॐकारः प्रथमे
तन्तौ द्वितीयेऽग्निस्तथैव च । तृतीये नागदैवत्यं चतुर्थे सोमदेवता ॥
पञ्चमे पितृदैवत्यं षष्ठे चैव प्रजापतिः । सप्तमे मारुतश्चैव अष्टमे सूर्य एव
च ॥ सर्वे देवास्तु नवम इत्येतास्तन्तुदेवताः ॥ ब्रह्मणोत्पादितं सूत्रं विष्णुना
त्रिगुणीकृतम् । रुद्रेण दत्तो अन्थिर्वै सावित्र्या चाभिमन्त्रितम् ॥ कृते
पद्ममयं सूत्रं त्रेतायां कनकोद्भवम् । द्वापरे राजतं प्रोक्तं कलौ कार्पा-
ससम्भवम् ॥

५३४. 'यज्ञोपवीतधारणे संख्या.' सङ्ग्रहे—यज्ञोपवीते द्वे धार्ये
एकं नैव च धारयेत् ॥ तृतीयं चोत्तरीयं स्याद्वस्त्राभावे चतुर्थकम् ॥ विना
यज्ञोपवीतेन तोयं यः पिवते द्विजः । उपवामेन चैकेन पञ्चगव्येन
शुध्यति ॥ विना यज्ञोपवीतेन विष्णुमूत्रोत्सर्गकृद्यदि । उपवासद्वयं कृत्वा
दानैर्होमैस्तु शुध्यति ॥ उपाकर्मणि चोत्सर्गे गते मासचतुष्टये । नवयज्ञो-
पवीतानि धृत्वा पूर्वाग्निं सन्त्यजेत् ॥ जीर्णयज्ञोपवीतानि शिरोमार्गेण सन्त्यजे-
दिति ॥ अन्यच्च—सूतके सूतके चैव गते मासचतुष्टये । नवयज्ञोपवी-
तानि धृत्वा जीर्णानि सन्त्यजेत् ॥ 'धारितयज्ञोपवीते कण्ठादुत्तीर्णे
दोषः'—कटाः काण्वाश्च चरका विप्रा वाजसनेयकाः । बह्वचाः सामगा-
श्चैव ये चान्ये यजुःशाखिनः ॥ कण्ठादुत्तीर्य सूत्रं तु पुनः संस्कार-
मर्हति ॥

५३५. अथ 'यज्ञोपवीतधारणप्रयोगः'—'आचम्य प्राणाना-
यम्य ॥ सङ्कल्पः'—'अद्येत्यादि मम श्रौतस्मार्तकर्मानुष्ठानसिद्ध्यर्थं
तथाच अमुककर्माङ्गत्वेन यज्ञोपवीतधारणमहं करिष्ये । 'सूत्रत्रि-
गुणीकरणम्'—इदं विष्णुरिति मेधातिथिर्ऋषिः । विष्णुर्देवता । गायत्री
छन्दः । सूत्रत्रिगुणीकरणे विनियोगः—ॐ इदं विष्णुर्विचक्रमे
त्रेधा निदधे पदम् । समूढमस्य पा० सुरे स्वाहा । १ ॥
'प्रक्षालनम्'—आपोहिष्ठेति तिसृणां सिन्धुद्वीप ऋषिः । आपो देवता ।

गायत्री छन्दः । यज्ञोपवीतप्रक्षालने विनियोगः—ॐ आपो हि । द्या
मयोभुवस्ता नऽकुर्जे दधातन । सुहेरणाय चक्षसे । २^{१४}/_{३६} ॥
यो वः शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह नः । उशुतीरिव
मातरः । ३^{११}/_{३६} ॥ तस्माऽअरङ्गमाम वो यस्य क्षयाय
जिह्वथ । आपो जुनयेथा च नऽ । ४^{११}/_{३६} ॥ ततो यज्ञोप-
वीतानि प्रक्षाल्यानन्तरं दशगायत्रीमन्त्रैरभिमन्त्र्य ॥ 'तन्तुदेवतानामावा-
हनम्'—प्रणवस्य । ब्रह्मा ऋषिः । परमात्मा देवता । गायत्री छन्दः ।
प्रथमतन्तौ ॐकारावाहने विनियोगः । ॐ प्रथमतन्तौ ॐकारमावाह-
यामि ॥ अग्निदूतमिति मेधातिथिऋषिः । अग्निदेवता । गायत्री छन्दः ।
द्वितीयतन्तौ अग्न्यावाहने विनियोगः—ॐ अग्निं दूतम्पुरो दधे
हव्यवाहमुपब्रुवे । देवा रऽआसादयादिह । ५^{१०}/_{३६} ॥
द्वितीयतन्तौ अग्निमावाहयामि । नमोस्तु सूर्येभ्य इत्यस्य प्रजापति-
ऋषिः । सूर्या देवता । अनुष्टुप् छन्दः । तृतीयतन्तौ सर्पावाहने वि-
नियोगः—ॐ नमोस्तु । सूर्येभ्यो ये के च पृथिवीमनु ।
ये ऽअन्तरिक्षे ये दिवि तेभ्यः सूर्येभ्यो नमः । ६^{१०}/_{३६} ॥
तृतीयतन्तौ सर्पानावाहयामि । वयः सोमेत्यस्य बन्धुऋषिः । सोमो
देवता । गायत्री छन्दः । चतुर्थतन्तौ सोमावाहने विनियोगः—ॐ वयः
सोम व्रते तव मनस्तनूषु विव्रतः । प्रजावन्तऽसचेम-
हि । ७^{१०}/_{३६} ॥ चतुर्थतन्तौ सोममावाहयामि ॥ उदीरनामित्यस्य शङ्ख-
ऋषिः । पितरो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः । पञ्चमतन्तौ पित्रावाहने विनि-
योगः—ॐ उदीरतामवरऽ उत्परासु ऽउन्मद्वच्यमाऽ
पितरः सोम्यासः । असुं व्यऽईयुरवुकाऽऽतुज्ञास्ते नो-
वन्तु पितरो हवेषु । ८^{१०}/_{३६} ॥ पञ्चमतन्तौ पितृनावाहयामि ।
प्रजापतेरित्यस्य हिरण्यगर्भे ऋषिः । प्रजाप्रतिदेवता । त्रिष्टुप् छन्दः ।
षष्ठतन्तौ प्रजापत्यावाहने विनियोगः—ॐ प्रजापतेन । चक्षुता-
न्यन्यो विश्वा रूपाणि परिता बभूव । यत्कांमास्ते जु-

हुमस्तन्नोऽअस्तु वृयं स्याम पतयो रयीणाम् । ९१^{१/२} ॥
 यष्टतन्तौ प्रजापतये नमः प्रजापतिमावाहयामि । आनोनियुद्धिरि-
 त्यस्य । वसिष्ठऋषिः । अनिलो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः । सप्तमतन्तौ
 अनिलावाहने विनियोगः—ॐ आनो नियुद्धिः श्रुतिनीभि-
 रद्वरं सहस्रिणीभिरुपयाहि यज्ञम् । वायोऽअस्मिन्स-
 वने मादयस्व यूयम्पात स्तुतिभिः सदा नः । १०^{३/४} ॥
 सप्तमतन्तौ अनिलाय नमः अनिलमावाहयामि । सुगाव इत्यस्या-
 त्रिऋषिः । गृहपतयो देवताः । आर्षी त्रिष्टुप् छन्दः । अष्टमतन्तौ यमा-
 वाहने विनियोगः—ॐ सुगावो देवाः सदेनाऽअकर्म
 यऽआजुग्मेदं सर्वनञ्जुषाणाः । भरमाणा ब्रह्माना
 हवीं ण्युस्ममे धत्त वसवो वसूनि स्वाहा । ११^{१/२} ॥
 अष्टमतन्तौ यमाय नमः यममावाहयामि । विश्वेदेवासऽआगत
 इत्यस्य मधुच्छन्दा ऋषिः । विश्वेदेवा देवताः । त्रिष्टुप् छन्दः । नवम-
 तन्तौ विश्वेषां देवानामावाहने विनियोगः—ॐ विश्वेदेवासऽ
 आगतं शृणुतामऽइमं हवम् । एदम्बार्हिर्निषीदत । *
 १२^{३/४} ॥ नवमतन्तौ विश्वेभ्यो देवेभ्यो नमः विश्वान्देवानावाह-
 यामि ॥ 'यज्ञोपवीतग्रन्थिदेवताऽवाहनम्'—ब्रह्मजज्ञानमित्यस्य ।
 प्रजापतिऋषिः । ब्रह्मा देवता । गायत्री छन्दः । ग्रन्थिमध्ये ब्रह्मावाहने
 विनियोगः—ॐ ब्रह्मयज्ञानमग्रथमम्पुरस्ताद्विसीमत्तं सु-
 रुचो वृनऽआवः । स बुध्न्याऽउपमाऽअस्य विष्टाऽ
 सुतश्च योनिमसतश्च द्विवः । १३^{१/२} ॥ इदं विष्णुरित्यस्य
 मेधातिथिऋषिः । विष्णुर्देवता । गायत्री छन्दः । ग्रन्थिमध्ये विष्णवाहने
 विनियोगः—ॐ इदं विष्णुः । १४^{१/२} ॥ त्र्यम्बकमित्यस्य ।
 वसिष्ठऋषिः । रुद्रो देवता । विराट् ब्राह्मी त्रिष्टुप् छन्दः । ग्रन्थिमध्ये
 रुद्रावाहने विनियोगः—ॐ त्र्यम्बकं ब्रह्मजामहे । सुगन्धिर्मुष्टि-
 वज्रैर्नमः । उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मा मृ-

तात् । * १५^{६०}/_३ ॥ यज्ञोपवीतग्रन्थिदेवताभ्यो नमः ग्रन्थिदे-
वताः आवाहयामि ॥ प्रणवाद्यावाहितदेवताभ्यो नमः यथास्थान-
महं न्यसामि ॥ मानसोपचारैः सम्पूज्य ॥ अथ 'ध्यानम्'—प्रजा-
पतेर्यत्सहजं पवित्रं कार्पाससूत्रोद्भवब्रह्मसूत्रम् । ब्रह्मतसिद्धयै च
यशःप्रकाशं जपस्य सिद्धिं कुरु ब्रह्मसूत्रम् ॥ ॐ युवासुवासाः परि-
वीतऽआगात्सऽउ श्रेयान्भवति जायमानः । तन्वीरासः कवय
उन्नयन्ति स्वाध्यो मनसा देवयन्तः । 'यज्ञोपवीतधारणम्'—यज्ञो-
पवीतमिति मन्त्रस्य । परमेष्ठी ऋषिः लिङ्गोक्ता देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ।
यज्ञोपवीतधारणे विनियोगः—ॐ यज्ञोपवीतम्परमम्पवित्रम्प्रजापते-
र्यत्सहजम्पुरस्तात् । आयुष्यमग्न्यम्प्रतिमुञ्च शुभ्रं यज्ञोपवीतम्बल-
मस्तु तेजः ॥ यज्ञोपवीतमसि यज्ञस्य त्वा यज्ञोपवीतेनोपनयामि ॥
अनेन मन्त्रेण यज्ञोपवीतानां पृथक् पृथक् धारणं कुर्यात् । प्रतियज्ञोपवी-
तधारणस्याद्यन्तयोराचमनम् । धारणान्ते 'जीर्णसूत्रत्यागमन्त्रः'—
एतावदिदमपर्यन्तं ब्रह्म त्वं धारितं मया । जीर्णत्वाच्चत्परित्यागो
गच्छ सूत्र यथामुखम् ॥ इति मन्त्रेण जीर्णयज्ञोपवीतं शिरोमार्गेण
निःसार्य शुद्धभूमौ त्यजेत् ॥ पश्चाद्यथाशक्ति गायत्रीमन्त्रजपं कुर्यात् ॥
'अर्पणम्'—अनेन नवयज्ञोपवीतधारणार्थं कृतेन यथाशक्तिगायत्री-
जपकर्मणा श्रीसवितादेवता प्रीयतां न मम ॥ ॐ तन्मद्ब्रह्मार्पण-
मस्तु ॥ यस्य ० ॥ इति यज्ञोपवीतधारणप्रयोगः ॥

५३६. अथ 'संक्षेपतो यज्ञोपवीतधारणप्रयोगः.'—यज्ञोपवी-
तान्युदकेन प्रक्षाल्यानन्तरमाचम्य प्राणानायम्य ॥ 'मङ्कल्पः'—अद्ये-
त्यादि गम श्रौतस्मार्तकर्मनुष्ठानसिद्ध्यर्थं तथा च अमुककर्माङ्गत्वेन
नवीनयज्ञोपवीतधारणमहं करिष्ये । (इति सङ्कल्प्य यज्ञोपवीतानि कर-
सम्पुटे दशगायत्रीमन्त्रैः अभिमन्त्रयेत् । तदनन्तरं)—ॐ यज्ञोपवीत-
म्परमम्पवित्रम्प्रजापतेर्यत्सहजम्पुरस्तात् । आयुष्यमग्न्यम्प्रतिमुञ्च
शुभ्रं यज्ञोपवीतम्बलमस्तु तेजः ॥ ॐ यज्ञोपवीतमसि यज्ञस्य त्वा
यज्ञोपवीतेनोपनयामि ॥ (इति मन्त्रौ पठित्वा पृथक् पृथक् यज्ञोपवी-
तानि दक्षिणहस्तद्वारा धार्याणि । प्रतियज्ञोपवीतधारणान्ते आचम्य) पश्चात्
यथाशक्ति गायत्रीर्जपेत् ॥ (ततो जीर्णयज्ञोपवीतत्यागः कार्यः) ॥

‘अर्पणम्’—अनेन नवयज्ञोपवीतधारणार्थे कृतेन यथाशक्ति गाय-
त्रीजपाख्येन कर्मणा श्रीसूर्यनारायणः प्रीयतां न मम । ॐ
तत्सद् ० ॥ इति संक्षेपतो यज्ञोपवीतधारणप्रयोगः ॥

भूतप्रेतपिशाचव्याघ्रचौरसङ्कटादिभयं ग्रहपीडादे-

हपीडाराजपीडाश्चैतेषां निवारणार्थे तथा च

बालरक्षाकरणार्थं उपयुक्तस्तोत्राणि

यथा अधोदर्शितक्रमेण—

५३७. अथ ‘महामृत्युञ्जयमन्त्रजपविधिः.’ ‘सङ्कल्पः’—अये-
त्यादिपूर्वोच्चारित एवंगुणविशेषणविशिष्टायां शुभपुण्यतिथौ नम
आत्मनः श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तफलप्राप्त्यर्थं यजमानस्य शरीरेऽमुकपी-
डानिरामद्वारा सद्यः आरोग्यप्राप्त्यर्थं श्रीमहामृत्युञ्जयदेवताश्रीत्यर्थं
श्रीमहामृत्युञ्जयमन्त्रजपमहं करिष्ये—ॐ अस्य श्रीमहामृत्युञ्जय-
मन्त्रस्य । वसिष्ठऋषिः । श्रीमृत्युञ्जयरुद्रो देवता । अनुष्टुप्
छन्दः । हौं बीजम् । जूं शक्तिः । सः कीलकम् । मृत्युञ्जयश्रीत्यर्थं
जपे विनियोगः—‘न्यासाः’—वसिष्ठऋषये नमः शिरसि ।
अनुष्टुप् छन्दसे नमः मुन्त्रे । श्रीमहामृत्युञ्जयरुद्रदेवतायै नमः हृदये ।
हौं बीजाय नमः गुह्ये । जूं शक्तये नमः पादयोः । सः कीलकाय
नमः सर्वाङ्गेषु । ॐ त्र्यम्बकं अङ्गुष्ठाभ्यां नमः । ॐ यजामहे तर्ज-
नीभ्यां नमः । ॐ सुगन्धिं पुष्टिवर्द्धनं मध्यमाभ्यां नमः । ॐ
उर्वारुकमिव बन्धनात् अनामिकाभ्यां नमः । ॐ मृत्योर्मुक्षीय
कनिष्ठिकाभ्यां नमः । ॐ मामृतात् करतलकरपृष्ठाभ्यां नमः ॥
एवं हृदयादि ॥ ‘ध्यानम्’—चन्द्रोद्भासितमूर्धजं सुरपतिं पीयूष-
पात्रं महद्वस्ताब्जेन दधन्सुदिव्यममलं हास्यास्त्रपङ्केरुहम् । सूर्येन्द्र-
प्रिविलोकनं करतलैः पाशाक्षसूत्राङ्कुशांभोजं विभ्रतमक्षयं पशुपतिं
मृत्युञ्जयं तं स्मरे ॥ १ ॥ मानसोपचारैः सम्पूज्य ॥ ॐ लं पृथि-
व्यात्मकं गन्धं समर्पयामि । ॐ हं आकाशात्मकं पुष्पं समर्प-
यामि । ॐ यं वाय्वात्मकं धूपं समर्पयामि । ॐ रं तेजआत्मकं दीपं

समर्पयामि । ॐ वं अमृतात्मकं नैवेद्यं समर्पयामि । ॐ सं सर्वा-
त्मकं मन्त्रपुष्पं समर्पयामि ॥ 'मन्त्रोद्धारः'—ॐ हौं ॐ जूं ॐ सः
ॐ भूः ॐ भुवः ॐ स्वः ॐ त्र्यम्बकं यजामहे ॥ ॐ स्वः ॐ
भुवः ॐ भूः ॐ मः ॐ जूं ॐ हौं ॐ । उत्तरन्यासं कृत्वा ॥
गुह्यातिगुह्यगोप्ता त्वं गृहाणासत्कृतं जपम् । सिद्धिर्भवतु मे देव
त्वत्प्रसादान्महेश्वर ॥ मृत्युञ्जय महारुद्र त्राहि मां शरणागतम् ।
जन्ममृत्युजरारोगैः पीडितं कर्मबन्धनैः ॥ 'अर्पणम्'—अनेन
महामृत्युञ्जयजपाख्येन कर्मणा श्रीमहामृत्युञ्जयः प्रीयतां न मम ॥
अथ 'पट्प्रणवयुक्तमृत्युञ्जयमहामन्त्रः'—'सङ्कल्पः' पूर्ववत् ॥ ॐ
हौं जूं सः ॐ भूर्भुवः स्वः ॐ त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिम्पु-
ष्टिवर्धनम् । उर्वारुकमिव बन्धनानां ॐ सः जूं हौं ॐ स्वः भुवः
भूः ॥ अर्पणम् पूर्ववत् ॥ इति पट्प्रणवयुक्तमृत्युञ्जयमहामन्त्रः ॥
एवं जपानन्तरं देवपूजनं कृत्वा ॥ 'प्रार्थना'—मृत्युञ्जय महादेव
त्राहि मां शरणागतम् । जन्ममृत्युजरारोगैः पीडितं कर्मबन्धनैः ॥
तावकस्त्वद्गतप्राणस्त्वच्चित्तोऽहं सदा मृड । इति विज्ञाप्य देवेशं
जपेन्मन्त्रं तु त्र्यम्बकम् ॥ 'जपनिवेदनम्'—जपसाङ्गतासिद्ध्यर्थं
यथाकामनया द्रव्येण दशांगहोमपर्यणमार्जनब्राह्मणभोजनानि कु-
र्यात् ॥ इति महामृत्युञ्जयमन्त्रजपविधिः ॥

५३८. अथ 'नवग्रहस्तोत्रम्'—मात्मान्काश्यपगोत्रजोऽरुणरुचिर्यः
सिंहराशीश्वरः षट्त्रिंशो दशशोभनो गुरुशशीभौमेषु मित्रं सदा ।

(१) 'होमद्रव्याणि'—पुत्रार्थे शालिवीजेन धनार्थे त्रिवृषप्रकैः । दूर्वाभिरायुष्कामस्तु
पुष्टिकामस्तु धैतसैः । कन्याकामस्तु लाजामिः पशुकामो घृतेन तु । विद्याकामस्तु पाला-
शेर्दंशांशेन तु होमयेत् । धान्यकामो यवैश्चैव गुग्गुलेन रिपुक्षये । निर्लेरारोग्यकामस्तु
ब्रीहिभिः सुखमश्नुते ॥ 'अथ प्रकारः'—शान्तः स्वराससंयुक्तो बिन्दुभूषितमस्तकः ।
प्रसादाख्यो मनुः प्रोक्तो भजतां कल्पभूषणः ॥ मनःसंवरणं शौचं मौनं मन्त्रार्थचि-
न्तनम् । अव्यप्रलभनिवेदो जपसंपत्तिहेतवः ॥ धीरो धृतव्रतो मौनी जितक्रोधो जिजे-
न्द्रियः । धैतबासास्त्वधःशायी रुद्रलोकं गृहीयते ॥ गृहे चैकगुणः प्रोक्तो गोष्ठे दशगुणः
स्मृतः । अयुतं पर्वते पुण्ये नद्यां लक्षगुणो जपः ॥ कोटिर्देवालये प्राप्ते अनन्तः
क्षिवसन्निधौ । एवं यः प्रत्यहं कुर्याच्छिवसायुज्यमाप्नुयात् ॥ यस्मिन् स्थाने जपं कृत्वा
शको हरति तज्जपम् । तन्मृदा लक्ष्म कुर्वीत ललाटे तिलकाकृति ॥

शुको मन्दरिपुः कलिङ्गजनितश्चाग्नीश्वरौ देवते मध्ये वर्तुलपूर्वेदिग्दि-
नकरः कुर्यात्सदा मङ्गलम् ॥ सुलभ सावधान । १ ॥ चन्द्रः कर्कटक-
प्रभुः सितनिभश्चात्रेयगोत्रोद्भवश्चाग्नेयश्चतुरस्रवारुणमुखश्चापोऽप्युमावीश्वरः ।
षट्सप्ताग्निदशैकशोभनफलो ज्योतिर्गुरोर्कप्रियः स्वामी यामुनदेशजो हिम-
करः कुर्यात्सदा मङ्गलम् । सुलभ सावधान । २ ॥ भौमो दक्षिणदि-
क्त्रिकोणयमदिक् विभ्रेश्वरो रक्तभः स्वामी वृश्चिकमेषयोः सुरगुरुश्चार्कः
शशी सौहृदः । ज्योतिः षट्त्रिफलप्रदश्च वसुधास्कन्दौ क्रमादेवते भारद्वाज-
कुलोद्भवः क्षितिमुतः कुर्यात्सदा मङ्गलम् । सुलभ सावधान । ३ ॥
सौम्योदङ्मुखपीतवर्णमगधश्चात्रेयगोत्रोद्भवो बाणेशानदिशः सुहृच्छनि-
भृगुः शत्रुः सदा शीतगुः । कन्यायुग्मपतिर्दशाष्टचतुरः पणेत्रकः शो-
भनो विष्णुः पौरुषदेवते शशिसुतः कुर्यात्सदा मङ्गलम् । सुलभ साव-
धान । ४ ॥ जीवश्चाङ्गिरगोत्रजोत्तरमुखो दीर्घोत्तरेसंस्थितः पीताश्वत्थ-
समिच्च सिन्धुजनितश्चापोथ मीनाधिपः । सूर्येन्दुक्षितिजप्रियो बुधसितौ
शत्रु समाश्वापरे सप्ताङ्गद्विभवः शुभः सुरगुरुः कुर्यात्सदा मङ्गलम् । सुलभ
सावधान । ५ ॥ शुको भार्गवगोत्रजः सितनिभः प्रार्चामुखः पूर्वदिक्-
पञ्चाङ्को वृषभस्तुलाधिपमहाराष्ट्राधिपोदुम्बरः । इन्द्राणीमघवानुभौ बुधशनी
मित्रार्कचन्द्रौ रिपू षष्ठो द्विर्दशवर्जितो भृगुमुतः कुर्यात्सदा मङ्गलम् ।
सुलभ सावधान । ६ ॥ मन्दः कृष्णनिभस्तु पश्चिममुखः सौराष्ट्रकः का-
श्यपः स्वामी माकरकुम्भयोर्बुधसितौ मित्रे समश्चाङ्गिराः । स्थानं पश्चि-
मदिक्प्रजापतियमौ देवौ धनुष्यासनः षट्त्रिस्थः शुभकृच्छनी रविसुतः
कुर्यात्सदा मङ्गलम् । सुलभ सावधान । ७ ॥ राहुः सिंहलदेशजश्च नि-
र्ऋतिः कृष्णाङ्गशूर्पासनो यः पैटीनसिगोत्रसम्भवसमिद्भूर्वामुखो दक्षिणः ॥
यः सर्पाधिदेवते च निर्ऋतिः प्रत्याधिदेवः सदा षट्त्रिस्थः शुभकृच्छ
सिंहिकसुतः कुर्यात्सदा मङ्गलम् । सुलभ सावधान । ८ ॥ केतुर्जैमिनि-
गोत्रजः कुशसमिद्वायव्यकोणे स्थितश्चित्राङ्गध्वजलाञ्छनो हिमगुहा यो
दक्षिणाशामुखः । ब्रह्मा चैव सचित्रचित्रसहितः प्रत्याधिदेवः सदा षट्
त्रिस्थः शुभकृच्छ वर्षरपतिः कुर्यात्सदा मङ्गलम् । सुलभ सावधान । ९ ॥
इत्येतद्ब्रह्ममङ्गलाष्टनवकं लोकोपकारप्रदं पापौघप्रशमं महच्छुभकरं सौभा-

(१) 'सुलभ सावधान'—एवं विवाहसमये वदेत् । स्तोत्रपाठे न तु ॥

भ्यसंवर्धनम् । यः प्रातः शृणुयात्पठत्यनुदिनं श्रीकालिदासोदितं स्तोत्रं
मङ्गलदायकं शुभकरं प्राप्नोत्यभीष्टं फलम् ॥ इति नवग्रहमङ्गलस्तोत्रम् ॥

५३९. अथ 'वेदोक्तं सवीजं नवग्रहस्तोत्रम्'—'आचम्य प्रा-
णानायम्य' ॥ 'सङ्कल्पः'—अद्य पूर्वोच्चारित एवंगुणविशेषणवि-
शिष्टायां शुभपुण्यतिथौ ममाऽत्मनः श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तफलप्रा-
प्त्यर्थं मम जन्मराशेः सकाशाद्विरुद्धचतुर्थीष्टमढादशादिस्थानस्थि-
तामुकग्रहपीडापरिहारद्वारा एकादशस्थानस्थितवदुत्तमफलप्राप्त्यर्थं
अमुकग्रहस्य स्तुतिं जपं वा करिष्ये । इति सङ्कल्प्य जपादि कुर्यात् ।
'तत्रादित्यमन्त्रः'—आकृष्णेति मन्त्रस्य । हिरण्यस्तुपाङ्गिरसऋषिः ।
सूर्यो देवता । त्रिमुखलन्दः । नूर्यमन्त्रजपे विनियोगः—ॐ ह्रीं, ह्रीं,
ह्रीं, सः—ॐ भूर्भुवः स्वः—ॐ आकृष्णेन रजसा व-
र्त्तमानो निवेशयन्नुमृतममर्त्यञ्च । हिरण्ययेन सविता
रथेनादेवो याति भुवनानि पश्यन् । ॐ स्वः, भुवः, भूः,
ॐ सः, ह्रीं, ह्रीं, ह्रीं ॐ सूर्याय नमः । १॥ 'सोममन्त्रः'—
इमन्देवा इति मन्त्रस्य वरुणऋषिः । सोमो देवता । सोममन्त्रजपे
विनियोगः—ॐ आँ श्रीं, श्रीं, श्रीं, सः—ॐ भूर्भुवः स्वः—
ॐ इमन्देवाऽअसपुर्त्तः सुवर्द्धम्महते क्षत्राय म-
हते ज्यैष्ठ्याय महते जानराज्यायेन्द्रस्येन्द्रियाय ।
इमममुष्यै पुत्रममुष्यै पुत्रमस्यै त्रिशङ्खे वोऽमी
राजा सोमो स्माकम्ब्राह्मणान्तां राजा । ॐ
स्वः, भुवः, भूः, ॐ सः, श्रीं, श्रीं, श्रीं, ॐ सोमाय नमः ॥
२॥ 'भौममन्त्रः'—अग्निर्मूर्धा इति मन्त्रस्य विरूपाङ्गि-
रऋषिः । अग्निर्देवता । गायत्रीलन्दः । भौममन्त्रजपे विनियोगः—
ॐ काँ, क्रीं, क्रीं, क्रीं, सः—ॐ भूर्भुवः स्वः—ॐ अग्निर्मूर्-
द्धा । दिवःकुकुरपतिः पृथिव्याऽअयम् । अवाँ
रेताँसि जिह्वति । * ॐ स्वः, भुवः, भूः, ॐ सः,
क्रीं, क्रीं, क्रीं—ॐ भौमाय नमः । ३॥ 'सौम्यमन्त्रः'—

उद्बुध्य इति मन्त्रस्य परमेष्ठीऋषिः । बुधो देवता । त्रिष्टुप्छन्दः ।
 सौम्यमन्त्रजपे विनियोगः—ॐ ब्राँ, ब्रीँ, ब्रौँ, सः, ॐ भूर्भुवः स्वः
 ॐ उद्बुध्यस्वाग्मे प्रपतिजागृहि त्वमिष्टापते सः सृ-
 जेयामुयञ्च । अस्मिन्सुधस्त्येऽअद्बुधुत्तरस्मिन्निवश्वे-
 देवा यजमानञ्च सीदत । ॐ स्वः, भुवः, भूः, ॐ सः—
 ब्रौँ, ब्रीँ, ब्रौँ, ॐ—सौम्याय नमः ॥ ४^१ ॥ 'बृहस्पतिमन्त्रः'
 —बृहस्पत इति मन्त्रस्य गृत्समदऋषिः ब्रह्मा देवता । त्रिष्टुप्छन्दः
 बार्हस्पत्यमन्त्रजपे विनियोगः—ॐ ह्रीँ, ह्रीँ, ह्रीँ सः ॐ भूर्भुवः स्वः—
 ॐ बृहस्पतेऽअतियद्व्योऽअर्हीह्युमहिभाति क्रतुमज्ज-
 नेषु । यद्दीदयच्छवसऽकृतप्रजतु तदस्मासु द्विण-
 न्धेहि चित्रम् । * ॐ स्वः, भुवः, भूः, ॐ सः—ह्रीँ, ह्रीँ,
 ह्रीँ, ॐ बृहस्पते नमः ॥ ५^१ ॥ 'शुक्रमन्त्रः'—यज्ञापरिभुत
 इति मन्त्रस्य प्रजापतिऋषिः । अश्विनस्वतीन्द्रा देवता । जगतीछन्दः ।
 शुक्रमन्त्रजपे विनियोगः—ॐ द्रौँ, द्रीँ, द्रौँ, सः ॐ भूर्भुवः स्वः—
 ॐ अक्षापरिभुतो रसम्ब्रह्मणा व्यपिवत्सुत्रम्पयुऽसो-
 मम्प्रजापतिऽ । ऋतने सत्यमिन्द्रियं विपानेऽशुक्रमन्ध-
 सऽइन्द्रस्येन्द्रियमिदम्पयोमृतम्मधु ॥ ॐ स्वः, भुवः,
 भूः ॐ सः—द्रौँ, द्रीँ, द्रौँ ॐ शुक्राय नमः ॥ ६^१ ॥ 'श-
 निमन्त्रः'—शन्तो देवी इति मन्त्रस्य । दध्यङ्गुथर्पणऋषिः । आपोदेवता ।
 गायत्रीछन्दः । शनिमन्त्रजपे विनियोगः—ॐ खौँ, खीँ, खौँ,
 सः ॐ भूर्भुवः स्वः—ॐ शन्तो देवीरभिष्टुष्टुऽआपो
 भवन्तु पीतये । शं स्योरभिसंवन्तु नऽ । ॐ स्वः, भुवः,
 भूः ॐ सः—खौँ, खीँ, खौँ, ॐ शनैश्चराय नमः । ७^{१३}_{१६} ॥
 'राहुमन्त्रः'—कयानश्चित्र इति मन्त्रस्य वामदेवऋषिः । राहुदेवता ।
 गायत्रीछन्दः । राहुमन्त्रजपे विनियोगः—ॐ भ्रौँ, भ्रीँ, भ्रौँ,
 सः—ॐ भूर्भुवः स्वः—ॐ कयानश्चित्रऽआभुवदूती सुदा-
 वृधुःसखा । कया शचिष्टयावृता । ॐ स्वः, भुवः, भूः

ॐ सः—प्रौं, प्रीं, प्रौं, ॐ राहवे नमः ॥ ८ ॥ 'केतु-
मन्त्रः'—केतुं कृण्वन्निति मन्त्रस्य मधुच्छन्दा कषिः । केतुर्देवता ।
गायत्री छन्दः । केतुमन्त्रजपे विनियोगः—ॐ प्रौं, प्रीं, प्रौं, सः—ॐ
भूर्भुवः स्वः ॐ केतुकृण्वन्नं केतवे पेशो मर्ष्याऽअपेशसे ।
समुषाङ्गिरजायथाऽ । ॐ स्वः, भुवः, भूः, ॐ सः—प्रौं, प्रीं,
प्रौं, ॐ केतवे नमः ॥ ९ ॥ 'अर्पणम्'—अनेन अमुकग्रहमन्त्र-
जपकर्मणाऽमुकग्रहरूपी परमेश्वरः प्रीयतां न मम ॥ ॥ इति वेदोक्तं
सबीजं नवग्रहस्तोत्रम् ॥

५४०. अथ 'विष्णुपञ्जरस्तोत्रम्'—आचम्य (तूष्णीम्) ॥ सङ्क-
ल्पः—ॐ अस्य श्रीविष्णुपञ्जरस्तोत्रमन्त्रस्य नारदकषिः अनुष्टुप् छन्दः
श्रीविष्णुः परमात्मा देवता अहम्बीजम् सोऽहं शक्तिः ॐ ह्रीं कीलकम् मम
(अमुकशर्मणः यजमानस्य अमुकबालकस्य वा) शरीरपीडायाः सद्यः परि-
हारार्थं तथा च भयसङ्कटादिनाशनार्थं जपे विनियोगः ॥ 'करन्या-
साः'—ॐ नारदऋषये नमः—शिरसि । ॐ अनुष्टुप् छन्दसे नमः—
मुखे । ॐ श्रीविष्णुपरमात्मदेवतायै नमः—हृदये । ॐ अहं बीजम्—
गुह्ये । ॐ सोऽहं शक्तिः—पादयोः । ॐ ह्रीं कीलकम्—पादाग्रे ।
ॐ ह्रां, ह्रीं, हूं, ह्रें, ह्रों, ह्रः—इति मन्त्रः । ॐ ह्रां—अङ्गु-
ष्ठभ्यां नमः । ॐ ह्रीं—तर्जनीभ्यां नमः । ॐ हूं—मध्यमाभ्यां नमः ।
ॐ ह्रें—अनामिकाभ्यां नमः । ॐ ह्रों—कनिष्ठिकाभ्यां नमः । ॐ ह्रः—
करतलकरपृष्ठाभ्यां नमः ॥ 'शरीरन्यासाः'—ॐ ह्रां—हृदयाय नमः ।
ॐ ह्रीं शिरसे स्वाहा । ॐ हूं—शिखायै—वषट् । ॐ ह्रें—कवचाय
हुम् । ॐ ह्रों—नेत्रत्रयाय—वौषट् । ॐ ह्रः—अस्त्राय फट् ॥ 'प्राणा-
यामाः'—ॐ अहम्बीजम् । ॐ अहम्बीजम् । ॐ अहम्बीजम् ॥
'ध्यानम्'—परं परस्मात् प्रकृतेरनादिमेकं संनिविष्टं बहुधा गुहायाम् ।
सर्वाल्यं सर्वचराचरस्यं नमामि विष्णुं जगदेकनाथम् । १ ॥ ॐ विष्णुप-
ञ्जरकं दिव्यं सर्वदुष्टनिवारणम् । उग्रतेजो महावीर्यं सर्वशत्रुनिकृन्त-
नम् । २ ॥ त्रिपुरं दह्यमानस्य हरस्य ब्रह्मणोदितम् । तदहं सम्प्रवक्ष्यामि
शास्त्ररक्षाकरं नृणाम् । ३ ॥ पादौ रक्षतु गोविन्दो जङ्घे चैव त्रिवि-
धः । ऊरू मे केशवः पात कर्ति चैव जनार्दनः । ४ ॥

च्युतः पातु गुह्यं चैव तु वामनः । उदरं पद्मनाभश्च पृष्ठं चैव तु मा-
धवः । ५ ॥ वामपार्श्वे स्थितो विष्णुर्दक्षिणे मधुसूदनः । बाह्वोर्वै वासु-
देवश्च हृदि दामोदरस्तथा । ६ ॥ कण्ठं रक्षतु वाराहः कृष्णश्च मुखम-
ण्डले । माधवः कर्णमूले तु हृषीकेशश्च नासिके । ७ ॥ नेत्रे नारायणो
रक्षेत् ललाटे गरुडध्वजः । कपोलौ केशवो रक्षेद्वैकुण्ठः सर्वतोदिशम् । ८ ॥
श्रीवत्साङ्गश्च सर्वेषामङ्गानां भव रक्षकः । पूर्वस्यां पुण्डरीकाक्ष आग्नेय्यां
श्रीधरस्तथा । ९ ॥ दक्षिणे नारसिंहश्च नैर्ऋत्यां पातु माधवः । पुरुषो-
त्तमो मे वारुण्यां वायव्यां च जनार्दनः । १० ॥ गदाधरस्तु कौबेर्यामी-
शान्यां पातु केशवः । आकाशे च गदा पातु पाताले च सुदर्शनम् । ११ ॥
सन्नद्धः सर्वगात्रेषु प्रविष्टो विष्णुपञ्जरः । विष्णुपञ्जरप्रविष्टोऽहं विचरामि
महीतले । १२ ॥ राजद्वारे पथे घोरं सङ्ग्रामं रिपुमङ्कटे । नदीषु च रणे
चैव चौरव्याघ्रभयेषु च । १३ ॥ डाकिनीभूतप्रेतेषु भयं तस्य न जा-
यते । रक्ष रक्ष महादेव रक्ष रक्ष जनेश्वर । १४ ॥ रक्षन्तु देवताः
सर्वा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः । जले रक्षतु वाराहः स्थले रक्षतु वामनः । १५ ॥
अटव्यां नारसिंहश्च सर्वतः पातु केशवः । दिवा रक्षतु मां सूर्यो रात्रौ
रक्षतु चन्द्रमाः । १६ ॥ पन्थानं दुर्गमं रक्षेत् सर्वमेव जनार्दनः । रोग-
विघ्नहृत्तश्चैव ब्रह्मश गुरुतरुपगः । १७ ॥ स्त्रीहन्ता बालवाती च सुरापी
वृषलीपतिः । मुच्यते सर्वपापेभ्यो यः पठेन्नान्न संशयः । १८ ॥ अपुत्रो
लभते पुत्रं धनार्थी लभते धनम् । विद्यार्थी लभते विद्यां मोक्षार्थी लभते
गतिम् । १९ ॥ आपदो हरते नित्यं विष्णुस्तोत्रार्थसम्पदा । यस्त्विदं
पठते स्तोत्रं विष्णुपञ्जरसुत्तमम् । २० ॥ मुच्यते सर्वपापेभ्यो विष्णुलोकं
स गच्छति । गोसहस्रफलं तस्य वाजपेयशतानि च । २१ ॥ अश्वमेधस-
हस्रेण फलं प्राप्नोति मानवः । सर्वकामं लभेदस्य पठनान्नान्न संशयः
। २२ ॥ जले विष्णुः स्थले विष्णुर्विष्णुः पर्वतमस्तके । ज्वालामालाकुले
विष्णुः सर्वं विष्णुमयं जगत् । २३ ॥ इति श्रीब्रह्माण्डपुराणे इन्द्रनारद-
संवादे विष्णुपञ्जरस्तोत्रम् ॥

५४१. अथ 'नारायणास्त्रम्'—हरिः—ॐ नमो भगवते श्रीनाराय-
णाय नमो नारायणाय विश्वमूर्तये नमः । श्रीपुरुषोत्तमाय युष्मदृष्टिप्रत्यक्षं वा-
परोक्षं वा अजीर्णं पञ्चविष्टूचिकां हन हन । ऐकाहिकं व्याहिकं त्रयाहिकं

चातुर्थिष्यं ज्वरं नाशय नाशय । चतुरशीतवातानष्टादशकुष्ठान् अष्टादश-
क्षयरोगान् हन हन । सर्वदोषान् भञ्जय भञ्जय । तत्सर्वान्नाशय नाशय । शोषय
शोषय । आकर्षय आकर्षय । शत्रून्मारय मारय । उच्चाटयोच्चाटय । विद्वेषय
विद्वेषय । स्तम्भय स्तम्भय । निवारय निवारय । विघ्नैर्हन हन दह दह मथ मथ
विध्वंसय विध्वंसय । चक्रं गृहीत्वा शीघ्रमागच्छागच्छ चक्रेण हत्वा परविद्यां
छेदय छेदय भेदय भेदय । चतुरशीतानि विस्फोटय विस्फोटय । अर्श-
वातशूलदृष्टिसर्पसिंहव्याघ्रद्विपदचतुष्पदपदे बाह्यदिवि भुव्यन्तरिक्षे अन्येपि
केचित् तद्वेषकान्सर्वान् हन हन । विद्युन्मेघनदीपर्वतादवीसर्वेस्थानरात्रि-
दिनपन्थाचौरान् वशं कुरु कुरु । “अथ मन्त्रः”—हरिः—ॐ नमो भग-
वते ह्रीं हुं फट्स्वाहा ठ ठ ठ ठ हृदयादत्ता । एषा विद्या महानाम्नी पुरा
दत्ता शतक्रतवे । असुरानेव जित्वा तान्सर्वाश्च बलदानवान् ॥ यः पुमान्पठते
भक्त्या वैष्णवो नियतात्मना । तस्य सर्वाणि हिंसन्ति यत्र दृष्टिगतं
विषम् । अन्यदेहविषं चैव न देहे सङ्गमेन्दुवम् । सङ्ग्रामे धारयत्यङ्गे स
शत्रून् जयते क्षणात् । अतः सद्यो जयस्तस्य विघ्नस्तस्य न जायते ।
किमत्र बहुनोक्तेन सर्वसौभाग्यसम्पदः ॥ लभते नात्र सन्देहो नान्यथा न
भवेदिति । गृहीतो यदि वा येन बलिना विविधैरपि ॥ शीतं समुष्णतां
याति चोष्णं शीतलतां व्रजेत् । नान्यथा भवते विद्या यः पटेत्कथितं
मया ॥ भूर्जपत्रे लिखेन्मन्त्रं गोरोचनजलेन च । इमां विद्यां स्वके वध्वा
सर्वरक्षां करोतु मे ॥ पुरुषस्याथवा स्त्रीणां हस्ते वध्वा विचक्षणः ।
विद्रवन्ति च विघ्नानि न भवन्ति कदाचन ॥ न भयं तस्य कुर्वन्ति गगने
भास्करादयः । भूतप्रेतपिशाचाश्च ग्रामग्राहितडाकिनी ॥ शाकिनी तु
महाघोरा वेतालाश्च महाबलाः । राक्षसाश्च महारौद्रा दानवा बलिनो हि ये ॥
असुराश्च सुराश्चैव अष्टयोनिश्च देवता । सर्वत्र स्तम्भिता तिष्ठेन्मन्त्रो-
च्चारणमात्रतः ॥ सर्वहत्याः प्रणश्यन्ति सर्वं फलति नित्यशः । सर्वे रोगा
विनश्यन्ति विघ्नस्तस्य न बाधते । उच्चाटनेऽपराहे तु सन्ध्यायां मारणे
तथा । शान्तिके चार्धरात्रे तु ततोऽर्थः सर्वकर्मकैः ॥ इदं मन्त्ररहस्यं च
नारायणास्त्रमेव च । त्रिकालं जपते नित्यं जयं प्राप्नोति मानवः ॥ आयुरा-
रोग्यमैश्वर्यं ज्ञानं विद्यां पराक्रमम् । चिन्तितार्थसुखप्राप्तिं लभते नात्र
संशयः ॥ इति नारायणास्त्रम् ॥

५४२. 'गणपतिस्तोत्रम्'—प्रणम्य शिरसा देवं गौरीपुत्रं विनायकम् । भक्तावासं सरेन्नित्यमायुःकामार्थसिद्धये । १ ॥ प्रथमं वक्रतुण्डं च एकदन्तं द्वितीयकम् । तृतीयं कृष्णपिङ्गाक्षं गजवक्रं चतुर्थकम् । २ ॥ लम्बोदरं पञ्चमं च षष्ठं विकटमेव च । सप्तमं विघ्नराजेन्द्रं धूम्रवर्णं तथाष्टमम् । ३ ॥ नवमं भालचन्द्रं च दशमं तु विनायकम् । एकादशं गणपतिं द्वादशं तु गजाननम् । ४ ॥ द्वादशैतानि नामानि त्रिसन्ध्यं यः पठेन्नरः । न च विघ्नभयं तस्य सर्वसिद्धिर्भवेद्भुवम् । ५ ॥ विद्यार्थी लभते विद्यां धनार्थी लभते धनम् । पुत्रार्थी लभते पुत्रान् मोक्षार्थी लभते गतिम् । ६ ॥ जपेद्गणपतिस्तोत्रं पङ्क्तिर्मसैः फलं लभेत् । संवत्सरेण सिद्धिं च लभते नात्र संशयः । ७ ॥ अष्टम्यो ब्राह्मणेभ्यश्च लिखित्वा यः समर्पयेत् । तस्य विद्या भवेत्सद्यो गणेशस्य प्रसादतः । ८ ॥ इति । श्रीनारदपुराणे गौरीहरसंवादे गणपतिस्तोत्रम् ॥

५४३. अथ 'आदित्यस्तोत्रम्'—आदित्यः प्रथमं नाम द्वितीयं तु दिवाकरः । तृतीयं भास्करः प्रोक्तश्चतुर्थं तु प्रभाकरः । १ ॥ पञ्चमं तु सहस्रांशुः षष्ठं त्रैलोक्यलोचनः । सप्तमं हरिदश्वश्च अष्टमं तु विभाकरः । २ ॥ नवमं दिनकरः प्रोक्तो दशमं द्वादशात्मकः । एकादशं त्रयोमूर्तिर्द्वादशं सूर्य एव च । ३ ॥ द्वादशादित्यनामानि प्रातःकाले पठेन्नरः । दुःखमो नश्यते तस्य सर्वदुःखं च नश्यति । ४ ॥ ददुःकुष्ठहरं चैव दारिद्र्यं हरते ध्रुवम् । यः पठेत्प्रातरुत्थाय भक्त्या नित्यमिदं नरः । ५ ॥ सौख्यमायुस्तथारोग्यं लभते मोक्षमेव च । अग्निमीळे नमस्तुभ्यं इषेन्वोर्जःस्वरूपिणे । ६ ॥ अग्न आयाहि वीतये नमस्ते ज्योतिषां पते । शन्नोदेवी नमस्तुभ्यं जगच्चक्षुर्हि ते नमः । ७ ॥ पद्मासनः पद्मकरः पद्मगर्भसमद्युतिः । सप्ताश्वरथसंयुक्तो द्विभुजः स्यात्सदा रविः । ८ ॥ आदित्यस्य नमस्कारं ये कुर्वन्ति दिने दिने । जन्मान्तरसहस्रेषु दारिद्र्यं नोपजायते ॥ ९ ॥ इति आदित्यस्तोत्रम् ॥

५४४. अथ 'श्रीमहालक्ष्मीस्तोत्रम्'—नमोस्तु ते महामाये श्रीपीठे विश्वपूजिते । शङ्खचक्रगदाहस्ते महालक्ष्मि नमोस्तु ते । १ ॥ नमस्ते भगवद्भारुते कोट्यामुरभयङ्करि । कौमारी वैष्णवी ब्राह्मी महा-

क्षिम् नमोस्तु ते । २ ॥ सर्वदा सर्ववरदे सर्वदुष्टभयङ्करि । सर्वसिद्धिप्रदे
 देवि महालक्ष्मि नमोस्तु ते । ३ ॥ सर्वसिद्धिप्रदे देवि भुक्तिभुक्ति-
 प्रदायिनी । मन्त्रमूर्तिः सदा वन्द्ये महालक्ष्मि नमोस्तु ते । ४ ॥
 आद्यन्तरहिते देवि आदिशक्ति महेश्वरि । योगिनी योगसम्भूतिर्महालक्ष्मि
 नमोस्तु ते । ५ ॥ पद्माक्षी वै महामाये महालक्ष्मि नमोस्तु ते । परमे-
 श्वरि महामाये महालक्ष्मि नमोस्तु ते । ६ ॥ श्वेताम्बरधरे देवि नानाल-
 ङ्कारभूषिते । मन्त्रमूर्तिः सदा वन्द्ये महालक्ष्मि नमोस्तु ते । ७ ॥ स्थूले
 सूक्ष्मे महारौद्रे महाशान्ति महोदरे । महापापहरे देवि महालक्ष्मि नमो-
 स्तु ते । ८ ॥ महालक्ष्म्यष्टकमिदं पठते भक्तितो नरः । दुःखदारिद्र्य-
 शान्तिश्च राज्यप्राप्तिश्च शाश्वती । ९ ॥ कालमेकं पठेन्नित्यं महापात-
 कनाशनम् । द्विकालं पठते नित्यं सर्वशत्रुविनाशनम् । १० ॥
 त्रिकालं पठते नित्यं प्रसादो हि भवेत् खलु । यः पठेत्प्रयतो नित्यं दारिद्र्यं
 नोपजायते । ११ ॥ सर्वमङ्गलमाङ्गल्ये शिवे सर्वार्थसाधिके । शरण्ये
 त्र्यम्बके गौरि नारायणि नमोस्तु ते । १२ ॥ इति श्रीमहालक्ष्मी-
 स्तोत्रम् ॥

आत्मविद्याविचारः.

५४५. अथ 'महापुरुषविद्या'—जितं ते पुण्डरीकाक्ष नमस्ते विश्व-
 भावन । सुब्रह्मण्य नमस्तेऽस्तु महापुरुष पूर्वज । १ ॥ नमो हिरण्यगर्भाय
 प्रधानाव्यक्तरूपिणे । ॐ नमो वायुदेवाय शुद्धज्ञानस्वरूपिणे । २ ॥ देवानां
 दानवानां च सामान्यमसि दैवतम् । सर्वदा चरणद्वन्द्वं व्रजामि शरणं
 तव । ३ ॥ एकस्त्वमसि लोकस्य स्रष्टा संहारकस्तथा । अध्यक्षश्चानु-
 मन्ता च गुणमायासमावृतः । ४ ॥ संसारसागरं धोरमनन्तं क्लेशभाज-
 नम् । त्वामेव शरणं प्राप्य निस्तरन्ति मनीषिणः । ५ ॥ न ते रूपं न
 चाकारो नायुधानि न चास्पदम् । तथाऽपि पुरुषाकारो भक्तानां त्वं
 प्रकाशसे । ६ ॥ नैव किञ्चित्परोक्षं ते न प्रत्यक्षोऽसि कस्यचित् । नैव
 किञ्चिदसिद्धं ते न च सिद्धोऽसि कस्यचित् । ७ ॥ कार्याणां कारणं
 पूर्णं वचसां वाच्यमुत्तमम् । योगिनां परमां सिद्धिं वदन्ति परमं
 विदः । ८ ॥ अहं भीतोऽस्मि देवेश संसारेऽस्मिन्महाभये । त्राहि मां

पुण्डरीकाक्ष न जाने शरणं परम् । ९ ॥ कालेष्वपि च सर्वेषु दिक्षु
सर्वासु चाच्युत । शरीरेऽपि गतौ चापि वर्तते मे महद्भयम् । १० ॥
त्वत्पादकमलादन्यत्र मे जन्मान्तरेष्वपि । निमित्तं कुशलस्यास्ति येन
गच्छामि सद्गतिम् । ११ ॥ विज्ञानं यदिदं प्राप्तं यदिदं ज्ञानमर्जितम् ।
जन्मान्तरेऽपि मे देव मामृदस्य परिक्षयः । १२ ॥ दुर्गतावपि जातायां
त्वं गतिस्त्वं मतिर्मम । यदि नार्थं च विंदेय तावतास्मि कृती सदा
। १३ ॥ अकामकलुषं चित्तं मम ते पादयोः स्थितम् । कामये वैष्णव त्वं
तु सर्वजन्मसु केवलम् । १४ ॥ इति महापुरुषविद्या ॥

५४६. अथ 'रामहृदयम्'—श्रीमहादेव उवाच—ततो रामः स्वयं
प्राह हनुमन्तमुपस्थितम् । शृणु तत्त्वं प्रवक्ष्यामि ह्यात्मानात्मपरात्मनाम् । १ ॥
आकाशस्य यथा भेदस्त्रिविधो दृश्यते महान् । जलशये महाकाशस्तदव-
च्छिन्न एव हि । २ ॥ प्रतिबिम्बाख्यमपरं दृश्यते त्रिविधं नभः । बुद्ध्यव-
च्छिन्नचैतन्यमेकं पूर्णमथापरम् । ३ ॥ आभासस्त्वपरं बिम्बमृतमेवं त्रिधा
चित्तिः । साभासबुद्धेः कर्तृत्वमविच्छिन्नेऽविकारिणि । ४ ॥ साक्षिण्या-
रोप्यते भ्रान्त्या जीवत्वं च तथाऽबुधैः । आभासस्तु सृष्टाबुद्धिरविद्याकार्य-
मुच्यते । ५ ॥ अविच्छिन्नं तु तद् ब्रह्म विच्छेदेस्तु विकलितः । अवि-
च्छिन्नस्य पूर्णेन एकत्वं प्रतिपाद्यते । ६ ॥ तत्त्वमस्यादिवाक्यैश्च साभास-
स्याहमन्तथा । ऐक्यज्ञानं यदोत्पन्नं महावाक्येन चात्मनोः । ७ ॥ तदा-
ऽविद्या स्वकार्यैश्च नश्यत्येव न संशयः । एतद्विज्ञाय मद्भक्तो मद्भावा-
योपपद्यते । ८ ॥ मद्भक्तिविमुखानां हि शास्त्रगतेषु मुख्यताम् । न
ज्ञानं न च मोक्षः स्यात्तेषां जन्मशतैरपि । ९ ॥ इदं रहस्यं हृदयं ममा-
त्मनो मयैव साक्षात् कथितं तवानघ । मद्भक्तिहीनाय शठाय न त्वया
दातव्यमैन्द्रादपि राज्यतोऽधिकम् । १० ॥ इति श्रीमद्भ्यात्मरामायणे
बालकाण्डे रामहृदयम् ॥

५४७. अथ 'चतुःश्लोकीभागवतम्,' श्रीभगवानुवाच—ज्ञानं
परमगुह्यं मे यद्विज्ञानसमन्वितम् । सरहस्यं तदङ्गं च गृहाण गदितं मया
। १ ॥ यावानहं यथाभावो यद्रूपगुणकर्मकः । तथैव तत्त्वविज्ञानमस्तु ते
मदनुग्रहात् । २ ॥ अहमेवासमेवाग्ने नान्यद्यत् सदसत्परम् । पश्चादहं
यदेतच्च योऽवशिष्येत सोऽस्म्यहम् । ३ ॥ ऋतेर्थं यत् प्रतीयेत न प्रती-

येत चात्मनि । तद्विद्यादात्मनो मायां यथा भासो यथा तमः । ४ ॥
 यथा महान्ति भूतानि भूतेषूच्चावचेष्वनु । प्रविष्टान्यप्रविष्टानि तथा तेषु
 न तेष्वहम् । ५ ॥ एतावदेव जिज्ञास्यं तत्त्वजिज्ञासुनात्मनः । अन्वयव्य-
 तिरेकाभ्यां यत्स्यात् सर्वत्र सर्वदा । ६ ॥ एतन्मतं समातिष्ठ परमेण
 समाधिना । भवान्कल्पविकल्पेषु न विमुह्यति कर्हिचित् । ७ ॥ इति
 चतुःश्लोकीभागवतम् ॥

५४८. अथ 'सप्तश्लोकीगीता'—ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनु-
 स्मरन् । यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिम् । १ ॥ स्थाने हृषी-
 केश तव प्रकीर्त्या जगत् प्रहृष्यत्यनुरज्यते च । रक्षांसि भीतानि दिशो
 द्रवन्ति सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसङ्गाः । २ ॥ सर्वतः पाणिपादं तत्सर्वतो-
 ऽक्षिशिरोमुखम् । सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति । ३ ॥ कर्हि
 पुराणमनुशासितारमणोरणीयांसमनुसरेद्यः । सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूप-
 मादित्यवर्णं तमसः परस्तात् । ४ ॥ ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्रादुर-
 व्ययम् । छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् । ५ ॥ सर्वस्य
 चाहं हृदि सन्निविष्टो मतः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च । वेदैश्च सर्वैरहमेव
 वेद्यो वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम् । ६ ॥ मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी
 मां नमस्कुरु । मामेवैष्यसि युक्तवैवमात्मानं मत्परायणः । ७ ॥ इति
 श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
 सप्तश्लोकीगीता ॥

५४९. अथ 'आत्मषट्कस्तोत्रम्'—मनोबुद्ध्यहङ्कारचित्तानि नाहं न
 च श्रोत्रजिह्वे न च प्राणनेत्रे । न च व्योमभूमी न तेजो न वायुश्चिदा-
 नन्दरूपः शिवोहं शिवोहम् । १ ॥ अहं प्राणवर्गो न पञ्चानिला मे न तोयं
 न मे धातवो नैव कोशाः । न वाक् पाणिपादौ न चोपस्थपायू चिदा० । २ ॥
 न मे द्वेषरागौ न मे लोभमोहौ मदो नैव मे नैव मात्सर्यभावः । न धर्मो
 न चार्थो न कामो न मोक्षश्चिदा० । ३ ॥ न पुण्यं न पापं न सौख्यं न दुःखं
 न मन्त्रो न तीर्थं न वेदा न यज्ञाः । अहं भोजनं नैव भोज्यं न भोक्ता
 चिदा० । ४ ॥ न मे मृत्युशङ्का न मे जातिभेदः पिता नैव मे नैव माता न
 जन्म । न बन्धुर्न मित्रं गुरुर्नैव शिष्यश्चिदा० । ५ ॥ अहं निर्विकल्पो निरा-
 काररूपो विभुर्व्याप्य सर्वत्र सर्वेन्द्रियाणि । सदा मे समत्वं न मुक्तिर्न बन्ध-

श्रिदा० । ६ ॥ इति श्रीमच्छङ्कराचार्यविरचितमात्मषट्कस्तोत्रं समाप्तम् ॥

५५०. अथ 'गर्भोपनिषत्'—ॐ पञ्चात्मकं पञ्चसु वर्तमानं षडा-
श्रयं षड्गुणयोगयुक्तम् । तं सप्तधातुं त्रिमलं द्वियोनिं चतुर्विधाहारमयं
शरीरम् ॥ पञ्चात्मकमिति कस्मात् पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशमित्यस्मिन्
पञ्चात्मके शरीरे का पृथिवी का आपः किं तेजः को वायुः किमाकाशम् ।
तत्र पञ्चात्मके शरीरे यत्कठिनं सा पृथिवी यद्द्रवं ता आपः यदुष्णं
तत्तेजः यत्सञ्चरति स वायुः यच्छुषिरं तदाकाशम् । तत्र पृथिवी धारणे
आपः पिण्डीकरणे तेजः प्रकाशने वायुर्व्यूहने आकाशमवकाशप्रदाने
पृथक् । श्रोत्रं शब्दोपलब्धौ त्वक् स्पर्शं चक्षुषी रूपे जिह्वा रसने नासिका
घ्राणे उपस्थ आनन्दने अपानमुत्सर्गे बुद्ध्या बुद्ध्यति मनसा सङ्कल्पयति
वाचा वदति षडाश्रयमिति कस्मात् मधुरा-म्ल-लवण-तिक्त-कटु-कषाय-
रसान् विन्दतीति षड्जर्पभगान्धारमध्यमपञ्चमधैवतनिषादाधैतीष्टानिष्ट-
शब्दसंज्ञाः प्रणिधानादशविधा भवन्ति । १ ॥ सप्तधातुकमिति कस्मात्
शुक्लो रक्तः कृष्णो धूम्रः पीतः कपिलः पाण्डुर इति । यथा देवदत्तस्य
द्रव्यादिविषया जायन्ते । परस्परं सौम्यगुणत्वात् षड्विधो रसः रसाच्छो-
णितं शोणितान्मांसं मांसान्मेदो मेदसः स्नायवः स्नायुभ्योऽस्मीनि
अस्थिभ्यो मज्जा मज्जातः शुक्रं शुक्रशोणितसंयोगादार्तवे गर्भो हृद् व्यवस्थां
नयति हृदयेऽन्तराग्निः अग्निस्थाने पित्तं पित्तस्थाने वायुः वायुतो हृदयं
प्राजापत्यात् क्रमात् । २ ॥ ऋतुकाले सम्प्रयोगादेकरात्रोषितं कललं
भवति सप्तरात्रोषितं बुद्बुदं अर्धमासाभ्यन्तरे पिण्डं मासाभ्यन्तरे कठिनं
मासद्वयेन शिरः मासत्रयेण पादप्रदेशः चतुर्थे गुल्फ-जठर-कटिप्रदेशः
पञ्चमे पृष्ठवंशः षष्ठे मुख-नासिका-क्षि-श्रोत्राणि सप्तमे जीवेन संयुक्तः अष्टमे
सर्वलक्षणसम्पूर्णः । पितृ रेतोऽतिरेकात्पुरुषः मातृ रेतोऽतिरेकात्स्त्री उभ-
योर्बीजतुल्यत्वान्नपुंसकं व्याकुलितमनसोऽन्या खज्जाः कुब्जा वामना भ-
वन्ति । अन्योन्यवायु-परिपीडित-शुक्रद्वैविध्याद्विधा तनु स्याद्युग्माः प्रजायन्ते
पञ्चात्मकः समर्थः पञ्चात्मिका चेतसा बुद्धिर्गन्धरसादि-ज्ञानाक्षराक्षरमोक्षारं
चिन्तयतीति तदेकाक्षरं ज्ञात्वाष्टौ प्रकृतयः षोडश विकाराः शरीरे
तस्यैव देहिनः । अथ मात्राशितपीतनाडीसूत्रगतेन प्राण आप्यायते । अथ
नवमे मासि सर्वलक्षणज्ञानसम्पूर्णो भवति पूर्वजातिं स्मरति शुभाशुभञ्च

कर्म विन्दति । ३ ॥ पूर्वं योनि-सहस्राणि दृष्ट्वा चैव ततो मया । आहारा विविधा भुक्ताः पीता नानाविधाः स्तनाः । जातश्चैव मृतश्चैव जन्म चैव पुनः पुनः । मया परिजनस्यार्थं कृतं कर्म शुभाशुभम् । एकाकी तेन दद्वेऽहं गतास्ते फलभोगिनः । अहो दुःखोदधौ ममो न पश्यामि प्रति-क्रियाम् । यदि योन्याः प्रमुच्येऽहं तत्प्रपद्ये महेश्वरम् ॥ अशुभक्षयकर्तारं फलमुक्ति-प्रदायकम् । यदि योन्याः प्रमुच्येऽहं तत्प्रपद्ये जनार्दनम् । अशुभक्षयकर्तारं फलमुक्तिप्रदायकम् । यदि योन्याः प्रमुच्येऽहं तत्सांख्यं योगमभ्यसे ॥ अशुभक्षयकर्तारं फलमुक्तिप्रदायकम् । यदि योन्याः प्रमुञ्चामि ध्याये ब्रह्म सनातनम् । अथ योनिद्वारं सम्प्राप्तो यन्त्रेणापीड्य-मानो महता दुःखेन जातमात्रस्तु वैष्णवेन वायुना संस्पृष्टस्तदा न स्मरति जन्ममरणानि न च कर्म शुभाशुभं विन्दति । ४ ॥ शरीरमिति कस्मात् अग्नयो ह्यत्र श्रियन्ते ज्ञानाग्निर्दर्शनाग्निः कोष्ठाग्निरिति तत्र कोष्ठाग्निर्नामाऽ-शितपीतलेह्यचोप्यं पचति । दर्शनाग्नी रूपाणां दर्शनं करोति । ज्ञानाग्निः शुभाशुभं च कर्म विन्दति । त्रीणि स्थानानि भवन्ति मुखे आहवनीय उदरे गार्हपत्यो हृदि दक्षिणाग्निः आत्मा यजमानो मनो ब्रह्मा लोभादयः पशवो धृतिर्दीक्षा सन्तोषश्च बुद्धीन्द्रियाणि यज्ञपात्राणि कर्मेन्द्रियाणि हवींषि शिरः कपालं केशा दर्भाः मुखमन्तर्वेदिः चतुष्कपालं शिरःषोडश-पार्श्वदन्तपटलानि सप्तोत्तरं मर्मशतं साशीतिकं सन्धिशतं सनवकं स्नायु-शतं सप्त शिराशतानि पञ्च मज्जाशतानि अस्थीनि च ह वै त्रीणि शतानि षष्टिः सार्द्धचतस्रो रोमाणि कोट्यो हृदयं पलान्यष्टौ द्वादशपला जिह्वा पित्तं प्रस्थं कफस्याढकं शुक्रं कुडवं मेदः प्रस्थौ द्वावनियतं मूत्रपुरीषमा-हारपरिमाणात् । पैप्पलादं मोक्षशास्त्रं पैप्पलादं मोक्षशास्त्रमिति ॥ इति गर्भोपनिषत् ॥

५५१. अथ 'आरुणेयोपनिषत्'—ॐ आरुणिः प्रजापतेर्लोकं जगाम तं गत्वोवाच केन भगवन् कर्माण्यशेषतो विसृजामीति । तं होवाच प्रजापतिस्तव पुत्रान् भ्रातॄन् बन्ध्वादीन् शिखां यज्ञोपवीतं च यागञ्च स्वाध्यायञ्च भूर्लोकभुवर्लोकस्वर्लोकमहर्लोकजनलोकतपोलोकसत्यलोकञ्च अतलपातालवितलसुतलरसातलमहातलतलतालं ब्रह्माण्डञ्च विसृजेत् दण्ड-माच्छादनञ्च कौपीनञ्च परिग्रहेत् शेषं विसृजेदिति । १ ॥ गृहस्थो

ब्रह्मचारी वा वानप्रस्थो वा उपवीतं शिखां भूमावप्सु वा विसृजेत् लौ-
किकाग्नीनुदराग्नौ समारोपयेत् गायत्रीञ्च खवाचामौ समारोपयेत् कुटीचको
ब्रह्मचारी कुटुम्बं विसृजेत् पात्रं विसृजेत् पवित्रं विसृजेत् दण्डान् लोकांश्च
विसृजेदिति होवाच अत ऊर्ध्वममन्त्रवदाचरेत् ऊर्ध्वगमनं विसृजेत् औषध-
वदशनमाचरेत् त्रिसन्ध्यादौ स्नानमाचरेत् सन्धि समाधावात्मन्याचरेत्
सर्वेषु वेदेष्वारण्यकमावर्तयेदुपनिषदमावर्तयेदुपनिषदमावर्तयेदिति । २ ॥
स्वल्बहं ब्रह्मसूचनात् सूत्रं ब्रह्मसूत्रमहमेव विद्वान् त्रिवृत्सूत्रं त्यजेद्विद्वान्
य एवं वेद कामक्रोधहर्षरोषलोभमोहदम्भदर्पासत्यादीन् परित्यजेत् वर्षासु
ध्रुवः शीतलोष्णौ मासावेकाक्री यतिश्चरेत् द्वावेव वा विचरेद्द्वावेव वा विच-
रेदिति । ३ ॥ अथ खलु वेदार्थं यो विद्वान् सोपनयनादूर्ध्वमेतानि प्राग्वा
त्यजेत् पितरं पुत्रमभ्युपनीतं कर्म कलत्रञ्चान्यदपीह संन्यस्तं मया संन्यस्तं
मया संन्यस्तं मयेति त्रिःकृत्वोर्ध्वं वैणवं दण्डं कौपीनं च परिग्रहेन्नान्यत् ।
अथ भिक्षार्चयश्चरति ब्रह्मचर्यमहिंसाश्चापरिग्रहश्च सत्यश्च यज्ञेन हे रक्षत
हे रक्षत इति । ४ ॥ अथातः परमहंसपरिव्राजकानामासनगयनादिकं भूमौ
ब्रह्मचर्यं मृत्पात्रमलावुपात्रं दारुपात्रं वा यतीनां यतयो हि भिक्षार्थं ग्रामं
प्रविशन्त्युदरपात्रं पाणिपात्रं वा । ओहि ओहि ओहीत्येतदुपनिषदं
विन्यसेत् स्वल्बेतदुपनिषदं विद्वान् य एवं वेद पालाशं बैल्वमाश्रित्यं दण्ड-
मजिनं मेखलां यज्ञोपवीतं च त्यक्त्वा शूरो य एवं वेद । तद्विष्णोः परमं पदं
सदा पश्यन्ति सूरयः । दिवीव चक्षुराततम् । तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवांसः
समिन्धते ! विष्णोर्यत्परमं पदमिति एवं निर्वाणमनुशासनमिति वेदानु-
शासनमिति वेदानुशासनमिति । ५ ॥ इत्यथर्ववेदे आरुणेयोपनिषत् ॥

५५२. अथ 'ईशावास्यम्'—ॐ ईशावास्यामिदं सर्वं
व्यक्तिकञ्च जगत्स्याञ्जगत् । तेनैत्युक्तेन भुञ्जीथा मा
गृधुः कस्य स्विद्धनम् । १ ॥ कुर्वन्नेवेह कर्म्मणि जि-
जीविषेच्छतः समांसं । एवन्त्वयि नान्यथेतोस्ति न कर्म्म
लिप्यते नरे । २ ॥ असुर्ग्या नाम ते लोकाऽअन्धेन

तमसा वृताऽं । ताँस्ते प्येत्यापि गच्छन्ति ये के चात्कम-
 हनो जनाऽं । ३ ॥ अनेजदेकम्मनसो जवीयो मैर्नदे-
 वाऽ आप्पुवन्पूर्वमर्शत् । तद्धावतो न्यानर्येति तिष्ठत्त-
 स्मिन्नुपो मातरिश्वा दधाति । ४ ॥ तदेजति तन्नैजति त-
 द्दरे तद्वन्तिके । तदुत्तरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्यास्य बाह्यतऽं
 । ५ ॥ यस्तु । सर्वानि भूतान्यात्कमन्नेवानुपश्यति । सर्व-
 भूतेषु चात्कमानन्ततो न विचिकित्सति । ६ ॥ यस्मिन्त्स-
 र्वानि । भूतान्यात्कमैवाभूद्विजानुतऽं । तत्र को मोहऽं
 कऽशोकऽएकत्वमनुपश्यतऽं । ७ । सपर्यगाच्छुक्रमका-
 यमव्रणमस्त्राविरू शुद्धमपापविद्धम् । कुविर्मनीषी
 परिभूऽं स्वयम्भूर्ध्यायातत्थ्यतोर्थाङ्गदधाच्छाश्वती-
 ज्यऽंसमाज्यऽं । ८ ॥ अन्धन्तमुऽं । प्रविशन्ति ये सम्भू-
 तिमुपासते । ततो भूयऽइव ते तमो यऽउ सम्भूत्यां
 रुताऽं । ९ ॥ अन्यदेवाहुऽं सम्भवादुदयदाहुरसम्भ-
 वात् । इति शुश्रुम धीराणां ध्येनुस्तद्विचचक्षिरे । १० ॥
 सम्भूतिञ्च । विनाशञ्च यस्तद्वेदोभयऽसह । विनाशेन
 मृत्युन्तीर्त्वा सम्भूत्यामृतमश्नुते । ११ ॥ अन्धन्तमु-
 प्रविशन्ति ये विद्यामुपासते । ततो भूयऽइव ते तमो
 यऽउ विद्यायां रुताऽं । १२ ॥ अन्यदेवाहुर्विद्व्या-
 याऽअन्वदाहुरविद्व्यायाऽं । इति शुश्रुम धीराणां ध्ये-
 नुस्तद्विचचक्षिरे । १३ ॥ विद्व्याञ्चाविद्व्याञ्च यस्तद्वे-
 दोभयऽसह । अविद्व्याया मृत्युन्तीर्त्वा विद्यायामृतम-
 श्शन्ते । १४ ॥ वायुरनिलममृतमयेदम्भस्मान्तुऽं श-
 रीरम् । ॐ३म् । क्रतो स्मर । क्रिबे स्मर । कृतं स्मर
 । १५ ॥ अग्ने नय । सुपथा रायेऽअस्मान्विश्वा नि देव

ब्रुयुनानि विद्वान् । युयोद्धुस्मजुहुराणमेनो भूयि-
ष्टान्ते नमऽउक्तिं विधेम । १६ ॥ हिरण्मयेन पात्रेण ।
सुत्तयस्यापिहितमुखम् । योऽसावादित्ये पुरुषुऽसो-
ऽसावुहम् । १७ ॥ ॐ ३ म । खम्ब्रह्म ॥ इति वाजसनेय-
संहितायान्दीर्घपाठे चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ इति ईशावास्यम् ॥

५५३. अथ 'दक्षिणद्वारनिर्णयः'—क्षीराम्भोनिधिमध्यगे सुलसिते
चिन्तामणेरालये गीर्वाणद्रुमवाटिकापारेवृते सिद्धाष्टकेऽनावृते । वेङ्क्याष्ट-
दलाम्बुजे जनकजायुक्तं बृहत्तारकं सानन्दं तदुपासहे परतरं रामाभि-
धानं महः ॥ इह किल पूर्वादौ मण्डपप्रतिष्ठायां दक्षिणद्वारं याजु-
षाणामिति निश्चितम् ॥ तदुक्तं मात्स्ये—बह्वचौ पूर्वतः स्थाप्यौ द-
क्षिणे तु यजुर्विदौ । सामगौ पश्चिमे तद्वदुत्तरेण त्वथर्वगौ ॥ अत्र तैत्ति-
रीया विवदन्ते ॥ अस्माभिरेव पूर्वयजुष्ठात्तत्र स्थेयम् । तत्र । तेषां
पूर्वत्वाभावात् । तथाहि वेदविभागात्पूर्वमेव दीर्घदर्शितया भगवता
भास्करेण सारभागोद्धरणाच्छुक्लानामेव पूर्वत्वं सारत्वं चोक्तम् । किञ्च
माध्यन्दिनी तु या शाखा सर्वसाधारणी हि सा । तामेव च पुरस्कृत्य
वसिष्ठेन प्रभाषितमिति कल्पद्रुमे वसिष्ठवचनात् ॥ सर्वेषु वेदमात्रेषु
साधारणी तारतम्यरहितेति तस्यार्थः ॥ कात्यायनोऽपि सर्वानुक्रमस्या-
रम्भे—मण्डलं दक्षिणमक्षि हृदयं चाभिष्टितं येन शुक्लानि यजूंषि
भगवान् याज्ञवल्क्यो यतः प्राप्तः तं विवस्वन्तं त्रयीमयमर्चिष्मन्तमभि-
ध्याय माध्यन्दिनीयवाजसनेयके यजुर्वेदान्नाये सर्के सखिले सशुक्रिये
इति । अत्र यजुर्वेदान्नाय इति वेदान्नायशब्दयोः पर्यायत्वाद्विरुक्तिः प्रस-
ज्येतेति आन्नायशब्दो मुख्यार्थकः । एवं च शुक्लानां मुख्यत्वं भगवता
सूत्रकारेणाऽपि प्रतिपादितम् । अत एव होलिर्भाष्ये—यजुर्वेदस्य मूलं
हि भेदो माध्यन्दिनीयकः । सर्वानुक्रमणी तस्याः कात्यायनकृता तु
येति ॥ शौनकोऽपि यजुर्वेदलक्षणकथनमुखेन शुक्लानां मुख्यत्वं
प्रतिपादितवान् । यथा—मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदस्त्रिगुणं यत्र पठ्यते । यजुर्वेदः
स विज्ञेयो ब्रह्म्ये शाखान्तराः स्मृताः ॥ अस्यार्थः—मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदसंज्ञा
यत्र मन्त्रब्राह्मणात्मके वेदे त्रिगुणं विधिविधेयतर्करूपं पठ्यते । तथा च

भगवता सूत्रकारेण वेदलक्षणमुक्तम्—विधिर्विधेयं तर्कश्च वेद इति ।
 अस्यार्थः—विधिर्विधायकं वाक्यम् । विधेयो मन्त्रः । तर्कोऽर्थवादः ।
 एतन्नयं माध्यन्दिनीयवेदे एव पठ्यते नान्यत्र ॥ तथा च शतपथे—सो-
 ऽसावाज्यमधिश्रयतीषेत्वेति वृक्षै तदाह । यदाहंपेत्वेति । अत्र सोऽसावा-
 ज्यमधिश्रयतीति विधिः । इषेत्वेति विधेयो मन्त्रः वृक्षै इत्याद्यर्थवादः ॥
 शुद्धमालायामन्यथैव त्रिगुणत्वमुक्तम्—माध्यन्दिनयजुर्वेदे खं ब्रह्मा-
 न्तमुदाहृतम् । तारपूर्वं हि त्रिगुणं नान्यशाखासु मुख्यतः ॥ पराशरोऽ-
 प्येवमेवाह—समाप्य चोत्तरादिर्यन्मन्त्रब्राह्मणयोर्द्विजाः ॥ ॐ खं ब्रह्मेति
 यो ध्यायन् दर्शकश्चोपवेधसः ॥ ॐकारस्त्रिगुणः प्रोक्तः खं ब्रह्म त्रि-
 गुणं तथा । माध्यन्दिनीयशाखायां यजुर्वेदे पठन्ति हीति ॥ यद्वा—ऋषि-
 च्छन्दोदैवतरूपं त्रिगुणं यत्र पठ्यते । मन्त्रब्राह्मणात्मके वेदे स यजु-
 र्वेदो मुख्यः ॥ अत एव श्रीमतानन्तदेवेन खं ब्रह्मान्तताया अभावादौ-
 णत्वं काण्वशास्त्रीयानामप्युक्तम् ॥ श्रुतिरपि तेषां गौणत्वमाह । तानी-
 मानि शुक्लानि यजूंषि वाजसनेयेन याज्ञवल्क्येनाख्यायन्ते इति ॥
 एवमेतेषां यजुषां शुक्लत्वं प्रतिपादयन्त्या श्रुत्या तेषामर्थकृष्णत्वमुक्तं
 भवति ॥ उभयोरेकः पण्डितः इत्युक्त्या इतरस्य बालिशत्ववत् ॥ व्याख्यातं
 च गङ्गाभट्टैः । शुक्लानि शुद्धानि । श्रीभगवत्पादैरपि ॥ शुक्लानि शु-
 ब्राणीत्येतदिति ॥ एवं च तेषां शुभ्रत्वशुद्धत्वे वदन्त्यां श्रीभगवत्पाद-
 गङ्गाभट्टाभ्यामर्थान्येषामशुद्धत्वकृष्णत्वे सूचिते ॥ अत एव वेदभाष्य-
 कारेण शुक्लानीत्यस्य शुद्धानि शुब्राणि पवित्राणीत्यर्थमुक्त्वा । अर्थादन्ये-
 षामशुद्धत्वं कृष्णत्वमपवित्रत्वं च सूचितमित्युक्तम् । महीधरेणाऽपि—
 तानि यजूंषि बुद्धिमालिन्यात्कृष्णानि जातानीति बुद्धिवैशद्याच्छुक्लानीति
 च ॥ ननु तेषां कृष्णत्वे किं प्रमाणमिति चेच्छृणु ॥ कुपितेन श्रीयोगीश्व-
 रेण वान्तानि अङ्गारभूतानि यजूंषि तित्तिरयो भूत्वा आशुः । इति
 भागवते कथनाद्वान्ताशित्वाच्च । तदुक्तं श्रीमद्भागवते—यजूंषि ति-
 त्तिरा भूत्वा तल्लोडुपतयाददुः ॥ तैत्तिरीया इति यजुःशाखा आसन्धुपे-
 शला इति ॥ शुक्लानां मुख्यत्वमपि तत्रैव । यजुंष्ययातयामानि मुनवे-
 ऽदात्मसादित इति । अर्थादन्येषामशुद्धत्वं कृष्णत्वमपवित्रत्वं सूचितमि-
 त्युक्तम् । एवं च शुक्लानामयातयामतां वदता श्रीमद्भासेनाऽपि एतेषां

यातयामतारूपदोषवत्त्वं सूचितम् । अत एव श्रीभगवत्पादैरपि बृह-
 दारण्यकान्तिमकण्डिकायां शुक्लानीत्यस्यायातयामानीत्यर्थ उदाहृतः । किञ्च
 स्तोमादेव शाखाविभागात्प्राक् पञ्चदशशाखोद्धरणेऽपि एतेषां यजुष्वव्यव-
 हारात् । स्तोमश्च यजुष्वेवेति गम्यते ॥ तथाच श्रुतिः—स्तोमश्च य-
 जुश्च ऋक्चेत्यादिः । तथा च यजुरेव शिर इत्यादीनामपि शुक्लयजुः—
 परत्वमेवेति गम्यते । एतेन ऋग्वेदोऽथ यजुर्वेद इति ऋग्वेदस्य प्रथमत्वं
 वदन्तोऽपि परास्ताः । तैत्तिरीयादिभ्यः पूर्वत्वेऽपि शुक्लेभ्यः पूर्वत्वामा-
 वात् ॥ अत एव श्रीमतानन्तदेवेन कल्पद्रुमे कृष्णरुद्रस्यापठनीयत्वमु-
 क्तम्—अत एव प्रतिज्ञाद्वत्रभाष्ये अनन्तदेवेन स्मृतिरुदाहृता—
 शुक्लं कृष्णमिति द्वेधा यजुश्च समुदाहृतम् । शुक्लं वाजसनेयं तु कृष्णं
 स्यात्तैत्तिरीयकम् ॥ बुद्धिमालिन्यहेतुत्वात्तद्यजुः कृष्णमीर्यते । व्यवस्थि-
 तप्रकरणात्तद्यजुः शुक्लमीर्यत इति ॥ तस्मान्नैतेषां दक्षिणद्वारे स्यातुमधि-
 कारः ॥ शुभ्रकृष्णयोः शुद्धमलिनयोः पवित्रापवित्रयोर्यातयामायातयामयोः
 शुभ्रशुद्धपवित्रायातयामानामेवाश्रयादित्यलम् । अत एव दानमयूखे—
 दक्षिणे तु द्वारपालौ रुद्रान्पुरुषसूक्तकम् । श्लोकाध्यायं शुक्रियं च मण्ड-
 लाध्यायमेव चेत्युक्त्वा ॥ श्लोकाध्यायो देवसवितः । शुक्रियं ऋचं-
 वाचम् । मण्डलाध्यायं वदेतन्मण्डलं तपतीति । शुक्लयजुषामेव सूक्ता-
 न्युक्तानि ॥ गङ्गाभट्टैश्च—दक्षिणद्वारे अथ कात्यायनानामित्युक्त्वा
 कात्यायनानामेव मधुपर्क उक्तः ॥ नारायणभट्टाश्च अथ दक्षिणकुण्डे
 माध्यन्दिनीययजुर्वेदिनो होमविविः इत्यारामोत्सर्गपद्धतौ प्राहुः ॥ एवमेव
 प्रतिष्ठामयूखेऽपि—कमलाकरभट्टा अप्येवमेवाहुः—न च तैत्तिरीय-
 सूक्तानां जपस्य कचिदुक्तत्वान्माध्यन्दिनीयानां होतृत्वेऽपि तेषां जाप-
 कत्वं शङ्कनीयम् । हुत्वेति क्त्वाप्रत्ययस्य समानकर्तृत्वे एव सम्भवात् ॥
 होमकर्तृभिरिव जपः कार्य इति तैरेव व्याख्यातत्वात् । तैरेव च पूर्वश्लो-
 कव्याख्यायां वदेतन्मण्डलमित्यस्यैव पठनीयत्वमुक्तम् ॥ प्रतिष्ठामयूखे-
 ऽपि—आनोभद्रानुवाकश्च आशुःशिशानकस्तथा । यद्देवास्त्रीणि च पठेत्
 ततोऽष्टौ च पुनन्तु मा ॥ अभिवा असि सप्तैव दीर्घायुस्ते ऋचं पठेत् ॥
 आप्यायस्वेति षट् नमोस्तु सर्पेभ्यः । आकृष्णेन० । नमः
 शम्भवाय० । इत्येका । अग्निर्देवता० । त्रातारमिन्द्रम्० । सोमधरा-

जानं० । अन्नपते० । महौइन्द्रः० । ऋचं वाचं० इत्यादिशुक्लसूक्तानामेव पठनीयत्वमुक्तम् । न च प्रतिष्ठायाम् । आदित्यो वा एष एतन्मण्डलमिति गागाभट्टैरुक्तत्वात्कृष्णैर्विवदितव्यम् । श्लोकाध्यायमित्यस्यैव पद्यस्य तत्रैव तादृशव्याख्यानेन शाखास्वनुक्तत्वेऽपि बहुचानां श्रीसूक्तपठनमिव तत्र तस्यैव पठनस्य बोधनेन शुक्लानामभावे न किञ्चित्प्रमाणं गम्यते । किञ्च यदि तस्य तैत्तिरीयस्थितिरेवामिप्रेता स्यात्तेषामेव मधुपर्कवरणादि ब्रूयात् । न च तद्युक्तम् । तस्मात्सूक्तपठनकथनेऽपि स्थितिः शुक्लानामेवेति सर्वमनवद्यम् । एतेन त्रिविक्रमोऽपि व्याख्यातो भवति । एतेनोत्सर्गादिविषये मगूखकारेण पठितस्य तैत्तिरीयसूक्तकथनस्य सानुकूलत्वं वदन्तः परास्ताः । न च कात्यायनानामिति गागाभट्टोक्तौ कात्यायनान्यैः काण्वशास्त्रिमिविवदितव्यम् । तेषां काण्वानां कात्यायनत्वाभावात् । तथाहि—मातुलस्य सुतामृद्धा मातृगोत्रां तथैव च । समानप्रवरां चैव द्विजश्चाण्डालतां व्रजेत् ॥ प्रवरान्पितृगोत्रे मातृगोत्रेषु न चिन्तयेत् । गोत्रमेव त्यजेन्मातुरिति कात्यायनोऽब्रवीत् ॥ इत्यादि कात्यायनेनोक्तत्वेऽपि मातुलकन्यापरिणेतृत्वासत्त्वे वा गुरुवचनपालकत्वाभावेन विश्वामित्रज्येष्ठपञ्चाशत्पुत्रवद्दूषितत्वात् । अतः पञ्चदशशाखान्तर्गतत्वेऽपि न तैरस्माभिः सह विवाहादिः । अपि च गौणमुख्ययोर्मुख्यस्यैव स्वीकरणीयतया तेषां मुख्यत्वाभावाच्च तेषामधिकारः । तथाहि—यस्यां सूत्रं भवेत्सा हि मुख्या शाखेति कीर्त्यत इति प्रसिद्धेर्भगवतः श्रीमत्कात्यायनस्य माध्यन्दिनीयशाखानुसारेणैव प्रवृत्तेस्तेषामेव मुख्यत्वात् । तथाहि—एषा हि भगवतां सूत्रकाराणां शैली लक्ष्यते यन्मुख्यशाखोक्तमन्त्रप्रतीकमुपाददते इतरशाखोक्तांश्च सकलान्पठन्ति इति सकलप्रसिद्धा । तथा च—श्रीमता सूत्रकारेण माध्यन्दिनीयशाखोक्ता मन्त्रा अयमग्निः । पुरीष्यो । रयिमान् । शिवोनामासीत्यादयः प्रतीकमात्रेणोक्ताः । उलूखलमुसले । आप्यायताम् । ध्रुवा । हविषा । इत्यादयश्च कण्वशाखोक्ताः सम्पूर्णाः । तथा च—माध्यन्दिनीयानुसारेणैव भगवतः सूत्रकृतः प्रवृत्तेस्तेषामेव मुख्यत्वम् । अत एव बृहन्नारदीये—यजुर्वेदमहाकरपतरोरेकोत्तरं शतम् । शाखास्तत्र शिखाकारा दशपञ्चाथ शुक्लगाः ॥ तत्रापि मुख्यं विज्ञेयं शाखा माध्यन्दिनी यजुरिति । किञ्च केषांचिन्मते कात्या-

यनाभिधायाः सप्तदशशाखायाः सत्त्वात्रैतेषां कात्यायनत्वम् । न चास्तु
 तेषामेव दक्षिणद्वारपालत्वम् । तदभावे च प्रथमशाखीयत्वादस्माभिरेव स्थेय-
 मिति वाच्यम् । माध्यन्दिनशाखायाः सर्वशाखासाधारण्यस्य वसिष्ठेनाभिहि-
 तत्त्वान्नारदेन च मुख्यत्वाभिधानादन्यासां गौणत्वाद्द्वयगौणयोः परस्परकार्य-
 सम्पादकत्वाभावान्माध्यन्दिनीयानामेव मुख्यत्वात्सकलशाखाकार्यसम्पादक-
 त्वात्तैरेव दक्षिणद्वारि स्थेयम् न कृष्णैर्न वा काण्वैरिति सकलमभिरामम् ॥
 यत्पादाम्बुरुहाचैनात्समभवन्विष्ण्वीशपद्मोद्भवास्त्रैलोक्यावननाशसर्गनिपुणा
 यस्यैव कारुण्यतः । दक्षद्वारविनिर्णयः समभवत्तस्यामरेशस्य च श्रीरामस्य
 पदाम्बुजातयुगुले नारायणेनार्पितः ॥ यद्वा मयाऽत्र लिखितं सदथाप्यसद्वा
 ग्रन्थान्विलोक्य विविधान्स्वमतानुरूपम् । माध्यन्दिनीयविवुधा अवलोक्य
 तच्च दीने मयि प्रददतु ध्रुवमाशिषोर्याः ॥ इति श्रीमच्छुक्लयजुर्वेदान्तर्गत-
 माध्यन्दिनीयशाखाध्यायी देवोपनामकनारायणसूरिकृतो दक्षिणद्वार-
 निर्णयः समाप्तः ॥

॥ श्रीयाज्ञवल्क्यचरितम् ॥

सदाचारं शुद्धं निखिलमुनिमान्यं समदिशत्तथा राज्ञां नीती-
 मसुलभपदप्राप्यविषयाम् । मुमुक्षूणां ज्ञानं परमसुलभं यः समतनो-
 दतो योगीशोऽभूत्परमपदभागै त्रिजगति ॥

१ अयं दक्षिणद्वारनिर्णयसङ्ग्रहः त्र्यम्बकक्षेत्रनिवातिनो धारणेत्पुपनाम्नः परलोकग-
 तस्याम्नादासात्मजबाबाशालीसंज्ञकस्य ग्रन्थसङ्ग्रहात् करवीरक्षेत्रस्थबाबामहा-
 राजाशुजनानामहारजद्वारा मदता प्रयत्नेन सम्पादितोऽस्ति ॥

१. यस्याः शुक्रयजुर्वेदमाध्यन्दिनवाजसनेयशाखाया अध्येतारो वयं जातास्तस्याः प्रवक्ता याज्ञवल्क्यो महर्षिरासीत् । स पुण्यकीर्तियोगीश्वरो यशोभवलीकृतत्रैलोक्यो मिथिलायामवसत्तस्य जनिस्त्रेतायां वाजसनेयनाम्नो महर्षेरासीत्तस्यान्ववायो विस्तरेण श्रीबृहदारण्योपनिषदि द्रष्टव्यः । अतो दिगन्तकीर्तैस्तस्योदन्तो वेदशिरोभागेपूपनिषत्सु तथा महाभारतादीतिहासेषु प्रसिद्धः सोऽत्र समासेन विशदीक्रियते ॥

२. याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्ये बभूवुः । प्रथमा मैत्रेयी द्वितीया भरद्वाजकन्या कात्यायनी च । तत्र मैत्रेय्यनपत्या सा याज्ञवल्क्याज्ज्ञानोपदेशं लब्ध्वा गार्हस्थ्यमनुभूयाते कैवल्यपदमगमत् । कात्यायन्याश्चन्द्रकान्त-महामेघ-विजयनामानस्त्रयः पुत्रा बभूवुः ॥

३. याज्ञवल्क्यशिष्यपरम्परायां द्वापरे पुत्रत्वेन दत्तः कात्यायनो नाम ऋषिरभवत् । तेन च वाजसनेयशाखिनां श्रौतामिकर्मसाधनपद्धतिदर्शकानि सूत्राणि कल्पसूत्रं अष्टादश परिशिष्टसूत्राणि च कृतानि तदनुरोधेनैवेदानींतनानां वाजसनेयिनामाधानादि श्रौतं कर्म प्रवर्तते । तथा कात्यायनशिष्यानुयायी पारस्करनामा परमर्षिः कलेरारम्भकाले जातः तेन स्मार्तामिकर्मपद्धतिनिर्देशकानि सूत्राण्युपनिबद्धानि तदनुरोधेनैवेदानीं वाजसनेयिनां गर्भाधानादिषोडशसंस्कारकर्माणि प्रवर्तन्ते ॥

४. याज्ञवल्क्यो वैशम्पायनर्षेर्भागिनेयः तं च वैशम्पायनो यजुः-शाखामध्यापयामास । तां च याज्ञवल्क्य उत्सृष्टवान् तत्कारणं त्वेकदा सर्वैर्ऋषिभिः कस्मिंश्चित्कारणान्तरे ऐकमत्यार्थं मरुपर्वते एकत्र गन्तव्यमिति निश्चयं कृत्वा तत्र कश्चिद्वर्षिर्द्यदि न गच्छेत्तर्हि स सप्तरात्रं वाचिकब्रह्महत्यापातकेन लिप्तो भवेदिति नियमः कृतः । तदनुसारेण तत्समाजे सर्वेऽप्यृषयो मिलिताः । याज्ञवल्क्यगुरोर्वैशम्पायनस्य तु तद्दिने पितुः श्राद्धतिथिः । अतो वैशम्पायनस्तद्दिने त्वरया नित्यकर्म समाप्य श्राद्धविधिं च कृत्वा तत्समाजे गन्तव्यमिति निश्चित्य प्रत्यूष उत्थाय सर्वतस्तमोव्यासायां रात्रावेष स्नानार्थं प्रस्थितः । तदा तद्बृहकोणे निद्राणस्य बालस्योपरि तत्पादः पतितः । तेन च स बालः पञ्चत्वमगमत् । तज्ज्ञात्वा तच्छोकव्याकुलस्यर्षेर्वैशम्पायनस्य तद्दिने सभागमनावकाशो जातः । उत च बालहत्या जाता । तेन तस्य वाचिकब्रह्महत्यापातकं बालहत्यापा-

तकं च प्राप्तम् । ततो वैशम्पायन आत्मनो हत्याद्वयपातकस्य निरासार्थं शिष्यानाह्वय प्रायश्चित्तार्थं न्ययुङ्क्त । नियुक्तास्ते च ओमित्यूजुः । तेषु याज्ञवल्क्यो युवा सदृढ आचारसम्पन्नो मेधावी सर्वेषु वरीयानहमित्यात्मानं भावयमानो गुरुमुवाच । हे भगवन् सर्वेऽप्येते बालाः प्रायश्चित्तं कर्तुमसमर्था अतोऽहमेक एव पातकद्वयनिवृत्तये उद्युक्तो भवामि । भवद्विनिश्चिन्ततया स्थातव्यम् । तस्यैतत्सप्रश्रयमपि वाक्यमितरापमानकारीत्याकलय्य उत च जनकदत्तस्य गोसहस्रस्य सर्वर्ष्यवज्ञापूर्वककृतप्रतिग्रहेण तद्विषयकृतस्वाज्ञोलङ्घनेन च परमक्रुद्धो वैशम्पायनो गुरुस्तच्छिक्षार्थमवदत् अरे विप्रावमन्ता गर्विष्ठस्त्वमसि अतो मदधीतां यजुःशाखां मह्यं प्रत्यर्ष्य त्वया यथेष्टं गन्तव्यम् । एवं क्रुपितस्य गुरोर्वीक्ष्यं श्रुत्वाप्यभीतो याज्ञवल्क्यो गुरोरधीतां यजुःशाखां तत्याज । तां च वमितान्नरूपां शाखां वेदलुब्धा ब्राह्मणास्तित्तिरिणः पक्षिविशेषा भूत्वा भक्षितवन्तः । तदध्येतारस्ते कृष्णयजुःसंज्ञका इति प्रसिद्धाः ॥ ‘तथा च स्मृत्यन्तरे’—शुक्लकृष्ण इति द्वेधा यजुश्च समुदाहृतम् । शुक्लं वाजसनेयं तत्कृष्णं स्यात्तैत्तिरीयकम् ॥

५. पश्चाद्वेदरहितो दुःखितो याज्ञवल्क्यो मानुषं गुरुं नैव करोमीति निश्चित्य भगवन्तमादित्यमाराध्य प्रसन्नात्तस्मान्मनुष्यैरज्ञातां प्रत्यग्रां ‘अयातयामां शुक्लयजुःशाखां माध्यन्दिनवाजसनेय’—नाग्नीमध्यगात् ॥ ततः पुनः स्वतपःसन्तोषितसरस्वतीप्रसादाद्याज्ञवल्क्यः शतपथब्राह्मणं सखिलं सरहस्यं प्रकटयामास । ततश्च पुनस्तपसा प्रसन्नात्सूर्याह्नवेदादिकान्वेदान् लब्धवान् । अतो याज्ञवल्क्यश्चतुर्वेदाध्यायी ॥

६. एतच्छ्रुत्वा सर्वैर्ऋषिभिः सह गुरुर्वैशम्पायनो विस्मयमगात् । ततः कृतार्थो योगीश्वरः स्वशिष्येभ्यस्तां शाखामध्यापयदित्युदन्तो महाभारते शान्तिपर्वणि अष्टादशोत्तरत्रिशततमेऽध्यायेऽस्ति तत्रत्यावेतौ श्लोकौ—ततः शतपथं कृत्स्नं सरहस्यं ससङ्ग्रहम् । चक्रे स परिशेषं च हर्षेण परमेण ह । १६ ॥ कृत्वा चाध्ययनं तेषां शिष्याणां शतमुत्तमम् । विप्रियार्थं सशिष्यस्य मातुलस्य महात्मनः । १७ ॥

एतदारभ्य तस्य महर्षेयाज्ञवल्क्यस्य कीर्तिस्त्रिजगत्प्रकाशिकासीत् ॥

(१) एतच्च बृहदारण्यकभाष्ये शङ्कराचार्यैर्जनकाद्गोसहस्रानयनप्रकरणे स्पष्टीकृतमस्ति ॥

७. कदाचिज्जनकतातेन यज्ञः प्रारब्धः । तत्र प्रधाना ऋत्विजो ह्य-
 त्रध्वर्यूद्गातृब्रह्माणः पैलवैशम्पायनजैमिनिसुमन्तवः । अप्रधाना ऋत्विजस्तु
 तच्छिष्याः । तत्र यज्ञे कात्यायनसहितो याज्ञवल्क्यश्च गतः । गत्वा
 च सशिष्यं स्वमातुलं वैशम्पायनमाध्वर्यवकर्मविषयकर्तव्यप्रायश्चित्ताद्यकर-
 णेन यज्ञस्य वैगुण्योद्भावनेन तिरश्चके । ततो वैशम्पायनसहितेन जनकेन
 सम्प्रार्थितो याज्ञवल्क्यः स्ववेदप्रसिद्धप्रायश्चित्तकरणद्वारा यज्ञस्य साद्रुण्य-
 मजीजनत् । ततो जनकेन वैशम्पायनाय कर्मसाद्रुण्याय दक्षिणा दत्ता ।
 तस्मिन्समये वैशम्पायनोपष्टम्भकस्य पश्यतो देवलस्य पुरस्तात्स्ववेददक्षि-
 णानिमित्तं सशिष्येण स्वमातुलेन वैशम्पायनेन कलहं चके । अध्वर्यूद्देश-
 कत्वेनेयं दीयमाना सर्वापि दक्षिणा मल्लमेव देया । यतो मयैव यज्ञस्य
 स्ववेदेन साद्रुण्यं सम्पादितमिति । ततो देवलसंमत्या दक्षिणार्धं गृह्णन्
 जनकतातेन सम्मोदितः सम्प्रार्थितश्च ॥ पश्चाद्याज्ञवल्क्य आत्मनः कृतकृ-
 त्यताममन्यत ॥ ततः कदाचित्सामवेदधुरन्धरो धनञ्जयश्रेष्ठो यज्ञमकार्षीत् ।
 तत्र याज्ञवल्क्याय ब्रह्मिष्ठायाध्वर्यवं दत्तम् ॥ एकदा मुक्तिप्रदे गङ्गातीरे
 जनकोऽश्वमेधं चके । तत्र स्वयं भगवान् याज्ञवल्क्यो याज्ञिको बभूव ॥
 तद्गङ्गातीरं जनकयज्ञस्थानत्वाज्जनस्थानं (नासिकं) इति गीयते ॥ क-
 दाचिद्वसिष्ठप्रार्थनया याज्ञवल्क्यपुत्रस्य पाराशरस्य विवाहं स्वसम्पादि-
 तायातयामवेदबोधितविधिना कारयामास ॥ पुनरेकदा पुण्यस्तम्भक्षेत्रे
 (पुणताम्बे इति ख्याते) गोदावरीतीरे चन्द्रपुष्करिणीजलसमीपे चन्द्र-
 ग्रहणे चन्द्र आत्मनो यक्षमरोगपापनिवृत्तये आदित्यदेवताकं यागं याज्ञ-
 वल्क्येन ऋत्विजा सह कृत्वा चन्द्रो यक्षमरोगाद्विमुक्तोऽभूत् ॥ पुनश्च
 नर्मदातीरे सूर्यपुष्करिणीजलसमीपे मित्रविन्दाख्ये पुरे सूर्यग्रहणे कात्याय-
 नीयसूत्रोक्तप्रकारेण देवा यागं चक्रिरे ॥ अपि च परीक्षितपुत्रं शतानीकं
 याज्ञवल्क्यः स्वकीयं वेदमध्यापयामास ॥ एकदा श्रीकाङ्क्ष्यां श्रीविष्णुषी-
 तये चतुर्मुखो ब्रह्माश्वमेधं चिकीर्षुर्याज्ञवल्क्यं सर्वेषामृत्विजामध्यक्षत्वेन
 वरयामास ॥

८. जनकस्य राज्ञ एवं सङ्कल्पः किलासीत् । कमपि ब्रह्मनिष्ठं प-
 रीक्ष्य तस्माद्ब्रह्मविद्योपदेशो ब्राह्म इति गूढाभिसन्धिं कृत्वा यज्ञव्याजेन
 याज्ञवल्क्येन सह सर्वेषां निमग्नयामास । तथा सर्वेषु ब्रह्मर्षिषु सम्प्रा-

शेषु स राजा सवत्सं गौसहस्रं सौवर्णं निर्माय एवमुदघोषयत् यः कश्चिद्ब्रह्मनिष्ठो भवेत्तेनैताः सजीवाः कृत्वा स्वीकार्याः । एतच्छ्रुत्वा सर्वेषामृषीणामेवं सङ्कल्पो मनस्यभवत् । सर्वे वयं ब्रह्मनिष्ठास्तथापि प्रथममेवाहं यद्युत्तिष्ठामि तदात्मन एव ब्रह्मनिष्ठत्वप्रदर्शनेनान्येषामवज्ञा कृता स्यात् इति कृत्वा प्रथमाभ्युत्थाने कस्यापि धैर्यं नाऽभवत् । तदा याज्ञवल्क्यः प्रोक्तकारिनामानं शिष्यमाहूय समादिशत् । तस्य गुरोराज्ञया गा नयतः सतः सर्वेषामृषीणां महान्कोलाहलः समजनि । तदा योगीश्वरयाज्ञवल्क्येन सह गार्ग्या अन्येषां च महर्षीणां प्रत्येकस्य वादः समभवत् । तान्सर्वानपि यथार्थं परिभाव्य पुनः शिष्यमित्थमादिदेश त्वमित्थमुच्चैर्धोपय ब्रह्मनिष्ठत्वाद्याज्ञवल्क्यो गा गृहीत्वावश्यं प्रयाहीति । तथा कृते योगीश्वरप्रभावात् सजीवाः सज्जाता गा गृहीत्वा स शिष्यो गुरुगृहमगमत् । एवमवलोक्य वैदहेन प्रशस्यमानो याज्ञवल्क्य आत्मविद्यां तस्मै दत्त्वा स्वाश्रमं जगाम ।—‘स एवमनुशास्तस्तु याज्ञवल्क्येन धीमता । प्रीतिमानभवद्राजा मिथिलाधिपतिस्तदा’ ॥

९. एवमुपरि दर्शितक्रमेण जनकगृहे इतरेषामृषीणां तथा गार्ग्याश्च संवादोऽभूत् । तस्मिन्याज्ञवल्क्यः सर्वान्यथा जिगायेति बृहदारण्ये प्रदर्शितं तस्मात्सारवद्यत्किञ्चिदुद्धृत्यात्र प्रदर्श्यते । तद्यथा—तृतीयाध्याये मधुकाण्डे—‘अथ हैनं भुज्युर्लोह्यायनिः पप्रच्छ—याज्ञवल्क्येति होवाच मन्त्रेषु चरकाः पर्यव्रजाम ते पतञ्जलस्य काप्यस्य गृहानैम तस्यासीदुहिता गन्धर्वगृहीता तमपृच्छाम कोऽसीति सोऽब्रवीत्सुधन्वाङ्गिरस इति तं यदा लोकानामन्तानपृच्छामाथैनमब्रूम क पारिक्षिता अभवन्निति क पारिक्षिता अभवन् स त्वा पृच्छामि याज्ञवल्क्य क पारिक्षिता अभवन्निति । १ ॥ स होवाचोवाच वै सोऽगच्छन्वै ते तद्यत्राश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति कन्वश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति द्वात्रिंशत्तं वै देवस्थान्छान्ययं लोकस्तऽसमन्तं पृथिवी द्विस्तावत्पर्येति ताऽसमन्तं पृथिवीं द्विस्तावत्समुद्रः पर्येति तद्यावति क्षुरस्य धारा यावद्वा मक्षिकायाः पत्रं तावानन्तरेणाकाशस्तानिन्द्रः सुपर्णो भूत्वा वायवे प्रायच्छत्तान्वायुरात्मनि धित्वा तत्रागमयद्यत्राश्वमेधयाजिनोऽभवन्नित्येवमिव वै स वायुमेव प्रशशङ्क स तस्माद्वायवेव व्यष्टिर्वायुः समष्टिरपपन्नमृत्युं जयति य एवं वेद ततो ह

भुज्युर्लोह्यायनिरुपरराम' ॥ २ ॥ तृतीयब्राह्मणम् ॥ ३ ॥ 'अथ हैनं गार्गी वाचकवी पप्रच्छ—याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदं सर्वमप्सोतश्च प्रोतश्च कस्मिन्नु खल्वाप ओताश्च प्रोताश्चेति वायौ गार्गीति कस्मिन्नु खलु वायु-रोतश्च प्रोतश्चेत्यन्तरिक्षलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु गन्धर्वलोका ओताश्च प्रोताश्चेत्यादित्यलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खल्वादित्यलोका ओताश्च प्रोताश्चेति चन्द्रलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु चन्द्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति नक्षत्र-लोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु नक्षत्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति देवलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु देवलोका ओताश्च प्रोताश्चेति इन्द्रलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खल्विन्द्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति प्रजापतिलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु प्रजापतिलोका ओताश्च प्रोताश्चेति ब्रह्मलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु ब्रह्मलोका ओताश्च प्रोताश्चेति स होवाच गार्गी माति प्राक्षीर्मा ते मूर्द्धा व्यपसदनतिप्रश्यां वै देवतामतिपृच्छसि गार्गी माति प्राक्षीरिति ततो ह गार्गी वाचकव्युपरराम' । १ ॥ षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

१०. एवं कहोड ऋगाश्वलायनशाखायाः प्रवक्ता शाकल्यो भरद्वाजो राजा जनकश्च इत्यादीनां प्रत्येकं योगीश्वरेण संवादः समभूत् तस्मिन्स-र्वानपि जिग्ये तदद्भुतशक्तिविस्मिता गार्गी तं शरणीभूय तं स्तुवाना खाल्यमगात् तेन विमनाः शाकल्यो याज्ञवल्क्योपहासमकरोत् तव द्वेष्टुः शिरःपातो भवेदिति याज्ञवल्क्याय सूर्येण वरो दत्तस्तेन शाकल्यस्य शिरो-ऽपतत् । अनन्तरं जनकस्तस्मादनुग्रहं सम्पाद्य योगसिद्धौ राज्यविरक्तो वनं जगाम । अतो देहातीतात्मज्ञानलाभाद्वैदेह इत्यभिधामाप । एवं सर्वेषां जयेन धवलीकृतदिङ्मुखस्त्रैलोक्योदीपको यशोद्विजराज उदियाय तेनैव योगीश्वरो याज्ञवल्क्य इत्यनन्यलभ्यं पदमाससाद । तत्रतिपा-दितसिद्धान्त इत्थम्—ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते । पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥ ॐ खं ब्रह्म खं पुराणं वा-युरं खमिति हस्माह कौरव्यायणीपुत्रो वेदोऽयं ब्राह्मणा विदुर्वेद-नेन यद्वेदितव्यम् । ४ ॥

११. श्रीमता याज्ञवल्क्येन कृतं ग्रन्थचतुष्टयं मुख्यत्वेनेह जगत्युप-लभ्यते । तत्रैका याज्ञवल्क्यशिक्षा—तत्र माध्यन्दिनवाजसनेयैः स्ववेदा-

ध्ययनाध्यापनादिकं कथं कर्तव्यमिति निर्णयो वर्तते ॥ द्वितीयम्—प्रति-
ज्ञासूत्रम्—तत्र केन प्रकारेण मन्त्राणां स्वरा वेदितव्या इति निरूपणम् ॥
तृतीया—याज्ञवल्क्यस्मृतिः—तत्र ब्राह्मणक्षत्रविदृशूद्रा वर्णास्त्वाद्यास्त्रयो
द्विजाः । निषेकाद्याः श्मशानान्तास्तेषां वै मन्त्रतः क्रियाः ॥ व्यवहारान्नृपः
पश्येद्विद्वद्विब्राह्मणैः सह । धर्मशास्त्रानुसारेण क्रोधलोभविवर्जिताः ॥
श्रुताध्ययनसम्पन्ना धर्मज्ञाः सत्यवादिनः । राज्ञा सभासदाः कार्या रिपौ
मित्रे च ये समाः ॥ अपश्यता कार्यवशाद्व्यवहारान्नृपेण तु । सम्भैः सह
नियोक्तव्यो ब्राह्मणः सर्वधर्मवित् ॥ इत्यादि प्रकारो वर्तते । अनयैव स्मृ-
त्येदानीं तनराजपरिषद्यपि दायविभागादिन्यायप्रकरणे सिद्धान्तनिर्णयो
भवति ॥ चतुर्थम्—शतपथब्राह्मणम्—तत्र पञ्चदशशाखाविभागो वर्तते ॥

१२. इदानीं 'स्वशाखावर्णनम्'—तत्त्वनिरूपणे—यजुर्वेदमहा-
कल्पतरोरेकोत्तरं शतम् । शाखास्तत्र शिखाकारा दश पञ्चाथ शुक्लाः ।
तत्रापि मुख्या विज्ञेया शाखा माध्यन्दिनी यजुरिति ॥ पूर्वोत्तराङ्गसहित-
ब्राह्मविद्यासुबोधकम् । बुद्धिनैर्मल्यहेतुर्यत्तयजुः शुक्लमीर्यते ॥ श्रीस्वयम्भू-
वेदव्यासस्य चतुर्णां वेदानामध्येतारश्चत्वारः शिष्यास्तेषु 'साङ्गयजुषां'
अध्येता वैशम्पायनस्तेन स्ववेदस्य षडशीति शाखाः कृत्वा प्रत्येकशि-
ष्यमेकैकामध्यापयामास । मुक्तिकोपनिषदि तु—यजुषो नवाधिकशत-
तमाः शाखाः प्रतिपादिताः ॥ चरणव्यूहमते—यजुर्वेदस्य षडशीति भेदा
भवन्ति । तत्र वाजसनेयानां पञ्चदश भेदा भवन्ति । ते—जाबालाः,
बौधेयाः—(बहुधेयाः), काण्वाः, माध्यन्दिनाः शापेयाः—(शोपीयाः),
स्थापायनीयाः, कपोलाः—(कापालाः), पाण्डरवत्साः—(पौंड्रवत्साः),
आवटिकाः, परमावटिकाः, पाराशराः—(पाराशर्याः), वैणेयाः, वैधेयाः
(वैधेयाः), वैनतेयाः—(वैन्धेयाः), वैजवाथेति ॥ मन्त्रब्राह्मणकल्पा-
नामङ्गानां यजुषामृचां । पण्णां यः प्रविभागज्ञः सोऽध्वर्युः कृत्स्न
उच्यते । इति याज्ञवल्क्यमतेन । भारते शान्तिपर्वणि—'मुनिमध्या-
पयामास प्रथमः सविता स्वयम् । तेन प्रथमदत्तेन वाजे विप्रे नरो
मनुः' ॥ केषांचिन्मते वाजसनेयानां सप्तदश भेदा भवन्ति । यथा—जा-
बालाः, गौधेयाः—(औधेयाः), काण्वाः, माध्यन्दिनाः, श्यामाः,

श्यामायनीयाः, कपोलाः, पिङ्गलाः, वत्साः, पौण्ड्रवत्साः, आवटिकाः, परमावटिकाः, पाराशर्याः, वैष्णवाः, बौधेयाः, गालवाः, कात्यायनीयाश्चेति । इति सप्तदश ॥ तथा च होलिर्भाष्ये—यथाह स्मृतिः—आदित्येनाध्यापितत्वादादित्यान्पुच्यन्ते । वाज इत्यन्नस्य नामधेयम् । अन्नं वै वाज इति श्रुतेः । वाजस्य सनिर्दानं यस्य महर्षेरस्ति सोऽयं वाजसनिः तस्य पुत्रो वाजसनेयस्तस्य याज्ञवल्क्येति नाम समाधेयम् । तेन याज्ञवल्क्येन तानि यजूंषि महर्षिभ्यः पञ्चदश समर्पितानि एवमेतद्याज्ञवल्क्यस्य स्वशास्त्रीयानां च ‘शुक्रयजुर्वेदीयमाध्यन्दिनवाजसनेया’ इति नामप्रवृत्तौ निदानम् । माध्यन्दिनेन महर्षिणा याज्ञवल्क्याल्लब्धः शाखाविशेषो ‘माध्यन्दिनः’ । वाजसनेयस्यर्षेः पुत्रस्य याज्ञवल्क्यस्य प्रवर्तकत्वात्सा शाखापि ‘वाजसनेयी’ एवं च तच्छाखाध्ययनकर्तारः ‘शुक्रयजुर्वेदीयमाध्यन्दिनवाजसनेयाः’ प्रसिद्धाः ॥ तस्मात्—प्रत्यग्रवेदेन गिरां मलं यो विधूय योगेन च चित्तजातम् । ज्ञानेन तत्त्वपदलक्ष्यमाप तं याज्ञवल्क्यं प्रणतोऽस्मि नित्यम् ॥ इति श्रीयाज्ञवल्क्यचरितम् । शुभम् ॥

सूचना ग्रन्थार्पणं च ।

१३. नाहं वैदिकमार्गज्ञो न शास्त्रज्ञो न कर्मठः । तथापि स्वीयशाखायाः कर्मज्ञाने समुत्सुकः । १ ॥ अभवं प्राक्ततो विद्वत्साहाय्येन पुरातनान् । ग्रन्थान्सङ्गृह्य तद्वाक्यान्येकीकृत्य क्रमादयम् । २ ॥ सङ्गृहीतो मयाचारः शुद्धो वाजसनेयिनाम् । अस्मिन्प्रोक्तानि कर्माणि भक्तियुक्तः समाचरन् । ३ ॥ पुमाँल्लब्ध्वेह धर्मार्थकामाख्यं तत्फलं महत् । चित्तशुद्ध्या ततो ज्ञानं मोक्षं चैवाधिगच्छतु । ४ ॥ याज्ञवल्क्यादिसूत्राणि प्रमाणानीह मुख्यतः । सन्त्यतः स्थापितं नाम सूत्रावलिरिति स्फुटम् । ५ ॥ श्रीगौतमीतटस्थं पुण्यस्तम्भाख्यमस्ति यत्क्षेत्रम् । तत्राभूद्गौतमकुलविख्यातो यः पुरन्दरोपाहः । ६ ॥ विठ्ठल इति स च वैद्यककरणाद्वैद्योपनामतां प्राप्तः । तत्तनयो नारायणनामाहं रचितवानिमं ग्रन्थम् । ७ ॥ स्थूलाक्षरैर्वचनमग्नततिर्व्यलेखि कार्या स्वकण्ठमुवि सा त्वथ

मध्यवर्णैः । सा दक्षिता सल्लु यथावसरं विधेया सूक्ष्माक्षरैस्तु लिखितं
मननोपयोगि । ८ ॥ आह्निकसूत्रावलिरियमसच्छास्त्रीयविप्रवर्याणाम् ।
मङ्गलसूत्रावलितां यायात्सद्बुद्धिनववध्वाः । ९ ॥ असच्छूमस्य साफल्यं
नैवकारं करिष्यथ । श्वःश्रेयसं कथंकारमन्यथाकारमाप्स्यथ । १० ॥
पठत विमलचित्ताः प्रत्यहं शान्तमेनां विमल-विशदमस्यां धार्यतामै नि-
गूढम् । त्यजत झटिति धर्मा-भासकं कर्म-जालं भजत परमसौख्यं सत्यव-
र्माश्रयेण । ११ ॥ नयतु दुरितमेषा दूरदेशं जनानां रमयतु विबुधानां
मानसं माननीया । हरतु तिमिरजालं प्रोद्यतो धर्मभानुरिव परमकृपालं ॐ
तत्सतं प्रार्थयामः । १२ ॥ मुनीन्द्रष्टाब्जे (१८१७ माघशुक्लै ११ कादश्यां इन्दु-
वासरे वयोवर्षाणि ६०) मन्मथशरदि शालीवहनके तपःशुक्लैकादश्य
मृतकरवारे मम जनेः । सहैके पष्टाब्देऽकनमथ तुरीयं पुनरिदमभूत्सु
त्रावत्या भवतु विदुषां मानसमुदे । १३ ॥ यन्नयूनमधिकं चात्र सङ्गृहीतं
प्रमादतः । तत्समीकृत्य विद्वद्भिर्ग्राह्यं तत्त्वविवेचकैः । १४ ॥ अनेन
प्रीयतां देवो भगवान् हरिरव्ययः । आचारं कुर्वतां चेमं भुक्तिं मुक्तिं
च यच्छतु । १५ ॥ ॐ तत्सत् । ॐ नमो वेदपुरुषाय । ॐ नमो
याज्ञवल्क्याय । तत्सद्ब्रह्मार्पणमस्तु । शिवम् ॥

शिरोनिर्दिष्टपद्धत्या नवमी संस्कृतिस्त्विदम् ॥

पूर्णाभूर्दीशकृपयानयेशः शं विधास्यतु ॥ १ ॥

इति श्रीपुरन्दरोपाह्वविट्टलात्मजनारायणेन विरचितायां
वाजसनेयाह्निकसूत्रावल्यां परिशिष्टप्रकरणं समाप्तम् ॥

